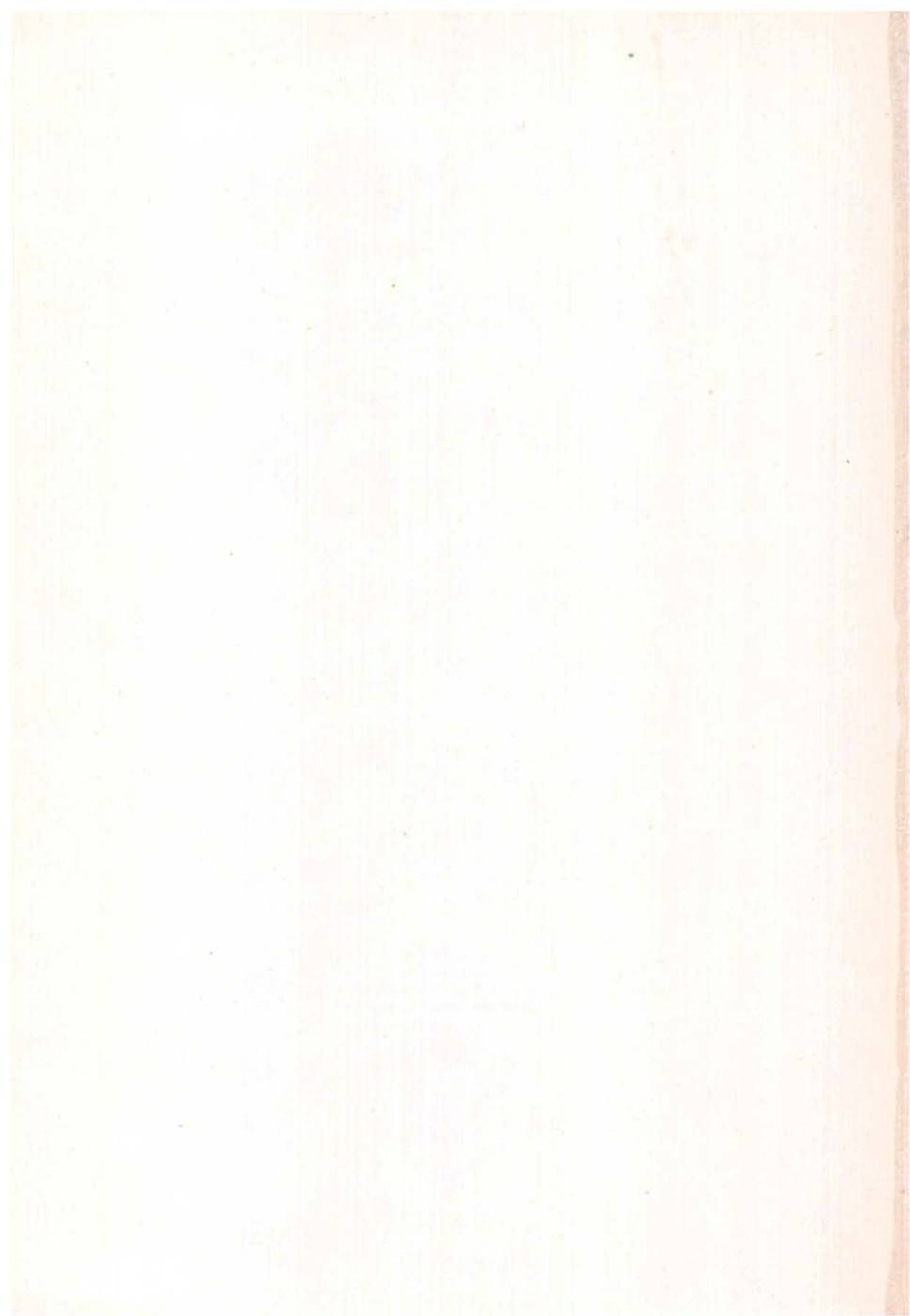

AZ
ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI
KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

1974

1975

AZ ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

1974—1975

AZ
ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

1974–1975

BUDAPEST, 1978

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG
BATA IMRE
FERENCZY ENDRÉNÉ
HARASZTHY GYULA
SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ
WINDISCH ÉVA

FELELŐS SZERKESZTŐ
NÉMETH MÁRIA

TECHNIKAI SZERKESZTŐ
HOMOR FERENC

HU ISSN 0524-8868

TARTALOMJEGYZÉK
СОДЕРЖАНИЕ—CONTENTS—INHALT
TABLE DES MATIÈRES

<i>Pajkossy György</i> : Sebestyén Géza 1912—1976	7
Sebestyén Géza irodalmi munkássága	11
<i>Havasi Zoltán</i> : Birkás Endre 1913—1975	17
Birkás Endre. Művek, irodalom	21
<i>Fábry György</i> : Sebestyén Gáborné 1925—1975	25

I. Az OSZK 1974—1975-ben

<i>Somkuti Gabriella</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár 1974—1975. évi működése ..	29
Деятельность Государственной библиотеки им. Сечени в 1974/75 гг.	65
The Activities of the National Széchényi Library in the years 1974—1975	69
<i>Papp István</i> : A Könyvtártudományi és Módszertani Központ tevékenysége 1974—1975-ben	75
Деятельность Центра библиотековедения и методической работы в 1974— 1975 гг.	97
The work of the Centre for Library Science and Methodology in 1974—1975 ..	97

II. Az OSZK gyűjteményeiből és történetéből

<i>Berlász Jenő</i> : Hogyan fogadta társadalmunk és a külföld a Széchényi Könyvtár alapítását?	101
Das Echo der Gründung der Széchényi Nationalbibliothek in Ungarn und im Ausland	161
<i>Murányi Róbert Árpád</i> : A Bártfai Gyűjtemény Isaac officiumai	165
Die Isaac'schen Officia der Bartfelder Sammlung	168
<i>Fallenbüchl Zoltán</i> : Sigray László Ignác emlékirata	169
Die Memoiren des Barons László Ignác von Sigray	193
Kurcz Ágnes : A magyar vonatkozású XIV. Lajos korabeli francia nyelvű pamf- letirodalom kiadástörténetéhez	197
Contributions à l'histoire d'édition de la littérature française clandestine, relative à la Hongrie, sous Louis XIV.	209
<i>Wix Györgyné</i> : Német szerencselovagok a 18. század végi Magyarországon	211
Deutsche Abenteuerer des achtzehnten Jahrhunderts in Ungarn	232
<i>Horváth Viktor</i> : Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon 1949— 1960	233
Verstaatlichung von Büchern und Bibliotheken in Ungarn 1949—1960	259

III. Könyvtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok

<i>Borsa Gedeon</i> : A magyar csízió kialakulásának története	265
Die Entstehungsgeschichte des ungarischen „Cisio-Janus“	346
<i>Ecsedy Judit</i> : A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623—1636) ..	349
Die erste Periode der fürstlichen Offizin von Gyulafehérvár, Siebenbürgen (1623—1636)	421
<i>Soltész Zoltánné</i> : Ismeretlen és eddig meghatározatlan szebeni nyomtatványok ..	423
Unbekannte und bisher unbestimmte Hermannstädter Drucke	434
<i>Busa Margit</i> : Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója-nak elfelejtett szövegváltozata. — Három Kazinczy-levél	437
Vergessene Textvariante des „Fogságom naplója“ (=Tagebuch meiner Gefangenschaft) von Ferenc Kazinczy. — Drei Kazinczy-Briefe	450
<i>Fried István</i> : Berzsenyi Dániel első episztolája Kazinczy Ferenchez	453
Die erste poetische Epistel von Dániel Berzsenyi	466
<i>Miklóssy János</i> : „Nem kapzsiság, nem erőm túlbecsülése...“ (Vajda János politikai néplapjáról, a Csatárról)	467
„Nicht der Geiz, nicht die Überschätzung meiner Kraft...“ (Der „Csatár“, politisches und volkstümlich-wissenschaftliches Volksblatt von János Vajda) ..	479
<i>Frank Tibor</i> : Apponyi Rudolf londoni követsége (1856—1871)	481
The London Embassy of Rudolf Apponyi (1856—1871)	506
<i>Jeszenszky Géza</i> : A millenáris Magyarország az angol sajtóban	509
Hungary in the British Press at the end of the 19th century	538
<i>Markovits Györgyi</i> : Honi hontalanok és hontalan honiak — az új Magyarorszáért (1919—1945)	539
Отечественные безотечественники и безотечественны отечественники за новую Венгрию (1919—1945)	630
<i>Berczeli Károlyné</i> : Újabb pótlások a Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiájához	633

SEBESTYÉN GÉZA
(1912—1976)

Az Országos Széchényi Könyvtár vezetői és munkatársai nevében megrendülten búcsúzzunk Sebestyén Gézától.

Mindenekelőtt a nemzeti könyvtár halottjának érezzük őt. Ennek a könyvtárnak a szolgálatára készült fel egész korábbi pályája során, életének két évtizedét áldozta reá s most történetének korszakhatárán hagyta azt itt.

De nemcsak a Széchényi Könyvtár halottja. Távozása az egész magyar könyvtárügy és művelődéspolitikai pótolhatatlan vesztesége.

*

Ideálokban hívő, a személytelen-ségig puritán ember volt; elveihez, eszméihez mindig meggyőződéssel és szívósan ragaszkodott. Tervei előtt nem ismert akadályt. Ízig-vérig demokrata és született optimista, aki tudatosan keresett mindent, ami új, fejlettebb, haladó, de mégis megbecsülve a múltat, elődeit, mestereit. Minden feladatát szolgálatként fogta fel, munkatársaiban, partnereiben csak a pozitívumot keresve és minden egyebet érdektelennek minősítve.

Mindig a jövő érdekelte. Hitt benne; legfontosabb dolgának azt tartotta, hogy a nemzeti művelődés jövőjének építésében részt vállalhasson.

Dinamikus egyéniség volt, aki álláspontját a kiváló pedagógus magyarázó készségével tudta mindenki számára világossá tenni. Rendkívüli érzéke volt elvi alapok keresésére, vitaindító logikai rend teremtésére; pusztán ezzel viták eredményét sokszor már el is döntötte. Hallatlanul fogékony volt a kritika befogadására. Vallotta, hogy a példa és a tapasztalat meggyőzőbb, mint a végtelen vita.

Úgy vélte, hogy nálunk ma nem a tudás, hanem a megvalósítás tudománya

hiányzik. Ezért képviselte sokszor, messzebbre tekintve, nem a mai, hanem a holnapi realitást.

A pályatársakkal való kapcsolatban magatartását az emberi tisztelet és felelősségérzet, a közös szakma szeretete szabta meg. Jóhiszemére, segítségére mindig mindenki számíthatott. Tudott részt venni más gondjában és tudta a tapintatot és könyörületet minden más elé helyezni. Az etikus magatartás parancsa alól felmentést nem ismert.

Szenvedélye volt a könyvtáros-mesterség. Életét tette rá, a szó szoros értelmében, tizenhat órás napi keretben, huszonnégy órás gonddal. Magánéletének idejét is könyvtári munkájának adta.

Amire mégis szakított időt: az irodalom, a történelem, a képzőművészet. Sok klasszikus alkotás életre szóló élménye mellett ezekben is fiatalos készséggel kereste az újszerűt, újat mondót, a vitatottat.

Betegsége során barátai óvták a korábbi munkáiram folytatásától. Hallani sem akart könnyítésről. Tudta, hogy kockázatot vállal, de úgy érezte, érdemes. Folytatni akarta munkáját. Nem kerülhetett rá sor.

*

A fiatal tanár pályája a nyelvtudománytól indult. A magyar nyelvészek nagy számvevője, Pais Dezső a fiatal Sebestyén Gézát, nagy sikerű, kétszer kiadott doktori értekezése után mindvégig „hűtlen nyelvészként” tartotta számon. A tehetséges nyelvész azonban a szaktudományi stúdium és alkotás helyett — nem könnyű szívvel — a könyvtárosságot választotta, de annak legátfogóbb, művelődéspolitikai jelentőségű szintjét.

A Széchényi Könyvtárba 1958-ban lépett mint főigazgató-helyettes és egyben a Könyvtártudományi és Módszertani Központ első vezetője, programadója és szervezője.

*

A könyvtáros Sebestyén Géza a magyar könyvtártan és könyvtárszervezés legsokoldalúbb modern képviselője. Főlényesen otthon volt a könyvtártan egész területén, elméletben és gyakorlatban; ennek köszönhetette országos szakmai tekintélyét.

Művelődéspolitikai alapállása talaján szinte pályája kezdetétől személyében példázza a tudományos és közművelődési könyvtárak összetartozását. Munkássága mindvégig kétirányú, kettős maradt.

Mindennél fontosabb feladatnak tartotta tömegkönyvtáraink felszabadulás előtti szegényletes állapotának a megjavítását, a továbbiakban pedig a könyvtárügy társadalmi súlyának, megbecsülésének a fokozását. Minden külföldi példát szemmel tartott, keresve, ami azokból a magyar viszonyokra alkalmazható. Számolt a társadalmi fejlődéssel, a szellemi munka térhódításával, igényeinek növekedésével.

Felfogása, könyvtárszemlélete a századelő haladó magyar előzményeire épült; a tömegkönyvtárak hálózatszerű működésének az 1919-es elődök nyomán úttörője.

A közművelődés politikai program volt számára: a parasztok, munkások, peremkerületiek, a nép kulturális felemelkedésének útja. Nincs Magyarországon

közművelődési könyvtár, mely közvetlenül, vagy közvetve ne kapott, ne nyert volna munkássága révén.

A tudományos könyvtárakat — pályakezdése óta — együttműködésben, munkamegosztásban, kooperációban képzelte el. Korán felismerte a szakkönyvtárak növekvő jelentőségét. Ellenfele, opponálója volt minden arisztokratizmusnak, a szellemi munka szintjeit változatosságukban és átmeneteikben fogta fel. A könyvtárat a tudomány fegyvertárának tekintette; vallotta, hogy a könyvtáros feladata mindenekelőtt a tudomány és kultúra szolgálata.

Élén járt azoknak, akik a negyvenes-ötvenes évek fordulójától kezdve a magyar tudományos könyvtárak szemléleti és munkaszervezeti reformját sürgették és érlelték.

Átfogó ismereti és tapasztalati anyaga tette lehetővé, hogy Sallai Istvánnal együtt a legáltalánosabban használható modern magyar könyvtáros-kézikönyvet írja meg.

Üttörő képviselője lett a könyvtári informatika ügyének, fáradhatatlan gondozója az egyetemes tizedes osztályozásnak, majd teljes kiadásának főszerkesztője.

*

Kit vesztett Sebestyén Géza halálával a Széchényi Könyvtár?

A nemzeti könyvtárat mindig a kultúra intézményeinek élvonalában, a nemzeti múzeum és nemzeti színház mellett helyezte el.

A hagyományt, melyet a nemzeti könyvtár feladatkörét illetőleg az elődöktől átvett, továbbfejlesztette. A könyvtár történetének nagy könyvtáros-egéniségei sorába írta be nevét.

Központi szerepet szánt a nemzeti könyvtárnak a modern magyar könyvtárügyben. Írásaiban hatásosan bontakozik ki a Széchényi Könyvtár kettős feladatkörének diptychona: gyűjteményeivel a nemzet könyvtáraként, közérdekű könyvtárközi tevékenységével pedig — egyenlők közt — a hazai könyvtárak összekötőjeként és hivatalaként működén.

Újjászervezte és megindította a nemzeti bibliográfia számos kiadványformáját. Személyes irányítással és közvetlen munkával közreadáshoz segítette a Magyar Könyvészet sorozatának felszabadulás utáni ciklusát és a szerkesztés vég szakaszába juttatta a két világháború közötti magyar könyvtermés annyira várt első összefoglaló bibliográfiáját.

Nevéhez kötődik — mint legnagyobb jelentőségű alkotása — a Széchényi Könyvtár új épületének koncepciója, belső térrendezése, programja. Ez a munka évek fejtörését, örömét és gondját jelentette számára. Tragikus igazságtalansága a sorsnak, hogy az épület elkészültét nem érhetette meg.

Utolsó éveinek energiáját jórészt arra fordította, hogy a nemzeti könyvtári bibliográfiai munkának a nemzetközi információs rendszerekbe való bekapcsolását előkészítse. Kezdeményezője volt a számítógép-technika könyvtári-bibliográfiai alkalmazásának.

Személyéhez fűződik a nemzeti könyvtárban a külföldi hungarikumok számbavételének és begyűjtésének sok kezdeménye és eredménye. Rendkívül fontosnak tartotta a könyvtár nemzetközi kapcsolataiban a külföldi magyarság kultúrájának a segítségét. Ugyanakkor — az egyéb kapcsolatoknál fontosabbnak ítélve — szívósan építette a kapcsolatokat a szomszédos csehszlovák, jugoszláv, szovjet

és román könyvtárakkal, kultúrájuk tisztelete jegyében és körükben a Széchényi Könyvtárnak sok őszinte barátot szerezve.

Abban a tizennyolc esztendőben, melyet a könyvtárban töltött, alaposan megismerte a gondjaira bízott osztályok sajátos gyűjteményi és munkaviteli gondjait. Részleteket sem háritott el; tisztában volt azzal, hogy elmosódott kép-pel mit sem kezdhet.

Főigazgató-helyettesi munkáját is szolgálatként fogta fel, reggeltől estig mindenki számára rendelkezésre állván. De igényét a maga mércéjéhez szabta: nem fogadott el ezen alul maradó megoldásokat. Vállalta az igazgatási feladatok, az adminisztráció rabságát, mely az alkotó időt vette igénybe, elkerülhetetlenül.

Nem érhette meg a nemzeti könyvtár általa remélt és tervezett megújulását.

De midőn a Széchényi Könyvtár megnyithatja a Budavári Palotában kapu-ját, az újjászervezett könyvtár élete Sebestyén Géza programját valósítja majd meg.

Ez lesz érenél maradóbb emléke.

Pajkossy György

A temetésen elhangzott búcsúbeszéd.

Sebestyén Géza irodalmi munkássága

1930

A csittváriak délborsodi falujárása. 1930. 1—2. = *Diákvilág*. 21. 1930. 4. 81—84. 7. 105—106. l.

Diák „Diákvilág”-ot. = *Diákvilág*. 21. 1930. 134—135. l.

1939

Nyelv és nyelvtudomány. A nyelvelmélet alapelvei. Bp. 1939. Dunántúli ny. 120 l.

/Minerva könyvtár 54./

Ua. /Minerva könyvtár 134./

1945

Hogyan vészelték át múzeumaink és könyvtáraink a háborút. = *Szabadnevelés*. Bp. 1945, MVKM. 32—34. l.

1947

Falusi könyvtárak. = *Új Szántás*. 1947. 101—104. l.

Múzeumaink jövője. = *Új Szántás*. 1947. 324—328. l.

1948

A középiskola reformja. = *Embernevelés*. 1948. 148—154. l.

A népkönyvtárak szervezete a Szovjetunióban. = *Új Szántás*. 1948. 267—270. l.

1949

[Denisz'ev], V. N.: A könyvtár kulturális munkája. [Rabota maszszoj biblioteki.] [Írta] V. N. Gyeniszjev. Ford. Sebestyén Géza. Bp. [1949], Új M. Kiadó. 42 l.

/Szovjet ismeretterjesztő kiskönyvtár./

[Klenov], A. V.: A könyvtáros vezérkönyve. (Kratkoe rukovodstvo po bibliotečnoj tehniké.) Gyakorlati útmutató városi, falusi és üzemi könyvtárak részére. Ford., a magyar viszonyokra alkalmazta és függelékkal ell. Sebestyén Géza. Bp. [1949], Új M. Kiadó. 202 l.

1952

Szovjetunió és népi demokráciák könyvtártörténete. Bp. 1952, Jegyzetell. soksz. 48 l.

Pedagógiai főiskolák jegyzetei.

1953

Könyvtartan. Kiad. a Népművelési Minisztérium. Bp. 1953, Akad. Kiadó soksz. 203 l.

Ua. 1954. Felsőokt. Jegyzetell. [soksz.]

Ua. 1955.

A módszertani munka. = *Könyvtáros*. 1953. 3. 17–20. l.

Útmutató tanszéki könyvtárosok számára. Bp. 1953, Tankönyvkiadó. 57 l.

/Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára módszertani kiadványai 1./

1954

Állománygyarapítás. Bp. 1954. Nemz. Múz. Tört. Múz. soksz. 45 l.

Múzeumi könyvtárosok tanfolyama.

Katalógusok. [Bp. 1954, Jegyzetsoksz.] 16 l.

Az Országos Műszaki Könyvtár négyhónapos szakkönyvtárosi tanfolyamának jegyzete.

1955

Amíg egy könyv eljut az olvasóig. = *Könyv*. 1955. 3. 109–111. l.

[Felszólalás a 2. Könyvtárügyi Konferencián.] = *Országos Könyvtárügyi Konferencia*. 2. [Bp. 1955.] 86–88. l.

Könyvtárakat az orvosoknak! = *Könyvtáros*. 1955. 1. 33–34. l.

A könyvtári munka. A helyismereti gyűjtemény. = *Könyv*. 1955. 9. 405–407. l.

A könyvtári munka. A könyvtár ellenőrzése. = *Könyv*. 1955. 8. 352–354. l.

A könyvtári munka. A raktári rend. = *Könyv*. 1955. 7. 314–316. l.

A könyvtári munka. A tájékoztatás. 1–2. = *Könyv*. 1955. 11–12. 495–497., 548–550. l.

A könyvtári munka. Az osztályozás. = *Könyv*. 1955. 5. 218–220. l.

A könyvtári munka. Hogyan készülnek a katalógusok? = *Könyv*. 1955. 4. 160–163. l.

A könyvtári munka. Kiegészítő katalógusok. = *Könyv*. 1955. 6. 261–264. l.

A könyvtári munka. Könyvtárosok! Ismerjük-e könyveinket? = *Könyv*.

1955. 1. 18–20. l.

A könyvtári munka. Különgyűjtemények. = *Könyv*. 1955. 10. 441–444. l.

A könyvtári munka. Segédeszközaink a könyvek kiválasztásában. = *Könyv*. 1955. 2. 82–84. l.

1956

A falusi könyvtárügy központja a járási könyvtár. = *Könyvtáros*. 1956. 6. 417–419. l.

A hazai könyvtárak. 1–2. = *Könyvtáros*. 1956. 6–7. 417–419., 489–492. l.

A könyvtári munka. A bibliográfiák fajai és szerkesztésük. = *Könyvtáros*. 1956. 2. 95–97. l.

A könyvtári munka. A tájékoztatás. = *Könyvtáros*. 1956. 1. 21–23. l.

Könyvtári szabványosítás. = *Könyvtáros*. 1956. 4. 260—262. l.

A könyvtáros kézikönyve. Bp. 1956, Művelt Nép. 576 l.

(Sallai Istvánnal)

Ua. 1961. 537 l.

Ua. 2. átd., bőv. kiad. 1965, Gondolat. 831 l., 21 t.

Könyvtárosképzés az egyetemen. = *Könyvtáros*. 1956. 5. 339—342. l.

A városi könyvtáraktól a megyei könyvtárakig. = *Könyvtáros*. 1956. 7. 489—492. l.

1957

Az egyetemi könyvtárak. = *Könyvtáros*. 1957. 4—5. 257—260., 335—337. l.

A hazai könyvtárak. A szakkönyvtárak. [1—2.] = *Könyvtáros*. 1957. 1—2. 8—10., 98—100. l.

Szakszervezeti könyvtáraink. = *Könyvtáros*. 1957. 3. 174—177. l.

A tömör raktározás. = *Könyvtáros*. 1957. 7. 515—518. l.

Az új másolótechnika a könyvtárakban. = *Könyvtáros*. 1957. 6. 419—422. l.

1958

Könyvtártudományi dokumentáció az Országos Széchényi Könyvtár Módszertani Osztályán. = *Könyvtáros*. 1958. 7. 486—488. l.

A lyukkártya. = *Könyvtáros*. 1958. 8. 575—578. l.

Modern könyvtártechnika. Műanyagok a könyvkötészetben. = *Könyvtáros*. 1958. 2. 97—100. l.

Műszaki könyvtárosi vizsga tananyaga. (Benedek Jenő, Sebestyén Géza stb. előadásai alapján összeáll. Jánszky Lajos.) [Közread. az] Országos Műszaki Könyvtár. Bp. 1958, [Házi soksz.]. 81 l.

Az Országos Műszaki Könyvtár szakoktatási anyaga.

Németországi benyomások. = *Könyvtáros*. 1958. 410—413. l.

Tanulmányút a Német Demokratikus Köztársaságban. = *Magyar Könyvszemle*. 1958. 3. 280—283. l.

(J. Hajdú Helgával.)

1959

Áttekintés a szovjet könyvtárügyről. = *Külföldi tanulmányutak*. 1958. Bp. 1959. 110—144. l.

(Kondor Istvánnal és Szekeres Pállal)

A bolgár Nemzeti Könyvtárról és a Bibliográfiai Intézetről. = *Külföldi tanulmányutak*. 1958. Bp. 1959. 13—15. l.

Bulgáriai benyomások. = *Könyvtáros*. 1959. 2. 106—107. l.

Mit várhatnak a könyvtárak a Könyvtártudományi és Módszertani Központtól? = *Könyvtáros*. 1959. 5. 321—325. l.

Német nagykönyvtárakban. = *Külföldi tanulmányutak*. 1958. Bp. 1959. 76—92. l.

Az új Nemzeti Könyvtár építésének programtervezete. Bp. 1959, OSZK soksz. 80 l., 16 mell.

1960

Katalógusok és a leltár új technikája a Gorkij Könyvtárban. = *Könyvtáros*. 1960. 11. 811—814. l.

Könyvtárunk 1961. évi munkaterve elé. = *OSZK Híradó*. 1960. 221—222. 1.
 A letéti rendszer új szakasza. = *Könyvtáros*. 1960. 4. 243—245. 1.
 Országos Könyvtártudományi Ankét. = *Könyvtáros*. 1960. 9. 641—645. 1.
 A telex és a televízió. = *Könyvtáros*. 1960. 5. 335—337. 1.
 Új nemzeti könyvtár a várban. = *Könyvtáros*. 1960. 2. 85—88. 1.
 Új nemzeti könyvtárunk a Várban. = *Magyar Könyvszemle*. 1960. 3. 101—147. 1.
 Ua. (Klny. a Magyar Könyvszemléből.)
 /Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 51./
 (Farkas Lászlóval)

1961

A hálózat útján. = *Orvosi Könyvtáros*. 1961. 1. 6—9. 1.
 Egy kísérletező magyar könyvtár. 1—3. = *Könyvtáros*. 1960. 11. 811—814., 1961. 2., 4. 83—86., 204—208. 1.
 A könyvtártudományi kutatás távlati tematikai terve. = *Magyar Könyvszemle*. 1961. különsz. 75—104. 1.
 Ua. = A könyvtártudományi kutatás kérdései. Bp. 1961.
 Tíz éves a Könyvtáros. = *Könyvtáros*. 1961. 6. 321—327. 1.

1962

Bízunk-e az olvasóban, lehet-e bízni a könyvtárosban? Vita a szovjet könyvtáros folyóiratban. = *Könyvtáros*. 1962. 1. 31—32. 1.
 A könyvtárosi kutatások mai problematikája a külföldi szakirodalom tükrében. Bp. 1962, KMK soksz. 163 l.
 Mire figyelmeztet egy új bibliográfiai kiadvány? = *Könyvtáros*. 1962. 4. 201. 1.
 A nemzeti könyvtár korszerű koncepciója. Dr. Sebestyén Géza felszólalása a lipcei Deutsche Bücherei tudományos konferenciáján. = *OSZK Híradó*. 1962. 11. 186—188. 1.
 Sallai István: A KMK három éve. = *OSZK Híradó*. 1962. 29—30. 1.
 Új szakkönyv a tárgyszókatalógusokról. = *Könyvtáros*. 1962. 5. 260. 1.

1963

Olvasószolgálati problémák a nyugat-európai nagykönyvtárakban. = *OSZK Híradó*. 1963. 3. 76—83. 1.
 Raktári problémák a nyugat-európai nagykönyvtárakban. = *OSZK Híradó*. 1963. 4. 111—115. 1.
 Ranganathan 70 éves. = *Könyvtáros*. 1963. 5. 252—254. 1.

1964

Hol legyen a bibliográfiai műhelyünk? = *Könyvtáros*. 1964. 11. 656. 1.

1965

Húsz év a mérlegen. = *Könyvtáros*. 1965. 4. 187—189. 1.
 Magyar könyvészet. Bibliographia Hungarica. 1945—1960. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. (Főszerk.: Sebestyén Géza.) 1—5. köt. Bp. 1965—1968, Egyet. ny. 5 db.

1966

Nemzetközi katalóguscédulák? = *Könyvtáros*. 1966. 11. 626—633. 1.

1968

Az 1947. évi könyvtári törvénytervezet. = *Könyvtártudományi tanulmányok*. 1. Bp. 1968. 581—612. 1.

Szakkönyvtár és általános könyvtár az információs rendszerben. Szovjet törekvések a könyvtárak reformjára. = *Könyvtáros*. 1968. 5. 251—254. 1.

Tudományos ülésszak a szovjet hatalom 50 évének megünneplésére Moszkvában. 1967. nov 27—30. = *Könyvtári Figyelő*. 1968. 1. 50—56. 1.

1969

A Belga Királyi Könyvtár felavatási ünnepségéről. Brüsszel, 1969. február. = *OSZK Híradó*. 1969. 1—2. 19—23. 1.

Fikk László. 1920—1969. = *Magyar Könyvszemle*. 1969. 3. 252. 1.

Gondolatok a nemzeti könyvtárak feladatairól. = *Könyvtáros*. 1969. 12. 699—702. 1.

Magyar könyvészet. Bibliographia Hungarica. 1945—1960. A Magyarországon nyomtatott térképek szakosított jegyzéke. Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. (Főszerk.: Sebestyén Géza.) Szerk. Nemes Klára. [Közrem.] Nagy Júlia. Bp. 1969, Egyet. ny. 95 l.

Megújul egy nemzeti könyvtár. Gondolatok a Belga Királyi Könyvtár új otthonának felavatásán. = *Könyvtáros*. 1969. 7. 388—392. 1.

1970

Az ETO fejlesztésének időszerű kérdései. = *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*. 1970. 10. 797—805. 1.

Országos Könyvtárügyi Konferencia, 3. Budapest, 1970. (Rend. a Művelődésügyi Minisztérium.) Tézisek. (Szerk. Futala Tibor, Kondor Istvánné, Kovács Máté, Papp István, Zircz Péter, Sebestyén Géza.) Bp. 1970, NPI. 52 l., illusztr.

Országos központi szolgáltatások. Országos könyvtárügyi konferencia, 3., Ágazati ülés. Budapest, 1970. (Rend. a Művelődésügyi Minisztérium. [Előadókivonatok.] Szerk. Sebestyén Géza.) Bp. 1970, OSZK soksz. 75, 8 l.

Ua. = *Könyvtártudományi tanulmányok*. 3. Bp. 1971. 333—409. 1.

/Az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács kiadványai 28./

1971

A könyvtárügy kulcskérdése: a nemzeti könyvtár mielőbbi megfelelő elhelyezése. = *Könyvtáros*. 1971. 3. 138—140. 1.

Az Országos Széchényi Könyvtárban. [Riporter] Lengyel Péter. = *Élet és Irodalom*. 1971. 40. 4. 1.

(Jóború Magdával és Somkuti Gabriellával)

1972

Egy lépés a tájékoztatási világrendszer létrehozása felé. = *Könyvtári Figyelő*. 1972. 1. 65—72. 1.

Radikális reformok útján az ETO. A varsói FID/CCC ülés tanulságai. = *Könyvtári Figyelő*. 1972. 2. 161—170. 1.

1974

A KGST-államok közös információs rendszere. = *Könyvtáros*. 1974. 7. 382–385. l.

A központi kölcsönző könyvtárak jövője. = *Könyvtári Figyelő*. 1974. 6. 582–585. l.

1976

Négy évtized a könyvtárügy élvonalában. Riporter: Bereczky László. = *Könyvtáros*. 1976. 5. 257–261. l.

BIRKÁS ENDRE
(1913—1975)

1973-ban töltötte be Birkás Endre hatvanadik életévét. A Széchényi Könyvtárban akkor mindenki remélte: több éven át miénk is még az ő sokrétű felkészültségének nálunk oly gazdagon kamatozó, a mindennapokon érvényre jutó értéke. Mindannyian hittük, hosszú évekig szorgoskodik még körülünkben. Sokáig látjuk még a Múzeum-kertben tovasiető, kissé hajló, üdvözlésre készségesen udvarias alakját. Látjuk még, amint asztala mögött rengeteg teendőjébe merül. Hittük: magánbeszélgetésekben sokszor élvezzük még fesztelenül oldott és mégis bizonyos kimért eleganciát is tükröző, zavart, fáradtságot, kedves félszegséggel vegyült szerénységet is egybeötölvöző lényét. Többször halljuk még év végi beszámolóját, amelyet osztálya nevében ad. Beszámol helyenként kicsit akadozva, mert a szereplés nem kenyerre, a fontoskodást, a sallangot megveti, a szépítés sem kenyerre. Beszámol hitelesen. Az új érté-

keknek, melyek a nemzeti könyvgyűjteményt gyarapítják, némi visszafogott büszkeséggel örül; gyengéinket nem takargatja. Pontos képet akar rajzolni. Munkatársainak a véleményét is feloleli, amiről számot ad. Általában úgy vezet, hogy alig vehető észre főnöki szerepe, de mert szembeszökő páratlan jártassága a könyvészet terepén, vitathatatlan respekt övezi. Gondoltuk: lesz alkalom még némely fiatalabb munkatársunknak értésére adni, azoknak, akik közelebbről nem ismerhették igazán: ne figyelmetlenséget, zordságot, szigort lássanak benne, ha néha szórakozottan vagy talán kissé késve reagál bizonytalan megnyilvánulásukra. Úgy véltük: értésükre adjuk, elvárhatná sokaktól, hogy személyét, intellektusát részünkről nagyobb megbecsülés illesse. A könyvtár vezetősége őszinte örömmel

és teljes egyetértéssel csatlakozott az írók testületének és felügyelő minisztérium-munkának ahhoz a szándékához, hogy irodalmi munkássága elismerésül hatvanadik születésnapja alkalmából az Elnöki Tanács által adományozható, a Munka-érdemrend ezüst fokozata kitüntetésben részesüljön.

Ebben az évben azután keserűen szorongató érzés és egyre erősödő aggodalom kerített hatalmába bennünket betegsége, gyorsan romló egészségi állapota láttán és hallatán. Egy ideje meg már tudtuk: közelesen mekkora gond nehezül a könyvtárra, milyen veszteségérzés leselkedik reánk munkatársakra, barátokra. Bekövetkezett, ami elkerülhetetlenné vált. Kevés vigasz, gyenge önyugtató ma nekünk, hogy a kitüntetés csekély elismerése még az aktívan munkálkodó embert érte; hogy egyik legjobb könyve második kiadásának tiszteletpéldányait még maga dedikálhatta azoknak, akiknek szánta; hogy sokágú tevékenysége egyikéért miniszteri dicséret illette a legutóbbi időkben.

Tapasztalhatta: teremtdő, alakuló új magyar világunkban kevesebben vannak már olyan „elfelejtett emberek”, akik rászolgálnak a megbecsülésre.

A gyászjelentés szövegezése közben nehezen találtuk meg a kifejezéseket, a hozzá méltó méltatást. Melyek a legjellegzetesebb jegyek, amelyek felölelik személyisége emlékeit, markánsan összegezik a lezárt életutat. Bemutatják: kit vesztettünk el, de úgy, hogy nem mondunk túlzót — még a fájdalmas veszteség érzése se ragadtat el bennünket, nem mondunk semmi feleslegeset, mert így vagyunk hozzá hűek.

„Személyében a könyvek világának avatott ismerőjét, az irodalom művelőjét, mindenki által szeretett és becsült munkatársunkat vesztettük el” — adtuk tudtul szűkszavúan a fájdalmas hírt.

A könyvek világába, értelmiségi környezetbe született bele 1913-ban Budapesten. Tízéves korában Pécsre került, ahova apját a francia irodalomtörténet professzorává nevezték ki. Itt végezte középiskoláit, majd az egyetemet. Jogtudományi doktorátust szerzett. „A jog nem érdekelt, nem volt szándékom diplomámmal kenyeret keresni” — írja az összesen huszonöt sorba szorított életrajzában akkor, amikor már ötven évéről adhatott számot. 1938-ban katonáskodás és külföldi tanulmányutak után Budapesten az Egyetemi Nyomdánál helyezkedett el. Lektorkodott a kiadóhivatalban, később a vállalat könyvesboltjába került. A könyvek világa. Ettől kezdve már végleg összeszővődött az élete a könyvvel. A rabjukká is válhatott volna. Ez a világ zárttá is válhat. Az ő generációja számára a történelem sem engedte, hogy a könyveknek éljen csupán, hanem nyersen, durván közbeszólt többször is a katonai behívók barátságtalanul hivatalos nyelvéen. De személyiségének szabad szelleme, humanista érzékenysége, életszeretete se engedte leragadni pusztán a könyvszakértői foglalkozás, mesterség szintjére. A háború alatti gyakori katonai behívások, szolgálat két alkalommal is hadműveleti területen, a doni visszavonulás borzalmainak átélése, töredezetté tették pályakezdését, próbára tették személyiségének erejét.

Életének éppen a fele esett a felszabadulás előtti, másik fele a felszabadulás utáni időkre. Kötelezettségeit hosszú időközön át valami időtlen, formákhoz kötött köteleességtudattal (több nyoma van hivatalos irataiban és irodalmi alkotásaiban is annak, hogy az adminisztratív botlásoktól való szorongásoktól is vezetve) teljesítette, de tisztának őrizte meg őt humanizmusa, tartózkodása a galádságoktól, majd egyre fokozódó ellenállása az embertelenséggel szemben, helyenként szkepticizmusa — az elerőtlenedések periódusaiban.

Poklokat járt és egyre érettebben lábolt át azokon, szkepszis is legyintgette, de sok tekintetben kiteljesedett az önismerete. 1942-ben megjelent kötete: a Kelepcze az írástudói felelősségről vallott, a hamissal szemben az igazat mondás melletti elkötelezettséget példázta.

A nemzeti kultúra gyarapodását szolgálta, szinte teljességgé fejlesztve a könyvvel összefüggő csaknem minden hivatás gyakorlását. Nyomdai, kiadói munkát végzett, antikvárius, könyvkereskedő, könyvterjesztő, könyvszakértő, könyvtáros és író volt egyszemélyben élete során. Írói munkálkodásának folyamatában törések jelzik az emberi önismerettől a nemzeti önismeretig táguló látását. Önéletrajzában írja: „1938-tól 1948-ig elég rendszeresen jelentek meg szépirodalmi írásaim. Pár évi szünet után kezdtem megint írni.” Tényszerű közlés; nincs magyarázkodás. Hiteles kép, nem hárítja a felelősséget a körülményekre.

1952-ben a Központi Antikvárium vezetésével bízták meg. Ettől az időponttól kezdve tíz éven át — sokan tudják — nemcsak egyszerűen a könyvszerető emberek, a könyvbarátok látogattak a bolt polcai közé, hanem többen olyanok is, akik az ő személyes tanácsaira hagyatkoztak, akik ha a munka engedte, intellektuális eszmecsere vagy baráti beszélgetésre vágytak.

1960-ban jelenik meg az Elfelejtett emberek című regénye, amelyben a személyes felelősségen túl már a közösségi felelősség, a közösségért felelősség kap hangot.

Magasfokú felelősségérzete, tiszta embersége, szeretetre méltó személyisége maradandóan él a Széchényi Könyvtár munkatársainak emlékezetében is. Öröm volt a könyvtáros kollégák számára is, hogy 1962 óta, mióta intézményünkben dolgozott, sorra jelentek meg kötetei: 1963-ban a Vakvágány, 1966-ban a Kopár ég, 1969-ben az Olmos eső című kötete, 1971-ben „Mondd, még meddig kell élni?” című regénye, 1972-ben Álmatlan nappalok címmel elbeszéléskötete. Reméltük, ha majd nyugdíjba tér, publikálásra kerülhet, ami megíratlan, intézményünk pedig szakértőként még mindig számíthat rá. Mert műveltségével, széles körű nyelvtudásával, irodalmi ismereteivel kiváló szakemberként munkálkodott nemzeti könyvtárunkban tizenhárom éven át. Vezette az intézmény Gyarapítási Osztályát, nagy hozzáértéssel végezte a muzeális értékű könyvek védelmével összefüggő feladatokat, ellenőrizte a nemzeti és tudományos értékek védelme szemszögéből a könyvtári dokumentumok exportját, részt vett a könyvtárak gyűjtőkörébe tartozó dokumentumok külföldre való kiszállításának engedélyezésében.

Nehéz lenne mindazt összegezni, amit könyvtári működése jelentett. Mi, a könyvtáros kollégák most nem tudnánk vállalkozni Birkás Endre művelődésünk történetében elfoglalható helyének kijelölésére. Szerény magatartású, több méltánylást érdemlő alakjává nő majd az időben nemzeti kultúránk demokratikussá és szocialistává fejlődő periódusának. Fájdalmunk és megrendülésünk is gátja ma a távozásával minket ért veszteség mérlegetelésének. Fogadkozni se akarunk — tiltakozna ellene — miként őrizzük majd emlékét.

Maradandó nyomokat hagyott kezemunkája és szellemiségének hatása könyvtárunk, de más magyar könyvtárak gyűjteményének építésén, beépült mondandója olvasóinak tudatába, pszichikumába, szeretett személyiségének emléke elevenen él bennünk.

Az Országos Széchényi Könyvtár munkatársainak és vezetőinek nevében, mély gyászban, de fájdalmunkon erőt véve, a tágabb könyvtáros világ részvétét is tolmácsolva búcsúzunk Birkás Endrétől, sokak Bandi bácsijától, akinek lezárult élete és tevékenysége egy ember befejezett történetévé, intézményünk történetének részévé vált.

Havasi Zoltán

A temetésen elhangzott búcsúbeszéd.

Birkás Endre

MŰVEK — IRODALOM

MŰVEK

Önálló kötetek

- B. E.: Kelepce. Kisregény. [Bp. 1942.] 72 l. /Diárium könyvtár./
- B. E.: Elfelejtett emberek. [Regény. I11.] (Csernus Tibor). Bp. 1960, Magvető. 288 l.
- B. E.: Kő és homok. [Regény.] Bp. 1961, Magvető. 233 l.
- B. E.: Bortglömda människor. (Elfelejtett emberek. Ford. Pándy Kálmán.) Helsingfors 1962, Schildts. 183 l.
- B. E.: Bortglömda människor. (Elfelejtett emberek. Ford. Pándy Kálmán.) Stockholm 1962, Forum. 183 l.
- B. E.: Vakvágány. (Regény.) Bp. 1963, Magvető. 281 l.
- B. E.: Kopár ég. [Kisregény, elbeszélések.] Bp. 1966, Magvető. 240 l.
- A kötet tartalma: A kalap (1963. Kisregény). — Kötélpálya (1964). — Ederics (1964). — A kutya (1963). — Három csokor hóvirág (1961). — A Lánchídon (1961). — Infláció (1947). — Uzsonna a Vizivárosban (1947). — Ifjúság (1946). — Viorica (1945).
- B. E.: Ólmos eső. — (Helyből távolba. — Fénriarkép.) [Kisregények.] Bp. 1969, Magvető. 207 l.
- B. E.: „Mondd, még meddig kell élni?” [Elbeszélések.] Bp. 1971, Magvető. 157 l.
- A kötet tartalma: Vacsora után. — Tenisz. — Válás, társasutazással. — Őzi. — „Mondd, még meddig kell élni?”
- B. E.: Álmatlan nappalok. [Elbeszélések.] Bp. 1972, Magvető. 285 l.
- A kötet tartalma: A jó kis pad. — Beszélt már Kurtz Richárddal? — A hadbírósi ügy. — Füst. — Viorica. — Csípőficam. — Ederics. — Kötélpálya. — A kutya. — Infláció. — Ifjúság. — Uzsonna a Vizivárosban. — Badacsonyi napló.
- B. E.: Elfelejtett emberek. (2. kiad.) Bp. 1975. 230 l. /Magvető zsebkönyvtár./
- B. E.: A kalap. — „Mondd, még meddig kell élni?” (2. kiad.) Bp. 1977, Magvető. 225 l. (Magvető zsebkönyvtár.)

Kisebb írások, fordítások

- B. E.: Szilveszter 1847. [Elbeszélés.] = *Vigilia*. 1948. 298—304. l.
Greene, Graham: Merénylet. (A gun for sale.) [Regény.] (Ford., és utószó: B. E.) Bp. 1957, Magvető. 284 l.
B. E.: Öt óre. [Elbeszélés.] = *Vigilia*. 1963. 609—613. = *Rakéta Regény-újság*. 1976. 33. sz. 17—20. l. = *Körkép* 77. Bp. 1977, Magvető. 11—20 l.
Huxley, Aldous: A lángész és az istennő. Kisregények és elbeszélések. Bp. 1964, Európa. 437 l. [A Gioconda-mosoly c. elbeszélést ford. B. E.]
Lagerkvist, Pär [Fabian]: A hóhér. — A törpe. — Barabás. (Barabbas. [A Barabás c. kisregényt] ford. B. E.) Bp. 1967, Európa. 338 l.
B. E.: Rész és egész. = *Írói vallomások*. Összeáll. Tóbiás Áron. Bp. 1971, Petőfi Irod. Múz. 14—15. l.
Andersen Nexő, Martin: Ditte, az ember lánya. (Regény. Ford. Jánosy István. Utószó: B. E. 7. kiad.) Bp. 1972, Európa. 657 l.
A 3. kiadástól kezdve (még Szürke fény címen) B. E. utószavával.
B. E.: Áttételek. [Elbeszélés.] = *Körkép* 73. Bp. 1973, Magvető. 11—28. l.
B. E.: A vizek ura. [Töredék. Közli] Ottlik Géza. = *Vigilia*. 1977. 190—192. l.

IRODALOM

Tanulmányok, cikkek

- Horváth Mária: B. E.: Vakvágány. = *Magyar Nyelvőr*. 1965. 57—64. l. [A mű nyelvi elemzése.]
Rónay László: „Kopár ég” alatt. = *Jelenkor*. 1967. 275—277. l. [Pályakép.]
Köszöntjük Birkás Endrét. = *Élet és Irodalom*. 1973. 31. sz. 2. l.
Thurzó Gábor: B. E. = *Élet és Irodalom*. 1975. dec. 6. 12. l.
Wix Györgyné: B. E. 1913—1975. = *OSZK Híradó*. 1975. 9—12. sz. 230—231. l.
B. E.-re emlékezve. [Írta] Sz. E. [Szeghalmi Elemér]. = *Új Ember*. 1975. dec. 28.
Elhunyt B. E. [Írta] B. [Bélley Pál]. = *Magyar Hírlap*. 1975. dec. 2. 9. l.
Meghalt B. E. = *Magyar Nemzet*. 1975. dec. 2.
B. E.: Három csokor hóvirág. [Elbeszélés.] = *Rakéta Regényújság*. 1976. 2. sz. 27—30. l. [B. E. méltatásával.]
Rónay László: Az „elfelejtett író.” = *Vigilia*. 1976. 537—539. l.
Sik Csaba: Búcsú B. E.-től. [Búcsúztató beszéd.] = *Vigilia*. 1976. 536—537. l.
Ottlik Géza: B. E. regénytöredéke. „Piteux monument”? = *Vigilia*. 1977. 189—190. l.
Makay Gusztáv: B. E. írói világa. = *Jelenkor*. 1978. 451—457 l.

Kelepce (1943)

- Fényi András = *Élet*. 1943. 10. sz. 197. l.
Kerecsendi Kiss Márton = *Sorsunk*. 1943. 420—421. l.
Kolos E. = *Katolikus Szemle*. 1943. 223. l.
Makay Gusztáv = *Diárium*. 1943. 16—17. l.
Martinkó András = *Vigilia*. 1943. 391—393. l.
Sándor István = *Délvidéki Szemle*. 1943. 428—429. l.
[Szakasits Árpád] (sz. á.) = *Népszava*. 1943. márc. 7. 54. sz. 9. l.
[Sziógyártó László] Szió Gábor = *Magyar Út*. 1943. márc. 11. 10. sz. 6. l.

Elfelejtett emberek (1960, 1962, 1975)

- [Baktai Ferenc] B. F. = *Népszava*. 1960. júl. 7. 160. sz. 2. l.
Fenyő István = *Népszabadság*. 1960. jún. 10. 137. sz. 9. l.
Rónay György = *Vigilia*. 1960. 435—437. l.
Thurzó Gábor = *Élet és Irodalom*. 1960. júl. 1. 27. sz. 5. l.
Zsadányi Ede = *Könyvtáros*. 1960. 627., *Könyvbarát*. 1960. 8. sz. 371. l.
Gyurkó László = *Jelenkor*. 1961. 3. sz. 337—338. l.
Edfeldt, Johannes = *Dagns Nyheter*. (Stockholm) 1962. dec. 6.
Hegnell, C-G. = *Jönköpings-Posten*. (Jönköping) 1962. dec.
Hirn, Sven = *Svenskbygden*. (Stockholm) 1962. dec.
Larner, Bo = *Trelleborgs Allehanda*. (Trelleborg) 1962. dec.
Söderling, Torsten = *Ny Tid*. (Stockholm) 1962. dec.
Westman, Sten—Olaf = *Landsbygdens Folk*. (Stockholm) 1962. dec.
Arbetaren. (Stockholm) 1962. dec. 6.
Hufvudstadsbladet. (Helsingfors) 1962. dec. 18.
Szász Imre = *Magyar Hírlap*. 1975. nov. 23. 10. l.

Kő és homok (1961)

- Albert Gábor = *Élet és Irodalom*. 1961. dec. 16. 50. sz. 6. l.
Antal Gábor = *A Könyv*. 1961. 7. sz. 30. l.
Imre Katalin = *Új Írás*. 1961. 9. sz. 858—859. l.
Rónay György = *Vigilia*. 1961. 493—496. l.
Sós Endre = *Magyar Nemzet*. 1961. dec. 2. 285. sz. 4. l.
[Újházy György] U. Gy. = *Népszava*. 1961. júl. 4. 156. sz. 4. l.
Bohuniczky Szefi = *Jelenkor*. 1962. 2. sz. 259—264. l.
Katona Tamás = *Könyvtáros*. 1962. 365. l.

Vakvágány (1963)

- [Bajai Ferenc] B. Gy. F. = *Népszava*. 1963. júl. 6. 156. sz. 2. l.
Lóránd Imre = *Jelenkor*. 1963. 7. sz. 675—676. l.
[Lóránd Imre] L. I. = *A Könyv*. 1963. 8. sz. 26. l.
Nagy Péter = *Magyar Nemzet*. 1963. jún. 27. 148. sz. 4. l., = Nagy Péter: Rosta.
Bp. 1965. 380—383. l.
Rónay György = *Vigilia*. 1963. 437—439. l.
Albert Pál = *Új Látóhatár*. 1964. 275—279. l.
Horváth Mária = *Magyar Nyelvőr*. 1965. 57—64. l.

Kopár ég (1966)

- Abody Béla = *Élet és Irodalom*. 1966. szept. 17. 38. sz. 4. l.
[Bori Imre] (B. I.) = *Híd*. 1966. 1330—1331. l.
Falus Róbert = *Népszabadság*. 1966. júl. 1. 154. sz. 9. l.
Rusznay Márta = *Magyar Nemzet*. 1966. aug. 7. 186. sz. 13. l.
Szalatnai Rezső = *Irodalmi Szemle*. 1966. 946. l.
Rónay György = *Vigília*. 1967. 413—415. l.

Ólmos eső (1969)

- Pályi András = *Jelenkor*. 1969. 1048—1049. l.
Rónay László = *Kritika*. 1969. 7. sz. 54—55. l.
[Sós Endre] S. E. = *Magyar Nemzet*. 1969. ápr. 27.

„Mondd, még meddig kell élni?” (1971)

- E. Nagy Sándor = *Kritika*. 1971. 10. sz. 50—51. l.

Álmatlan nappalok (1972)

- B. E. = *Tájékoztató*. 1972. [Szerző saját művéről.]
Iszlai Zoltán = *Élet és Irodalom*. 1972. júl. 15. 11. l.
Siki Géza [Rónay László] = *Vigília*. 1972. 778—780. l.

(Ez a bibliográfia a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében készülő irodalomtörténeti bibliográfiai kézikönyv anyagának felhasználásával készült.)

SEBESTYÉN GÁBORNÉ
(1925—1975)

„Kháron ladikja nem akkor indul velünk
midőn lezárul és befagy a szem.
Zord átkelők soká nyitott szemmel megyünk
a végzetes vizen.”

Embernyi létünk mélyebb értelmét kutató költő vallomásában a tény-szerűségnél fogva örök érvényű és minden emberre vonatkozó igazság tükröződik. A születés pillanatában induló élet a mozgás, a szüntelen változás útján halad előre és a bejárt út hosszúságától függően, rövidebb-hosszabb kor elérése után a mozdulatlanságba merevedéssel mindig véget ér.

Elhunyt embertársaink, hozzátartozóink és szeretteink, barátaink és munkatársaink életére való visszaemlékezéskor a bejárt út emberségbeli tartalma mellett annak hosszúságát is számba vesszük. Emberi természetünk-ből fakad, hogy e számbavételnél a visszavonhatatlanul és megmásíthatatlanul lezárt életutat befejezettnek szinte sohasem érezzük.

A sok szenvedés után, 1975. december 29-én elhunyt dr. Sebestyén Gáborné gazdasági igazgatóhelyettesre visszaemlékezvén, az életében felcsillanó lehetőségek valóraváltásának elmaradását különösen érezzük, a gyermeki, házastársi és szülői mivoltából eredő tennivalók bevégezetlenségét pedig sejtjük. Azt pedig, hogy a halálával intézményünket is sújtó veszteség milyen nagy, tudjuk.

Hivatali életútja röviddel a középiskolai érettségi után, a vérzivataros második világháború befejeződésének évében a közművelődési területen kezdődött és az íróasztali munkára külsőleg amúgy sem jellemző látványos eredményekben nem bővelkedett. Minisztériumi és intézményi munkahelyek után az Országos Széchényi Könyvtárhoz 1952. augusztus 1-én került. A gazdasági ügyek vitelében,

intézésében, majd viszonylag rövid ideig tartó részbeni irányításában a rábízott feladatokat mindig példamutató szorgalommal és megbízhatósággal, magasfokú kötelességtudattal végezte el. Munkája eredményességének elismeréseként jutalomban és miniszteri kitüntetésben többször is részesítették.

A rábízott ügyeket és munkatársakat komolyan vette, szakképesítését kitűnő eredménnyel szerezte meg. Ily módon a szakmai feladatainak minél színvonalasabb ellátásához szükséges fontos előfeltételeket biztosította.

Az emberi élet különböző területeiről teljes mértékben soha ki nem küszöbölhető hibákat és gyarlóságokat, ellentmondásokat és fonákságokat nemegyszer a szenvedélyességig menő kíméletlen őszinteséggel, de mindig a segíteni, a javítani akarás szándékával ostorozta vagy tette szóvá.

Gondoskodása, az életjelenségeket mindig józan okossággal értelmező figyelme a rábízott emberekre és ügyekre, családtagjaira egyaránt kiterjedt. Gondoskodásának köréből csak egyvalaki, saját maga maradt ki. Az életből ráháruló feladatok ellátását, a hivatali és családi kötelezettségek maradéktalan teljesítését megroppant egészségi állapotának idejekorán történő helyreállítását is elmulasztva, önmaga egyéni érdeke elé helyezte. A magasrendű kötelességtudat alapján végzett szolgálata ily módon a szocialista ember fejlett közösségi érzéséről is tanúskodik.

A közösségi érzés, a közös ügyeinkben tenni- és szolgálni akaró meggyőződés vezette a Magyar Szocialista Munkáspárt tagjainak a sorába. Feladatait párttagként különösen példamutató hűséggel és megbízhatósággal, magasrendű felelősségtudattal végezte. A pártmunka végzése során kiérdemelt megbecsülés és bizalom egyik jele, hogy a Gazdasági Hivatalban haláláig a pártsoportbizalmi teendőket látta el.

Az új feladatok elvégzéséhez elengedhetetlenül szükséges alkalmazkodóképesség élete végéig töretlenül élt Benne. Ez a tény is arra utal, hogy valóban fiatalon, tetterős életkorban távozott körünkből, hiszen az öregedés a gerontológusok egybehangzó véleménye szerint az alkalmazkodóképesség csökkenésével, az új követelmények és adottságok eleve történő visszautasításával kezdődik.

Dr. Sebestyén Gábornétól, a baráti és munkatársi megszólításunk szerint Jutkától azzal búcsúzunk, hogy a világirodalmi rangot nyert magyarországi származású költő nemes és ezért igaz gondolatára emlékezünk és emlékeztetünk: „Ahogyan a halottainkat tiszteljük, úgy viselkedünk az élőkkel is.”

Fábry György

I.

AZ OSZK 1974—75-BEN

Az Országos Széchényi Könyvtár 1974—1975. évi működése

Az 1974—75. évi kétéves időszak gondokban és nehézségekben bővelkedő, de ugyanakkor eredményeket is hozó s számtalan téren új távlatokat nyitó fejlődés elindítója volt. Amire a hatvanas évek végén senki nem mert volna vállalkozni: a jelenlegi adottságok között kell megteremteni, ill. megfelelő szintre hozni a társadalom új igényeinek megfelelő korszerű könyvtári szolgáltatásokat. Ma már elmondhatjuk, hogy igen sok vonatkozásban — elsősorban a központi szolgáltatások területén — sikerült elindítani azt a fejlődést, amely az évtized végére már jótékonyan érezteti hatását az egész magyar könyvtárügyben. A Magyar Nemzeti Bibliográfia számítógépesített előállítása már a következő években megvalósul s a fejlődés, korszerűsítés stádiumában vannak a többi központi szolgáltatások is. A gyűjteményszervezés, elsősorban a feltárás vonatkozásában olyan reformok előkészítését kezdtük meg, amelyek az elkövetkező években alapvető változásokat hoznak s a klasszikus könyvtári munkafolyamatok valamennyi ágának a racionalizálás és a komplex gépesítés szempontjából való átgondolását, átszervezését jelentik. Ugyanakkor a világméretű információcsere kialakulása sürgetően követeli a módszerek nemzetközi szintű egységesítését, a feldolgozás szabványosítását. Elégedetten állapíthatjuk meg, hogy ezen a téren sem vagyunk lemaradva, valamennyi fontos kezdeményezésről tudunk, ill. annak már aktív résztvevői is vagyunk.

Fájdalmas viszont, hogy jelenlegi elhelyezésünk nem teszi lehetővé olvasó- és tájékoztatószolgálatunknak a kor megkövetelte színvonalra való emelését. Nemzeti könyvtárunk állománya a nehezen hozzáférhetőség állapotába került: állományunknak jelenleg negyven százaléka van külső raktárakban elhelyezve, távol az olvasóktól. A jelentős nemzeti értékeket magukba foglaló különgyűjteményeknek az 1975—80 közötti időszakra tervezett fejlesztését nem tudtuk elkezdeni — az itt elhúzódó, ill. meg sem kezdett munkák elmaradását tudományos közvéleményünk évek óta hiányolja.

Nemzetközi kapcsolatainkat elsősorban a szocialista országok társintézményeivel sikerült továbbfejleszteni s jelentős részt vállaltunk a KGST-országok közös információs rendszere keretében folyó munkálatokból is.

I. A KÖNYVTÁR GYŰJTEMÉNYEI

Állománygyarapítás

Könyvtárunk állománya 1974–75-ben 76 331 könyvvel, 10 124 évfolyam időszaki kiadvánnyal, 21 007 kézirattal és 136 565 db egyéb dokumentummal, összesen tehát 244 027 könyvtári egységgel gyarapodott. A két év folyamán az állományból törölt egységek száma 42 961, így a tényleges gyarapodás a két év alatt 201 066 könyvtári egység volt. A könyvtár állománya 1975. december 31-én 5 211 214 db.

A *beszerzési forrásokat* tekintve könyvtárunk gyűjteményei elsősorban a kötelespéldány-szolgáltatás útján gyarapodnak. A szigorúbb válogatás következtében az utóbbi években némileg csökkent az ily módon beszerzett dokumentumok darabszáma (1973: 92 836, 1974: 90 607, 1975: 86 345). Csökkenő tendenciát mutat a vételből származó dokumentumok gyarapodása is (1973: 21 658, 1974: 18 720, 1975: 14 191). Ezzel szemben növekedett a csere és az ajándék révén beérkező anyag mennyisége. A nemzetközi kiadványcsere élénküléséből és a Fölőspéldány Központ feldolgozó munkájából származó kiadványok főleg más forrásból már be nem szerezhető dokumentumokkal járultak hozzá az állomány teljesebbé tételéhez. Előbbinél elsősorban a szomszéd országokból beszerzett hungarikákat, utóbbinál az 1850 előtti hazai kiadványok feldolgozása során nekünk juttatott, állományunkban eddig még nem szerepelt címeket emeljük ki. Ugyancsak az „ajándék” rovaton jelentkezik a Gyarapítási Osztály aktivitása és jó kapcsolatai révén beérkező számos adomány is. Ezek közül elsősorban a külföldön élő magyarok adományai érdemelnek említést, többek között TÁBORI Pálnak, a Londonban elhunyt magyar írónak hagyatéka, valamint az USA-beli HUZIÁNYI Istvánnak újabb, magyar vonatkozású küldeményei. Az adományozók növekvő száma arra vall, hogy egyre szélesebb körben válik ismertté nemzeti érdekű gyűjtőtevékenységünk.

A *külföldi aukciók* magas árszínvonalának ellenére mégis sikerült néhány kiemelkedő tételt beszereznünk. A Kulturális Minisztérium ajándékaként került könyvtárunkba a 13. század első feléből származó *Erzsébet-legenda*. Ilyen korai magyar vonatkozású kódexünk — 13. századi vagy ennél korábbi — csak 5 volt eddig birtokunkban, ezek közül egyik a *Pray*-, másik az *Anonymus-kódex*. Ugyancsak londoni árverésből származik egy 14. századi magyarországi provenienciájú kódex. Becses külföldi aukciós beszerzés BESSENYEI György anonim műve, a *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung*, melyről eddig csak fotokópiánk volt. Régi nyomtatványaink száma is gyarapodott a magyar származású isztambuli nyomdász, Ibrahim MÜTEFERRIKA két újabb kiadványának aukciós vételével. Közülük az egyik MÜTEFERRIKA leghíresebb és legszebb kiadványa, egy 700 lapos világtörténet, melynek 1733-as, 500 példányos kiadása ma könyvtörténeti ritkaság.

Gyarapítási munkánk kiemelkedő eseménye volt az a csereszerződés, amelynek eredményeképpen a Matica slovenska, a szlovák nemzeti könyvtár állományából a *Vízsolýi Biblia* egy különösen szép, ajánlása, bejegyzései miatt külön is értékes példányához jutottunk. A KÁROLYI Gáspár által fordított első teljes magyar bibliakiadás nyelv- és irodalomtörténeti jelentősége közismert. A közel két és fél ezer lapos, vaskos kötet — a legterjedelmesebb 16. századi magyar könyv — fennmaradt példányai közül alig akad teljesen ép és kevésbé elhasznált. A most birtok-

kunkba került kötet az eddigieknél méltóbban reprezentálja 16. századi nyomdászatusunk e páratlan remekét. A Matica slovenskanak cserébe nyolc 16/18. századi RMK művetadtunk át, nagyrészt kassai és nagyszombati kiadványokat, melyekből könyvtárunk több példánnyal rendelkezett.

A gyarapításra fordítható összeg 1974-ben 4,11, 1975-ben 4,29 millió forint volt. A felhasználás 1974-ben 4 417 484,80, 1975-ben 4 291 939,40 forintot tett ki.

Könyvgyűjteményünk számos kiemelkedő, vagy ritka művel gyarapodott 1974–75-ben.

Az 1974-es belföldi könyvaukción négy ősnymtatványt sikerült vásárolnunk, melyekből eddig nem volt példányunk. Hollandiából szereztük be azt az *Evagatorium* címen ismert gyűjteményes kötetet, amely a külföldön is sokat olvasott 15. századi magyar egyházi író, MICHAEL DE HUNGARIA számos kiadást megért *Sermones XIII. universales* című munkáját (Köln, 1505.) foglalja magában. Egyetlen magyarországi példányként került RMK-gyűjteményünkbe *A keresztény hitnek fő ágazatainak fundamentumi* (Kolozsvár, 1696.) c. mű, melyet 1940-ben ismertettek először. A bécsi KÜRNER-nyomda 1666. évi — eddig bibliográfiákban sem említett — magyar nyelvű kalendáriumának töredéke (RMK I. 1031 a) unikumnak számít.

Az újabb keletű *hungarikumok* közül említést érdemelnek SEMMELWEIS Ignác Bécsben, 1844-ben megjelent orvosi disszertációja, BALÁZS Béla, LUKÁCS György, RADÓ Sándor és VARGA Jenő emigrációban megjelent művei és az Amerikai Magyar Református Egyházak kiadványainak egy 63 darabos gyűjteménye, melyet a Tiszáninnen Református Egyházkerületi Gyűjteménytől kaptunk ajándékba.

Hazai ritkaságnak számít a *Debreczen-Nagyvárad*i Értésítő 1835-ös évfolyamának egy száma, melyek között 3 cenzúrált kefelevonat van, a cenzor kézjegyével. PETŐFI János vitézeének egy 1845-ös kiadás-variánsa és OSVÁT Ernő 1923-ban 100 példányban megjelent emlékkönyvének egy dedikált példánya érdemel még külön említést.

Az egyetemes emberi kultúra értékei között is számos érdekes és értékes beszerzésünk volt: itt csak J. KEPLER két 17. századi művét, LE CORBUSIER egy 1937-es párizsi és egy 1947-es New York-i kiadású munkáját, valamint LEONARDO nemrég Madridban felfedezett műveinek facsimile kiadását emeljük ki, melyet a magyar származású RÉTI László szerkesztett.

Figyelemre méltó volt a segéd- és kézikönyvek gyarapodása. A *The New Encyclopaedia Britannica* 30 kötetes sorozata (London, 1974.), a 15 kötetes *Chamber's encyclopaedia* (4. ed. Oxford), az antikvitás olasz kiadású enciklopédiája (*Grande enciclopedia antiquariato e arredamento a cura di V. del Gairo*. Vol. 1–5. Roma, 1967–1968.), új afrikai enciklopedia (*Standard Encyclopaedia of Southern Africa*. 1971–). A Library of Congress térképtárának kiadásában jelent meg a *The bibliography of cartography* 5 kötete (Boston, 1973.). A bibliofilát két kiemelkedő mű képviseli: *Le grand siècle en France et ses bibliophiles. Volumes à provenance, manuscrits et documents de la Fondation Furstenberg-Beaumesnil et de la collection Jean et Eugénie Furstenberg*. Hamburg 1972. — *Mille et un livres botaniques de la collection Arpad Plesch*. Bruxelles 1973. (Gazdagon illusztrált szakbibliográfia a neves magyar gyűjtő szerkesztésében.) Fontos kronológiai mű Pierre M. CONLON munkája. *Prélude au siècle des lumières en France. Répertoire chronologique de 1680 à 1715*. Genève 1970–1975. 6 db.)

A *Kézirattár* régi beszerzései közül a már említett két középkori kódexen kívül igen értékes NÁDASDY Bálint ferences 1551-ben Párizsban, utóbb Magyarországon írott és eddig elveszettnek hitt vaskos kötete. Prédikációkat, rendtörténetet és később beírt, 17. századi magyar verseket tartalmaz. A kanadai Yale Egyetem könyvtárától, az ottani orvostörténeti könyvtár magyar vezetőjének segítségével került hozzánk az a kötet, melynek üres lapjai VERSEGHY Ferenc költeményeinek saját kezű kéziratait tartalmazzák. A kötet irodalmunkban eddig ismeretlen volt.

Értékes levelek és egyéb kéziratok jutottak birtokunkba az alábbiaktól: ÁNYOS Pál, FALUDI Ferenc, EÖTVÖS József, VÖRÖSMARTY Mihály, KOSSUTH Lajos, SZÉCHENYI István, LISZT Ferenc, CSIKY Gergely, PETŐFI Zoltán, SZÉKELY Bertalan, EÖTVÖS Károly, JÓKAI Mór, JÁSZI Oszkár, JUSTH Zsigmond, JÓZSEF Attila, KOSZTOLÁNYI Dezső, KASSÁK Lajos, GYALUI Farkas, TÁBORI Pál.

A nagyobb terjedelmű fondok, hagyatékok közül kiemelkedik KODOLÁNYI Jánosé, mely a Kulturális Minisztérium ajándékaképpen került könyvtárunkba. Sok felfedezni való vár a kutatókra még a következő személyek kéziratgyűjteményeiben, hagyatékaiban is: CHOLNOKY László (1879–1929) újságíró és novellista; FENYŐ László (1902–1945) költő, kritikus, műfordító; KELLER Andor (1903–1963) író, újságíró; JUHÁSZ NAGY Sándor (1883–1946) liberális politikus; DAJKÓ István, a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalom fontos egyénisége; HALASI Andor író-újságíró; KOVÁCS Máté, a közelmúlt könyvtárügyének jeles képviselője.

Értékes gyarapodásai még kéziratgyűjteményünknek az olyan kortársi tudományos, vagy tudományos igényű művek kéziratai, melyek terjedelmi okokból vagy speciális tartalmuk miatt egyelőre nem kerülnek publikálásra. Ilyen kézirat GYALAI Mihálynak háromkötetes, 170 ezer adatot összefoglaló magyar igazgatástörténeti helységnévtárája (1723–1944-ről), és ZEKE Zoltánnak, Bécsben élő könyvtáros kollégánknak 5 ezer adatot tartalmazó SZÉCHENYI István bibliográfiája.

A *Zeneműtár* állománya kortárs magyar zeneszerzők kompozícióinak eredeti kézírataival gyarapodott. Az 1974-ben megindított rendszeres gyűjtés során 1975-ben húsz jelenkori hazai zeneszerző harminc művének autográfját sikerült megszerezni, többek között ÁDÁM Jenő, BOZAY Attila, DURKÓ Zsolt, FARKAS Ferenc, MAROS Rudolf, RÁNKI György, SUGÁR Rezső kézíratait. Három jelentékeny gyűjteménnyel (Magyar Zeneművészek Szövetségének múzeális zenei dokumentumai, SZABOLCSI Bence és SZALAY Lajos általunk válogatott hagyatéka), valamint három LISZT és egy DOHNÁNYI zenemű-kézirattal is gazdagodott a Tár. A British Library mikrofilmjeinek segítségével elkészült KODÁLY Zoltán összes ott őrzött kéziratának fényképnagyítása.

A *Színháztörténeti Tár* gyarapodásának jelentős részét a színielőadásokról készült fényképek jelentették. A fővárosi színházak mellett a vidéki anyag beszerzését helyszíni kiszállásokkal szervezték meg. Az erdélyi, felvidéki és vajdasági magyar színjátszás dokumentumainak megszerzése érdekében is sokat és eredményesen fáradoztak. (Helyszíni tanulmányok, vásárlás, csere, mikrofilmeztes.) A szövegyűjtemény néhány értékes, múlt századi színdarabbal egészült ki.

A *Könyvtáratlánytár* az igen ritkán piacra kerülő régi magyar grafikai plakátokból mintegy 100 darabbal egészítette ki gyűjteményét, köztük VÉRTES Marcell, BÍRÓ Mihály, PÓLYA Tibor, EGRI József műveivel. Sikerült régi magyar városképeket ábrázoló levelezőlapokat is vásárolni.

A reprográfiai (mikrofilm, xerox) úton történő állománykiegészítés a könyvtár több gyűjteményében tovább folytatódott.

Feltárás

Katalógusok

1975-ben a könyvtár vezetősége megvizsgáltatta a rekonstrukciós munkák állását. Megállapítást nyert, hogy a szolgálati betűrendes katalógus rekonstrukciója — 12 évi munka után — 1974-ben befejeződött. Az olvasói betűrendes katalógusban a rekonstrukciós javítások átvezetése még folyik. A sorozati katalógus rekonstrukciója — mivel a betervezett létszámemelés elmaradt — csak lassan halad. A nem folyóiratjellegű időszaki kiadványok nyilvántartásának rekonstrukciója is folyamatban van, míg a szakkatalógus rekonstrukciójára — a megnövekedett kurrens feladatok mellett — csak igen kevés idő jutott.

A könyvek rekatalogizálása 1973 végén megkezdődött s 1974-ben már mint harmadik futószalag működött. (Első futószalag: köteles, második futószalag: vétel, csere, ajándék.) Az ütemezés azonban a kurrens munkáktól függő, melyek fontosságban természetesen megelőzik a rekatalogizálást.

Az ISBN-rendszer hazai bevezetésével megkezdődött a címleírásokon az ISBN-szám feltüntetése s megindult e számok sorrendjét követő új kiadói katalógus szerkesztése.

Az időszaki kiadványok feldolgozásánál fontos eredmény volt 1974-ben a retrospektív beszerzés futószalag rendszerének beindítása. A katalógus-rekonstrukció terén ebben az évben csak részeredmények születtek: munkaköri és munkamenet leírások készültek s foglalkoztak a teljes munkálatokat átfogó reform-terv kidolgozásával. 1975-ben végre a könyvtár Vezetői Tanácsa elé került az *időszaki kiadványok* feldolgozásának és a periodika-gyűjtemény rekatalogizálásának tervezete s ezzel összefüggésben a feldolgozás általános munkaszervezeti reformja. A jóváhagyott tervezet értelmében az év hátralevő részét az új munkaszervezetre való áttérés előkészítésére, valamint a szükséges szabályzatok kidolgozására fordították. A Vezetői Tanács határozata a régi Hírlaptár teljes állományának — mely 1974 végén mintegy 38 000 címet és 185 000 kötetet tett ki — teljes rekatalogizálását írja elő. E nagyarányú vállalkozás jelentős létszámgénnyel jár s ha ez nem lesz biztosítható — már pedig a jelek erre vallanak — e fontos munka bizonytalanul hosszú ideig fog elhúzódni. 1976-ban mindenesetre megkezdődik a gyűjtemény rekatalogizálása, az akkor rendelkezésre álló erővel. A munka előkészítéseként rendezték és felállították az évek óta pincében máglyázott mintegy 65 m³ (52 000 kötet) periodikaanyagot, amely a rekatalogizálás során az állomány hiányainak kiegészítését fogja szolgálni.

A periodikumok rekatalogizálásának megindítása egyfelől, a komplex gépesítésre való felkészülés másfelől halaszthatatlanná tették a könyvtár egész feltárási munkájának átgondolt átszervezését, korszerű alapokra való helyezését. Időszaki feladattá vált a nemzetközi szabványokhoz való alkalmazkodás is. A könyvek és időszaki kiadványok nemzetközi szabványos számozása (ISBN-ISSN rendszer) a dokumentumtípusok elhatárolásának kérdését élezte ki. E helyzetben a könyvtári futószalag legfontosabb állomásait egyesítő gyűjteményi főosztálynak jelentős elméleti-módszertani-szervezési munkákat kellett magára vállalnia s

ezeket sikerrel teljesítette is. Az 1975-ös évet a főosztály munkájában a munkaszervezet és munkamenet korszerűsítésére és átalakítására való felkészülés időszakának tekinthetjük.

A Magyar Folyóiratok Repertóriumának alapján készülő cikkszakkatalógus 1965–1970-es korszaka szerkesztési munkálatai befejeződtek, 1976-ra már csak az utalók elkészítése maradt.

A *különgyűjtemények* feltáró munkáját számos kedvezőtlen tényező befolyásolta. A 70-es évek második felére tervezett létszámemelés elmaradása miatt a tárak a kurrens gyarapodás feldolgozására kénytelenek koncentrálni, több helyen azonban még a gyarapodással való lépéstartás sem problémátlan. A Kézirattár elvégezte a nem fond-szerű restancia felszámolását, de ugyanakkor elmaradt a latin katalógus munkálataival. 1975-ben a betervezett fond-feldolgozásnak csupán kétharmadát végezhettk el. A Kisnyomtatványtár — létszámfejlesztés híján — nem tudta megindítani rekonstrukciós munkáit. Csoportos feldolgozású anyaga (elsősorban a vállalati irodalom) állandóan emelkedik: a néhány év előtti tízezres nagyságrenddel szemben az évi szaporulat megközelíti a tizenötezeret (1970: 9 157, 1974: 14 836). Ennek ellenére megkezdtek a régi magyarországi képeslapok gyűjteményének rendezését. A Zeneműtár szüneteltetni volt kénytelen betűrendes katalógusának rekonstrukcióját. A Színháztörténeti Tár modern drámák analitikus feltárásával tette színvonalasabbá feltáró-informáló tevékenységét. A Térképtár a feldolgozó munka újjászervezése terén tett előhaladást, 1975-ben azonban erősen hátráltatta működését, hogy a Tár teljes anyaga az év nagyobb részében hozzáférhetetlen volt.

Bibliográfiák

A hazai irodalmi termés folyamatos regisztrálásában fennakadás nem volt, a nemzeti bibliográfia legfontosabb három kurrens kiadványa folyamatosan megjelent. (*Magyar Nemzeti Bibliográfia* és *Magyar Folyóiratok Repertórium*a kéthetenként, a *Magyar Zeneművek Bibliográfiája* negyedévenként.)

A *kumulációk* tekintetében a lemaradás — személyzeti nehézségek miatt — sajnos tovább nőtt. Az éves magyar könyvészet 1971-es kötetének megjelenése csak 1976-ban várható. Az eredetileg tízévesre tervezett ciklusbibliográfiák most következő köteteinek időhatárát a gépesített nemzeti bibliográfia 1976-os indulása miatt meg kellett változtatni: az 1961-el kezdődő összefoglalás 1975-el zárul majd. A Térképtár folyamatosan végezte ugyanezen időszak térképbibliográfiájának előkészítését.

A *Magyar Könyvészet 1921–1944.* nagy retrospektív bibliográfiai vállalkozás munkálatai 1974-től felgyorsultak. A beszámlási időszak végére befejeződött a címszerkesztés egységesítése s ezzel a majdani kiadvány kézírata egységes formátumban gyakorlatilag együtt van. 1976-ra a szakozás is befejeződik.

A *Régi Magyarországi Nyomtatványokat* feltáró munkacsoport az RMNy második kötetének, az 1601–1635 közötti időszak anyagának könyvészeti feldolgozását lényegében befejezte. Hiányzik azonban a Románia területén levő példányok felkutatása és bibliográfiai leírása. A csoport vezetőjének, dr. Borsa Gedeon tud. főmunkatársnak 1975-ös nyugat-németországi tanulmányútja váratlanul nagy eredményeket hozott: a magyar irodalomtörténet számára páratlanul értékes, eddig ismeretlen dokumentumokat sikerült feltárni. — Az 1712–1800

közötti korszak nyomdatermékeinek országos számbavétele jól szervezetten folyt: a feltárt példányok száma 1974 végén meghaladta a 30 000-et. A következő évben újabb mintegy 25 000 tételt sikerült regisztrálni nemcsak Magyarországon, hanem Csehszlovákia és Jugoszlávia területén is. A több mint félszázezer példány feltárása során eddig 1750 olyan kiadványra bukkantak, amelyek eddig bibliográfiailag ismeretlenek voltak. A számbavétel eredményeképpen három nyilvántartás készül folyamatosan: szerzői betűrendes, nyomdász és példány szerinti.

Az éves magyar *sajtóbibliográfia* következő kötete az új periodika-feldolgozási rendszer bevezetésével összefüggésben az 1976-os év anyagát fogja tartalmazni.

A hazai dokumentumok retrospektív feltárásában fontos munkát végzett a Zeneműtár, ahol 1974-ben végre nagyobb arányokban indulhatott meg az 1820 előtti *zeneműnyomtatványok és zenei kéziratok* országos számbavétele. Ebben az évben 21 hazai gyűjteményből 887 tétel feldolgozása és a RISM központba való továbbítása történt meg. (Répertoire International des Sources Musicales, központja Kasselben működik.) 1975-ben befejeződött a nyomtatványok számbavétele és elkezdődhetett a zeneműkéziratok bibliográfiai feltérképezése. Ily módon remélhető, hogy ebben az alapvető nemzetközi zenei bibliográfiában — legalább még a pótkötetekben — Magyarország anyaga is szerepelni fog.

A *hungarika bibliográfiák* kurrens időszaki kiadványai folyamatosan megjelentek. (*Hungarica Külföldi Folyóiratszemle. Külföldi Magyar Nyelvű Folyóiratok Repertóriuma.*) A *Külföldi Magyar Nyelvű Könyvek* c. sorozat tízéves ciklusbibliográfiáiból (1961–1970) a romániai kötet anyagának kézírata elkészült, a csehszlovákiai kötet anyaga kéziratformában együtt van. A *Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke és adattára 1945–1970. c.* kiadványnak 1974-ben újabb kötete jelent meg dr. KEMÉNY G. Gábor tud. főmunkatárs összeállításában: a szomszédos szocialista országok címeit magában foglaló rész. — A *Magyar irodalom idegen nyelven 1945–1968. c.* bibliográfia kézírata elkészült, 1976-ban kerül nyomdába.

Könyvtárunk, mint a magyar irodalomtudomány és irodalomtörténet szakkönyvtára, magára vállalta egy kurrens magyar *irodalomtörténeti szakbibliográfia* kiadását. Az előkészületi munkálatok 1975-ben megindultak s előreláthatólag a következő években már megjelennek a sorozat első kötetei, melyek 1976-tól regisztrálják a tárgykör irodalmát.

A *nemzetközi könyv- és könyvtártörténeti bibliográfia* (*International current Bibliography of the History of the printed Book and Library*) részére folyamatosan megküldtük a hazai anyagot.

A napi feladatok ellátása mellett a bibliográfiai munka középpontjában továbbra is a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* számítógépesítése állt. A Számítástechnikai Koordinációs Intézet 1974-ben kidolgozta a gépesített MNB rendszertervét s az év végén kötött szerződés értelmében megkezdte a programozás munkáját. Még ugyanebben az évben a könyvtár vezetősége a Bibliográfiai Osztály előterjesztése alapján elfogadta az új rendszerű MNB tartalmára és szerkezetére vonatkozó javaslatokat. A tartalmat illetőleg a gépesített MNB gyűjtőköre bővebb lesz az eddiginél, szerkezetében pedig arra törekszik, hogy az „egyszeri feldolgozás — többszöri felhasználás” elvét gyakorlattá tegye. Ez az elv természetesen a munkaszervezetben komoly problémákat vet fel s a könyvtári feldolgozás-regisztrálás hagyományos munkamenetének gyökeres reformját igényli. Ebben a helyzetben a könyvtár vezetősége azt az álláspontot fogadta el, hogy az MNB gépesítésével

párhuzamosan rá kell térni a könyvtári üzem komplex gépesítésének útjára. Nem tartható fenn tartósan az az állapot, amely a könyvtári munka egy részének korszerű szintre való emelését nem terjeszti ki fokozatosan a vele szervesen összefüggő területekre is. Valamennyi, a gyűjteményre épülő szolgáltatás reformja természet-szerűleg visszahat az alapra is. Az ebből következő konzekvenciák hosszú évekre szóló programot adnak a nemzeti könyvtárnak s több mint 170 éves történetében újabb korszakos változást jelentenek.

A gépesítés munkálatai 1975-ben új szakaszba léptek. A megindult programo-zási munkák igényeinek megfelelően a szabályzatok átdolgozásra kerültek, ill. újabb instrukciókkal egészültek ki. E módosítások alapján elkészült a leendő gépi bibliográfia modellszámának 3. átdolgozott változata. Az MNB Szerkesztő-ségének keretében létrejöttek a gépelőtti feldolgozás személyi keretei: az új mun-katársak részt vettek a központilag megrendezett számítógépes tanfolyamon, és belső képzés keretében megismerkedtek mind a szerkesztés, mint a bibliográfiai leírás, mind a szakozás alapvető ismereteivel. A gépi igényekhez igazodó köteles-példány-feldolgozás az év utolsó negyedében — kísérleti jelleggel — megkezdődött. A gépi próbaüzemelésre azonban — a berendezések importjának időbeli elcsú-szása miatt — még nem kerülhetett sor.

Használat

Könyvtárunkat 1974-ben 63 528, 1975-ben 66 387 olvasó kereste fel és 515 195, illetve 513 561 könyvtári egységet használt.

E számok alatta maradnak az 1973-as év kiugróan magas látogatottsági fo-kának, valamivel magasabbak viszont az 1970—71-es évek átlagánál. Egyre nő azonban a feszültség az igények és a lehetőségek között: könyvtárunk dolgozóinak minden erőfeszítése ellenére a kiszolgálás színvonala — objektív okok követke-ztében — egyre romlik. A könyv- és periodika-anyag túlnyomó részének külső raktárakban való elhelyezése, az ide-oda szállítással járó kiszolgálási nehézségek, az állomány egyes részeinek hosszú hónapokon át tartó hozzáférhetetlensége mind az olvasói kiszolgálás színvonalát rontották, kutatóink és olvasóink munkáját nehezítették. A szaktudományiból általános tudományos olvasóvá átalakított olvasóterem sem vált népszerűvé a tudományos kutatók körében. (Ennek egyik oka volt még 1974-ben az egyműszakos nyitvatartás.) Pedig az intézmény iránti érdeklődés, társadalmi elvárás nem csökkent: ezt bizonyítja a beiratkozott olva-sók számának növekedése (1973: 12 660, 1974: 13 099, 1975: 13 438). Az 1974-es év nehézségeit még tovább növelték a Nemzeti Múzeum épületének olyan fűtési, világítási, vízellátási problémái, amelyek nemcsak a főépület nyilvános szolgálati munkáját, hanem saját dolgozóink helyzetét is megnehezítették.

Ilyen előzmények után a könyvtár vezetősége 1975-ben megvizsgáltatta a központi olvasószolgálat helyzetét az olvasókkal való kapcsolatok szempontjából s a következő megállapításokra jutott: minden olvasói kategóriában kevés a férő-hely, csúcsforgalmi időkben állandósult a ruhatárban való sorbaállás; raktáraink zsúfoltak és az állománynak jelenleg 40, de tovább növekvő százaléka külső raktárakban van, ahonnan csak előrendeléssel, másnap vagy harmadnap szolgál-ható ki; kevés az olvasószolgálati-technikai, valamint a raktári kiszolgáló személy-zet, növekszik a fluktuáció, a begyakorlás lehetősége csökken; a kiszolgálás a külső körülmények (szállítási nehézségek) miatt nem zökkenőmentes; a központi olva-

sószolgálat elhelyezése defunkcionális, berendezése, felszerelése elavult, korszerűtlen, a karbantartás elégtelen; a személyzet munkahelyi zsúfoltsága a szolgálat feltételeit zavarja, a tájékoztatás intenzív szellemi munkáját gátolja.

Ilyen körülmények között érthető, hogy olvasótáborunk legértékesebb része, a tudományos kutatói kategóriába tartozók pártoltak el elsősorban a könyvtártól: a vizsgálat elemzései kimutatták, hogy míg 1968-ban egy-egy kutató átlagban 33 alkalommal jött és 125 kötetet használt, 1974-ben már csak 23 alkalommal jött és évi használata 77 kötetre esett.

Ebben a helyzetben könyvtárunk vezetősége s az olvasószolgálat dolgozói megkíséreltek legalább olyan változtatásokat, reformokat végrehajtani, amelyek az adott lehetőségeken belül az olvasói ellátás színvonalát javítják. Ezt a célt szolgálta az általános olvasótermi csoport létrehozása, a tudományos olvasóteremben a könyvek, kéziratok és régi nyomtatványok egységes kiszolgálásának megteremtése, az itt ideiglenesen elhelyezett munkahelyek megszüntetése, ill. áthelyezése, az olvasóterem két műszakban való üzemeltetése, az általános olvasóteremben jelhívó-berendezés felszerelése és működtetése. Sajnos az év második felében új és váratlan nehézségekkel kellett szembenézni: a vári toronyraktárakban elhelyezett anyag július közepétől december közepéig gyakorlatilag hozzáférhetetlen volt. Olvasóink körében érthető módon ez újabb elégedetlenség és panaszok forrásává vált.

1975-ben két különgyűjteményünk olvasószolgálat is nehéz helyzetbe került: a Térképtár anyaga tárolási nehézségek miatt az egész év folyamán hozzáférhetetlen volt. A Zeneműtár költözködés miatt volt kénytelen olvasóforgalmát négy hónapig korlátozni. Kisnyomtatványtárunk forgalmát viszont a felszabadulásunk 30 éves évfordulójával kapcsolatos megemlékezések és kiállítások jelentősen megnövelték: 12 intézménynek több mint 200 dokumentumot kölcsönöztek.

A központi Olvasó- és Tájékoztató Szolgálat rendszeresen készített irodalomkutatásokat, írásbeli tájékoztatásokat bel- és külföldi intézmények, valamint magánszemélyek részére. (1974: 563, 1975: 544. E számok magukban foglalják a lelőhely megállapítást igénylő másolatrendeléseket is.) A fontosabb irodalomkutatások voltak 1974-ben: SZÉCHENYI Istvánra vonatkozó irodalom (a saigoni francia főkonzul részére); SZÉCHENYI Ödön életrajzi adalékai (Hunter College of the City University of New York); bácskai újságok adatai (Verlag Versicherungswirtschaft, BRD); JÓKAI kiállítás anyaga (Podunajske Muz. Komárno); Zemplén megye híres szülöttéről kiállítás anyaga (Muz. Trebisov); Erdélyben megjelent hetilapok és folyóiratok adatai (Jewish National and University Library); magyarországi könyvtártudományi és dokumentációs periodikák jegyzéke (FID); BEM Józsefről ábrázolások (Magyar—Lengyel Társaság, Tarnów); P. NERUDA irodalom magyarul (MSZMP KB); vajdasági folyóiratok adatai (Hungarológiai Intézet Újvidék); Gordon CRAIG-re vonatkozó irodalom és adatok (Institut für Theatergeschichte, München); a Parlament építészeti adatai (St. Louis Library); könyvtártudományi munkák (Turkish National Library); a dekabristákra vonatkozó magyar irodalom; dán fordítások magyar adatai (Kongelige Bibliotek, København); Thomas MANN magyar fordításai; Maximilien, Augustin, Charlotte de ROBESPIERRE bibliográfia és ikonográfia (J. P. JUPILER, Arras); a szocialista országok alkotmányai és magyar alkotmányjogi publikációk (Warszawa); bánáti bolgár kiadványok (A. Dulicsenko, Ashabad); VERANCICS Antalra és Faustusra

vonatkozó magyar adatok (Fondazione L. Einaudi, Milano); a magyarországi könyvtárak története, könyvtártudományi cikkek bibliográfiája (Peter SCHAAAR et Co., Australia); magyar világutazók művei, a MAGYAR-, TELEKI-, RÖHNEL-, VÁMBÉRY-expedíciókra vonatkozó német és francia irodalom (Ferdinand SALENTINY, Franciaország); Arad megyére vonatkozó helytörténeti kutatások (Hans PROHASKA, Park Ridge, Illinois). — 1975-ben a fontosabb és tipikus kérdések közül az alábbiakat emeljük ki: BEETHOVEN magyarországi kapcsolatai; székely és román adomagyűjtemények adatai; TVARDOVSKIJ Magyarországon; MADÁCH német fordításai; szlovák nyelvű zsoldárok adatai; sakktörténeti kutatások; a szlovén nemzetiségi kérdés; APÁCZAI CSERE János munkássága és irodalom; magyar könyvtárak és könyvterjesztők adatai; RÓZSA Sándor élete; ifjúság-szociológiai munkák; SZÉCHENYI Istvánról szóló munkák; vívósport-bibliográfia; KERTBENY—HEINE kapcsolatok; a fejlett szocialista társadalom témabibliográfiája; ILLYÉS Gyula-bibliográfia; BOLYAI-bibliográfia; fotózási témabibliográfia; magyarországi kivándorlások adatai; Irak-bibilográfia; régészeti és embertani kutatások és kutatók; népszínművek bibliográfiája; MÓRICZ-bibliográfia; KLOPSTOCK-művek adatai; magyar történeti, helytörténeti és családtörténeti kutatások stb.

A kölöngyűjtemények által adott írásbeli tájékoztatások száma évről évre növekvő tendenciát mutat (1973: 331, 1974: 415, 1975: 566). A megkeresések tükrözik a hazai kutatási igények növekedését, de tükrözik egyes gyűjteményeinknek — elsősorban a Zeneműtárnak, Kézirattárnak és Régi Nyomtatványok Tárának — a nemzetközi tudományos életben való növekvő ismertségét.

A könyvtárban őrzött dokumentumok alapján 40 esetben adtunk ki hiteles másolatot, 115 esetben színészi működésről igazolást.

A könyvtárat felkereső látogatók — tanulmányi és szakmai csoportok, külföldről érkező egyéni látogatók — részére alkalmyszerűen végeztünk vezetések, bemutatásokat. Mostoha helyviszonyaink sajnos nem teszik lehetővé ezek rendszeresebbé tételét, még kevésbé propagálását. Munkánk így a felmerülő igényeknek megfelelően alakul, sőt még az igényeket sem tudjuk minden esetben kielégíteni. A látogatások zöme a Kézirattárra és a Régi Nyomtatványok Tárára korlátozódik s miután külön bemutató helyiséggel egyik sem rendelkezik, a látogatások lebonyolítása a napi munkamenetet erősen zavarja. (Látogatók száma 1974-ben 905, 1975-ben 756.)

1974-ben emlékkiállítást rendeztünk CSOKONAI VITÉZ Mihályról, A. P. CSEHOVRól, kisebb megemlékező jellegű kiállítást Pablo NERUDÁRól. 1975-ben is több kiállítást rendeztünk s közülük néhánynak igen kedvező visszhangja volt mind a sajtóban, mind a szakemberek körében. A következő évfordulókról emlékeztünk meg: felszabadulásunk 30 éve, a *Vasárnapi Újság* 120 éve, JÓKAI Mór születésének 150., CZUCZOR Gergely születésének 175. évfordulója, KEMÉNY Zsigmond halálának 100. évfordulója. Több alkalommal mutattuk be új szerzeményeinket s számos esetben kölcsönöztünk dokumentumokat más intézmények által rendezett kiállításokra.

A vári toronyraktárak 1973 őszén megkezdett betelepítési munkáját 1974-ben is folytattuk s a kitűzött tervet — 7 300 pfm. áttelepítése — jelentősen teljesítettük (10 281 pfm.). Mindez lehetővé tette a régi raktári részekben olyan átrendezések végrehajtását, amelyek több állományi rész elhelyezésének kedvezőbb feltételeket teremtettek. Pl. a Rosenberg hp. utcai raktár betelepítésének befejezése, a Rákospalotai raktár kiürítése. Utóbbi lehetővé tette a Kisnyomtatványtár és a Térképtár szorongató raktározási gondjainak enyhítését.

Mindez azonban nem tette elkerülhetővé, hogy a könyvek nagyarányú várba szállítását ne kövesse a különgyűjtemények anyagának hasonló megosztott elhelyezése. A sort elsőként a Színház-történeti Tár kényszerült elkezdni: ládázott anyaga már 1973 végén felkerült a várba. A következő évben jelentős anyagrészeket szállított a várba a Kisnyomtatványtár és a Térképtár is.

A vári költözés jó ütemű végrehajtásának eredménye, hogy megszüntethető volt az anyag egy részének kényszerű ládázása, sőt a már sok éve ládában levő muzeális könyvgyűjtemény jelentős része is polcra került. A mennyiségében egyre növekvő, ún. külső raktárakba telepített anyag az olvasók ellátásában természetesen késedelmet jelentett, azonban a heti négy alkalommal való kiszolgálás biztosításával sikerült némileg enyhíteni ezen a nehézségen.

1975-ben a vári toronyraktárak betelepítését már eleve kisebb üteműre terveztük. Az áttelepített anyag mennyisége így kb. fele volt az előző évnek (4 609 pfm.). Az év második felében azonban váratlanul új nehézséggel kellett szembenéznünk. A vári raktárakban elhelyezett állomány — a helyiségek természetes szellőzésének megszűnése következtében — gombafertőzést szenvedett, melyet a megfelelő klímaviszonyok helyreállításával sikerült megszüntetni. Ennek következménye viszont a vári raktárak kényszerű lezárása, a kiszolgálás több hónapon át való szüneteltetése volt.

E nehézségekhez járult még, hogy a különgyűjtemények 1975-ben csaknem egész éven át a permanens költöztetés és raktárrendezés állapotában éltek. Teljes állományával új helyre költözött a Zárolt Kiadványok Tára, nagyarányú raktárköltöztetést hajtott végre a Zeneműtár. Jelentős anyagrészeket mozgatott meg, rendezett át és költöztetett a vári raktárakba a Kisnyomtatványtár és a Színház-történeti Tár. A Kézirattár a fond-állomány számára kapott új raktári részt telepítette be. Tragikus helyzetbe került a Térképtár: a késedelmesen leszállított térképtároló fémszekrények hibásnak bizonyultak, a helyszíni javítások sem segítettek, végül a gyártó cég visszaszállította és újra legyártotta a 36 db szekrényt. Eközben a Térképtár anyaga egész éven át máglyázva volt, az olvasók számára hozzáférhetetlen állapotban. A Mikrofilmtárban elkezdődött, de egyelőre igen lassú ütemben halad az új negatív filmraktár építése.

A Fölőspéldány Központ végre kiüríthette a Beloiannis-utcai pinceraktarat s az itt tárolt mintegy 60 000 kötetet a rákospalotai épület raktáraiban helyezhette el. Fontos eredményként könyvelhetjük el, hogy ebben az évben a Fölőspéldány Központnak valamennyi raktárát sikerült fertőtleníteni.

A Raktári Osztály feladatköre tovább bővült: 1974. szeptember 1-től a Hírlapfeldolgozó Osztálytól átvette a kurrens periodika raktár kezelését és anyagának kiszolgálását. — Hosszabb előkészítés után kialakult a központi törzs-gyűjtemény új raktári jelzetrendszere, amely először az időszaki kiadványoknál kerül bevezetésre.

Állományvédelem és reprográfia

A magyar hírlapok állományvédelmét továbbra is egyik legfontosabb feladatként tartottuk számon s folytattuk azt a nagyarányú programot, amelynek célja a magyar újságok országosan egyedülálló gyűjteményének megóvása. Jelentős anyagi ráfordítással igyekszünk elérni, hogy a hírlapköteteket eredeti állagukban is konzerváljuk s ugyanakkor a mikrofilmezéssel használatukat egyre szélesebb rétegek számára tegyük lehetővé, könyvtárunkon, ill. Budapesten kívül is. Saját olvasótermünkben 1974-ben a hírlapok húsz százalékát már mikrofílmeken használták.

A program keretében 1974—75-ben 6 064 hírlapkötet 76 892 lapja került javításra, bekötöttek 6948 hírlapkötetet s negatív mikrofilm készült közel 5,4 millió hírlapoldalról, ami 3 250 987 mikrofilmkockának felel meg. A pozitív olvasófilm termelése a két év alatt 3,6 millió kocka volt (3 640 155).

A hírlapok javítása és konzerválása terén az évekkel ezelőtt vásárolt laminátor üzembe állítása körüli nehézségeket sikerült elhárítani s 1975 novemberétől a gép már rendszeresen működött. Segítségével azok az erősen rongált újságlapok is konzerválhatók, amelyek a régi, hagyományos eljárással már nem voltak menthetők. Az egyébként jól bevált Regnal S1 restauráló eljárást szélesebb körben sajnos nem alkalmazhatjuk: az épület szellőzőberendezésének hibája miatt a vegyifülke elszívása nem működik kielégítően.

Tovább folytatódott a különgyűjtemények anyagának állományvédelem mikrofilmezése is. A két év alatt 262 243 negatív mikrofilmkocka készült el. Említést érdemel a grafikai plakátokról készült mintegy 2000 színes diafelvétel, mert ezzel sikerül megszüntetni a használat által erős rongálódásnak kitett, értékes régi plakátgyűjtemény további romlását.

A mikrofilmezés mennyiségi eredményei mellett nagy gondot fordítottunk a minőség optimális szintjének elérésére, ill. fenntartására. E célból kerültek műszeres átvizsgálásra az 1970—73 között készült archív-negatívok és indult meg a filmek átmosása. A technológiai előírásokat tovább javították; ennek eredményeként a két év alatt mintegy 300 000 forint megtakarítást értek el s a selejtszázalékot is sikerült a minimálisra szorítani.

Az állománykiegészítő mikrofilmezést mind saját, mind más könyvtárak részére tovább folytattuk. Az 1975-ben vásárolt hordozható mikrofilmvevő lehetőséget ad a helyszínen végezhető állománykiegészítésre, amit néhány egyházi könyvtárban már meg is kezdtünk. A vidéki könyvtárak és más intézmények részére a már filmen levő anyagokból pozitív olvasófilmeket készítettünk térítés ellenében: 1974-ben huszonnégy megyei, ill. járási könyvtár közel 1 millió mikrofilmkockát igényelt a hírlapgyűjteményből.

A Mikrofilmtár továbbfejlesztésének kérdésével a könyvtár vezetősége 1975 végén foglalkozott. A Kulturális Minisztériummal egyetértésben olyan döntés született, hogy a Mikrofilmtárat a távolabbi jövőben a magyarországi könyvtárak mikrofilm-szolgáltató központjává kell fejleszteni. A jelenlegi mikrofilmtekercsek használata mellett be kell vezetni a mikrokártya-előállítást is, mely a kisterjedelmű dokumentumok esetében gazdaságosabb és könnyebb visszakeresést biztosít. A Pentakta microfiche felvevő gépsor megrendelése már meg is történt.

A kötetzeti teljesítmények 1974-ben igen magasak voltak, 1975-ben némi visszaesés következett be. A Könyvkötészet, a Hírlap-Állományvédelmi Üzem és

a raktárakban folyó helyi állománymegóvás a két év alatt együttesen 9740, ill. 7801 állományi egység kötését végezte le. (Ezen kívül még több mint ezer saját kiadvány bekötését kellett vállalniuk.) Külső kötészetben 19 138 állományi egységet sikerült kötetnünk.

A Restauráló Laboratórium a különgyűjtemények és a műemlékkönyvtárak anyagából összesen 8829 db nyomtatvány, ill. kézirat restaurálását végezte el, melynek egy része fertőtlenítés és konzerválás volt. Két, újonnan munkába állított restaurátor most már teljes munkaidőben az egyházi gyűjtemények értékes darabjainak restaurálásával foglalkozik.

Reprográfiai szolgáltatásunkban mind a foto-, mind a xerox-másolatok iránti igény növekvő tendenciát mutat, jóllehet az importanyagok terén fellépett beszerzési nehézségek miatt nem mindig sikerült azokat a kívánt határidőre kielégíteni. Sokszorosító Üzemünk munkáját 1975-ben már erősen gátolta a géppark leromlása, mely a gépek nagyfokú kihasználtsága miatt következett be. Az újonnan vásárolt összehordógép munkába állítása is késett: az üzembiztos működéshez szükséges papírt csak a következő évtől sikerül majd biztosítani. A nehézségeken a Sokszorosító Üzem jobb munkaszervezéssel, a szigorúbb szabványosításnak köszönhető papírtakarékossággal s az importanyagoknak hazai megfelelővel való pótlásával igyekezett úrrá lenni.

Műemlék könyvtárak

A zirci Reguly Antal műemlék könyvtárban állományvédelmi gondjaink sajnos továbbra sem szűntek meg. Az épületnek a könyvtárat is megában foglaló részében a könnyező házigomba elterjedtsége és kártétele lényegesen nagyobb a korábban megállapítottnál. Az elhárítás és az érintett épületrész felújítása tervszerűen folyik, az állomány biztonságáról is gondoskodás történt. A látogató forgalmat ennek ellenére nem kellett szüneteltetnünk: a látogatók száma mindkét évben meghaladta a negyvenezretet.

A gyöngyösi Bajza József műemlék könyvtárban tovább folytatódott a szakszerű feldolgozó munka és megkezdődött az anyag tervszerű restaurálása is. A látogatók száma meghaladta az ötezer főt.

II. KÖZPONTI SZOLGÁLTATÁSOK

A központi szolgáltatásoknál 1974 csaknem minden területen az elméleti tisztázások megindulásának, a reformterveknek éve volt. Ez részben még 1975-ben is folytatódott, hiszen a legtöbb területen saját munkánkon messze túlmutató, a magyar könyvtárügy egészét érintő feladatok megoldásáról volt szó.

Megvalósult eredményről számolhatunk be a nemzetközi szabványos könyv-számozás tekintetében: 1974-ben Magyarországon a hivatásos kiadók már ISBN-számmal ellátva jelentették meg kiadványaikat. Ezzel a nemzeti könyvtár újabb fontos központi funkciót vállalt magára. 1975-ben az ISBN-számok rendszerét a nemhivatásos kiadók kiadványaira is kiterjesztettük. A megjelent kiadványok utólagos ellenőrzésénél kiderült, hogy a hivatásos kiadóknál a könyveknek csupán 4,3 százaléka jelent meg ISBN-szám nélkül, ami egyéves működés után nemzetkö-

zi átlagban is igen jó eredménynek számít. A nem hivatásos kiadóknál természetesen kedvezőtlenebb az eredmény: kiadványaikat csak 42 százalékában látták el ISBN-számmal. Megtörténtek az előkészületek az időszaki kiadványok ISSN-számmal való ellátásának 1976-os bevezetésére is. Ez a munka a periodikumok vonatkozásában jóval több nehézséggel jár, mint a monográfiáknál. Még bonyolultabbá teszi a helyzetet a magyarországi folyóiratoknak már előzőleg nyugaton kiadott ISSN-számok sokasága, mely a kiadványok és a nyelv ismerete hiányában számtalan hiba forrásává vált.

A hazai könyvtárak állománygyarapításának és állományapasztásának munkájához könyvtárunk három részlege nyújt aktív segítséget: a Kötelespéldány Szolgálat, a Fölőspéldány Központ és a Nemzetközi Csereszolgálat.

A nyomdák által beszolgáltatott kötelespéldányok számának lassú emelkedése tovább tart. (1973: 1 018 342, 1974: 1,039 329, 1975: 1 047 272). A növekedés elsősorban a füzetes nyomtatványok számának emelkedéséből adódik. A beérkező nyomtatványokból az OSZK részesedése 164 142, ill. 162 020 db volt (tehát mintegy 16 százalék), a hazai könyvtáraknak 602 754, ill. 554 000 db jutott. A fennmaradó fölőspéldányokat régebben a Fölőspéldány Központ bocsátotta utóválogatásra, 1975 októberétől azonban ezt a feladatot is a Kötelespéldány Szolgálat látja el.

A kötelespéldány beszolgáltatás teljességének biztosítására újabb erőfeszítések történtek. (Helyszíni ellenőrzések, sokszorosítók bevonása a beszolgáltatásba, stb.) A kötelespéldányok elosztásának új, a hazai könyvtárügy jelenlegi helyzetének jobban megfelelő rendszerének kidolgozása — a Kulturális Minisztérium kezdeményezésére, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ részvételével — szintén napirendre került. A hálózati elv helyett a gyűjtőköri kooperációra alapuló elképzelések később a regionális ellátás új szempontjaival bővültek.

A Fölőspéldány Központ a hazai könyvtáraknak a két év alatt 83 824 könyvtári egységet juttatott. A szétozott anyag egy része fölőspéldány volt, más része a kötelespéldány-maradékból származott. További 37 509 fölőspéldány címét az anyag átvétele nélkül közvetítették. Az egyes könyvtáraktól mintegy 140 000 fölőspéldányt vettek át, további hasznosításra, ill. egy központi tartalékraktárban való elhelyezésre.

A Fölőspéldány Központ mintegy egymillió állományának 1972-ben megkezdett selejtezése és szakcsoportosítása befejezést nyert. Jelenleg a Központ kb. 150 000 feldolgozott és 800 000 feldolgozatlan kötettel rendelkezik. Ennek az anyagnak feltárása és hasznosítása az elkövetkező időszak feladata.

A hazai könyvtárügy régi problémája, a központi tároló könyvtár megvalósítása került újra napirendre a törökbálinti társasraktár építésének tervével. A több intézmény — köztük több könyvtár — társulásával felépítendő raktárkomplexből könyvtárunk is részesül a központi tárolás és kölcsönzés funkciójának ellátására. A Központi Kölcsönzési Alap és Tároló Könyvtár feladat- és gyűjtőkörét, szervezetét és működését, továbbá a fölőspéldány Központnak a tároló könyvtár működésével kapcsolatos, megváltozott feladatainak tervét könyvtárunk vezetősége 1975 őszén tárgyalta meg. A tervet a következő évben az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács elé kerül.

A Nemzetközi Csereszolgálat a külföldről beérkező anyag nagy részét, mintegy 85 százalékát, a gyűjtőkörileg illetékes könyvtárak között osztotta szét, a fennmaradó 15 százalék az OSZK-nak jutott.

A Csereszolgalat munkája az utóbbi években aktívabbá vált, mind a külföldre kiküldött, mind az onnan átvett dokumentumok száma emelkedett. (Kiküldés 1972: 21 481, 1974: 30 702, 1975: 32 564, átvétel 1972: 19 846, 1974: 22 385, 1975: 25 407, könyv és időszaki kiadvány együtt.) A számok mögött a Csereszolgalat elé kitűzött kultúrpolitikai célok megvalósulása áll: nagyobb arányokban vásároltunk és küldtünk ki külföldre a szocialista Magyarországot bemutató, idegen nyelvű műveket s aktívabb támogatást nyújtottunk a magyar anyagot gyűjtő külföldi intézményeknek. Tudományos és oktatási anyaggal, valamint anyanyelvű irodalommal igyekeztünk ellátni a külföldi magyar tanszékeket, intézményeket, könyvtárakat.

A magyarországi könyvtárakban található külföldi irodalom számbavétele, az erről adott tájékoztatások s a belföldön nem található szakirodalom behozatala központi szolgáltatásaink második csoportját képezik.

A Könyvek Központi Katalógusába a két év alatt közel háromszázezer (289 440) új cédula került beosztásra, az adott tájékoztatások száma közel harmincezer volt (28 317).

A katalógus folyamatban levő rekonstrukciója bizonyos módosításokat tett szükségessé, így a régi keretekben folyó rekonstrukciót csak csökkentett ütemben folytatták. A rekonstrukció koncepciójának felülvizsgálata érdekében számos elméleti és gyakorlati vizsgálatot kezdtek el, ill. vettek tervbe, ezek eredményeitől függ majd a további előrehaladás.

Széles körű országos tájékozódás és számos összehasonlító elemzés előzte meg a *Külföldi Könyvek Országos Gyarapodási Jegyzéke* c. kurrens lelőhelyjegyzék reformját. Az 1962-ben indult jegyzék tizenhárom éven keresztül változatlan formában jelent meg s nem váltotta be azokat a reményeket, melyeket megindulása-kor hozzá fűztek. Alapításakor azt várták tőle, hogy a gyarapítás, tájékoztatás, központi címleírás, könyvtárközi kölcsönzés koordinálásának segédeszköze lesz, s centralizált helyzeténél fogva feleslegessé teszi majd a helyi gyarapodási jegyzéket. Éppen ellenkezőleg történt: a hazai könyvtárügyi fejlődés a decentralizáció, a szakterületi tagozódás felé haladt, a későbbiekben e folyamat új típusú koordinációját hozva magával. A kurrens jegyzék adatainak visszakeresését sem kumuláció, sem mutatórendszer nem biztosította, így a füzetekben felhalmozott adattömeg önmagában is használhatatlanná vált. Így joggal határozta el a könyvtár, hogy a jegyzék megjelenését 1975-től beszünteti. Ettől kezdve a Széchényi Könyvtár a külföldi könyvek bejelentéséből származó cédulákat — a központi katalógus változatlan továbbépítése mellett — mint clearing-állomás kezeli. E clearing-állomás feladata, hogy a cédulákat szakterületenként szétválogassa, s a megfelelő példányszámú másolatok elkészítése után azokhoz a szakmai információs központokhoz továbbítsa, amelyek az előzetes megállapodás szerint saját információs bázisuk ilyen irányú kiszélesítésével különböző szolgáltatások nyújtására vállalkoznak (gyarapodási jegyzékek, központi katalógus stb.). Ezzel megteremtődött annak lehetősége, hogy a Központi Katalógusban betűrendben tárolt, lelőhely-megállapításra alkalmas címanyagot a szaktájékoztatás is felhasználhassa. Eddig 16 intézmény kötelezte magát szerződésben arra, hogy a kapott cédula-anyagot a szaktájékoztatásban rendeltetésszerűen felhasználja. A Széchényi Könyvtár a jövőben kiadvány formájában csak a referenz-műveket fogja megjelentetni a társadalomtudományok köréből, valószínűleg évi két számban, a megfelelő kumulálást és mutatórendszert biztosítva.

A Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusában 167 351 bejelentett adat nyilvántartásba vételét végezték el, az adott tájékoztatások száma 17 734 volt.

Az 1975/76-os kurrens lelőhelyjegyzék munkálatai meglehetősen előrehaladtak. A jegyzék ezúttal első ízben nem az intézmények folyóirat-rendeléseinek, hanem a valós állományadatokat alapszik.

A hazai könyvtárakban található külföldi periodikumok retrospektív lelőhelyjegyzékének megjelentetése könyvtárunk egyik régi adóssága. 1974-ben megkezdődhetett az összegyűjtött anyag cím- és állományszerkesztése. Ennek során súlyponti feladattá vált az állományadatok hitelességének megállapítása és a majdani kiadványban szereplő könyvtárak körének szűkítése. E célból készült el, a kiadvány első preprintje, melyet behasonlítás céljából a benne szereplő könyvtáraknak megküldtek. A jegyzékbe bekerülő lelőhelyeket eddig 44 százalékkal csökkentették annak az elvnek megfelelően, hogy a jegyzékben szereplő könyvtárak a közölt állományt megőrizni és adott esetben rendelkezésre bocsátani kötelesek.

Ennek az osztálynak feladata a magyarországi időszaki kiadványok adatainak közvetítése a nemzetközi regisztrációs központokba. A munka ma már két irányban folyik: folyamatosan jelentjük a magyar címanyagot gépi kódolású adatlapokon az NTMIR moszkvai központjába, a szocialista országok közös információs rendszerében működő IKARSZ (Időszaki Kiadványok Automatizált Regisztrációs Szolgálat) számára s megkezdtük a párizsi ISDS Nemzetközi Központban (International Serials Data System) nyilvántartott címek adatainak és ISSN-számainak ellenőrzését is. Szakértőink aktívan részt vettek az IKARSZ fejlesztésének valamennyi szocialista országot érintő elméleti munkáiban.

A Könyvtárközi Kölcsönzés forgalma a beérkezett kérések számát illetőleg kb. azonos szinten mozog (1973: 24 300, 1974: 25 180, 1975: 24 040). Ezen belül a külföldi kérések számának csekély mértékű növekedése, a belföldiek csökkenése figyelhető meg. Utóbbi magyarázata valószínűleg az, hogy a belföldi könyvtárközi kölcsönzés igényeinek kielégítésében ma már egyre nagyobb szerepet játszanak az országos és a tudományági szakkönyvtárak, valamint a közművelődési könyvtárak.

A belföldi kérések legnagyobb százaléka, mintegy egyharmada, továbbra is a műszaki könyvtári hálózathoz származik. Ezt követi a közművelődési hálózat igénye (mintegy 15–16 százalék) és a Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézeti hálózata (9–10 százalék).

A külföldről beérkezett igényeket csak mintegy 85 százalékban sikerült kielégíteni. A legtöbb dokumentumot küldtük sorrendben Csehszlovákiának, az NSZK-nak, az Egyesült Államoknak, a Szovjetunióknak, Franciaországnak, Romániának, Jugoszláviának és Ausztriának.

A külföldről kapott anyagot illetőleg az NSZK áll az első helyen, ezt követi sorrendben a Szovjetunió, Anglia, Svédország, és Franciaország.

A nem eredetiben, hanem másolatban kapott dokumentumok aránya egyre emelkedik: 1975-ben már 62 százalék volt. Jóllehet ezeket az esetek mintegy egyharmadában térítés nélkül kapjuk, a devizális kiadások mégis évről évre növekednek. Míg 1974-ben csak mintegy 66 ezer devizaforintot költöttünk erre a célra, 1975-ben már 80 ezret.

Hosszú előkészítő munka után elkészült a könyvtárközi kölcsönzés új jogszabálytervezete.

III. IGAZGATÁS, VEZETÉS, KÖZPONTI FELADATOK

Szervezeti változások

1974. október elsejével a könyvtárközi szolgáltatásokat magában foglaló IV. főosztály kettévált: a Fölőpéldány Központ, a Könyvtárközi Kölesönzés és a Nemzetközi Csereszolgálat V. főosztály elnevezéssel önállósult. Vezetőjévé N. Rácz Arankát, a KM Könyvtárügyi Osztálya munkatársát nevezték ki. A IV. főosztály, melynek vezetője FÜGEDI Péterné, a Kötelesspéldány Szolgálatot, a Magyar ISBN Irodát, a Magyar Nemzeti Bibliográfiai Szerkesztőséget, a Retrospektív Bibliográfiai Szerkesztőséget, a Könyvek Központi Katalógusát és az Országos Gyarapodási Jegyzéket, valamint a Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusát foglalja magában.

1974. december elsejével vált ketté és szerveződött önálló egységgé a Kötészet és a Sokszorosító Üzem.

A periodikumok kurrens raktárát a Hírlapfeldolgozó Osztálytól a Raktári Osztály vette át szept. 1-től.

Az Olvasó- és Tájékoztató Szolgálaton belül olvasótermi csoport alakult.

1975-ös szervezeti változások: Az Országos Gyarapodási Jegyzék, mint önálló szervezeti egység megszűnt. Négy fővel csökkentett létszáma a Könyvek Központi Katalógusa osztályában olvadt be. Az osztály vezetésére dr. KONDOR Imréné kapott megbízást.

A Kiadványtár a III. főosztály keretéből kiemelve közvetlenül a főigazgatóság hatáskörébe került. Felügyeletére dr. NÉMETH Mária tudományos titkár kapott megbízást. Közvetlen beosztottjának feladata a Kiadványtár kezelése, a kiadványok technikai előkészítése, terjesztése és propagandája.

A Gazdasági Hivatal műszaki csoportját március 1-i hatállyal Műszaki és Fenntartási Osztállyá szervezték át.

A kötelesspéldányok elosztásánál fennmaradó fölőpéldányok utóválogatásával kapcsolatos munkát október 1-től — a Fölőpéldány Központ helyett — a Kötelesspéldány Szolgálat végzi.

A Műszaki Szerkesztőség az év közepétől újra a IV. főosztály keretében működik.

Szeptember 1-től a Könyvkötészet külön egységként a Sokszorosító Üzemmél egyesített szervezeti keretben működik. A két egyesített részleg vezetésére ROSTA Lajosné kapott megbízást.

A Posta-részleg a IV. Főosztály korábbi kettéválása után a V. Főosztály szervezetébe került. Közvetlen irányításával a Nemzetközi Csereszolgálat vezetőjét bízták meg.

Az országos társadalomtudományi információs rendszer fejlesztésének érdekében áprilisban megalakult a Társadalomtudományi Információs Titkárság. Az Országos Széchényi Könyvtár részeként, de közvetlenül a Kulturális Minisztérium Könyvtárügyi Osztályának irányításával működik. Feladata a társadalomtudományi információs rendszer egészének, főként operatív működésének gondozása, s az ezzel kapcsolatos szaktanácsadás.

Személyi változások

1974-ben nyugalomba vonult BOLGÁR Pálné h. gazdasági igazgató és HORVÁTH Viktor, a Mikrofilmtár vezetője. Megvált könyvtárunktól SOLTÉSZ András gazdasági igazgató is.

A Kulturális Miniszter FÁBRY Györgyöt, a KM főrevizorát könyvtárunk gazdasági igazgatójává nevezte ki. A Mikrofilmtár új osztályvezetője ÓNÓDY Miklós lett. A Hírlapfeldolgozó Osztály vezetésére dr. FARAGÓ Lászlóné, a Katalogizáló Osztály vezetője kapott ideiglenes megbízást.

1975-ben súlyos veszteség érte könyvtárunkat dr. BIRKÁS Endrének, a Gyarapítási Osztály vezetőjének halálával. Fájdalmas vesztesége volt könyvtárunknak dr. SEBESTYÉN Gáborné gazdasági igazgatóhelyettes elhunyt.

A Gyarapítási Osztály vezetését december 1-től dr. WIX Györgyné vette át. 1975 végén nyugalomba vonult dr. FARAGÓ Lászlóné, a Katalogizáló Osztály vezetője.

Vezetői értekezletek, könyvtári bizottságok

A könyvtár Vezetői Tanácsa 1974-ben nyolc, 1975-ben hét alkalommal ült össze és 17, illetve 13 előterjesztést tárgyalta meg. 1975-ben megindultak és hasznos információs fórumnak bizonyultak a főigazgató elnökletével folyó kötetlen — szoros napirend nélküli —, főosztályvezetői megbeszélések.

A Szakszervezeti Tanács mindkét évben egy alkalommal hívta össze tagjait egy szakmai vonatkozású probléma megvitatására.

A különböző könyvtári bizottságok munkája érezhetően lelassult, különösen 1975-ben. Kivételt képez a Vár-bizottság, melynek munkáját a vári építkezésekről szóló beszámolóban ismertetjük.

Hatósági feladatok

Az egyházi könyvtárakban őrzött műzeális értékek 1973-ban megkezdett számbavétele továbbra is nagy lendülettel folyt. A műzeális értékek kategóriájába tartozó dokumentumok jegyzékét számos egyházi gyűjteményből sikerült beszerezni s ezek alapján a védetté nyilvánítás eljárását megindítani. A jegyzékek adatait az országos nyilvántartásokba beépítették. Már az eddig összegyűjtött adatok is rendkívül sok és értékes anyagot tártak fel: regisztráltak 274 középkori kódexet, az országos ősnymtatványkatalógusban nem szereplő mintegy 100 ősnymtatványt, kb. 9000 RMK-kötetet, hozzávetőleg 24 000 16. századi külföldi nyomtatványt és mintegy 10 000 újkori kéziratot. 1974-ben valamennyi központi egyházi gyűjteményben helyszíni szemlére került sor és a könyvtár mai helyzetéről, valamint a legsürgősebb könyvtári feladatokról minden esetben feljegyzés készült. Ezzel párhuzamosan megkezdődött az alsóbb szervezeti egységek (plébániák, gyülekezetek) könyvtáraiban található könyvészeti értékek felmérése is. A munkát az RMNY csoport és a Gyarapítási Osztály együttesen végezte. A Gyarapítási Osztály ezen kívül ellátta a könyvexporttal és a magángyűjtemények védettségi ügyeivel kapcsolatos folyamatos teendőket.

A szakmai továbbképzés — az elmúlt években kialakult gyakorlatnak megfelelően — összkönyvtári és osztályszinten folyt. A központi továbbképzésben 1975-ben kiemelkedő fontosságú volt a Gépesítési tanfolyam, melyet a Gépesítési Bizottság közreműködésével a KMK Oktatási Osztálya szervezett meg. A 120 órás tanfolyamot 26 dolgozónk végezte el. Az OSZK-ismeretek oktatása — elsősorban fiatal munkatársak részére — kisebb csoportokban, szemináriumszerű foglalkozásokkal folyt. Jelentős volt a KMK által rendezett két egyhetes tanfolyam is. (Az egyik a 18. századi nyomtatványok feldolgozásával, míg a másik a kutatás módszertanával foglalkozott.) Több dolgozónk vett részt a KMK osztályozási tanfolyamán is.

A főosztályi, ill. osztályszinten folyt szakmai továbbképzés igen sokrétű volt, csaknem minden szakterület megrendezte a maga előadás-sorozatait, szakmai konzultációit, nemzetközi konferenciákról szóló beszámolóit. A témák szorosan kapcsolódtak a napi feladatok igényesebb szakmai megoldását célzó törekvésekhez, gondot fordítottak az új eljárások, szabályzatok, szabványok megismertetésére, figyelemmel voltak ezek nemzetközi tendenciáira.

A könyvtár tudományos, elvi jellegű tevékenysége részben az osztálymunkákba beépítve valósul meg, másrészt a kutatónapi tevékenység révén mutat fel eredményeket. 1974-ben, ill. 1975-ben 51, ill. 59 munkatársunk kapott összesen 54, ill. 63 téma feldolgozására heti 8 ill. 4 óra időt. A könyvtártudományi témák száma 32, ill. 36 volt. A hivatalosan engedélyezett kutatóidőnek a gyakorlatban — elsősorban a vezető beosztásban levők elfoglaltsága miatt — csak bizonyos hányada került felhasználásra.

Kutató munkatársaink tevékenységét részben megjelent publikációk, részben a hazai és a külföldi könyvtári együttműködésben kifejtett elvi munkásságuk igazolja. Mindkét területen jelentős eredményeket tudunk felmutatni. Az önálló publikációkon kívül többen vettek részt gyűjteményes kiadványok, bibliográfiák és kritikai kiadások munkálataiban. A hazai és nemzetközi kooperáció (gépesítés, szabványosítás, a Nemzetközi Tudományos és Műszaki Információs Rendszer keretében folyó elméleti munkák) számos dokumentumának létrejöttét segítette elő munkatársaink alkotó tevékenysége.

1975-ben a Vezetői Tanács elé került a könyvtárban folyó tudományos munkáról és a könyvtár kiadványi tevékenységéről készült tanulmány és tervjavaslat, mely gondos elemzés után szabta meg a könyvtár alapfunkcióiból következő kötelezettségeket és vállalható feladatokat. Az előterjesztés magában foglalta az intézmény elmúlt 10—15 évi publikációs tevékenységének értékelését, a jövőbeni kiadványi munka körvonalazását, valamint a kutatás szervezeti kereteire vonatkozó javaslatokat is. Ennek az elvi alapvetésnek realizálására az év végén már konkrét ötéves terv is készült.

A kutatásszervezés ezen belül a kutatások nyilvántartása mind országosan, mind nemzetközi méretekben jelentős fejlődésen ment át az utóbbi években. Ennek jele, hogy a könyvtárunkban folyó kutatásokat is egyre több helyen tartják számon mind bel-, mind külföldön. A Könyvtártudományi és Módszertani Központon és a Központi Statisztikai Hivatalon kívül ma már elsősorban az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ Kutatás-nyilvántartó Szolgálat

az, amely a kutatási témákat országosan is nyilvántartja. A felsorolt szerveken keresztül történik az adatoknak a nemzetközi kutatásnyilvántartó szervekhez való továbbítása (ISORID, LIST).

Személyzeti munka, munkaiügyi helyzet, munkakörülmények

1975-ben elkészült az intézet 5 éves káderfejlesztési terve, valamint a személyi minősítések nagy része s megtörtént osztályonként az egyes munkakörök követelményeinek kidolgozása. Az elkövetkező évek feladata lesz a kitűzött célok végrehajtása.

A létszám- és munkaerőhelyzetben sok nehézséget jelentett a vártnál több munkaerő-kiesés. A népesedéspolitikai határozatok erősen éreztetik hatásukat a nagyobb részt nőket foglalkoztató munkahelyeken, így a könyvtárakban is. A szülési, gyermekgondozási, stb. szabadságon levő kvalifikált munkaerőket legtöbbször csak ideiglenes, nem kvalifikált munkaerőkkel lehet helyettesíteni, míg az adminisztratív munkaerők kiesése gyakran a kvalifikált munkaerőket kényszeríti adminisztratív rutinfeladatok ellátására. Különösen megérzik ezt a naprakész állapotot megkövetelő, futószalagban dolgozó osztályok.

A munkaerő-kiesések másik oka a munkaerő-kereslet és kínálat közötti, egyre jobban feszülő ellentét. A szakképzett könyvtárosok hiánya egyrészt, a más pályákon működők számára a könyvtári munka csekély vonzereje másrészt olyan helyzetet teremtettek, melyet egyre inkább csak szükségmegoldásokkal, színvonalbeli megalkuvásokkal lehet áthidalni.

1975-ben megvizsgáltuk a könyvtárban dolgozó fiatalok helyzetét, különös tekintettel az ifjúsági törvény végrehajtására és az 1974-es Ifjúsági Parlament határozataira. A jövőben az ifjúság ügyeivel negyedévenként rendszeresen ülésező bizottság foglalkozik.

A jobb munkakörülmények megteremtéséért intézetünk erejéhez képest sokat tesz, erre a célra jelentős anyagi ráfordításokat eszközöl, de a legnagyobb problémán, a helyhiányon a legjobb akarattal sem tud változtatni. Ezért válnak a munkahelyek egyre zsúfoltabbá, sok helyen zavarva a nyugodt munkamenetet, lehetetlenné téve a racionális munkaszervezést. A Pollack Mihály téri épület átalakítási munkái során azonban még így is sikerült egyes osztályoknak jobb elhelyezést kialakítani, a munkahelyeket kényelmesebbé, barátságosabbá tenni.

Vári építkezés, gazdasági munka

Az 1973 őszen megalakult Vár-bizottság rendszeresen megtartott ülésein megtárgyalta az új épülettel kapcsolatban felmerülő kérdéseket. (Raktári berendezés és kiszolgálás, az olvasószolgálat működése stb.) Az építkezés ügyének előbbrevitele, illetve meggyorsítása érdekében a Bizottság a Kulturális Minisztérium számára részletes tájékoztató jelentést készített az új épület felszerelési és berendezési tárgyairól, a belső kialakítással kapcsolatos kérdésekről, valamint a már korábban javasolt szakaszos átvétel módozatairól, és rámutatott az építkezés elhúzódnak hátrányos gazdasági következményeire is. Külön feljegyzések készültek a Kulturális Minisztérium részére a vári olvasótermek tetővilágítása, valamint az új épületben létesítendő könyvszállító berendezés tárgyában.

1975-ben az érdekelt szervezeti egységekkel egyetértésben elkészült az új

épület funkcionális beosztásának módosított terve. A korábbi — 1971-ben, a KMK betelepítésének elrendelése folytán már lényegesen átdolgozott beosztási terv újabb, most már csak kisebb mértékű módosítása legfőképpen a KMK és a bibliográfiai részlegek jobb elhelyezése és az olvasóhelyek számának növelése érdekében vált szükségessé.

A Kulturális Minisztérium utasítására elkészült a könyvtár Budavári Palotába költöztetésének intézkedési terve. A minden részletében pontosan kidolgozott terv meghatározta az állományvédelemmel és állományköltöztetéssel kapcsolatos feladatokat, számba vette az előkészületi munkákat, meghatározta azok ütemezését, végül rögzítette a költöztetési sorrendet.

A könyvtár gazdasági tevékenysége az adott lehetőségeken belül biztosította az intézmény működését. Az itt-ott adódó zökkenők az intézet jelenlegi adottságai-ból származnak: helyszűke, az egyes szervezeti egységek defunkcionális elhelyezése, ill. szétszórtsága (a város mintegy 15 pontján).

A könyvtár eredeti költségvetése 1974-ben 42,1, 1975-ben 43,3 millió forint volt, amely az évközi módosításokkal 48,2, ill. 47,2 millió forintra módosult.

A Pollack Mihály tér 10. sz. alatti épület 1972-ben megkezdett általános belső felújítását 1975-re sikerült befejezni. A Fölőpéldány Központ Beloianisz utcai munkahelyén a pinceraktárak helyreállítása megkezdődött.

A gazdasági ügyvitel gépesítésére vonatkozó korábbi elgondolásokat — az újabb szakvélemények ismeretében — kénytelenek voltunk elejteni.

Nemzetközi kapcsolatok

A nemzetközi kapcsolatok terén az 1974/75-ös időszakot a szocialista országok közötti együttműködés dinamikus fejlődése jellemezte. Ez a szorosabb szakmai együttműködés a dokumentáció- és információellátás területén a közös információs rendszerrel (Nemzetközi Tudományos Műszaki és Információs Rendszer, NTMIR) kapcsolatos munkákban; a speciálisan nemzeti könyvtárakat érintő problémák esetében a nemzeti könyvtárak vezetőinek találkozóiban, valamint szakértői tanácskozásookban jelentkezett.

Az NTMIR keretében folyó elméleti kutatásokban aktívan részt vettünk a „Nagykönyvtárak automatizált irányítási rendszere”, „A központi katalógusok automatizált irányítási rendszere”, „Az időszaki kiadványok automatizált regisztrációs szolgáltatásának fejlesztése”, „A tudományos-műszaki irodalom egyeztetett formátum alapján történő egyszeri feldolgozása technológiájának kidolgozása” c. témák kidolgozásában és megtárgyalásában, szakértőink számos nemzetközi konferencián tartottak előadásokat. Tanulmányoztuk és egy konferenciáján részt vettünk a „Publikált Dokumentumok Nemzetközi Információs Rendszere” c. témának.

A szabványosítás területén működésünk különösen konstruktív volt: mivel a nemzetközi azonosító könyv- és folyóiratszámozás (ISBN) bevezetésében Magyarország élenjár, a megfelelő KGST-szabvány-ajánlást könyvtárunk munkatársai dolgozták ki. Javasataik a nemzetközi fórumon is elfogadást nyertek.

Az operatív munka a folyóiratregisztrációs rendszerben (IKARSZ = Időszakos Kiadványok Automatizált Regisztrációs Szolgálata) folyik legerőteljesebben, melynek könyvtárunk a hazai központja. A moszkvai központ instrukciói szerint folyamatosan készülnek a hazai időszaki kiadványokról a bejelentések. 1975 vé-

géig már 1254 magyarországi időszaki kiadvány adatait dolgoztuk fel a számítógépes nyilvántartáshoz szükséges adatlapokon. 1974-ben kapcsolat jött létre — elméleti és gyakorlati jelleggel — az IKARSZ és a ISDS (International Serial Data System), a nemzetközi periodika-nyilvántartás párizsi központja között. Így módon számunkra is gyakorlati feladattá vált a két rendszer együttműködésének, az elvek és módszerek közelítésének tanulmányozása, a legjobb megoldások kimunkálása. Nagy jelentőségű volt 1974-ben az IKARSZ moszkvai központja vezető munkatársainak egyhetes magyarországi látogatása, mely a munka további fejlesztése szempontjából könyvtárunknak újabb, elméleti jellegű feladatokat jelentett. Magasszintű elméleti tevékenységünk elismerését tükrözi az a tény is, hogy könyvtárunk IKARSZ—ISDS munkálatainak vezetőjét, SZILVÁSSY Zoltánt az ISBD(S) szűkebb munkabizottságának tagjává választották.

A szocialista országok nemzeti könyvtárainak szorosabb együttműködését az 1973-as moszkvai konferencián határozták el a nemzeti könyvtárak igazgatói és a könyvtárügy állami vezetői. Ennek értelmében 1974-ben három szakértői tanácskozássra került sor. A budapesti olvasáskutató konferencián csak a Könyvtár-tudományi és Módszertani Központ volt érdekelt, a másik két konferencián — referátum tartásával — részt vettünk. A lipcsei konferencia a nemzeti bibliográfiák közötti egységesítő törekvésekkel foglalkozott, kül. tekintettel a bibliográfiai világprogram, az UBC (Universal Bibliographical Control) szempontjaira. A várnai konferencia a szocialista országok közötti egységes információs nyelv kialakításának lehetőségeit vizsgálta.

1975-ben a nemzeti könyvtárak igazgatói két ízben is találkoztak: az év elején Moszkvában, a Lenin Könyvtár jubileumi ünnepségeivel összekötött értekezleten, majd szeptemberben Csehszlovákiában, a szlovák nemzeti könyvtár, a Matica slovenska meghívására. Könyvtárunkat az első értekezleten dr. SEBESTYÉN Géza főigazgató-helyettes, a másodikon dr. HAVASI Zoltán főigazgató-helyettes képviselte. A Martinban lefolyt értekezlet megállapította, hogy az 1973-as moszkvai kezdeményezés programja jelentős mértékben elősegítette az integrációs tendenciák fejlődését és eredményesen támogatta a nemzeti könyvtárak együttműködését. A továbbiakban az együttműködési formák elmélyítése, a hatékonyság növelése, a rendszeres tervezés és szervezettség a fő feladat. 1975-ben a szakértői tanácskozásokat három témakörben tartották meg: a varsói konferencia a nemzeti bibliográfia kérdéseivel, egy ugyancsak Lengyelországban rendezett konferencia a nemzeti könyvtárak állománygyarapításával foglalkozott, míg a Prágában tartott értekezlet első ízben tűzte napirendre a központi katalógusok és a könyvtárközi kölcsönzés kérdését. Mindhárom konferencia azt bizonyította, hogy az együttműködés az indulás stádiumából már a kibontakozás szakaszába lépett, konkrét célok és feladatok megvalósításán fáradozik. E feladatok sok területen még a helyzetfelmérést és elemzést jelentik, ez azonban elengedhetetlen feltétele a kooperáció tényleges megvalósulásának.

Az IFLA 1974-es washingtoni konferenciáján nem volt jelen könyvtárunk képviselője. Ebben az évben csak a Bibliográfiai Szakbizottság Állandó Tanácsadó Testületének lipcsei konferenciáján vehettünk részt, ahol könyvtárunkat a testület választott tagja, FÜGEDI Péterné képviselte. Az 1975-ös oslói konferencián egy munkatársunk volt jelen: BORSA Gedeon, aki a Committee on Rare and Precious Books and Documents (Ritka és Értékes Könyvek és Dokumentumok bizottsága) Állandó Tanácsadó Testületének tagja. BORSA Gedeon a szakbizottság ülésén

beterjesztette javaslatát a jelentősebb 16. századi könyvanyagot őrző könyvtárak adatait tartalmazó kézikönyv összeállítására (International directory of libraries with considerable holdings of 16th century books). A bizottság a tervezetet elfogadta.

A zenei könyvtárak nemzetközi szövetségének, az AIBM-nek 1974-es jeruzsálemi, ill. 1975-ös montreali konferenciáján nem vettünk részt. A szocialista országok AIBM-csoportjainak 1974-es csehszlovákiai (Martin) értekezletén könyvtárunk is képviseltette magát. Közreműködésünk az AIBM munkálataiban aktív volt: ez elsősorban a nemzetközi bibliográfiai vállalkozásokra vonatkozik. A RISM (Nemzetközi Zenei Forrásrepertórium) munkálatainak hazai központja könyvtárunk Zeneműtára, ahol 1974/75-ben a munka jelentős mértékben előrehaladt. Az 1820-ig megjelent nyomtatott zeneművek országos felmérése befejeződött s megkezdődött a kéziratos zeneművek feltárása is. A RISM-munkák terén nagy jelentőségű volt 1975-ben az a Bécsben létrejött hármass találkozó, ahol háromoldalú (magyar—osztrák—csehszlovák) megállapodás jött létre a RISM-címleírások patriotica-anyagának kölcsönös cseréjére vonatkozólag.

A szocialista országokkal továbbra is sikeresen fenntartottuk és továbbfejlesztettük a közvetlen intézményközi kapcsolatokat, az államközi kulturális munkatervet adta lehetőségeket kihasználva. 1975-ben újabb két könyvtárral kötöttünk írásbeli megállapodást az együttműködés további fejlesztésére (Varsó, Biblioteka Narodowa, Berlin, Deutsche Staatsbibliothek). Személycserét 1974/75-ben a következő intézményekkel folytattunk: Bulgária: Narodna Biblioteka, Szófia; Csehszlovákia: Statni Knihovna, Prága, Matica Slovenska, Martin, Egyetemi Könyvtár, Pozsony; Jugoszlávia: Narodna Biblioteka, Belgrád, Matica Srpska, Újvidék, Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, Zágráb; Lengyelország: Biblioteka Narodowa, Varsó; Kuba: Nemzeti Könyvtár, Havanna; NDK: Deutsche Bücherei, Lipcse, Deutsche Staatsbibliothek, Berlin; Szovjetunió: Lenin Könyvtár, Moszkva. A személycsere keretében történő kiutazások a Szovjetunió, NDK és Bulgária vonatkozásában elsősorban tapasztalatszerezésre jellegűek, ill. a nemzetközi kiadványcserére vonatkozó tárgyalásokat szolgálják, míg Csehszlovákia, Jugoszlávia és Lengyelország esetében a hungarika-kutatások állnak előtérben. A régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiai regisztrálása különösen Csehszlovákia és Jugoszlávia területén indult meg erőteljesen. Ugyanis a csehszlovákiai és jugoszláviai társintézményekből hozzánk látogató könyvtárosok elsősorban retrospektív bibliográfiai anyaggyűjtést végeznek az őket érdeklő patriotica-anyagban.

A nyugat-európai tőkés országokba szóló kiutazások, ill. ösztöndíjas kiküldetések részben az előttünk álló szakmai feladatok megoldásához nyújtottak hasznos segítséget (pl. a Magyar Nemzeti Bibliográfia gépesítése), részben igen eredményes hungarika-kutatásokra adtak lehetőséget. (2-2 hónapos kutatás az NSZK-ban, ill. Finnországban, 3 hónapos kutatás Olaszországban.)

A Széchenyi Könyvtár 1973-ban elhunyt osztályvezetőjének, dr. GOMBOSZ Istvánnak emlékére a Kent State University keretében működő School of Library Science által alapított ösztöndíjat első ízben az 1974/75-ös tanévben lehetett igénybe venni. Felsőbb szerveink döntése értelmében könyvtárunk munkatársa, Kovács Ilona nyerte el az ösztöndíjat, aki 1975 szeptemberében sikeres vizsga után megszerezte a Master of Library Science egyetemi fokozatot.

Nemzetközi kötelezettségeink és kapcsolataink növekedésével a kiutazások száma is jelentősen megnőtt: szemben az 1973-as 37 kiutazással 1974-ben 65,

1975-ben 66, a két év alatt tehát összesen 131 alkalommal utaztak munkatársaink külföldre. A különböző személycsere-egyezmények keretében 58, egyezményen kívül 16, konferencián való részvételre 48 alkalommal. Szocialista országokba 114, tőkés államokba 17 kiutazás volt.

A személycserek és különböző egyezmények keretében a szocialista országokból 1974-ben 30, 1975-ben 27 könyvtárost fogadtunk. (A fogadási napok száma 243, ill. 260 volt.) Ausztriából 1975-ben egy 5 fős küldöttség kereste fel könyvtárunkat. Ezenkívül még számos külföldi látogatót fogadtunk, akik egy-egy napra, esetleg csak néhány órára látogattak el hozzánk.

1974-ben hivatalosan voltak külföldön: a) a szocialista országokkal kötött kulturális egyezmény, ill. intézményközi megállapodások személycseréje keretében Csehszlovákiában BERCZELI Károlyné osztályvezető, BOR Kálmán tud. főmunkatárs, GERA Antal a Gazdasági Hivatal munkatársa, HORVÁTH Viktor osztályvezető, MILHOFFER Alajos osztályvezető, NÉMETH S. Katalin a Régi Nyomtatványok Tára munkatársa, ÓVÁRI Sándor főosztályvezető, SOLTÉSZ Zoltánné osztályvezető, VARGA Ildikó, a Könyvek Központi Katalógusa munkatársa, VAVRINECZ Veronika tud. munkatárs, VEKERDI József osztályvezető, VIZKELETY András osztályvezető-helyettes, ZÖLDI Péter csoportvezető; Jugoszláviában BOR Kálmán tud. főmunkatárs, BORSA Gedeon tud. főmunkatárs, FRIED István tud. munkatárs, KECSKEMÉTI István osztályvezető, ÜRÖGDI Györgyné osztályvezető-helyettes, WOJTILLA Gyuláné a Katalógizáló Osztály munkatársa; Kubában dr. HAVASI Zoltán főigazgató-helyettes, VEISSE Istvánné, a Nemzetközi Csereszolgálat munkatársa; NDK-ban BIKICH Györgyné h. osztályvezető, BORSOS Józsefné tud. főmunkatárs, ÓVÁRI Sándor főosztályvezető, SZILVÁSSY Zoltánné osztályvezető, WIX Györgyné osztályvezető. b) Ösztöndíjas tanulmányúton voltak nyugati államokban: NÉRAY Judit tud. munkatárs és SZÜCS Jenőné osztályvezető Angliában, SOLTÉSZ Zoltánné osztályvezető Finnországban, KOMJÁTHY Miklósné osztályvezető Olaszországban, KOVÁCS Ilona h. osztályvezető az Egyesült Államokban. c) Nemzetközi kongresszuson, ill. szakértői konferencián vettek részt: KISZELY Olivér tud. főmunkatárs és ZÖLDI Péter csoportvezető (Bulgária, Várna, szocialista országok nemzeti könyvtárai közötti együttműködés, közös információs nyelv kialakítása); B. KOZOCSA Ildikó, A Restauráló Laboratórium vezetője (Csehszlovákia, Otrokovice, restaurátorok szakértői konferenciája); KECSKEMÉTI István osztályvezető (Csehszlovákia, Martin, szocialista országok AIBM konferenciája), SEBESTYÉN Géza főigazgató-helyettes, SZILVÁSSY Zoltánné és SZÜCS Jenőné osztályvezetők, LENGYEL Istvánné tud. munkatárs (Csehszlovákia, Prága, NTMIR konferencia); FÜGEDI Péterné főosztályvezető (NDK, Lipcse, IFLA Bibliográfiai Bizottsága SAC-ülése); FÜGEDI Péterné és FERENCZY Endréné főosztályvezetők (NDK, Lipcse, szocialista országok szakértőinek tanácskozása a nemzeti bibliográfia kérdéseiről); HAVASI Zoltán főigazgató-helyettes és FERENCZY Endréné főosztályvezető (NDK, Schwerin, NTMIR szakértői konferencia); SEBESTYÉN Géza főigazgató-helyettes és ÓVÁRI Sándor főosztályvezető (NDK, Gotha, a könyvtári számítógépesítés kérdései); SEBESTYÉN Géza főigazgató-helyettes és SZILVÁSSY Zoltánné osztályvezető három alkalommal, FÜGEDI Péterné főosztályvezető és LENGYEL Istvánné tud. munkatárs két alkalommal, BARABÁS Katalin, BARTA Gábor, GAZDAG Miklósné, KUNSZT Zoltáné egy-egy alkalommal (Szovjetunió, Moszkva, NTMIR konferenciák); ÓNÓDY Miklós osztályvezető (NSZK, Köln, mikrofilm kongresszus). d) Egyéb kiutazások: BIRKÁS Endre osztályvezető (NDK,

Berlin, a Magyar Kultúra Háza könyvtárának felülvizsgálata); SZÜCS Jenőné osztályvezető (Szovjetunió, Moszkva, a GPNTB számítástechnikai központja munkájának tanulmányozása); VIZKELETY András h. osztályvezető (Anglia, London, kézirat-árverés ügyében tájékozódás); BIRKÁS Endre osztályvezető (Olaszország, Róma, a Magyar Akadémia könyvtárának selejtezése).

1975-ben hivatalosan voltak külföldön: a) a szocialista országokkal kötött kulturális egyezmény, ill. intézményközi megállapodások személycseréje keretében Bulgáriában CZÉKLI Béla, a Nemzetközi Csereszolgálat munkatársa; Csehszlovákiában BATÁRI Gyula tud. munkatárs, BERCZELI Károlyné osztályvezető, HERVAY Ferenc tud. munkatárs, HOFFER Rezsőné, a Bibliográfiai osztály munkatársa, HOLL Béla tud. munkatárs két alkalommal, SOLTÉSZ Zoltánné osztályvezető, VAVRINECZ Veronika tud. munkatárs, VEKERDI József osztályvezető, WIX György-né osztályvezető; Jugoszláviában BOR Kálmán tud. főmunkatárs két alkalommal, BORSA Gedeon tud. főmunkatárs két alkalommal, BOTKA Ferencné, a Hírlapfeldolgozó Osztály munkatársa, HERVAY Ferenc tud. munkatárs két alkalommal. LENGYEL Istvánné tud. munkatárs, SOMKUTI Gabriella osztályvezető, VAVRINECZ Veronika tud. munkatárs; Lengyelországban NÉMETH S. Katalin, a Régi Nyomtatványok Tára munkatársa; NKD-ban BACZONI Tamásné csoportvezető, BÁNÁTI Istvánné, a Katalogizáló Osztály munkatársa, KELECSÉNYI Gábor tud. főmunkatárs, MIKÓ Lajosné, a Bibliográfiai Osztály munkatársa, ÓVÁRI Sándor főosztályvezető, RÁCZ Aranka főosztályvezető, TAMÁS Péter osztályvezető, ZSIGMONDY Árpádné, a Gyarapítási Osztály munkatársa; Romániában ÓVÁRI Sándor főosztályvezető; Szovjetunió, ÓVÁRY Sándor főosztályvezető, VEKERDI József osztályvezető. b) Ösztöndíjas tanulmányúton voltak nyugati államokban: FARAGÓ Lászlóné tud. munkatárs és KARAKAS Péterné, a Gyarapítási Osztály munkatársa (Franciaország); BORSA Gedeon tud. főmunkatárs (NSZK); NAGY László az RMNY-csoport munkatársa (Olaszország). c) Nemzetközi kongresszuson, ill. szakértői konferencián vettek részt: GAZDAG Miklósné, az Igazgatási Osztály munkatársa (Bulgária, Szófia, NTMIR); HAVASI Zoltán főigazgató-helyettes és GAZDAG Miklósné (Csehszlovákia, Martin, szocialista országok nemzeti könyvtárainak együttműködése); RÁCZ Aranka főosztályvezető és KONDOR Imréné osztályvezető (Csehszlovákia, Prága, szocialista országok nemzeti könyvtárainak együttműködése: könyvtárközi kölcsönzés és központi katalógus); HAVASI Zoltán főigazgató-helyettes és FERENCZY Endréné főosztályvezető (Lengyelország, Varsó, szocialista országok nemzeti könyvtárainak együttműködése: állománygyarapítás); FÜGEDI Péterné főosztályvezető (Lengyelország, Varsó, szocialista országok nemzeti könyvtárainak együttműködése: nemzeti bibliográfia); FÜGEDI Péterné főosztályvezető három alkalommal, SEBESTYÉN Géza főigazgató-helyettes és SZILVÁSSY Zoltánné osztályvezető két alkalommal, KOVÁCS Eszter, LENGYEL Istvánné, SZÜCS Jenőné és TARR Lászlóné egy-egy alkalommal (Szovjetunió, Moszkva, NTMIR); KECSKEMÉTI István osztályvezető (Ausztria, Bécs, RISM); SZILVÁSSY Zoltánné osztályvezető [Franciaország, Párizs, ISBD(S)] BORSA Gedeon tud. főmunkatárs (Norvégia, Oslo, IFLA). d) Egyéb kiutazások: HAVASI Zoltán főigazgató-helyettes (Bulgária, Szófia, a magyar könyvtárügyet bemutató kiállítás megnyitása); ANTONYA Zsuzsanna, a KFKK munkatársa és KOVÁCS Árpádné, a Könyvek Központi Katalógusának munkatársa (Lengyelország, nyelvtanulás); GYÖRINÉ KISS Éva (NDK, Berlin, magyar könyvtárügyi kiállítás); NÉMETH Mária tud. titkár (NDK, Berlin, Gotha, szakmai tájékozódás); KECSKEMÉTI István osztályvezető

(Ausztria, Eisenstadt, Haydn-kiállítás); KECSKEMÉTI István osztályvezető (Olaszország, Róma, Liszt Ferenc dokumentumok vásárlása).

Könyvtárunk dolgozói közül többen részesültek kitüntetésben. A Munka Érdemrend arany fokozatát BOLGÁR Pálné gazdasági igazgatóhelyettes, HORVÁTH Viktor osztályvezető és dr. KEMÉNY Gábor tud. főmunkatárs, ezüst fokozatát ÓVÁRI Sándor főosztályvezető kapta meg.

Szabó Ervin emlékéremmel tüntették ki dr. SEBESTYÉN Géza főigazgató-helyettest.

Szocialista Kultúráért kitüntetést kaptak: KOZOCSA Ildikó, a Restauráló Laboratórium vezetője, BÉTSCH Elemérné főkönyvtáros, dr. BORSA Gedeon tudományos főmunkatárs, BOTKA Ferencné csoportvezető, DELI Györgyné főkönyvtáros, dr. FAJCSÉK Magda osztályvezető, FUTALA Tiborné csoportvezető, dr. HERNÁDY Dénes osztályvezető, KISZELY Olivér tudományos főmunkatárs, dr. KOMJÁTHY Miklósné osztályvezető, KOVÁCS Istvánné főkönyvtáros, MIKLÓSSY János csoportvezető, SZABÓ Ervin csoportvezető, dr. SZIGETHY Jolán tudományos főmunkatárs, SZÜCS Jenőné osztályvezető, dr. VIZKELETY András helyettes osztályvezető, ZÁGONYI Ilona csoportvezető.

Kiváló Dolgozó kitüntetést kaptak: BALASSA Jenőné műszaki ügyintéző, BARSIN József raktárvezető, DEMJÉN Andrásné szakmunkás, FORDÁN Lajosné kisegítő, JÓNÁS Mária raktáros, KISS Györgyné főelőadó, KLENCZNER Lászlóné szakmunkás, KUCZMOG Lajosné kisegítő, MALOMSOKY János csoportvezető, MAZULA Károlyné szakmunkás, MOLNÁR Béla kisegítő, STROH Tamásné szakmunkás, SZÁRAZ György raktáros, SZILÁGYI József kisegítő, SZÓKE Józsefné raktárvezető, TATAI András raktárvezető, TÖKE Ferencné kisegítő.

Miniszteri Dicséretben részesültek: dr. BALOGH György csoportvezető, BÁNÁTI Istvánné főkönyvtáros, dr. BIRKÁS Endre osztályvezető, CSILLAG Lászlóné csoportvezető, DARABOS Pálné főkönyvtáros, DÖMÖTÖR Lajosné tudományos főmunkatárs, ECSEDY Judit főkönyvtáros, GABÁNYI Gézáné könyvtáros, GÁBRI Lászlóné kisegítő, GRINEUSZ Ferencné szakmunkás, HORVÁTH Tiborné főkönyvtáros, INDALI György főkönyvtáros, ISPÁNKI Ferenc könyvtáros, JÁVOR Péterné csoportvezető, JENEI Anna előadó, LINCZÉNYI Adorjáné főkönyvtáros, NAGY László könyvtáros, OLÁH Éva könyvtáros, PALOTÁS Endréné főkönyvtáros, PATAY Lászlóné főkönyvtáros, PINTÉR Antalné főelőadó, RAJCSÁNYI Gyuláné könyvtáros, RÁKÓCZI Csabáné előadó, SELMECI Ferencné szakmunkás, SZÉP Sándorné kisegítő, SZERDAI Tiborné portás, SZÓTS Endréné főkönyvtáros, VAVRI-NECZ Veronika tudományos munkatárs, ZSIGMONDY Árpádné tudományos munkatárs.

(Összeállította: Somkuti Gabriella)

Az Országos Széchényi Könyvtár dolgozói 1974-ben és 1975-ben*

A) KÖNYVTÁR

7001 Főigazgató

Dr. Jóború Magda
a neveléstudományok kandidátusa

7002 Főigazgató-helyettesek

Dr. Havasi Zoltán/1973. szeptember 1. óta
az irodalomtudományok kandidátusa
Dr. Sebestyén Géza

7003 Főosztályvezetők

Dr. Ferenczy Endréné
Fügedi Péterné
Óvári Sándor
Dr. Pajkossy György

7005 Osztályvezetők

Dr. Bercezi Károlyné
Dr. Birkás Endre 1975/meghalt
Dr. Fajcsék Magda
Dr. Faragó Lászlóné
1975/nyugd.
Horváth Viktor 1974/nyugd.
Dr. Kecskeméti István
Kostyál István
Kovács József
Dr. Markovits Györgyi
az irodalomtudományok kandidátusa

Milhoffer Alajos

N. Rácz Aranka 1974/7003

Dr. Németh Mária

Ónódy Miklós/1974

Dr. Patay Pálné

Pálvölgyi Endre 1974/áth.

Dr. Ráduly Márta

Sárdy Péter/1975

Soltész Zoltánné dr.

Somkuti Gabriella

Szilvássy Zoltánné

Dr. Szűcs Jenőné

Tamás Péter

Tőkés Lászlóné

Dr. Vekerdi József

a nyelvtudományok kandidátusa

V. Dr. Windisch Éva

a történelemtudományok kandidátusa

Dr. Wittek Lászlóné

7006 Osztályvezető-helyettesek

Dr. Bikich Györgyné

Gyulai Árpád

Dr. Hegedűs Károly

Dr. Komjáthy Miklósné

1974/7005

Komlós Imréné 1975/elt.

Dr. Kondor Imréné 1975/7005

Kovács Ilona

* A névsorban az 1974 január 1-i helyzetből indultunk ki. Az év közben, ill. 1975-ben történt változásokat a név után az év és a változás jellegének (kulcsszám, áthelyezés, eltávozott, nyugdíjazás, stb.) megnevezésével tüntettük fel. Az új alkalmazásoknál csak az év megjelölése szerepel.

Schneller Károly
Dr. Tóth Lajos 1974/7005
Dr. Vizkelety András
az irodalomtudományok kandidá-
tusa
Dr. Wix Györgyné

7021 Könyvtári csoportvezetők

Baczoni Tamásné
Dr. Balogh György
Bence Dénesné/1975
Berlász Piroska
Botka Ferencné
Futala Tiborné
Dr. Horváth Istvánné
1975/7023
Horváthné Izsó Livia
Karácsonyi Rózsa
Malek Magdolna
Mártván Gyuláné
Miklóssy János
Miklóssy Jánosné
Orbán Emőke/1975
Dr. Szabad Györgyné
1974/7006, 1975/7023
Szabó Ervin
Dr. Ürögdi Györgyné
1975/7006
Zágonyi Ilona
Dr. Zilahy Tamásné
1975/nyugd.
Zöldi Péter

7022 Tudományos főmunkatársak

Dr. Bata Imre 1975/áth.
Dr. Berlász Jenő
Bor Kálmán
Dr. Borsa Gedeon
Dr. Borsos Józsefné
Dr. Fallenbüchl Zoltán
Galamb Györgyné
Dr. Kelecsényi Gábor
Dr. Kemény G. Gábor
az irodalomtudományok kandidátusa
Kiszely Olivér
Mikó Lajosné
Nagy Lajos/1975
Pap Zoltán

Orvos Mária
Dr. Spira Györgyné
Dr. Szauder Józsefné/1975

7023 Tudományos munkatársak

Dr. Batári Gyula
Dárdai Miklósné
Dömötör Lajosné
Dr. Fried István
Froemel Károlyné 1975/7021
Grallert Izabella/1974
Dr. Jeszenszky Géza
Karsay Orsolya
Dr. Kurcz Ágnes
Lengyel Istvánné
Dr. Maróth Miklósné 1974/áth.
Mohor Jenő/1975, 1975/áth.
Murányi Róbert Árpád/1974
Dr. Nagy Zsoltné 1974/7021
Néray Judit
Dr. Rajos Ferencné
1975/nyugd.
Somogyi Pálné
Dr. Szabó János 1974/7022
Dr. Szigethy Jolán 1975/7022
Vavrinecz Veronika

7024 Főkönyvtárosok

Ambrus Jánosné 1975/nyugd.
Dr. Bardócz Antal/1975
Dr. Beck Ivánné 1974/7023
Beniczky György
Béri Gézáné
Bétsch Elemérné 1974/nyugd.
Dr. Bibor Jenőné
Dr. Burián Ignácné
Darabos Pálné
Deli Györgyné
Demény Ottóné
Dr. Dér Mária/1974, 1974/áth.
Dr. Dubois Sarolta
Fallier Erika
Dr. Faragó Lászlóné
/NCS/1974/7023
Gajtkó Éva 1974/7021,
1975/7006
Hoffer Rezsőné

Horváth Tiborné
 Illyés Katalin
 Indali György
 Juhász Lászlóné
 Kamondi Antal/1974
 Dr. Kindlovits Kálmán
 1974/7023
 Kiss Jenőné
 Kiszely Olivérné
 Kovács Istvánné
 Linczéni Adorjáné
 Dr. Losonci Andrásné
 Majtényi Árpádné 1975/áth.
 Palotás Endrené
 Papp Ferencné 1975/7023
 Patay Lászlóné
 Dr. Retkes Csabáné 1974/áth.
 Sándor Erzsébet
 Susánszky Zoltánné
 Szász Andrásné
 Teszári Judit 1974/elt.
 Tomits Ottilia
 Dr. Tornyai Alice
 Varga Ildikó
 Velich Sándorné

7025 Könyvtáros I.

Acél Zsuzsanna/1975
 Antonya Zsuzsa/1974
 Appel Károlyné
 Arday Borbála
 Avar Antalné 1975/áth.
 Babucsik Péter/1975
 Barabás Katalin/1974
 Bán Katalin/1975
 Bánáti Istvánné 1974/7024
 Dr. Bene Sándorné 1974/7024
 Bóday Pálné/1975
 Bókay Béláné 1974/7024
 Borsányi Ferenc
 Butor Veronika
 Czékli Béla
 Divényi Pálné 1974/7023,
 1975/7021
 Dobay Miklósné
 Ecsedy Judit 1975/7024
 Dr. Fináczy Ernőné 1975/7024,
 1975/nyugd.

Földy Istvánné
 Gabányi Gézáne
 Gál Ágnes 1975/7024
 Gáli József 1975/nyugd.
 Gazdag Miklósné 1975/7024
 Glavina Zsuzsa/1975
 Gyimesi Pál 1974/7021
 Heltai János/1975
 Hernádi Lászlóné
 Hollósy Erzsébet/1975
 Hübner Katalin
 Illy Lászlóné/1975
 Karakas Péterné 1975/7024
 Kausay Tiborné
 Kis Elemérné 1974/7024
 Kiss Dénesné
 Kiss Éva/1974
 Koffán Zsófia
 Koltai Péterné 1975/elt.
 Dr. Koroknai Ákosné
 Kovács Árpádné Baranyi Mária
 Kovács Eszter/1975
 Kunszt Zoltánné 1975/7021
 Laczkó Katalin/1975
 Dr. Lichtmann Tamás/1975
 Ligay Éva 1974/áth.
 Marillai Zsuzsa
 Melczer Tibor
 Melegh Elek
 Miklauzié Istvánné 1975/áth.
 Morvai Zsuzsanna/1974
 Muzslay Lászlóné
 Nagy Ildikó 1975/áth.
 Nagy Lajosné
 Nagy László
 Nagy Zoltán
 Nemeshanyi Hubáné
 Nemeskürty Harriet/1975
 Németh Borbála
 Németh S. Katalin/1974
 Ocskó Istvánné 1974/elt.
 Óvári Gézáne/1975
 Pataky Magdolna/1974, 1975/áth.
 Dr. Pergel Ferenc 1974/nyugd.
 Plihál Katalin
 Pócsi Árpádné 1975/7024
 Prepeliczay Györgyné
 Sajtós Endre

Sánta Mária/1975
 Sipos Márta/1974, 1975/7023
 Sonnevend Péterné
 Stella Györgyi 1975/áth.
 Dr. Stock Imréné 1974/áth.
 Szabó Borbála 1974/áth.
 Szinyákovics Györgyné
 1975/7024
 Szóts Endréné 1974/7024
 Tolnai Lászlóné
 Tóthné Székely Ágnes
 Tölgyesi Lászlóné
 Vásárhelyi Judit/1974
 Velencei Katalin
 Veöreös Enikő
 Vissi Gézáne/1975
 Vizsolyi Gyuláné 1975/7024
 Vona Katalin
 Dr. Wojtilla Gyuláné
 Wolf Magdolna 1975/7024
 Zsigmondy Árpádné 1974/7023

7026 *Könyvtáros II.*

Ábry Béláné
 Bali Judit/1974
 Balogh Andrásné/1975
 Balogh Judit 1974/7025
 Bangha Katalin
 Bálint Nagy Tünde/1974
 Dr. Barankay Bertalanné/1975
 Bartok Péter/1975, 1975/7461
 Belencsik Lajos
 Bem Zsuzsanna 1975/áth.
 Bobik Zsuzsanna
 Bodó Katalin/1975
 Borsányi Ferencné 1975/7025
 Bozzay Éva/1975
 Buzás János 1975/7025
 Csajkovits Józsefné
 Csanádi Imréné 1975/áth.
 Csákvári Elekné 1975/7025
 Farkas Ágnes
 Farnady Livia
 Fellner Márta/1975
 Fenyősy Antónia 1975/elt.
 Gál Julianna 1975/7025
 Gömbös Lajosné/1975
 Gyorgyevics Tamásné/1975

Gyórfi Erzsébet
 Dr. Gyurján Istvánné/1975
 Hajdu Lajosné 1974/nyugd.
 Heimlich István/1975
 Herboly Miklósné
 Horváth Gyuláné 1974/7025
 Ispánki Ferenc 1975/7025
 Jáger Judit/1975
 Dr. Jáky Lászlóné/1974
 Jávor Judit/1974
 Kaibinger Károlyné 1974/7025
 Kasánszky Zsombor
 Kelemen Éva 1974/áth.
 Kobelrausch Katalin/1974,
 1975/elt.
 Kocsy Lászlóné
 Komornik Zoltánné
 Konecz Mária/1974, 1975/elt.
 Kopcsay Zsuzsa 1975/7025
 Kovács Adrienne/1974
 Kricsfalussy Lászlóné
 Ladányi Mária Nagy Istvánné
 1975/áth.
 Lauf Judit/1975
 Láng Tiborné
 Lévy Anna/1975, 1975/áth.
 Liska Terézia/1975
 Magyar Miklós Györgyné/1974
 Mártonffy Attila/1975
 Misley Judit 1975/áth.
 Nagy Márta/1975, 1975/áth.
 Neumayer Katalin
 Németh Károlyné
 Németh Zsuzsanna/1974
 Dr. Pál Albertné
 Pál Ágnes 1975/7025
 Papp Andrásné
 Pászti Ágnes 1975/áth.
 Pásztor Rezsóné 1974/7025
 Pehartz Lőrinc/1975
 Nagy Sándorné Pekár Zsuzsa
 1975
 Ravasz Erzsébet/1975
 Révay Rita
 Sándor Istvánné/1974
 Silber Iván/1974
 Siklósi Györgyi/1975
 Simon Jánosné 1975/7025

Somorjai Olga
Sóvári Ferenc/1975
Szalay Klára 1974/áth.
Szalay Márta/1975
Szőnyi Éva/1975
Takács Béláné
Tibolya Istvánné
Dr. Tóth Lajosné 1975/7025
Turán Frigyesné 1975/elt.
Turi Katalin/1975
Dr. Vajda Tádéné/1975
Vajnai Sándorné
Vargha Zsoltné
Veisse Istvánné
Ventura Eduárdné
Zölde Kornélia

7027 *Könyvtáros III.*

Korber Károlyné 1974/7026

7030 *Könyvrestaurátor II.*

Czigler Mária
Gálos Gáborné
Hörömpöli Andrásné
Dr. Szabados Györgyné
Szalai Zoltánné 1974/elt.
Széll Marianne
Szénási Lászlóné
Tábori Györgyné/1974

7402 *Gazdasági igazgató I.*

Fábry György/1974
Soltész András 1974/nyugd.

7403 *Gazdasági igazgató II.*

Bolgár Pálné 1974/nyugd.

7404 *Gazd. admin. osztályvezető*

Dr. Hernády Dénes
Dr. Sebestyén Gáborné
1974/7403, 1975/meghalt

7421 *Csoportvezető*

Farkas Jánosné 1974/áth.
Jávor Péterné

Kastaly Beatrix
Malomsoki János
Radics Lajos
Rakovszky Istvánné 1975/7404
Rosta Lajosné/1974

7422 *Főelőadó I.*

Dr. Erényi Ivánné/1975
Görgey Györgyné
Mészáros Pálné 1975/7404
Mihály Józsefné/1974
Savanyó Rezsőné/1974
Reisenleitner Lajosné/1975

7423 *Főelőadó II.*

Kiss Györgyné
Dr. Lakatos Lászlóné 1975/7421
Nemere Zoltánné
Pintér Antalné

7424 *Előadó*

Bálint Zoltánné 1975/áth.
Biegelbauer Pál/1975
Bolgár Tamásné/1975
Fölkl Péterné 1975/elt.
Gaál Mária
Jánka Józsefné 1975/7423
Jenei Anna
Juhász Márta/1974
Kling Jánosné/1975
Kovács b. Istvánné
Dr. Kovács Mihályné/1975
Kozák György
Kozma Endréné/1975
Dr. Lugosi Andorné/1975
Méhész Tamásné 1975/elt.
Dr. Nyáry Gálné/1975
Rákóczy Csabáné
Szemők Gabriella/1975
Vén Tiborné 1974/7423
Tormási Istvánné/1975
Zölde Istvánné

7425 *Műszaki ügyintéző I.*

Mencsik Pál

7426 *Műszaki ügyintéző II.*

Balassa Jenőné
Beőthy Bertalanné
Monostory Jenő

7427 *Műszaki ügyintéző III.*

Dr. Debulay Imréné

7461 *Könyvtári raktárvezető*

Barton András 1974/nyugd.
Hegyi Andrásné
Kádár László
Kurecz Antalné
Nagy Zsigmond
Németh János
Németh Lajos 1975/nyugd.
Sefcsik Gyuláné
Szilvássy Istvánné
Szőke Józsefné
Tatai András

7462 *Könyvtári raktáros*

Balázsovcics Mihály/1975
Barnaföldi Gábor 1975/7471
Bethlen Béla/1974, 1975/elt.
Borsos Attila/1975, 1975/elt.
Előd Béla/1975
Gróf Zoltán 1974/elt.
Greguss Sándor/1975
Herke Péter/1975
Hódy János/1975
Holtzinger Gábor/1974
Inotai István/1975
Jakabb Oszkár 1974/elt.
Kereszturyné Jónás Mária
Kiss József/1975
Kléger István
Koczka Zoltán/1974
Palkó István/1975
Papp Sámuel 1975/elt.
Rásky Árpád/1975
Sasfi Csaba/1975
Somogyváry Gyula/1975
Sopronyi János/1975

Strupka József/1974
Szabados Endre/1974, 1975/elt.
Szárász György 1974/7471
Tóth Árpád/1974
Tóth József/1975

7463 *Könyvtári segédrestaurátor*

Beleznai László/1975
Fodor Vincéné 1974/7030
Kálmán Péterné
Krizka Györgyné
Szentpáli Eszter 1975/elt.

7468 *Kiemelt termelő szakmunkás*

Csala Ottó 1974/elt.
Deutsch Dávid/1974
Fodor Béla
Farkas Ottó/1975
Geröly Józsefné
Horváth József/1975
Mayer János 1975/7421
Pápay Lajos/1975
Reczetár Kálmán
Rothmeisel Károly
Samkó Ferencné
Sándor István 1975/nyugd.

7469 *Szakmunkás*

Balázs Ferencné
Demjén Andrásné
Farkas Csilla
Holtzinger Gáborné 1975/7030
Gáspár Pál/1974
Gyenge Sándorné
Hajdu Erzsébet
Halász Iván/1975
Hollós János/1975
Horváth Pál/1975
Horváth Miklósné
Joánovits László/1974, 1975/áth.
Kalocsai László/1975
Klenczner Lászlóné
Koczka Katalin/1975

Koncz Józsefné/1975
 Légrádi András/1974, 1975/áth.
 Lohn Ágostonné
 Magyar Erzsébet 1974/7463,
 1974/7469
 Mazula Károlyné
 Mirki Erzsébet
 Molnár Csabáné
 Mürschberger Ferencné
 1975/7468
 Neppel Ferencné 1975/elt.
 Németh Jánosné
 Porpácz József
 Rónay Éva/1975
 Schmidka Ferenc 1975/7468
 Selmeczi Ferencné
 Stroh Tamásné
 Szabó Istvánné
 Szecsei Gáborné
 Szendi Emma
 Szigetvári Lászlóné
 Urbányi Vilmos
 Vörösváry Hajnalka/1975
 Zseli Lászlóné

7471 *Kisegítő I.*

Barsin József 1975/7461
 Dr. Bartók György
 Kaszás István
 Keresztury János 1975/áth.
 Mórai György 1974/7026,
 1975/elt.
 Sinkó Pálné
 Szilágyi József
 Szuchovszky Zoltán 1974/7469
 Tiszai István

7472 *Kisegítő II.*

Berey Béla
 Boda Józsefné
 Bodrogi Jánosné/1975 1975/elt.
 Boros Lajosné 1974/nyugd.
 Chapó Márkné
 Eckstein Tibor/1975, 1975/7026

Debreczeni Károlyné
 Domanyik Mihályné 1974/nyugd.
 Fogd Józsefné/1974
 Fordán Lajosné
 Gajai Jánosné
 Gólya József 1975/elt.
 Hajdu Sándorné
 Horog Istvánné/1974
 Horváth Lajosné
 Husi Kálmánné
 Kassai Lajos
 Korsch Zoltánné/1975
 Kuczmog Lajosné
 Kulin Gábor 1974/7471,
 1975/áth.
 Mayer Jánosné 1975/7469
 Mészáros Mihályné
 Mirki Györgyné
 Molnár Béla
 Molnár János
 Pálkás Istvánné
 Piller Antalné
 Pintér Jánosné 1974/elt.
 Pusztai Istvánné
 Rázga Emma
 Selig Attila
 Szép Sándorné
 Varga Katalin
 Varga Sándorné/1974

7475 *Portás*

Hajós Csabáné
 Szerdai Tiborné

Gépkocsivezetők

Dávid Kálmán 1974/elt.
 Gera Antal/1974
 Pálmai Ferenc/1974, 1975/elt.
 Rétháti János/1974
 Rokolya Sándor/1975
 Soproni Péter 1975/elt.
 Szűcs István 1974/elt.
 Tőzsér László/1975

B) KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI ÉS MÓDSZERTANI KÖZPONT

7002 Igazgató II.

Papp István

7003 Főosztályvezető

Sallai István

7005 Osztályvezetők

Bereczky László
Dr. Gerő Gyula/1975
Gerő Zsoltné
Horváth Tibor
Szente Ferenc
Vadász Ferencné

7006 Osztályvezető-helyettesek

Kamarás István 1974/7005
Pelejtej Tibor

7021 Könyvtári csoportvezető

Gebri Mária/1974

7022 Tudományos főmunkatársak

Bereczky Lászlóné
Fodor András
Dr. Károlyi Zsigmondné/1974
Dr. Katsányi Sándor
Dr. Kövendi Dénes
Dr. Parányi Györgyné
1974/nyugd.
Tarr Lászlóné
Dr. Urbán László
Dr. Urosevics Daniló
Dr. Vargha Balázs

7023 Tudományos munkatársak

Fogarassy Miklós
Körtés Júlia
Nyakó István
Szabó Sándor 1975/áth.

7024 Főkönyvtárosok

Benkő Attiláné
Cholnoky Győző
Csoboth Attila
Czinner Tiborné
Havas Katalin
Kende Ferike
Kiss Edit/1975
Nagy Attila 1975/7023
Pintér Márta
Sonnevend Péter
Török Sarolta

7025 Könyvtáros I.

Deutsch Béláné 1975/nyugd.
Jávori Ferencné
Koncz Béláné 1975/nyugd.
Kulcsár-Szabó Ernő/1974
Mándy Gábor
Merényi Ferencné
Nagy Péter 1974/áth.
Pásztor Györgyi/1975
Prágai Pálné 1975/nyugd.
Sövényházy Csilla
Színai Tivadarné/1974
Vajda Kornél

7026 Könyvtáros II.

Bobok Györgyné
Cavalloni Gyöngyi
Jordán Katalin
Kozákovics Endréné
Melegh Antalné 1975/7025
Moór Istvánné 1975/7025
Pál Tiborné Hölgyesi Györgyi
Polgár Ernő/1975
Szabó Gáborné Kiss Zsuzsanna
Sarlós Veronika/1975
Szende Lászlóné/1974

7424 Előadók

Kovács Árpádné
Dr. Pákh Tiborné

1. sz. táblázat

A KÖNYVTÁR ÁLLOMÁNYA

	Állomány 1973. dec. 31.	1974/1975. évi gyarapo- dás ²	1974/1975. évi fogyaték	Állomány 1975. dec. 31.
Könyv ¹	1 726 032	76 331	3 431 ⁵	1 798 932
Időszaki kiadványok	185 587	10 124	—	195 711
Kézirat	441 519	21 007	8	462 518
Zenemű	93 691	5 876	—	99 567
Térkép	172 334	982	—	173 316
Kisnyomtatvány	1 992 837	106 833	39 522	2 060 148
Szabvány	45 931	3 121	—	49 052
Szabadalmi leírás	7 655	2 898	—	10 553
Kép, metszet	217 775	7 375	—	225 150
Mikrofilm neg. (címl. egys.)	52 388	2 172 ³	—	54 560
Mikrofilm poz. (címl. egys.)	39 687	6 329 ⁴	—	46 016
Dokumentációs neg. és diafilm	11 560	128	—	11 688
Hanglezet, hangszalag	5 222	851	—	6 073
Egyéb	17 930	—	—	17 930
Összesen:	5 010 148	244 027	42 961	5 211 214

¹ Könyvtárunk „nagy-állományaként” ismert könyvraktárában, így az állományi adatokban is, a könyvek, brosrák, jegyzetek, különlenyomatok egy egységben vannak és „könyvek” címen szerepelnek.

² A gyarapodás adataiban sem a műemlék könyvtárak, sem a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárának adatai nem szerepelnek.

³ 3 270 822 mikrofilmkocka.

⁴ 4 006 455 mikrofilmkocka.

⁵ Ebből könyv 1372, csoportos feldolgozású nyomtatvány 2059.

2. sz. táblázat

AZ 1974—1975. ÉVI GYARAPODÁS A BESZERZÉS MÓDJA SZERINT

Dokumentum	Vétel	Ajándék	Csere	Köteles pld.	Saját előállítás	Összesen
Könyv	6649	4051	6667	58 794	170	76 331
Időszaki kiadványok	1766	287	1491	6 580	—	10 124
Kézirat	13 356	7 549	30	—	72	21 007
Zenemű	1 218	873	229	3 505	51	5 876
Térkép	72	9	4	897	—	982
Kisnyomtatvány	3 580	2 226	1411	99 616	—	106 833
Szabvány	—	—	—	3 121	—	3 121
Szabadalmi leírás	—	—	—	2 898	—	2 898
Kép, metszet	5 782	456	21	1 102	14	7 375
Mikrofilm neg. (címl. egység)	36	31	3	—	2102	2 172
Mikrofilm poz. (címl. egység)	10	—	4	—	6315	6 329
Oktató diafilm (címl. egység)	—	—	—	128	—	128
Hanglemez, hangszalag	442	21	77	311	—	851
Összesen:	32 911	15 503	9937	176 952	8724	244 027

A GYŰJTEMÉNYEK HASZNÁLATA 1974—1975-BEN

Olvasótermek forgalma	Használók száma	Használt egys. száma	Kölcsönzött egys. száma
Beiratkozott olvasók	26 537		
Napi jeggyel olvasók	310		
Központi olvasótermek			
Könyvek	78 175	269 562	10 501
Időszaki kiadványok	40 186	132 725	172
Különgyűjtemények			
Kézirattár	2 826	72 202	
RNyT	2 213	9 274	
Kisnyomtatványtár	423	327 349	
Színháztörténeti Tár	1 303	181 294	
Térképtár	231	3 876	
Zeneműtár	2 505	21 912	
ZKT	2 053	10 562	
Összesen:	129 915	1 028 756	11 244

¹ A különgyűjtemények együtt.

Деятельность Государственной библиотеки им. Сечени в 1974/75 гг.

Прошедшие два года во многих областях работы национальной библиотеки явились периодом подготовки планов реорганизации, усовершенствования служб. Приближаются к завершающей стадии работы по автоматизации составления Венгерской национальной библиографии, началось усовершенствование центральных библиотечных служб. Стал актуальным пересмотр традиционных методов каталогизации, прежде всего с точки зрения рационализации и приспособления к международным стандартам.

40% фондов перевезены в уже готовую часть складов в настоящее время строящегося нового здания библиотеки. Поскольку до конца 70-ых годов библиотека предположительно ещё будет функционировать в старом здании, отдельное размещение фондов будет до тех пор серьёзно затруднять обслуживание читателей.

Комплектование

Данные по комплектованию фондов содержат таблицы 1 и 2.

Основной упор при комплектовании делается естественно на полное собрание отечественных изданий с традиционным пополнением рядов читательских и архивных экземпляров. Большое внимание уделяется как можно более полному собранию зарубежной хунгарики с использованием возможностей международного обмена. Среди других зарубежных изданий было приобретено значительное число ценных изданий, соответствующих нашему традиционному профилю: литературоведение, языкознание, общая история, история книгоиздания и библиотечного дела, справочная литература.

Собрание рукописей — кроме рукописного наследия недавно скончавшихся венгерских писателей и учёных — удалось пополнить купленным за границей на аукционе кодек-

сом, изготовленным в 13 веке на территории Венгрии. На отечественном аукционе удалось приобрести четыре ранних печатных издания. Собрание музыкальных произведений начало сбор музыкальных автографов современных венгерских композиторов.

За двухлетний период фонды пополнились на 76 331 книгу, 10 124 годовых тома периодических изданий, 21 007 рукописей и 136 565 прочих документов, то есть всего на 244 027 библиотечных единиц.

Каталогизация

Параллельно с обработкой текущего материала, большое внимание уделяется содержанию в порядке каталогов. Почти во всех основных каталогах ведутся реконструкционные работы, цель которых — облегчить пользование каталогами согласно единым принципам, на уровне современных требований, сделать легко доступным материал, обработанный ранее на основании часто менявшихся принципов. Эта работа, естественно, продвигается медленно и далека от завершения, поскольку не может вестись в ущерб текущей каталогизации.

Старых фондов касается и рекаталогизация. В этой области руководство библиотеки вынесло важное решение, согласно которому весь газетный и журнальный фонд, составивший к концу 1974 г. приблизительно 38 000 заглавий и 185 000 томов, подлежит рекаталогизации. Уже ведутся подготовительные работы: необходимо усовершенствовать всю процедуру каталогизации, разработать новые, соответствующие международным (ISBD/S), инструкции.

Решение этих задач, а также намеченная комплексная автоматизация сделали неотложной продуманную реорганизацию, постановку на современные основы всей работы библиотеки по описанию. Стало актуальным приспособление к международным стандартам. В результате введения международной стандартной нумерации книг и сериальных изданий встал вопрос о разграничении документов. (Система ISBN уже введена, подготавливается введение системы ISSN). Всё это привело к увеличению объёма теоретических работ, включению в ход работы экспериментальных периодов и определило важнейшие задачи библиотеки на ближайшие годы.

В области каталогизации специальных фондов (отделы рукописей, древних печатных изданий, музыкальных произведений, карт, плакатов и малых печатных изданий, Отдел истории театра) не наблюдалось подобного развития, здесь проблемы возникают скорее из-за недостаточности традиционных мощностей.

Библиографическая работа

Регулярно выпускаются периодические издания, входящие в систему Венгерской национальной библиографии и охватывающие книги, периодические издания, карты, музыкальные произведения, а также статьи важнейших журналов. Увеличилось отставание при издании годовых кумуляций: том за 1971 г. будет издан лишь в 1976 г.

Две текущие библиографии хунгарики регулярно регистрировали статьи зарубежных журналов на венгерском языке, а также относящиеся к Венгрии публикации не на венгерском языке.

С большим размахом продолжается сбор и редакция материала для ретроспективных библиографий: организованно собирался материал периода 1601—1635 гг. с проведением успешной исследовательской работы в чехословацкой и югославских собраниях. Собраны библиографические описания венгерских изданий периода между двух мировых войн, в настоящее время идёт работа по определению десятичных индексов.

По-прежнему центральное место в библиографической работе занимает автоматизация Венгерской национальной библиографии. Было переработано и дополнено значительное число инструкций согласно требованиям программирования. В конце 1975 г. началась экспериментальная стадия обработки материала согласно требованиям автоматизации. Однако экспериментальная эксплуатация ЭВМ начнётся лишь в 1976 г.

С 1974 г. в крупных масштабах началось описание музыкальных документов, выпущенных до 1820 г., для RISM-a (Répertoire International des Sources Musicales). Работники нашей библиотеки начали обработку материала всех венгерских библиотек и собраний с этой точки зрения.

Регулярно посылался венгерский материал в International Current Bibliography of the History of the Printed Book and Library.

Обслуживание читателей, справочная служба

Нашу библиотеку посещает почти 65 000 читателей в год, которым выдаётся приблизительно полмиллиона библиотечных единиц. (Большое число библиотечных единиц, приходящихся на одного читателя, возникает в результате того, что отдельные листки Отдела плакатов и малых печатных изданий и Отдела рукописей считаются библиотечными единицами). В год записывается примерно 13 с половиной тысяч новых читателей (таблица 3 содержит подробные данные).

Тот факт, что всё увеличивающаяся часть фондов (в настоящее время 40%) находится во внешних складах, откуда доставляется лишь на второй или третий день по предварительным заявкам, делает невозможным удовлетворительное обслуживание читателей. Но несмотря на тесноту читальных залов, неудовлетворительные условия работы персонала справочной службы, работники библиотеки делают всё от них зависящее, чтобы читатели могли получить нужный им материал.

Справочная служба по-прежнему даёт большое число письменных справок для зарубежных и отечественных учреждений и исследователей, проживающих далеко от нашей библиотеки. Запросы отражают рост требований отечественных исследователей, а также тот факт, что отдельные собрания нашей библиотеки — в первую очередь Отдел музыкальных произведений, Отдел рукописей и Отдел древних печатных изданий — пользуются известностью в международной научной жизни.

Размещение и охрана фондов, репрография

Продолжалось размещение фондов в новом замковом здании библиотеки. После перевозки части книжного фонда наступил черёд частичной перевозки и специальных собраний.

Уже много лет в области охраны фондов главное внимание уделяется съёмке на микрофильмы полного собрания газет Венгрии. При этом преследуется двойная цель: во-первых, микрофильмизация старых газет, находящихся в весьма плохом состоянии, позволит изъять их из непосредственного пользования (в 1974 г. уже 20% материала выдавалось в форме микрофильмов в Читальном зале газет и журналов), во-вторых, в форме читательских позитивов в распоряжении исследователей окажется материал, до сих пор доступный лишь в читальном зале библиотеки. (Этой возможностью пользуются провинциальные библиотеки и даже зарубежные учреждения). В 1974/75 гг. были изготовлены негативные микрофильмы с 5,4 миллионов газетных страниц (3,25 миллионов кадров). Началась съёмка на месте с помощью портативной микрофотокамеры не достающих в нашей библиотеке материалов. С материала специальных собраний был сделан один миллион негативных кадров.

Запланировано превращение имеющегося фонда микрофильмов в центр по поставке микрофильмов венгерским библиотекам.

По-прежнему значительные материальные ресурсы были направлены на традиционные формы охраны фондов (переплёт, ремонт, реставрация). Имеющееся репрографическое оборудование отвечало возникшим требованиям.

Межбиблиотечные (центральные) службы

Почти во всех сферах центральных служб 1974 г. явился годом начала теоретического переосмысливания, планов реформ. Это частично продолжалось и в 1975 г., поскольку в большинстве случаев речь шла о решении задач, выходящих за пределы собственной работы библиотеки, затрагивающих библиотечное дело в целом.

Одним из важнейших результатов явилось введение в Венгрии впервые в социалистической стране международной стандартной нумерации книг (ISBN). В 1974 г. профессиональные издательства уже снабжали свои издания ISBN, в 1975 г. эта система была распространена и на непрофессиональных издателей. Присвоением ISBN занимается Бюро по ISBN, действующее в рамках национальной библиотеки. Началась подготовка введения стандартной нумерации серийных изданий (ISSN).

Продолжается медленное увеличение числа поступающих обязательных экземпляров: число обязательных экземпляров уже превысило один миллион. Национальная библиотека оставляет себе приблизительно 16% экземпляров, остальные распределяются

между венгерскими библиотеками соответствующего профиля. На повестке дня — реформа распределения.

Центр лишних экземпляров в настоящее время располагает 150 000 и почти 800 000 неописанных томов. Регулярно проводится их описание и рассылка списков библиотекам. За два года отечественные библиотеки пополнились почти на 80 000 единиц из этого источника. За это же время в центр поступило приблизительно 140 000 лишних экземпляров. Были рассмотрены планы создания центрального книгохранилища, разработаны планы его построения и условий функционирования.

Большинство материала, полученного Службой международного обмена (почти 80%) было распределено между библиотеками соответственного профиля, национальной библиотеке остались лишь оставшиеся 15%. Деятельность Службы обмена в последние годы активизировалась как в отношении отсылаемого, так и в отношении получаемого материала. Согласно поставленным перед Службой обмена культурнополитическим целям в большем числе высылались за границу книги на иностранных языках, знакомящие с жизнью социалистической Венгрии, и более активная поддержка оказывалась собирающим венгерские материалы зарубежным учреждениям.

Центральный каталог книг пополнился на 300 000 новых карточек, было дано почти 30 000 справок. После 13 лет существования в 1975 г. было прекращено издание составившегося на основании поступающих карточек справочника местонахождения („Национальный справочник поступления зарубежных книг“). Направленный на централизацию библиотечного дела справочник в изменившейся ситуации уже не выполнял своей первоначальной функции. В дальнейшем копии описания поступающих из-за границы книг будут получать соответствующие специальные библиотеки для расширения своей информационной базы (специальные центральные каталоги, справочники поступления и т. п.). Участвующие в сотрудничестве библиотеки письменно обязались использовать получаемые карточки по назначению. Национальная библиотека в дальнейшем будет издавать лишь периодические списки справочников в области общественных наук.

В Центральном каталоге зарубежных журналов было зарегистрировано почти 170 000 новых данных и дано 18 000 справок.

Значительно продвинулась работа по составлению ретроспективного справочника (XVII. v. — 1970 г.) местонахождения в венгерских библиотеках зарубежных журналов. Первый препринт издания в настоящее время циркулирует по фигурирующим в нём библиотекам с целью подтверждения данных.

В этом же отделе ведётся сообщение данных венгерских сериальных изданий международным центрам регистрации (Париж, Centre international d'enregistrement des publications en série и Москва, Автоматизированная служба регистрации периодических изданий). Национальная библиотека активно участвовала и в теоретической работе обоих центров.

Оборот Межбиблиотечного абонементов, действующего в отношении зарубежных библиотек в качестве национального центра, составляет почти 24—25 тысяч запросов. Из-за границы наибольшее количество материала поступило из ФРГ, СССР, Англии, Швеции, Франции. (Копии составляют 62%.) Наибольшее число запросов поступило из Чехословакии, ФРГ, США, СССР, Франции, Румынии, Югославии и Австрии.

Международные связи

Период 1974/75 гг. характеризовался динамичным развитием сотрудничества между социалистическими странами. Укрепление профессиональных связей происходило за счёт работ, связанных с Международной системой научно-технической информации, встреч руководителей национальных библиотек для обсуждения специфических проблем национальных библиотек, а также за счёт различных совещаний специалистов. Специалисты нашей библиотеки внесли особенно конструктивный вклад в области стандартизации, а также службы регистрации периодических изданий (АСРПИ).

Представитель нашей библиотеки участвовал на конференции IFLA, состоявшейся в Осло в 1975 г. Тесная связь поддерживалась с AIBM, хотя и не удалось участвовать на его конференциях.

По-прежнему успешно поддерживались и развивались непосредственные межведомственные связи с использованием возможностей международных планов культурного сотрудничества. В 1975 г. были заключены соглашения с двумя библиотеками (Варшава, Biblioteka Narodowa и Берлин, Deutsche Staatsbibliothek о дальнейшем развитии сотру-

ничества. Обмен стажёрами в отношении соседних стран (Чехословакии, Югославии) направлен прежде всего на сбор патриотики, тогда как в отношении других социалистических стран (ГДР, СССР, Польши) — скорее на обмен опытом.

Стажировки, а также более продолжительные командировки со стипендией в западноевропейские страны частично оказались полезными в области решения стоящих перед нами профессиональных задач (напр., автоматизация), частично же дали возможность провести весьма успешные исследования хунгарики.

В память скончавшегося в 1973 г. заведующего отделом нашей библиотеки, бывшего заведующего Службой международного обмена, активного сотрудника IFLA д-ра Иштвана Гомбоца Школа библиотековедения, действующая в рамках Университета штата Кент, США учредила стипендию. Впервые в 1974/75 учебном году стипендией воспользовался один из наших сотрудников.

О крепнущих международных связях Государственной библиотеки им. Сечени говорит и тот факт, что если в 1973 г. число заграничных командировок было 37, то в 1974 г. это число поднялось до 65, а в 1975 г. — до 66. В 1974 г. было принято 30, а в 1975 — 27 библиотекарей на более продолжительные командировки.

The Activities of the National Széchényi Library in the years 1974-1975

The last two years of the National Library were marked by improvement in several spheres, like the modernization of the services, and the elaboration of reform-schemes relating to these spheres. Work on the computerization of the Hungarian National Bibliography is approaching the final phase; inter-library services have entered a higher stage. It has been found necessary to reconsider the traditional methods of processing and informing — mainly necessitated by rationalization and by the need to comply with the demands of the adopted international standards.

Part of the stacks in the new building under construction has been completed, and by the end of 1975 40 per cent of the holdings was transferred there. Since the library is expected to work in the old building until the end of the present decade, the division of the holdings will continue to create serious difficulties in meeting the requests of the readers.

Acquisitions

The numerical details of the acquisitions are given in Tables 1—2 respectively.

In the acquisitions policy of the Library the main emphasis is naturally on acquiring two copies of all the publications printed in Hungary: one series of archival copies, and another for daily use. We also pay great attention to *hungarica*: to publications in the Hungarian language or relating to Hungary which appear outside the territory of Hungary; here the international exchange of publications is of great help. From other foreign publications our traditional spheres of collection (linguistics, literature, history, history of books, library history, works of reference) determine the pattern of acquisitions.

The new acquisitions of the Department of Manuscripts are headed by the papers of many recently deceased Hungarian men-of-letters and scholars. In a foreign auction we succeeded in buying an early 13th century codex of Hungarian provenience, and auctions held in Hungary resulted in acquiring four further incunabula. The Music Collection have started to collect the autograph notes of contemporary Hungarian composers.

During these two years the holdings increased with 76 331 books, 10 124 volumes of periodical publications, 21 007 manuscripts, and 136 565 other documents, i.e. with 244 027 library units.

The presentation of the holdings. Catalogues

In addition to processing the incoming new material special care is given to the maintenance of the catalogues. In nearly all the basic catalogues reconstruction is in progress. The aim of the reconstruction is to bring the various layers of the catalogue to level: the material processed in different periods, by different methods, according to different principles should be modernized and unified so that retrieval should be rapid and easy. Since this work cannot be given priority over current processing, it proceeds only slowly and is bound to continue for many years to come.

Recataloguing, another activity connected with the older part of the holdings, has been recommenced after a long interval. Here an important decision was made: all the newspapers and periodicals held by the library (at the end of 1974 amounting to about 38 000 titles and 185 000 volumes) are to be recatalogued. At present this great work is at the preparatory stage; up-to-date methods for processing, new rules, and means for complying with the international standards (ISBD/S) are to be elaborated.

The adoption of several international standards and the long-term target of switching over to complex computerization made it imperative to consider and study the reorganization and modernization of the basic processing and information activities of the library. The introduction of the international standard numbering of books and of serial publications raised the problem of the definition and delimitation of the various types of documents. (The ISBN system has already been introduced, the adoption of the ISSN system is in preparation.) All that greatly increase the amount of theoretical work to be accomplished, necessitates the introduction of experimental periods, and determine our main tasks for many years to come.

In the case of the special collections (the Departments of Manuscripts, Old Books, Music, Maps, Posters and Small Prints, Theatre History) there is no similar progress in the presentation of their material. There the main difficulty lies in the fact that the traditional methods of ensuring the accessibility of the material held are often unable to cope with the increasing amount of new acquisitions.

Bibliographical work

The current periodic publications describing the printed publications, maps, musical works, and the more important articles of the periodicals of Hungary, which make up the system of the Hungarian National Bibliography, appeared regularly. The time-lag in publishing the yearly cumulations increased: the volume covering the year 1971 is to appear only in 1976.

The articles of the Hungarian-language periodicals appearing abroad, and the foreign-language articles relating to Hungary were regularly registered by the two current *hungarica* bibliographies.

The collection and editing of the retrospective bibliographies was advancing well. The collection of data for the period 1601–1635 was continued, and fruitful results were achieved by the searches carried out in the collections in Czechoslovakia and in Yugoslavia. The bibliographical descriptions of the publications which appeared in Hungary between the two world wars are also ready, and their classification is in progress.

The most important aspect of bibliographical work continues to be the computerization of the Hungarian National Bibliography. In accordance with the requirements of programming a number of our departmental rules had to be adjusted, modified, or augmented with new instructions. At the end of 1975, side by side with the traditional method, new experimental bibliographic processing was started, conforming with the requirements of electronic data processing. The first machine-produced bibliographies are to come out, however, only in 1976.

From 1974 the Library has been able to contribute to the Répertoire International des Sources Musicales (RISM) on a larger scale by presenting the pre-1820 musical documents. Members of our staff started to search all the Hungarian libraries and other collections for this end.

We have continuously sent the newest Hungarian material for the International Current Bibliography of the History of the Printed Book and Library.

Reference Service

On average the Library is used by 65 000 readers yearly, who use about half a million units. (The high number of units per persons is explained by the nature of the collections at the Departments of Posters and Small Prints, and of Manuscripts respectively, where many one-leaf units are used.) The number of readers registered is about 13 thousand and a half. (The detailed figures are to be found in Table 3.)

The fact that at present 40 per cent (but a further increasing part) of the holdings are kept in various buildings, from where they can be produced only by advanced ordering (within one to three days), makes it impossible to keep the standard of the service on an up-to-date level, let alone to develop it further. In spite of the overcrowdedness of the reading rooms and the unfavourable working conditions the members of the information staff are doing their best to provide the readers with everything they require.

Our reference service continued to give written answers or offered bibliographical advice to a number of institutions both at home and abroad, or to researchers not having access to the holdings of the Library. The requests show both an increase in scholarly interest inside Hungary, and the international reputation of some of our collections, e.g. those of music, manuscripts, and old books.

Storage, conservation, and reproduction

The stacks in the new building of the Library are being put into use. After transferring a part of the books the special collections have also started to take the new stacks into possession.

For many years one of the primary tasks of our conservation programme has been the microfilming of the complete collection of Hungarian newspapers. This served a double aim: the old and worn newspapers could be withdrawn from daily use (in 1974 twenty per cent of the material requested in the reading room of the periodicals was produced on microfilm), and by means of our positive films this important source-material is available for research elsewhere, too. (Many provincial and foreign libraries and institutions are making use of this possibility.) In 1974—75 another 5.4 million newspaper pages were filmed making up 3.25 million negative microfilm frames. We have started microfilming from other collections the documents missing from our collection by using a portable microfilm recorder. A further one million frames were made from the material of the other special collections.

Our long-term project is to develop the present Microfilm Collection into a Microfilm Service Centre covering all the Hungarian libraries.

Considerable financial funds were required — like in previous years — by the traditional forms of conservation: binding, repairing, restoring. Our reproducing installations are continuing to meet all the demands.

Inter-library (central) services

In nearly all the central services 1974 was the year of the initiation of reform-schemes, emphasis being on theoretical ground-work. Much of this continued in 1975, as in most fields the tasks went well beyond the frames of our Library: their solution touched upon all Hungarian library affairs.

One of our major achievements is the introduction of the International Standard Book Number (ISBN). Hungary was the first socialist country to do so. In 1974 the publications of the established (professional) publishing houses came out already with the ISBN, and in 1975 the scheme was expanded to cover the non-professional publishers as well. The ISBN numbers are allocated by the Hungarian ISBN office, which operates within the national library. We have started the preparations for introducing standard numbers for the serials (ISSN), too.

The quantity of the copyright deposits delivered to the Library continues its slow increase: the number of copies sent in is over one million in a year. The Library keeps about 16 per cent of this quantity, the rest is distributed among the other Hungarian libraries according to their spheres of collection. A reform of the system of distribution is in the offing.

At present the Excess Copies Centre holds about 150 000 processed and 800 000 unprocessed volumes. The processing of the latter is in progress and they are offered in lists for those interested in them. In this way in two years the Hungarian libraries augmented their collections with about 80 000 units, while simultaneously they gave up 140 000 excess copies. We have also studied the scheme of establishing a national storage library, worked out its structure and the conditions necessary for its operation.

The International Exchange Service distributed most of the material (85 per cent) it received from abroad between the various special libraries. The rest, 15 per cent, was kept by the national library. In the last years the quantity of the material handled by the Exchange Service increased in both directions: books received and books sent out. The increase in numbers reflects the cultural policy followed by the Exchange Service: we have sent abroad a large number of mainly foreign language works, informing on today's socialist Hungary, and we have given more active support for the various foreign institutions which collect Hungarian material.

The Union Catalogue of Foreign Books entered nearly 300 000 new cards in its catalogue, and gave nearly 30 000 informations. In 1975, after 13 years of existence, we ceased to publish the monthly lists based on the new acquisitions reported by the Hungarian libraries (National Acquisition List of Foreign Books). Originally this list was the result of the centralizing trend followed in Hungarian library affairs, but the changing conditions made it redundant. In the future a copy of the cards reporting the new acquisitions will be sent to the respective special libraries, who will make use of that to widen their information basis (e.g. union catalogues or acquisition lists in various special fields). The libraries taking part in that cooperation gave written assurances that they would use these cards for this end. The national library will continue to publish a periodical list of works of reference in the social sciences acquired by the various Hungarian libraries.

The Union Catalogue of Foreign Periodicals registered about 170 000 new data, and gave 18 000 informations.

Work on a retrospective location list of foreign periodicals to be found in Hungarian libraries (17th century up to 1970) has made considerable progress. A pre-print of the planned publication was prepared and circulated among the libraries covered for the verification of the data.

The above department is also in charge of transmitting the data of the Hungarian serial publications to the international registering centres, to the Centre International d'Enregistrement des Publications en Série, Paris, and to the ASRPI in Moscow. We have also took an active part in the theoretical work performed by these two centres.

The Inter-Library Loan Service, which in foreign transactions acts as the national centre, handles about 24—25 000 requests on yearly average. Foreign material was sent in the largest number by the Federal Republic of Germany, the Soviet Union, Britain, Sweden, and France, in that order. (62 per cent of the documents arrived in the form of copies.) We have sent documents in the largest number to Czechoslovakia, the Federal Republic of Germany, the United States, the Soviet Union, France, Roumania, Yugoslavia, and Austria, in that order.

International relations

In the field of international relations the period 1974—75 was characterized by dynamic growth in cooperation between the socialist countries. This closer cooperation took various forms: in the field of documentation and information supply it was represented by the common information system (International Scientific and Technological Information System), while the special problems of the national libraries were tackled by the regular meetings of the heads as well as of the various experts of these libraries.

Members of our staff were especially active in the questions of standardization, and also in the registration service of the serials (ASRPI).

One representative from our Library could attend the 1975 congress of the IFLA held in Oslo. We maintained close contact also with AIBM, although we were unable to attend its conferences during the period covered.

Making use of the cultural work-programmes laid down in the various bi-lateral state agreements we have maintained and improved our direct contacts with the fellow-institutions of the socialist countries. In 1975 we concluded two further agreements on increasing our cooperation with the Biblioteka Narodowa, Warsaw, and with the Deutsche Staatsbibliothek, Berlin. The mutual visits with the neighbouring countries serve mainly bibliographic research into the common heritage (*patriotica* studies), while with the other socialist (the German Democratic Republic, the Soviet Union, Poland) their primary function is the exchange of experience.

The field-trips and the longer scholarship-tours into the countries of Western Europe provided useful help for solving several tasks lying ahead of us, e.g. computerization. They also gave opportunities for conducting extensive and fruitful searches for *hungarica* materials.

In memory of dr. István Gombocz, late head of our International Exchange Service, an active office-holder of the IFLA, who died in 1973, the School of Library Science at Kent State University (United States) founded a scholarship. It was first filled in the academic year 1974—75 by a member of our staff.

The growth of our international contacts is also testified by the fact that while in 1973 members of our staff made 37 official foreign visits, this number reached 65 in 1974 and 66 in 1975. For longer stay we received 30 foreign visitors in 1974, and 27 in 1975.

A Könyvtártudományi és Módszertani Központ tevékenysége 1974—1975-ben

Az 1974. és 1975. évről szóló beszámolót sem kezdhethük másképpen mint a korábbiakat: a könyvtárügy, a könyvtári szolgáltatások fejlesztését szolgáló tevékenységeink szilárd alapját jelentették azok a kapcsolatok, az együttműködésnek különféle formái és a kölcsönös előnyökkel járó megállapodások, amelyek a KMK-t könyvtári és könyvtárügyön kívüli szervekhez fűzik. Úgy véljük, hogy a tényleges teljesítményeken nyugvó együttműködési készségünknek köszönhetjük partnereink számának növekedését, s nagy örömünkre szolgál, hogy számítanak nem formális közreműködésünkre.

Munkánk általános jellemzésére hadd említsünk meg három fontosnak vélt vonást. Az egyik az, hogy nemzetközi kapcsolataink, s ezen belül is a szocialista országok könyvtárügyeihez fűződő szálak nemcsak mennyiségileg szaporodtak, hanem tartalmasabbakká is váltak. Másodikként azt említjük, hogy szolgáltatásaink egész sora szilárdult meg az utóbbi időben, bizonyította hasznosságát, sőt eredményesen fejlődött a kialakult keretek között. Végül megállapítható, hogy mind következetesebben érvényesül munkánkban az a ciklus, aminek főbb állomásait a következőkkel írhatjuk le: a könyvtári gyakorlat tanulmányozása, a probléma érzékelése — vizsgálat, kutatás-elemzés, általánosítás — a gyakorlatra való visszahatás (továbbképzés, konferencia, kiadvány stb.). A KMK szervezeti egységeinek munkájában mindinkább összefonódik az elméleti-kutatási tevékenység a gyakorlati-módszertani tennivalókkal, sőt esetenként konkrét szolgáltatásokkal.

Mivel az 1975-ös év az ötéves tervciklus záróéve is egyben, előjáróban röviden sommázzuk ezen időszakban elért legfőbb eredményeinket is.

Jó érzéssel állapítjuk meg, hogy sikerült tevékenységünket a III. Országos Könyvtárügyi Konferencia által meghatározott irányokban folytatni. Intenzíven támogattuk az országos és megyei könyvtári szakfelügyeletet döntéshozókészítő tanulmányokkal, vizsgálatokban való részvétellel, különféle segédletek közreadásával és tájékoztató rendezvények szervezésével, anélkül, hogy magunknak szakfelügyeleti hatáskört kívántunk volna. Előrelépést jelentett a módszertani munkában, hogy a közvetlen instruálás helyett mindinkább előtérbe került a szakmai tanácsadás, a konzultáció, a kooperációs vállalkozások kezdeményezése és ösztönzése. Erősödött kutatásszervezési szerepünk, s fejlődött saját kutatásaink volumene és színvonala, különösen az olvasás- és könyvtárszociológia, osztályozás-elmélet, a szakirodalmi ellátottság, valamint a közművelődési könyvtárak álló-

mánya területén. A szakmai közvélemény alapján jogosan lehetünk büszkéek a képzésben és továbbképzésben elért teljesítményeinkre. Vezető szolgáltatásunk, a közművelődési könyvtárak állománygyarapítását segítő *Új Könyvek* c. folyóirat ideológiai szilárdságát és értékítéletét tekintve erősödött, s szolgáltatások együttesévé fejlődött. A könyvtárügyet és informatikát felölelő szakirodalmi információs szolgálatunk megújult. A teljesség igénye nélkül soroljuk fel azokat a munkaterületeket, amelyek a tervidőszak során figyelemreméltó eredményeket mutattak fel: a különféle könyvtártípusok fejlesztési irányelveinek kidolgozása és megvalósulásuk elősegítése, a munkások, a fiatalok és a nemzetiségek könyvtári ellátásának szorgalmazása, a szakszervezeti könyvtárak módszertani gondozása, a könyvtári propaganda, a könyvtárak közönségkapcsolatának fejlesztése, a zenei részlegek gondozása, a helyismereti gyűjtemények és szolgáltatások támogatása, a könyvtárgazdaságtan kérdéseinek vizsgálata, a könyvtárgépesítés ösztönzése, a könyvtári építkezések segítése. Öt év alatt számos kiadványunk jelent meg, többről közülük talán elmondható, hogy hiányt pótolnak. Sokat tettünk a magyar könyvtárügy nemzetközi elismertetéséért, fejlesztettük kapcsolatainkat, elsősorban a szocialista országok könyvtárügyével.

I. KÖNYVTÁRPOLITIKAI FELADATOK

Döntés-előkészítés

Több döntés-előkészítő anyagot dolgoztunk ki a Kulturális Minisztérium Könyvtárügyi Osztálya számára.

A magyar könyvtárügy IV. ötéves tervének időszakáról könyvtártípusonként elemző tanulmányokat készítettünk a megtett út értékelése és a fejlődés várható irányainak kitűzése céljából. Az egységes koncepció alapján álló résztanulmányok egy kivételével elkészültek; összeszerkesztésük, esetleges publikálásuk a következő év feladata.

Megbízást kaptunk arra, hogy az MSZMP közművelődési határozata alapján az Országos Pedagógiai Intézettel és a Népművelési Intézettel együtt dolgozzunk ki az alsófokú központokban és mellékfalvaikban működő komplex művelődési intézmények modelljét. Első megközelítésben a három intézet külön-külön fogalmazta meg elképzeléseit, majd a szempontok egyeztetése alapján mi készítettük el az integrált javaslatot.

Jelentést készítettünk a szakszervezeti könyvtárak és a vállalati szakkönyvtárak együttműködésének helyzetéről, s javaslatot tettünk a fejlesztés kívánatos irányaira a munkásság szakirodalmi ellátásának javítása érdekében.

A fizikai értelemben véve hátrányos helyzetben levő személyek könyvtári ellátásának előmozdítására felmérést készítettünk elő, hogy az utóbbi évek fejlődését viszonyíthassuk az 1968-as helyzethez; a felmérést a kórházakon kívül kiterjesztjük a szociális otthonokra és a házhoz kötött személyekre is. A visszaérkezett kérdőívek feldolgozása folyik.

Tájékoztatót adtunk a közművelődési könyvtárak állománygyarapításának minőségi jellemzőiről, az állományépítési gyakorlatban előforduló pozitív és negatív jelenségekről, továbbá a Könyvértékesítő Vállalat könyvtárellátó tevé-

kenységében mutatkozó súlyos problémákról, amelyek igen hátrányosan befolyásolják a közművelődési könyvtárak állománygyarapító és feldolgozó munkáját.

Külső szakértőkkel tanulmányt dolgoztattunk ki egy központi kötetzet létesítésére. E kötetzet elsőrendű feladata a Könyvértékesítő Vállalat könyvtárellátó osztálya által forgalomba hozott könyvek könyvtári kötéssel való ellátása lenne, de kapacitást nyújtana a használatban elrongálódott anyag újrakötéséhez, valamint periodika-évfolyamok bekötéséhez is.

Az Országos Széchényi Könyvtár illetékes részlegeivel együttműködve jelentést készítettünk néhány központi könyvtárügyi szolgáltatás helyzetéről, s javaslatot tettünk fejlesztésükre.

Elkészült a könyvtárközi kölcsönzés vizsgálatának zárójelentése, s levontuk e fontos központi szolgáltatás hatékonyságának növelésére vonatkozó következtetéseket; a vizsgálat eredményeit a szakajtó és előadások révén a szélesebb szakmai közvéleménnyel ismertettük.

Az érintett regionális központokban tárgyalásokat folytattunk 1974 végén és 1975 elején, majd jelentést tettünk a Kulturális Minisztériumnak a kötelespéldányok regionális fogadásának feltételeiről, s az ezzel kapcsolatos kívánságokról. Javaslatot dolgoztunk ki a kötelespéldányok elosztásának új rendjére.

Több oldalról közelítettük meg a központi tárolókönyvtár kérdéskörét. Előzetes munkahipotézist dolgoztunk ki, majd több részlettanulmányra (gyűjtőköri határok tudományáganként, jogi kérdések, működési problémák stb.) adtunk megbízást; kérdőíven tájékoztunk a tudományos és szakkönyvtárak igényeiről és elképzeléseiről, konzultáltunk szakemberekkel, s kikértük a megyei könyvtárak véleményét a tárolókönyvtár könyvtárközi kölcsönzésben betöltendő szerepéről.

Kidolgoztuk a különféle közgyűjtemények együttműködésére vonatkozó irányelvjavaslatot, korábbi és folyamatban levő vizsgálódásaink, szolgáltatásaink alapján.

Szakfelügyelet

Közreműködtünk a Kulturális Minisztérium könyvtárügyi osztályának szakfelügyeleti vizsgálataiban, amelyeket Győr megyében, Hajdu-Bihar megyében, Vas megyében és Veszprém megyében, valamint a Magyar Írók Szövetsége könyvtárában (1974), továbbá Tolna, Nógrád, Pest és Fejér megyében, a fővárosban, valamint a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárában (1975) tartott. A KM nemzetiségi osztálya felkérésére részt vettünk a Pest megyében élő nemzetiségek kulturális ellátását érintő szakfelügyeleti vizsgálatban.

A megyei (fővárosi) szakfelügyeleti tevékenység támogatására 1974-ben az állománygyarapítás és az olvasószolgálat szakfelügyeleti kérdéseiről, 1975-ben a munkások könyvtári olvasásáról és a fiatalok könyvtári ellátásáról rendeztünk szemináriumokat. Többször konzultáltunk a fővárosi szakfelügyeleti rendszer kialakítása ügyében, s adtunk segítséget a megyei szakfelügyeleteknek.

A másodszor meghirdetett „Kiváló Könyvtár” pályázat központi értékelését előkészítettük; ennek érdekében részt vettünk a helyszíni ellenőrzésben, a megyei értékelő bizottságok munkájában és feldolgoztuk a megyei jelentéseket. A harmadik kiírásban folyamatosan gondoztuk a pályázat napi ügyeit, s konzultáltunk a benevezett könyvtárak munkatársaival.

A Könyvtár és Művelődés című szabadlapos kiadványból 1974-ben kilenc, 1975-ben hat szám jelent meg a megyei és városi pártbizottságok, tanácsok folyamatos tájékoztatására. A hazai és a külföldi könyvtári élet figyelmet érdemlő jelenségeire, eseményeire, dokumentumaira kívántuk e szolgáltatás használóinak figyelmét felhívni.

Statisztika

A *Településeink könyvtári ellátása* című, évente megjelenő statisztikai kiadványunk településenként sorolta fel a tanácsi és szakszervezeti közművelődési könyvtárak adatait; 1975-ben a települések központi könyvtárainak adatait már külön is szerepeltettük. Részt vettünk a statisztikai adatszolgáltatási rendszer egységesítési munkálataiban; kidolgoztuk a szakszervezeti könyvtári hálózatok számára az új rendnek megfelelő éves statisztikai összesítő jelentőlapjait, szakmák szerinti bontásban is.

A statisztikai adatszolgáltatás rendszerében bekövetkezett változások miatt (új foglalkozási kategorizálás lépett életbe) elkészítettük az új beiratkozási napló és statisztikai jelentőlap kéziratát. Továbbá kidolgoztuk a nemzetiségek — lakta települések közművelődési és iskolai könyvtárainak statisztikai jelentőlapját és kitöltési útmutatóját.

A statisztikai adatszolgáltatásra kötelezett tudományos és szakkönyvtárak körének radikális bővítésére címjegyzéket állítottunk össze, továbbá javaslatot dolgoztunk ki az országos összesített adatok táblázatainak csökkentésére. Megszerveztük az Egyetemi Számítóközpont részére az 1974. évi tudományos és szakkönyvtári statisztikai jelentések ellenőrzési és kódolási munkáit. Külön kiadványban tettük közzé a felsőoktatási könyvtárak második országos konferenciájára az egyetemi könyvtárak három évtizedes fejlődését bemutató adatgyűjteményt.

II. AZ EGYES KÖNYVTÁRTÍPUSOK PROBLÉMÁI, MEGHATÁROZOTT OLVASÓRÉTEGEK KÖNYVTÁRI ELLÁTÁSA

Közművelődési könyvtárak

A felsőfokú központok könyvtárigazgatói részvételével 1974-ben rendezett három értekezleten aktuális témákat tűztünk napirendre. Az Országgyűlési Könyvtárban a társadalomtudományi szakirodalmi információs rendszer kialakításáról hangzottak el előadások, s az Országgyűlési Könyvtár szolgáltatásaival, az együttműködés lehetőségeivel ismerkedtek meg a jelenlevők. A zalaegerszegi Megyei Könyvtárban a közművelődési és az iskolai könyvtárak együttműködése, a debreceni Megyei Könyvtárban pedig a közigazgatás információs szükségleteiről, s azok kielégítésének módjáról volt szó. 1975-ben — együttműködve a Népművelési Intézettel — értekezletet szerveztünk a megyei könyvtárak és művelődési központok igazgatói számára az együttműködés aktuális kérdéseiről.

Folytatódott és befejeződött a középfokú településeken működő könyvtárak igazgatói számára rendezett értekezletsorozat, amelyen e könyvtártípus legfon-

tosabb kérdései kerültek napirendre. Szolnok, Celldömölk, Nagyatád és Tata volt az 1974. évi értekezletek színhelye. Az értekezleteken elhangzottak alapján munkaközösséget szerveztünk a B-típusú könyvtár modelljének kidolgozására. A munkaközösség tagjai részére 1975-ben három megbeszélést tartottunk — az egyéni konzultációkon kívül —, s néhány szinopszis, részanyag már elkészült.

Kidolgoztuk 1974-ben a dunaujvárosi összevont tanácsi és szakszervezeti városi könyvtár szervezeti és működési modelljét; meg kell azonban állapítanunk, hogy a végül is elfogadott megoldás lényeges pontokon eltér az általunk javasoltól. Ezért 1975-ben már csak szerény mértékben, konzultációval segítettük a dunaujvárosi könyvtárat az egységes tanácsi és szakszervezeti hálózat gondozásában. Elkészítettük annak a felmérésnek a tervét, amely a művelődési otthon és a könyvtár együttműködését kívánja vizsgálni.

A Fővárosi Tanács művelődésügyi főosztálya felkérésére a Kelenföldön épülő könyvtár és klub részére funkcionális és szervezeti koncepciót dolgoztunk ki, amelynek kiindulási pontja az, hogy az egész épületben egyetlen szervezeti egység, a könyvtár működik, mégpedig olyan könyvtár, amely kibővített funkciórendszere keretében ellátja az egyéb közművelődési feladatokat is.

Szakkönyvtárak

Megindítottuk a múzeumi könyvtárak szakmai irányelveit megalapozó munkákat: 1974 elején és derekán értekezletet szerveztünk a múzeumi könyvtárak számára a vállalkozás kérdéseinek megbeszélésére, majd részletes kérdőívet dolgoztunk ki a helyzet felmérésére. 1975-ben megfogalmaztuk a múzeumi könyvtárak fejlesztési irányelveinek tervezetét; ezt megelőzően konzultáltunk több könyvtárossal, tájékozódunk a szakirodalomban, s feldolgoztuk a vonatkozó felmérés kérdőíveit.

Mindezeket a munkákat a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központtal együttműködve végeztük és végezzük.

A Kohó- és Gépipari Minisztérium Tudományos Műszaki és Tájékoztatási Intézetével kötött együttműködési szerződés alapján megkezdtuk a vállalati szakkönyvtári modellek kidolgozását. Elkészült néhány alapo- zó jellegű résztanulmány a vállalati könyvtár funkcióiról, a vállalatok tipizálásáról, valamint e témáknak a mezőgazdaság területén jelentkező sajátosságairól. Néhány helyszíni vizsgálat is hozzátartozott az előkészületekhez.

A társadalomtudományi szakirodalmi információs rendszerek kifejlesztése érdekében kidolgoztuk az egyes szakterületek információs szükségleteinek becslésére, az igények felmérésére, valamint az információs rendszer megteremtésére vonatkozó metodikát, s ezt az érdekelt szakközpontok rendelkezésére bocsátottuk. Továbbra is szoros volt az együttműködésünk az Országgyűlési Könyvtárral, elsősorban a külpolitikai, kisebb mértékben a közigazgatási információs rendszer üzemeltetése, ill megszervezése tekintetében. A befejezéséhez közeledik a külpolitikai információs rendszer számára készülő deskriptor-jegyzék kidolgozása.

A társadalomtudományi szakirodalmi információs rendszer fejlődése magával hozta, hogy szükségessé vált egy önálló szervezet létrehívása a terület központi és koordinációs feladatainak ellátására; így a KMK idevágó feladatait 1975 elején átadta a Társadalomtudományi Információs Titkárságnak, amely ugyancsak az

Országos Széchényi Könyvtár keretében, a KMK-hoz hasonló jogállással, a Kulturális Minisztérium könyvtárügyi osztálya közvetlen alárendeltségében működik.

Az MTA társadalomtudományi főosztálya megbízása alapján szerződéses munka keretében javaslatot dolgoztunk ki a négy akadémiai közgazdaságtudományi intézet közös könyvtári és szakirodalmi tájékoztató szolgálatának megszervezésére. Megjegyzendő, hogy a kifejlesztett modell egyéb, hasonló feladatokhoz mintául felhasználható.

Az egyházi könyvtárak könyvtárosai részére háromnapos továbbképzést szerveztünk. Célja az volt, hogy a muzeális gyűjtemények feltárásához, különösen a régi magyar nyomtatványok számbavételéhez gyakorlati segítséget nyújtson.

Munkásolvasók

A munkások könyvtári ellátásának javítása érdekében kifejtett tevékenységünk 1974–1975-ben is a korábban kijelölt irányban folyt. Közreműködünk az „Olvasó Munkásért” pályázat előkészítésében, összegeztük a jelentkezéseket, s értékelési szempontokat dolgoztunk ki az elbíráláshoz. Összeállítottuk és nyomdába adtuk a munkások könyvtári ellátásának fejlesztéséről, a munkásolvasókkal való foglalkozásról szóló útmutatót. Állománygyarapítási és olvasószolgálati szempontból egyaránt hasznos tanulságokkal járt annak a pályázatnak az elemzése, amit az Állami Könyvterjesztő Vállalat hirdetett meg a szocialista brigádok számára: hogyan kívánják összeállítani házikönyvtárukat? A tanulmányt a *Társadalmi Szemle* közölte.

Előrehaladtunk a Csepel Vas- és Fémművek fizikai dolgozóinak könyvvásárlási és könyvtárhasználati szokásait vizsgáló kutatásunkkal, amelyet a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésével együtt végzünk. Összegyűjtöttük a könyvtárakra vonatkozó statisztikai adatokat, elkészítettük a könyvtárosokkal az interjúkat, s megkezdjük a kérdőíves interjúk lefolytatását a mintául kiválasztott munkások körében.

Megvizsgáltuk KERTÉSZ Ákos: *Makra* című művének befogadását munkásolvasóink körében. A vizsgálat eredményeiről jelentés készült, amelynek kiadásáról az MTA Irodalomtudományi Intézetével tárgyalunk.

Bekapcsolódtunk a szakmunkások életmódját, életminőségét és értékrendjét vizsgáló, a Népművelési Intézet és az MTA Szociológiai Kutatóintézete által folytatott kutatásba. Elkészítettük a művelődési szokásokra vonatkozó kérdőívet, s feldolgoztuk a próbafelvétel adatait.

Módszertani kísérlet céljából elvállaltuk a Magyar Hajó- és Darugár szak szervezeti könyvtárát látogató munkásokból alakult önművelő kör vezetését. A kísérlet 1975 szeptemberében kezdődött, értékelése egyelőre korai volna.

Gyerekek és fiatalok

Ismét megindítottuk a gyerekkönyvtárosi egyéves továbbképző tanfolyamot, a korábbihoz (1970/1971) képest módosított programmal. A tanfolyam 1975 májusában fejeződött be, negyven résztvevő kapott bizonyítványt. Tájékoztatót szerveztünk a gyerekkönyvtárosok részére Egerben, Győrött és Budapesten

(1974), valamint Miskolcon, Debrecenben, Nyíregyházán, Veszprémben és Mohácson (1975).

A gyerekkönyvtárosok kézikönyvének elkészülte vontatottan haladt, ugyanis új vázlat alapján, kibővített szerzői kollektíva látott munkához. Belső használatra elkészült egy műhelytanulmány a gyerekkönyvtárak és részlegek állományépítési kérdéseiről.

Javaslatot tettünk a Móra Kiadónak, hogy jelentessen meg egy könyvtárhasználati útmutatót a „Böles Bagoly” sorozatban; nyitott kapukra találtunk.

Az MTA Irodalomtudományi Intézetében működő tantervkészítő munkacsoportot információkkal és szakvéleményekkel segítettük az irodalomoktatási tanterv kidolgozásában.

A középiskolások számára készített könyvtárhasználati kalauzt különböző típusú középiskolákban 1974 folyamán módszertani kísérlet formájában feldolgoztattuk; ez egyben a rendszeres könyv- és könyvtárhasználat didaktikai kísérlete is volt. A tapasztalatok alapján készült módszertani útmutató lektorálás utáni átdolgozása folyamatban van. A kalauz új kiadását a Tankönyvkiadó gondolja.

A József Attila Gimnáziumban a tanári kar cselekvő részvételével lefolytatott négyéves, az intenzív könyvtárhasználatra épülő oktatási módszerekre vonatkozó kísérlet tapasztalatairól összefoglaló kutatási jelentés elkészült; kézírata a Könyvtártudományi Szakkönyvtárban hozzáférhető. A dolgozatot az MTA elnöksége kutatási jutalomban részesítette.

Megjelentettük azt a gyűjteményes kötetet, amely a könyvtárban tartott tanórák leírását tartalmazza; társkiadónk a Fővárosi Pedagógiai Intézet.

Kérdőíves felmérés alapján helyzetképet rajzoltunk a közművelődési könyvtárak rendezvényeiről, művelődési köreiről, ifjúsági klubjairól. Ehhez csatlakozóan a Népművelési Intézet anyagi támogatásával a kis csoportokban rejlő olvasónevelési lehetőségek feltárására feldolgoztuk húsz, könyvtárban működő klub programját, számos klubprogramot figyeltünk meg és elemeztünk, továbbá tizen-nyolc klub tagságával kérdőíves interjút készítettünk. Megszerveztük a könyvtárak részvételét a II. Országos Ifjúsági Klubmódszervásáron, ahol három forgatókönyvvel és egy bemutatott programmal szerepeltünk.

A könyvtárakban működő ifjúsági klubok tevékenységének segítésére példatárat állítottunk össze a különféle típusú klubfoglalkozásokhoz. A kézirat sokszorosítás előtt áll.

Meglátogattunk több olvasótábort, s begyűjtöttük tapasztalataikat. Ezekről előzetes jelentést készítettünk.

Nemzetiségi olvasók

A nemzetiségi könyvtárak állományát és használatát 1974-ben minden könyvtárra kiterjedően felmértük; az adatok alapján jelentést készítettünk a Kulturális Minisztérium számára.

A nemzetiségek könyvtári ellátásának fejlesztése érdekében megszerveztük, majd elbíráltuk az Írjunk-olvassunk anyanyelvünkön nevű pályázat könyvtári részét. A báziskönyvtárakkal együtt továbbképző szemináriumokat rendeztünk 1974-ben és 1975-ben a nemzetiségi községek könyvtárosai és pedagógusai számára. A pécsi, mohácsi és bajai báziskönyvtárral közösen kétnapos tovább-

képzést tartottunk 1975-ben Pécsen. A Kulturális Minisztérium nemzetiségi osztályához javaslatot juttattunk el a nemzetiségi gimnáziumokban, valamint a pécsi és szegedi tanárképző főiskolán szervezendő alapfokú könyvtárosképző tanfolyamokra.

III. A KÖNYVTÁRI MUNKA EGYES TERÜLETEI

Olaszszolgálat

A felszabadulás 30. évfordulójára az Olvasó Népet mozgalom keretében a Hazafias Népfrent Országos Titkársága megbízásából olvasási programot készítettünk elő, s aktívan segítettük a szervező- és propagandamunkát végző könyvtárakat. A háromszor harminc könyvet tartalmazó listát és a módszertani útmutatót 120 ezer, illetve 20 ezer példányban nyomtattuk ki. Új módszereket dolgoztunk ki, kiadványokban és egyéb módon népszerűsítettük azokat. Az olvasási program eredményeit országosan összesítettük, értékeltük, s előkészítettük a legjobb eredményt elért könyvtárosok jutalmazását.

Felvettük a kapcsolatot számos országos szervvel, szervezettel és intézménnyel a központi és helyi könyvtári propagandatevékenység fejlesztése érdekében. Az Országos Könyvtári Propagandabizottság negyedévenként tartott értekezletet, s az *Eseménynaptár* szerkesztési kérdéseinek megvitatásán túl tájékozódott egy-egy hálózat propagandatevékenységéről. Irányítottuk az *Eseménynaptár* szerkesztőbizottságát, támogattuk a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár szerkesztői munkáját, s gondoztuk a kiadvány módszertani rovatát. A könyvtári propagandisták számára évente két alkalommal egynapos továbbképző konferenciát rendeztünk; e továbbképzéseken és egyéb fórumokon a figyelmet elsősorban a közönségkapcsolat és közvéleményformálás elméleti és gyakorlati kérdéseire fordítottuk.

Nyomdába adtuk a könyvtári propagandamunka különféle területeivel foglalkozó tanulmánygyűjteményt, amely az 1972-ben meghirdetett pályázatra érkezett munkákból állt össze.

A közművelődési könyvtárak olvasószolgálatában dolgozó könyvtárosok egyéves továbbképző tanfolyama befejeződött; összesen 47 hallgató kapott bizonyítványt. A tanfolyam sikerét jelzi, hogy hamarosan sort kell kerítenünk megismétlésére.

Előkészítettük azt a kísérletet, amelynek célja az A- és B-típusú könyvtárakban az ún. általános részleg állományának és munkamódszereinek a kialakítása.

A Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóintézet programjához kapcsolódva részt vettünk a könyvtári ellátó és konzultációs központokra épülő felnőttoktatási kísérlet megszervezésében. Ennek keretében Pécsen a Megyei Könyvtárban értekezletet szerveztünk az érdekelt dunántúli könyvtárak számára, a levelező hallgatók könyvtárhasználati kalauzájának kéziratát pedig sokszorosításra adtuk.

A közművelődési könyvtárak bibliográfiai vállalkozásainak középtávú összehangolására a Fővárosi Szabó Ervin könyvtárral közösen tervezetet készítettünk 1974-ben és javaslatot tettünk a feladatok munkamegosztáson alapuló megoldására. Csupán néhány megyei könyvtár jelentkezett a tervben szereplő egy-egy bibliográfia összeállítására, s éppen a legfontosabb műfaj, az egy-egy szakterület

irodalmába bevezető kalauz nem lelt vállalkozóra. Valószínű, hogy más körben kell keresnünk őket. A koordináció szerény eszközeként közzétettük a könyvtárak 1974. és 1975. évi bibliográfiai terveit.

Állománygyarapítás

Állandó feladatunkat jelenti a közművelődési könyvtárak állománygyarapításának minőségi és mennyiségi vizsgálata, az *Új Könyvek* című állománygyarapítási tanácsadónk hatásfokának nyomon követése. Átdolgozva és kiegészítve megjelentettük az 1968–1972-es évek állományalakulását elemző kiadványt. Megvizsgáltuk az *Új Könyvek* befolyásoló hatását a társadalomtudományi irodalom és a szocialista országok szépirodalmának vonatkozásában, egy 35 könyvtárra kiterjedő mintával. Tanulmányt készítettünk a 20. századi magyar irodalom és irodalomtudomány állománygyarapítási kérdéseiről a különböző nagyságrendű közművelődési könyvtárak szemszögéből. A közművelődési könyvtárak állománygyarapításának egyes minőségi kérdéseiről műhelytanulmányt készítettünk, s esettanulmányt írtattunk egy B-típusú könyvtár állománygyarapítási gyakorlatáról. Az A-típusú könyvtárak külföldi folyóirat-állományának célszerű alakítása érdekében egy 650 tételből álló listával vetettük egybe az egyes könyvtárakba ténylegesen járó folyóiratokat, figyelemmel kihasználtsági fokukra. A beérkezett jegyzékek értékelése, véleményezése folyamatban van. Az Országos Széchényi Könyvtár felkérésére összeállítottuk az A- és B-típusú könyvtárak igényeire való tekintettel azon legfontosabb magyar folyóiratok jegyzékét, amelyeket — adott technikai feltételek mellett — mikrolapon javasolunk a könyvtárak rendelkezésére bocsátani.

A szakterületi kooperáció lehetőségeiről, fejlesztési irányairól tanulmányt készítettünk, amely az állománygyarapításon túlmenően foglalkozik a más könyvtári funkciók terén megvalósítható kooperációs formákkal is. A világirodalom területén érdekelt könyvtárak együttműködési modelljére javaslatot dolgoztunk ki. Szakirodalmi szemlét állítottunk össze a szakkönyvtárak állományépítési módszereiről. Esetenként részt vettünk a szakirodalmi kooperációs körök ülésein, helyszíni konzultációkkal nyújtottunk segítséget koordinációs ügyekben. Megkezdtük a kiadványtípusok tipológiai vizsgálatát a leírás szempontrendszerének kidolgozásával; e feladatot az Országos Széchényi Könyvtár érdekelt részlegeivel és a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárával együttműködve végezzük.

Feldolgozás

A könyvtárak általánosan jelentkező káderproblémái egyik jelének tekinthetjük az egyéves osztályozói továbbképző tanfolyam iránti igen nagy érdeklődést. Az 1974-ben indult tanfolyamra csak egyetemi végzettséggel rendelkezőket (44 fő) vettünk fel, míg az 1975-öst a középfokú végzettségűek (50 fő) részére szerveztük. (A könyvtárak káderhelyzetére jellemző, hogy a nagy közművelődési könyvtárak főként középfokú szakképzettségű munkatársakat kénytelenek a munkakörben alkalmazni.) Helyhiány miatt azonban további 30 jelentkezőt el kellett utasítanunk.

Elkészült az ETO-ban 1966 és 1975 között bekövetkezett változásokat összefoglaló kiadvány kézírata, amely a korábbi, hasonló segédletek folytatása lenne.

Az 1975-ös változások bedolgozása végett tartottuk vissza a már kész *Szakkatalógusszerkesztés csoportképzés alapján a közművelődési könyvtárakban* c. kéziratot a sokszorosítástól.

A *Könyvtári raktározási táblázatok* hetedik, javított kiadása megjelent.

Elkészítettük a betűrendbe sorolás szabványtervezetét, és sokszorosítva áadtuk a Könyvtári és Dokumentációs Szabványbizottság titkárságának; a szabványtervezetet megvitatta az MTA Helyesírási Bizottsága, valamint Informatikai és Matematikai Nyelvészeti Munkacsoportja.

Egyhetes céltanfolyamot szerveztünk az Országos Széchényi Könyvtárral együttműködve a régi magyarországi nyomtatványok 1800-ig terjedő periódusa számbavételének előkészítésére. A részt vevő 25 könyvtáros kiválogatásánál az előzetes felkészültség és az alkalmasság mellett tekintettel voltunk arra, hogy a regionális szempont is érvényesüljön.

Zenei részlegek

Szaporodó zenei részlegek, szaporodó tennivalók módszertani gondozásuk terén. Számos esetben konzultáltunk új részlegek létrehozása ügyében, megbízást adtunk a nem zenei hanglemezek bibliográfiájának összeállítására, a Magyar Könyvtárosok Egyesületének Zenei Szekciójával közösen egy kis füzetet jelentettünk meg az elektroakusztikai tudnivalókról, az Állami Gorkij Könyvtárral együttműködve megkezdtuk és befejeztük a zenei részlegek felmérését, amely jelentős számszerű és minőségi fejlődésről tanúskodik az 1971-es adatokhoz képest. Az említettekről és a zeneoktatási intézmények könyvtárainról a működési és felszereltségi mutatókat is tartalmazó címtárat kívánunk közzétenni.

Több tapasztalateserét szerveztünk a Magyar Könyvtárosok Egyesülete (MKE) zenei szekciójával együttműködve a zenei könyvtárosok számára, s külön egy kétnapos továbbképzést Debrecenben az audiovizuális technikai eszközök kezeléséről.

Helyismereti gyűjtemények

Folytattuk a helyismereti gyűjtemények és bibliográfia műhelykérdéseivel foglalkozó konferenciák sorozatát: 1974-ben a sajtóbibliográfiák szerkesztéséről és kiadásáról (a szegedi Somogyi Könyvtár volt a társrendező) és a sajtórepertóriumok problémáiról a Magyar Könyvtárosok Egyesülete Bibliográfiai Bizottsága közreműködésével. A konferenciák ajánlásait a *Könyvtáros* című folyóiratban közzétettük, az előadások és hozzászólások kiadásra való előkészítése folyamatban van. 1975-ben Zalaegerszegen a hírlapok feltárása szerepelt napirenden.

Megjelent a helyismereti kutatók kézikönyvei közül az első, amely a múzeumokat ismerteti a helyismereti kutatás szempontjából. Várhatóan nemsokára elkészül a levéltárakról szóló, valamint a helytörténeti kutatás módszertanával foglalkozó kötet kézírata is. A bibliográfiai kötetek közül az első, általános rész anyaggyűjtése 1975-ben lezárult, a többi kötetnél még folyamatban van, a debreceni Tanítóképző Intézettel kötött megállapodás alapján.

Megjelent a B-típusú könyvtárak helyismereti feladatairól szóló módszertani útmutató.

Munkaszervezés

Megszerveztük első vezetői továbbképző tanfolyamunkat az A-típusú közművelődési könyvtárak vezető munkatársai számára. A tudományos és szakkönyvtárak vezető munkatársainak hasonló tanfolyamának előkészítését megkezdjük.

A nagyobb közművelődési könyvtárak munkanormáinak a kidolgozását öt megyei könyvtár részvételével folytattuk. Az elemzőlapokat összesítettük, a zárótanulmány rövidesen elkészül.

Felülvizsgáltunk több mint 30, a közművelődési könyvtárakban használt úrlapot, formanyomtatványt, s a Könyvértékesítő Vállalatnak javaslatot tettünk egyesek módosított formában történő sokszorosítására. Az állományvédelmi jogszabály alkalmazásával kapcsolatban bekértük a könyvtárak észrevételeit, hogy módszertani útmutatóban adhassunk választ a felmerült problémákra.

Gépesítés

A könyvtárgépesítés terén tanulmányt készítettünk a számítógéppel előállított nemzeti bibliográfia output-rendszeréről; az állománygyarapítási folyamat gépesítésének modellezésére egyelőre csak résztanulmányok állnak rendelkezésünkre, összegezésük a jövő év feladata lesz. Konzultációval vettünk részt a GOLEM-program hazai adaptációjában az Építésügyi Minőségellenőrző Intézet és az Építésügyi Tájékoztató Központ felkérésére. A Magyar Tudományos Akadémia Informatikai és Matematikai Nyelvészeti Munkacsoportjával kétnapos konferenciát rendeztünk a mágnesszalagos bibliográfiai adattárak felhasználásáról és a tezauruszok kérdésköréről. Az automatizált visszakereső rendszerekről és az adatstruktúrák és sorok gépi kezeléséről egy-egy tanulmányt dolgoztattunk ki.

Az Országos Széchényi Könyvtár felkérésére számítógépes adatfeldolgozó továbbképző tanfolyamot szerveztünk, elsősorban a Magyar Nemzeti Bibliográfia gépesítésével kapcsolatban tematikával. (A 37 hallgató közül 31 az OSZK munkatársa volt.) A négy hónapig tartó, 128 órás tanfolyam során a résztvevők négyszer vizsgáztak.

Könyvtárgépesítési kérdésekben rendszeresen segítettük tanácsokkal a hozzánk fordulókat. A kérdések zöme reprográfiai, illetve kézi lyukkártyákkal kapcsolatos volt. Számos esetben nem könyvtári intézményeknek is nyújtottunk szaktanácsot.

Építés, berendezés

A könyvtárügy anyagi bázisának szilárdulását, bővülését jelentették a könyvtárárpítéssel, berendezéssel, átalakítással, tervezéssel összefüggő feladatok. A Tervezésfejlesztési és Típustervező Intézettel kötött szerződés alapján kidolgoztuk a közművelődési könyvtárak tervezési előírásainak, vagyis a vonatkozó ágazati építési szabványnak a tervezetét. Megjelent a *Városi könyvtárak építése házgyári elemekből* című kiadványunk, amely az előregyártott elemek variációs felhasználására nyújt példákat és ösztönzést. Továbbképző konferenciát rendeztünk a hálózatok könyvtárberendezési, átalakítási kérdésekkel foglalkozó munkatársai-

nak. Elkészítettük a tanácsi közművelődési könyvtárak távlati építési tervének átdolgozott változatát.

Az egyetemi és főiskolai könyvtárak építészeti kérdéseivel foglalkozó tanulmány az anyaggyűjtés fázisában van.

Építési tanácsadó szolgálatunkat öröndetesen sokan vették igénybe. Abból következően, hogy a könyvtár egyre inkább társul egyéb kulturális intézményekkel, komplex intézmények esetében nem korlátozhattuk illetékességünket csak a könyvtári övezetre, hanem az egész intézmény funkcionális és térszerkezeti problematikájával is foglalkoznunk kellett. Többnyire térítés nélkül adtunk szaktanácsot, készítettünk berendezési, bővítési, átrendezési terveket stb.; ezek általában kisebb volumenű munkák voltak. Néhány esetben szerződéses munka formájában adtunk technológiai tervet vagy beruházási javaslatot, amely nagyobb ráfordítást igényelt.

1974-re a fővárosi építési kedv megélénkülése volt a jellemző: különböző formában és más-más mértékben vettünk részt a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár központja épületével foglalkozó tervtanulmányban, a kőbányai könyvtár betelepítési tervének elkészítésében, a kelenföldi könyvtár kiviteli terveinek és bútorterveinek kidolgozásában, az újpesti művelődési központ könyvtári részének kialakításában, az újpalotai könyvtár tanulmánytervének bírálatában, az óbudai volt selyemgombolyító könyvtári hasznosítására vonatkozó javaslat megtételében. De befejeztük a nyíregyházi Megyei Könyvtár bútorterveinek és telepítési terveinek revízióját, tanulmánytervet dolgoztunk ki a hatvani Művelődési Központ épületére, átalakítási, betelepítési és bővítési javaslatot készítettünk a pécsi Városi Könyvtár központjának egy műemléképületben való elhelyezésére.

1975-ben az összetett funkciójú művelődési intézmények tervezési problémái kerültek előtérbe. Néhány, általános tanulságokkal is szolgáló vállalkozást itt sorolunk fel: Nevelési Központ, Kecel; Művelődési Központ, Százhalombatta; Megyei Könyvtár, Szentendre; Ifjúsági Ház, Hatvan; Megyei Könyvtár, Békéscsaba; Ifjúsági Ház, Szeghalom; Művelődési Központ, Tótkomlós; Művelődési Központ, Budapest, Őrs vezér tér; Nevelési Központ, Debrecen, Újkert.

IV. KÖNYVTÁROSKÉPZÉS

A könyvtárosképző szaktanfolyamon 1974 márciusában 88, 1975-ben pedig 112 hallgató tett képesítővizsgát. A honvédségi könyvtárosok számára közvetlen segítségünkkel szervezett könyvtárosképző szaktanfolyam 1975 júliusában fejeződött be; itt 32 hallgató szerzett bizonyítványt. Továbbra is elláttuk az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ, valamint az Országos Orvostudományi Könyvtár és Dokumentációs Központ kezelésében működő szaktanfolyamok központi adminisztratív feladatait. A már többször jelzett ellentmondások miatt is, de főként azért, mert döntő lépések történtek a könyvtárosképzés reformja irányában, új évfolyamot már nem iskoláztunk be. A fokozatosan felszabaduló energiainkat a továbbképzés fejlesztésére és a könyvtári segédterek képzésének segítésére kívánjuk majd fordítani.

Hosszú vajúdas után előbbre jutott a szaktanfolyamot végzett könyvtárosok ügyének a rendeződése. Valószínűleg lehetőség nyílik számukra, hogy államvizsgát tegyenek valamelyik tanárképző főiskolán, s így főiskolai szintű, felsőfokú könyv-

tárosi oklevelet szerezzenek. Közreműködünk az államvizsga követelményeinek kidolgozásában; a követelményeket lényegében elfogadta az OKDT Képzési és Továbbképzési Szakbizottsága, s továbbította az illetékes minisztériumi szervekhez. Becslésünk szerint mintegy 1000—1500 könyvtáros fog jelentkezni az államvizsgára.

Több tervezetet készítettünk a könyvtári segéderők középiskolai képzésének a bevezetésére. A tervezeteket 1974-ben két alkalommal is megvitatta az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács Képzési és Továbbképzési Szakbizottsága, majd a Magyar Könyvtárosok Egyesületében, valamint a népművelési kutatók és oktatók nyári tanácskozása alkalmával is mód nyílt az észrevételek megtételére. A viták után kialakult program, amelyet az év végén terjesztettünk fel a Kulturális Minisztériumba, a könyvtári segéderők (adminisztrátorok) képzését a gimnáziumok III. és IV. osztályában fakultatív tanfolyamként heti nyolc órában irányozza elő. A képzés célja, hogy a tanulók a gyakorlott könyvtárhásznló szintjén ismerjék a könyvtárat és rendelkezzenek azokkal a készségekkel, amelyek az adminisztratív-technikai jellegű munkák elvégzéséhez szükségesek.

1975-ben három gimnáziumban megindult fakultatív tanfolyami formában a közgyűjteményi kezelők kiképzése. Az Oktatásügyi Minisztérium megbízásából elkészítettük a könyvtárosi, valamint a mindhárom közgyűjteményre nézve közös tantárgyak tanterveit, s az egész tanfolyam óratervét. A szükséges jegyzetek és tankönyvek közül kettő már rendelkezésre állt, egy elkészült az év folyamán, négyen még dolgoznak a szerzők. Két gimnáziumban vizsgáltuk meg az új oktatási forma tapasztalatait, amelyeket hasznosítani kívánunk a következő tanévben remélhetőleg már szélesebb keretek között folyó képzésben.

A részfoglalkozású és tiszteletdíjas községi könyvtárosok jelenlegi alapfokú tankönyve elavult. Ezért megbízást adtunk új tankönyv megírására; kéziratot 1976-ban várhatunk a szerzőktől.

Kidolgoztuk a szakmai továbbképzés központi ötéves tervét (1976—1980), amely még minisztériumi jóváhagyásra vár.

Közreműködünk a népművelő és könyvtáros kutatók és oktatók 1974-es nyári tanácskozásán: a könyvtáros-szekció foglalkozásait megszerveztük. Tapasztalataink szerint azonban a jövőben valószínűleg más formát kell választanunk, s elsősorban a fiatal kutatók szakmai segítésére kell összpontosítanunk figyelmünket. Az oktatás tartalmi és didaktikai kérdéseinek megtárgyalására megvannak az e célra létrehívott szervek, a kutatási eredmények megismertetésére, a problémák megvitatására szakosított konferenciák alkalmasabbak, az oktatókat pedig az egész szakmának szóló továbbképzési formákba és kutatási programokba vontuk be 1975-től kezdve.

V. KUTATÓMUNKA

Kutatásszervezés

Előnyösen hatott kutatásszervezői tevékenységünkre, hogy megbízást nyertünk az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács Kutatáspolitikai Szakbizottsága titkársági feladatainak ellátására. 1974 folyamán elkészültek a Kulturális Minisztérium könyvtárügyi kutatáspolitikai koncepciójának kidolgozásához

szükséges előtanulmányok, s megtörtént vázlatos összefoglalásuk is. A Kutatáspolitikai Szakbizottság 1975 elején foglalkozott a korábbi tanulmányok alapján kidolgozott középtávú (1976–1980) kutatási programmal: némi módosítással elfogadta, majd az OKDT elnökségének is elfogadásra javasolta. Az elnökség 1975 végén küldte szét a programot a kutatómunka fejlesztésére vonatkozó elképzeléssel együtt a könyvtárak, hálózati központok igazgatóinak, valamint egyes érdekes kutatóknak azzal a kéréssel, hogy készítsék el és bocsássák a központi kutatás-nyilvántartás és -szervezés rendelkezésére ötéves kutatási terveiket.

Előadásokkal és hozzászólásokkal több országos és nemzetközi konferencián vettünk részt, például a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és az UNESCO szabaddíó konferenciáján, a Kritikusok Nemzetközi Szövetségének konferenciáján, az MTA Művelődéskutató Bizottságának kerekasztal-megbeszélésén, a Magyar Építőművészek Szövetsége által a nevelési központokról rendezett konferencián stb.

Két akadémiai együttes, a Művelődéskutató Bizottság, valamint az Informatikai és Matematikai Nyelvészeti Munkacsoport titkársági teendőit is elláttuk. Az ELTE Eötvös Kollégiumával közvetlen kapcsolatokat építettünk ki; ennek keretében lehetőség nyílik speciális szemináriumok tartására.

Az 1974/75-re meghirdetett kutatási felhívásunk nem váltott ki nagy érdeklődést, alig néhányan jelentkeztek csak a felsorolt témákra. Valószínűleg azért is, mert a szervezőmunkára nem fordítottunk elég gondot. Egyedül az olvasáskutatás és könyvtárszociológia terén ítéhetjük kielégítőnek kutatásszervezési tevékenységünket; az ilyen témák iránt érdeklődő könyvtárak munkatársai számára több egynapos továbbképzést rendeztünk, bevontuk őket kutatásainkba, s számos esetben adtunk tájékoztatást, ösztönzést, módszertani segítséget.

Új formát jelentett a fiatal, kezdő kutatóknak nyújtott segítség terén az az egyhetes (44 órás) kutatómódszertani tanfolyam, amelyet 1975-ben a könyv- és könyvtártörténeti témákkal foglalkozók (25 fő) számára szerveztünk. A nagy érdeklődés és az előadások visszhangja miatt jövőre meg kell ismételniünk ezt a tanfolyamot is.

Vezetjük a kutatásokról és kutatókról készített nyilvántartást, s a bejelentések alapján évenként összefoglaló jelentést adtunk közre.

Kutatások

Összetett vizsgálatokat kíván meg az irodalmi ízlés fejleszthetőségének megállapítására, a fejlesztés módszereinek kidolgozására vonatkozó kutatás. A könyvtár pedagógiai funkciójának egyik alapkérdéséről van szó, amelynek tisztázása szakmánkban szinte alapkutatásnak számít, s elméleti-leíró eredményei mellett közvetlen gyakorlati kihatásai is vannak. E vizsgálódási körben megjelent *Az irodalmi érték esélye lektürolvasóknál* című kutatási jelentés, majd a kutatás nyersanyagából a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetével kötött szerződés alapján kiadásra előkészítettük kilenc munkás olvasóportréját, s a gyakorló könyvtáros számára módszertani megjegyzéseket is fűztünk hozzájuk. Ezzel a kutatási jelentés általánosított megállapításait egyfelől konkrét illusztrációkkal, esettanulmányokkal kívántuk szemléletessé tenni, másfelől ösztönzést és útbaigazítást adni az olvasóval foglalkozó könyvtárosnak olvasói alaposabb megismeréséhez.

A gyűjtemény nyomdában van. (Ezt a kutatást az MTA jutalomban részesítette.)

Új matematikai statisztikai módszerek alkalmazásával a könyvtárakban folyó lektűrölvasás adatait feldolgoztuk, s ezzel előkészítettük az olvasószolgálatban irodalomajánló tevékenységet folytató könyvtárosok hasznos segédeszközének kiadását. A tervezett kiadvány hasonló lesz GONDOS Ernő: *Ízlésalakzatok* című munkájához, amely adott olvasói ízlésképben egymást vonzó, illetve taszító műveket foglal táblázatokba. Résztanulmányban már feldolgoztuk e kutatás eredményeit.

Több könyvtár vállalkozott kísérletképp a szépirodalmi állomány értékszintjének emelésére, a lektűrök kivonására. 1975-ben a jászárokszállási Községi Könyvtár állományalakítási-ízlésformálási kísérletének eredményeit tettük közzé. A kis füzet kedvező tapasztalatokról számolt be.

A kezdeti nehézségek leküzdése után eredményeket ígér a modern irodalmi művek befogadását nemzetközi összehasonlító módszerrel vizsgáló kutatásunk. Bolgár, lengyel és szovjet partnereink együttműködési készségének hála 1974-ben mindhárom országban megtörtént az adatfelvétel. A rendelkezésünkre bocsátott adatokat 1975-ben feldolgoztuk, s eddig már több résztanulmány is elkészült.

1973-ban megismételtük az 1968-as felmérést, amely a közművelődési könyvtárakban vizsgálta a társadalomtudományi művek olvasottságát. 1974 végére befejeződött az adatok feldolgozása, s 1975-ben összegeztük a statisztikai módszereket alkalmazó felmérés eredményeit, ezeket aztán szakfelügyeleti segédletként adtuk közre. A fontosabb megállapításokról és következtetésekről a *Társadalmi Szemlé*-ben jelent meg cikk.

Folytatódott a Népművelési Intézet anyagi támogatásával a történelmi műveltség és a történelmi olvasmányok kölcsönös összefüggését vizsgáló kutatásunk; a felvétel adatait gépileg dolgoztuk fel. Előzetes kutatási jelentést készítettünk, s vitája alapján további kiegészítő vizsgálódásokat, illetve elemzéseket végzünk. E kutatás egyik hajtásából nőtt önálló témává az *Egri csillagok* gyerekolvasói körében végzett befogadásvizsgálat; itt megtörtént az adatfelvétel, s megkezdődött az adatok feldolgozása.

A terveknek megfelelően haladt előre a hosszabb időszakot átfogó kutatásunk, amely a könyvtárhasználat és a könyvtáron belüli interperszonális kapcsolatok hatását vizsgálja. Megjelent az induló helyzetet rögzítő kutatási jelentés, lebonyolítottuk a második adatfelvételt. A kutatási jelentés lényegében elkészült, 1976-ban történik meg lektorálása és a kézirat kiadásra való előkészítése.

Régóta tervezett kutatás indult meg 1974-ben, mégpedig a könyvtárosi pálya profiljának lélektani megközelítésben való vizsgálata. Elkészültek az adatfelvétel „műszerei”, megtörtént a próbafelvétel és 1975-ben a kérdőíves adatfelvétel; a mélyinterjúk és időmérlegek elkészítése áthúzódik 1976-ra.

Feldolgoztuk a közművelődési könyvtárakban működő klubok és művelődési közösségek tevékenységét elemző vizsgálat adatait, s hozzákezdünk a kutatási jelentés megírásához. (A kutatást a köznevelési alaphól a Népművelési Intézet támogatta.)

A Kohó- és Gépipari Minisztérium Tudományos Műszaki és Tájékoztatási Intézetével kötött együttműködési szerződés alapján elkészítettük a tezauszok elméleti és módszertani kérdéseit feldolgozó tanulmány kéziratát. Jelenleg a munka függelékén (bibliográfia, szerkesztési szabályzatok stb.) dolgozunk.

VI. SZOLGÁLTATÁSOK

Új Könyvek

Nagy erőfeszítéseket tettünk az *Új Könyvek* című állománygyarapítási tanácsadó folyóiratnak továbbfejlesztésére. A növekvő számszerű adatok csak mennyiségileg jellemzik e szolgáltatás fejlődését; 1973-ban 2400, 1974-ben 3100 s 1975-ben 3300 tételt dolgoztunk fel. Sokkal fontosabb azonban a minőségi változás, ami a választék bővüléséből adódik.

Az *Új Könyvek* körül — hisszük — hasznos szolgáltatások egész rendszere van kialakulóban. Nem is elsősorban arra a változásra gondolunk — mert eleve fenntartásaink voltak vele kapcsolatban —, ami a kiadó, a Könyvértékesítő Vállalat határozott kívánságára 1975-ben jött létre. (A hazai és külföldi kiadású magyar nyelvű anyagot tartalmazó törzssorozaton kívül külön sorozatban kellett közreadnunk a szűkebb érdeklődésre számot tartó szakirodalmat, az idegen nyelvű könyveket, valamint a nemzetiségek anyanyelvi irodalmát; jövőre újabb változások várhatók.) Sokkal inkább az újabb dokumentumtípusokat felölelő sorozatokat és egyéb szolgáltatásokat tekintjük a „rendszer” tagjainak.

Eredményesnek bizonyult az Országos Széchényi Könyvtár Gyarapítási Osztályával kialakított együttműködés, amelynek alapján 1974 óta negyedévenként megjelenő füzetben tesszük közzé a legfontosabb külföldi kézikönyvek ajánló jegyzékét nagyobb közművelődési könyvtárak számára.

Az anyanyelven megjelent irodalommal való ellátás javítása érdekében az Állami Gorkij Könyvtárral együttműködve ugyancsak 1974-ben megindítottuk a Nemzetiségi Könyvek című állománygyarapítási tanácsadót. 1975-től kezdve megváltozott funkcióval jelent meg: míg korábban az ajánlott művek közvetlen rendelkezést segítette elő, most elsősorban a korábban kiadott nemzetiségi törzsanyagjegyzékek kurrens folytatását tekintette feladatának.

Hosszabb előkészület után 1975-ben indítottunk két új, negyedéves tájékoztatót. Az *Új Hanglemezek* a hazai kiadású komolyzenei, népzenei, prózai és mozgalmi hanglemeztermést öleli fel; a füzetekhez megrendelőlapot csatolunk, s az Országos Széchényi Könyvtárral együttműködve lehetővé tettük, hogy a könyvtárak megrendelhessék a felsorolt tételek katalóguscéduláit, cédulánként 50 fillérért. Az *Új Kották* c. sorozatot a Zeneműkiadó Vállalattal kötött szerződés alapján jelentetjük meg.

Segédletek

A tájékoztatási és állománygyarapítási munkában különféle segédletekkel igyekszünk a könyvtárakat támogatni.

A kiskönyvtárak állományépítő és tájékoztató munkájának segítésére hozzánk fordultunk az *Új Könyvek* első tíz évfolyama válogatott kumulációja elkészítéséhez, s azoknak a műveknek a kijelöléséhez, amelyekre ezekben a könyvtárakban nincs szükség, s visszavonhatók az ellátási rendszer magasabb egységeibe.

A kézikönyvtári mintajegyzék munkálatai lassabban haladnak a tervezettnél.

Előrehaladt az A-típusú könyvtáraknak beszerzésre javasolt folyóiratok annotált jegyzéke, amelyben megfelelő utalás történik a B- és C-típus szükségleteire is.

Megjelentettük az Országos Széchényi Könyvtár betűrendes katalógusában kiemelt szerzők jegyzékét, amelyet elsősorban katalógusszerkesztési és tájékoztatói segédletként használhatnak majd a könyvtárak, ajánló jegyzéket tettünk közzé különféle folyóiratokban; nyomdába adtuk az *Események — Évfordulók* című éves eseménynaptár 1975. és 1976. évi kötetét. Kiadásra előkészítettük a nem zenei hanglemezek diszkográfiáját és a hazai zenei szakkönyvek és ismeretterjesztő kiadványok bibliográfiáját. Folyamatosan szerkesztettük a *Látóhatár* c. folyóiratban közölt cikkbibliográfiát, s az olvasói észrevételek alapján új tárgyszavazási rendszert dolgoztunk ki. Hosszú előkészületek után 1974-ben végre megjelent a *Nagyvilág* című folyóirat 15 éves repertórium; megkezdjük az 1971—1980-as évkör repertorizálását; az *Új Írás* c. folyóirat 1961—1973-as repertóriumát, amelynek kéziratát a debreceni Városi Könyvtár bocsátotta rendelkezésünkre, nyomdába küldtük.

Könyvtártudományi Szakkönyvtár

Könyvtártudományi Szakkönyvtárunk a restanciák felszámolására, a folyamatos munka kialakítására és a jelentős mértékben megnövekedett olvasói forgalom zavartalan lebonyolítására összpontosította erejét. Befejeztük az állomány revízióját, s az állomány egyes részeit a használat igényeinek megfelelően rendeztük át (a régi anyagot a vári raktárba szállítottuk fel, a fordítások közvetlen hozzáférhetőségét biztosítottuk, az olvasótermi állományt felfrissítettük, az egyetemi kötelező irodalmat kihelyeztük, a folyóiratállományt selejteztük, a duplumokat átadtuk más könyvtáraknak stb.). Megkezdjük a kötetésben mutatkozó nagy lemaradás felszámolását.

Megindult a nem hagyományos dokumentumtípusok gyűjteményeinek kialakítása (útijelentések, disszertációk, IFLA-anyagok, prospektusok). Lezártuk az ETO-rendszerű szakkatalógust (betűrendes mutatója gépelés alatt áll) és a korszerűsített tárgyszójegyzék alapján megkezdjük az új tárgyszó-katalógus építését; az új tárgyszójegyzéket a magyar könyvtári szaktezaurusz kialakítása felé tett lépésnek tekinthetjük. Elkészült a periodikaállományt feltáró katalógusok sora; kéziratban kötetkatalógus is rendelkezésre áll. Az 1968 és 1974 között készült fordításokat tárgyszavaztuk. Az OSZK központi katalógusától érkező könyvtári és informatikai művek céduláiból betűrendes és szakszerinti katalógus készül; a gyenge minőségű felvételek miatt a tételekből egyelőre nem jelenhet meg össze-sített gyarapodási jegyzék. Az olvasók és használt egységek száma ugrásszerűen nőtt, amihez biztos hozzájárult a könyvtári bútorzat felfrissítése, a szolgáltatások bővülése (figyelőszolgálat, irodalomkutatás, másolatok kiadása, könyvtárközi kölcsönzés, fordítás), s a könyvtárosok szolgálatkész magatartása is.

Dokumentációs kiadványok

Folyamatosan szerkesztettük a *Magyar Könyvtári Szakirodalom Bibliográfiája* c. kiadványt, 1974-ben 2730 tételt, 1975-ben 1927 tételt dolgoztunk fel. Elkészült és megjelent az 1973. és 1974. évi betű- és szakrendi mutató; sokszorosításra készítjük elő az 1970—1974-es évek kumulált mutatóit. Az 1965—1969-es mutatókat pedig már nyomdába adtuk.

A *Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom* c. referáló lapunk az évente feldolgozott mintegy 2000 tételből közel ezret közölt (ezek felét referátummal, másik felét címfordítással) évi négy számban. A nyomdai átfutás lassúsága komolyan veszélyezteti a lap használhatóságát. Sikerült a *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* című folyóirat referáló tevékenységével még inkább összehangolni a mi munkánkat; az ott referált tételekről mi nem adunk referátumot, hanem utalunk a megjelenés helyére. Megjelentettük az első öt évfolyam kumulált mutatóit. Hosszú évek után végre sikerült közreadni e dokumentációs folyóirat 1974. évfolyamából hiányzó 3. és 4. számot.

Szerkesztettük a *Könyvtári Figyelő* c. folyóirat külföldi anyagát és gondoztuk a lap egészét. 1975-től kezdve az egyes számokba kötve jelenik meg a tartalomjegyzék három idegen nyelven és rövid annotációkkal ellátva. A folyóirat húszéves repertóriumának munkálatai megkezdődtek.

VII. NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

Nemzetközi kapcsolataink tovább fejlődtek: mennyiségileg és minőségileg növekedtek, intenzívebbekké váltak és az általános tájékozódás helyett konkrét tennivalókra koncentráálódtak.

1974-ben külföldről 21 látogató keresett fel bennünket, 13 munkatársunk 23 ízben utazott külföldre — de csak négy esetben tartott ez tovább, mint tíz nap. 1975-ben szocialista országokból 22, más országokból 26 kolléga keresett fel bennünket. (Az utóbbi számban a kölni könyvtáros iskola 22 hallgatója is benne foglaltatik.) Munkatársaink 19 esetben utaztak külföldre.

Bennünket ért az a megtiszteltetés, hogy megrendezhettük a szocialista országok olvasáskutatói szakembereinek második konferenciáját. Hosszú és gondos előkészítő munka után 1974. október 15. és 19. között sikeresen lezajlott a konferencia, amelyen bolgár, cseh, lengyel, mongol, német, román, szlovák, szovjet és magyar szakemberek vettek részt, összesen 23 referátummal. A referátumokat több nyelven sokszorosítottuk, s előzetesen a résztvevők rendelkezésére bocsátottuk. A konferencia teljes anyagát sajtó alá rendeztük, sokszorosítására 1976-ban kerül sor.

A magyar—jugoszláv kulturális egyezmény alapján és a Kulturális Minisztérium megbízásából a pécsi Megyei Könyvtár tevékeny közreműködésével 1975. július 7. és 19. között szemináriumot rendeztünk a jugoszláviai magyar könyvtárosoknak. A Pécsen tartott előadásokhoz több napos dunántúli és pesti tanulmányút csatlakozott.

Az NTMIR keretében működő, az Információ Elmélete és Gyakorlata Nemzetközi Információs Szolgálatban bázisszervi feladatokat látunk el az információ- és könyvtárügy gépi berendezéseiről megszervezendő szolgálatban. Kidolgoztuk a szolgálat rendszertervét és technikai tervét, elkészítettük az adatlapokat, kapcsolatot építettünk ki a moszkvai Állami Tudományos-Műszaki Nyilvános Könyvtárral és a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárával. Megkezdjük a szolgálat rubrikátorának kialakítását.

A magyar könyvtárügy eredményeinek megismertetésére 1974-től kezdve angol mellett már oroszul is kiadtuk évente kétszer a válogatott magyar szakirodalmat (számonként 50—60 tétel) tartalmazó referáló lapot. Az orosz nyelvű

variánst mintegy 100, az angolt pedig 250 címre küldjük. Az érdeklődés a lap iránt egyre növekszik, propagandafunkcióján túl értékes csereanyagunkká is vált.

Kiállításcsere-t bonyolítottunk le a prágai Állami Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Szektorával. 1974. április 4-én, a felszabadulás 29. évfordulóján nyílt meg Prágában a szocialista magyar könyvtárügy 25 éves fejlődését és eredményeit bemutató kiállításunk cseh kollégáink nagyvonalú rendezésében, s májusban pedig Budapesten és Miskolcon tekinthettük meg a kiállítás cseh és szlovák megfelelőjét.

Ugyanezt a kiállítást 1975-ben bemutattuk Szófiában és Berlinben is. A kiállításokhoz előadások csatlakoztak a magyar könyvtárügyről.

Az UNESCO és a FID illetékes szervének felévenként bejelentettük a magyar könyvtári, dokumentációs és levéltári kutatásokat; néhány megkeresés máris érkezett a bejelentések nyomán.

Több nemzetközi konferencián vettünk részt: 1974-ben Bukarestben a szocialista országok könyvtárügyi módszertani központjainak konferenciáján (referátumaink az országos könyvtári rendszer egységéről, valamint a különböző típusú könyvtárak megyei együttműködéséről szóltak), Prágában a nagy központi könyvtárak gépesítéséről tartott kollokviumon (referátumokat nyújtottunk be a központi tárolókönyvtár kérdéséről, valamint a gépesített nemzeti bibliográfia output-rendszeréről), Neubrandenburghban az európai szocialista országok könyvtárépítési koordinációs központjának megbeszélésén (referátumunk a közművelődési könyvtárak építési tapasztalatairól szólt); 1975-ben Schwerinben a szocialista szakemberek közreműködésével készülő könyvtárépítési kézikönyv szerkesztőségi megbeszélésén, Potsdamban a szocialista országok építési és berendezési konferenciáján (egy referátumot nyújtottunk be), a jugoszláviai Vajdaság gyerekkönyvtárosai tanácskozásán (több előadást és bemutatót tartottunk), a szlovák gyerekkönyvtárosok szemináriumán (két előadás), Finnországban a Finn Nemzeti UNESCO Bizottság könyvtárépítési konferenciáján (korreferátum), az IFLA oszloí közgyűlésén.

Cikkeket küldtünk angol, bolgár, francia, nyugatnémet és szovjet szerkesztőségeknek. Szlovákiában lefordították egyik kiadványunk egy fejezetét, egy másiknak szlovák nyelvű kiadását tervezik; elkérték a Játék a könyvtárban c. rádiósorozat teljes dokumentációját.

(Összeállította: Papp István)

A Könyvtártudományi és Módszertani Központ kiadványai

a) Önálló kiadványok

1974

ADORJÁN Bencéné—BORSOS Istvánné

Szaktezauruszok készítésének módszerei és alkalmazásuk a visszakeresésben. Bp. 1973. NPI. 93 p.

BÉNYEI Miklós

Helyismereti munka a „B” típusú könyvtárakban. Módszertani útmutató. Bp. 1974. NPI. 72 p.

CSÜRY István

A munkaszervezés helyzete és problémái a hazai tudományos könyvtárakban. Bp. 1973. NPI. 74 p.

DOMOKOS Miklósné

Tezaurusz-szerkesztés. Bp. 1973. NPI. 58 p.

Falvak és peremkerületek szakaszosan felépíthető kiskönyvtárai. Bp. 1974. NPI. 8 p. 24 t.

Fiatalok a könyvtárban. (Az 1972. évi országos könyvtári pályázat „A közművelődési könyvtárak ifjúsági szolgálata” c. téma pályaművei.) Bp. 1973. NPI. 133 p.

FÖLDI Egon

A hangtárak létesítésének technikai problémái. Bp. 1974. OSZK—KMK. 37 p. (Magyar Könyvtárosok Egyesülete. Előadások—viták 3.)

Gépi adatfeldolgozás a könyvtári munkában. PAPP Józsefné: *Gépi adatfeldolgozás alkalmazása a József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtárának könyvfeldolgozó tevékenységében.* + NOVÁK Ákos: *A gépi adatfeldolgozás további alkalmazási lehetőségei a Központi Könyvtár egyéb munkaterületein.* Bp. 1974. NPI. 89 p.

HALÁSZ László—NAGY Attila

Hatásvizsgálat könyvtárban. 1. Kutatási jelentés. Bp. 1974. NPI. 152 p.

Hanglemezek a közművelődési könyvtárakban. (Ajánló jegyzék.) Bp. 1973. NPI. 235 p.

HARASZTY Gyula

„Hajszálgyökök” és a hungarika-bibliográfia. Bp. 1974. OSZK—KMK. 22 p. (Magyar Könyvtárosok Egyesülete. Előadások — viták 2.)

HAVAS Katalin

Rendezvények, művelődési körök, ifjúsági klubok a közművelődési könyvtárakban. (Helyzetkép.) Bp. 1974. OSZK—KMK. 57 p.

HORVÁTH Tibor

A könyvtári szolgáltatások rendszere. Bp. 1974. OSZK—KMK. 45 p.

KAMARÁS István

Az irodalmi érték esélye a lektúrolvasóknál. Kutatási jelentés. Bp. 1974. NPI. 91 p.

KÁROLYI Ágnes

Pedagógusok — Információ — Könyvtár. Kutatási jelentés a pedagógusok olvasási kultúrájával kapcsolatban. Bp. 1974. NPI. 98 p.

KATSÁNYI Sándor

Pedagógusok mint szaktájékoztatók. Bp. 1975. OSZK—KMK. 31 p.

A közművelődési könyvtári ellátás. Irányelvek a távlati tervezéshez. Bp. 1973. NPI. 96 p.

MÁNDY Gábor

A közművelődési könyvtárak állománygyarapításának néhány jellegzetessége 1968—1972. Bp. 1973. OSZK—KMK. 56 p.

SONNEVEND Péter

Szakirodalmi ellátottsági vizsgálatok. (Szemle és módszertani következtetések.) Bp. 1973. NPI. 57 p.

A szocialista országok olvasáskutatói szakembereinek konferenciája. Budapest, 1974. október 14—19. Bp. 1974. 1—25. sz. tájékoztató. Magyar, valamint részben orosz, német és angol nyelven.

Településeink könyvtári ellátása 1973. Bp. 1974. NPI. 34 p.

Városi könyvtárak építése házigyári elemekből. Bp. 1974. NPI. 11 p. 22 t.

1975

ARATÓ Antal

Állományalakítás és izlésformálás egy községi könyvtárban. Jelentés egy kísérletről. Bp. 1975. OSZK—KMK. 27 p.

BACZONI Tamásné

Kiemelt szerzők az Országos Széchényi Könyvtár olvasói betűrendes katalógusában. Bp. 1974. NPI. 304 p.

BENDA Kálmán

A francia Annales-kör történetírása. Bp. 1975. OSZK—KMK. 16 p. (Magyar Könyvtárosok Egyesülete. Előadások — viták 6.)

BERECZKY Lászlóné

A betűrendes leírókatalógus szerkesztése a közművelődési könyvtárakban. Bp. 1974. NPI. 106 p.

BERLÁSZ Jenő

Tájékoztató a kéziratári gyűjteményről, rendszerezésről és a kézirat-katalógusok sajtó alá rendezéséről. Bp. 1975. OSZK—KMK. 22 p.

BERLÁSZ Jenő

A történettudományi tájékoztatás segédkönyvei. A közművelődési ... könyvtárosok továbbképző szaktanfolyamához készült segédanyag. Bp. 1975. OSZK—KMK. 108 p.

Az egyetemi könyvtárak működéséről és szolgáltatásairól 1945—1974. Tájékoztató adatok. Összeáll. FÉNYES Miklós. Bp. 1975. OSZK—KMK. 51 p.

Gyerekeknek kölcsönző könyvtárak szakfelügyelete. Módszertani segédanyag. Összeáll. KERESKES Pálné, VARGHA Balázs. Bp. 1975. OSZK—KMK. 22 p.

Gyerekkönyvtári tanulmányok. Szerk. VARGHA Balázs. Bp. 1973. NPI. 369 p.

HARASZTHY Gyula

A kéziratokról és az ősnymtatványtól az audiovizuális ismerethordozókig. Bp. 1975. OSZK—KMK. 21 p. (Magyar Könyvtárosok Egyesülete. Előadások — viták 5.)

Helyismereti kutatók kézikönyvei. Intézményi adattárak. Múzeumok. Összeáll. KISS László. Bp. 1975. NPI. 160 p.

KATSÁNYI Sándor

A társadalomtudományi irodalom forgalma a közművelődési könyvtárakban. Jelentés egy vizsgálatról. Szakfelügyeleti segédlet. Bp. 1975. OSZK—KMK. 58 p.

Könyvtár- és irodalom-népszerűsítés. Tanulmányok. Szerk. PELEJTEI Tibor. Bp. 1975. NPI. 148 p.

Könyvtári raktározási táblázatok. Szerk. BERECZKY Lászlóné. A gyerekkönyvtári raktározási rend c. részt összeáll. VARGHA Balázs. 7. jav. kiad. Bp. 1974. NPI. 92 p.

A munkások könyvtári ellátásának feladatai. Szöveggyűjtemény. Bp. 1974. NPI. 100 p.

A Nagyvilág repertórium 1956—1970. Összeáll. KÖRTÉS Júlia. Bp. 1973. OSZK—KMK. 831 p.

Olaszási program a felszabadulás 30. évfordulójának évében. Bp. 1974. OSZK—KMK. 36 p.

Olaszási program a felszabadulás 30. évfordulójának évében. Szerk. és a módszertani útmutatót írta PELEJTEI Tibor. Bp. 1974. OSZK—KMK. 48 p.

Órák a könyvtárban. Szerk. KATSÁNYI Sándor. Bev. KÖNYVES-TÓTH Lilla. Bp. 1974. NPI. 150 p.

Az osztályozás néhány kérdése. VAJDA Erik: *Az osztályozás egyes kérdései.* + HOLLÓS Miklós: *Az osztályozás aktuális kérdései.* Bp. 1975. OSZK—KMK. 65 p. (Magyar könyvtárosok Egyesülete. Előadások — viták. 4)

POLÓNYI Péter

Az állományminőség vizsgálatának módszerei. Részlet... „Szempontok a közművelődési könyvtári állomány és az állományformálás minőségének vizsgálatához” c. készülő tanulmányból. Bp. 1974. OSZK—KMK. 38 p.

Régi könyvek és kéziratok. Tanulmánygyűjtemény. Összeáll. PINTÉR Márta. Bp. 1974. NPI. 379 p.

Reprográfia és kiadványszerkesztés a könyvtárban. A közművelődési könyvtárosok továbbképző tanfolyamának előadásai. Szerk. PELEJTEI Tibor. Bp. 1973. NPI. 165 p.

SALLAI István

Az „A” és „B” típusú könyvtárak térszükséglete. Számítások a „Szakmai irányelvek a tanácsai közművelődési könyvtárak távlati fejlesztési tervéhez” c. dokumentum végrehajtásához. Bp. 1975. OSZK—KMK. 44 p.

SURJÁN Miklós

Bevezetés a könyvtár és szakirodalom használatába. (Segédlet a Pécsi Főiskola levelező hallgatói számára.) Bp. 1975. OSZK—KMK. 78 p.

Településeink könyvtári ellátása. 1974. Bp. 1975. NPI. 49 p.

URBÁN László

Konstruktion von Büchermagazinen. Bp. 1975. OSZK—KMK. 19 p.

URBÁN László

Razmerü knigohraniliscs. Bp. 1975. OSZK—KMK. 20 p.

b) *Időszaki kiadványok*

1974

Események — Évfordulók 1975. Összeáll. PELEJTEI Tibor.

Eseménynaptár. 1—4. szám. *Repertórium 1963—1972.* Bp. 1973. NPI. 59 p.

Hungarian Library and Information Science Abstracts. 1—2. sz.

Könyvtár és Művelődés. 1—9 sz.

Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom. Referáló lap. 1—4. sz.; *Mutató 1969—1973.* Bp. 1974. NPI. 114 p.

Könyvtári Függlő. 1—6. sz.

A magyar könyvtárak bibliográfiai tervei. 1974. Összeáll. PINTÉR Márta.

A Magyar Könyvtári Szakirodalom Bibliográfiája. 1—4. sz. *Mutató 1973.* Bp. 1974. OSZK—KMK. 77 p.

Nemzetiségi Könyvek. Tájékoztató a nemzetiségek könyvtári ellátásához. 1—6. sz.

Új Könyvek. 1—33. sz.

Új Könyvek. Melléklet. 1—10. sz.

Új Külföldi Kézírók. 1—4. sz.

Vengerszkaja Literatura po Bibliotekovedeniju i informatike. Referativnij zurnal. Bp. OSZK—KMK. 1972—1973. 200 p.; 1974. 1—2. sz.

1975

Események — Évfordulók 1976. Összeáll. PELEJTEI Tibor.

Eseménynaptár. 1—4. sz.

Hungarian Library and Information Science Abstracts. 1—2. sz.

Könyvtár és Művelődés. 1—6. sz.

Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom. Referáló lap. 1964. 3—4. sz. — 1975. 1—4. sz.

Könyvtári Függlő. 1—6. sz.

A magyar könyvtárak bibliográfiai tervei. 1975. Összeáll. PINTÉR Márta.

A Magyar Könyvtári Szakirodalom Bibliográfiája. 1—4. sz.; *Mutató 1974.* Bp. 1975. OSZK—KMK. 82 p.

Nemzetiségi Könyvek. Tájékoztató a nemzetiségek könyvtári ellátásához. 1—5. sz.

Új Hanglamezek. 1—3. sz.

Új Kották. 1—3. sz.

Új Könyvek. 1—25. sz.

Új Könyvek. Idegen nyelvű könyvek. 1—9. sz.

Új Könyvek. Nemzetiségek anyanyelvi irodalma. 1—8. sz.

Új Könyvek. Szakirodalom. 1—4. sz.

Új Külföldi Kézírók. 1—4. sz.

Vengerszkaja literatura po bibliotekovedeniju i informatike. Referativnij zurnal. 1—2. sz.

Деятельность Центра библиотековедения и методической работы в 1974-1975 гг.

Введение отчета коротко суммирует основные результаты планового периода — 1971—1975 гг. Последующие за введением две главы отчета подробно излагают деятельность последних двух лет.

Между задачами библиотечно-политического характера особенно важное значение представляют подготовительные труды для издания решений (например — анализ развития библиотечного дела в периоде пятилетнего плана, разработка концепции комплексных культурных учреждений, проблемы комплектования фондов в массовых библиотеках, состояние и развитие некоторых библиотечных услуг и т. д.). Центр — по мере своих сил — поддерживал проверку и деятельность государственной и областной библиотечной инспекции по специальности. Опубликовал статистические издания и разработал предложения для развития системы предоставления данных.

Особое внимание приобрели в работе Центра специальные вопросы или услуги отдельных типов библиотек, отдельных читательских слоев. Сюда можно отнести функциональное развитие массовых библиотек, разработку моделей отдельных специальных библиотек, продвижение библиотечного обслуживания читателей рабочих, детей и молодежи, и наконец, библиотечное обслуживание национальностей.

Из работ, касающихся некоторых областей библиотечной работы, достойные упоминания усилия в области пропаганды книги и библиотеки (напр. читательские движения, курсы, разные издания), исследование комплектования фондов массовых библиотек, побуждение отраслевой кооперации, курс для повышения квалификации в области классификации, помощь музыкальным и краеведческим отделениям библиотек, решение задачи в области организации библиотечной работы, механизации и библиотечного строительства.

В области подготовки библиотекарей Центр принял участие в разработке предложения для реформы подготовки библиотекарей (напр. начало подготовки библиотечных администраторов, для окончивших специальный курс среднего уровня, подготовка вузовских государственных экзаменов).

На основании сотрудничества с Государственным библиотечным и документационным советом развилась деятельность в области организации исследовательской деятельности. Подготовлена концепция исследовательской политики и пятилетняя программа исследований. Исследовательская деятельность Центра была направлена главным образом на исследования в области формирования литературного вкуса, восприятия литературных произведений, исследования пользования общественно-научной литературой, эффекта библиотеки, библиотечной профессии и теории и практики тезаурусов.

Из услуг Центра дальше развивался круг тех периодических изданий, которые направлены на ориентацию массовых библиотек в области комплектования фондов. Для предоставления помощи в информационной работе библиотек, готовятся несколько библиографий. Повысилось пользование Специальной библиотекой по библиотековедению. Систематически опубликованы библиотечные и информационно-документационные журналы.

В области международного сотрудничества достойные упоминания организованная в 1974 г. в Будапеште международная конференция социалистических стран по вопросам исследования чтения, организованная в четырех странах выставка по венгерскому библиотечному делу и включение Центра в Международную систему научной и технической информации.

The work of the Centre for Library Science and Methodology in 1974-1975

The introductory part of the report summarizes in short the principal results of the plan period from 1971 to 1975. The following seven chapters describe in detail the activity displayed in the last two years.

Among the tasks of supporting library policy the studies dealing with the preparation of decisions were of special importance (e.g. analysis of the development of

the 4th Five-Year — Plan-period; conception of the complex cultural institutions; acquisition problems in public libraries; state and development of some library services, etc.). The Centre, doing its best, supported the investigations and working of the national and county library supervision. It issued statistical publications and elaborated proposals for the development of the system of statistics.

Special attention was paid to some important problems and services of library types as well as to readers' strata. The functional development of public libraries, the elaboration of models of library types as well as the library service to reading workers, children and young people, finally, to national minorities might be included here.

Among the activities dealing with certain fields of library work the following are worth to be mentioned: efforts for the propaganda of book and library (readers' movements, courses, publications); investigation of accessioning in public libraries; encouragement of cooperation in subject fields; continuation course for classification; assistance to music and local history departments; solving of tasks concerning organisation of labour, mechanization and building.

The Centre participated in the preparation of educational reform in librarianship (institution of library clerk training; preparation of state examination for those qualified on middle grade courses in colleges).

Through the cooperation with the National Board for Librarianship and Documentation the activity in the field of research organisation developed: the conception of research policy and the five-year program of research reached completion. The most important researches of the Centre are aimed at the literary taste, reception of literary works, circulation of works of social sciences, influence of the library, librarians' profession and practice of thesauri.

Among the Centre's services the periodical publications for orientation the accessioning of public libraries continued to develop. A number of bibliographies are in preparation to assist information work. The Library Science Library is used increasingly, the documentation journals covering library and information science are published regularly.

In the field of international cooperation the following events are worth mentioning: reading research conference of socialist countries, organised in Budapest (1974); Hungarian library exhibition displayed in four countries; engagement of the Centre into the International Scientific and Technical Information System.

II.

AZ OSZK GYŰJTEMÉNYEIBŐL ÉS TÖRTÉNETÉBŐL

Hogyan fogadta társadalmunk és a külföld a Széchényi Könyvtár alapítását?

BERLÁSZ JENŐ

*Memoriae
Prof. Alexandri Domanovszky
sacrum*

A bécsi, a pozsonyi és a pest-budai sajtó csaknem egyidőben, 1802. augusztus végén és szeptember elején adott hírt arról, hogy SZÉCHÉNYI Ferenc gróf, az ország-szerte ismert mecénás, sajátyszerűen Magyarországra és kapcsolt részeire vonatkozó, muzeális jellegű könyvgyűjteményét, királyi jóváhagyással „a Magyar Haza közhasznára ajánlotta és ajándékozta”. Közltek a hírlapok azt is, hogy a tékát — amely könyveken kívül kéziratokat, metszeteket, térképeket, címerrajzokat és becses éremgyűjteményt is tartalmazott — a gróf a maga költségén további régi szerzeményekkel, ún. köteles példányokkal fogja gyarapítani. Kiderült a közleményekből az is, hogy az új bibliotéka az alapító által kinevezett, de az egyetemi pénzalapból fizetett három főnyi személyzet kezelése mellett, Pest városában, a JÓZSEF császár által eltörölt pálosrend kolostorában fog az érdeklődőknek rendelkezésre állni. Mindezen felül még azt is kötelességének tartotta a sajtó megjegyezni, hogy az intézmény létrejöttében kiváló része volt „József nádorispány hathatós közbenjárásának” is.¹

Néhány hét leforgása alatt e hír az ország minden részébe eljuthatott s a társadalom művelt köreiből nyilván nagy érdeklődést keltett. Feltehetőleg a közönség keveselte a hivatalos hangú közleményekben foglaltakat; többet kívánt volna megtudni. Szerették volna közelebből is, konkrétan megismerni a gyűjteményt, hogy fel tudják mérni a jelentőségét. Erre nem sokáig kellett várniok. Csakhamar ez is nyilvánosságra került.

SZÉCHÉNYI ugyanis röviddel a sajtótudósítások megjelenése után a téka állományáról készült s már korábban (1799-ben, ill. 1800-ban) kinyomtatott katalógusát közel 500 példányban megküldte az ország érdekelt intézményeinek, úgyszintén a szellemi élet legkiemelkedőbb képviselőinek. Nem feledkezett meg arról sem, hogy a Magyarország iránt érdeklődő külföldi személyeknek is eljuttasson közel 100 példányt. A tisztánlátás lehetősége most már s még inkább a következő években, 1807-ig — amikor a katalógus pótkötetei is szétküldésre kerül-

1. KÓKAY György: *Nemzeti Könyvtárunk megalapításának visszhangja a korabeli magyar sajtóban.* — *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* [a következőkben: *OSZK Évk.*] 1961—1962. Bp. 1963. 271—276. l. A JÓZSEF nádor szerepét kidomborító sorokat l. *Magyar Hírmondó.* 1802. aug. 31. (18.) számában.

tek — adva volt a művelt közönség számára.² A katalógus kötetét átlapozva a hozzáértők világos fogalmat alkothattak arról, mit tartalmaz a gyűjtemény, s mit jelent ennek nyilvános, szabad használata.

A *Bibliotheca Széchényiana* létrejötte kétségtelenül nagy eseménye volt kulturális életünknek. Eleve fel kell tételeznünk, hogy mind az ún. *litterátorokra*, vagyis a hazai tudományosság és irodalom alkotó tényezőire, mind a könyvvel élő széles társadalomrétegekre — kiváltképpen a középnemességre — erőteljes hatást gyakorolt. Igaz, hogy az új intézmény létrejöttét nem kísérték olyan feltűnő megnyilvánulások, mint a Kir. Egyetemnek (és Egyetemi Könyvtárnak) az 1770–1780-as években Budára, ill. Pestre költözését,³ mégis a köztudatban élénk visszhangot kellett keltetnie. Azt a missziószerű feladatot ui., amelyet az Egyetemi Könyvtár 1780 óta mellékesen látott el, ti. a nemzet szellemi termékeinek gyűjtését, a Széchényi Könyvtár most mint egyedüli és kizárólagos hivatást vállalta magára.

Hogy ezek az előfeltevéseink nem pusztá sejtések csupán, hanem tényleges valóságok, arra kitűnő bizonyosságul szolgálnak azok a levelek, amelyeket a nyomtatott katalógussal megtisztelt személyek és intézmények SZÉCHÉNYIHEZ, 1802-ben és a következő években intéztek; amelyekben véleményt nyilvánítottak az új nemzeti tékáról.⁴ Amire a sajtó nem nyújthatott módot, lehetőséget — minthogy a cenzúra kizárta a hírek őszinte kommentálását, — az e magánlevelek tömegében szabadon kifejeződhetett. A gróf ezekből tudhatta meg, mennyire fogta fel alapítói szándékait, a téka célját, hivatását, a művelt hazai társadalom, illetőleg a külföld. Nem is mulasztotta el a levelek százait családi archívumában, mint különgyűjteményt elhelyeztetni,⁵ illetőleg a róluk készített másolatokat a Nemzeti Könyvtárban letéttetni.⁶ Nyilván azt akarta ezzel biztosítani, hogy a kései utókor is meggyőződhesen alapításának egykorú értékeléséről.

Legyen szabad ezt az értékelést most, 175 évvel a Széchényi Könyvtár létrejötte után e tanulmány keretében feltárni.

2. BERLÁSZ Jenő: *Hogyan propagálta Széchényi Ferenc az Országos Könyvtárt? Az értelmiség jelentőségének felismerése.* = *OSZK Évk.* 1968–1969. Bp. 1971. 55–84. l.
3. PAULER Tivadar: *A budapesti m. kir. Tudományegyetem története.* I. k. Bp. 1880. 128–134. l.
4. BERLÁSZ, i. h. 56. l.
5. Országos Levéltár [rövidítése az alábbiakban OL], a Széchényi család levéltára [rövidítése a következőkben: Széch. lt.], a 95. rakszámú fasciculusban: *Acta Bibliothecam Szechenyiano-Regnicolarem concernentia.* A levelek zöme az I. csomag 29. sz. alatt található. Előfordul még néhány idevágó levél ugyanezen csomag 13., 22., 23. és 26. sz. alatt is. A gyűjtemény a levélírók (személyek és testületek) ábécé-rendjében van sorba rakva. Az egyes leveleknek saját levéltári jelzetük nincsen, csak ceruzaírással foliálásuk van. A könnyebb eligazodás kedvéért szükségesnek tartottam ezekre a fólio-számokra is hivatkozni. Szükséges ez annál is inkább, mivel némely levélírótól nem egy, hanem két vagy több levelet is őriz a gyűjtemény. Feltehető ui., hogy eredetileg minden személytől, minden testülettől annyi köszönő levelet kapott SZÉCHÉNYI, ahány alkalommal katalógus-küldeményével megtisztelte őket. Úgy látszik azonban, hogy ezek közül csak a tartalmasakat, a jelentőseket őrizte meg; az üres, sablonos írásokat kiselejtezte.
6. A levelekről készült másolatgyűjtemény az OSZK-ban a következő jelzetek alatt található: Fol. Lat. 1678/I–III. (252 levél), Fol. Germ. 591. és 883. (28 levél), Quart. Germ. 591. (70 levél), Fol. Ital. 36. (2 levél), Fol. Gall. 16. (8 levél), Fol. Slav. 14. (1 levél), Fol. Serb.-Illir 1. (1 levél). E tételeken kívül volt még egy Fol. Hung. 562. jelzetű téka is, 114 levéllel, de ennek tartalmát ismeretlen időben besorozták az ún. Irodalmi Levelestár c. sorozatba.

A konkrét ismertetést megelőzően azonban szükségesnek látszik fejlődéstörténeti tájékoztatást adni arról a különleges társadalmi-kulturális-politikai konszolidációról, amelyben a Nemzeti Könyvtár eszméje kisarjadt, illetőleg testet öltött.

I. MŰVELTSÉGVÁLTÁS — MŰVELŐDÉSI VÁLTSÁG

1. A felvilágosult értelmiség történelmi szerepe

Amikor magánkönyvtárát SZÉCHÉNYI a nemzetnek felajánlotta, már csaknem három évtized múlt el ama jelentős esemény óta, hogy MÁRIA TERÉZIA királynő — élve a jezsuita rend 1773. évi feloszlatása kapcsán kínálkozó alkalommal — a közművelődés ügyét politikummá nyilvánította és az ország minden, katolikus szellemi irányítás alatt álló tanintézetét az egyetemtól a falusi kisiskoláig királyi jogkörbe és irányítás alá vonta. Ennek kapcsán adta ki az uralkodónő 1777-ben a *Ratio Educationis* című, méltán híressé vált országos tanügyi rendeletét is, amelyben egy, az eddigitől merőben különböző művelődési eszmény jegyében, új tanulmányi programot léptetett életbe, nevezetesen: szaktudásra irányuló, gyakorlati-hasznossági szempontokat érvényesítő, világi szellemű és szemléletű ismeretek oktatását. Annyit jelentett ez, hogy az évszázadok óta fennálló papi humanista műveltség az államhatalom számára a maga egészében értéktelenné vált, hiszen belőle a latin nyelven kívül jóformán semmi egyebet sem kívánt fenntartani.⁷

Körülbelül ugyancsak 30 éve kezdődött a bécsi testőrök, kivált BESSENYEI nevével összeforrt irodalmi-szellemi megújulás is, amely kulturális és közéletünknek nagy ésszerűtlenségére, ti. a középkortól öröklött latin nyelv anakronisztikumára hívta fel a figyelmet, s buzgó agitációt indított annak kiküszöbölése, illetőleg a magyar nyelvvel való helyettesítése érdekében.⁸

A köztudat ezeket a korszakos jelentőségű mozzanatokat általában a 18. sz. uralkodó eszmeáramlatának, a racionalizmusnak folyamányai gyanánt tekintette. A történettudomány azonban nem érheti be ennyivel. Az enciklopédisták által propagált eszmék ti. önmagukban, megfelelő társadalmi talaj nélkül hatástalanok maradtak volna. Befogadásukra és hasznosításukra fejlett intellektuális készsűtség kellett. Ilyen társadalmi készség-képesség persze máról holnapra nem alakulhatott ki, csak évszázadokig tartó folytonos kulturális fejlődés során, kivált a könyvkultúra elsajátítása nyomán. Nos, ez a folyamat a Közép-Dunamedence országaiban, Magyarországon is a 18. sz. második felében már olyan stádiumban volt, amelyben az ésszerűség, mint a közösségi élet szabályozó elve megértésre és

7. A *Ratio Educationis* keletkezéséről FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. II. k. 234—274. l. Ezt az alapvető munkát több tekintetben kiegészíti CSÓKA J. Lajos: *A Ratio Educationis korszaka c. tanulmánya*. — *Magyar Művelődéstörténet* (a következőkben: *MM*). IV. k. 453—481. l. Magának a szövegnek kiadása: *Az 1777-i Ratio Educationis*. Ford. és jegyzetekkel ellátta: FRIML Aladár. Bp. 1913.

8. [BESSENYEI György:] *Magyarság*. (Bécs) 1778. — A vonatkozó újabb irodalomból I. GÁLOS Rudolf: *Bessenyei György életrajza*. Bp. 1951. — *A magyar irodalom története 1772—1849-ig*. Szerk. PÁNDI Pál. Bp. 1965. [A következőkben *MIT*].

gyakorlati alkalmazásra találhatott. E szerint a *Ratio Educationist* tulajdonképpen a racionális államberendezkedés, a BESSENYEI-féle nyelvmozgalmat pedig a racionális nemzetszervezés jellegzetes megnyilvánulásának kell tekinteni.⁹

Határozottabban fogalmazva azt mondhatjuk, hogy voltaképpen mindkét jelenség a Habsburg-monarchia társadalmában végbement széles körű intellektualizálódás következménye volt. Nevezetesen: egyrészt a nemesség kultúrréteggé válásának, másrészt egy új, a feudális társadalom keretén kívül álló, sajátzerűen szellemi alkotó és szervező munkára hivatott társadalomréteg, a polgári értelmiség kialakulásának.¹⁰

E két kulturális eredmény együttes jelentkezése magyarázza meg egyébként mind az állami, mind a társadalmi felvilágosodott mozgalom létrejöttét is.

Ma már kétségtelenül megállapítható, hogy az új polgári értelmiség, közelebbről ennek osztrák-cseh része volt az a tényező, amely a bécsi felvilágosult abszolutizmus egész koncepcióját kialakította, ennek MÁRIA TERÉZIÁT, illetve II. JÓZSEF-et megnyerte, végül az udvari arisztokrácia asszisztenciájával az állami és társadalmi élet racionalizálását monarchia-szerte keresztülvitte.¹¹

Másfelől ugyancsak határozottan leszegezhető, hogy az új magyar értelmiség volt az a tényező, amely a Habsburg-abszolutizmus programjába bele nem illő, sőt azzal ellenkező racionális nemzetszervezést kezdeményezte és széles körű mozgalommá fejlesztette.¹²

2. Új nemzeti tudományosság születése

Ezzel a jellegzetes társadalmi kibontakozással természetesen együtt kellett járnia a szellemi élet erőteljes átalakulásának. Megfigyelhető, hogy 1750 után az uralkodó osztály, amely idáig az iskolai oktatás során a latin nyelven és irodalmon kívül legfeljebb az ún. arisztoteleszi filozófia idejét múlt tanításaiból szerezhetett elvont „tudós” ismereteket, de sem a világról, sem saját hazájáról nem nyert komoly konkrét információkat — most egyszerre heves érdeklődést kezdett tanúsítani a hon- és nemzetismeret iránt. Szellemileg is birtokba kívánta venni Magyarországot. Ugyanekkor — érthető módon — jelentkezett a vallásos rajongás háttérbe szorulása, elernyedése, a felekezeti ellenségeskedés fokozatos megszűnése is. Lassanként mind katolikus, mind protestáns oldalon elcsendesültek a teológiai,

9. A felvilágosodásnak kitűnő értelmezését adja HAJNAL István: *Az újkor története*. Bp. 1936. *A francia felvilágosodás és A felvilágosult abszolutizmus* c. fejezetekben: 521—542. l., ill. 542—562. l. — A hazai és dunatáji felvilágosodás kibontakozásához sok új információval és véleménnyel szolgál a MTA Irodalomtudományi Intézetének tanulmánykötete: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk.: SZAUDER József—TARNAI Andor. Bp., 1974.
10. Erre nézve l. HAJNAL István: *Az osztálytársadalom*. — MM V. k. különösen 170—175. l.
11. HOCK, Carl Freiherr von — BIEDERMANN, Ignaz: *Der österreichische Staatsrath*. Wien, 1879. 7—12. l. — Az Államtanács „bárái”-nak polgári származására nézve l. WURZBACH, Constant von: *Biografisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* 1—LX. Teil. Wien, 1856—1891. megfelelő kötetit.
12. E véleményemet már korábban is kifejtettem. BERLÁSZ, i. h. 71—74. l.

egyházpolitikai irodalmi harcok és a papság maga is egyre szélesebb körben, egyre nagyobb érdeklődéssel fordult a hazai tárgyú világi tudományosság felé.¹³

Úttörő szerepet a legpolgáribb jellegű felekezet, a *lutheránus egyház pappjai* vittek. Ők — mégpedig elsőként a hallei és a jénai egyetem neveltjei, BÉL Mátyás és MIKOVINY Sámuel — lettek idehaza a honismereti tudományoknak alapvetői s egyszersmint az első maradandó értékű tudományos munkák létrehozói. Kezdeményezésüket folytatták a református paptanárok is, elsősorban BOD Péter és BUDAI Ézsaiás; előbbi a leideni, utóbbi a göttingai egyetem iránymutatása szerint.¹⁴

De nem térhetett ki az új idők követelményei elől a *katolikus papi értelmiség* sem. Az ő körükben is életre kelt a nemzet iránti érdeklődés, mégpedig — különös módon — legelőször éppen annak a szerzetesrendnek a kebelében, amely — mint a katolikus univerzálé eszményének harcos élgárdája — két évszázadon keresztül makacsul szembehelyezkedett mindenfajta nacionális törekvessel: a jezsuitáknál. Közülük kerültek ki a tudományos (kritikai) történetírás alapvetői és első nagy mesterei: TIMON Sámuel (1675—1736), KAPRINAI István (1714—1785), PRAY György (1723—1801) és KATONA István (1732—1811).¹⁵

Ez a két oldalról történt, formailag papi, de lényegileg világi-nemzeti kezdeményezés 1770 után kiterelvényesedett és az egész hazai értelmiség egységes erőfeszítésévé vált. Úgyiszlóván minden felekezet, minden nemzetiség, minden táj, minden eszmeiség bekapcsolódott a közös célra irányuló patrióta tudományosság szolgálatába.¹⁶

Alapvető jelentőségű volt a magyar *földrajztudomány* kialakulása, az ország pontos geometriai felmérése és reális térképi ábrázolása (MIKOVINY Sámuel, MÜLLER Ignác és KRIEGER Sámuel munkássága) által. Karöltve járt ezzel a kartográfia eredményeinek széles körű elterjesztése (KORABINSZKY János Mátyás, GÖRÖG Demeter és KERÉKES Sámuel kiadványai révén), illetőleg a topográfia helyi eredményeinek regisztrálása BÉL Mátyás *Notitiájának* nyomán (WINDISCH Károly Gottlieb folyóirataiban, az *Ungarisches Magazin*-ban, ill. a *Neues Ungarisches Magazin*-ban), majd az első geográfiai összefoglalások megírása (Magyarországé ugyancsak BÉL Mátyástól és WINDISCH Károly Gottliebtől, Erdélyé BENKÓ Józseftől). Létrejött az ország első helynév-lexikona is (VÁLYI András munkája).¹⁷ Ezután már viszonylag könnyen érvényesülhettek a hazára, a társadalomra, a nemzetre és államra irányuló egyéb ismeretterjesztő törekvések (pl. LOSONCZI Istvánéi). Megindulhatott az ország természeti tanulmányozása.

Élen járt ebben — a bányaművelésre kiható gyakorlati jelentőségénél fogva — az ásványtani vizsgálgódás (kivált BENKÓ Ferenc, ZAY Sámuel és Johann FICHTEL által), továbbá a mezőgazdaság szempontjából fontos növénytani ismeret-

13. Szellemi életünk XVIII. századi átalakulásáról a legmodernebb összefoglalást a fent említett akadémiai irodalomtörténet II. és III. kötete nyújtja: *A magyar irodalom története 1600—1772*. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp. 1964., ill. *A magyar irodalom története 1772—1849*. Szerk.: PÁNDI Pál. Bp. 1965. = MIT II—III. k. Főszerk. SÖTÉR István. — A jezsuita történetírókról l. még GÁRDONYI Albert: *A magyar történettudomány kezdetei*. Bp. 1926. 16—17. l.

14. Uo.

15. Uo.

16. BERLÁSZ, i. h. 75—79. l.

17. FODOR Ferenc: *A magyar térképvázlat*. Bp. 1952. 87—175. l. — IRMÉDI-MOLNÁR László: *Térképvázlat*. Bp. 1970. 110—111. l.

szerzés (BENKŐ József, CSAPÓ József, PLENCK József és WINTERL Jakab József részéről).¹⁸

Még erőteljesebben bontakozott ki a nemzeti-politikai érdeklődést kielégíteni hivatott *történelem*. A történeti források felkutatása, összegyűjtése, közzététele és feldolgozása egészen rendkívüli méreteket öltött; az eredmények (BÉL Mátyás, az említett jezsuita historikusok, valamint CORNIDES Dániel, KOVACHICH Márton György, SINAI Miklós és WALLASZKY Pál munkássága által) minden más tudomány eredményeit túlszárnyalták.¹⁹

Végül is e sokféle informatív adatgyűjtemény módot nyújtott arra, hogy a század utolján (1798) össze lehessen állítani a magyar állam részletes (közigazgatási, helyrajzi, települési, népesedési, nemzetiségi, termelési, forgalmi és kulturális) ismertető leírását: SCHWARTNER Márton *statistikáját*.²⁰

Kilenc évszázados civilizatorikus-kulturális fejlődés után az ország vezető feudális rétegei (papság és nemesség) tehát csak most jutottak abba a helyzetbe, hogy hazájukat annak egész természeti, politikai, gazdasági, etnikai szerkezetét mind jelen állapotában, mind történeti kialakulásában világosan és reálisan megismerhessék. Amit eddig hiányos — tapasztalatok, ellentmondó értesülések és torz ábrázolások alapján — csupán jól-rosszul elképzelni lehetett, az most tudós könyvek lapjain hitelesen leírva, térképeken lerajzolva, számokban kifejezve tárult mindenki szeme elé.

Hogy ez az intellektuális eszmélés — amit a MÁTYÁS-kori humanizmusra emlékezve, a kortársak „*instrauratio litterarum*”-ként²¹ emlegettek — az értelmiségnek mekkora áldozatával jött létre, azt a feudális nemesség nem is sejtette. Senkinek sem lehetett fogalma arról, hogy mennyit kellett fáradságba egy tudósnak, amíg valamely téma kidolgozásához a szükséges előkészületeket elvégezte. A természettudósnak óriási területeket kellett bejárnia, méréseket, illetve anyaggyűjtést végeznie, nem kevésbé a történetkutatónak is, amíg kéziratos vagy könyvekben rejlő forrásainak birtokába juthatott. Nehezítette a helyzetet az is, hogy a literátorok zömükben vidéken éltek, gyakran távol az iskolvárosoktól, ahol valamiféle könyvtárt találhattak. Az ilyen helyzetben levő tudósok vásári alkalmakra várva, mérföldeket szekerezve juthattak csak el egy-egy olyan helyre, (püspöki székhelyre, főúri kastélyba), ahol esetleg — feltéve, hogy el nem zárkóztak előlük — könyvtári vagy levéltári bűvázkodást folytathattak. S hányszor kellett megismételni az ilyen vándorutakat, amíg rá lehetett találni azokra a segédeszközökre, amelyekről tudva volt, hogy léteznek, de bizonytalan volt, hogy hol találhatók. Egyszóval, nem volt könnyű alapot vetni a magyar tudományosságnak, mert hiszen mindaz (könyv vagy kézirat), amit az előző évszázadok során Magyar-

18. Munkásságukra nézve l. A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvszerkezete (1505–1805). Összeállították: DÓCZY Jenő, WEELMANN Imre, BAKÁCS István. Bp. 1934. 730., 822., 1219–20., 1493., ill. 1156., ill. 171., 1131., 1226., ill. 729., 798., 842–43., 1161., 1280–81., továbbá 862., 1164., ill. 1026., 1237., 1263., 1298., 1390. és 593., 697., 901., 1024., 1116. és 1541. sz. bibliográfiai tételeket.

19. HÓMAN Bálint: *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században*. Bp. 1920. 13–28. l. — GÁRDONYI, i. m. 4–17. l.

20. SCHWARTNER, Martin: *Statistik des Königreichs Ungern*. Pest, 1798., 2. kiad. Buda, 1809.

21. WALLASZKY, Paulus: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initio regni ad nostra usque tempora delineatus*. Posonii et Lipsiae, 1785., 2. kiad. Budae, 1808.

országról vagy magyar dolgokról írtak, ha idők során el nem pusztult, ismeretlen helyen volt szétszóródva; lelőhelyüket csak hosszadalmas, gyakran évekig tartó tudakozódások, levelezések után lehetett felfedezni, vagy egyáltalában nyomukra sem lehetett találni. Érthető tehát, hogyha a tudós kutatók körében idővel egyre gyakrabban felvetődött az eszme: milyen üdvös lenne, ha sikerülne egyszer minden magyar tárgyú könyvből egy-egy példányt valamiféle olyan gyűjteményben összehordani, amely bármely érdeklődő számára hozzáférhető, használható lenne.

Tudjuk, hogy a század utolsó három évtizedében egyes literátorok meg is próbálkoztak magánúton, főpapi vagy főúri mecénások révén, sőt hivatalos úton is valóra váltani e gondolatot. PRAY György pl. 1781-ben BATTHYÁNY József esztergomi érsekhez fordult ilyen értelmű javaslattal,²² KOVACHICH Márton György pedig pár évvel előbb, 1774-ben a legfőbb magyar hatósághoz, a Helytartótanács-hoz intézett terjedelmes emlékiratot e tárgyban.²³ Más hasonló kísérleteknek is van nyomuk, sőt — igaz nem közhasználati céllal — részleges megvalósítási kísérleteknek is. Az utóbbiak közül kiemelkedik CORNIDES Dániel professzornak Pesten létrehozott híres magyar történelmi bibliotékája,²⁴ valamint JANKOVICH Miklós polihisztorikus magyar könyvtára.²⁵

3. Kulturális reformjavaslatok az 1790-i országgyűlésen

A nemzeti közkönyvtár ügyének azonban 1790-ig nem akadt megértő, áldozatkész felkarolója. Ebben a kiemelkedő jelentőségű esztendőben hirtelen mégis jóra fordulni látszott a dolog. Mint ismeretes, RÉVAI Miklós kinyomtatta BESSENYEI híres akadémia-javaslatát és az országgyűlés rendjeinek megvalósításra ajánlotta,²⁶ DECSY Sámuel pedig *Pannóniai Féniksz* című könyvében lelkes agitációt végzett új kulturális intézetek egész sorának, így egy akadémiai rendeltetésű nemzeti tékának életre hívása érdekében is.²⁷ A mámoros politikai légkörben nem lehetett kitérni e kívánalmak elől. A diéta — tudjuk — a királyi jogok sérelmével is hajlandó volt a kulturális reformok bevezetésére. A 67. törvénycikk elrendelte egy tudományos-irodalmi szakbizottság (*deputatio literaria*) felállítását s ennek keretében egy széleskörű törvényjavaslat kidolgozását.²⁸ Úgy tűnt, hogy

22. THALLÓCZY Lajos: *Könyvtártörténeti adalékok az esztergomi primási levéltárból.* — *Magyar Könyvszemle.* 1906. 380—382. l.

23. KOVACHICH első idevágó javaslatát (*Bibliothecae publicae erigendae et almae Caesareo-Regiae Scientiarum Universitatis Tyrnaviensi adiungendae*) az OSZK kéziratára őrizi Fol. Lat. 86 jelzetű kötetben (ff. 20—24.). Második javaslata (*Cogitationes pro plano erigendae Bibliothecae Nationalis*) is itt található Fol. Lat. 2565 jelzetten.

24. CORNIDES tákájának nyomtatott jegyzékét l. *Clarissimi Danielis Cornides in Regia Universitate Hungarica quondam... professoris... Bibliotheca Hungarica, sive catalogus scriptorum de rebus omnis generis Hungariae adnexarum provinciarum, gentiumque finimitarum typis publice editorum, quam manu exaratorum.* Pestini, 1792.

25. BERLÁSZ Jenő: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa: OSZK Évk. 1970—1971.* Bp. 1973. 109—173. l.

26. [RÉVAI, Nicolaus:] *Planum erigendae Eruditae Societatis Hungaricae.* Viennae, 1790.

27. DECSY Sámuel: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv.* Béts, 1790. 128—161. l.

28. *Magyar Törvénytár.* Szerk. MÁRKUS Dezső. 1740—1835. évi törvénycikkek. Bp. 1901. 213. l.

valóban egy új nemzeti művelődési korszak küszöbére került az ország. Az értelmiségnek tehát oka volt bizakodó várakozással tekinteni a várható fejlemények elé.

Sajnos csakhamar nyilvánvalóvá lett, hogy a jogos remények valóra váltásának úgyszólván minden reális feltétele hiányzik.

Legelőbb arról kellett meggyőződni, hogy a rendi gondolkodás még nem érett meg egy átfogó, polgári szellemű közművelődési reform életbe léptetésére. Sejteni lehetett ezt már a szóban forgó országgyűlési szakbizottság összeállításából is. Igaz ugyan, hogy elnökül az 1777-i *Ratio Educationis* egyik szerzőjét, ÜRMÉNYI Józsefet delegálták. Igaz az is, hogy mellette olyan jeles felvilágosult mágánások is helyet foglaltak a tagok között, mint gr. Török Lajos, br. PODMANICZKY József, br. PRÓNAY Gábor és gr. BRUNSVIK József, ámde velük szemben nagy elensúlyt alkotott a polgári tudományosság előretörésétől féltő katolikus papság: MANDICH Antal címzetes püspök, SZABÓ András kanonok, NOVÁK Chrisostom bakonybéli apát, SZERDAHELYI György és MAKÓ Pál volt jezsuiták személyében. De nem lehetett sok újítási hajlamot feltételezni a köznemesi delegátusokról: MEGGYESI SOMOGYI János nádori protonotáriusról, LUBY Károly királyi tanácsosról s a kevéssé ismert VAY Istvánról, MELCZER Lászlóról és PÉCHY Mihályról sem. Pedig e bizottság munkája próbakövét alkotta a rendi reformszellemnek és szakértelemnek. Nem kevesebbről volt ui. szó, mint

1. egy új országos nevelési és oktatási rend (*Ratio educationis et rei literariae*) kidolgozásáról,
2. a JÓZSEF császár által megszüntetett régi eredetű filozófiai jogi főiskolák (*academiae publicae*), konviktusok, alapítványok és ösztöndíjak nemzeti célú visszaállításáról,
3. egy katonai főiskola (*academia militaris*) és vele kapcsolatos szeminárium felállításáról,
4. a magyar nyelv kiművelését és a nemzeti kultúra megújítását végrehajtani hivatott tudományos társaság (*academia scientiarum*) szervezéséről,
5. egy művészeti főiskola (*academia artium liberalium*), s végül
6. egy leánynevelő intézet (*institutum educandorum puellarum*) életre hívásáról.

Ezekre nézve kellett volna emelkedett szellemű törvényjavaslatot készíteni.²⁹

Ezt a programot tudvalevőleg az új polgári értelmiség inspirálta. Benne tehát híven tükröződött a nemzeti öntudatosulás ténye, az önálló és újszerű társadalomberendezésre irányuló szándék. Már maga az a tény, hogy a művelődés ügyét (*res literaria*-t), amely 700 éven át az egyház illetékességi körébe tartozott s amelyet csak két évtized előtt sajátított ki a királyi hatalom — a rendek most maguknak foglalták le, beszédes jele volt az értelmiségi propaganda befogadásának. Méginkább tanúskodik erről a katonai akadémia felállításának merész terve. A nemesség eszerint azt is megértette, hogy a katonáskodás többé nemcsak vitézség, virtus dolga, hanem tudásé, műveltségé is. Sőt nyilván felfogta azt is, hogy egy korszerűen iskolázott új magyar tisztikar nemcsak a magyar vitézi hírnév fennmaradását fogja biztosítani, hanem a magyar állam önállóságát is.

29. Uo.

Hasonlóképpen megérezhették a politikumot a rendek a sajátosan kulturális reformtervek mögött is. Jól tudták, hogy a konviktusoknak, a különféle alapítványoknak és ösztöndíjaknak JÓZSEF császár által történt megszüntetése nemcsak korszerűsítő, de nemzetellenes szándékkal is történt. S teljes tudatában voltak immár a magyar nyelv felkarolására és a hazai tudományosság kifejtésére irányuló szándékok jelentőségének is, sőt ezentúl a meghonosítandó művészeti és nevelési intézmények hasznosságának is.³⁰

4. Külföldi vélemények a magyarság kulturális elmaradottságáról

Természetesen, e polgári reformtervek kialakulásában a hazai értelmiség apostolkodása mellett jelentős része volt a jozefinizmus kíméletlen, de mégis nagy nevelő erejű politikájának,³¹ valamint a külföldi, főképpen német tudósok és publicisták gyakori, olykor lebecsülő bírálatainak és támadásainak is. Már az 1780-as években eljutottak a nemesség fülébe azok az észrevételek, amelyeket egyes, magyar diákok által is gyakran látogatott német egyetemeken a magyar kulturális-társadalmi viszonyokkal kapcsolatban elhangzottak. A hirtelen magasra ívelő német tudományosság ugyanis ekkoriban kezdte figyelmét Kelet-Közép-Európa népeire kiterjeszteni, s ekkor szerzett konkrét értesüléseket e népek körében fennálló viszonylagos kulturális elmaradottságról. Tudós folyóiratszerkesztők idevágó értesüléseiket nem késték olvasóközönségük körében elterjeszteni. Így járt el többek között a nagyhirű göttingai professzor, August Ludwig SCHLÖZER (1735—1809) is, aki *Staatsanzeigen* c. lapjában a magyar szellemi élet hiányosságairól gyakran tett közzé éles hangú cikkeket.³² Hasonló megjegyzések hangzottak el jénai tudóskörökben is. Mindezekről a visszatérő ifjúság révén idehaza gyorsan értesültek.

A büszke magyar nemesség a maga latin nyelvű humanista-jogászi műveltségének tudatában rosszindulatú, alaptalan vádaskodást érzett ezekben a bírálatokban, s könnyen hajlandó lett volna elfelejtkezni róluk. Ez azonban nem történhetett meg, mert ugyanebben az időben egy, az említetteknel jóval nagyobb hatású, mélyen megrendítő tudós ítéletről is tudomást kellett venni. E véleményt a kor egyik legnevesebb gondolkodója, a Weimarban élő Johann Gottfried von HERDER (1744—1803) mondta ki az egész kontinensen elterjedt híres könyvében (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Riga—Leipzig, 1758—1792.). A jeles filozófus tudvalevőleg úgy állította Európa közvéleménye elé a magyarságot, mint hanyatló, pusztuló népet és azt jövendőlte, hogy egy évszázad múltán nyoma

30. Az 1790/91. évi tanulmányi bizottság 1793. febr. 12-én kelt jelentése (*Demissa relatio literariae regnicolaris deputationis*) *Ratio educationis publicae totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. Posenii, 1826. címen jelent meg nyomtatásban V—VIII. l. — KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777—1848*. Bp. 1927. I. k. 179—239. l.

31. MARCZALI Henrik: *Magyarország története II. József korában*. II. k. Bp. 1885.

32. BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. 770—771. l. — BALÁZS Éva: *A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Schlözer és magyar tanítványai = Századok*. 1963. (97.) 1187—1202. l. — FRENSDORFF, F.: *Von und über Schlözer*. Berlin, 1909. (*Abhandlungen des Kön. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologische-Historische Klasse*. Neue Folge. Bd. XI. Nr. 4.)

sem lesz többé a kontinensen.³³ A sötét profécia nem maradhatott hatástalan. Mindazok a nemesi vezetők, akiket JÓZSEF császár nemzetellenes politikája amúgy is gondolkodásra késztetett az ország jelene és jövője fölött, rádöbbenek arra, hogy HERDER borúlátása nem egészen indokolatlan. Be kellett látniok: csakugyan lehetetlen helyzet az, hogy a magyarság, mint etnikum, saját hazájában kisebbségi sorba szorult s hogy ez a kisebbség is közömbösen nézi az ősi hagyományokat, a nemzet lelkét és gondolatkinését kifejező anyanyelv pusztulását.

De ha még ez sem lett volna elég a megújulás akaratának megérleléséhez, okvetlen be kellett ennek következnie az 1790/91-i országgyűlés időszakában, amikor a politikai válságba került bécsi udvar pamflet-írói állították pellengérre a magyar nemességet mint az ország anyagi és szellemi hátramaradottságának legfőbb okozóját, sőt bűnösét. A névtelenül megjelent ellenséges röpiratok tömege, legkivált pedig a Leopold HOFFMANN pesti egyetemi tanár iratai (a *Babel*, illetve *Ninive*) szükségképpen mély szégyenkezést váltott ki a rendekből. Hasonlóképpen kíméletlenül megtépázták a nemesi önérzetet Friedrich Freiherr von TRENCKnek, egy főrangú nemzetközi kalandornak a pamfletjei is, noha ezek elsősorban a katolikus klérust vették célba.³⁴

Az 1790/91-i országgyűlésre felvonult nemesség tehát lelkileg rá volt hangolva a reformpolitikára. Magáévá kellett tennie a modern nemzeteszmét meghirdető új magyar értelmiségnek ugyanezen időszakban szintén röpiratokban meghirdetett reformtörekvéseit s be kellett iktatnia azokat a megvalósítandó országos újítások tervébe. Ebből a derűlátóbb literátorok arra következtettek, hogy a nemesség felülemelkedett a szűk körű vármegyei szemlélet határain és horizontja immár átfogja az egész országot, az egész nemzet érdekerületét.³⁵

5. A *Literaria Deputatio* könyvtári javaslatai és előzménye, a szerzetesi tékák szétszóródása

Hogy az értelmiség által inspirált kulturális reformtervek a rendi társadalom tudatában mégsem voltak kellőképpen megalapozva, arról az 1791-i *Literaria Deputatio* törvényjavaslatainak éppen a könyvtárügyre vonatkozó részletei nyújtottak meggyőző bizonyosságot.³⁶

E bizottság 1791. augusztus 12-től másfél éven át, 1793. február 11-ig több ülészakon át foglalkozott a rábízott reformjavaslatok kidolgozásával. Az elkészült elaborátum III. részének I. szakaszában az 1–3 fejezet szólt a meglevő, vagy felállítandó oktatási intézetek felszereléséről, s ezek között elsősorban a könyvtárakról (*de bibliothecis*).³⁷ Követelményként szegte le a javaslat, hogy mindennemű felsőoktatási intézmény számára megfelelő könyvtári apparátust kell biztosítani, mégpedig nem csupán egy központi főkönyvtárt, hanem szükség esetén kari vagy intézeti szakkönyvtárakat is. Így az egyetemen kívül saját tékával (*supellex librorum*) lettek volna ellátva mind az akadémiák, mind a líceumok.

33. PUKÁNSZKY Béla: *Herder intelme a magyarsághoz.* = *Egyetemes Philológiai Közlemény.* 1921. 35–39., 83–90. l.

34. BALLAGI, i. m. 383–387. és 669–672. l.

35. MARCZALI Henrik: *Az 1790/91-i országgyűlés.* Bp. 1907. II. k. 1–74. l.

36. *Demissa relatio literariae regnicolaris deputacionis.* L. a 30. jegyzet!

37. Uo., 101–108. l. Pars tertia, sectio I., caput 1–2.

Kíváncsún tartotta a javaslat, hogy bizonyos könyvgyűjtemények lehetőleg éremtárral (*numophylacium*) is kiegészítenek. Szó esett a könyvtári személyzet kérdéséről is. Végül előterjesztés történt az anyagi vonatkozásokról oly értelemben, hogy az új kulturális intézmények számára az egyetemi alap (*Fundus Universitatis Regiae*) mellett külön pénzalapot (*Fundus ceterorum institutorum literarium*) is létre kellene hozni.³⁸

Meg kell állapítanunk, hogy sok újat e javaslatok nem tartalmaztak, hiszen ilyen értelmű intézkedéseket már az 1777. évi *Ratio Educationis* is tett.³⁹ Olyan reformot, amire a tanintézeti tékák esetében nagy szükség lett volna (ti. állományuknak nemzeti szempontú gyarapítására), a javaslatok nem tartalmaztak. Nem esett szó arról sem, hogy a tervezett döntő jelentőségű művelődési intézmény, az *Academia Scientiarum* kötelékében, a nemzeti tudományosság szolgáltatára külön téka létesítsék. Mindez arra vall, hogy az időszzerű könyvtári szükségletek felmérésére az országos bizottság alkalmatlannak bizonyult. A deputáció tagjai — kellő hozzáértés híján — nem tudtak mélyebben behatolni a kérdés problematikájába.

Ha ez a tervezet elkészülte idején nyilvánosságra került volna — szerencsére nem került! — az értelmiség bizonyára mélyen lehangolva fogadta volna. Hiszen csak nemrég történt, hogy a jozefinista abszolutizmus „könyvtárpolitikája” iránt táplált reményeiben is keservesen csalódnia kellett. Még élénk emlékezetben éltek a jezsuita rendnek 1773. évi eltörlésével, illetőleg a többi szerzetesi rendházaknak 1781—1787. évi feloszlásával, az ún. *abolíció*val kapcsolatban történetek.⁴⁰ Az új literár értelemiség akkor úgy lehet azt várta, hogy az uralkodó nevében lefoglalt sok tízezer kötetet felölelő, felbecsülhetetlen szellemi értéket jelentő, idáig jobbára hozzáférhetetlen könyvtárak meg fognak nyílni mind a tudományos kutatás, mind a szélesebb olvasóközönség számára. Némelyek talán olyasmit is elképzelték, hogy a nagyszabású elgondolásokért lelkesedő császár talán valamennyi kolostori tékát egyetlen országos könyvtárintézménnyé fogja összevonni. Tudjuk, hogy távolról sem így történt. A bécsi udvarban — annak ellenére, hogy II. JÓZSEF 1783—1784-i könyvtárpolitikai utasítása helyes elvi szempontok szerint készült — más, „gyakorlatibb” elképzelés alakult ki.⁴¹

A zár alá vett szerzetesi gyűjtemények állományát végül is a királyi tanintézetek, mégpedig elsősorban a pesti egyetem, másodsorban a *Ratio Educationis* által szervezett győri, nagyszombati, kassai, nagyváradai és zágrábi királyi akadémia könyvtárai között kellett szétoztatni. A királyi gimnáziumok csak harmadsorban, a maradék szétoztásánál jöhettek szóba.⁴²

Elvileg ez az intézkedés nem látszott annyira károsnak, mint amennyire a végrehajtás során azzá vált. Igaz, hogy a történelmileg kialakult gyűjtemények szerves összefüggésének megbontása — éppen a tudományos kutatás szempontjából — eleve hátrányosnak látszott, de erre akkoriban még nem sokan gondolhattak, kivált a politikai bürokrácia (közelebbről az ügyletet lebonyolító m. kir.

38. Uo., 108—112. I. Pars tertia, sectio II.

39. L. A FRIML Aladár-féle szövegkiadásban 56—57., 190—192. l.

40. Az abolícióról általában. MARCZALI, *Magyarország Története II. József korában*. II. k. 126—133. l.

41. A könyvtárak állományának elosztásáról BERLÁSZ Jenő: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században*. Bp. 1974. 302—311. l. = *Irodalom és felvilágosodás*.

42. Uo.

Helytartótanács) kebelében. Amire a közvárákozás irányult, hogy ti. a roppant szellemi kincs zárt egyházi testületek birtokából nyilvános világi művelődési intézetek birtokába menjen át — végső fokon biztosítotttnak látszott.

Ámde a valóságban ez a hatalmas arányú birtokátruházás korántsem zárult ilyen megnyugtató eredménnyel. A felosztatott rendházak (33 jezsuita kollégium és 140 különböző kolostor) együttes könyvállománya — óvatos becslés szerint — legalább 100 000 kötetet tett ki. Ebből a pesti Egyetemi Könyvtár állítólag csak mintegy 5600—5700 kötetet válogatott ki magának, úgylátszik zömmel ősnymtatványokat és egyéb ritkaságokat. Hogy a szóban forgó öt kir. akadémia mekkora mennyiséget igényelt, nem tudható. Feltételezhető azonban, hogy jóval kevesebbet, mint az Egyetemi Könyvtár. Ezek a főiskolai tékák ui. mint alakulófélben levő modern jellegű tankönyvtárak, gyűjteményeiket bizonyára nem avult, hanem aktuális értékű szakkönyvekből kívánták összeállítani. Ám ilyesmit a szerzetesi könyvtárakban csak kis számban találhattak. De ha mindennek ellenére nekik is sikerült volna egyenként átlag 5000 kötetnyi részesedésre szert tenniük, akkor is a rájuk első hányad 20 000—25 000 kötetnél többre nem mehetett. Anynyit jelent ez, hogy az öt királyi főiskolai könyvtár a szerzetesi könyvtárak összállományának csupán mintegy 1/4 részét vehette át.⁴³

Az, hogy a királyi gimnáziumoknak mi jutott osztályrészül, az ez idő szerint még tisztázatlan kérdés. Bizonyos azonban, hogy a felszámolt kolostori könyvtárakban nagy mennyiségű olyan könyv maradt vissza, aminek az osztozkodásban nem akadt gazdája. Ezt a hátrahagyott — esetleg több tízezer tételre menő — csődtömeget a vonatkozó helytartótanácsi szabályzat árverésre rendelte bocsátani. Egy bizonyos hányad tehát így hazai magánkönyvtárakba került, de sok minden juthatott törvényesen vagy törvénytelenül kereskedők kezére is, s rajtuk keresztül külföldre. Végül fel kell tételezni, hogy a figyelemre nem méltatott végső maradéknak pusztulás lett a sorsa.⁴⁴

Azt a roppant károsodást, ami ebből a jozefinus „könyvtárreform”-ból a hazai könyvkultúrára s kiváltképpen a sarjadó nemzeti tudományosságra nézve származott, kellett volna a rendi törvényhozásnak az 1790-es évek során pótolni. Láttuk azonban, hogy az e végre életre hívott *Deputatio Literaria* mennyire alkalmatlannak bizonyult a feladat megoldására. Úgy látszik, hogy a BESSENYEI-, RÉVAI-, DECSY-féle elképzeléseket a bizottság figyelemre sem méltatta.

A nemzeti közkönyvtár eszméjének a rendi politika vizein ilyen módon történt zátonyra jutása azonban — mondtuk — a 18—19. század fordulóján nem került nyilvánosságra. A literátoroknak a nemességbe vetett reménye tehát egyelőre még nem foszlott szét.

6. A felvilágosult abszolutizmus felszámolása

A reformok útjának eltorlaszolóását más oldalról, az uralkodóház politikai felfogásában és gyakorlatában bekövetkező fordulat tüneteiből kellett tudomásul venni. Konkrétan kifejezve: a felvilágosult abszolutizmus kormányzati rendszerének felszámolásából.

43. Uo.

44. Uo.

Igaz, már 1790 februárjában II. JÓZSEF halálakor világos volt, hogy a császár nagyszabású merész reformpolitikája csődbe jutott, s hogy ezentúl valami más rendszernek kell következnie. Ez a felismerés adott módot a magyar rendek triumfálására. A nemesség azt gondolta, hogy a császár önkényuralmát az ő ellenállása törte meg. Készek voltak tehát vélt győzelmük következtetéseit levonni: véglel eltemetni készültek az abszolutizmus rendszerét.⁴⁵

Ami a felvilágosodást, mint a teréziánus és jozefinus politika eszmei mozgatóerejét, programjának kialakítóját illeti, ennek lehanyagatásával a rendek nem igen mertek számolni. Fenntartásokra készítette őket a tényeknek egész sora: 1. hogy JÓZSEF császárnak a vallási toleranciát és a jobbágyok személyes szabadságát biztosító reformintézkedései továbbra is érvényben maradtak, 2. hogy a trónra lépő új uralkodó, II. LIPÓT szintén aufklárista hírben állt, 3. hogy az udvar racionalista miniszterei, élükön KAUNITZ herceggel és gróf PÁLFFY Károlyval mind a helyükön maradtak, 4. hogy a szabadkőműves páholyok birodalomszerte továbbra is zavartalanul működhettek, végül 5. hogy érvényben maradt a József-kori széles körű sajtószabadság.⁴⁶

Még 1791 őszén is úgy látszott, hogy a jozefinus abszolutizmust egy mérsékelten felvilágosult királyi-rendi együttműködés fogja felváltani s az uralkodó beleegyezék abba, hogy a magyar élet időszerű gazdasági-társadalmi-kulturális újjászervezését a rendek végezzék el. Ez volt az a történelmi pillanat, amikor okkal lehetett azt gondolni, hogy az udvar német és magyar államférfiai (az utóbbiak között főleg PÁLFFY Károlyra, ZICHY Károlyra, ÜRMÉNYI Józsefre és PÁSZTHORY Sándorra gondolunk) — évszázadok tanúságai alapján — végre össze tudják egyeztetni a birodalmi és a magyar nemzeti érdekeket. Ekkor történt, hogy a rendek törvénybe iktatták JÓZSEF császárnak vissza nem vont két üdvös rendeletét, illetőleg a fennálló, hallgatóság avultnak elismert politikai és társadalmi rend modernizálása végett egész sorát delegálták a törvényelőkészítő szakbizottságoknak.⁴⁷

Ezt az ígéretes kibontakozást azonban a következő években mégiscsak meghiúsította a franciaországi forradalmi események nyomán a bécsi udvarban felülkerekedő reakció. A francia abszolutizmus rendszerének lebontása és az alkotmányos monarchia bevezetése — bármily nagy megrendülést idézhetett is elő a bécsi udvar hangulatában — még nem tudta II. LIPÓT császárt és tanácsosait az aufklárista politikai elveknek és a belőlük származott politikai gyakorlatnak feladására bírni. Ennek fontolóra vétele csak 1792-ben kezdődött, miután Franciaország hadat üzent a Habsburg-monarchiának.⁴⁸ De még ekkor is legfeljebb csak lassú elfordulásról lehetett beszélni. A gyökeres szakítást — ismeretes — csak az 1793. és 1794. esztendő véres eseményei kényszerítették ki: a francia királyi pár kivégzése, illetőleg a Magyarországon leleplezett jakobinus összeesküvés. A jozefinista szellemű II. LIPÓT halála után trónra lépő új uralkodó, FERENC most már nem késlekedett a következtetések levonásával. Rádöbrent: könnyen a Bourbonok sorsára juthat, ha időben hátat nem fordít a jozefinizmus doktrínáinak, ha abba nem hagyja a veszélyes reformkísérletezést és fel nem számolja a hetvenes-nyolcvanas években engedélyezett modern szabadságjogokat: a sajtó- és az

45. MARCZALI, *Az 1790/91. országgyűlés*. I. 9—50. l.

46. MÁLYUSZ Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. 1790—1795. Bp. 1926. 49—55. l. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.)

47. DOMANOVSKY Sándor: *József nádor élete*. I/1. k. 1. rész. Bp. 1944. 148. l.

48. Uo., 151—152. l.

egyesülési szabadságot. Mindez rövid idő alatt meg is történt: az aufklárista hírből álló udvari politikusok és államhivatalnokok — hacsak elveiket meg nem tagadták — távozni kényszerültek; a sajtó és a könyvkiadás ismét cenzúra alá került; a külföldi szellemi termékek behozatala csaknem lehetetlenné; a szabadkőműves páholyok és egyéb értelmiségi intézmények (kölcsonkönyvtárak, olvasókabinetek) pedig feloszlani voltak kénytelenek.⁴⁹

Természetes lett volna, hogy a magyar nemesi közgondolkodás is egyszeriben ide kanyarodjék vissza, hiszen a francia forradalom nemcsak a királyságot döntötte meg, hanem földönfutóvá tette az egész francia nemességet is. Tény és való, hogy széles magyar nemesi rétegekben és még inkább az arisztokrácia köreiből is ment egy ilyen fordulat, de korántsem maradéktalanul. A bécsi udvar jól tudta ezt, s ezért tartotta szükségesnek, hogy a MARTINOVICS-összeesküvés véres megtorlásával (egy főpapnak, egy mágnásnak, egy közép-nemesnek, egy-egy kisnemesi, illetve polgári értelmiséginek és két diáknak a kivégeztetésével) elrettentő példát adjon a magyar társadalom minden rétege számára. Nemcsak azt akarta ezzel a hatalom köztudomásra hozni, hogy a fennálló *monarchikus status quo* szent és séthetetlen, hanem azt is, hogy a nemrégiben még udvarképes aufklárizmus ideje lejárt, tanai kompromittáltakká, sőt tilalmasakká váltak.⁵⁰

Az állami és társadalmi élet tehát a reakció útjára tért. Igaz, a nyílt abszolutizmus politikájához Magyarországon az uralkodó egyelőre még nem tért vissza, formailag fenntartotta az 1791-ben szentesített királyi-rendi dualizmus kompromisszumát, de ezt is csak az 1792-ben kirobbant francia háborúra való tekintettel tette, mivel így látta biztosítva a magyar rendektől várt, egyre növekvő katonai állítást, pénz- és terményadózást.⁵¹

Az ilyen módon előállt, mind nyomasztóbbá váló háborús és reakciós politikai légkörben el kellett lassanként tűnnie minden reformszellemnek, minden nemzeti törekvésnek. Semmi bizonyos jele nem mutatkozott annak, hogy a közép-nemesség széles rétegei bármit is megőriztek volna 1790-iki lelkes magyarságukból, vagy hogy az arisztokrácia körében akárcsak egyetlen olyan hazafi is akadna, aki az értelmiség kulturális reformprogramját bármi kis részében támogatni merné, illetve akarná.

II. KÖZVÉLEMÉNY A SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR JELENTŐSÉGÉRŐL

Amikor a francia háború tizedik évében, a *lunevillei béke* időszakában SZÉCHÉNYI Ferenc nemzeti könyvtáralapítását a sajtó hírül adta, megfélemlített és némaságba burkolódzott társadalmunkban nyilván új remények támadtak, és sokan újra hinni kezdtek a nemzet jövőjében.⁵² A lelkek mélyén kelt örömet néhány költőnk egy-egy, mitológiai szembőlumokba burkolt ódával megpróbálta

49. Uo., 157—158. l. — A szabadkőműves páholyok feloszlásáról JANCSÓ Elemér: *Az erdélyi szabadkőművesség kulturális jelentősége a XVIII. században*. Cluj, 1934 11. l.

50. MÁLYUSZ i. m. 142—200. l.

51. DOMANOVSKY, i. m. I/1. k. 151—152. l.

52. Az 1802. évi országgyűlésen kialakult ellenálló hangulatról DOMANOVSKY, i. m. 351—361. l.

kifejezni anélkül azonban, hogy ennek közzétételére gondolni mert volna. Általában az örvendezők jó ideig még levél útján sem bátorkodtak az alapító gróft megkeresni; vártak valamely kedvező alkalomra. Ez a helyzet akkor állt elő, amikor SZÉCHÉNYI — a nádor előzetes engedélye alapján — 1802/1803-tól fogva az ország minden részébe szétküldte a nemzeti téka nyomtatott katalógusát, később pedig ennek egymást követő pót- és mutatóköteteit is.⁵³ Ekkor egyszeriben feloldódott a szorongás, a félelem s megindult a köszönő és ünneplő levelek áradata a cenki kastély felé. Bel- és külföldről nem kevesebb mint félezer üdvözlés, méltatás érkezett SZÉCHÉNYI kezéhez. A hazai levelekben Magyarországnak úgyszólván egész művelt társadalma megszólalt, rangra, vallásra, nemzetiségre való tekintet nélkül. Az alábbiakban ezt a figyelemre méltó rezonanciát kívánjuk szélesen feltárni, hogy végre hiteles, kétségbevonhatatlan bizonyosságot nyerjünk arra a nyitott kérdésre: vajon időszzerű és jelentős intézmény volt-e Nemzeti Könyvtárunk a 19. század legelején.⁵⁴

1. A hazai fogadtatás

A katalógusok szétküldését SZÉCHÉNYI tudvalevőleg úgy irányította, hogy azokból a szellemi élet és a közélet kiválóságai általában személy szerint kapjanak egy-egy teljes sorozatot, egyéb művelt rétegek pedig csak csoportokban, rendi közigazgatási szerveik (megyékük, kerületük, városuk) szerint.⁵⁵ Szemlénk során legyen szabad először az utóbbi, a közösségi csoportokkal foglalkoznunk, tekintve, hogy ezek nyilvánvalóan a szélesebb közvélemény kifejezői voltak.

A) A nemesi közvélemény

Bizonyos, hogy a 19. század eleji feudális Magyarországon a nemesség gondolkodása jelentette a kiváltképpeni köztudatot, érzelmei jelentették a közérzületet, nézetei és ítéletei a közvéleményt. Nemesség alatt persze elsősorban a *közép-nemességet* kell érteni, a vármegyék vezető családainak együttesét, a kiterjedt úrbériségekkel és majorgazdaságokkal rendelkező ún. *bene possessionatus* familiákat. Tőlük a törpebirtokos (*egytelkes*) nemesek és nincstelen (*armális*) nemesek tömegei mind életformára, mind műveltségre élesen elkülönültek. E kismemesi csoportok egyrészt — mint szántóvető kiscsapatok — tulajdonképpen a parasztsághoz, másrészt — mint mezővárosi kézművesek, vagy uradalmi alkalmazottak — a kispolgársághoz, esetleg a kis értelmiséghez tartoztak.⁵⁶

53. BERLÁSZ, *Hogyan propagálta Széchenyi* stb. 57—60. l.

54. L. Az 5. jegyzetet!

55. BERLÁSZ, *Hogyan propagálta Széchenyi* stb. a 65—66. l.

56. Történezeink közül — úgy tudom — elsőnek SZEKFŰ Gyula ismerte fel azt a tényt, hogy a magyar köznemesség nagy tömegében csupán a *nobiles bene possessionati* rétege tekinthető szociológiai értelemben nemességnek. Ez a réteg volt a tulajdonképpeni feudális nemesség. A különféle állapotú törpebirtokos, vagy birtoktalan nemesek sokasága csak formailag, elvileg, statisztikailag tartozott a nemességhez, valóságosan nem. Ezek a „nemesek” ui. nem úrbéres járadékokból, hanem saját munkájukból éltek. Különös, hogy SZEKFŰ mégsem vonta le a felismerésnek végső következtetéseit, azt ti. hogy e szerint a magyarországi nemesség túlnyomó többsége, zöme *de facto* a kispolgárságnak, illetőleg a polgári értelmiségnek kiegészítő részét alkotta. L. SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék*. 3. kiad. Bp. 1935. 68—78. l. — Messzemenőleg, de nem maradéktalanul korrigálta ezt a hibát HAJNAL István: *Az osztálytársadalom* c. tanulmányában. = *MM* V. k. 170. l.

Számra nézve a középnemesség — becslésünk szerint — úgy aránylott a kismemesi tömegekhez, mint 1:20-hoz. A II. JÓZSEF uralkodása idején a szűkebb, Erdély nélküli Magyarországon (46 vármegyében) kimutatott kb. 65 000 nemes családból jó, ha 3000—3500 családot lehet a középnemességhez számítani.⁵⁷ Ez a réteg nemcsak vagyoni helyzeténél s ebből folyó viszonylagos függetlenségénél fogva, hanem műveltsége alapján is hivatott volt a társadalmi vezető szerepre. Fiai a 18. században már szinte kivétel nélkül iskoláztak. A jezsuita és piarista gimnáziumok, a református kollégiumok és az evangélikus líceumok tanulói zömmel közülük kerültek ki. Sőt, ők alkották a jogtanuló ifjúság derékhadát is a nagyszombati (utóbb budai, majd pesti) egyetemen és az egri FOGLÁR-féle intézetben csakúgy, mint a protestáns főiskolai tagozatokon, majd az 1777 után létesült öt királyi akadémián is. Tanultságuk és a megyei életben évszázadokon át folytatott társadalomvezetői gyakorlatuk egy sajátos jogi és igazgatási kultúra kifejlesztését tette számukra lehetővé és ezáltal az államéletbe való egyre fokozódó bekapcsolódásukat. Latin nyelvű felkészültségük ugyanis nemcsak a jogforrások (a *Tripartitum*, a *Corpus Juris*) fölényes kezelésére, hanem igényes írásfoglalmazásra és politikai gondolkodásra is képesítette őket.⁵⁸ Ennek a nemesi intellektualizálódásnak tulajdonítható a papi értelmiségnek a világi közügyek intézéséből való fokozatos kiszorulása és mi több, a különálló magyar államiságnak a fejlődelmi abszolutizmus meg-megújuló mesterkedéseivel szemben való sikeres védelme.

Ámde az európai-társadalmi kulturális életben a 18. század folyamán végbe ment gyors előrehaladás tudvalevőleg korszerűtlenné tette ezt a magyar nemesi kultúrát. Az a hatalmas lendület ti. amelyet a távoli világgrészek gyarmatosítása a nyugati országok gazdasági életének adott, a 17. századtól kezdődőleg valósággal kikényszerítette a középkori feudális társadalmi rendszerből való rohamos kibontakozást: a polgárosodást. Az új polgári életberendezkedés pedig elengedhetetlenné tette egy új sajtószertű polgári műveltség kialakítását. A római egyház által képviselt kulturális javak és kulturális módszerek legnagyobb része egyszerűen terhesnek, irracionálisnak tűnt; elhagyásuk, levetésük parancsoló szükségzerűség lett. Az idejét múlt skolasztikus erudíció helyett az élet igazolt, tényyszerű ismereteken nyugvó, gyakorlati jelentőségű tudományosságot követelt, mégpedig nem a holt latin nyelv, hanem az élő természetes népnyelvek tolmácsolásában. A latin nyelv használatát egyébként is a közélet minden területéről száműzni igyekeztek.⁵⁹

Nálunk e korszakos jelentőségű kulturális változás jelei — a török alól felszabadult ország gazdasági-társadalmi újjáépülése, illetőleg a kontinentális kereskedelmi-szellemi forgalomba való egyre fokozódó bekapcsolódása nyomán — a

57. Erre az eredményre lehet jutni *Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787)*. Szerk. DANYI Dezső és DÁVID Zoltán. Bp. 1960. c. kiadvány által közölt birtokos nemes-családok összeszámlálásával. — Ide konkludált HAJNAL is, i. h. 169. l.

58. HAJNAL, *Az osztálytársadalom*. 165—171. l. — L. még EMBER Győző: *A barokk rendi társadalom*. = MM IV. k. 154. l.

59. WINTER, Eduard: *Frühaufklärung. Der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel und Osteuropa...* Berlin, 1966. A modern gondolkodás felülkerekedéséről 25—32. l., a felvilágosodásnak az egyházakba való behatolásáról 32—46. l., a felvilágosodás kezdeteiről a Habsburg örökös tartományokban 107—136. l., ugyanerről Cseh- és Magyarországon 151—223. l. — továbbá HAJNAL, *Az újkor története*. 521—552. l.

18. század harmadik harmadában kezdtek mutatkozni. Ismeretes, hogy a magyar nyelvűség — kurrens rendi nacionalizmussal összefonódva — már az 1764/1765-i országgyűlés idején színre lépett; kéziratban terjesztett névtelen paszkvillusok százai gúnyolták, gyalázták magyarul az udvari politika főúri és főpapi ügynökeit.⁶⁰ Egyidejűleg a nemesi irodalomban (ORCZY, RÁDAY stb.) is ösztönösen fellendült a magyar nyelvhasználat. BESSENYEI felléptével pedig megkezdődött az anyanyelv lelkes, tudatos, célirányos propagálása, s vele karöltve egy új szellemű, új tartalmú irodalmi és tudományos műveltség meghirdetése.⁶¹

Ez a rohamosan elharapódzó mozgalom alighanem erősen megdöbbentette a középnemességet. Hiszen idáig a latin jogi-retorikus műveltség jelentett számára úgyszólván mindent: tekintélyt, hatalmat, biztonságot, életet! Feladni a latinitást s tudomásul venni, hogy a *jurisprudencia* önmagában többé nem elegendő a közéleti vezető szerepre, — olyan követelménynek tűnhetett, amelyet szinte lehetetlennek látszott teljesíteni. S csakugyan, amikor II. JÓZSEF császár erőhatalommal akart ennek a korszerű igénynek ti. a latin hivatalos nyelv kikapcsolásának érvényt szerezni, a nemesség veszve érezte magát. A tíz évig tartó császári reformpolitika azonban, úgy látszik, mégsem volt hatástalan, s nem volt hiábavaló BESSENYEIÉK propagandája, úgyszintén az európai tudományosság (SCHLÖZER, HERDER), véleménynyilvánítása sem. 1790-ben már úgy tűnt, hogy a nemesség érteni kezdte az új idők szavát. Mintha a rendek rádöbbenek volna arra, hogy a nemzeti nyelv használatának is van annyi politikai értéke, sőt talán több is, mint a latinnak. S mintha belátták volna már azt is, hogy a gyakorlati élet nemcsak jogi tudást kíván, hanem sok más egyebet (pl. statisztikai, állampénzügyi, történelmi ismereteket) is; hogy tudományos megalapozás, tehát széles körű könyvkultúra nélkül tulajdonképpen már semmit sem lehet tenni, még sajátképpen nemesi életformát élni, gazdálkodni vagy katonáskodni sem.⁶²

Hogy ez, az 1790/1791-i országgyűlési artikulusokból kiolvasható újszerű közfelfogás igazi pálfordulás volt-e, vagy csupán politikai alakoskodás, arról mindenesetre csak a felvilágosodás eszméinek és politikájának a bécsi udvarban történt 1792-i, illetve 1795-i kompromittálódása után, valamely nagy esemény kapcsán lehetett meggyőződést szerezni. Ilyen alkalmul tekinthető a SZÉCHÉNYI-féle *Nemzeti* vagy *Országos Könyvtár* alapítása, illetve megnyitása az új évszázad legelején.

Érdemes tehát, betekinteni azokba a levelekbe, amelyeket a vármegyék közönsége a nagy esemény kapcsán SZÉCHÉNYI Ferenchez intézett, s kísérletet tenni a bennük rejlő közvélemény kihámozására.

Első fő kérdésünk: arra ti., hogy mely álláspontra jutott középnemességünk a századfordulóra a közéleti nyelv dilemmájában; vajon kitartott-e a feudalizmus sok évszázados öröksége, a latin mellett, avagy hajlandó volt azt elejteni és a

60. OSZK kéziratár, Fol. Hung. 2745. „*Maria Theresia alatt 1764-ben tartott Országgyűlés alatti piszkolódások.*” (Paszkvillusok.) Egykorú másolat. 58. f. — E nevezetes diétáról Horváth Mihály: *Az 1764-i országgyűlés története.* = *Horváth Mihály kisebb munkái.* Pest, 1868. és STEFANCSIK Benedek Konrád: *Az 1764/65-i pozsonyi országgyűlés.* Kassa, (1942.)

61. *MIT* III. k. 37–43., 64–66., 103–105. l.

62. KORNIS, I. m. I. k. 3–35. l. — A könyvkultúra jelentőségéről ALSZEGHY Zsolt: *A könyv és olvasója.* = *MM* IV. k. 483–516. l. — *MM* IV. k. 483–516. l. — BERLÁSZ, *Könyvtári kultúránk a XVIII. században.*

vulgáris magyarral helyettesíteni, úgyszemint rögtön, még az írások tartalmi vizsgálata előtt választ kapunk. Rendezve ugyanis a vonatkozó leveleket, azt találjuk, hogy 50 magyarországi megye közül (10 megyétől nincs levelünk) 37 magyar nyelven üdvözölte a grófot, s ünnepelte a *Nemzeti Könyvtár* születését, és mindössze 3 (Árva, Szepes és Turóc) gratulált az eseményhez latinul. Nem csekély meglepetés! Úgy hat, mint valami népszavazás a polgárosodás egyik alapvető kérdésében. Persze, ez azért nem bizonyosság. Hogy a nemesség valóban meghódolt-e BESSENYEI nyelvi propagandájának, arról meggyőződést szerezni csak a levelek tartalmi vizsgálatából lehet. Ugyanezen az úton nyerhetünk választ másik fő kérdésünkre is: miképpen viszonyult a nemesi közvélemény az előnyomulóban levő új polgári tudományossághoz, egyszersmind a felvilágosodásnak közérdeket („közjó”-t, „közhaszon”-t, „közbiztonság”-ot stb.) hangsúlyozó koreszméihez.

Lássuk hát: miféle konkrét nyilatkozatot tettek a vármegyék!

A magyar etnikumú vármegyék nyilatkozatai

Szemlénket az alföldi és dunántúli megyékkel kezdjük, ahol általában homogén magyar anyanyelvű nemesség élt s ahol ennél fogva a magyar hivatalos nyelvhasználat bevezetése csak elvi problémát jelenthetett. Legyen szabad tehát egy sor példán, néhány kifejező mondat idézésével bemutatni, hogyan reagáltak egyes vármegyék a *Széchenyi Könyvtár* életre hívásának nagy eseményére.

Az élenjáró *Pest megye* pl., amely az országgyűlésen ekkoriban már hangadó szerepet játszott, először örömet fejezte ki a felett, hogy SZÉCHÉNYI saját gyűjteményeit „polgártársai felsegítésére az országnak ajánlotta és ajándékozta”, majd megállapította, hogy SZÉCHÉNYI őseinek nyomdokait követi a „közjó” munkálásában, s a jelen való és jövőendő kor boldogulását összekapcsolva igyekszik a nemzet fényét emelni.⁶³

Az egyesített *Heves és Külső-Szolnok megye* így ír:

„... Ámbár ugyan Excellenciádnak ezen hazájához bizonyított halhatatlan nagy érdemét az országnak rendei örökös hálaadó szíveknek jeléül, immár hazánk törvényeibe is beiktatták, mindazonáltal... hálaadó szívünk tőlünk továbbra is megkívánja, hogy hazánknak ily dicsőséges áldozatját... színet nélkül... tiszteljük.” S ezzel végzi: „Excellenciád kiérdemelte, hogy a „Haza atyjának” neveztessek.”⁶⁴

Csongrád megye levelének egy mondata:

„... Megbizonyították hazánk karai és rendei, mennyire becsülték legyen Excellenciádnak ezen hazafiúi áldozatát, amidőn különös törvénycikkelyben való megjegyzését rendelték. Kivánták ők ezáltal Excellenciádnak a *Széchenyiek* között... akiknek nevei hazánk történeteinek leírásában több ízben előfordulnak, első helyet szerezni. Ohajtották ezáltal Excellenciádnak nevét és cselekedetét legkésőbbi maradékink szíveiben s emlékezté-

63. OL Széch. It. I. cs. 29. sz. 480. f. Kelt: Pest, 1807. dec. 3. (A jelzetre nézve I. az 5. jegyzetet!) A magyar nyelvű idézeteket nem betűhíven, hanem mai helyesírás szerint közlöm, az eredeti írásmódból csak a *haza* és a *nemzet* szavaknak, valamint az udvarias megszólításoknak általánosan és következetesen használt nagy kezdőbetűs írását tartottam meg. A latin nyelvű idézetekből is kiküszöböltem a barokk írásmód fölösleges maiusculáit; itt csak a vokatívuszokat kíméltem.

64. Uo., 310. f. Kelt: Eger, 1808. márc. 7.

ben fenntartani, például vévén azon régi nemzeteket, amelyek illetén történeteknek örök emlékezetül kőoszlopokat emeltek.”⁶⁵

Csanád megye nemesei, akik „öröm könnyecseppjeik hullásával” értesültek a könyvtáralapításról, — a következő sorokkal fordultak SZÉCHÉNYIhez:

„Excellenciád hazánk ama nagylelkű Maecenása, aki ily megbecsülhetetlen kincsével a hazabeli ritkaságok megismeretésekre és a mélyebb tudományok szélesebb kiterjesztésére, főképpen pedig anyanyelvünk nagyobb virágzására tágas utat nyitott, s egyszersmind másoknak is hasonló áldozatok tételére eleven példát adott.”⁶⁶

Bihar megye közönsége ugyanilyen értelemben és ugyanekkora lelkesedéssel nyilatkozott, írván:

„...A kik a tudományokat szeretik, becsülik, — akik azoknak, azok között pedig nemzetünk nyelvének gyarapítását és virágzását óhajtják: azok tudják meg is becsülni és meghálálni illendően ezt a nemes cselekedetet, ezt a nagy áldozatot, mellyel Excellenciád a magyar nemzet oltára előtt áldozott. ... Kinyilatkoztatta a Nemzet is háladatosságát, amidőn... a legnagyobb tisztességgel, tudniillik törvény által kívánta a közelebbi múlt országgyűlésen által bocsátani a késő maradékra is.” Végül a levél záradékában ez a meghatározó mondat olvasható: „A méltóságból és fényességből elébb-utóbb kivetkezett bennünket a halál, de a Nemzet háladatossága élni fog Excellenciádnak még hamvaiban is, és csak a Nemzettel együtt fog elenyészni.”⁶⁷

Szabolcs megye közönsége levelének érdemi része így szól:

„Színmutatást nem esmérő szívünkben belső örömet éreztünk azon, hogy találtatik még ma is oly nagy hazafi, ki Nemzetünk pallérozására, anyai nyelvünk virágzására s hazánk történeteinek igaz esméretére vezető utunk feltalálására oly nagy áldozatokat téssen; hogy találtatik oly nagy polgár, ki hazánknak azon nagy veszteségét, melyet a rabló török a néhai Mátyás király által felállított Nemzeti Könyvtárnak és ritka gyűjteményeknek kipusztításával okozott, pótolgatja és annak teljes kipótlásának fundamentumát megvetette.”⁶⁸

Hasonlóképpen egyértelmű pozitív állásfoglalás és helyes megítélés jellemezte a Dunántúl megyéinek nyilatkozatait is.

Fehér megye pl. felismerte, hogy SZÉCHÉNYI könyvtára a nyugati műveltséghez való felzárkózást akarja előmozdítani.

„Még eddig — így írt — Hazánk csak a természetnek drágaságaival, ritkaságaival, melyekre nézve Európának akármely országával vetekedhetik, dicsekedhetett. Most már dicsekedhetik több oly nagylelkű hazafiakkal, akik módot és alkalmatosságot nyújtanak arra, hogy nemzetünk magát kipallérozhassa és akármely nemzetekkel kezét foghasson. Ezen módok közé tartozik Excellenciádnak könyves gyűjteménye s egyéb ott említett szerzeménye is, mely valaminthegy nagy Nemzethez méltó áldozat, úgy csak egy nemeslelkű hazafitól származhatott.”⁶⁹

Veszprém megye igen terjedelmes üdvözlőiratát így kezdte:

„Ritka s már ennél fogva is dicső példáját adta Excellenciád az értelmes és munkás hazai szeretetnek, midőn amaz jeles gyűjteményét... a közhaszon végett Pesten, az ország szívében a Haza oltárán letenni méltóztatott.” Majd azzal folytatta, hogy a nemesség haj-

65. Uo., 215. f. Szeged, 1808. febr. 23.

66. Uo., 211. f. Makó, 1807. nov. 10.

67. Uo., 173. f. Váradolaszi, 1808. febr. 8.

68. Uo., 665. f. Nagykálló, 1808. febr. 28.

69. Uo., 254. f. Székesfehérvár, 1807. dec. 14.

landó anyagi hozzájárulással támogatni a *Nemzeti Könyvtárnak Nemzeti Múzeummá* való kifejlesztését, mivelhogy „a felséges célnak, ti. a nemzeti dicsőségnek a tökéletesebb hazai nyelv, a tudományok és szépmesterségek gyarapodása által elérhető méltóságát elegendőképpen becsülni nem lehet”. Végül reményét fejezi ki, hogy eljön az ideje a rég óhajtott *Tudós Társaság* felállításának is, amely a „hazai csinosodás” ügyét még hatékonyabban fogja szolgálni.⁷⁰

Komárom megye is hasonló értelemben fogta fel a Nemzeti Könyvtár jelentőségét.

„Igaz hazafias... örömmel vették a nemes Komárom vármegyének rendei *Excellenciának hazafiai buzgóságos szeretetéből eredetét vevő ajándékjait, melyek a magyar nyelvnek úgy, mint valamely forrásból az egész magyar nemzetségre kiterjedő szelíd tudományoknak bőséges kiáradását és elterjedését eszközölni fogják...*”⁷¹

Vas megye levele is hangsúlyozta, mekkora csodálatra és köszönetre készíti a rendeket SZÉCHÉNYINEK a közhaszonra irányuló iparkodása, a tudományokhoz való nagy vonzalma és a magyar hazához való, határt nem ismerő szeretete. Éppen ezért a rendek az ajándécul küldött könyvtári katalógusokat legnagyobb kincseik közé, a levéltárukba fogják helyezni. Végül közlik, hogy országgyűlési követüket utasították SZÉCHÉNYI érdemének törvénybe iktatását szorgalmazni.⁷²

Sopron megye pedig a katalógusokról szólva kijelentette, hogy azok a hazának nemcsak díszére válnak, hanem mindenkinek, akit „az olvasás s az általa nyerhető tudomány gyönyörködtet, különös hasznára szolgál”.⁷³

Végül *Tolna megye* közgyűlése, amikor SZÉCHÉNYI levelét felolvasták és katalógusát bemutatták, annak a reményének adott kifejezést, hogy a Nemzeti Könyvtár alapításával „a Haza dicsősége és a hazafiaknak ezzel összekötött boldogsága” fog növekedni.⁷⁴

A nemzetiségi vármegyék nyilatkozatai

Mindezek a vélemények a nagy többségükben magyar etnikumú vármegyék nemessége részéről hangzottak el. Kérdés: hogyan vélekedett a felében-harmadában, vagy zömmel idegen nyelvű megyék nemessége. Köztudomású ui. hogy a felvidéki és a többi peremvidéki középnemesség soraiban sok volt az idegen származású, idegen anyanyelvű elem. Mit jelentett a Széchényi Könyvtár alapítása ezek szemében? Vajon ők is ugyanazt látták-e ebben az első modern kultúrintézetünkben, amit a többi megyebeliek? Vegyük hát szemügyre néhány prominens megye nyilatkozatát.

Nyitra megye a felvidéki törvényhatóságok egyik legtekintélyesebbje bővebb nyilatkozatot nem tett, csupán annyit tudatott SZÉCHÉNYIvel, hogy a kései utódok okulására, levéltárában helyezi el az új téka katalógusait.⁷⁵

Röviden nyilatkozott *Zólyom megye* is. Kifejezte örömét SZÉCHÉNYI érdemének megtörtént törvénybe iktatása felett, majd így írt: „Már régóta csodáljuk

70. Uo., 584–585. f. H. n. 1807. nov. 18.

71. Uo., 363. f. H. n. 1807. okt. 11.

72. Uo., 594. f. Szombathely, 1807. dec. 7.

73. Uo., 693. f. Sopron, 1807. nov. 25.

74. Uo., 623. f. Szekszárd, 1807. nov. 24.

75. Uo., 462. f. Nyitra, 1807. nov. 10.

Excellenciádnak kedves hazánk litaraturabéli előmenetelét, s dicsét eszközölő szorgos, költséges és fáradhatatlan munkálkodását."⁷⁶

Nógrád megye jóval bővebben nyilatkozott, de a Nemzeti Könyvtárban nem annyira a jövő zálogát, mint inkább a múlt tiszteletreméltó kulturális teljesítményeinek igazolóját látta.

*„...Nem lehet nem örvendenünk — így szólt a nemesség — azon dicső nemzeti tulajdonnak, amely annyi viszontagságok között fennmaradott és már a maga régiségével is méltóságos alkotmányunkra új fényt és elhunyt derék eleink tetteikre új tündöklést hoz.”*⁷⁷

Majdnem ugyanilyen szellemben fogant Pozsony megye üdvözlő irata is. *„Édes Hazánknak és érdemes elődeinknek örökítésekre szolgáló gyűjteményeknek... lajstromait — írták — a megyei levéltárba helyezjük.”*⁷⁸

Turóc megye a szlovák nemzeti öntudat későbbi erős vára, mint említettük latin nyelvű levélben üdvözölte SZÉCHÉNYIT, ámde éppen olyan áradó lelkesedéssel mint akármelyik alföldi megye. Levelének érdemi észre így hangzik:

*„Adeo generosum Hungariae per Excellentiam Vestram oblatum et in promotionem scientiarum, consequenter erudiendam nationem vergens donum, cum admiratione veneratur Europa, Hungara autem gens nomen Excellentiae Vestrae et in annalibus et cordibus et cordibus suis immortale efficiet, seraque posteritas magnitudinem doni uberius recognitura Excellentiae Vestrae in cineribus etiam benedictura est.”*⁷⁹

Egy másik jellegzetesen szlovák etnikumú megye, Liptó még megindultabb hangú, magyar nyelvű vallomást tett.

Tisztában vagyunk vele — írták a nemesek — a katalógusokat azért kaptuk, hogy „az Ország Könyves Tárházának, melyet Excellenciád anyanyelvünk nagyobb tökéletesítésének s édes Nemzetünk nagyobb dicsőségének s magasztalásának buzgó szeretetéből” a nádor gondviselésére bízott „drága adományával szabadon élhessünk s azt tetszésünk szerint használhassuk”. Közölték SZÉCHÉNYIVEL azt is, hogy érdemét örök emlékezetül, a megyei jegyzőkönyvbe iktatták, de beleoltották a szívükbe is. Végül levelüket ezekkel a szavakkal zárták: „...Noha azon ország részét lakjuk, ahol a magyar szóval élés igen ritka, csendes lépéssel, de teljes akarattal azon igyekezzünk, hogy ez a fakadásban levő csemete gyökerestől együtt ki ne száradjon, hanem gondos szorgalmatosságunknak és tehetségünknek azon célra való fordítása által arra az állapotra juthasson, melyben kellemetes virágokat és egy kis időnek elfolyása után édes ízű gyümölcsöket hozhasson.”⁸⁰

A Felvidéket kelet felé lezáró Sáros és Zemplén megye szintén nagy elismeréssel adózott SZÉCHÉNYINEK. Az előbbi főleg azon örvendett, hogy a Nemzeti Könyvtárban végre van egy olyan tekintélyes intézménye az országnak, amely a külföldet helyesen tudja informálni a magyar múltról. Egyben a maga részéről is köte-

76. Uo., 551. f. Besztercebánya, 1808. márc. 21.

77. Uo., 452. f. Balassagyarmat, 1802. nov. 16.

78. Uo., 494. f. Pozsony, 1807. nov. 25.

79. Uo., 616. f. Szentmárton, 1807. dec. 19. A fenti szöveg magyar fordítása: „Az Excellenciád által Magyarországnak felajánlott, a tudományok előmozdítására és következképpen a nemzet nevelésére irányuló, annyira nemes ajándékát Európa csodálattal tiszteli, a magyar nép pedig Excellenciád nevét úgy az annalesekben, mint szívében halhatatlanná fogja tenni, a kései utókor meg, amely majd az adomány nagyságát bővebben meg fogja ismerni, Excellenciádat még hamvaiban is áldani fogja.”

80. Uo., 395. f. Szentmiklós, 1807. nov. 24

lezettséget vállalt SZÉCHÉNYI érdemének törvénybe iktatására.⁸¹ — Zemplén csak annyit írt, örvend a négykötetes katalógusnak, mert ennek segítségével fel tudja mérni azt a kincset, amit az „*Ország Könyves Tárháza*” tartalmaz. Majd szintén a törvénybe iktatásra célozva fogadalmat tett, hogy „*oszlopot emel a magyar műzsák nevelőjének*”.⁸²

További kérdésünk: hogyan fogadta Kárpátaljának vegyes magyar, ukrán, román lakosságú megyéiben SZÉCHÉNYI alapítását a középnemesség?

Máramaros megye 1802 szeptemberében az elsők között üdvözölte SZÉCHÉNYIT, mégpedig olyan lelkesen, okosan és szerényen, hogy az szinte párját ritkítja. Íme, a gratuláló levél:

„*Nemcsak a maga dicsőségét nevelte Excellenciád, nemcsak azt tette örök emlékezetnek kedves tárgyává főképpen a nemes magyar Hazára nézve, hanem nevelte egyszersmind az egész Haza dicsőségét, nevelte az új század dicsőségét, amidőn megbecsülhetetlen hazafiúi nagy buzgóságból becses könyvtárával és ahhoz tartozó drága és ritka gyűjteményeivel azt az Édesanyját, melynek e részben semmije sem volt ily nemes fiúi indulattal egyszerre gazdaggá tenni méltóztatott. — Mi ugyan ezt megbecsülni nem tudjuk, de azt megvalljuk Excellenciád örök dicsőségére, hogy megbecsülhetetlen és olyan nemes cselekedetnek tartjuk, mely nemcsak a mi és minden hazafiak szívét háládatosságra és alázatos köszönetre indítja, hanem még az idegenek előtt is Excellenciád nagy nevét magasztalja.*”⁸³

Ugocsa megye közönsége 1808-ban csak annyit tartott szükségesnek megjegezni, hogy hálájukat ők a SZÉCHÉNYI érdemét megörökítő 1807. évi törvénycikk megszavazásával már lerótták.⁸⁴

Ung megye rendei is 1802-ben üdvözölték SZÉCHÉNYIT, akkor, amikor a Helytartótanács hivatalosan adta hírül a könyvtáralapítást. Ők az esemény kapcsán annak a reményüknek adtak kifejezést, „*Vajha volnának több ilyen, a Haza javát és a tudományok előmozdítását buzgó törekvéssel munkálódó Maecénások is, kik Excellenciádnak hasznos nyomdokot követvén, ily drága kincseket a Hazának feláldoznák!*”⁸⁵

SZÉCHÉNYI alapításának korszakos jelentőségét azonban legmélyebb értelmében és legteljesebben *Bereg megye* nemessége mérte fel. S felismerésének olyan eredeti megfogalmazásban adott kifejezést, hogy indítatva érezzük magunkat levele legnagyobb részének közzétételére.

„*Ha a fél világ részében — így szól az üdvözlő irat — rettegést, inséget, vért és halált árasztó vitéz a világ nagyjai közé való számláltatását érdemli,*⁸⁶ — egy nemzeti csinosodás, elmebeli kiművelés, erkölcsi nemesítés munkása, ama nagy római császár példájára, [az] emberiség díszének, sőt az emberiséget is meghaladó valóságnak nevével sokkal méltóbban tisztelhető. — Nem kevésbé tömjénezetlik a dicső Hunyadi Mátyás neve a szüntelen körülötte seregglő tudósok ápolgatásáért, a tudományok terjesztéséért és az akkortájban leg híresebb könyvtáráért, mint ellenségét mindenkor megszegényítő diadalmaiért. Mit nem érdemel tehát a Nagyméltóságod személyébe öltözött II. Hunyadi Mátyás?, aki fényes ősei-nek nyomai után, fiatal esztendőitől óta szerzett Nemzeti Könyvtárának és egyéb honi szereklől álló költséges gyűjteményének példán kívül a Hazának kegyesen lett ajándékozása által a magyar elmék felhevítését eszközteni, a tudományosság új időpontját elkezdeni és

81. Uo., 532. f. Eperjes, 1807. nov. 12.

82. Uo., 561. f. Sátoraljaújhely, 1807. nov. 27.

83. Uo., de I. cs. 26. sz. 59. f. Sziget, 1802. szept. 14.

84. Uo., de ismét I. cs. 29. sz. 611. f. Nagyszőlős, 1888. márc. 11.

85. Uo., 608. f. Ungvár, 1802. nov. 25.

86. Nyilván Napoleon császárra való célzás.

ezek által a kiműveltséggel kérkedő nemzetekhez egy igen közelítő lépést tétetni méltóztatott. — Nincs oly méltatlan születménye ezen érzékeny Hazának, ki a Nagyméltóságod kegyességét gyengéded belső megindulás nélkül vegye. [S] nem lesz oly elvetemedett maradék, oly hálaadatlán emlékezet [sem], mely ezen nemes tettet halhatatlanná tenni ne törekedjen...”.⁸⁷

Ódon hangzású, nehezen gördülő mondatok. Mégis milyen nagyszerű kifejezései a közörműnek és közértelmességnek.

Ami a Bánság megyéit illeti, bármily tarka volt is ezek népi-nyelvi összetétele, és bármennyire friss, többnyire idegen elemekből állt is a nemessége, a SZÉCHÉNYI-féle új nemzeti kultúrintézet létrejötté, belőle is ugyanolyan visszhangot váltott ki, mint a törzsökös magyar nemességből. *Krassó* megbecsülése jeléül és a kései utódok okulására szintén levéltári kincsei közé helyeztette a Széchényi Könyvtár katalógusait.⁸⁸ *Torontól* egyszerű szavakkal, de nagy hálával köszöntötte a grófot.⁸⁹ *Temes* pedig kijelentette: azt a tényt, hogy a Széchényi Könyvtár „a hazának örökévé és minden magyarnak tulajdonává lett” nem lehet elég magasra értékelni.⁹⁰

Erdély hét magyar megyéje közül csak háromnak a nyilatkozatát ismerjük. *Kolozs megye* az elődöknek a tékában összegyűlt szellemi alkotásaitól hatódott meg s természetesen SZÉCHÉNYI nagy áldozatkészségétől is, amelyet például kívánt állítani a többi nagyurak elé.⁹¹ *Küküllő* ismét a levéltárba helyezéssel hódolt a nagy alapítónak.⁹² *Torda* pedig kijelentette, hogy a megye mindenkor „oly mértékben fogja [Széchényinek] a közjóra, a tudományok előmozdítására és a haza boldogítására szentelt ajánlását tisztelni, amint annak eredeti nemes volta méltán megérdemi.”⁹³

Szlavóniából két megye *Szerém*⁹⁴ és *Pozsega*⁹⁵ üdvözölte a grófot a katalógusok megküldése kapcsán. Latin nyelvű levelükben ők is a közjó (*bonum publicum*) és a nemzeti kultúra ügyét látták előmozdítva az Országos Könyvtár életre hívásával.

Nemesi magánnyilatkozatok

A középnemességnek most ismertetett közös állásfoglalásait erőteljesen alátámasztják a megyei vezető családok reprezentánsainak nyilatkozatai is. Legyen szabad ezek közül is néhányat felemlíteni.

A középső országrész famíliái részéről pl. igen jellemző ÓCSAI BALOGH Péternek, az 1790/91-i országgyűlésen nagy szerepet játszó követnek a levele. Ő úgy látja, hogy PÁZMÁNY Péter és SZÉCHÉNYI György óta nem részesült ilyen jelentős alapításban a nemzet. Megállapítja, hogy *Széchényi* Ferencnek ez a haza oltárára letett áldozata az egész magyar nép kincse. („*Tale tantumque sacrificium in ara*

87. Uo., 165. f. Beregszász, 1808. jan. 25.

88. Uo., 378. f. Lugos, 1807. dec.

89. Uo., 620. f. Nagyszentmiklós, 1808. márc. 8.

90. Uo., 633. f. Temesvár, 1807. dec. 18.

91. Uo., 384. f. Kolozsvár, 1810. júl. 21.

92. Uo., 383. f. Dicsőszentmárton, 1811. nov. 25.

93. Uo., 615. f. Torda, 1810. okt. 16.

94. Uo., 701. és 702. f. Neo-Vukovarini, 1808. febr. 3. és 1808. dec. 19.

95. Uo., 505. f. Pozsega, 1808. nov. 29.

patriae immolatum, universi populi Hungarici thesaurus est.") Reméli, hogy a bennünket lebecsülő nyugati szomszédok most majd belátják tévedésüket. Végül megjegyzi, ha egyben másban lemaradtunk is, ennek oka, hogy évszázadokon át a Nyugat biztonságát („*Occidentalis Europae securitatem*") védelmeztük.⁹⁶

Egy másik Pest megyei család sarja, SZILASY József, a személynöki szék protonotáriusa szerint SZÉCHÉNYI Ferenc a könyvtár alapításával nyilván arra törekszik, hogy a műveltséget az egész hazában elterjessze, célja, hogy az értelmesség tökéletesítéséből („*ut per intellectus perfectionem*") az akarat javulása következzen („*voluntatis etiam melioratio sequatur*") és ily módon létrejöjjön a magyar nemzet boldogságának igazi alapja („*talierque vera basis felicitatis Hungarae gentis ponatur*"). Végül bátran kimondja:

„*Munus hoc non solum pro Hungaris, sed in genere pro humanitate aere perennius emolumentum suum in seram quoque posteritatem transfundet.*”⁹⁷

SIMOGA György Veszprém megyei táblabíró szapphói versmértékben írt ódával köszönti SZÉCHÉNYI-t, de „*túl a Dunán virágzó magyar szókimondás szerint*” megrójjá a magyar urakat, akik túlnyomórészt külföldön élnek, léha kedvteléssel szórakoznak, a „módizással” tékoznak, könyvolvasás helyett kártyáznak, bomlasztják a családi életet s egész kártékony életükkel valósággal sírásói a magyarságnak.⁹⁸

FARÁDI Vörös Ferenc Fejér megyei birtokos nemes viszont ismét a közörműnek adott kifejezést, kulturális megújulásunk kezdetét sejtve a British Museum példájára megalakult Nemzeti Könyvtárban, illetve Nemzeti Múzeumban.

„*Bibliothecam quippe Nationalem erigendo, Tibi Excellentissime Comes, splendidissimaque Tuae familiae monumentum omni aere perennius in animis Hungarorum posuisti, aemulatus es insigne illud Magnae Britanniae in condendo Museo Patrio exemplum, jecisti solidissima Museo Hungarico fundamenta, quibus reliquam superstruere molem opus longe facilius erit.*”⁹⁹

Felvidéki viszonylatban kiemelkedő RADVÁNSZKY János Zólyom megyei földesúrnak magyar nyelvű levele. Azt írja: az újságokból értesült, hogy SZÉCHÉNYI több százazreket érő könyvtárát a haza közhasznára felajánlotta, megvilágosítandó az élőket és élendőket. A nagy ős, SZÉCHÉNYI György primás — így folytatódik a levél — mintegy száz évvel ezelőtt a haza szolgálatában elaggott vitézek tartására 400 000 forintnyi alapítványt tett egy ispotály állítására. A jeles utód pedig a lelkeket és elméket tápláló alapítást tett. . . De tiszteli és áldja SZÉCHÉNYI-t azért is, mivel *kedves anyanyelvünket családjában házi nyelvvé befogadta „a mai időtlen s fájdalom, mégis közönséges módinak truccára, megpirítására.”*¹⁰⁰

Figyelemre méltó még SEMSEY András Ugocsa megyei főispán levele is. E művelt, jeles férfiú — aki együtt tanult SZÉCHÉNYI-vel a nagyszombati egyetemen — a Nemzeti Könyvtár jelentőségét különösen két tényben látja. Egyrészt abban, hogy sajátosképpen magyar tudósok írók műveit öleli fel s ennyiben számunkra

96. Uo., 139—140. f. Pest, 1803. jan. 27.

97. Uo., 655. f. Pest, 1803. jan. 28.

98. Uo., 641—642. f. K. n.

99. Uo., 607. f. Sárpentele, 1812. márc. 30.

100. Uo., 509—510. f. Radvány, 1803. jan. 6.

fontosabb mint a Corvina könyvtár volt, amely köztudomásúlag csakis latin és görög auctorok írásait tartalmazta.

„*Jam olim quidem — így hangzik az idevágó mondat — apud nos Mathias Corvinus bibliothecam Latinis Graecisque variarum disciplinarum libris copiose instructam patere omnibus voluerat; exemplum illius, secuti sunt summi, tam prioris, quam nostrae etiam aetatis viri: nemo tamen ante Te exstitit, qui eruditos Hungarorum conatus in ea, qua Tu exhibes, huc collocasset.*”

A Széchényi Könyvtár másik jelentősége pedig — SEMSEY szerint — abban van, hogy végérvényesen megcáfolja azt a külföldön terjesztett hamis vádat, miszerint a magyarok a tudományosságot mindenkor elhanyagolták.

„*Vulgaris erat — így folytatódik a levél — dudum opinio, litterarum studia apud Hungaros neglecta plerumque exstitisse; Tuus iste litteratorum Hungariae catalogus lulentum est adversus calumnias huiusmodi argumentum.*”¹⁰¹

A keleti országrészről álljon itt először PÉCHY Imre Bihar megyei alispán keserűen tárgyilagos nyilatkozata.

„*Amióta azt olvastam egy politicusnak írásaiban — így szól ez a szép magyar nyelvű levél — hogy amely nemzetnek nationalis ambíciója nincsen, tehetetlen valamely nagy dologra, mindég szánakodtam a nemzetemen. Annak, hogy valaki nemzeti születését díszének tartsa, egyik jele, ha jámbor ősei viselt dolgai olvasásában gyönyörködik. Ezt [a] magam nemzetében nem tapasztalom. Ha meggondolom, hogy még csak egy meglehetősen históriája sincs a magyar nemzetnek anyanyelvén írva, annyiaval kevésbé a megholt nagy emberei vitézi élete kidolgozva, hogy[an] hitethetném el magammal, hogy vagy a nemzetemnek igaz nationalis ambíciója. — Igaz ugyan, hogy ennek a nagy fogyatkozásnak sok okai vannak, s egyik eddig az volt, hogy a históriák írására megkívántató segédelmet bajos volt feltalálni. — Véén Excellenciád nékem küldeni méltóztatott Magyar Bibliothecáját, megörültem s reménységem támadott, hogy ily kincset tévén Excellenciád közönségessé, fog támadni olyan hazafi is, aki ezen bibliothecát a nemzetünk díszére fogja használni, s talán fog az ország nagyjai közül olyan is találkozni, aki jutalmat teszen fel annak, aki tiszta magyarsággal legjobb nemzeti históriát fog írni, vagy némely nagy embereinknek életét s viselt dolgaiat ki fogja dolgozni. — Különben, ha az országunk nagyjai Excellenciád példáját nem követik, s effélékkel nem mutatják meg, hogy magyarnak lenni dicsőségné tartják, lassan lassan elenyészik nemzetünk s megszűnik az lenni. — Mindjárt száz esztendeje mióta a több európai nemzetek viselt dolgairól írt írásokban különös nemzetnek nem nemzetünk, s rólunk emlékezet nem tétetik, hanem az Austriacusok alatt értetünk. — Ugyanazon időtől fogva a magyar fog, mert az anyanyelvünket megvetettük; ezt látván a közöttünk levő idegen nemzetbeliek, nem tartják (és méltán is) érdemesnek azt megtanulni.*”¹⁰²

De legyen szabad ugyanezen keleti országrészből egy nem magyar anyanyelvű és nemzetiségű középnevest, a szerb Sava TEKELJA (= TÖKÖLY Száva) nyilatkozatát is idézni. E jeles férfiú, a szerb nemzeti kulturális törekvések legnagyobb mecénása bölcs higgadtsággal így méltatta SZÉCHÉNYI érdemét:

„*Si haec Excellentiae Vestrae studia haecque pro eruditissimis facta incitamenta saecula secundaverint, sera posteritas immortalis eiusdem gloriae lauros vegetescere vegetosque aeternitati conservare non desistet.*”¹⁰³

101. Uo., 709—710. f. Pozsony, 1802. okt. 16.

102. Uo., 477—478. f. Pozsony, 1802. szept. 24.

103. Uo., 618. f. Arad, 1803. szept. 20. TÖKÖLY sorai magyarul: „*Ha Excellenciád törekvéseinek és a tudósok számára tett ösztönzéseinek a századok kedvezni fognak, a késői utókor nem fogja elmulasztani halhatatlan dicsőségének babérait nevelni, s a felnevelteket az örökkévalóság számára megőrizni.*”

Hosszasan lehetne még folytatni a középnemes családok kiemelkedő tagjai (így pl. ALMÁSY Ignác és Pál, ATZÉL István, BAY Ferenc, BENICZKY Lajos, BEÖTHY Imre, CSEREI Farkas, DARVAS Ferenc, DVORNIKOVICS Miklós, GHYCZY József, PRIBÉRI JANKOVICH János, KENDERESI Mihály (Kolozs megyéből) KONDÉ József, KUBINYI Péter, LATINOVICS János, MAJLÁTH György, MARCZIBÁNYI István, KELLEMESI MELCZER László, MILOSS József, MUZSLAY Antal, PETHŐ Jakab, ÜRMÉNYI József, TARRÓDI István, MEGGYESI SOMOGYI János, SZRÓGH Sámuel, TALLIÁN Antal, SZILY József, SZLÁVY Pál, SZENTIVÁNYI János és Ferenc, SZÉCHEN Sándor, VAY József és mások) részéről tett idevágó érdekes véleménynyilvánításokat. Úgy gondoljuk azonban, hogy az ismertetett levelek magukban is elég kifejező bizonyosságot szolgáltatnak arra nézve, hogy a vármegyei középnemesség a 19. század elején — nemzetiségére való tekintet nélkül — milyen álláspontot foglalt el közművelődési mozgalmunk két nagy ügye, a magyar nyelv használatba vétele, illetőleg a tudományos előhaladás kérdésében.

B) A feudális polgárság közvéleménye

A közvélemény másik mértékadó mutatójául kétségtelenül a városi polgárságot kell tekinteni, mégpedig annak felső, közjogi értelemben kiváltságos rétegét, a szabad királyi városok (*civitates liberae regiae*) és a királyi bányavárosok (*civitates liberae montanae*) polgárságát. Ez a csoport politikai-társadalmi tekintélyét és gazdasági-műveltségi szintjét tekintve hasonló állást foglalt el a magyarországi összes polgárság körében mint a középnemesség az össznemességben. A szabad királyi és a bányavárosi polgárság (*civilitas*) jelentette a tulajdonképpeni *polgári rendet*, a magyar feudális alkotmányban elismert negyedik rendet. Tudvalevőleg csak ez a polgárság képviseltethette magát az országgyűlésen, s vehetett részt az országos törvényhozásban; csakis ez volt jogosult a maga városát kőfallal körülvenni és életét falain belül minden nemesi hatóságtól (földesuraságtól és vármegyétől) függetlenül berendezni. Minden más, magát városnak nevező közösség — tudjuk — paraszt-városnak számított, ha hivatalosan mezővárosnak (*oppidum-nak*) ismerték is el őket, kivétel nélkül alá voltak vetve mind a földesúri, mind a megyei jurisdictiónak.

Ismeretes az is, hogy a kiváltságos polgárság zöme német földről betelepült vendégnép volt, mégpedig a Felvidéken és Erdélyben régi, mintegy 600—800 éves múlttal, a Dunántúlon és az Alföld peremén azonban, ahol a török időkben a városi élet nagyrészt elenyészett, csak mint egészen friss, egy évszázadnál nem régebbi telep. A középkori eredetű polgárság a 16. század óta a lutheránus egyházhoz tartozott és általában magas kulturális igényekkel élt. Fiai középnemességet megelőzve iskoláztak; a városvezető családok legalább gimnaziális, de gyakran külföldön szerzett egyetemi képzettséggel is rendelkeztek. A felvilágosodás korában pedig nagy érdeklődést mutattak a szabadkőműves mozgalom iránt és úttörői lettek a korszerű tudományosságnak.

Az újonnan betelepült katolikus vallású polgárság módosabb részének fiai szintén látogatták a városukban működő szerzetesi iskolákat, mégis kulturális szerepük országos viszonylatban csekélyebb jelentőségű volt amazokénál.

Német anyanyelvét mind az ősi, mind az új polgárság híven őrizte; latinul megtanult, de a magyart többnyire nem volt hajlandó elsajátítani s különösen nem használni. Politikai gondolkodás tekintetében sem tudott a német polgárság

a magyar nemességgel egységbe forni; az ellenreformáció korának felvidéki érdekközössége felbomlóban volt; a francia forradalmi eszmék hatása alatt a régi településű városok — szilárd hungarus öntudatuk ellenére — egyre méltatlanabbnak érezték a nemesség politikai túlsúlyát. A Dunántúlon, magyar környezetben élő új polgárság sokkal inkább közelített a nemesi célokhoz, mint a felföldi.¹⁰⁴

Hogy a felvilágosodási irányzat bukása után, a napóleoni időkben a feudális polgárság milyen állást foglalt el az 1790-ben kitűzött magyar művelődési reformprogram irányában, arra általában nemigen tudunk biztosan következtetni. A Széchenyi Könyvtár alapításának eseménye kapcsán azonban birtokába juthatunk néhány idevágó megnyilatkozásnak.

A 19. század első évtizedében az anyaországnak (az erdélyi, a horvát-szlavón területeket nem tekintve) 43 szabad királyi és bányavárosa volt.¹⁰⁵ Ezek közül a Széchenyi levelesanyagban csak 25 szerepel, ám ebben a számban szinte valamennyi jelentékeny város benne van: a felvidéki Kassa, Késmárk, Lőcse, Bártfa, Besztercebánya, Selmecebánya és Trencsén éppen úgy, mint a kisalföldi Győr és Komárom, a dunántúli Sopron, Székesfehérvár, vagy az alföldi Pest, Szeged, Debrecen és Temesvár.

Ami a levelek nyelvét illeti, az — egyáltalán nem meglepő módon — majdnem kizárólag latin; magyar nyelven mindössze 5 város köszöntötte a gróft, mégpedig Debrecen, Szeged, Nagybánya, Felsőbánya, és Pest; németül egy sem. Am a lényeg, ti. a tartalom egyhangúan kedvező: a latinul író német városok az országot minden részéből éppoly pozitíven értékelték és örömmel, sőt lelkesedéssel üdvözölték a Nemzeti Könyvtár létrejöttét, mint a magyar népességüké. Az értékelés szempontjai és kifejezésmódjai is messzemenően hasonlítanak a megyéknél megfigyeltékhez. A könyvtár „*regium munus*”, „*Palladium*”, „*emolumentum*”, a „*chara patria*” és a „*generosa gens Ungara*” számára, amely minden bizonnyal „*in communem universorum regnicolarum utilitatem et gaudium*” fog szolgálni. A katalóguskiadványok pedig „*culturae nationalis non minus ac magnanimi collectoris perenne complectens monumenta*” lesznek.¹⁰⁶

Több város, így Székesfehérvár részéről kifejeződött az az óhaj is „*ut illustri Excellantiae Vestrae exemplo provocati complures quoque potentiores regni cives similia ad aram patriae immolare pergant sacrificia; certo factura, ut fessus nonnihil spiritus Ungarus novis recreatus stimulis revehat condam Ludovici, Corvinique tempora!*”¹⁰⁷

Egyénibbek, színesebbek és zamatosabbak a magyar lakosságú városok megnyilatkozásai.

Felsőbánya pl. így ír:

„Nagyméltóságodnak a Haza eránt való igaz hazafiúi buzgó indulatját és a széptudományoknak előmozdítására nézve tett, követésre méltó áldozatját, melyhez hasonlóval egy század és egy nemzet is még eddig nem dicsekedhetett, minden hazafi velünk együtt méltán magasztalja, sőt a külső nemzetek is csudálják.”¹⁰⁸

104. Vö. HAJNAL, *Az osztálytársadalom*. 175—179. l.

105. *Novum calendarium ad annum ... MDCCXCVIII ... in usum regni Hungariae et vicinarum provinciarum*. Budae, (1798). Kiegészítő része: *Schematismus inlyti regni Hungariae partiumque annexarum pro anno MDCCXCVIII*. 349. l.

106. E kifejezések Bártfa és Selmecebánya levelében olvashatók. OL Széch. lt. I. cs. 29. sz. 151., ill. 542. f. Kelet: 1808. febr. 19., ill. 1807. dec. 7.

107. Uo., 125. f. Kelet: 1807. nov. 20.

108. Uo., 256. f. 1808. jan. 7.

Debrecen sorai még emelkedettebb hangulatúak:

„Mely megbecsülhetetlen áldozatot tett Excellenciád édes Nemzetünknek, tudják azok és jól értik, valakik gondolatjaikat a jövőendő időkre kiterjesztik. Látnák hogy nagylelkű eleinek nyomdokát követvén, Excellenciád nyitott utat, sőt szárnyakat készített kedves hazánkfiainak, hogy a tudományok egén más nemzetekkel vetélkedve repülhessenek. — A leg-erősebb alkotmányokat, a legroppantabb piramisokat maga az idő megemészti és lerontja. De Excellenciád híre, neve, emlékezete, dicsősége fennmarad örökké; oly erős oszlopot emelt Excellenciád a nemzet szívében, melynek betűi soha le nem kopnak.”¹⁰⁹

Erdélyből — nem tudható mi okból — csak két-három város (Kolozsvár, Beszterce és Medgyes) levelét őrzi a Széchényi-levéltár. Legyen szabad közülük csupán egyet idézni, Medgyesét.

E régi százsz város lakói — meglepő módon — magyar nyelven üdvözölték a grófot, sőt magyar szellemben, magyar érzéssel is. Hálaíratuk így szólt:

„Itt is, Európának pallérozott, s a magyar koronához tartozó tartományoknak végső szélén vagynak egy hétszáz esztendőktől fogva idetelepedett polgári nemzetben, s annak hazánkban és kormányunk alatt élő városunkban a tudományokat s azok közt a históriát, kiváltképpen a haza históriáját s az azt igen segítő numismaticát szerető és becsülő férfiak, akik ezen tudományoknak gyakorlását s előmozdítását hazafiúi indulatból óhajtják.”¹¹

Éppen ezért — ezzel zárul a levél — a Széchényi Könyvtár katalógusait köz-könyvtárunkba helyezik, hogy minden érdeklődő számára hozzáférhető legyen.¹¹⁰

Nem maradtak ki az üdvözlők sorából Horvát-Szlavónország városai sem. Zágráb, Varasd, Károlyváros, Pozsega és Fiume szintén elismerő, magasztaló levéllel üdvözölték a könyvtáralapító SZÉCHÉNYI Ferencet, akire különben mint II. József-kori báni helytartójukra ekkoriban még sokan emlékeztek.¹¹¹

C) Főúri vélemények

Főnemességünk a 18—19. század fordulóján számra nézve meglehetősen csekély részét alkotta a feudális uralkodó osztálynak, (mindössze 92 hazai eredetű grófi és 77 bárói, valamint 306 honfiúsított, ún. indigena német családból állt),¹¹² ámde vagyonosságánál és ebből eredő társadalmi-politikai vezető szerepénél s nem utolsó sorban széles körű műveltségénél fogva mégis magasan fölötte állt a többi kiváltságos csoportnak. Hogy ilyen adottságok mellett a közvélemény alakulására jelentős befolyással volt, az alig lehet kétséges. Ismeretes azonban, hogy ez a befolyás a Rákóczi-szabadságharc óta mindinkább a dinasztia, s egyre kevésbé a nemzet érdekében érvényesült. MÁRIA TERÉZIA korában pedig főnemességünk zöme — osztrák-cseh családokkal történt sorozatos összeházasodások következtében — kultúrában és érzésben csaknem teljesen elidegenedett a magyarságtól: birodalmi arisztokráciává vált.¹¹³

109. Uo., 228. f. 1807. nov. 9.

110. Uo., 438—440. f. 1811. jan. 24.

111. Uo., 568., 595., 200., 495. és 258. f. Keltezés: sorban: 1808. jan. 4., 1808. febr. 20., 1808. jan. 12., 1808. febr. 12. és 1808. márc. 29.

112. *Novum calendarium ad annum ... MDCCXCVIII. etc.* 345—348. l.

113. WELLMANN Imre: *Az udvari ember.* = MM IV. k. 279—306. l. — Még mindig tanulságos MARCZALL, *Magyarország II. József korában.* I. k. 1885. 148—161. l. — Vö. EMBER Győző: *A barokk rendi társadalom.* = MM IV. k. 141—145. l.

Műveltségi fölénye a középnemességgel és a polgársággal szemben éppen ebből a történelmi helyzetváltozásból és szerepköri tágulásból adódott. Ahhoz ugyanis, hogy a Habsburg-monarchia kormányzati, diplomáciai és katonai vezető pozícióiban helyt tudjon állni, korszerű magas műveltségre és széles látókörre kellett szert tennie. Ezt rendszerint a bécsi *Theresiana Academiában*, vagy a bécsújhelyi katonai akadémiában folytatott tanulmányok, illetőleg nagy európai körutazások révén szerezte meg. Mindez Magyarországot csak annyiban érintette, hogy a Bécsből időnként birtokaira hazatérő mánások Nyugatról importált felvilágosult szellemű könyveikkel és szabadkőműves szervező tevékenységükkel a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveiben kezdeményezői lettek elavult, egyházas jellegű közműveltségünk megújulásának.¹¹⁴

A magyar nyelv kiművelése és általános használata, valamint egy sajátos módon magyar nemzeti irodalom és tudományosság életre hívása érdekében megindult BESSENYEI-féle társadalmi propaganda azonban általában hidegen hagyta ezt az aufklárista, gallomániás arisztokráciát. Igaz, vannak nyomai annak, hogy az 1790. évi nagy nemzeti reformmozgalom a mánásvilágba is behatolt; úgy tűnt, akadtak közöttük SZÉCHÉNYI Ferenchez hasonló, más megtérők is,¹¹⁵ azt azonban, hogy e kevesek pálfordulása kiállta-e a bécsi reakció tűzpróbáját, nem lehetett tudni. A Nemzeti Könyvtár alapítása mindenesetre nekik is alkalmat adott a megnyilatkozásra. Nézeteiket természetesen nem lehet úgy, mint a közép-nemességét a vármegyék keretében, kollektíve is megismerni, csupán egyedeiken keresztül.

SZÉCHÉNYI szobán forgó levélgyűjteményében mintegy 40 magyar arisztokrata személytől származó üdvözlő iratot találunk. Azt jelenti ez, hogy a könyvtáralapító csupán ennyi mánást s nem többet tartott méltónak nyomtatott katalógusával megtsisztelni. A választottak legtöbbször nemcsak közéleti, kormányzati szereplő volt, hanem kiváló, magas műveltséggel rendelkező ember is.

Ha e mánás-leveleket nyelvi szempontból vizsgáljuk, azt találjuk, hogy az egészen alig negyedrésze magyar nyelvű; vagyis mindössze 8 személy köszönt meg magyarul SZÉCHÉNYI figyelmét, illetőleg méltatta érdemét. E főnemeseek a következők voltak: br. ALVINCY József, gr. GYULAI Albert és Ignác, mindhármán a császári hadsereg tábornokai, továbbá gr. ANDRÁSSY Leopold betléri földesúr, jeles műgyűjtő, gr. ESZTERHÁZY Nep. János, az erdélyi udvari kancellária első tanácsosa, br. MESNIL János, br. ORCZY József gyöngyösi nagybirtokos és költő, br. VAY Miklós golopi földesúr, az angol *Royal Society* tagja. Rajtuk kívül ketten (gr. MÉREY és gr. O'DONELL József) francia nyelvű levélben válaszoltak SZÉCHÉNYINEK. Valamennyi többi személy latinul írt. E jelenséget azonban itt és most nem lehet rosszállóan magyarázni. Oka ui. minden bizonnyal abban rejlik, hogy tudományos vonatkozásokban a latin nyelv használata még mindig szinte kötelező erejű volt. Maga SZÉCHÉNYI is többnyire latinul írta leveleit, csak kivételesen magyarul.

A tartalmi vizsgálatra térve, legyen szabad itt mindenekelőtt a magyar levelezők nyilatkozatait szemügyre venni.

Több tekintetben is kellemes meglepetést okoznak ALVICZY tábornoknak

114. BERLÁSZ, *Könyvtári kultúránk*. 311–316. l.

115. MARCZALI, *Az 1790/91. országgyűlés*. I. k. 273–340. l.

kissé nehézkes, darabos, de mély hazafias érzésű sorai. Levelében a következők olvashatók:

„Szívemnek teljes örömeivel vöttem Excellenciádnak Pesten, januárius hónapnak 25. napján az 1803. esztendőben nemzeti magyar nyelvünkön írott... úri levelét” és a csatolt könyvtári katalógus öt kötetét. ... „Magyar szíveink már előre látják ezen könyvtárházból eredendő tudósok által... hazánk boldogulását; abból főképpen állandót, hogy ugyan ezen kincs oly magyarokat fog nevelni, akik tudományukkal, teljes tanácsal mind ősi hagyományainkat őrizni, mind a mostani jobb világ környűllálásához szabandó és az egy, közjóra célzó igazgatásnak módjával hazánkat igazgatni fogják.” Meglepő a preromantikus stílusú záradék is, amelyben ez áll: „A Magyarok Istene áldja meg Excellenciádat...”¹¹⁶

A két GYULAI tábornoknak egy-egy levele szintén elismerő, hangú de híjával van mélyebb gondolatoknak.¹¹⁷

Gr. ANDRÁSSY Lipót a Nemzeti Könyvtár jelentőségét így próbálta kifejezni:

„Senki Istenéhez és felebarátjához, hazájához és királyához tartozó kötelességei megtanulása és eszmérese nélkül sem valóságos keresztény, sem jó és hűséges polgár nem lehet... Az említett cél[ok]nak elérésére a bölcsek munkái és tudósok írásai a legalkalmasabb eszközök...”¹¹⁸

Meglepően lelkesek az erdélyi ESZTERHÁZY Nep. János sorai is: „Boldog az az ország, amelyben nagyobb a tudósoknak és bölcseknek, hogysem a tudatlanoknak száma”. Aki egy országban a tudományoknak előmozdításán és gyarapodásán fáradozik, azt méltán a haza boldogsága fő eszközlőjének kell tartani. Kíváncsinos lenne — így zárul a levél — ha ezt a példaadást mások is követnék és ezáltal „nemzetiünknek és maradékaiknak alkalmatosságot adnának... , hogy valamint eddig a hadi vitézséggel... más legelsőbb európai nemzeteknél böcsöt és nevet magának szerzett, úgy a tudományokban tett előmenetele által is az elsőséget magának érdemelhesse...”¹¹⁹

Még érdekesebbek br. MESNIL Jánosnak, egy új indigenának reflexiói. Ő annak a nézetének adott kifejezést, hogy a Nemzeti Könyvtár kétszeres nagy hasznot fog hajtani.

Egyik, az erkölcsi haszna az lesz, „hogy már ennekutána az idegenek helytelen és gúnyoló vádjától megszabadít, kik a magyarokat még eddig elégteleneknek kiállították a tudományok és mesterségek művelésére, bár ezen gunyor nem azoktól eredett legyen is, kik józanabban gondolkodtak és a tudományokban járatosak voltak.” A másik, a gyakorlati haszon pedig főképpen az ifjúság korszerű műveltsége lesz. „Mely fényes áldozat!... Hány tudósnak adódik [majd] alkalmatossága Magyarország elrejtett kincseit felkeresni, titkait felfedezni! Hány ifjú fogja már Excellenciádat áldani, kiknek ez által módot nyújtott elméleti tehetségeiket kicsinosítani és azokat a Haza szolgálatára készíteni! Vajjon mily gyöngédeli öröm fogja el [majd] azon atyának szívét, ki kedves magzatját a pesti királyi iskolából hazamenni látja és tapasztalja, hogy az [ő] előtte a természet titkait fejtegeti, a gazdagságnak megjobbításáról bölcsen okoskodik és más csudálkozásra méltó dolgokat előtte felfedez, melyeket ő ámbár nem ért is, de... az előszámlált okoknak fontossága értelmét az elhívésre reábirja. De honnét vette ezen tudomány eredetét? Alapkövét érdemes tanítók tették le, hanem a szorgalmatos ifjú arra a Magyar Könyvtár segédelmével épített!”¹²⁰

116. OL Széch. lt. I. cs. 29. sz. 111. f. K. n.

117. Uo., 290. és 291. f. Buda, 1803. márc. 15., ill. Pest, 1803. márc. 12.

118. Uo., 131. f. Betlér, 1805. márc. 1.

119. Uo., 108. f. Bécs, 1803. jan. 18.

120. Uo., 418. f. Pest, 1804. febr. 15.

Br. ORCZY József, a költő ORCZY Lőrinc fia, maga is verselő, ünnepélyes ódában magasztalta SZÉCHÉNYIT, — könyvtárát pedig mint MÁTYÁS király budai tékájának folytatását üdvözölte.¹²¹

Br. VAY Miklós mint a közjóra szentelt intézetet emlegeti a Széchényi-tékát, alapítóját pedig mint olyan nagy embert, akinek neve nemcsak a haza fiainál, de az idegeneknél is felejthetetlen lesz.¹²²

Ami a latin nyelvű mágnás-leveleket illeti, ezek írói közül a következők kívánnak említést.

Gr. APPONYI Antal a hőgyéshi tudós gróf, a pozsonyi városi könyvtár alapítója egy klasszikus formájú episztolában ünnepelte SZÉCHÉNYI „liberalitását” és a „Bibliotheca Hungarica-t”, amely által — ezt jövendölte — az írók („rei literariae cultores”) biztosan meg fogják teremteni az új magyar irodalmat.¹²³

Az erdélyi BETHLEN György gróf mindkét magyar haza (*utraque patria Hungara*) hálájáról biztosította SZÉCHÉNYIT.¹²⁴

HALLER József gr. Pozsonyból így írt:

„Posuit certe Excellentia Vestra hac Nationalis suae Bibliothecae oblatione non solum in cordibus viventium concivium suorum, sed serae quoque posteritatis monumentum pyramidibus perennius.”¹²⁵

PRÓNAY Sándor br. történeti távlatba helyezi SZÉCHÉNYI alapítását. Gondolatmenete ez: Magyarország sokáig nem tudott nevezetes haladást felmutatni a kultúra területén. Erre csak a 15. században, MÁTYÁS király idejében került sor. A következő két évszázadban a főrangúak között voltak ugyan jeles művelt emberek, így NÁDASDY Tamás és Ferenc, RÉVAY Péter, ZRÍNYI Miklós és rajtuk kívül számos erdélyi úr, de igazi nagy előrehaladás mégsem történt. Csak a 18. században kezdődött újra számottevő fejlődés. Három évszázad múltán íme, most SZÉCHÉNYI Ferenc folytatja a nagy CORVINUS megkezdett munkáját. A Széchényi téka — úgy véli — erős támaszpontja lesz a hazai irodalomnak („*subsidiū patriae literaturae*”) s műhelye az irodalom művelőinek.

Az idegen nyelven (latinul) író mágnások megnyilatkozásai közül a kor két kimagasló *literary gentleman*-jét s egyben a nemzeti kultúra nagyérdemű előmozdítóját gr. TELEKI Sámuel erdélyi kancellárt és gr. TELEKI László sziráki földesurat, az akadémia-gondolat lelkes harcosát kell kiemelnünk.¹²⁶

TELEKI Sámuel, aki Marosvásárhelyen SZÉCHÉNYIvel csaknem egyidejűleg hívta életre a testvérhaza, Erdély első nyilvános tékáját, és Széchényit megelőzve tette közzé könyveinek nyomtatott katalógusát, bizonyára mindenkinél inkább fel tudta mérni a Pesten megnyílt Nemzeti Könyvtár jelentőségét, mégis igen mértéktartóan méltatta az új intézetet és alapítóját. Mintha csak megérezte volna, hogy SZÉCHÉNYI alapítása túl fogja szárnyalni az övét. Levelének magva ez az óhaj: Szolgáljon az új téka a Hazának és az államnak közhasznára! („*patriae et communi civitatis bono*”).¹²⁷

121. Uo., 467—468. f. Pest, 1803. márc. 22.

122. Uo., 591. f. Golop, 1803. jún. 17.

123. Uo., 106—107. f. Hőgyész, 1803. május 20.

124. Uo., 170. f. Kolozsvár, 1803. jún. 6.

125. Uo., 302. f. Pozsony, 1802. szept. 24.

126. Uo., 499—500. f. Pest, 1803. márc. 29.

127. Uo., 634. f. Bécs, 1802. május 4.

Sokkal szívélyesebben, lelkesebben nyilatkozott gr. TELEKI László, szintén országos hírvékönyvgyűjtő, akinek könyvtára — mint ismeretes — a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának alapja lett. Ő SZÉCHÉNYIT irodalmunk nagy mecénásaként („*Maecenas rei literariae*”) üdvözölte, az új könyvtárt pedig páratlan intézménynek („*unicum institutum literarium*”) nevezte, amelyért a késő utókor („*sera posteritas*”) is hálás lesz. Végül SZÉCHÉNYIT a göttingeni akadémia nagynevű alapítójához, Gerlach Adolf Freiherr von MÜNCHHAUSENhez († 1770) hasonlította, mondván:

„*Nullum... discrimen [est] inter Te et Baronem Münchhausen, fundatorem olim Academiae Georgiae-Augustae!...*”¹²⁸

Őszinte öröm esendült ki a kor egy másik hazafias és tudós mágnásának, a londoni *Royal Society* tagjának, br. PODMANICZKY Józsefnek leveléből is. Íme, — így kiált fel — a SZÉCHÉNYI által összegyűjtött nagyszerű könyvanyag a bizonyosság rá

„...*quales Ungara gens, vix barbaros egressa fines, solo Italiae classico vicinior, in literis quoque fuerit progressus!*”¹²⁹

De még a szélsőségesen dinasztikus gondolkozású és érzelmű helytartótanácsi tanácsos, br. MEDNYÁNSZKY János is lenyűgözve érezte magát a Széchényi téka állományától. A katalógusokat átlapozva indíttatva érezte magát ennek a mondatnak leírására:

„*Erit haec librorum penus aeterna excelsi animi et amoris patriae tessera.*”¹³⁰

Nem ennyire jellemző, de elismerésben nem szűkölködő kijelentések olvashatók a többi jelentős arisztokrata személyiség (gr. AMADE Antal a Kir. Tábla bárója, gr. BATTHYÁNY Vince, gr. BRUNSZVIK József tárnokmester, gr. CSÁKY Emánuel szepesi főispán, gr. CZIRÁKY Antal és gr. GYÖRY Ferenc helytartótanácsi titkárok, gr. ESZTERHÁZY József és gr. KOHÁRY Ferenc helytartótanácsi tanácsosok, gr. NÁDASY Leopold és Mihály, gr. PÁLFFY Károly magyar udvari kancellár, br. PRÓNAY Gábor és László, valamint gr. ZICHY Károly volt országbíró leveleiben is.

D) A katolikus klérus megnyilatkozásai

A jozefinizmus évtizedei alatt a katolikus egyháznak — köztudomásúlag — nemcsak a feudális állam keretében 700 éven át betöltött hatalmi állása rendült meg, hanem kétségessé vált a társadalmi életben ugyanilyen régóta játszott kulturális vezető szerepe is. Ezt a mélyreható kettős válságot nálunk is, akárcsak Nyugaton, a világi intellektualizmus nagyarányú kiszélesedése és megerősödése okozta. Persze, utóbbi tekintetben e változás korántsem olyan éles formák között és kíméletlenül ment végbe, mint az államhatalmi szabályozás. Ellenkezőleg: itt minden lassan, szinte észrevétlenül történt. Azt lehet mondani, hogy a kibontakozó új laikus műveltség képviselőinek úgyszólván nem is kellett harcra szállniuk a

128. Uo., 635. f. Pest, 1802. dec. 26.

129. Uo., 493. f. K. n.

130. Uo., 414. f. Buda, 1803. jan. 20.

klerikális kultúra papi-szerzetesi hordozói ellen; többé-kevésbé ezek maguk távolodtak el a merőben teológiai szemlélettől, s bizonyos mértékig a katolikus univerzalizmus eszméitől is, és próbáltak önként, ösztönszerűen hozzásimulni a magyar nemzeti gondolkodásmódhoz.¹³¹

Tanulmányunk bevezető részében rámutattunk már arra, hogy e téren — igaz, nem tudatosan — maguk a jezsuiták nyitottak utat. Az által tették ezt, hogy katolikus oldalon ők kezdtek először behatóan foglalkozni a magyar történelemmel s ők teremtették meg a tudományos jellegű nemzeti történetírást.¹³² Hogy ez a tevékenységük nem maradt hatástalan a többi szerzetesrendre és a világi papságra, ahhoz alig férhet kétség. A nemzeti eszme iránt amúgy is fogékonnyabb piaristák és a magyar alapítás hagyományát ápoló pálosok a jezsuiták nyomán bizonyára nagyobb bátorsággal léptek maguk is a nemzeti stúdiumok területére. BESSENYEI és társai a magyar nyelvű, magyar szellemű irodalomért és tudományosságért indított harcuk idején a szerzetesekben — kivált a JÓZSEF császár által szétosztott rendek tagjaiban — többnyire már nem ellenfelekre, hanem fegyvertársakra találtak. Voltaképpen az történt, hogy a tudományos képzettségű szerzetes papság a polgári-nemzeti kulturális célokra törő, éppen születőben levő új értelmiség kiegészítő része lett.¹³³

Ami a főpapságot illeti, a barokk eszmeiségtől való eltávolodás — tudvalevőleg — az ő körükben is megkezdődött. Tekintve azonban, hogy az érseki, püspöki székeket az uralkodók legnagyobbreszt dinasztikus érzelmű mánáscsaládok sarjaival töltötték be, az ő korszerűsödésük nem annyira nemzeti orientációban jelentkezett, mint inkább a nemzetközi tudományossághoz való felzárkózásban. A közismert nagy könyvtáralapító főpapok (gr. ESZTERHÁZY Károly, gr. BATHYÁNY József és Ignác, gr. KOLLONICS László, gr. ERDŐDY László és a többiek) elsősorban az európai tudományos eredmények hazai elterjesztését, modern egyetemek alapítását, csillagvizsgáló obszervatóriumok és egyéb tudományos intézetek felállítását tekintették főfeladatuknak. Tették pedig mindezt azért, hogy az egyház hagyományos kultúráközvetítő és kultúrafejlesztő szerepe továbbra is fenntartható legyen. Maradandó értékű gyűjtő- és szervezőmunkájukkal a főpapok természetesen — akarva, akaratlanul — hozzájárultak a nemzeti műveltség emeléséhez is.¹³⁴

A tanító és lelkészkedő papság véleménye

Az ismert tényekből következtetni lehet tehát arra, hogy a tudományművelő szerzetesség, de a hetvenes-nyolcvanas években a világi alsópapság is pozitíven, sőt lelkesen értékelte SZÉCHÉNYI Nemzeti Könyvtárának létrehívását. A káptalanokról és tagjaikról viszont — tekintve hogy a kanonoki stallumok nemcsak főpapi ranggal és javadalommal, de főpapi mentalitással is jártak — inkább azt lehet feltételezni, amit a püspökökről, hogy elismeréssel, de kissé talán féltékenyen fogadták SZÉCHÉNYI alapítását.

Ha a SZÉCHÉNYI-levéltárban őrzött idevágó, mintegy 70 darabra menő le-

131. MIT II. k. 551—571. l. — HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon*. München, 1973. 338—339., 364—367. l.

132. L. a 13. jegyzetet!

133. Kivált a piaristák és pálosok. MIT II. k. 551—559. l.

134. HERMANN, i. m. 309—310. l. — BERLÁSZ, *Könyvtári kultúránk*. 324—328. l.

velesanyagot átolvassuk, az előforduló nyilatkozatok alapján feltevéseinket meszszenenőleg igazolva láthatjuk. Legyen szabad a dokumentumok sokaságából csupán néhányat, a legjellemzőbbeket bemutatnunk.

ALBER Nep. János pesti hittudományi professzor nyíltan megírta SZÉCHÉNYI-nek, hogy az új tékát nemcsak saját személyében kívánja használni hanem tanítványaival is használtatni fogja.¹³⁵

HORVÁTH Ferenc szombathelyi líceumi professzor, mint a Haza üdvét (*salus patriae*) üdvözölte a Nemzeti Könyvtárt.¹³⁶

BIELEK László nyitrai piarista kollégiumi rektor, egy azok közül, akik a Széchényi Könyvtár korszakos jelentőségét legvilágosabban felismerték, s ennek bátran kifejezést adtak. Levelében azt írja, hogy véleménye szerint nagyobbra hivatott ez a gyűjtemény minden más újonnan létesült tékánál, akár a PATACHICH-, KLIMO- és BATTHYÁNY-, akár a TELEKI-félénél, mintogy általa a nemzet története, nyelve, s ezek révén az egész „hallhatatlan” nemzet fejeződik ki. Szó szerint:

„... *Excellentia Vestra altius hic adsurgere dignatur, facit enim praeter id, quod illi post magnum Matthiam Corvinum facere, facit hoc rarum et singulare, quod nationis historiam, linguam, eius scriptores et in illis totam nationem immortalem facere intendat.*”

Ezen túlmenően utal a levélíró PLINIUS tudósítására is, mely szerint ASINIUS POLLIO annak idején Rómában nyilvános könyvtárt állított s ezzel el sem múló nevet szerzett magának. Majd így folytatja:

„*Eadem gloria manet manebitque in Magna Hungaria semper Excellentiam Vestram propter hanc, nunquam antea apud Hungaros auditū instituti, magnis sumptibus erectam publicam bibliothecam.*”¹³⁷

Egy másik piarista, a neves BOLLA Márton Kőszegről ezeket írta: Boldog az a haza, amelynek egyetlen polgárától ennyi jó jut osztályrészül („*Felix patria, ubi ab uno cive tantum boni contingit!*”). Kijelenti: a Széchényi Könyvtárból az egész magyar irodalomra új fény árad szét („*in unversam literaturam Hungaricam nova lux diffunditur*”).¹³⁸

CSÁNKY Gábor ugyancsak piarista, Máramarosszigetről jelképesen próbálta kifejezni, mit jelent a Széchényi-téka a magyar művelődés számára. Ez a könyvtár „*a Magyar Bölcsesség temploma*”, a nyomtatott katalógus pedig „*arany gyertyatartó*” e templomban. SZÉCHÉNYI érdemeit is szimbólummal érzékeltette, mondván:

„*Már csak ketten-hárman vannak nagyjaink között, akik Párizs aranyalmájára, vagyis a halhatatlanságnak édes gyümölcsére méltók: Excellentiád, Festetich György és Koháry Ferenc. En az almat előre kinéző jövődöléssel Nagyságodnak ítélem és szentelém.*”¹³⁹

Egy ferences, P. JAKOSICH József budai prior, a katalógusokat átlapozván, mint Pannónia fia jelentette SZÉCHÉNYINEK csodálatát („*admirationem filii Pannoniae*”).¹⁴⁰

135. OL Széch. lt. I. cs. 29. sz. 137. f. Pest, 1808. dec. 12.

136. Uo., 313. f. 1807. okt. 26.

137. Uo., 171–172. f. 1803. júl. 25.

138. Uo., 180. f. 1802. aug. 18.

139. Uo., 212. f. 1803. május 18.

140. Uo., 321. f. 1802. okt. 30.

Egy világi pap, DÖME Károly izsai (Komárom megyei) plébános nyilatkozata ebben az óhajban csúcsosodott ki: „*Óh Haza, emelj oszlopot a te nagy fiadnak*”¹⁴¹

BOGYAI Mihály kódsdi parochus szerint a könyvtár a régi műzsákkal való érintkezésre („*commercium Musarum veterarum*”) nyújt lehetőséget.¹⁴²

Főpapi nyilatkozatok

A főpapok általában ugyancsak tisztelettel, de úgy látszik, mintha hűvösebb elismeréssel fogadták volna a Széchényi Könyvtár alapítását. Persze, azért körükben is előfordultak igazi, fenntartás nélküli méltatók.

Ilyen volt KÖSZEGHY László csanádi püspök. Levelében széles történeti távlatba állítva örömteli méltatást olvashatunk a *Hungarica Bibliothecáról*; nemcsak Nagy Lajos és Mátyás király korát emlegeti mint dicső előzményeket, hanem — némi túlzással — az antik világ híres gyűjteményeit, a *pergamoni* és *alexandriai* könyvtárt is párhuzamba állítja a Széchényi könyvtárral.¹⁴³

MILASSIN Miklós székesfehérvári püspök, is mint a haza legnagyobb reményét („*spem optimam patriae*”) üdvözölte a Széchényi Könyvtárt.¹⁴⁴

MÁRTONFI József erdélyi püspök levele tartózkodóbbnak tűnik. Ő mindössze annyit közölt SZÉCHÉNYIvel, hogy kitűnő nyomtatott katalógusai mintául fognak szolgálni a BATTHYÁNY Ignác által létrehozott és ő általa is gyarapított gyulafehérvári könyvtár címjegyzékeinek elkészítésénél.¹⁴⁵

Még hűvösebb hangú gr. KOLLONICS László kalocsai érseknek, a századforduló egyik legnagyobb könyvtáralapító főpapjának levele. Alig több udvarias köszönetnyilvánításnál.¹⁴⁶

Hasonlóképpen inkább csak elegáns fogalmazású, udvarias mondatok, semmint mélyen szántó gondolatok jellemzik a többi főpap (ZERDAHELYI Gábor beszercebányai, FUCHS Ferenc nyitrai, ROSOS Pál veszprémi püspök és SZABÓ András esztergomi vikárius) levelét is.

Némiképp kivételt képez két hazai délszláv főpapnak, a horvát Maksimilian VRHOVAC zágrábi püspöknek és a szerb Stefan STRATIMIROVIĆ karlócai érseknek levele. Mindketten szívélyes hangon és őszinte elismeréssel üdvözölték SZÉCHÉNYIT. Az előbbi nemcsak méltatta a Nemzeti Könyvtár jelentőségét, hanem saját részéről való gyarapítását is kilátásba helyezte. (Ez később meg is történt.)¹⁴⁷ Az utóbbi pedig — nyilván avégből, hogy SZÉCHÉNYI érdeklődését a szerb kultúra iránt is felkeltse — négy sűrűn teleírt oldalon valóságos értekezést írt a szláv népek nyelvéről, kialakulásáról és a cirill írásmódról.¹⁴⁸

A kanonoki méltóságot viselő jeles papi személyek (KOLLER József és ZSIVICS Mátyás pécsi, SZERDAHELYI György Alajos váci, br. FISCHER István egri, gr. SAUER Kajetán nagyváradai, VANTSAY János és KASZANITZKY Ádám esztergomi, NEUMANN Ernő és RADVÁNYI Aladár csanádi kanonok), valamint a kano-

141. Uo., 238. f. 1803. ápr. 3.

142. Uo., 178. f. 1803. febr. 18.

143. Uo., 376. f. Temesvár, 1806. márc. 22.

144. Uo., 422. f. Székesfehérvár, 1804. márc. 28.

145. Uo., 411. f. Pozsony, 1802. aug. 15.

146. Uo., 361. f. Buda, 1803. febr. 12.

147. Uo., 587. f. Pozsony [1807.] júl. 30.

148. Uo., 676–677. f. Pozsony, 1802. aug. 13/25.

noki testületek megnyilatkozásaiban is — úgy tűnik — kétféle visszhang érvényesül: némely helyen a nemzeti öröm, büszkeség és derűlátás hangja, másutt csupán egy finom, de szenvtelen gratulációé. Az előbbieken az új értelmiségi célok iránti rokonszenznek, az utóbbiakban a meg nem értésnek, az elvi fenntartásnak tüneteit látjuk. Íme, néhány példa a pozitív jellegű nyilatkozatok sorából.

Az *egri káptalan* levele először igaz örömének ad kifejezést afölött, hogy SZÉCHÉNYI nagybecsű magyar könyvtárát „*publicis usibus pro popularium solummodo commodo addicere dignata est*”. Majd biztosítja a grófot a Haza és a művel Nyugatot elismeréséről:

„*Rara omnino liberalitas et facilitas nec nisi in summis, qualem quidem non sola Hungaria, sed et docta Germania, Gallia et Italia Excellentiam Vestram merito suspicit litterarum et litteratorum amicis quaerenda.*”

Örvend azon is, hogy a tudomány nélküli Magyarországról szóló rosszindulatú vádak a katalógusokkal cáfolatot nyertek:

„*Gratulamur Excellentiae Vestrae, gratulamur et dulci patriae, quod illustri hoc facto per Excellentiam Vestram penitus detecta sit illa macula, genti nostri insigni quorundam exterorum scriptorum malevolentia, nec minore iniuria inusta, quasi nulla nos tenent litterarum cura, nullus vigeret apud nos Musarum amor.*”

Kijelenti továbbá, hogy nem kell már keseregni a Corvina könyvtár pusztulásán:

„*Desinent etiam litterati populares nostri in futurum tantopere deplorare tristem illam Corvinianae Budensis Bibliothecae iacturam, quae victoribus ad Mohatsium Turcis in praedam cessit; nec ultro invidébunt eiusdem reliquias Caesareae Vindobonensi illatas...*”

mert SZÉCHÉNYI bőkezűségéből van már új könyvtárunk, melynek révén ismét felvirágozhat a hazai tudományosság.¹⁴⁹

A *székesfehérvári káptalan* levele is magasztalja SZÉCHÉNYIT a Hazának és az egész tudós világnak („*nobis et orbi erudito*”) rendelkezésére bocsátott nagyszerű gyűjteményéért.¹⁵⁰

A *győri káptalan* annak a hő óhajának ad kifejezést, hogy SZÉCHÉNYI nagyszerű tékája

„*dulcissimam Patriam nostram ornat, locupletat atque plane cumulat. Maneat perpetuum!*”¹⁵¹

Természetesen nemcsak a magyar népiségű országrészek káptalanjai (vagyis az említetteken kívül még a csanádi, kalocsai, pécsi, szombathelyi, váci és nagyváradai káptalan) körében nyilvánult meg sok megértés a Széchényi Könyvtár alapítása kapcsán. Hasonló, gyakran igen meleg fogadtatás jelei mutatkoztak meg a nemzetiségi vidékek káptalanjai részéről is.

149. Uo., 123. f. 1807. dec. 19.

150. Uo., 124. f. 1807. nov. 27.

151. Uo., 326. f. 1807. dec. 20.

Így pl. lelkesen tolmácsolta a haza háláját a *munkácsi görög katolikus káptalan* is:

„Perenni cum gratitudine chara patria nostra magnanimum hunc Excellentiae Vestrae recolet zelum.”¹⁵²

De többé-kevésbé szívélyes hangon nyilatkoztak más, gyakran nemzetiségi elemekből álló káptalanok is. Így az *esztergomi, pozsonyi, nyitrai, besztercebányai, rozsnyói* vagy Erdélyben a román görög katolikus *balázsfalvai*, Horvát-Szlavón országban pedig a *zágrábi*. Tekintve azonban, hogy a levelekben viszonylag kevés az új gondolat és sok az egyazon formát követő megfogalmazás, a belőlük való további idézésektől eltekintünk.

Előrebocsátott megállapításunkat — hogy ti. a korszerű kulturális törekvések iránt a felsőbb egyházi testületekben is országszerte sok figyelemreméltó megértés és rokonszenv jelentkezett — a fenti idézetekkel igazoltnak láthatjuk.

Társadalmi szemlénk további során a Széchényi Könyvtárnak protestáns egyházi körökben való fogadtatását kíséreljük meg tisztázni.

E) *Protestáns egyházi személyek állásfoglalása*

Kétségtelen, hogy a hazai protestáns egyházaknak a 17–18. században nehéz, kálváriás utat kellett megjárniuk. Az elszenvedett üdöztetésekkel, megaláztatásokkal azonban egy nagy erkölcsi jó is együttjárt, az ti., hogy nem kellett eszmei és érdekközösséget vállalniuk a magyar államiság megszüntetésére törekvő Habsburg uralkodóházzal. A legmostohább körülmények között sem kényszerültek a haza, a nemzet, a magyar művelődés érdekeivel ellentétes célokat szolgálni. Ennélfogva nekik nem is kellett a 18. sz. második felében a nemzeti gondolat újjászületésének időszakában visszafordulni, visszatérni a helyes, a természetes útra, miként a katolikus papságnak.¹⁵³

De volt a protestáns egyházaknak egy másik nagy előnyük is, a 18. századi korszakos átalakulás idején. Számukra az a világi kultúra, amely a nemzeti eszmével szoros egységben követelt magának társadalmi elismerést, nem volt oly távoli, annyira idegen, mint a katolikus papság számára. Ez nemcsak azért volt így, mivel a protestáns lelkészség tulajdonképpen világi életformát élt, sőt valójában beleolvadt a nem-egyházi társadalomba, hanem azért is, mert intellektuálisan is több szállal kötődött a laikus kultúrához, mint a katolikus. A protestáns teológusoknak — tudjuk — külföldi egyetemi tanulmányaik során mindenkor alkalmuk volt bármiféle világi stúdiumokkal, akár orvostudománnyal is foglalkozniuk, míg a katolikus klérikusok ilyesmitől általában el voltak zárva. Protestáns részen tehát a laikus műveltséggel való megbarátkozás, annak munkásai közé való beállás nem okozott különösebb nehézséget.¹⁵⁴

Végül, de nem utolsó sorban előnyösebb helyzetben találta a felvilágosodás kora a protestáns papságot annyiban is, hogy ők nem voltak olyan mélyen bele-

152. Uo., 434. f. Ungvár, 1807. dec. 26.

153. A magyar protestáns egyházak XVIII. századi helyzetéről I. MÁLYUSZ Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Bp., 1939, 24–89. l.

154. BUCSAY Mihály: *Geschichte des Protestantismus in Ungarn*. Stuttgart, 1959. 128–130., 130–136. l. — BÍRÓ Sándor—BUCSAY Mihály—TÓTH Endre—VARGA Zoltán: *A magyar református egyház története*. 1949. 223–226. l.

ágyazva a feudalizmus társadalmi rendjébe és ideológiájába, mint az államvallást alkotó, az állam igazgatásában tevőlegesen részt vevő katolikusok. Szuperintendenseik nem számítottak főpapoknak, és semmiféle befolyásuk sem volt a politikára. Hasonlóképpen lelkészeiket is inkább a polgári státushoz tartozóknak tekintette a köztudat, semmint nemeseknek. Az ő számukra tehát a polgárosodás fejlődésiránya rokonszenves kellett hogy legyen, annál is inkább, mivel ők nemcsak hírből, hanem közvetlen tapasztalás alapján is ismerték a kibontakozó új polgári társadalmi berendezkedést. Azokban a német, holland, svájci és angol városokban, ahol egyetemi tanulmányaikat végezték, alkalmuk volt látni, mennyivel rendezettebb, kifinomultabb, humanusabb a polgári életrend a feudálisnál.¹⁵⁵ Ugyanezt a nyugat-európai polgári világot a katolikus papság nem ismerhette meg, mert esetleges külföldi tanulása kapcsán legfeljebb a fejlődéstől messze elmaradt itáliai városokban fordulhatott meg.

Mindezen körülmények alapján nyilvánvaló, hogy a protestáns papság szinte predesztinálva volt arra, hogy egyik képviselője legyen az új polgári-patrióta művelődési törekvéseknek és egyben fundamentuma e programot megvalósító új polgári értelmiségnek. Éppen ezért fel kell tételeznünk róla, hogy a Széchényi Könyvtár életre hívásának eseményét teljes megértéssel és osztatlan örömmel fogadta, hiszen okvetlen fel kellett ismernie ebben a feudális kultúrából való kibontakozás első komoly eredményét és a továbbfejlődés hatékony eszközét.

Másfelől nemigen hihető, hogy akadtak volna olyan protestáns papi elemek, akik a Széchényi Könyvtárban, mint katolikus mecénás alapításában valamiféle álcázott „ultramontán” intézményt gyanítottak volna. Sokkal inkább akadhettek viszont olyanok, akiket esetleg nemzeti aggályok kerítettek hatalmukba. Tudvalevő ui. hogy a hazai protestantizmus sem dogmatikai, sem kormányzati, sem anyanyelvi-etnikai tekintetben nem volt egységes. A helvét és az ágostai hitvallás alapján külön alkottak egyházat a reformátusok s külön az evangélikusok. (S mindegyiken belül elkülönült egymástól a magyarországi és az erdélyi egyház.) Egyiknek sem volt állandó központi szerve; zsinataik időleges jellegűek voltak. Nyelvi-etnikai tekintetben pedig úgy alakult a helyzet, hogy Magyarországon csak a reformátusság volt egyöntetűen és kizárólagosan magyar összetételű az evangélikusság részben német, részben szlovák elemeket foglalt magába csak kis hányadban volt magyar; Erdélyben viszont egységesen magyar református és unitárius egyház, illetve egységesen német evangélikus egyház állt fenn.¹⁵⁶

A felvilágosult polgári kultúráért indított hazai mozgalmat ez a nyelvi-etnikai megosztottság nyilvánvalóan magymértékben gyengítette, sőt kezdettől fogva válsággal fenyegette. Előrelátható volt ugyanis, hogy a feudális műveltség felszámolása során a kiküszöbölendő közös latin nyelv helyébe minden etnikai csoport a maga nyelvét kívánja majd használatba venni.

Nos, a Széchényi Könyvtárról, amelyet megalakulásakor inkább *nemzeti*, mint *országos* jelzővel emlegettek,¹⁵⁷ eleinte nem lehetett tudni, hogy a BESSE-

155. BÍRÓ—BUCSAY—TÓTH, i. m. 233—235. l.

156. BUCSAY, *Geschichte des Protestantismus*. 33—41. l.

157. Maga SZÉCHÉNYI Ferenc is gyűjteményi katalógusának 1799—1803-ig megjelent kötetain *Bibliotheca Hungarica Nationalis Széchényiana*-nak nevezte a könyvtárt, csak 1807 után, amikor az országgyűlés rendi intézménynek nyilvánította a gyűjteményt, vált használatossá a *Bibliotheca Hungarica Széchényiano-Regnicolaris* elnevezés.

NYEI-féle magyar nyelvű kulturális törekvések szolgálatára alakult-e, avagy minden hazai nemzet művelődésének előmozdítására. Ez a kérdés — annak ellenére, hogy a latin nyelv még szilárdan tartotta magát sok évszázados uralmi helyzetében — a német és a szlovák evangélikus papság körében már könnyen felmerülhetett.

Lássuk hát, miről tanúskodnak a SZÉCHÉNYI Ferenchez intézett protestáns papi levelek! Számuk meglehetősen nagy, félszáznál több. Közülük itt csak azokra leszünk figyelemmel, amelyek a kiváltképpen egyházi pályán működő lelkészekről és magasabb előjáróktól származnak. A literátori tevékenységükkel országos jelentőségre emelkedett papi személyek leveleit majd az új polgári értelmiség tárgyalásakor fogjuk számba venni, ugyanúgy, mint a katolikus papság esetében.

Református lelkési megnyilatkozások

Református részről — e leszűkített körben — legyen szabad csupán egynéhány illusztris személy (SINAI Miklós tiszántúli szuperintendens, SZIKSZAI György debreceni, MINDSZENTI Sámuel komáromi, KOVÁTS József nagykovácsi, FÁBIÁN János vörösbényi, BÁTHORI Gábor pesti lelképásztor és GÁTI István máramaroszi-eti esperes) levelére hivatkozni. Közülük magyar nyelven csak hárman írtak, a többiek a latint használták. Idézni csupán három levélből fogunk, mint olyanokból, amelyek valamiféle eredeti gondolatot tartalmaznak, vagy pedig egyéb okoknál fogva különösen jellemzők.

Ünnepélyes hangvételénél, kifejező erejénél és őszinteségénél fogva első helyre kívánkozik a RACINE-fordító KOVÁCS József levele. Benne a lelkész az egész magyarság háláját tolmácsolja a grófnak éspedig ezekkel a szavakkal:

*„Leborulván a Haza Excellentiád lábaihoz, háladatos könnyek közt köszönti Excellentiádnak, hogy annyi fiainak életet, dicsőséget és örök emlékezetet adott, és örömmel ígéri a halhatatlanságot Excellentiádnak, aki oly sokakat halhatatlanokká tett. Mi is pedig a Hazának most élő fiai, kiket ennyire megtisztelt Excellentiád, a Hazának vitézeit csudáljuk, annak tudósait becsüljük, de egyedül Excellentiád az a nagylelkű jötevő, akit háladatos szeretettel tisztelünk és magasztalunk.”*¹⁵⁸

GÁTI István klasszikus és jellegzetesen preromantikus „szíttya” kifejezésekkel magasztalta SZÉCHÉNYIT: „óhajtom, hogy a Magyarok Istene, a Magyar Hazának dicsőségére és Helikonunk díszére Excellentiádat hosszú élettel magtartsa...”¹⁵⁹

BÁTHORI Gábor a Széchényi-katalógust méltatva kijelenti, hogy az e műfajban nemcsak hazai, de tudtával európai viszonylatban is mintaszerű. Örvend azon is, hogy a külföldi rosszindulatú kritikák, amelyek múzsatlan országnak bélyegezték Magyarországot, most — lenyűgöző irodalmi teljesítményeinek láttán — el fognak némulni. Végül annak a reményének ad kifejezést, hogy a Nemzeti Könyvtár a hazai *respublica literaria*-nak új virágzását fogja elindítani.¹⁶⁰

158. OL Széch. lt. I. cs. 29. sz. 367. f. 1803. ápr. 16.

159. Uo., 273. f. 1803. szept. 12.

160. Uo., 152. f. 1802. okt. 3.

Evangélikus lelkészi megnyilatkozások

Több jellemző megnyilatkozás közül lehet válogatni az evangélikusok oldalán, mégpedig mindhárom nemzetbeli lelkészek részéről. Íme a nevek: BOGSCH Jakab, GAMAUF Teofil, VILFINGER Ernő János, mindhárman soproni lelkészek, CRUDI Dániel dunáninneni szuperintendens, MOSSÓCZY-INSTITORIS Mihály és TRENTSENSZKY Ferenc pozsonyi prédikátorok, továbbá GLOSIUS Dániel pesti, HRABOVSKY György kissomlyói, KLEIN János gölnici, PLACHY András túrósztentmártoni, NÉMETH László győri és KIS János nagydömölki lelkész. E papoknak túlnyomórészt latin nyelvű levelei közül számunkra kiváltképpen a nem magyar személyek megnyilatkozásai érdekesek. Az alábbiakban tehát csak ezekből fogunk idézni.

Álljon itt elsőnek a tudós szlovák pap MOSSÓCZY-INSTITORIS Mihály levele. A lelkész, ugyanúgy mint sok magyar levélíró párhuzamot von MÁTYÁS király és SZÉCHÉNYI szerepe között. MÁTYÁS érdemét ezekkel a szavakkal méltatja:

„*Mathias Corvinus, rex Hungariae, insignis ille toga sagoque heros, multis quidem suis praeclare gestis immortale sibi nomen procuravit, nulla tamen se illustrius, quam pertinaci atque infatigabili Minervam cum Marte sociandi studio; et quidem ea rara felicitate, ut eo regnante, perdidit nostra Hungara Patria summa fuerit et armorum et litterarum Europa officina atque palestra.*”

Ezután a Corvin-téka pusztulásának tényeit regisztrálja, s ezzel a disdichonnal köszönti az új Országos Könyvtárt:

*Luctus abi! ex tumulo Corvini bibliothecam
Szétsényi proprio suscitavit aere Comes.*¹⁶¹

Egy másik szlovák lelkész PLACHY András, ugyancsak MÁTYÁSnak a legdicsősegebb és legtudósabb királynak: („*gloriosissimus unaque literatissimus rex Mathias Corvinus*”) emlékét idézi és a budai téka prefektusáról, Galeotto MARZIORól emlékezik.¹⁶²

Bogsch Jakab soproni német lelkész szerint a Széchényi Könyvtár homlokára valami efféle felirat¹⁶³ kívánkoznék:

„*LIBRORUM THESAURUS
PUBLICA PATRIAE SALUS*”

TRENTSENSZKY Ferenc pozsonyi prédikátor úgy véli, hogy a téka a tudományok tanulmányozása által („*per literarum studium*”) széles körben fog a lelkek kiművelésére („*ad culturam animorum*”) szolgálni.¹⁶⁴

161. Uo., 330–331. f. Pozsony, 1802. okt. 29. Fenti levélrészlet magyar fordításban: „*Corvin Mátyás, Magyarország királya ama jeles tógás és palástos hős, bár sok kiváló tetteivel is halhatatlan nevet szerzett magának, mégis semmiben sem volt kiválóbb, mint abban, hogy szívós és fáradhatatlan törekvéssel társítani iparkodott Minervát Marssal, és pedig olyan ritka, szerencsés módon, hogy uralkodása alatt igen kedves magyar hazánk Európában mind a fegyvereknek mind a tudományoknak legnagyobb műhelye és gyakorlótere volt.*” — A disztichon fordítása pedig így hangzik: „*Távozszál gyász Corvin sírhalmáról! Széchényi gróf saját költségén kelti életre könyvtárát.*”

162. Uo., 490–491. f. [Túróc]-Szentmárton, 1804. márc. 15.

163. Uo., 177. f. 1802. nov. 20.

164. Uo., 617. f. 1802. okt. 14.

Úgy véljük, nem szükséges tovább idéznünk. A bemutatott levélrészletek olyan személyektől valók, akiket a szlovák, illetve német nemzetiség reprezentánsainak lehet tekinteni és akik ennél fogva közvéleményt fejeztek ki.

Át kell térnünk a tárgyunk szempontjából legfontosabb társadalmi réteg, ti. az új polgári értelmiség körében kifejezésre jutott nézetek megvizsgálására.

F) A polgári értelmiség közvéleménye

Kikből állt a polgári értelmiség?

Részben tisztáznunk kell mit is értünk polgári értelmiség alatt. Sőt fel kell vetni a kérdést, létezhetett-e egyáltalában Magyarországon ilyen társadalmi réteg a 18–19. század fordulóján?

Régebbi történetírásunk és irodalomtörténet-írásunk a 19. század elejének, első felének társadalmi-szellemi életét vizsgálva, nem ismert fel semmi ilyesféle képletet; ha íróinkat, tudósainkat társadalmilag kategorizálni akarta, az adott merev rendi csoportokba osztotta be őket: főurak, nemesek, papok. Ehhez képest a szóban forgó korszakban végbement polgári reformmozgalom tulajdonképpeni hordozójának a középnemességet („*magyar tiers état*”) tekintette azzal a megokolással, hogy magyar városi polgárságról ekkoriban még nem lehet szó, hiszen kis-számú és kicsiny városaink (ti. szabad királyi és bányavárosaink) lakosai zömükben németek voltak.¹⁶⁵

E magyarázat helyessége iránt csak újabban támadt kétely, amikor kutatóink észrevették, hogy társadalmi-kulturális életünkben a nemességen kívül fontos szerepet töltött be egy bizonyos, eddig fel nem ismert polgári jellegű értelmiség is, amely a reform-nemességgel közösen keresett kiutat a feudalizmus elmaradottságából. Ámde csak keveseknek sikerült kielégítően megfogalmazni, mit is kell ezen, a nemesség mellett, vagy még inkább a nemesség mögött szerényen meghúzódó polgári értelmiségen érteni.¹⁶⁶

Nos, ez a polgári értelmiség egy, harmadfél évszázadon át szüntelenül tartó lassú intellektualizálódási folyamat társadalmi eredménye volt. Kezdődött a reformációval, amely — jól tudjuk — nemcsak az „igazi” német lakosságú városok polgárságát kapcsolta be az írás-olvasás tanulásának nagy társadalmi mozgalmába, hanem a magyar etnikumú mezővárosok parasztpolgárságát is. 16. századi humanistáinknak, reformátor íróinknak nem egy kiválósága s a lelkészek zöme már az utóbbi körből került ki. De akarva, akaratlanul életben tartotta, sőt szélesítette ezt a folyamatot az ellenreformáció is; biztosra vehető, hogy mind a jezsuita és a piarista, mind a pálos és ferences rend nem csekély részben szintén magyar, szlovák és horvát mezővárosi, illetve kismemesi elemekből nyerte tagjait. Ugyanekkor az egész 17–18. század folyamán — az országos iskolahálózat sűrűsödésével

165. SZEKFFŰ, i. m. 68–78. l.

166. Még SZERB Antal, aki a magyar felvilágosodással szorosan összefonódó ún. *pre-romantikát* éles szemmel felismerte, sem döbrent rá, hogy e jelenség tulajdonképpen egy polgári eredetű és polgári tudatú értelmiség tudományos és irodalmi munkásságából bontakozott ki. SZERB A.: *Magyar irodalomtörténet*. (Bp. 1947.) 192–196. l. — L. még MIT III. k. 80–87. l.

együtt — mind katolikus, mind protestáns oldalon nőttön-nőtt a világi tanult társadalomelemek száma is.¹⁶⁷

Rendkívül erőteljes lökést kapott ez a fejlődési irányzat a török hódoltság alól felszabadult középső országrészek helyreállításával kapcsolatban is. Az újra települt községek sokaságában, kivált pedig a belőlük szervezett uradalmak százaiban egyre szélesebb írásfoglalmazásban és számolásban jártas, műszaki, mezőgazdasági és jogtudó szakszemélyzet alkalmazása vált szükségessé.

De a korszerű követelmények szerint átszerveződő állami és megyei közigazgatás, középítkezés (földmérés, útépités, vízszabályozás), valamint a közegészségvédelem is folyvást növekvő mértékben kívánt iskolázott szakembereket (jogászokat, mérnököket, orvosokat, sebészeket stb.). Bizonyos, hogy a nagyszombati egyetemnek 1769 óta tartó folyamatos reformálása, a szempci és magyaróvári szakiskola valamint a *Ratio Educationis* és JÓZSEF császár 1785. évi jobbágytörvénye, amely a parasztság szabad tanulásának kívánt utat nyitni, — ennek a nagyrányú társadalmi szükségletnek a fedezését volt hivatva elősegíteni.¹⁶⁸

Ebből a hosszan tartó, egyre szélesülő és mélyülő társadalmi-kulturális folyamatból nőtt ki a 18. század végére az az értelmiség, amely ha formailag nem is, de lényegileg messzemenően megfelel azoknak a követelményeknek, amelyeket a polgáriság fogalma feltételez.¹⁶⁹

Úgy véljük, Magyarországon a 18—19. század fordulóján a polgárságot semmi esetre sem szabad csupán rendi alapon értelmezni. Helyesen akkor járunk el, ha a polgárság körét nem korlátozzuk kizárólag a privilegizált szabad királyi és bányavárosok civiseire, hanem kiterjesztjük a szabad jász-kun és hajdú városok, az erdélyi ún. taxás városok, sőt a formailag földesúri joghatóság alatt álló szabados mezővárosok (oppidumok) „polgári” rétegeire is, arra az országos viszonylatban igen nagyszámú társadalomrétegre, amely jogilag paraszti és szegény armális nemesi elemekből tevődött össze, többé-kevésbé önkormányzatú községi életet élt és többnyire polgári keresetből (kézművesiparból, vásározásból, szőlőművelésből, bor- és állatkereskedelemből, stb.) tartotta fenn magát.¹⁷⁰

Tehát — szerintünk — a gyakorlatilag szabad polgári életforma az a kritérium, amit a polgári helyzet döntő ismérvének kell tekinteni, nem pedig az országrendi jogállás. Ebben az értelemben nyilvánvaló, hogy a szegény nemesség jó része is a polgársághoz számlálандó, más része pedig a szabad parasztsághoz, de semmi esetre sem a tulajdonképpeni nemességhez: az ún. közép-nemességhez, amely úrbéres és allodiális birtokok földesura volt, egyben ura a vármegyének s a törvényhozás alsó táblájának is. Ha pedig így állt a helyzet, a feudalizmus végső időszakában Magyarországon, akkor nem lehet többé magyar polgárság nélküli társadalomról sem beszélni. Tudomásul kell vennünk, hogy a német nyelvű rendi polgárság mellett, igenis volt egy, amannál alighanem nagyobb számú magyar nyelvű polgárságunk is.¹⁷¹

167. Erdélyi viszonylatban az értelmiségnek mint külön társadalmi kategóriának létét és történelmi kibontakozását JAKÓ Zsigmond vázolta két beces tanulmányban: 1. *Az erdélyi értelmiség kialakulása.* = *Korunk.* 1967. 20—27. l., 2. *Az egyházi és világi értelmiség szétválása a feudális Erdélyben.* = *Korunk.* 1967. 216—224 l.

168. EMBER, i. h. 160—162. l.

169. Uo.

170. VÖ. HAJNAL, *Az osztálytársadalom 175—178. l.*

171. L. az 56. jegyzetet!

Igen fontos társadalomtörténeti tény ez, amely a polgári értelmiség fogalmának korszakunkban és a reformkorban való jogos használatát igazolja, s egyben azt is megmagyarázza mit kell ez alatt érteni. Nyilvánvalóan azt a gimnaziális, vagy akadémiai iskolázottságú intelligenciát, amely egyrészt természetesen a királyi kiváltságos városok rendi polgárságából, másrészt azonban a nem királyi jellegű szabad és szabados városok polgári lakosságából sarjadt ki, s amely — lett légyen bár formailag nemes — polgári keresetből (mint magán- vagy közalkalmazásban álló tisztségviselő, tanár, nevelő, földmérő, esetleg mint önálló ügyvéd vagy orvos), tehát nem feudális járadékokból vagy jövedelmekből tartotta fenn magát.

Kiegészítő rész gyanánt járultak ehhez a civil (laikus) jellegű értelmiséghez olyan papi elemek is, akik főképpen világi irányú intellektuális tevékenységet folytattak; zömüket protestáns lelkészek, kisebb részüket rendházakon kívül élő katolikus szerzetesek tették; ortodox papok csak elvétve akadtak közöttük.

Íme, ez a polgári értelmiség jelentése tágabb, „*honorácior*” értelemben.

Szűkebben azonban e fogalom alatt a szóban forgó kiterjedt csoportnak csak legfelsőbb, legkimagaslóbb rétegét kell érteni, azt, amely hivatásszerűen tudományos vagy szépírói alkotó munkát végzett, s nyomtatásban közzétett műveivel szolgálta a társadalom és a nemzet ügyét, vagyis az ún. *literátorokat*. Ők voltak könyvkultúránk s egész szellemi életünk fejlesztői, nemzeti tudatunk megújítói, érzésvilágunk alakítói.¹⁷²

Magától értetődik, hogy ez a literátor-réteg strukturálisan nem volt egyöntetű, homogén társadalmi képződmény. Túl a fent ismertetett rendi különbségeken, választóvonalat alkothatott bennük még a hitvallásbeli hovatartozás, a világi vagy papi hivatás és természetesen az anyanyelvi adottság. A vallásos elmentéket azonban a felvilágosodás évtizedeiben átalakult társadalmi gondolkodás nagymértékben letompította, a nyelvi ellentét pedig még csak ekkoriban kezdett a közömbösség burkából kibontakozni. Végso fokon úgy látszik, hogy literátor-társadalmunk mozaikszerű részei a 18–19. század fordulóján mindinkább harmonikus együttest alkottak; összhangba rendezte őket közös törekvésük: az elmaradott feudális állapotokból való kibontakozás vágya.

Az 1772 óta megindult szellemi erjedés s különösképpen az 1790. évi nagy röpiratháború meggyőző tanúságot tett arról, hogy literátoraink — rendi és nyelvi hovatartozásukra való tekintet nélkül — milyen jól fel tudták mérni az elavult jogrendnek, az agrárius provincializmusnak, a szűk látókörű partikuláris politizálásnak és a szervezetlen, széthulló kulturális életnek fejlődésgátló szerepét. Meggyőződést szerzett új polgári értelmiségünk arról is, hogy az archaikus viszonyokból való kilábolás csakis a rendek, kivált a középnemesség meggyőzése és közreműködése által lesz lehetséges. Úgy vélem: azok a tudományos és ismeretterjesztő nagy erőfeszítések, amelyeket e korban Bessenyeiék fellépése után, magyar nyelven többek között ARANKA György, DECSY Sámuel, DUGONICS András, GÖRÖG Demeter, KERÉKES Sámuel, MOLNÁR János, NAGYVÁTHY János, PETHE Ferenc, RÁTZ Sámuel, RÉVAI Miklós, SZACSVAI Sándor és VÁLY András, — latinul: kivált KATONA István, KOVACHICH Márton György, PRAY György, SCHÖN-WISNER István és WALLASZKY Pál, — németül pedig ENGEL János Keresztély, SCHEDIUS Lajos, SCHWARTNER Márton és WINDISCH Károly Gottlieb fejtett ki — közvetlenül vagy közvetve —, mind a nemesség társadalmi mozgósítását, akti-

172. *MT* III. k. 80–87. l.

vizálását kívánták szolgálni egy korszerű magas színvonalú szellemi élet kiépítése céljából.

Hogy ez a heterogén összetételű, de mindenesetre polgári formák között élő és polgári jellegű írói tevékenységet folytató értelmiség tudatosan vagy tudattalanul valóban polgári célok felé törekedett, arról éppen a Széchényi Könyvtár alapítása kapcsán tett levélbeni nyilatkozatokból lehet határozott meggyőződést szerezni.

Tekintsük át ezek után a hazai literátorok által SZÉCHÉNYI Ferenchez intézett leveleknek gazdag (200-nál több darabot felölelő) csomóját, s válasszuk ki közülük azokat, amelyek — írójuk személyénél fogva — kiváltképpen alkalmasak a különböző rendi, vallási vagy nyelvi-etnikai csoportok állásfoglalásának kifejezésére.

Szemlénket négy kategóriában fogjuk megtartani: a) jogtudósok és történészek, b) a honismeret tudósai, c) természetkutatók, orvosok és mezőgazdászok, valamint d) költők, írók és nyelvészek csoportjában.

Jogtudósok és történészek véleménye

A hazai feudális társadalomtudományok élén a jogtudomány állt. Fejlődése — annak ellenére, hogy az egyetemnek 1667 óta külön jogi fakultása volt, sőt ezen kívül a 18. század folyamán több önálló jogi főiskola is keletkezett — igen lassú ütemben haladt.¹⁷³ Hazai jogunk forrásainak feltárása és tanulmányozása az évszázad végéig, KOVACHICH Márton György működésének kibontakozásáig váratott magára.¹⁷⁴ SZÉCHÉNYI Ferenc Nemzeti Könyvtára gazdag jogtörténeti kútforrágot és számos, feledésbe merült jogi feldolgozást tartalmazott. Kérdés: mennyire értékelték mindezt jogtudósaink?

A pesti jogászprofesszorok nyilatkozatai közül BARITS Adalberté, DEMÉN Antalé, KELEMEN Imrée és LAKICS György Zsigmondé érdemel említést. Leveleik arról tanúskodnak, hogy általában felismerték a SZÉCHÉNYI-gyűjtemény jelentőségét; hangsúlyozták ugyanis, hogy a gyűjtemény tanulmányozásából jelentős társadalmi haszon („*communis utilitas*”) fog származni.

A fővárosban élő, de az egyetemen kívül álló KOVACHICH Márton György, jogtörténetírásunk kiváló érdemű úttörője SZÉCHÉNYI katalógusának tudományos jelentőségét ebben a tömör mondatban fejezte ki: „*Catalogus iste cui parem adhuc in bibliographia Hungarica non habuimus, multiplicem viris eruditis praestabit utilitatem*”. Mondhatta ezt annál inkább mert a bibliográfia mögött ott volt a valóságos könyvanyag is mindenki számára hozzáférhetően.¹⁷⁵

A vidéki akadémiai jogtanárok levelei sorában említést érdemel HAJNIK Pálé (Pozsony) és KÖVY Sándoré (Sárospatak). Az előbbi a Széchényi Könyvtárt méltatva, azt mondja, hogy az „*decus et ornamentum reipublicae litterariae*”,¹⁷⁶ az utóbbi pedig az alapító SZÉCHÉNYINEK így mond köszönetet:

173. ECKHART Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667—1935*. Bp. 1936. 7—28., 36., 208—241. l.

174. V. WINDISCH Éva: *Kovachich Márton György a forráskutató*. Bp. 1969. (Kandidátusi értekezés tézisei.)

175. Ol. Széch. lt. I. cs. 29. sz. 370—371. l. Buda, 1802. aug. 22.

176. Uo., 299. f. 1807. nov. 15.

„*Excellentissimo ... domino Francisco Széchényi... qui in Hungaria — si Mathiam regem excipias — primus bibliothecam dicando ingenia hominum rem publicam fecit, (prout Asinium Pollionem Romae fecisse Plinius celebrat), pro catalogo bibliothecae eiusdem sibi gratiose dono dato humillimas gratias agit.*”¹⁷⁷

Egy harmadik vidéki jogtanár, BREZANÓCZY Ádám (Pozsony) más szavakkal, de hasonló értelemben üdvözölte SZÉCHÉNYIT és alapítását.¹⁷⁸

A jogtudomány mellett a századfordulón már kiemelkedő jelentőségre jutott a történettudomány is. Ismeretes, hogy az államtörténet idáig ismeretlen kút-főanyagának akadémikus jellegű publikálása és latin nyelvű tudományos feldolgozása különösen a volt jezsuita szerzetesek (PRAY György és KATONA István) buzgalmából egyre nagyobb arányokat öltött. Egyidejűleg megindult — mégpedig jobbra protestáns tudósok (BUDAI Ézsaiás, ENGEL János Keresztély, FESSLER Aurél Ignác) révén — történelmünknek polgáribb szellemű magyar és német nyelven való feldolgozása is. Ezenkívül kialakulóban volt a diplomatika, numizmatika, genealógia és heraldika, valamint a művelődéstörténelem, az ún. *historia literaria* tanulmányköre, úgyszintén a táj- és helytörténeti kutatómunka is. Nemcsak a nagy iskolavárosokban, hanem a perifériákon, a főhelyektől távoleső vidékeken is számos kiváló tudós foglalkozott feledésbe merült múltunk feltárásával.¹⁷⁹

Az országos jelentőségű nagy historiográfusok közül KATONA István ex-jezsuita, a pesti egyetem nyugalmazott professzora¹⁸⁰ és ENGEL János Keresztély, Bécsben élő hazánkfia már 1802 nyarán üdvözölte SZÉCHÉNYIT és gratulált alapításához.¹⁸¹ A téka jelentőségét méltató nyilatkozatot azonban egyikük sem tett. Talán azért, mivel mindkettőjük kutatói figyelme és tevékenysége levéltárakra irányult, meg talán azért is, mivel volt alkalmuk megismerni a leggazdagabb hazai magánkönyvtárak, sőt a bécsi *Hofbibliothek* magyar könyvkincseit is.

Egy harmadik, szintén külföldön élő nagy tehetségű historikusunk, FESSLER Aurél Ignác, aki a magyar történelemnek a német kultúrkörben való propagálásával szerzett kitűnő érdemet,¹⁸² Berlinben kelt levelében így méltatta SZÉCHÉNYI érdemét:

„*Durch deren Schenkungen ... [haben Sie] in diesen Zeiten der Erhaltung, des Egoismus und der Selbstsucht, Einheimischen und Auswärtigen ein erhabenes Beyspiel von dem nationalen Gemeinsinne der Hungarn aufgestellt.*”¹⁸³

Vidéken élő, szűk helyi lehetőségek közé szorított történetíróink természetesen igen nagy örömmel fordultak a Széchényi Könyvtár felé.

BUDAI Ézsaiás a debreceni kollégium professzora, az első magyar nyelvű történeti összefoglalás írója, a következő lelkes mondatokkal adott kifejezést a Széchényi-téka létrejötté felett érzett örömének:

Ezen intézet által „*a Magyar név méltatlan homályosságából nemcsak kivétetik, hanem egyszerre oly fényre és dicsőségre emeltetik, mely a külső nemzetekben bámulatot szerezhet és tiszteletet. ... A Széchényi név oltsa el a Maecenas nevet, amelynél ez annyiival*

177. Uo., 375. f. 1803. május 1.

178. Uo., 186. f. 1802. aug. 16.

179. LÉKAI Lajos: *A magyar történetírás 1780–1830.* Bp. 1942. 16–45., 56–60. l.

180. OL Széch. lt. I. cs. 29. sz. 340. f. Kalocsa, 1802. aug. 22.

181. Uo., 244. f. 1802. szept. 1.

182. Koszó János: *Fessler Aurél Ignác.* Bp., 1923.

183. OL Széch. lt. I. cs. 29. sz. 268. f. Berlin, 1808. júl. 20.

dicsőségesebb, amennyivel nagyobb dolog egész Hazát és Nemzetet, mint egynéhány embert, bár Virgiliusok és Horatiusok legyenek is azok, szeretni és boldogítani!"¹⁸⁴

Hasonlóképpen áradó örömmel vette a Széchényi Könyvtár felállításának hírét a szlovák WALLASZKY Pál, művelődéstörténetünk első nagyérdemű monográfusa, ekkoriban jolsvai evangélikus lelkész.

„Bonum deum! — így kiált fel — quantae Sunt hae reipublicae literariae Hungaricae divitiae, quas majores nostri saltem ante annos quinquaginta vix sperare poterant!”

A továbbiakban pedig azt írja, olyan érzése van mint annak idején BRASSIONI humanistának, aki MÁTYÁS király tékájában járva, Jupiter kebelében képzelte magát. Ez a könyvtár — írja — aranyból is kedvesebb nekem (*„auro mihi carius”*). Végül azonban kötelességszerűen felhívja SZÉCHÉNYI figyelmét a hazai szláv nyelvű irodalmi termékekre, amelyeknek a nagyszerű gyűjtemény sajnálatosan híjával van.¹⁸⁵

Nem kisebb elismeréssel adózott SZÉCHÉNYINEK és alapításának egy másik szlovák származású, de szepesi szász tanintézetben, a késmárki liceumban működő történettanár, PODKONITZKY Ádám. Terjedelmes levelében a Nemzeti Könyvtárnak két olyan jellegzetességére utal, amely különös tiszteletre, becslésre tarthat számot. Az egyik az, hogy a művelt Európában — a franciák mellett — mi magyarok vagyunk az egyedüli nép, amely hazai könyvtermését intézményesen összegyűjtötte, mégpedig nem úgy mint a gallok — akik tulajdonképpen királyok és főpapok kincseit sajátították ki, hanem egyetlen nagy honpolgár nemeslelkű, áldozatos ajándékából létesítettük. Ezt szó szerint így fejezi ki:

„Erit idem quoque genti nostrae singulari ornamento, quod natio Hungara in posterum caeteros Europae cultiores populos ac nominatim etiam Franco-gallos, qui soli Nationali Bibliotheca et Musaeo hactenus gloriabantur, antecellit ideo, quod hi ista decora sua e spoliis regum et pontificum per nefas congesta sibi appropriaverint. Hungari autem suam Nationalem Bibliothecam unius civis optimi ingentibus impensis iuste conquistam, singulari eius animi generositate ac munificentia dono oblatam acceperint.”

A másik tiszteletreméltó vonás ebben az intézményben az — folytatja PODKONITZKY —, hogy nem csupán egyes tudósok öncélú hasznára szolgál, hanem az egész tudományosságnak, az egész Hazának van szentelve! Az eredeti szöveg szerint:

*„Erit denique illud etiam non modo singulis viris literatis tanto fontium ac subsidiorum apparatu ad eruditionem suam locupletandam et res Patriae illustrandas diligenter usuris (quos inter me quoque proximis vacationibus futurum spero) singulari beneficio, — verum etiam universo orbi literario et charae nostrae Patriae (cui utique proferendos scientiarum fines multum pro futuros quis dubitet?) insigni emolumento.”*¹⁸⁶

184. Uo., 191. f. Debrecen, 1803. jan. 30.

185. Uo., 597—598. f. 1803. márc. 2.

186. Uo., 492. f. 1803. márc. 6.

A honismeret tudósainak véleménye

A történelem mellé a századfordulón már egyenrangú társként kezdtek felzárkózni az állam- és honismeret tudományágai: a topográfia, a statisztika és a helytörténet.

SZÉCHÉNYI ezekben a viszonylatokban is 12 tudóst tüntetett ki katalógusának megküldésével, közülük azonban csak kettőnek (KORABINSZKY János Mátyásnak¹⁸⁷ és SCHWARTNER Mártonnak¹⁸⁸ a válaszát ismerjük. Kettőjük közül is csak az utóbbinak levelében találunk érdemleges megjegyzéseket. SCHWARTNER, az Egyetemi Könyvtár megbízott igazgatója nemcsak a hazai irodalom, hanem a könyvtárügy („*res literaria et libraria*”) szemszögéből is értékeli ezt a szellemi kincsestárat („*thesaurum illum librarium*”), s kiemeli, hogy kivált a nemzeti jellegű tudományok művelőjének („*literarum Hungaricarum cultoribus*”) elsőrangú támasza lesz: becsesebb az aranyból és cédrusból.

A helytörténeti kutatók (BÁRDOSY János, EDER József Károly, GENER-SICH János, GOTTSCHICH Ignác, LEHOTZKY András, SCHÖNWISSNER István, SIMONCHICH Ince és SZIRMAY Antal) is lelkesen üdvözlük SZÉCHÉNYI Ferencet és könyvtárát. Legyen szabad itt csupán SIMONCHICH Incének, a máramarosszigeti piarista gimnázium igazgatójának, tájtörténetünk és numizmatikánk egyik úttörőjének leveléből idézni: e tudósunk „*reipublicae literariae stator*”-ként üdvözlí SZÉCHÉNYIT s többek között ezt írja: „*Tu domine comes, eruditis aedem posuisti!*” S megállapítja, hogy ez a téka, vagyis a tudomány háza („*domus eruditionis*”) többet jelent a nemzetnek mint a hajdani nagy Corvin könyvtár, mivel hogy az tulajdonképpen nem az ország kincse volt („*regni thesaurum non fuit*”) csak a királyé.¹⁸⁹

A kezdeti fejlődés állapotában levő hazai közgazdasági irodalom művelői közül egyedül BERZEVICZY Gergely az, akinek SZÉCHÉNYIhez intézett levelét ismerjük. Ám ő valóban egyike volt a széles látókörű, európai műveltségű férfiaknak, akik teljes jelentőségében fel tudták mérni a Nemzeti Könyvtár intézményét. Nem csoda hát, ha ily szavakkal méltatta Széchényit:

„*Nomen Excellentiae Vestrae ab omnibus litteratis, ab omnibus Hungaris celebrabitur in omne aevum.*”

S nehogy a gróf túlzásnak tekintse e hódolatot, szükségesnek tartott még egy megjegyzést:

„*Nihil ago aliud, quam ut gratitudinis publicae, quae maxima est, partem minimam declarem.*”¹⁹⁰

Természetkutatók, orvosok és agrónómusok véleménye

A jogtudomány, történetírás és honismeret képviselőinek megismerése után a következőkben arról kell meggyőződnünk, miképpen vélekedtek a nemzeti könyvtár felállításáról a természettudósok. Itt mindenesetre csekélyebb érdeklő-

187. Uo., 364. f. Bécs, 1802. dec. 1.

188. Uo., 712. f. Pest, 1802. okt. 9.

189. Uo., 705–706. f.

190. Uo., 162. f. Kakaslopnice, 1803. febr. 15. — GOMBÓCZ Endre: *A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói*. Bp. 1936. 190–390. l. — Ua.: *A hazai természettudósok rövid életrajza. Élettudományok*. Bp. 1939.

déssel és kevesebb érdemleges hozzászólással kell számolnunk, hiszen a hazai természettudományok a 18—19. század fordulóján még éppen csak *in statu nascendi* voltak.¹⁹¹ A Nemzeti Könyvtár állományában — amely zömmel korábbi idők könyvanyagát foglalta magában — tulajdonképpen még alig lehetett képviselve valami „modern” szakirodalom. Kérdés, hogy ennek ellenére is meglátták e legalább a jövő ígérétét úttörő természettudósaink a Széchényi-tékában.

Nyomatott könyvtári katalógusát a gróf mintegy 20 természetbúvárnak küldte meg (köztük a csillagász BRUNA Xavér Ferencnek, a botankius KITAI-BEL Pálnak és DIÓSZEGI Sámuelnek, a mineralógus KRALOVÁNSZKY Andrásnak és BENKŐ Ferencnek) s körülbelül ugyanennyi orvosnak (köztük BENKŐ Sámuelnek, BÉRCZY Jánosnak, CSEH-SZOMBATHY Józsefnek, DERCSÉNYI Jánosnak, HAFNER Mihálynak, KISS Józsefnek, KOLBANY Pálnak, KOVÁCS Mihálynak, LUMNITZER Istvánnak, NEUSTÄDTER Mihálynak, NYULAS Ferencnek, PRANDT Ignácnak, RÁ CZ Sámuel professzornak, RÁTH Pálnak, SÁNDORFFI Józsefnek, SCHÖNBAUER Józsefnek, SETH Jánosnak, WOLF Andrásnak, ZAY Sámuelnek és TOLNAI Sándor állatorvos professzornak). Az eseményszámba menő kiadványra a megtisztelt személyek csaknem kivétel nélkül válaszoltak, mégpedig hasonlóan örömteli hangon, mint akár a történészek, vagy a jogászok. Legtöbbjük ui. polihisztorikus műveltséggel rendelkezett s ennél fogva értékelni tudta a szűkebb szak-tudományán kívül eső tudományágak irodalmi kincsestárát is. Legyen szabad ennek illusztrálására néhány idézetet felsorakoztatni.

Magyar nyelvű levéllel gratulált SZÉCHÉNYINEK BENKŐ Ferenc, a nagyenyedi református kollégium tanára, az első magyar ásványtan szerzője. E jeles férfiú is — mint legtöbb kartársa — kissé nehézkes, dagályos stílusban, de őszinte szívvel fejezte ki érzelmeit.

„Az *Excellentiád* hazafi és tudományi szeretete — így szól a levél — mely egy a ritkább *Feniksek* közül a magyar földön, egy olyan régen óhajtott oszlopot emelt a magyar írók és fordítóknek, melyet az idő csak az utolsó napon emészthet meg, amely oszlop mint megannyi drága és nemes kövekből rakatván össze, hogy azok között az én érdemtelen, fővény-apróságú nyomtatványaim is helyet találdtanak, a legnagyobb háladatosságra köteleznek engemet...”¹⁹²

A latin nyelvű levelek közül a következőket emelhetjük ki.

CSEH-SZOMBATHY József pesti orvos e szavakkal értékelt Széchényi érdemét:

„*Gratior posteritas memoriam huius beneficii colet benevolentia sempiterna, Musae vero Pannonicae fautoris sui nomen ac merita in aeterna basi collocabunt.*”¹⁹³

HUSZTY Teofil Pozsony város orvosa, a svájci orvosok és sebészek társaságának, valamint a jénai mineralógiai társaság tagja, pedig ezzel a szép mondattal fejezte ki mondanivalóját:

„*Libri Tui Excellentissime Comes (ut cum Denisio nostro Tulli utar verbis) nos in nostra Patria peregrinantes errantesque hospites quasi domum deducunt.*”¹⁹⁴

191. M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században*. Bp. 1964.

192. OL. Széch. lt. I. cs. 29. sz. 120. f. 1803. júl. 25.

193. Uo., 651. f. 1802. dec. 18.

194. Uo., 318. f. 1802. aug. Michael DENIS (1729—1800), akiről itt szó van európai hírvé könyvtár-tudós volt, előbb a Teréziárium tanára, utóbb a bécsi Hofbibliothek prefektusa.

PRANDT Ignác pesti egyetemi orvosprofesszor a delfoi Apolló szentélyhez hasonlította SZÉCHÉNYI könyvtárát.¹⁹⁵

SÁNDORFFI József Bécsben élő magyar orvos szintén templomként tiszteli a Széchényi-tékát, mégpedig panteonként, amelyben a tudós ősök pihennek.¹⁹⁶

Végül egy erdélyi orvos, NYULAS Ferenc, Kolozs megye *ordinarius physica* magyar nyelvű levelében „*halhatatlan institutum*”-ként emlegeti a Nemzeti Könyvtárt.¹⁹⁷

Meg kell még említeni egy hazai szerb természettudósnak vagy inkább polihisztornak, ATANASIJE STOJKOVIĆ-nak levelét is, ez, a magyar gimnáziumokban tanult és németországi tudományos képzettségre szert tett, (a göttingeni tudós társaságba és a jénai természetkutatók társaságába beválasztott), de végül is orosz egyetemi katedrán megállapodott kiváló férfiú a következő sorokat intézte SZÉCHÉNYI-hez:

„*Mit freudevollem Herzen erfülle ich Hochderoselben schönen Wunsch und glaube diesem recht zu entsprechen, indem in meiner Muttersprache antworte. Es ist ohnehin die Characteristischeste unseres Vaterlandes aus einer Mannigfaltigkeit der Nationen zusammengesetzt zu seyn, die alle ihre eigenthümlich-verschiedenen Sprachen behalten; und dass man es doch bey allen diesen unglaublichen Verscheidenheiten mit raschen Schritten auf der Kultur-Leiter vorwärts rücken sieht. Aber ist es wohl auch möglich, dass eine — wenn auch aus soviel heterogenen Theilen bestehende Nation — nicht schnelle Fortschritte mache, welche in ihrem Schoße Männer hat, die auf das Ganze mit Zauberkraft zu wirken und der gesammtem Masse einen neuen Schwung zu geben wissen.*”

Levele második felében azonban ő is — akárcsak WALLASZKY Pál — azt az észrevételt teszi a nyomtatott katalógusra, hogy abból sajnálatos módon hiányoznak a bontakozóban levő szerb irodalom termékei, így pl. JOVAN RAJIĆ (1726—1801) tudós kovili archimandritának történeti munkája.¹⁹⁸

A természettudósok kategóriájában kell megemlítenünk egy ekkoriban kibontakozó új alkalmazott tudományágnak, a mezőgazdaságtannak négy jeles hazai képviselőjét: MITTERPACHER Lajos pesti egyetemi tanárt, BOGSCH János pozsonyi tanárt, valamint NAGYVÁTHY Jánost és PETHE Ferencet, a keszthelyi Georgikon tanárait. Az utóbbi kettő magyar nyelven köszöntötte SZÉCHÉNYIT.

NAGYVÁTHY a Somogy megyei Csurgón kelt levelében először a somogyi „*magyar parlag*”-ról fest komor képet, majd örömét, reményét fejezi ki a Nemzeti Könyvtár alapítása kapcsán, de ugyanekkor bajsejtelmek is gyötrik. Kijelenti, hogy ő nem tartozik az érdemes literátorok közé, majd így folytatja:

„*De hogyan is lehetne Csurgón és körülötte [nagy] darab földön literátorokat találni. Itt csak calendariumot is a gyolcsos tótoktól kell venni. Sőt ab anno 1550 annyira kialudtak a legelőször itt született magyar műsák, hogy lakos-társaim többnyire, mint amaz olasz herélt énekesek a Scipióknak és Antoniusoknak sírhalmain, a veres barátoknak, Könyves Kálmán, Nagy Lajos, Janus Pannonius, Zrednai Vitéz János, Drágfi Balázs, Szegedy Mihály és a Zriniek könyves lakhelyein érzés nélkül dombolnak. Ambár pedig ez így legyen, mindazáltal nem tagadhatom, hogy a tudományt másokban és annak talán több évszázadokig követ[ő] nélkül maradó Asinius Pollioját különösen Excellentiádban egész erőben ne becsülném s ne magasztalnám. Segélje az Isten, kegyelmes gróf, Excellentiádat hazafiúi áldozatjának boldog végre vivésében! Én az innen származható, Hazám régen várt prag-*

195. Uo., 496—497. f. 1802. dec. 28.

196. Uo., 531. f. 1802. nov. 24.

197. Uo., 464. f. Kolozsvár, 1804. nov. 30.

198. Uo., 678—679. f. Pest, 1802. dec. 29.

matica historiájának és jus publicumának kincsét, ha magam nem érhetem is, maradéknak bizodalmasan bátorkodom örökség szerént által hagyni. Addig pedig szívesen óhajtom, hogy Excellentiádnak hosszú ideje, még több alkalmatossága és elegendő ereje lehessen arra is, hogy a könyvestár mellé közjót szerető szívét is által adhassa édes Nemzetemnek, nehogy a később[i] maradék a tudománnyal magával talán visszaélhetvén, mint a bolond a kést, maga és embertársának romlására fordíthassa.”¹⁹⁹

Másik kiváló agronómusunk, PETHE Ferenc szintén Somogyból, Iharosberényből írt levele is az elhagyatottság, a kényszerű tehetetlenség miatt érzett szomorúságban fogant.

„Sir bennem a magyar lélek, hogy Excellentiádnak a magyar Nemzet hasznára irányuló nagy tetteit nem követhetem . . . vajha csak egy . . . lépést tehetnék Excellentiád nyomdokainak követésében kedves Nemzetünknek világosítására!”²⁰⁰

A korszerűsödő mezőgazdaság szükségletei hívtak életre egy másik alkalmazott tudományágat, a földmérést, a mérnöki tudományt. Ennek a szakterületnek két korai jeles képviselőjét, mégpedig MITTERPACHER Józsefet, és a pesti *Institutum Geometricum* professzorát valamint VEDRES Istvánt, Szeged város geometráját is megtisztelte SZÉCHÉNYI a Nemzeti Könyvtár katalógusával. MITTERPACHER latinul, VEDRES magyarul válaszolt. Az utóbbinak leveléből idézhetjük a következő mondatokat:

„A Magyarok Bibliothecája a Haza és a Nemzet boldogságának előmozdítását fogja szolgálni. Lajos, Zsigmond és Mátyás boldog emlékezetű királyaink nyomdokait követi Méltóságod. A dicsőség templomában Méltóságod azok között foglal helyet, akik az Országot alkották, a Nemzetet bölcs törvényeikkel fenntartották, s az embereket a setétségből a világosságra kivezették. — Hajdan virágzó nemzet volt a magyar! Méltóságod törekvése, hogy a Magyarság tetteit, tulajdonit és nyelvét (amely nélkül csakugyan megszűnne nemzet lenni) a felelősséggel szomorú tengeréből kiragadja. — Meg kell hogy ismerje a Magyar Nemzet ilyen intézetek által édes Hazáját s fölemelkedhessék hajdani dicsőséges állapotára.”²⁰¹

Költők, írók és nyelvészek nyilatkozatai

A legélénkebb visszhangot, a legáradóbb örömet azonban — ha egyáltalában lehetséges különbséget tenni a társadalmi megnyilatkozások között — talán mégis az írók, költők körében váltotta ki a Nemzeti Könyvtár alapítása. Érthető, hiszen a téka, amely magában foglalta a reformáció kora óta eltelt évszázadokban keletkezett, szerteszét hányódó, többé-kevésbé ismeretlen szellemi termésünket, — az új értelmiségnek éppen ezen élcsapata számára jelentette a legtöbbet. Jelentett mindenekelőtt nagyarányú öntudat-gyarapodást. Nem volt okuk többé írónknak a nyugati intellektualizmussal szemben oly mértékű kisebbségi érzésre, mint idáig. Magyar íróktól származó ezernyi latin nyelvű nyomtatott könyvvel lehetett immár demonstrálni, hogy a XVI. század óta — amióta kontinensünk a könyvkultúra szintjére került — Magyarország igenis szerves része volt a művelt népek szellemi közösségének: a *Latin Európának*. De jelentett egyszersmind erőteljes ösztönzést, biztatást is a megkezdett irodalmi mozgalom folytatására.

199. Uo., 450. f. Csurgó, 1803. jan. 9.

200. Uo., 482—483. f. Iharosberény, 1803. febr. 18.

201. Uo., 589—590. f. 1803. ápr. 11.

A könyvtár magyar nyelvű anyaga (az összallománynak csaknem negyedrésze) ti. kitűnő bizonyossággal szolgált arra, hogy anyanyelvünk, minden ellenkező véleménnyel szemben, messzemenőleg alkalmas igényes írói alkotások létrehozására. Végül, de nem utolsósorban szilárd szellemi támaszt is jelenthetett a téka íróink számára; az elébük táruló régi magyar irodalmi alkotásokban ui. megtalálták azokat az érintkezési pontokat, amelyekhez az új írói törekvéseket hozzá lehetett kapcsolni s amazokkal szerves egységbe hozni.

Íróink, bár köztudomásúlag még nélkülöztek minden intézményszerű szervezetet, amelyben időnként összegyülekezhettek volna, s nem volt semmiféle sajtóorganumuk sem, ahol nézeteiket egyeztethették volna — mégis teljesen fel tudták házni a Nemzeti Könyvtár életre hívásának fontosságát. Bárhol éltek is a széles hazában, bármely távoli kis városban vagy akár faluskában, egyképpen rádöbrentek arra, hogy SZÉCHÉNYI alapítása új korszak kezdetét jelzi a magyar szellemi életben. Megtört a jég, a nemzeti közömbösség, tehetetlenség jege; megindult egy újjászületési folyamat, amelyet késleltetni esetleg lehetett még, de megállítani többé nem. Az az ígéretes jövő, amelyet BESSENYEI profétált, ha nehezen is, íme, bontakozni kezd. Ilyenféle közhangulat lett úrrá íróink lelkében. Erről tanúskodik szinte minden levél, amit SZÉCHÉNYI bármely országrészből, bármilyen rendű, bármely felekezetű vagy világnézetű írótól kapott.

Legyen szabad legelőször a bécsi magyar kolónia tagjait megszólaltatni, akik a császárvárosból igyekeztek a hazai művelődés útját egyengetni. Elsőnek álljon itt két mondat, a magyar nyelvi-irodalmi megújulás egyik zászlóbontójának, a testőríró BÁRÓCZI Sándornak Bécsben kelt leveléből.

Az egyik mondat így szól:

Különös jelentőséget ad a tékának „*Excellentiádnak azon, Hazája hasznát siettető célja, mely által annak gyümölcséből — ajtaja mindenk előtt nyitva lévén —, sok érdemes hazája-fiait részesítettél és országunknak belsőbb esmerettségébe utasítani szándékozok.*” A másik mondat pedig, amely a szellemi elnyomást panaszolja fel, így hangzik: „*Egyedül csak azt fájlalom, Kegyelmes Uram, hogy a könyvvizsgáló szék kérlelhetetlen keménysége megfoszt attól az édes gyönyörűségetől, hogy azon oszlopnak, melyet Excellenciád a háladatos maradék szívében emel magának, én is egy pár kövel nem segíthettem alkotását.*”²⁰²

Bécsből köszöntötte a könyvtáralapító SZÉCHÉNYIT a hazától kényszerűségből távol élő BATSÁNYI János is. Ő azonban tartózkodott véleményének szavakba foglalásától; beérte azzal, hogy az ajándékba kapott katalógusokért viszonzásul egy régi kéziratot és egy rézmetszetet küldött a Nemzeti Könyvtárnak.²⁰³

A századfordulónak egy harmadik, Bécsben élő írója, SÁNDOR István, a jeles *literary gentleman*, aki „*Magyar Könyvesház*” című bibliográfiájával köztudomásúlag szintén azon fáradozott, hogy tudományos-irodalmi múltunk nyomait feltárja — lelkes hangú verses epistolával köszöntötte SZÉCHÉNYIT és a Nemzeti Tékat.²⁰⁴

Kissé kesernyés hangulatú — SZÉCHÉNYI kezdeményezését nagyra tartó, de a gyors fejlődésben nem igen bízó — nyilatkozatot tett BÖLÖNI Sámuel, a bécsi *Teréziánium* magyar nyelv- és irodalomtanára. „*Herkulesi munka*” volt ennek

202. Uo., 121. f. 1802. nov. 30.

203. Uo., 114. f. 1803. febr. 13.

204. Uo., 530. f. 1802. nov. 25.

a gyűjteménynek a létrehozása! — így kezdődik a levél, majd a következőképpen folytatódik:

„... Azt merem állítani, hogy a késő magyar maradék csak úgy és akkor gyűjthet és szerezhethet magának ennél drágábbat és nagyobbbat s hasznosabbat, ha az a szerencséje lehet, hogy a tudományoknak és tudósoknak mind több s Excellentiádnál buzgóbb szeretőjüket, pártfogójukat és felsegítőjüket, mind pedig hogy az eddig élt magyar tudósoknál szorgalmasabb és derekabb férfiakat szülhessen — akik remek munkáikkal az eddig élteknek érdemeiket és írásait felül haladhasák és őket munkáikkal egyetemben a feledékenységnek mély tengerébe bé meríthessék, — akiknek tudományuk világánál nemcsak a két nemes Magyar Haza, hanem az egész roppant pallérozott és pallérozatlan világ láthasson és tőlük magának világot kölcsönözhesen... De mikor jönnek el azok a boldog idők, Kegyelmes Uram, hogy a Magyar Égen ilyen világos csillagok legyenek, amelyek világánál más nemzetek is láthassanak?”

Végül pedig szükségesnek látta BÖLÖNI, hogy egy figyelmeztető üzenetet intézzon a hazai műveltekhez. Ne álltassuk magunkat azzal — írta —, hogy a magyar kultúra hátramaradottságának egyedül az uralkodók és a kormányhatóságok az okai; vétkes abban az egész magyar társadalom is, mert inkább a kényelemnek mint a munkának élt és él, s emellett hiányzik körében a mecénási áldozatkészség is, a szegény írók felkarolása.²⁰⁵

Ugyancsak a nagyúri irodalompartolás hiányát tartotta szükségesnek felemlíteni DECSY Sámuel, a jeles közíró, az 1790. évi „Pannoniai Fénisz” kiváló szerzője is.

„Vajha Excellentiádnak — így írt — követésre méltó kegyes példája Hazánknak több nagyjait is felebreszthetné és ők is azokkal a jótételményekkel, melyeket a kedvező természet nekik bőv mértékkel kiszolgáltatót, illendőkép sáfárkodnának és világi boldogságukat nem holmi mulandó, és hibás indulatjukat ideig s óráig csiklandoztató dolgokban, hanem ennek a földnek boldogításában helyezhetnék, amelynek emlőjén csecsemőkorukban neveltettek, s melynek zsírával még most is szüntelen tápláltatnak. Eképpen mind ő magok nagyobb lelki megnyugvással élhetnének, mind a Magyar Hazának ellenük való panaszai már valaha megszűnnének...”²⁰⁶

Az alakuló hazai művelődési központban, Pest-Budán élő írók közül is többen tettek figyelemreméltó nyilatkozatot; néhányan ünnepi verssel köszöntötték SZÉCHÉNYIT és a nagy eseményt.

DUGONICS András, a preromantikus magyar nemzeti közérzés egyik ébresztője, az Etelka-regények népszerű szerzője többek között ilyen magasztos szavakkal ünnepelte a könyvtáralapító grófot:

„... A Magyar[okról] és Magyarországunkról, kedves édes Hazánkról írt drága könyveknek oly szorgalmatos összeszerzése a halhatatlanságnak arra az oltárára emelte Méltóságodat, melyet se[m] az emberi elmének háládatlan terjedtsége, se[m] az igrig üdőnek végtelen emészthetősége meg nem vesztegethet, annál inkább meg nem emészthet. Adjon a Magyarok Istene több ily hazafit!”²⁰⁷

A fővárosi élet más két szellemi nagyja, RÉVAI Miklós,²⁰⁸ ekkoriban a magyar

205. Uo., 181 — 182. f. 1803. jan. 25.

206. Uo., 229. f. Bécs, 1802. dec. 15.

207. Uo., 239. f. Pest, 1802. aug. 27.

208. Uo., 104 — 105. f. Pest, 1802. dec. 23. RÉVAI latin nyelvű ódája nyomtatásban is megjelent ilyen címen: *Bibliotheca Hungarica patriae consecrata a pio et immortalis meriti optimato ... comite Francisco Széchényi ... , quam inter publica officia suo etiam justo ac debito carmine celebravit.* Pestini, 1802. (Magyar fordítását L. HEGEDŰS Istvántól. = *Erdélyi Múzeum.* 1903.)

nyelv egyetemi tanára és VIRÁG Benedek,²⁰⁹ helybeli írók köztiszteletben álló nesztora egy-egy ünnepi órában adott hangot a nemzeti téka alapítása felett érzett közhálának. Itt csak VIRÁG kísérelésének befejező sorait idézzük:

„Majd a magyar világ a mostani időkre visszaemlékezvén, hálaadó örömei között im ezekre fakad: Akkor sem romlott meg minden szív, akkor is valónak igaz fírad, Haza!”

Kevésbé ünnepélyes hangú, de a korra jellemző nyilatkozatot tett egy Budán élő, másodvonalbeli írónk SÁGHY Ferenc, az Egyetemi Nyomda „gondviselője”. Ő a Nemzeti Könyvtárban kiváltképpen a magyar nyelvmozgalom nagyverejű előmozdítóját látta. Egy, 1792-ben írt munkájára utalva a következő mondatokat vetette papírra:

„Már akkor buzgott szívem a magyar nyelvért, és valamint akkor állítottam, úgy most is vallom, hogy az anyai nyelvnek csinosítása a Nemzetnek csinosításával és dicsőségével együtt jár, melyet ha elmulatnánk, száz esztendő múlva, tekintvén a mostani környülményeket, alig találhatnánk magyart az ő hazájában.” Majd az 1805. év évi nyelvtörvényt idézve megjegyzi: *„Ez a törvény menthet meg bennünket a közel levő elkorcsosodásnak veszedelmétől.”* Végül annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy a magyarság nem fog addig elveszni, amíg magyarul tud beszélni. *„Ellenben pedig, elveszvén a nyelv, elvesz a nemzeti szokás, billeg és végre a nemzet is maga.”* Így veszték el más régi nemzetek is.²¹⁰

S legyen szabad végül a pesti magyar literátorok sorában még egy kevésbé ismert, inkább tudós mint író személyének, Szűts Istvánnak, az egyetemen *„a világi bölcsesség kir. tanítójának”* leveléből néhány beszédes részletet kiemelni.

„Az Excellentiád által összegyűjtött könyvek századok óta raboskodtak különféle rőtkökben. Excellentiád hozta ezeket napfényre s fordította közhaszonra. — Excellentiád dicső ősei iskolákat nyitottak a nemzetnek, Excellentiád könyveket, irományokat ad a kezünkbe. Így hát a magyar Nemzet palléroztatásának nagy részét a Széchényi családnak köszönheti. . . Remek cselekedet ez, Kegyelmes Uram, és következése a halhatatlanság. Tisztelni fogja a magyar Nemzet ezen nagy áldozatnak emlékezetét, míg föntmaradand, s dicsőséges lesz a Széchényi név még az utolsó ivadéknak is.” Ezután egy, a közgondolkodásra jellemző mondat következik: *„Bár megorvosolná ezen nemes példa azon idegen mótelyt, mely Hazánk fiai között egy időtől fogva oly szembetűnően harapózik.”* Végre is a levél ezzel az óhajtással zárul: *„Bár Széchényi Ferenc utódai is mutatnának példát hanyatló nemzetünknek!”*²¹¹

A főváros közelében levő alföldi tájról, Főtről, két író is üdvözölte SZÉCHÉNYI: gróf FEKETE János a felvilágosult franciás költő és a nála titkárként szolgálatot tevő MÁTYÁSI József. A két levél közül inkább MÁTYÁSI érdemel említést. Tőle idézzük ezt a mondatot:

*„... Mielőtt Excellentiádat a nemes lélek arra bírta, hogy oly temérdek gondba és költségbe került gyűjteményét Nemzetünknek ajándékozván, a Magyar Minervának nagy s maga nemében első áldozatot tett: nem győzők eléggé örvendezni, hogy ezáltal magát annak lenni országosan bizonyította, aminek én több esztendővel ezelőtt közrebocsátott munkáim második részének 160-ik oldalán hirdettem. . .”*²¹²

209. OL Széch. lt. I. cs. 29. sz. 577. f. Pest, 1802. dec. 28.

210. Uo., 527—528. f. Buda, 1806. ápr. 8.

211. Uo., 648. f. Pest, 1804. febr. 1.

212. Uo., 412. f. 1803. ápr. 5.

A Dunántúlon élő írók levelei közül hármát emelünk ki.

Az egyik BARÓTI SZABÓ DÁVIDÉ. Ebben a következők olvashatók:

Te, Széchényi, „királyi kincsnél többet nyújtottál a Hazának. Ugyanis mi lehet szebb, hasznosabb, szükségesebb a tudományoknál? Ezeknek eszközlése által jutottak a nevezetesebb birodalmak virágzásra, a nemzetek vadonságokból szelídségre, a hadi mesterség, kézi munkák és kereskedések tökéletességre. Ezek nélkül örök feledékenység nyomná a történet dolgokat; kivessze vitéz bajnokainknak s dicső eleinknek emlékezetét, maga magát sem ismerne az ország... Ha kiholt régiebb, kivált magyar íróinkat nézem, újra születni látszadognak Altalad... Ezer hálaival tartozunk, hogy összegyűjtötted, az enyészet veszedelméből kiragadtad, a setétségből a világosságra hoztad őket... S ha az élő magyar írókat nézem, ezeknek is lankadó tevékenységét felfrissítetted. Mert várhatták-e ezek fáradozásaik jutalmát? Hisz a mostoha körülmények folytán nyomtatásra költött pénzük úgy sem térült meg. De minden jutalomnál többet jelent nekik, hogy munkáik az Országos Könyvtárba kerülnek, s az olvasni akaróknak átadtnak, s az idők viszontagságai ellen megvédenek. Ki ne érezné megtiszteltetésnek, hogy Catalogusodban szerepel, s ki ne nyerne ettől serkentést ama henylő magyarok között, hogy viték almaiból valahára felbredjenek s elmebeli tehetségüket közhaszonra fordítsák... Szerencsések azok, akik ezen nagy kincshez közelebb férhetnek; akik ezzel, amikor nekik tetszik, kedvek szerint élhetnek! Be jó módjuk légyen, a többi között egy tökéletes nagy szótárnak készítésére és a magyarság virágainak bőséges összezedésére!... Hazád fényességére s Nemzedet boldogítására született nagy Gróf, vajmi messze látott mélységes elméd! Más ütéssel lesznek ezután honunk felől a külső nemzetek... Azonban az országnak Tőled ajándékozott nagy könyvház... meg nem szűnik a Tied lenni: a Te fényes neved fogja mindenkoron viselni, és minden haszon, mely abból áradand, Tenedek, mint kútfőnek fog álló köszönettel tulajdoníttatni.”²¹³

Egy másik dunántúli író, akinek a gondolatai idézésre méltók, KRESZNERICS Ferenc Szombathelyről. Levele a Nemzeti Könyvtár eszméjének méltatásával kezdődik:

„Mely eredeti gondolat ez! Minő különösség a maga nemében! Hazánk tudományos kincseit, több magyar századoknak elmebeli iparkodásait egybegyűjteni, Hazánknek ajándékozni, a tudós világgal közleni a mutatóban, és megmenteni minden történhető veszélytől! Fogja minden hazai tudós könyvtáradnak hasznát venni; nemcsak az, aki közelébb láthatja, hanem minden messze levő is, kinek kezébe jóvoltodból eljuttand a mutató, sőt még az utolsó időkben élő maradék is, és emlékezetedet áldani. Halkatlatlan Férfiú! Meggyőzted ezen szerencsés gondolattal győzhetetlen Mátyás királyunkat, mert valóban sokkal szenvedhetőbb volna az ő híres könyvtáradnak elveszte, ha mutatóját bírnánk és tudnók, mi volt ott, mi veszett el. Győzedelmeskedtél Te a veszendőségen is! Megtörted hatalmát a mindent megemészto üdönek és kegyetlen kezéből könyvtáradat kiragadtad. Érje bár akármely veszély, rombolja el egy másod[ik] Szolimán, vagy a régiségnek követek emészto foga [egy] meg — megbo csáss, hogy ilyen irtóztató történhetőségre emlékeztetlek —, mutatóid, melyek a tudós világban el lesznek szélledve, újjal fogják mutatni könyvtáradnak kincseit és minden könyveit nevének nevezni. Soha annak haszna semmivé nem lehet! — Mint bokrosodnak pedig máris jelenlevő hasznai! A büszke külföldi csak nemrég is türehtetlen göggel nézett alá megvetett nemzetünkre, nem lévén a durvaságnak, a vakságnak oly neme, mit kíméletlenül reá nem fogott. És sok gyáva, tudatlan hazafi (ha mégis hazafinak szabad azt neveznem, aki tulajdon fészket méltatlanul rútítani nem átalotta), sok gyáva tudatlan hazafi, mondom, szentségtörő ajkával rebesgette azt vissza, amit a külföldi büszkeség reá fogott. De Te, példás hazafi! ezen könyvtáradnak felállításával, melyet példátlan buzgósággal édes Hazánknek ajándékoztál, szegyenbe hoztad a büszkét, szegyenbe a gyávát... Mint tűnik szembe, Kegyelmes Gróf! ezen hazafiú áldozatot? Mint pirulnak el a megveszett szívek? Mint gyullad, gyarapodik a tiszta hazafiság a jó lelkekben? Látom már emelkedni azt a pompás épületet Pest közepén, melyben a Nemzeti Gyűjteménynek minden nemei díszes helyekre kirakva tündöklően fognak; a zsi bongó tudós sokaságot körülöttek, a nemes vetélkedést, buzgóságot a magyarázatban, az oda tölongó külföldinek bámulását, nemzetiségünknek derültebb fényét, mint annyi bőven fakadó gyümölcseit — óh, nagylelkű Hazafi! a Te intézetednek. — Az

213. Uo., 666—667. f. 1803. május 3.

üdő, mely mindent teljességre hoz, bővebben ki fogja mutatni boldog következéseit dicső tetteidnek, és a késő maradék, mely nálunk még igazabban ítél, azoknak érdemeit magasztalni...²¹⁴

S álljon itt még a pannóniai tájról BÁRÁNY Péternek, SZÉCHÉNYI egykori bizalmasának, 1790-ben a „köznép megvilágosításáért” és a nők művelődéséért bátran kiálló jeles írónak Iványból kelt leveléből néhány mondat:

„Ezen áldozatja Excellenciádnak a Haza oltárán a szelidebb századnak magzatja, és sokkal illatozóbb, mint az öldöklő fegyverhez szokott őseinknek véres áldozatai. Mert fegyver ugyan ez, de édes Hazánkat vérontás nélkül oltalmazó fegyver! Éppen ezen maga nemében egyetlenegy gyűjtemény győz meg engemet arról, hogy édes Hazám csupán ezen szelíd fegyverek fogatkozása miatt közelgetett gyakran végveszélyéhez... Excellenciádnak emlékeztet pedig nagy és örökös hálaadások között fogja a maradék ünnepelni, aki ezen gyűjteményből édes Hazánkért élni tanul inkább, mint halni.”²¹⁵

A Tiszavidékről az ország koszorúja, CSOKONAI VITÉZ Mihály üdvözölte a grófort „Hol jártok, oh Félístenek...?” kezdetű ódájával.²¹⁶

Ugyanebből az országrészből még két tudós nyelvész: Szegedről BENYÁK Bernát piarista, Zilahról pedig GYARMATHI Sámuel tolmácsolta a magyar tudományosság háláját a nagyszerű intézmény létrehozásáért.²¹⁷

A Felvidék magyar írói közül szintén jó néhányan megkaphatták a Széchényi-katalógust, közöttük irodalmi életünk vezére, a nyelvújítás bajnoka, KAZINCZY Ferenc is. Ha valaki fel tudta mérni ennek az első korszerű polgári-nemzeti kulturális intézményünknek a jelentőségét, akkor ő volt az, sajnos, rengeteg levele közül éppen azt nem ismerjük, amely idevágó nyilatkozatát tartalmazza. Pedig nyilván kitűnően méltatta mind a katalógus, mind SZÉCHÉNYI érdemét: „tömjént gyűjtött a Virtusnak.”²¹⁸

Megtalálható a SZÉCHÉNYI gyűjteményben a Felvidék egy másik, kevésbé ismert jelesének, SIMAI Kristóf körmöcbányai piarista nyelvtudósának a levele; ez azonban sajnos nem tartalmaz jellemző megnyilatkozásokat.²¹⁹

Erdélyből az ottani irodalmi-tudományos szervezkedésnek tiszteletreméltó előjárója, ARANKA György fejezte ki a magyar értelmiség örömezését. Levelében többek között ez olvasható:

„Csak egy olyan nagy léleknek juthatott eszébe Nemzete és Hazája közhasznára egy tökéletes magyar könyvesházat szerkeszteni össze és azt... közlésre kinyitni, mint Excellenciádé; és azt a nemes gondolatot csak egy olyan, magát Hazájáért, Nemzetéért nagy áldozatokra felajánlott s meghatározott hazafi vihette tökéletességre, mint Excellenciád. Ezen való

214. Uo., 379—380. f. 1807. szept. 8.

215. Uo., 142. f. 1803. május 12. — L. még OLOFSSON Placid: *Gróf Széchényi Ferenc irodalompartolása*. Pannonhalma, 1940. 103. l.

216. OL Széch. lt. I. cs. 29. sz. 109—110. f. Debrecen, 1802. dec. 19. — Nincs meg a gyűjteményben CSOKONAI-nak e tárgyban SZÉCHÉNYI-hez intézett további két levele: az 1802. szept. 16-án, ill. az 1803. jan. 19-én kelt levél. Ezeket l. *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája*. II. k. összegyűjtötte VARGHA Balázs. Bp. 1973. 908—917., 926—928. l. — Az óda címe: „A N. Mélt. Gróf Széchényi Ferenc Ó Erja Nemzeti Könyvtárára, melly hozzám Kultsár Úr által érkezett.”

217. OL Széch. lt. I. cs. 29. sz. 162—163. f. 1802. szept. 28. és uo. 286. f. 1803. május 30.

218. *Kazinczy Ferenc levelezése*. Közzéteszi VÁCZY János. III. k. 1803—1805. Bp. 1892. 162. l.

219. Széch. lt. I. cs. 29. sz. 707. f. 1803. május.

öröm nálunk mindazok között, kik hazafiúi érzékenységgel bírnak, közönséges..." — A nyomtatott katalógusról pedig így ír ARANKA: „Ez is csak eme nagy léleknek munkája!... Az én éjjeli kis lámpásom tanúja leszen annak, hogy ezekkel a megbecsülhetetlen eszközeivel a tudományoknak... nem fogok restül élni; a nappalok folytában pedig el nem mulatom mindazoknak érdemeket és eszméreteket mind Excellentiád nagy nevét és úri igyekeztét Hazánk fiai között terjeszteni.” Végül, levele záradékában érdekes magyarázatot nyújt ARANKA György arra, miért magyarul s miért nem latinul írta üdvözlő sorait. „Excellentiád szabadságot adván reája, magyar nyelven írtam... Excellentiád méltóztatik a mi szokásunkat erdélyiekül tudni. Nálunk magyarnak magyarral tudós nyelven beszélni vagy leveledzni vagy játéknak vagy magavetésnek tartatik. Felső méltóságoknak pedig, kiknek tisztelettel tartozunk, ennek megsértésének.”²²⁰

Mint az új idők tünetét említethetjük meg, hogy a kor nőírói közül ketten (ARTNER Teréz Sopronból és MOLNÁR Borbála Kolozsvárról) szintén örömlüknek adtak kifejezést a Nemzeti Könyvtár létrejöttén.²²¹

Íróink, költőink lelkes megnyilatkozásait további szemelvények felsorakoztatásával még folytatni lehetne, de úgy véljük, nincs rá szükség. Azok a nézetek és értékelések ui., amelyek közvéleményt fejeztek ki, az eddig bemutatott levélrészletekben is feltáruktak.

2. Külföldi nyilatkozatok a Széchényi Könyvtár alapítása kapcsán

Szemlénk befejezéséül az alábbiakban arról próbálunk valamelyes meggyőződést szerezni, hogyan fogadta a külföld Nemzeti Könyvtárunk életre hívását. Vajon a nyomtatott katalógusok által feltárt, három évszázados irodalmi termésünk valóban keltett-e a környező országok tudós köreiből olyan meglepetést, amint azt idehaza gondolták. Vajon tényleg jelentkezett-e mindjárt ezekben az években bizonyos elismerés a nemzeti könyvgyűjtemény, illetve az általa képviselt magyarországi könyvkultúra iránt?

*

Ismeretes, hogy SZÉCHÉNYI Ferenc 1802—1807-ig 80-nál több tudós személynek, illetőleg tudományos intézménynek küldte meg a Nemzeti Könyvtár nyomtatott katalógusait. Küldeményeinek zöme természetesen Kelet-Középeurópa kulturális központjának, Bécsnek jutott, de került belőlük a Habsburg-Monarchia szláv nagyvárosainak: Prágának, Brünnnek és Zágrábnak is. Számos példány ment a Német Birodalomba: Berlinbe, Göttingába, Jénába, Drezdába és több más egyetemi székhelyre is. Sőt eljutott néhány darab a távolabbi nyugatra (Itáliába és Angliába), valamint a keleti országokba (Lengyelországba és Oroszországba) is.²²²

Ami a megtisztelt személyek és intézmények visszhangját illeti, erre nézve mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy csaknem mindenhol, mindenkitől érkezett válasz SZÉCHÉNYIhez. S nyomban hozzátehetjük azt is, hogy a válaszok java része, komoly, szakértő, pozitív megnyilatkozás volt. Legyen szabad az alábbiakban országok, illetve városok szerint haladva, a legértékesebb levelekből egy-egy részletet bemutatnunk.

220. Uo., 113. f. Marosvásárhely, 1803. márc. 12.

221. Uo., 133. f. 1803. márc. 13. és 432. f. 1803. május 30.

222. BERLÁSZ, *Hogyan propagálta Széchényi etc.* 60—64. l.

A bécsi tudósok levelei közül csak a három legjelentősebbet említjük.

Elsőnek álljon itt Gottfried von SWIETENnek, 1777—1803-ig a bécsi Hofbibliothek prefektusának nyilatkozata.

„Das Verzeichniss der von Euer Exzellenz zum Buhufe Ihres Vaterlandes gesammelten Bibliothek ist mir vor allem des edlen Zweckes und dann auch der verbindlichsten Mittheilung wegen ein wahrhaft theueres Geschenk. In jenem erkenne ich einen neuen Beweis von dem rühmlichen Eifer, der Euer Exzellenz für die Verbreitung nützlicher Kenntnisse von jeher beseelt und so wie ich dem verehrungswürdigsten Bestehen längst schon meine vollkommenste Hochachtung gewidmet habe, so ergreife ich mit lebhaftem Vergnügen die Gelegenheit den Ausdruck davon Ihnen hier zu erneuern.”²²³

A Hofbibliothek egy másik vezetőjének, Paul STRATTMANN-nak levelében többek között ez a mondat olvasható:

„Quantum ac quale novo hocce instituto Tibi Excellentissime Domine, ac nomini Tuo monumentum in conspectu patriae, regni, orbis, popularium externorum et omnis literaturae cultorum posueris!”²²⁴

A Hofbibliotheknak egy későbbi, 1809 utáni prefektusa, a lengyel származású Josef Maxymilian TENCZYN-OSSOLINSKI levelében annak a nézetének adott kifejezést, hogy a magyar Nemzeti Könyvtár tulajdonképpen az egyetemes tudományosságnak (*universae literariae reipublicae*) közös nagy kincse, s kijelentette azt is, hogy SZÉCHÉNYIhez hasonlóan, ő is összegyűjti a lengyel nemzet irodalmi régiségeit s gyűjteményét nemzetének hagyományozza.²²⁵

Komoly és szép elismerésben részesült SZÉCHÉNYI Bécs többi szellemi és közéleti kiválósága részéről is, nevezetesen Johann Melchior BIRCKENSTOCK udvari tanácsos, tanügyi referens, Heinrich BRETSCHNEIDER a pesti Egyetemi Könyvtár egykori őre, Franz Maria CARNEA-STEFFANEO 1807—1809-ig a Hofbibliothek prefektusa, Anton Wielhelm GUSTERMANN jogtudós, a Teréziánium tanára, Johann Franz HERMANN udvari tanácsos, kulturtörténész és bibliográfus, Josef HAMMER guberniumi tanácsos, Bernhardt Freiherr von JENISCH 1803—1807-ig udvari könyvtári prefektus, Johann MÜLLER történész, a Hofbibliothek egyik őre, Carolina PICHLER neves költő- és író, Joseph SARTORI történész, a Teréziánium könyvtárosa, Michel WAGNER teológiai professzor, Johann WÄCHTER evangélikus lelkész és Anton Freiherr SPIELMANN az osztrák udvari kancellária elnöke részéről.

SZÉCHÉNYI bécsi arisztokrata baráti köréből — amelynek tagjai közül Joseph CHOTEK, Joseph von RETZER, Franz SARAU, Johann Joseph WILCZEK, Franz WALDSTEIN és Karl ZINZENDORFF ismertebbek — legyen szabad csak RETZER bárónak, SZÉCHÉNYI teréziánumi tanuló társának leveléből idéznünk.

„Dieses Werk ist ein glänzendes Zeugnis der ausgebreiteten Kenntnis Ihrer vaterländischen Literatur und des thätigen Eifers, mit dem Eure Exzellenz die Kultur Ihrer Nation überhaupt zu befördern suchen; der Stifter eines solchen Nationalinstituts zu sein, ist aller übrigen zur Belohnung Ihrer Verdienste erhaltenen Titel unbeschadet, der glänzendste Ehrentitel, den Euer Exzellenz sich selbst beiliegen, als ein würdiger Schüler unsers vereinigten Denis!”²²⁶

223. OL Széch. It. I. cs. 29. sz. 670. f. Bécs, 1803. jan. 5.

224. Uo., 675. f. Bécs, 1803. márc. 5.

225. Uo., 466. f. Bécs, 1803. febr. 6.

226. Uo., 516. f. Bécs, 1802. aug. 26. — Denisről l. a 194. jegyzetet.

A prágai és brünni szellemi kiválóságok (Christian Carl ANDRÉ zszurnaliszta, Jan Petr CERRONI történész és levéltáros, Johann Rudolf CHOTEK gróf a cseh királyi tudós társaság elnöke, Josef DOBROVSKY történész és nyelvész, Tobiás GRUBER hidrográfus, Johan MAYER orvos és természettudós, Anton MILOGRÜN apát, František STERNBERG gróf műgyűjtő, Joachim STERNBERG gróf természetkutató, Karel Rafael UNGAR premontrei kanonok, prágai egyetemi könyvtárőr és Anton ZEHENTER magyarországi származású író üdvözlő iratai közül elég ha egyet emelünk ki, UNGARÉT. E tudós igen nevezetes szerepet játszott SZÉCHÉNYI életében. Ő volt az a személyiség, aki a gróft 1787. évi prágai látogatása alkalmával minden bizonnyal először inspirálta egy nemzeti könyvgyűjtemény létrehozására. Terjedelmes levelében a következő figyelemreméltó mondat olvasható:

„*Exegisti monumentum aere perennius!*” — írja a Nemzeti Könyvtár alapítására utalva. A katalógusról pedig így nyilatkozik: „*Quod vero Bibliothecae Tuae Hungaricae a Te concinnatis indicibus, librariam supellectilem, qua divorum Mariae Theresiae et Josephi II. favoribus Bohemi publice utimur, auge, — rem facis animo Tuo, quem in Te apud nos hospite iam olim suspeximus et amavimus, ingentem nostram propensissimam plane consentaneam.*”

De nem jelentőség nélkül való UNGAR levelének az a részlete sem, amelyben a magyar—cseh jóviszonnyról nyilatkozik. Íme:

„*Sed et ad firmandum, quod inter Hungaros et Bohemos dudum intercessit, pulcherrimum illud vinculum insigne munus Tuum sane plurimum valebit. Quidni enim volupe nobis sit, quorum fortissimis dextris adhuc defensi sumus, eorum felicissimos in litteris conatus adcuratius iam nosse, usque ad patria audenda et excitulari et adjuvari.*”²²⁷

Horvátok

Igaz örömmel és megértéssel fogadták SZÉCHÉNYI könyvtáralapításának hírért és a könyvtár katalógusát Horvátország fővárosában, Zágrábban is. Ekkoriban, a századfordulón ui. a magyar—horvát jóviszony még zavartalan volt. SZÉCHÉNYIT, aki JÓZSEF császár korában mint báni helytartó évekig élt Zágrábban, különben is sokan ismerték és tisztelték a horvát szellemi és közéletben. Az üdvözlők sorában a következőket említhetjük: Jozif DOMIN szemináriumi rektort, tudós botanikust, egykor a pesti egyetem tanárát, KLOHAMMER Ferenc magyarországi származású piarista tanárt, Ljudevit MARICH zágrábi tankerületi főigazgatót, és Tomo MIKLOUSICH zágrábi főgimnáziumi tanárt, a 19. századi horvát nemzeti irodalom egyik úttörőjét.

Az együttérzés illusztrálására csak egy levélből idézünk, MARICH főigazgatóéból:

„*Dum proinde pro insigni hocce et sine praevio exemplo, pro decore Nationis facto sacrificio Excellentiae Vestrae humillimas rependo grates, una etiam supplico, quatenus Excellentia Vestra effigie sua pro nunc quidem in bibliotheca, successive autem, dum parem gratiam mihi iam clementissime adpromissam a Sua Maestate Sacratissima obtinuerim, in palatio academico exponenda Academiam Zagrabiensem exornare gratiose dignaretur. Fiet ita, ut in annalibus perennatura Excellentiae Vestrae grata memoria in ipsis etiam intuentium oculis quotidie reviviscat.*”²²⁸

227. Uo., 610. f. Prága, 1803. május 7.

228. Uo., 406. f. Zágráb, 1802. szept. 8.

Németek

A németországi egyetemi városok tudós professzorai közül is számosan gratuláltak SZÉCHÉNYINEK, a magyar Nemzeti Könyvtár létrehozásához.

Álljon itt mindenekelőtt az altdorfi egyetem történész tanárának, Conrad MANNERTNEK méltatása.

„*Felix cui datum est thesauro Tuo praestantibus utilitate, nec non rarissimis libris referto ipsis oculis, proprio usu perfrui; felix praesertim ille, quem studia ad excolendam incliti regni Hungarici historiam volentem trahunt. Non sine quadam invidiae specie beatos hosce sanctuario Tuo immorari mente perspicio, cum indices uberrimi, venusto ordine compositi, apparatus mihi ante oculos collocant convivii, quo alii me procul remoto sunt usuri. — Sed gratulor Patriae Tuae, Vir Illustrissime, inter procures suos viros enutrienti, quibus cordi est rem publicam promovere, rei litterariae adminicula praebere, quibus destitutum vel eminens ingenium a nobili illo emergendi impetu dura necessitate victum retrahitur, nunquam saltem ad eum culturae gradum eniti poterit, quem adiutrix manus Maecenatis gratiosi, litteris dediti, ipsi reddit ascensu faciliorem. — Grata Hungaria remotioribus adhuc seculis Tuo glorians utitur beneficio, meritis extollet laudibus munificentiam, quam et ego grate mente veneror, orans, ut Tuum favorem semper conservare digneris.*”²²⁹

De SZÉCHÉNYI számára s egyben az egész magyar értelmiség számára is talán még többet jelentett a nagy göttingai professzornak, August Ludvig SCHLÖZER-nek elismerő nyilatkozata. Ő tudvalevőleg egyike volt azoknak a tekintélyes személységeknek, akik a 18. század végén és a századfordulón Magyarország kulturális viszonyairól gyakran tettek bíráló, sőt lekicsinylő megjegyzéseket s akinek szavai minden alkalommal égő sebet ejtettek a magyar értelmiség lelkén. Most azonban, a Széchényi katalógusa által feltárt gazdag magyar irodalmi produkció láttán SCHLÖZER nem vonakodott leírni ezt a mondatot:

„*Coeptum opus, ad omnem posteritatis memoriam insigne futurum, gratulor animatus.*”

Majd a katalógusról szóló dicsérő recenziójára utalva megjegyezte még a következőket is:

„*Quid de hisce catalogis universo orbi litterario proficuis ac Ungarico praesertim valde honorificis sententiam in adjuncta plagula palam professus sum.*”²³⁰

Hasonló értelemben nyilatkoztak Németország más kiváló tudós személyiségei is, mindazok, akiket SZÉCHÉNYI a Nemzeti Könyvtár nyomtatott katalógusával megtisztelt. Így: Johann Erich BIESTER a berlini királyi könyvtár őre, JANSON professzor heidelbergi, majd mannheimi egyetemi tanár, Christian Gottlob HEYNE klasszikus filológus, a göttingai egyetemnek SCHLÖZER mellett másik büszkesége, Heinrich Karl ERCHSTADT jénai filozófus professzor és egyetemi könyvtári prefektus, a magyarországi születésű Jakob GLATZ bécsi evangélikus lelkész, a magyar művelődésügy egy külföldi propagátora, Johann Georg MEUSEL erlangeni történész professzor és bibliográfus, Friedrich NICOLAI berlini író és Johann Ephraim SCHEIBEL bresslaui gimnáziumi igazgató, a *Rhediger*-könyvtár prefektusa.

229. Uo., 404. f. Altdorf, 1803. márc. 24.

230. Uo., 543. f. Göttinga, 1803. ápr. 22.

Végül meg kell még említeni, hogy az ekkoriban három részre szakított, idegen elnyomás alatt élő Lengyelországból is kapott két latin nyelvű üdvözlő levelet SZÉCHÉNYI. Az egyiket Jan Chrzciel ALBERTRANDI történész és numizmatikus püspöktől, a varsói *Societas Literaria* elnökétől,²³¹ a másikat pedig a híres könyv- és műgyűjtő Adam Kazimierz CZARTORYSKI hercegtől Krakóból.²³² Mindkét levelet a legmelegebb rokonérzés hatja át.

*

Mindezek után megkísérelhetjük fenti szemlénk eredményeit összegezni. SZÉCHÉNYI Ferenc szóban forgó levelezése alapján a következőket állapíthatjuk meg.

1. A XIX. század elején úgyszólván egész társadalmunkat eltöltötte a nemzeti és szellemi élet megújításának vágya.

2. E társadalmi szükségérzetnek két, ellentétes előjelű indítéka volt: egyrészt kulturális elmaradottságunknak a külföldi kritika által feltárt fájdalmas ténye, másrészt a „dicsőséges múlt” tudata, kivált MÁTYÁS király legendás hírű könyvtárának negyedfél évszázad múltán is továbbélő büszke emléke.

3. A szellemi felemelkedésnek, az ún. *instauratio literarum*nak eszméit egy, jogállásra, anyanyelvre, vallásra nézve heterogén összetételű, de életcéljait tekintve egységes törekvésű társadalmi képlet hordozta és terjesztette: a kialakulóban levő *polgári jellegű literátor értelmiség*.

4. Az értelmiség kulturális reformprogramját, mindennek felett pedig a magyar nyelv felkarolását az ország politikai vezető rétege, a birtokos nemesség messzemenően magáévá tette és tőle telhetőleg lelkesen támogatni igyekezett.

5. Ám a szellemi élet gyakorlati újjászervezését az avult, akcióképtelen feudális állami szervektől senki sem remélhette; az időszerű kulturális intézmények megvalósítását mindenki magánkezdeményezéstől, mecénási áldozatkészségtől várta.

6. A Széchényi Nemzeti vagy Országos Könyvtár (latinul: *Bibliotheca Hungarico-Nationalis Széchényiana* vagy *Bibliotheca Hungarica Széchényiano-Regnicolaris*) életre hívásában az egész hazai társadalom — nemzetiségi, felekezeti és rendi állásra való tekintet nélkül — az 1790. évi reformtervek megvalósításának első, alapvető jelentőségű mozzanatát látta.

7. A Nemzeti Könyvtár alapítása — úgy látszik —, felrázta társadalmunkat abból a csüggeteg és borúlátó hangulatából, amelybe 1795 után az udvari reakció és a francia háborúk juttatták; az értelmiség és a nemesség bizonyos fokig újult öntudattal, életkedvvel és tettvágygal telt el.

Végeredményként kimondhatjuk, hogy a Széchényi Könyvtár életre hívásának történetírásunkban, kivált a hiányzó magyar művelődéstörténelem szerepét is betöltő irodalomtörténet-írásban jóval nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani, mint amennyit az eddigiak során tulajdonítottak neki.

231. Uo., 126—127. f. Varsó, 1804. jan. 18.

232. Uo., 216. f. Krakó, 1803. jan. 7.

Das Echo der Gründung der Széchényi-Nationalbibliothek in Ungarn und im Ausland.

J. BERLÁSZ

Im Jahre 1802 gründete Graf Franz von SZÉCHÉNYI die Ungarische Nationalbibliothek, die auch heute seinen Namen trägt. Die Errichtung dieser Institution war ohne Zweifel eine der bedeutendsten Etappen im kulturellen Entwicklungsprozess der ungarischen Gesellschaft. Es handelte sich nämlich um nichts geringeres, als dass der Graf den ganzen Bücherschatz der seit den Anfängen des Buchdrucks von ungarischen Autoren in Ungarn oder im Ausland erschienen war, oder als Handschrift vorlag, sowie die Werke fremder Autoren über Land und Volk von Ungarn in jahrelanger Sammelarbeit erworben und als Bibliothek organisiert hatte, um sie jetzt der Hauptstadt Pest zum öffentlichen Gebrauch anzubieten. Eine öffentliche Nationalbibliothek dieser Art gehörte aber damals zu den Seltenheiten in Europa.

Lange ist die ungarische Geschichtschreibung die Antwort auf die Frage schuldig geblieben, welche Aufnahme diese grossartige Stiftung seitens der gebildeten Gesellschaft Ungarns bzw. der Gelehrten im Ausland gefunden hat. Vorliegende Arbeit stellt sich die Aufgabe, diese Frage zu beantworten.

In der Einleitung wird berichtet, dass Franz von SZÉCHÉNYI über den 13 000 gedruckte Werke und cca. 2000 Handschriften umfassenden Bestand der Bibliothek einen Katalog in 10 Bänden drucken und davon 500 Exemplare in Ungarn und 100 ins Ausland Privatinteressenten bzw. öffentlichen Institutionen zukommen liess. Die beschenkten Persönlichkeiten — alle hervorragende Vertreter des geistigen Lebens ihres Landes — hatten somit Gelegenheit in ihren Dankesbriefen ihrer Meinung über die neue Institution Ausdruck zu geben. Diese Äusserungen — bis heute im Familienarchiv aufbewahrt — sind für die Nachwelt umso wertvoller, da die zeitgenössische Presse — infolge ihrer geringen Zahl und Umfanges und auch wegen der damals bestehenden Zensur — nicht imstande war, die öffentliche Meinung zu repräsentieren. Anhand dieser Briefe wollen wir das gesellschaftliche Echo dieser Bibliotheksgründung darlegen.

I. Bevor wir zur Besprechung der Briefe übergehen, soll aber im I. Teil (betitelt *Kulturwende — Kulturkriese*) in sechs Kapiteln die epochale Veränderung dargestellt werden, die im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts vor sich gegangen war und das soziale Bedürfnis nach einer Nationalbibliothek hervorgerufen und vorbereitet hat.

Kapitel 1. behandelt die historische Rolle der Habsburger Monarchie bzw. der aufkläristischen Intellektuellen Ungarns. Einerseits soll darauf verwiesen werden, dass die grossangelegte Reformpolitik des Wiener aufgeklärten Absolutismus (der Regierung MARIA THERESIA's und JOSEPH II. (ebenso auf bürgerliche Inspiration zurückzuführen ist, wie die in der ungarischen Gesellschaft gerade um diese Zeit erwachende kulturelle Bewegung, die sich für das Verdrängen des Latein aus Administration, Schulwesen und literarischen Gebrauch und die Einführung der ungarischen Sprache einsetzte. Die höfische Reform die das Schulwesen als etwas Politisches betrachtete (*Ratio Educationis 1777*) rief neben anderen zeitgemässen Anordnungen unter anderem auch die erste ungarische öffentliche Bibliothek, die Universitätsbibliothek ins Leben. Da jedoch diese Bibliothek meist die allgemeine internationale Wissenschaft repräsentierte, setzte sich die nationale Reformbewegung neben vielen anderen auch die Gründung einer Nationalen Bibliothek zum Ziel.

Kapitel 2. bringt eine umfassende Schilderung der Entwicklung der modernen ungarischen Wissenschaft. Es wird gezeigt, wie im 17. Jahrhundert sowohl in den katholischen als auch in den protestantischen Schulen neben dem Studium der Religion und Philosophie nur lateinische Grammatik, Rhetorik und Poetik betrieben wurden, weshalb das Wissen der Gebildeten über Nation und Heimat sowohl als ihre naturwissenschaftlichen Kenntnisse ausserordentlich primitiv und mangelhaft waren. Nach dem Ablaufen der Religionskriege entbrannte ein umso heftigeres Interesse für die Heimat betreffenden weltlichen Kenntnisse. Die von den Universitäten Jena und Halle heimkehrenden protestantischen Professoren und Geistlichen (vor allem Mátyás BÉL und seine Schüler) wurden die Begründer der heimatkundlichen Wissenschaften

in Ungarn. Die Jesuiten (vor allem István KATONA und György PRAY) die früher für die Verwirklichung des katholischen Universals gekämpft hatten, wurden jetzt die Bahnbrecher der nationalen Geschichtsschreibung. Mit der Hilfe der im Entstehen begriffenen Geodesie, Kartographie, Topographie, Mineralogie, Botanik und nicht zuletzt der Geschichtsforschung wurde die wissenschaftliche Entdeckung Ungarns begonnen und vollendet.

Kapitel 3. behandelt z. T. die zur Organisation des wissenschaftlichen Lebens unternommenen Versuche: Gründung wissenschaftlicher Gesellschaften, öffentlicher Sammlungen nationalen Charakters. Die grosszügigen kulturellen Reformanträge, die von der neuen bürgerlichen Intelligenz der Landesversammlung von 1790/91 gemacht wurden, der damals epochale Bedeutung zugemessen wurde, werden erörtert und geprüft.

Kapitel 4. verweist darauf, wie neben dem kulturellen Eifer der ungarischen Intellektuellen auch die von gewissen grossen deutschen Wissenschaftlern geübte Kritik an der ungarischen Nation, am intellektuellen Leben des Landes eine bedeutende Rolle in der Entstehung der Reformpläne der bürgerlichen Intellektuellen spielten. So einerseits die Äusserungen A. L. SCHLÖZERS über die kulturelle Rückständigkeit der Ungarn, andererseits die pessimistischen Prophezeiungen von J. G. HERDER über die Zukunft des ungarischen Volkes.

Kapitel 5. untersucht, wie die „Deputatio literaria“ der Landesversammlung 1790/91 zwar in Prinzip für die kulturellen Reformen eintrat, praktische aber unfähig war die Idee der öffentlichen Bibliotheken und der wissenschaftlichen Gesellschaften zu verwirklichen. Es handelte sich dabei jedoch um eine dringende Aufgabe, umso mehr als das kulturelle Vermächtnis der vergangenen Jahrhunderte baldigst gerettet werden musste. Die Anordnungen Kaisers JOSEPH II. zur Aufhebung vieler geistlicher Orden führten nämlich zumeist zur Zerstreuung der in den Klöstern aufbewahrten alten und seltenen Büchersammlungen.

Endlich behandelt Kapitel 6. die nach den blutigen Geschehnissen der französischen Revolution und der Verschwörung der ungarischen Jakobiner eingetretene tragische Wendung, die in der Politik des Wiener Hofes, wie in den ungarischen Bewegungen zur Einstellung der Reforme, führte. Es war in diesem hoffnungslosen Augenblick, dass Franz von SZÉCHÉNYI die Gründung der ungarischen Nationalbibliothek auf sich nahm.

II. Damit gehen wir zur Behandlung des im Titel angedeuteten Themas über, das ebenfalls sechs Kapitel umfasst. Jedes Kapitel soll die öffentliche Meinung einer Gesellschaftsschicht beleuchten.

1. Zuerst geben wir eine Analyse der gesellschaftlichen Resonanz in den Kreisen des Mitteladels. Diese cca. 3000—3500 Familien umfassende, in der Provinz lebende Klasse war der vorzügliche Repräsentant der ungarischen feudalen Gesellschaft. Es ist interessant, dass sie trotz ihrer lateinisch-juristischen Bildung kein besonderes Interesse für ein höheres intellektuelles Leben zeigte, Wissenschaft und Literatur sprachen sie wenig an. Trotzdem nahm sie die Gründung der Nationalbibliothek — aus mehreren Gründen — mit enthusiastischen Beifall zur Kenntnis. Vor allem deshalb, weil sie in derselben eine mächtige Schutzwehr gegen die politischen Einschmelzungsversuche des Wiener Hofes erblickte. Dann aber auch, weil die Bibliothek eine grossartige Widerlegung der im Ausland verbreiteten Ansichten über die Rückständigkeit und Mangel an Bildung der Ungarn war. Diese Stellungnahme des ungarischen Adels wurde — bezeichnenderweise für den damals noch bestehende Nationalitätenfriede — auch von dem fremdsprachigen Adel Ungarns geteilt.

2. Das städtische Bürgertum war der zweite massgebende Faktor der öffentlichen Meinung. Dieses wurde im Mutterland (d. h. auf dem Gebiet ohne Transylvanien und Kroatien-Dalmatien) von den Einwohnern von 43 freien königlichen und Bergstädten repräsentiert.

Dieses Bürgertum, das zum Grossteil seiner Muttersprache und Kultur nach überwiegend deutsch war, zeigte trotzdem ein sehr positives Interesse an der Entstehung der Nationalbibliothek, da sie darin ein erfolgreiches Mittel zur Verbreitung der bürgerlichen Kultur sah.

3. Die Hochadel galt, weniger ihrer Zahl als ihrem politischen Einfluss nach, als wichtiger Faktor in der Gestaltung der öffentlichen Meinung. Diese cca. 170 Familien zählende adeligen Grossgrundbesitzer — zu der auch die ihre Reihen ergänzenden 300

eingebürgerten, meist deutschen Magnatenfamilien gerechnet werden können — verwalteten die Geschäfte und die Administration des Landes. Es war dies eine gewöhnlich im Ausland erzogene gebildete Schicht mit europäischem Gesichtskreis, die in ihren ländlichen Schlössern und städtischen Palais reiche, die internationale Wissenschaft und Literatur umfassende Privatbibliotheken sammelte. Für diese Schicht war die Gründung der Nationalbibliothek weder kulturell noch politisch bedeutend. Die ungarische Aristokratie las und sprach nämlich nicht ungarisch, auch diente sie weniger den Interessen der Nation als dem Herrscherhaus. So waren es hier ungefähr 40 Personen, die Franz von SZÉCHÉNYI mit seinem Katalog beehrte und die die Nachricht von der Gründung mit Freude und Verständnis entgegennahmen.

4. Auch der katholische Klerus war infolge seiner grossen historischen Vergangenheit ein bedeutender Faktor der öffentlichen Meinung, trotzdem daß seine Rolle durch die staatliche Kontrolle des Schulwesens und die Ordensaufhebungen unter JOSEPH II. sehr geschmälert wurde. Der hohe Klerus betrachtete aber diese Verdrängung nicht als definitiv und bemühte sich durch grosse materielle Opfer, besonders durch Gründung neuer kultureller Institutionen, vor allem wissenschaftlicher Bibliotheken seinen ersten Rang im kulturellen Leben zurückzuerobern. Die Gründung der Nationalbibliothek förderte offensichtlich den Aufschwung der weltlichen Kultur, weshalb sie in den Kreisen der hohen Geistlichkeit im allgemeinen auf kalten Empfang stiess. Nicht so bei den Ordensleuten und dem niederen Klerus. Diese Schicht (vor allem die Piaristen) die sich durch ihre bauerliche, kleinbürgerliche und kleinadelige Herkunft immer mehr der nationalen Bewegung anschloss und sich mit ehrlichem Bemühen in den Dienst der nationalen Wissenschaft stellte, hörte freudig die Nachricht von der Bibliotheksgründung und hatte den richtigen Blick für die gegenwärtige und zukünftige Bedeutung der Institution.

5. Ungarn war kein durchweg katholisches Land. Die Gegenreformation hat mit dem Protestantismus nicht vollkommen fertig werden können. Ungefähr ein Viertel der Bevölkerung blieb protestantisch mit eigener lutheranischen, bzw. kalvinistischen kirchlicher Organisation. Die protestantischen Geistlichen studierten oft an ausländischen Universitäten (Deutschland, Schweiz, Holland, England) und wurden dadurch zu erstklassigen Exponenten der westlichen Kultur in Ungarn. Sie waren aber auch die Vorkämpfer der um 1770 einsetzenden nationalen Bewegung, da die 200 jährige Unterdrückung durch den Staat sie notwendigerweise zu Gegnern der Politik der Habsburger machte. Selbstverständlich betrachtete die protestantische Geistlichkeit — und zwar nicht nur die rein ungarischen Calvinisten und Unitarier, sondern auch die deutschen, bzw. slowakischen Lutheraner — die Bibliothek als Stütze der eigenen Bestrebungen und begrüßte die Gründung enthusiastisch.

6. Natürlich musste die Gründung der Bibliothek den tiefsten und wahrsten Eindruck auf jenen Kreis ausüben, der eigentlich ausserhalb der Rahmen der feudalen Gesellschaft stand: auf die bürgerlichen Intellektuellen. Sie bildeten ein Konglomerat, das sich seit der Reformation stufenweise aus den Bürgern der ungarischen Bauernstädte, dem besitzlosen Kleinadel, sowie den Bürgern der deutschen, ungarischen und slowakischen Städte, den Mitgliedern der aufgehobenen Orden und den Söhnen der protestantischen Geistlichenfamilien entwickelt hatte. Sie wurden die Vorkämpfer, später die berufenen Organisatoren und Bildner des neuen bürgerlich-nationalen Ungarn. Aus ihren Reihen gingen die ersten Zivillehrer hervor, die Fachleute, Ingenieure, Ärzte, Agronomen, Journalisten, die Theoretiker und Praktiker der Wissenschaft der neuen Ära. Franz von SZÉCHÉNYI beschenkte 200 dieser Intellektuellen mit seinem Katalog. Aus ihren Antwortbriefen konnte er staunend die grossartigen Perspektiven überblicken, die diese vorzüglichen Fachleute — gleichzeitig mit dem Aufschwung der Nationalbibliothek — von der zukünftigen Entwicklung der ungarischen Literatur und Wissenschaft prophezeiten.

III. Der abschliessende Teil der Arbeit soll die mit der Gründung verknüpften Reflexionen der Repräsentanten der ausländischen Wissenschaft und Literatur bringen. Sie waren aus Wien: Gottfried van SWIETEN, Paul STRATTMANN, Józef Maximilian TENCZYŃ-OSSOLINSKI, Bernhard Freiherr von JENSCH, alle Leitende Mitarbeiter der Hofbibliothek, weiterhin Studienrat Melchior BIRKENSTOCK, Heinrich BRETSCHEIDER, einstiger Custos der Universitätsbibliothek Pest, Anton Wilhelm GUSTERMANN Rechtsgelehrter, die Historiker Johannes MÜLLER und Josef SARTORI, die Schriftstellerin Karoline PICHLER und noch zahlreiche höfische und politische führende

Persönlichkeiten. Aus den deutschen Staaten ausser Österreich: der Grosse Ludwig SCHLÖZER und Christian Gottlob HEYNE, die Leuchten der Universität Göttingen, der Altdorfer Professor Conrad MAHNERT, Johann Georg MEUSEL Professor in Erlangen, Johann Erich BIESTER, Custos der Königlichen Bibliothek Berlin, Friedrich NICOLAI der Berliner Schriftsteller und Johann Ephraim SCHEIBEL Prefekt der Rhediger-Bibliothek zu Breslau usw. Aus Böhmen: Graf Johann Rudolf CHOTEK Präsident der Königlichen Wissenschaftlichen Gesellschaft von Böhmen, Josef DOBROVSKY Linguist und Historiker, Karel Rafael UNGAR, Leiter der Universitätsbibliothek Prag, Jan Peter CERRONI Historiker, Tobias Gruber HYDROGRAPH, Johann MAYER Arzt und Naturwissenschaftler, Abt Anton MILOGRÜN und der Kunstsammler Graf Franz Josef STERNBERG. Aus Polen: Jan Chrzeciel ALBERTRANDI Historiker und Numismatiker, sowie Adam KAZIMIERZ Fürst CZARTORYSKI der gelehrte Bücher- und Kunstsammler. Im „Bundesland“ (regnum socium) Kroatien und Slawonien: Jozif DOMIN Seminarrektor in Zagreb und Botaniker, Franz KLOHAMMER Piarist, Ljudovit MARICH Oberstudienrat in Zagreb und der Gymnasiallehrer Tomo MIKLOUSICH.

Ausser den hervorragenden Gelehrten und Schriftsteller dieser Nachbarländer äusserte man sich auch in den wissenschaftlichen Kreisen Englands und Italiens begeistert über die imposante Hungarica-Sammlung Franz von SZÉCHÉNYI's.

Durch die Gründung der Ungarischen Nationalbibliothek musste mann auch in den massgebenden Kulturzentren Europas erkennen, dass Ungarn seit Jahrhunderten ein integranter Teil der europäischen Kulturgemeinschaft war.

A Bártfai Gyűjtemény Isaac officiumai

MURÁNYI RÓBERT ÁRPÁD

A zenetörténetben igen fontos szerepet tölt be a németalföldi származású, az osztrák udvar szolgálatában álló, és élete nagy részét olasz földön töltő diplomata és zeneszerző Heinrich ISAAC (cca 1450–1517). Munkásságáról még mindig nem tud átfogó képet adni a zenetörténet, mert műveit a legkülönbözőbb helyeken őrzik. Zeneszerzői tevékenységében ő volt az első, aki a mise egész évre terjedő változó részeinek megkomponálásán — szinte élete utolsó napjáig — dolgozott. Ezt a munkásságát kortársai is nagyra értékelték, amit a sok korabeli másolat és a jóval halála utáni sajtó alá rendezés is bizonyít. Az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában őrzött *Bártfai Gyűjtemény* is ISAAC officiumainak egyik korai forrása. A *Gyűjteményről* eddig megjelent átfogó tanulmányok¹ már utaltak arra, hogy a kéziratok között sok ISAAC-másolat van. E tanulmányok azonban éppen jellegükénél fogva nem bocsátkozhattak részletekbe. Gerhard-Rudolf PÄTZIG: *Liturgische Grundlagen und handschriftliche Überlieferung von Heinrich Isaacs Choralis Constantinus* c. disszertációja (Tübingen, 1956, kézirat) az officiumok behatóbb vizsgálatát tűzte ki céljául a fellelhető legkorábbi másolatok alapján. A budapesti anyag tárgyalásakor csak GOMBOSI OTTÓ cikkét tudja idézni, mert a lábjegyzet szerint: „Leider ist z. Z. keine direkte Auskunft über diese Quelle zu erlangen.” Hogy PÄTZIG miért nem juthatott az anyaghoz, azt ma már nehéz lenne megállapítanunk.

Mivel a *Bártfai Gyűjtemény*ben sok szólamkönyv hiányzik, és a meglevőkben sem jegyzték fel a szerzők nevét az esetek 70%-ában, így ISAAC műveinek számbavétele csak a teljes gyűjtemény közel két és fél ezer művének felmérésével és azonosításával vált lehetővé. Ma már tudjuk, hogy bár ISAAC officiumai igen nagy számban vannak képviselve a különböző jelzetű kötetekben, azok sehol sem alkotnak összefüggő egységet, mint ahogy azt a *Choralis Constantinus* nyomtatványból (Nürnberg, 1550 és 1555, Formschneider) ismerjük. Az egyes részek adatszerű

1. ALBRECHT, Hans: *Bartfeld. Musik in Geschichte und Gegenwart*. I. 1951, 1342–1345. hasáb; GOMBOSI OTTÓ: *Die Musikalien der Pfarrkirche zu St. Aegidi in Bartfa. Festschrift Johannes Wolf*. Berlin, 1929.; *ua.*: *Quellen aus dem 16.–17. Jahrhundert zur Geschichte der Musikpflege in Bartfeld (Bartfa) und Oberungarn*. = *Ungarische Jahrbücher*. 12. Bd. Berlin–Leipzig 1932. 331–340. 1.; MURÁNYI Róbert Árpád: *Neuere Angaben über die Bartfelder Sammlung*. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 13. 1971.; *ua.*: *Magyarország éneklő ifjúsága 1500–1650 között*. = *Magyar Zene*. 1. Bp. 1973.

felsorolása nem célunk, hanem az, hogy tisztázzuk, másolataink mely időből és honnan származnak. Erre a vizsgálódásra még azért van szükség, mert ISAAC művét halála után több mint harminc évvel nyomtatták ki, s így feltételezhető, hogy az eredeti szöveget a sajtó alá rendező volt tanítvány, Ludwig SENFL bizonyos mértékig megváltoztathatta. Hogy ez milyen mértékben történhetett meg, arra a variánsok minéműségéből lehet bizonyos fokig következtetni.

PÄTZIG — GOMBOSI nyomán — az officiumok előfordulási helyéül a Bártfa Ms. mus. 2, 8, 20 és 24 jelzetet adja meg, amit kutatási eredményünk alapján még a Bártfa Ms. mus. 23-mal és Bártfa Mus. pr. 1 és 17-tel kell kiegészítenünk. Valamennyi jelzeten belül az egyes ISAAC-művek legtöbbször név nélkül és más szerzők művei között találhatók meg. Tartalmilag az egyházi ünnepkör sorrendjében követik egymást.

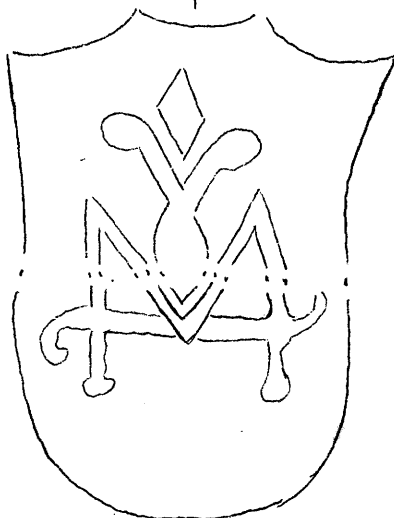
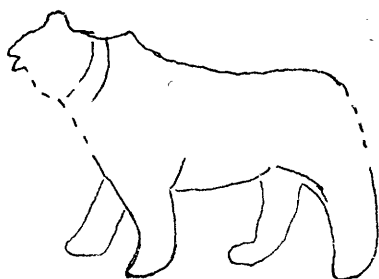
Valamennyi kézirat között a Bártfa Mus. pr. 17 lejegyzése a legkuszáltabb. A három szolamkönyv végén lévő kéziratban nincs semmiféle rendszeres összefüggés: különféle műfajú művek különböző szolamainak egymásutánját találjuk itt kezdőszöveggel vagy anélkül. Ha a dallamvonalat összehasonlítjuk az eredeti nyomtatvánnyal, azt találjuk, hogy ebben sok a módosítás. Figyelembe véve még az írásmódot is, arra a következtetésre jutunk, hogy ez a kézirat igen későre, a 17. század közepére tehető. Kár, hogy ebben a romlott lejegyzési formában nem maradt ránk valamennyi szolam, mert akkor stílustörténetileg érdekes megállapításokat tehetnénk arra vonatkozólag, hogy a reneszánsz zene előadási ízlése hogyan változott meg egy évszázad leforgása után.

A Bártfa Ms. mus. 2 szolamkönyvei rendszeres, gondos másolásra vallanak. A basszus szolamkönyv első lapján megtaláljuk a „Primus Index” és „Secundus Index” felsorolását, s ebből igazoltnak látjuk, hogy a tartalmában egymástól teljesen eltérő két gyűjteményt maga a másoló alakította kolligátummá előttünk ismeretlen okból. Mivel a második részben több, 1619-ben nyomtatásban megjelent Heinrich SCHÜTZ (1585—1672) zsoltárkompozíció másolatát találjuk, így a bennünket érdeklő, az első részben előforduló ISAAC-művek is igen kései lejegyzésnek tekinthetők. Feltevésünket még egy ténnyel igazolhatjuk: e jelzet kézvonása megyezik az előtte levőével; ez utóbbi Discant II. szolamkönyvének első lapján pedig ott olvasható a keltezés: „Anno Christi 1665 Die 1 Septembris.” A lejegyzésben található eltérések alapján ez a pontos másolat a Bártfa Ms. mus. 8 csoportjához tartozik.

További jelzeteink közül a Bártfa Ms. mus. 8, 24 valamint Bártfa Mus. pr. 1 zenei szempontból egy csoportba sorolandó. Kimutatható ugyanis, hogy az Ms. mus. 8 egy részét a Mus. pr. 1-ből, vagy mindkettőt valamely azonos forrásból másolták. De ugyancsak igen nagy a hasonlóság az Ms. mus. 8 és 24 között is. Utóbbit azért tekinthetjük az első másolatának, mert az Ms. mus. 24 elírásai az Ms. mus. 8 nehezen olvasható helyeinek hibás értelmezéséből adódnak. Végül még az is megállapítható, hogy a fenti három jelzet zenei szövege eltér a PÄTZIG által felsorolt forrásokétól.² Ezek után fel kell tennünk a kérdést, vajon a korabeli

2. Staats- und Stadtbibliothek Augsburg. Tonkunst Schletterer Nr. 7., Nr. 23.
Deutsche Staatsbibliothek Berlin. Mus. ms. 40024.
Erzbischöfliches Ordinariat Freiburg i. Br. Prunkmissale des Hugo von Hohenlandenberg.
Universitätsbibliothek Heidelberg. Cod. Pal. Germ. 318.
Bayerische Staatsbibliothek München. Mus. Mss. 26, 29, 33, 35—39, 47, 51.

szepességi zenészekről származik-e ez a variáns, vagy ilyen formában került a Szepességre? A választ erre a Mus. pr. 1 Discant szólamkönyvében találjuk meg, ahol az officiumok után, más kézzel és későbbi időben írt motették egyikének záróhangja után ezt olvashatjuk: „Scripsit haec Johannes Frisch manus Norimberg Anno 1610. 9. Novemb[ris].” Tehát a bejegyzés szerint ez a másolat, és akkor feltételezhetően vele együtt az Ms. mus. 8 és 24 jelzet anyaga is Nürnbergből származik. De hogy e két utóbbi jelzet szólamkönyveit — mindkettőnél ránkmaradt mind a négy! — hol írták, arra semmiféle bejegyzés nem utal. Ezért a papír vízjeleihez folyamodtunk némi tájékozódásért. Vízjeleink az Ms. mus. 8 és Mus. pr. 1-ben részben azonosak: többek között a medve, mely esetleg Bern város papírmalmaiból származhat,³ mindkét helyen megtalálható. Az Ms. mus. 24 címere egy eddig előttünk ismeretlen papírmalomból származik.⁴

A Bártfa Ms. mus. 20-nak csak két szólamkönyve maradt ránk. Szerkezetében és anyagában teljesen elűt a fenti három jelzettől. A megmaradt két szólamkönyvben ISAAC nevét csak az egyik misénél találjuk kiírva, de az officiumoknál sehol. Datálásra vagy az írás helyére vonatkozólag semmi feljegyzés nem ma-

Bischöfliche Proschesche Musikbibliothek Regensburg. Codd. C 96, C 100, AR 839, AR 880, AR 895.

Württembergische Landesbibliothek Stuttgart. Codd. mus. 32, 40, 42.

Universitätsbibliothek Jena. Chorbuch A der Stadtkirche Weimar.

Österreichische Nationalbibliothek Wien. Mus. ms. 18745.

Zentralbibliothek Zürich. Ms. Car. V. 169 a—d.

3. BRIQUET C. M.: *Les filigranes*. III. Nr. 12254—1239. Genève 1907. és LINDT Johann: *The paper-mills of Berne and their watermarks*. Nr. 17 és 48. Hilversum, 1964.

4. HEAWOOD E.: *Watermarks*. I. Nr. 3025. Hilversum, 1950.

radt ránk. Ennek ellenére sem vagyunk pusztán feltételezésekre utalva. Ugyanis ISAAC officiumainak első csoportja után következő ötszólamú „suscipe precor laudes” kezdetű motetta szövege latin-német-szlovák. Ezt akkor minden kétséget kizáróan csakis a Felvidéken írhatták. Amennyiben az ezt követő második művet (LASSO: *Fili, quid fecisti nobis*) a nürnbergi nyomtatvány alapján másolták volna, úgy kéziratunk az 1564-es utáni évekre tehető.

A *Choralis Constantinus* II. kötetéből egyetlen tételt tartalmaz a Bártfa Ms. mus. 23 szölamkönyve. E kötet eredetét illetően Wolfram STEUDE valamint Lothar HOFFMANN-ERBRECHT megállapította,⁵ hogy azt a wittenbergi körhöz tartozó muzsikuskok, kántorok egyike írhatta a bejegyzett dátumok szerint az 1550-es évek táján. E kutatási eredmények alapján ez a szölamkönyv tartalmazza a legrégebbi ISAAC-officium másolatunkat, mely a nyomtatványt egy-két évvel megelőzheti.

A *Bártfai Gyűjtemény* ISAAC-officiumainak jelentőségét abban látjuk, hogy a másolatok alapjául nem az 1550-es nyomtatványok, sem a PÄTZIG által felsorolt különböző másolatok, hanem egy ma még lappangó változat szolgált. A zenei szövegnek a PÄTZIG által közölt eltérésekkel való egybevetése arra mutat, hogy a *Gyűjtemény* officiumai stílusukat tekintve az augsburgi másolathoz hasonlítanak leginkább, mely ugyancsak közel áll a nyomtatott szöveghez. A *Gyűjtemény* belül feltűnő az officiumok szabad alkalmazási módja, vagyis a sorrend önkényes felcserélése, az egyes részek elhagyása, melynek okát az istentiszteleti gyakorlatban kell keresnünk. Továbbá rá kell mutatnunk arra, hogy a Bártfa Ms. mus. 8, 24 és Mus. pr. 1 között igen szoros a kapcsolat. A másoló fentebb idézett bejegyzése alapján vitathatatlan, hogy egy délnémet variáns részlete maradt ránk többszöri — részben szepességi — lejegyzésben. Végül megemlíthetjük, hogy a *Choralis Constantinus* III. részéből egyetlen tételt sem másoltak le.

Die Isaac'schen Officia der Bartfelder Sammlung

R. Á. MURÁNYI

Durch die vollständige Ermessung und Identifizierung der *Bartfelder Sammlung* (:Bartfeld, ungarisch Bártfa, slowakisch Bardejov:) ist die Registrierung der in einer sehr grossen Zahl in den mit verschiedenen Sigla versehenen Bänden vorkommenden anonymen ISAAC'schen Officia möglich geworden. Zweie dieser Bände wurden in der Mitte des 17. Jahrhundert geschrieben, viere vermutlich zwischen 1564 und 1610, einer um 1550. Auf Grund des von den Drucken aus dem Jahre 1550 und 1555 abweichenden Textes der Eintragung und des Wasserzeichens kann man feststellen, dass die Officia von ISAAC von einer heute noch unbekannten der augsburger Kopie nahestehenden süddeutschen Quelle in Nürnberg abgeschrieben wurden, beziehungsweise wurden davon in der Zips (:ungarisch Szepesség, slowakisch Spiš:) weitere Kopien angefertigt. Obwohl die *Bartfelder Sammlung* nicht den vollständigen *Choralis Constantinus* enthält, gibt das uns zur Verfügung stehende Material den ISAAC-Forschern neue Belege und unterstützt die Hypothese, dass des Meisters Schüler, Ludwig SENFL am ursprünglichen Manuskript nur sehr geringe Änderungen durchgeführt hat.

5. Wolfram STEUDE: *Beiträge zur Geschichte der Musiküberlieferung in mitteldeutschen Handschriften des 16. Jhs.* Dissertáció. Rostock, 1973. Kézirat; Lothar HOFFMANN-ERBRECHT: *Datierungsprobleme bei Kompositionen in deutschen Musikhandschriften des 16. Jahrhunderts.* Festschrift Helmuth Osthoff. Tutzing, 1961.

Sigray László Ignác emlékirata

FALLENBÜCHL ZOLTÁN

Az Országos Széchényi Könyvtár vétel útján 1974-ben egy 113 megírt folio terjedelmű, fehér pergamenkötésű 18. századi kézirat birtokába jutott, mely a feldolgozás során a Fol. Lat. 4502 raktári jelzetet nyerte. A kötet címe — vagy pontosabban: a címlapon található jegyzet — az alábbi: *Hicce liber comprehendit in se, genuinam per me ipsum factam, totius a prima nativitatís hora vitae meae cursus descriptionem; adjuncta rerum memorabilium sub praefato vitae meae annor[um] decursu, (ab aetate intellectus) praeter labentium, com[m]emoratione.* Azaz saját kezű önéletrajz, a közben történt említésreméltó események feltüntetésével. SIGRAY László Ignác (1695—1756?) 18. századi magyar nemes autobiográfiaja latin nyelven; kiadatlan, bár a történetírás számára nem teljesen ismeretlen. THALLÓCZY Lajos: *Az 1722/23. magyar országgyűlés törvényeinek közzétételéről* c. cikkében hivatkozik is rá mint forrásműre.¹ Ekkoriban a kötet még a SIGRAY család ivánczi levéltárában volt. Onnan került, nyilván az első világháború alatt vagy után Budapestre, magánkézbe.

A memoár, mint műfaj a 18. század Európájában igen jelentős. Magyarországon is, de méginkább Erdélyben, már hosszú, évszázados múltra tekinthet vissza. KEMÉNY János, KORNIS Gáspár, WESSELÉNYI István, BETHLEN Miklós, CSEREI Mihály és APOR Péter, a műfaj kiváló magyar nyelvű képviselői mellett² SIGRAY latin nyelvű munkája, természetesen háttérbe szorul, márcsak azért is, mert nem vált ismertté. Ez már részben a műfajból is következik, mely nem szükségképpen törekszik nagyobb nyilvánosságra, sőt, esetleg szigorúan családi használatra szorítkozik. Munkája mégis ismertetésre méltónak tűnik, már csak azért is, mert egy meglehetősen jól körülhatárolható, a RÁKÓCZI-szabadságharc idején és méginkább utána jelentős szerepet játszó társadalmi réteg képviselőjének írásos megnyilvánulása kora eseményeiről. Teljes szövegének kiadása nem látszik lehetségesnek; tartalmi ismertetése és értékelése azonban mindenesetre kívánatosnak tűnik. Jelentősége annál nagyobb, mert a SIGRAY család levéltárának pusztulása miatt ennek — a jakobinus mozgalomban is képviselt — új főnemesi családnak sorsához érdekes, másutt már nem található adalékot szolgáltat.

1. THALLÓCZY Lajos: *Az 1722/23. magyar országgyűlés törvényeinek közzétételéről.* = *Századok.* 1897. 31. évf. 673—677. l.; SIGRAY kötetéről a 677—678. lapon.
2. *A magyar irodalom története* 2. köt. *A magyar irodalom története 1600—1772.* Bp. 1964. 212, 213., 431, 343, 433, 436. l.

Alábbiakban megkíséréljük, legalábbis nagy vonalakban, végigtekinteni SIGRAY László Ignác feljegyzéseit; pályáját és az eseményeket, körülményeket, amelyekre rezonált.

*

SIGRAY emlékirata ezekkel a szavakkal kezdődik: Anno 1695. Natus sum Posony, in Hungaria, a Parentibus Hungaris, Conditione Nobilibus ... Úgy kezdődik tehát, mint az emlékezések általában: a születéssel, annak keltével és a szülőkkel. 1695. június 21-én, Szent Alajos napján látta meg a világot. Apja surányi SIGRAY Ferenc, anyja ANGRANO Terézia. A Szent Mártonról elnevezett székesegyházban a László Ignác névre keresztelték. Keresztzülei FRONK (vagy másként FRANCK) János a Magyar Kamara pénztárnoka és felesége.

Már itt, a születés kelténél érdemes megállni. A kelt pontosságát nincs módunkban ellenőrizni, mert a pozsonyi székesegyház kereszteték anyakönyvének 1695. évi feljegyzései nem maradtak fenn. Pedig a kötet általános autentiája miatt ez a kontroll nem volna érdektelen, annál kevésbé, mert mint a történeti demográfiával foglalkozók előtt általánosan ismert: e korban az emberek — a képzetebbek, az előkelő társadalmi körökhöz tartozók, éppúgy mint az egyszerűek és szegények — nem tudták pontosan, hány évesek, hogy mikor születtek. SIGRAY a pontos meghatározásból láthatóan eltér ettől az általános képtől.

Bár apja foglalkozását nem nevezi meg, de tudjuk, ismerve a család hivatal-történeti és demográfiai adatait: szempei harmincados volt. SIGRAY Ferenc 1702-ben nyerte el ezt a tisztséget. Jobbára Pozsonyban élt, hivatalát helyettesessel látta el, legalábbis erre mutat, hogy gyermekeinek keresztelési adatait rendre megtalálni a pozsonyi anyakönyvekben és mint keresztszülő és tanú is gyakran szerepel. Pályáján fokozatosan emelkedett; élete végén helytartótanácsai tanácsosságot nyert.³

Az anyja a Győrött megtelepedett olasz eredetű, régi ANGRANO család leánya, ANGRANO Terézia. Az ANGRANOK ez időben már szintén hivatalnokok. A család Tamás nevű tagja 1667-től haláláig, 1678-ig a Magyar Kamara számvevőmestere — a számvevőség főnöke; Ádám pedig — valószínűleg a fia — az 1670-es években számtiszt ugyanott.⁴ SIGRAY nagyapja az előbbi volt.

A tanulás kezdete az 1700. esztendő; 1701-ben, azaz élete hatodik évében tanulja az ABC-t, mégpedig a magyart és a németet egyszerre. A következő év elején, az írott és nyomtatott német szó ismeretére a pozsonyi német iskolába küldték szülei, ahol háromnegyed évet töltött s innen került a Jézustársaság

3. SIGRAY Ferenc életrajzi adatai közül kiemelendők: 1702. jún. 6-án nevezték ki. Pozsonyban majorja volt, s a Kamara tanácsa 1709-ben külön figyelmeztette, hogy Szempezen székелjen. Szempezi állásában 1720 októberéig maradt, ekkor nádori protonotárius lett, majd 1723-ban helytartótanácsai tanácsos. (Orsz. Ltr. Magy. Kam. Ltr. Liber Resolutionum Tom. 21. fol. 291; Kováts F.: „Old curiosity shop.” *Adalékok Pozsony ... történetéhez*. Szeged, 1935. 8. l.; O. Ltr. M. Kam. Ltr. Protocolum Cameralis Consilii 1709, 148. pag.; O. Ltr., M. Kam. Ltr. Litterae ad Cameram Exaratae 1712 No. 246; O. Ltr., M. Kam. Ltr. Lib. Res. Tom. 24. fol. 68; EMBER Gy.: *A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története*, Bp. 1940. 202. l.)

4. Az ANGRANO családra vonatkozólag: Eredetileg Győrbe települt olasz família. ANGRANI Tamás 1645—1657 közt Magyarország főpostamestere volt; 1660-ban pozsonyi harmincados, majd 1667-ben a Magyar Kamara számvevőmestere lett.

ugyancsak pozsonyi iskolájába latin stúdiumra, a minimisták osztályába. 1703-ban a declinista, minor parvista tanfolyamot oly jó eredménnyel végzi el, hogy még ez évben a major parvista osztályba kerül. Erről az évről jegyzi meg, hogy „az ország felsőbb részeiben lappangó és most már a haza fiai által csaknem lángra lobbanó tűz (gyújtogatás)” az ország belső részére is kiterjedt és az Ausztriához közel eső részeket is elérte, mely „nagy kárt hozott öfelsége hű szolgálainak és alattvalóinak”. Kiemeli, hogy az év végéig nagy zűrzavar kapott lábra mindenütt. Az 1704-es évről megemlíti a Nagyszombat, és Koronczó mellett vívott csatákat, különösen kiemelve az utóbbinak igen véres voltát. Az országos események szemléletén azonban átüt a kisdíák bánata, aki azon szomorkodik, hogy ez évben a vakációban tilos volt kimenni a város kapuján és ez „túlontúl is szomorú dolog volt”. A kimenési tilalom Pozsonyból egyébként a következő években is, 1709-ig érvényben maradt, a naplóíró minden évnél újra és újra megemlíti. A gyerekeknek a háborúból nyilván ez volt a legkézzelfoghatóbb élménye. Az 1705. évről azt említi fel, hogy LIPÓT császár és király ekkor halt meg. A magyarság nagy többsége előtt kevésbé népszerű uralkodó azonban a kis SIGRAY tudatában mint „a haza atyja” jelenik meg, aki ötven éven keresztül tartotta kezében az ország kormányzását; érdeme a török kiűzése. Kimentette az ellenség torkából „Magyarország hajdan leghíresebb városát és az ország székhelyét, Budát” mely I. FERDINÁND óta a török bitorló kezében volt. Ez évben, miután a major parvát már tavaly befejezte, a grammatikai osztályt végzi. 1706-ban a syntaxist járja: ekkor veszik fel az iskolai Mária-kongregációba is.⁵ A következő évben DOBSA István Pozsony megyei alispán halálával megürülő tisztségre PALUGYAY Antal megyei főadószedő lép elő: ennek helyére viszont László apja, SIGRAY Ferenc lép elő, ki eddig a csallóközi járás adószedője volt. SIGRAY Ferenc eddigi állását is megtartotta. Mint ebből is jól látható, a SIGRAY család erősen be volt épülve a Pozsony megyei rendi hivatalnokság hierarchiájába. Ez évben szülei Sopronba küldik Lászlót a poétikai osztály elvégzésére. Itt, KERESZTÉLY ÁGOST érsek ajánlására a nemesi konviktusba veszik fel. Az érseket, kinek udvara Pozsonyban volt, nyilván személyesen is jól ismerték a szülők. 1708-ban Pozsonyban országgyűlést tartanak. A tizennégy éves fiút — nyilván, hogy jövőendő pályájára előkészítsék — Pozsonyba hozzák; itt is folytatja a szünet után tanulmányait. 1709-ről azt jegyzi fel, hogy némelyek a Rákóczi-párti „nyugtalan lelkű hazafiak” közül visszatértek az uralkodó hűségére. Ő maga Nagyszombatba került a retorika hallgatására, hol akövetkező, 1710-es évben farsangkor „studio-sussá” avatták. Ez évben Pozsony megyét elérte a pestisjárvány, ezért a diák-

A bécsi császári kormányzat magyarországi exponense volt. ANGRÁNYI Ádám 1672-ben lett kamarai írnok; 1679-ben (Tamás számvevőmester halála után) lemondott állásáról. (SZÁVAI Gy.: *Győr. Gy.* 1896, 260. l.; HENNYEY V.: *A magyar posta története.* Bp. 1928. 95–96. l.; Orsz. Ltr. M. Kam. Ltr. Lib. Res. Tom. 10. fol. 120; Lib. Res. Tom. 13. fol. 137; Lib. Res. Tom. 14. fol. 181, valamint MUNKÁS L.: *A Királyi Magyar Posta története.* Bp. 1911., 149. l. ANGRÁNYI Ádámra: Lib. Res. Tom. 15. fol. 105. és Tom. 17. fol. 46.) Ld. még: FALLENBÜCHL Z.: *A Magyar Kamara tisztségviselői a XVII. században.* = *Levélári Közlemények.* 39. évf., 242, 260, 262. l.

5. A kongregációnak az OSZK Kézirattárában őrzött jegyzőkönyvében valóban szerepel SIGRAY László neve az 1706–1709. években: 1710-ben már nem. L.: *Album Sodalium Marianorum Congregationis Beatae Mariae Virginis in Collegio Societatis Jesu Posoniensis.* Ao. 1637–1745. Fol. Lat. 3392.

ságot hazaengedték. Ő még bejutott a városba, de a később érkezőket már „quarantena”-ba zárták. A várost ez évben megkímélte a betegség. Őt szülei a filozófiai tanfolyam hallgatására Grazba küldték, ahol ROTTENBURGER úrnál, a grazi (belsőausztriai) kamara fogalmazójánál lakott és étkezett a város főterén. Kiemeli, hogy most igazán nekifeküdt a tanulásnak.

Az 1711-es évről írottak ismereteseek a történelemből. Részletesen leírja I. JÓZSEF király betegségét és halálát, PÁLFFY János béketárgyalásait, megemlíti azt is, hogy mindenkinek, RÁKÓCZINAK is, amnesztiát kínáltak fel „kivéve az egy korifeus Bercesényit”. Megjegyzi, hogy JÓZSEF király halálát a béketárgyalásokon eltitkolták, nehogy ez veszélyeztesse a megegyezést. (Meg kell jegyezni, hogy a feljegyzések e része nem egykorú, hanem jóval későbbi, utólagos, ezért nem bizonyos, sőt nem is valószínű, hogy a tárgyalásokról írottakat SIGRAY már akkor rögtön, mint diák hallotta volna. Figyelemre méltó az is, hogy a memoáríró a kurucokat nem nevezi — mint több aulikus oldalon álló kortársa —, „rebellis”-nek, hanem megadja nekik „a patriae filius”, azaz haza-fi, honfitárs címet és megjelölést: vagyis nem határolja el magát tőlük nagyon élesen és elítélően.)⁶ Ez évben a fizikai tanfolyam hallgatására, a pozsonyi vakáció után Nagyszombatba megy, ahol FÖLDVÁRI Mihály tanár előadásait látogatja.

Az 1712. évről fontos feljegyezni valója a III. KÁROLY koronázásával kapcsolatos eseménysorozat, melyet részletesen ír le. Leírja a király fogadtatását, melynek megtekintése végett ő is Pozsonyba ment — tanulmányai elhanyagolásával — sőt a kínálkozó jó alkalommal a személynök előtt dekretális esküt is tett a Királyi Táblához, de a jogi gyakorlatot nem kezdte el. E koronázás hangulatáról egyébként érdekes, nem teljesen közismert adalékot őrzött meg feljegyzéskötetében. Ezt írja: „... Prohibitum fuerat alio se vestire veste Nationali ... praeter Hungaricam ...” Vagyis csak magyar nemzeti öltözetben volt szabad megjelenni. Ennek hangsúlyát csak akkor lehet helyesen értékelni, ha figyelembe vesszük, hogy ez alig egy évvel Majtény után történik. Meg kell mindenesetre jegyezni, hogy a nemzeti egyéniség hangsúlyozott figyelembevétele — akár meggyőződésből, akár politikai taktikából kifolyólag — előbb, a RÁKÓCZI-szabadságharc idején is egyik jellemzője volt a magyarországi királyi kormányzatnak. Nem véletlen, hogy Magyarország első, a kor színvonalán álló térképét 1709-ben a hazai pénzügyigazgatás központi szerve, a Magyar Kamara adja ki az ország pénzügyigazgatási egységének helyreállításakor VOLCKRA gróf szorgalmazására;⁷ amikor pedig ugyanez idő tájt I. JÓZSEF magyar király arcképét is megfesteti a Kamara, a tévedésből német öltözetűnek ábrázolt uralkodó alakját átfesteti a művésszel magyar viseletűre.⁸

A koronázás után SIGRAY visszatér Nagyszombatba, ahol azonban már elmulasztotta a tanulmányi terminust. Pozsonyban járvány lévén, szüleihez megy Szempetrezre, hol atyja harmincadosként működik.

6. Ebben távolról sem egyedülálló. A korabeli és a későbbi kancelláriai beadványokból, különösen éppen állaspályázatokból ugyanez olvasható ki. Sokkal gyakoribb a „motus” (mozgalom) mint a „rebellio” (láadás) megjelölés.

7. FALLENBÜCHL Z.: *Zur Geschichte der Ungarnkarte J. Ch. Müllers (1709)*. = *Magyar Könyvszemle* 1969. 2. sz. 143. és 146. l., valamint ua.: *Müller János Kristóf Magyarország térképe megjelenésének előzményei*. = *Geodézia és Kartográfia*. 1974. 26. évf. 6. sz. 460. l.

8. Orsz. Ltr. M. Kam. Ltr. Litterae ad Cameram Exaratae, 1713 No. 35 és 132.

Érdemesnek látszik itt röviden megszakítani az emlékirat ismertetését, és rövid pillantást vetni az apa hivatalnoki működésére, mert ennek még nagy lesz utóbb a jelentősége.

SIGRAY Ferenc jó tisztviselő hírében állott. Az, hogy megyéjében különböző tisztségeket is viselt a királyi szolgálat mellett, ekkor nem szívesen látott, de túrt gyakorlat volt: ez is amellet szól, hogy működését jónak találták. Kora szokása szerint harmincadosi állását helyettessel együtt látja el: másként nem tudná birtokait kezelni, mivel a harmincadosság folytonos jelenlétet kíván meg a hivatal székhelyén. A RÁKÓCZI-szabadságharc idején, mikor a királyi tisztviselőknek a csatlakozás vagy a teljes bizonytalanság közt kell választaniuk, ő inkább Pozsonyba húzódik. Jelenlétét a városban bizonyítják a rá vonatkozó sűrű anyakönyvi bejegyzések. A RÁKÓCZI-szabadságharc alatt sem hivatalát nem tudja kellően ellátni, sem birtokait nem képes megfelelően igazgatni, s ez súlyos anyagi kihatásokkal jár ránézve. Nem csoda tehát, ha néhány évvel később a hivatalos pénzek befizetésével is hátralékban van.⁹ Az uralkodóház ilyen esetben tekintettel van arra, hogy a háborús veszedelmek, károk miatt húzódik el a befizetés, haladékot ad; az államnak való tartozás azonban olyan jellegű, hogy előbb-utóbb feltétlenül számon kéri és akkor még súlyosabb a kiegyenlítés terhe. A hivatalviselés gyakorta vált a családok anyagi romlásának okozójává, amit csak tetézett az, hogy a királyi szolgálatban állóknak éppen ebben az időben fokozottan nőnek a reprezentációs költségei is. SIGRAY László tanulmányainak befejező időszaka e körülmények jegyében áll, ha még egyelőre nem is érezhetők a nehézségek.

1713-ban fejezi be emlékirónk egyetemi tanulmányait, Nagyszombatban. A hároméves filozófiai tanfolyamot a doktorátussal zárja le — naplója szerint. Vizsgálatainak vezetője FÖLDVÁRI Mihály jezsuita tanár.

FÖLDVÁRI pozsonyi származású, nagy tudású ember volt, ki az egyetemen dékánsságot is viselt. Azok közé a rendtársai közé tartozott, akik szinte kizárólag magyar vagy erdélyi iskolákban működtek, elsősorban az akadémiákon. Erre nem utolsósorban mélyreható magyar történeti ismeretei képesítették.¹⁰

A kor szokása szerint a végző hallgatók, a respondensek vizsgájuk alkalmával kiadják a tanár valamelyik nyomtatásra érdemes művét:¹¹ ellenértékként szerepelnek nevükkel a címlapon.

Igy történt ez 1712-ben és 1713-ban Nagyszombatban is, SIGRAY László tanulmányai befejezésekor. 1712 augusztusában évfolyamának hallgatói prominens társuk, SIGRAY kitüntetése alkalmával kiadják FÖLDVÁRI: *Quaestiones historicae de rebus Hunnicis Avaricis et Hungaricis* című művét, melyet az Akadémia nyomdája bocsát közre 84 oldal terjedelemben.¹²

9. Orsz. Ltr. M. Kam. Ltr. Litterae ad Cam. 1709—250, 1714—65, és 1722—246. No. A hátralék 1713-ban 5465 frt., 1722-ben még mindig nem kevesebb mint 3062 frt. volt; abban az időben rendkívül nagy összeg, amelyet csak GOSZTONYI pozsonyi harmincados hátraléka múlt felül. A hátralék felgyülemzése a háború következménye volt.

10. SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Tome 3. Bruxelles—Paris, 1892. 822—823. col.

11. HORN, Ewald: *Die Disputationen u. Promotionen an den deutschen Universitäten...* Leipzig, 1893. (Beiheft 11. des Centralbl. f. Bibliothekswesen. 52, 54, 73. 1.

12. OSZK, rakt. jelz.: 219.241

A könyv azonnal elárulja, hogy nem a hagyományosan szokásos antik szerzőkre támaszkodó etnológiai művel van dolga az olvasónak. 11 kérdésben, Quaestio-ban tárgyalja a magyar etnogenezis problémáját, állást foglalva a hármas, (hun, avar, magyar) honfoglalás kérdésében. Forrásai nem PTOLEMAIOS és az antik írók, hanem Siegmund BIRCKEN, BUSBEQUIUS, HERBERSTEIN, RUBRUKIS, azután BERNEGGER, SCHOEDEL és természetesen THURÓCZI is. A felsoroltakkal részben polemizál, s véleményét szerényen, de határozottan így szegezi le: „Nos concludimus ex his, tres immo Hunnorum ingressus in Pannoniam statuendos.” Módszerében a nyelvészeti elem is megjelenik, és alapjaiban már megvan benne mindaz, legalábbis feltételezés formájában, amit e kérdéssel a mai őstörténet, jóval nagyobb apparátusa mellett is, mondani képes. A végén mindezt így foglalja össze FÖLDVÁRI: „Utrum haec etymologia an mythologia sint, neque affirmamus, neque negamus, calamum et censuram suspendimus, qui certiora de Chunis, Avaribus et Hungaris antea dedimus. Omnem ad maiorem Dei Gloriam.”

Hátul a kötetben fel van sorolva név szerint az a harminc diák, akik az évfolyamot elvégezték s a kiadást lehetővé tették. Összetételük érdekes. Közülük 18 „Hungarus”-ként van jelölve — ezek kettő kivételével nemesek is. 11 a „pannon”-ok, azaz a szlovákok száma, kiknek alig fele polgári rendű, a többi — bár nincs jelezve — a nemnemesek közé tartozik. A harmincadik egy lőcsei német polgárfiú. Az összes hallgatók egyharmada Nyitra megyéből került ki, 7 Pozsony megyéből, a többiek is jobbra a közelebb eső megyékből; de még Kézdi székéből való székely fiú is akad köztük. E neo-baccalaureusok ahogyan nevezik magukat, ezzel részben be is fejezték tanulmányaikat, csak húszan folytatták.

1713-ban SIGRAY leteszi a doktorátust évfolyamtársai nagyobb részével együtt. Ezúttal ismét FÖLDVÁRI egyik munkáját adják ki a tanítványok, a MÁTYÁS királyról szólót. Címe: *Idea Principum in Sapientia coronata Matthiae Corvini regis Hungariae XXXIV. Honori Perillustris Domini Ladislai Ignatii Sigray ... et relinquorum prae nobilium, reverendorum ac eruditorum dominorum ... Promotore Michaeli Földvári ... A condiscipulis Philosophis Neo-Doctoribus oblata.*¹³ Műfaját tekintve a „fejedelmi tükrök” sorába tartozik. Igyekszik MÁTYÁSRól minden adatot összefoglalni, ugyanakkor — filozófiai vizsgálat alkalmából kiadott mű lévén — a kor szellemének megfelelően architektonikusan, „oszlopokra” építve a témát, mutatja be az uralkodó egyéniségét, főként morális arculatát. Ha talán túl is idealizálja MÁTYÁST, ami annál inkább érthető, mivel példaképként akarja állítani az ifjúság elé, kétségtelen, hogy forráskritikát alkalmaz. Ez bizonyára a bollandisták hatása. Részletesen foglalkozik az uralkodó származásával, cáfolni igyekezve a ZSIGMOND királytól való törvénytelen eredetet, és úgy találja, hogy a római gens Corvinianából való származás nem lehetetlen, hiszen a király családja oláh eredetű, a vlachok pedig római gyarmatosok utódai. Elismeri azonban, hogy teljes bizonyosság nem nyerhető a kérdésben. A továbbiakban mondandóját MÁTYÁS erényei köré építi fel. Jellemzői szerinte a vallásosság, az okosság, az erősség, a bölcsesség, az igazságosság, a kegyesség és végül az alattvalók szeretete. Mindegyik állítását bőven illusztrálja MÁTYÁS életéből és a történelemből vett példákkal. Az alapjában történetbölcséleti mű retorikus fordulatain át is érződik a forrásirodalom alapos ismerete csakúgy, mint az annak

13. OSZK, rakt. jelz.: 219.260

bírálatára vonatkozó törekvés. A mű függelékében hátul ismét fel vannak sorolva a szigorlat respondensei, SIGRAYval az élen. Ebben az évfolyamban huszonhatan vizsgáztak, de közülük csak 19 az előző évi vizsgálat alkalmával is szereplő, a többi 7 új. A 19 régi hallgató közül 8 az előző évben még „pannon” nemzetiségűként szerepelt. De ebben az évfolyamban nemzetiségük jelölése már kizárólag „Hungarus”. Csak az egy lőcsei THAAN Antal jelzése „Germanus” most is, mint az előző évben. Figyelemreméltó, hogy mindegyikük neve előtt most már ott van az „úr” megjelölése, a D. (Dominus). Tanulmányaik véget értek, „diplomás” emberek lettek, ez most már a polgári vagy jobbágy származásúak számára is meghozta a megkülönböztetett, ha nem is kiváltságos társadalmi állást.

SIGRAY feljegyzéseiben erről a könyvről így emlékezik meg „... mihi itidem prout in gradu Baccalaureatus dedicatus fuit libellus eundem Primi locum in Cathalogo consequendo”. Az, hogy neve mindkét ízben a címlapon is szerepelt, hátul, a függelékben, többi társai közt pedig az első helyen, talán arra vezethető vissza, hogy a könyv kiadási költségeihez atyja anyagilag tetemesen hozzájárult. Társai közt felszentelt papok is voltak, akiknek rangja az egyházi egyetemen természetesen megelőzi meg a világiakét — mint amilyen SIGRAY is — származásukra pedig éppúgy nemesek, mint ő, sőt „praenobilis” is van a hallgatók közt. De talán SIGRAY volt a legszorgalmasabb, vagy a legtehetségesebb tanuló — esetleg ő tudott a tanárok nyelvén legjobban szólni — mindenesetre úgy látszik, tanulmányai végéig ő maradt az évfolyam-első. Indulása az életbe tehát nagyon kedvező körülmények közt történt.

Véget ért SIGRAY diákkora. Most joggyakorlatra jelentkezik és még az 1713-ik év végén esküt tesz a Királyi Táblánál. FELSŐBÜKI NAGY István protonotárius mellett kezdi meg a jogi és hivatali ismeretek elsajátítását. Az év elején megemlítette még naplójában ESTERHÁZY Pál nádor halálát, mint országos fontosságú eseményt. ESTERHÁZY — ZRÍNYI egykori harcostársa, ki részt vett még Buda visszavívásában is —, az uralkodóház lelkes híve volt, harminc éven át töltötte be a nádori tisztelet. Mint politikusnak számos ellenfele volt, de bírta a dinasztia bizalmát. Tudomány- és művészetszerető egyéniségének korában itthon nem nagyon gyakori voltát SIGRAY sem említi; inkább a határozott politikust veszi észre és sajnálja benne.

A következő, 1714-ik év meghozta SIGRAY első hivatalos kiszállását is, és pedig Trencsén megyébe. Majd Lőcsére, azután Eperjesre utazik, ugyancsak jogi ügyletben. Meglátogatja SIGRAY János szepesi prépostot, aztán a szepesi káptalan útlevelel Lengyelországba, Krakkóba utazik, a várost megismerni. Itt a pálos-rendi szerzeteseknél száll meg. Ami megtekintésre érdemes, megnézi. Különösen a nagyszerűen épített templom nyeri meg a tetszését, mely rézlemezekkel van fedve. Úgy véli: Lengyelországnak nagyon gazdagnak kell lennie márványban, mert amerre csak megy, a templomokban minden, az oltárok, a szószékek márványból vannak. A várbeli székesegyházban megcsodálja ZSIGMOND császár és magyar király kápolnáját: megemlíti, hogy ez körmöci arannyal van beáranyozva, s a lengyelek úgy mondják: az uralkodó saját kezűleg aranyozta be. Kiemeli BÁTHORY István erdélyi fejedelem és lengyel király kápolnájának szépségét is. Felfigyel minden magyar vonatkozásra. Egyébként úgy találja, hogy a szép márványt sűrűn mossák, tisztán tartják. Bejárja a várat is, de „ott semmit sem láttam a romokon és az elhagyatottságon kívül” — jegyzi fel. Mikor húsvétkor megélné a város, csodálkozva látja „hogy nem volt minden olyan nyu-

godt a lengyel királyságban". Krakkóból visszamegy az említett préposthoz Kassára, majd csatlakozik principálisához, ki előbb Bártfára küldi egy végrehajtáshoz, azután együtt indulnak vissza Tállyán, Tarczalon, a híres tokaji hegy érintésével Miskolcon át Egerbe. Egerből Pesten át mennek Budára, hol SIGRAY megbámolja a magyar királyok régi székhelyét, majd Esztergomon és Komáromon át hazakiséri principálisát Felsőbükkre. Aratásidőben SIGRAY Szempcezen tartózkodik, aztán Koronczóra és Győrbe megy. A protonótáriust is Győrben találja, ki a KORPONAYNÉ felségsértési ügyében kiküldött királyi különbíróság mellett tartózkodik itt. Röviden megemlékezik SIGRAY is az ügyről, melynek az asszony halálra ítélese és lefejezése volt a vége. Ezek után leírja a királyné pozsonyi megkoronázásának ünnepi külsőségeit, és a vele kapcsolatos eseményeket. Ebben az időszakban „szerény gazdaságát” néhány szőlő megvásárlásával gyarapítja Dévényben.

Az 1715-ös év az országgyűlésről vált nevezetessé. De SIGRAY ezt csak röviden tárgyalja. Annál részletesebben írja le ezután következő utazását Zemplén megyébe, rokona, GHILLÁNY György esküvőjére. Három hétig tartózkodik az ország északkeleti részén, megnézi a számára addig még ismeretlen helyeket is, mint Ungvárt, Leleszt. Sárospatakon és Jászberényen át ismét Budára, onnan Fejér megyébe megy, Acsára, apai nagynénje férjéhez, UJVÁRI Imréhez. Ujvári a Magyar Kancellária registratora volt, s e helység földesura. Birtokát, melyet 12 éve nem látott, éppen ebben az időben kereste fel. Hozzá igyekszik SIGRAY, s itt találkozik egy másik kancelláriai tisztviselővel, MEDNYÁNSZKY István írnnokkal is. Acsa határában, Ujvári majorjában éppen étkezéshez ülnek, mikor a falubeliek egy küldöttsége jelenik meg, s távozásra hívja fel őket. Kiderül: a falusiak, kik nemesnek tartják magukat, vonakodnak elismerni UJVÁRIT földesuruknak. Szóváltásra kerül sor, melynek hevében a puskával felfegyverzett falusiak agyonlövik UJVÁRIT. MEDNYÁNSZKY és SIGRAY a zab közé menekülnek, de elfogják, s csaknem meggyilkolják őket is.¹⁴ A zendülésnek a megyei katonaság vet véget, és igen szigorú ítélet következik. Ennek enyhítéséért folyamodik özvegy UJVÁRINÉ, aki nem akarja, hogy tömegesen végezzék ki a lázadás részeszeit. SIGRAYt küldi az udvarhoz, aki a Kancelláriánál ILLÉSHÁZY Miklós kancellárnál el is éri, hogy a kisebb bűnösök életének megkegyelmezzzen a király, amit külön futár útján adnak hírül. A gyilkosság után SIGRAY egy ideig Koronczón, Győr megyei birtokán tartózkodik, majd részt vesz azon az értekezleten, Pozsonyban, ahol a rendek az országgyűlés által elhatározott országos összeírás revízióját intézik. Az egyes megyéket más-más kerületből való összeírók konskribálják. A Pozsony megyeiek Szepest, a Sáros megyeiek Pozsonyt kapták feladatul. A revízió két hónapig tartott s jól zajlott le, mondja SIGRAY.

Az 1716-os év fő eseménye a török háború. Beszámol a hadi előkészületekről. A török Ázsiából hozott seregeket Európába. Itthon folyik az új katonák összeírása. Az ezredeket egy-egy új gránátos századdal erősítik meg. A Dunán nagy, Keller-nek nevezett hajók úsznak le, melyeket Bécsben angolok és hollandok építettek. Ilyen nagy hajókat és ekkora mennyiségben még sosem láttak a Dunán: meg is bámulja őket a lakosság. Nagy élelmiszerkészletek mennek le velük a

14. Megemlékezik erről a Magyar Kir. Kancellária feljegyzéskönyve, a Status Cancellariae 1690—1783 is. (O. Ltr., M. Canc. Ltra., A 78) UJVÁRIT valóban az említett körülmények közt ölték meg.

Dunán a sereghez. A templomokban nyilvános könyörgéseket tartanak a győzelemért, sűrűn harangoznak. A papság lemond a tizedről a hadellátás javára. SZAVOJAI Jenő a vezér; részletesen leírja SIGRAY a péterváradai csatát és győzelmet, úgy, ahogyan azt hallotta. Kiemeli PÁLFFY János szerepét is. Majd Temesvár elfoglalásán örvendezik, mely „egész Magyarország utolsó kulcs-vára”. Beszámol arról, hogy SZAVOJAI Jenőt Győrött miképpen tünteti ki a pápai legátus azzal a hercegi kalappal, amelyet csak a kereszténység nagy fejedelmei szoktak elnyerni.¹⁵ Az év végén beszámol a termésről is — ezután ez szinte rendszeressé válik feljegyzéseiben — de erről az évről nem sok jót írhat. A nagy szárazság miatt a szőlő éretlen maradt, emberemlékezet óta nem volt ily csekély bortermés. Ennek következtében „a tömeg a folytonos pálinkaivás miatt elvesztette kedvét a boriváshoz” írja.

1717-ben egyaránt beszámol a helyi és az országos eseményekről. Márciusban a vármegyei tisztújításon apját közfelkiáltással alispánná választják. Ő maga is előlép: a szigeti (csallóközi) járás adószedője, perceptora lesz. A hadjárat során augusztus 16-án¹⁶ Belgrádnál nagy csata zajlik le, melyben SZAVOJAI Jenő győz és magát a várost feladják a törökök. Pozsony megye számára nagy probléma a katonaság téli beszállásolása. A porció nem elégséges. Így új összeírást és portáigazítást tartanak. Ő maga az alsó járást írja össze, beleértve a kurialista nemes urakat is. Decemberben elköltözik az atyai házból és Somorján telepszik le. Saját gazdaságában is, hivatalában is elszámol, mindent rendbe tesz. Az év azonban nem jó, mert oly nagy marhavész pusztít, hogy sok helyütt eltiltják a marhavágást.

1718 elején Pozsony megyében oly nagy volt a hó és a jég, hogy tavasszal súlyos árvizek keletkeztek. A Duna is, a Vág is úgy kiöntött, hogy arra emberemlékezet óta nem volt példa. A nyulak úsztak a vízben — írja — és könnyű volt őket megfogni. Az árvizes tavaszt olyan szárazság követte, hogy ilyenre hetven- sőt nyolevanévesek se emlékeztek. Ezek eredménye nagy drágaság lett. Pusztítottak a heves szelek is. Saját kis Győr megyei gazdaságát mégis sikerült állatokkal gyarapítania. Leírja ezután a pozseraváci béke előkészületeit, megemlítve, hogy a szembenálló felek közt az angol király közvetített. Megyéjében azonban a háború következtében oly óriási a megterhelés — 164 000 forintot kell Pozsonynak előteremtenie porcióként — hogy „a nyomorult köznépnek az majdnem elviselhetetlen”. Szerencsére, jegyzi meg, az év végén oly jó volt az idő, hogy csaknem karácsonyig zöldelltek a mezők.

A következő év elején ismét előlép a megyei hivatalnoki karban; a főadószedővel ők bonyolítják le a hivatalos pénzügyi munkálatokat. Ismerteti a békétárgyalásokat, amennyire annak hírei hozzá eljutnak. Érdeklődése azonban főként a termésnek szól. Végre jó a szőlőtermés és bőven van must. Ez évben az uralkodó 90 000 porciót követelt az országtól, de az csak 70 000-et ajánlott meg.

1720-ból azt jegyzi fel SIGRAY, hogy ebben az évben a februári megyegyűlésen táblai ülnöknek választották meg. Az egész megye összeírását határozták el: az nemesekre és nememesekre egyaránt vonatkozik. Az összeírás célja az előbbi konskripció hibáinak kijavítása. Ugyanebben az évben apja, SIGRAY Ferenc

15. ARNETH, A.: *Prinz Eugen...* Bd. 2. Wien 1858, 409—410. p. ezt az eseményt ugyanígy írja le természetesen más források alapján.

16. Valójában augusztus 15-én.

HORVÁTH-SIMONSICS János személynök javaslatára annak protonótáriusa lett. Ez évről lényegesnek tartja feljegyezni azt is, hogy szeptember közepén ERDŐDY László Ádám nyitrai püspök lengyelországi követségbe ment a varsói országgyűlésre. Beszámol ennek a diétának a lefolyásáról is, bár nyilván csak hallomás alapján.

1721-ben Pozsony megyének 132 000 forintot kellett porcióként fizetnie. 130 000 forint össze is jött, bár az országlakosok ellenkeztek és a behajtás lehetetlenségét mutatták ki. Az egész országra egyébként 85 000 egységnyi porciót vetettek ki. Lényeges eseményként említi, hogy márciusban KOHÁRY István országbíró elnöklete alatt Pesten gyűlést tartottak, melyre „a volt belső ellenség” — azaz a volt kurucokat — is meghívták. E gyűlésen meghallgatták a protestánsok panaszait is.

1722-ben országgyűlés összehívását határozták el „mindenfajta betegség gyógykezelésére”, vagyis a politikai bajok orvoslására. Június 27-én össze is ülték. E diétán — hazai és honfiúsított — mágnások követei közt SIGRAY László is részt vesz, KUFFSTEIN gróf teljhatalmú megbízottjaként. Leírja az országgyűlést, melynek fő tárgya a leányági örökösödés biztosítása. Tüzetesen leírja az uralkodó útját és bevonulását Pozsonyba, az üdvözlők személyét és az ünnepséget. A király tíznapi tartózkodás után visszament Bécsbe, a tárgyalásokat KINSKY és STARHEMBERG grófok, mint kommisszáriusok folytatták. SIGRAY maga ez évben még a csallóközi taxás nemesek összeírását végezte el.

A következő évről is, mint legfontosabb eseményt, a porta-kiszámítást említi fel. Pozsony megyének szerinte 1712-ben 160 portája volt, ez évben viszont már 178 egész $3/4$ $1/8$ és $1/32$. Júliusban folytatódott a diéta STARHEMBERG Thomas Gundaker biztos az Udvari Kamera elnökének vezetése alatt, de csakhamar véget is ért. Az egész ország összeírására 12 nemest küldtek ki az ország négy kerületéből. A dunáninnyi kerületből ő lett az egyik.

1724-ről azt jegyzi fel, hogy ebben az évben történt a Helytartótanács felállítása. Felsorolja az újabban kinevezett tanácsosokat, kik között ott volt atyja is, a köznemesi tanácsosok sorában mindjárt a második helyen. Ez az év családjának nagyon kedvezett. Apja idősebb fivére, SIGRAY János nádorhelyettes vagy alnádor lett; ifjabbik nagybátyja, SIGRAY József viszont bárói rangot nyert címerbővítéssel.¹⁷ Az országgyűlésen elhatározott adóösszeírást áttették a következő évre. A gazdasági életéről megjegyzi, hogy a gabonatermés Európa e részében oly meddő volt, hogy az árak jelentősen emelkedtek: az előző három évben is egy pozsonyi mérő gabonát 25 denárért, zabot 20 denárért lehetett eladni.

A következő esztendőben, annak a királyi határozatnak eredményeként, mely megtiltotta a kettős hivatalviselést, Bazinban megyegyűlés volt: apja lemondott az alispánságról, ő pedig a csallóközi perceptor tisztéről; ezeket mindketten 8 évig viselték. A nagyobb távolság miatt — mondja — Győr megyében levő birtokát 20 évre zálogba adta BABOCSAY Pál tábornoknak. Ennek az évnek is rossz volt a termése.

1726-ban oly sok hó esett télen, hogy sok ezer állat éhen halt. A városokban gyalog alig, kocsin egyáltalán nem lehetett közelkedni. Ilyenre még a hetvenévesek se emlékeztek. Ez évben ismételt Bécsbe utazik, az uralkodó minisztereivel veszi fel a kapcsolatot. A bécsi püspöknek — KOLLONICS Zsigmondnak —

17. Orsz. Ltr. M. Kancell. Ltr. Libri Regii, Tom. 34. pag. 551.

annyira megnyeri bizalmát, hogy az teljhatalmú megbízottjává teszi őt. Szent István király napján a magyar királyi kancelláriánál ebédel: 5 óra körül az uralkodó magánkihallgatáson fogadja. Álláskérésről van szó; számos jelölt közül a második helyet sikerül elérnie. Pozsony megyétől 8 évi adószedői tiszte után nemcsak igazolóiratot kap arról, hogy elszámolt ami „ritka példa ebben a megyében”, hanem feladatai jó elvégzéséért még 100 arany jutalmat is kap. A gabona és bortermésről azt jegyzi meg, hogy az közepes volt.

1727-ben a SIGRAY családot nagy csapás éri. Atyja, Ferenc, helytartótanácsi tanácsos, 36 évi közszolgálat után 54 éves korában elhal.¹⁸ Leírja temetését is: Máriavölgyön, a család régi sírboltjába temették el, melyet egyik ősük, SIGRAY János készíttetett. Apja halála után utazni megy: a bányavárosokat akarja megismerni, ahol még sosem járt. Ezek gazdagsága ismeretes — írja. Itt a hegyek mélyébe is le lehet szállni. A hitelesség okából „Ercs” (Erz) nevű masszákat is hozott onnan magával, különböző rézből formált alakokat. Az inspektorok és munkások ilyeneket szoktak adni megtisztelés jeléül.¹⁹ Ezután Dévénybe megy, hogy birtokosztályt tegyen elhalt apja és annak fivére, SIGRAY János között. Nagy építkezésbe kezd: Pozsonyban meg akarja szerezni a Bornemissza-házat PALUSKA Györgytől. Ez, úgy véli, mindenképpen őt, mint a pesti BORNEMISSZA család vérségi (leányági) leszármazottját, illeti meg. Egy részét sikerült is megszereznie és fényes ingóságokkal berendeznie.

Még nem sejtí, hogy sorsa nemsokára forduloponthoz ér.

1728-ban ismét beszámol az országgyűlésről. KINSKY cseh kancellár és NESSELRODE Ferenc gróf főhadbiztos a királyi komisszáriusok. Ő ezen mint több távollevő főnemes képviselője vesz részt. Az országgyűlésen — SIGRAY adatai szerint — 2 000 000 forint nagyságrendű megajánlást kér az uralkodó. SIGRAY leírásából kitűnik, hogy ő maga is tisztában volt azzal, hogy ez az ország akkori teherbíróképességét meghaladta. De úgy látszik, hűen kiszolgálta a királyi intenciót, mert ez évben beszámol arról is, hogy elnyerte a bárói címet.²⁰

Érdeemes e pontnál megállni és fontolóra venni a memoáríró sorsát. Mint már az előbbiekből látható, SIGRAY László ambiciózus középnemesi családból való, ő maga is erősen törekszik érvényesülni. Kérdés azonban: a bárói címado-mányozás előnnyel járt-e részére, vagy hátránnyal? Akkor ez kétségtelenül a királyi kegy jele volt. Csupán az lehet kérdéses, hogy igazi előnnyel járt-e részére a rangemelés, kivált, ahogyan az a hivatalnokcsaládok legtöbbszörénél történt, ha „titulus sine vitulo” adományában részesültek. A középnemes a főrangú címmel egy előkelőbbnek tekintett státusba került, de ehhez hiányzott a megfelelő reprezentációs alapja. Amellett, mint főrend, kívülrekedt azon az elhelyezkedési lehetőségen, amit a megyei tisztségviselés jelentett, ahol tevékenységi területet találhatott magának. Ha nem volt kedve a katonai pályán valami magasabb tisztséghez — amihez viszont gyakorlat kellett volna s ez nem volt meg neki — legfeljebb főispánnak mehetett el. A főispánságban azonban nem konkurrálhatott

18. SIGRAY Ferenc 1727. febr. 7-én halt meg Pozsonyban. Az anyakönyvi bejegyzés szerint csak 49 esztendő volt; de fiának adata valószínűbb. Hiszen, ha 1695-ben családapa volt, idősebbnek kellett lennie.

19. Ezt a szokást a felvidéki bányákkal kapcsolatban MONTESQUIEU is említi. l.: BIRKÁS L.: *Francia utazók Magyarországon*. Szeged, 1948. 76. l.

20. János nevű nagybátyjával együtt az év végén (dec. 10.) nyerte el a rangot „de Felső-Surány” előnévvel. O. Ltr. M. Kancell. Ltr. Libri Regii. Tom. 36. pag. 292.

a régi, jómódú birtokos, törzsökös mágnáscsaládok fiaival, akik közül nem egy külföldön tanult s az udvarnál is ajánlókra támaszkodhatott. A főispáni állások száma emellett kevés, üresedés alig van, pretendens sok. Még a Királyi Táblánál vagy a Hétszemélyes Táblánál helyezkedhetne el mint főúri ülnök: de itt ugyanaz a konkurrencia, mint a főispánságnál: amellet a jogi gyakorlat nagyon számít, már pedig, amint láttuk, az ifjú SIGRAY a jogi gyakorlatnak meglehetősen elébe helyezte az utazgatást és a szórakozást. Így hát nem sok esélye van. Nemsokára eléri a — talán fuercsának tűnik a meghatározás — a „munkanélküli mágnás hivatalnokjelölt” sorsa.

Mindebből még egyelőre alig érez valamit. 1729-ben azt jegyzi fel büszkén, hogy a SIGRAY családból ő az első, aki a „primores Regni velut magnates” diétai gyűlekezetében részt vehetett. De észre kell vennie a mély ellentétet is, mely az országgyűlésben feszül. „Manifesta difidentia et in contraria nitentes animos” — ezzel jellemzi a hangulatot.

1730-ban megjegyzi, hogy ESTERHÁZY József udvarmestert elmozdították helytartótanácsai tanácsosi állásából, ZICHY Ádám nádori protonotáriust pedig fizetésétől fosztották meg az utóbbi diétai üléseken mondtak és történtek miatt.²¹ Látnia kell, hogy az ország erőforrásait a Habsburg-ház saját hatalmi céljaira, erőin felül veszi igénybe. Ez a hatalmi politika most családjában is érinti: Renáta húga férjét, GRAU báró hadnagyot ezredével a messzi Itáliába helyezik. Az alig egyéves házasság nagy szomorúsággal búcsúznak egymástól.²²

SIGRAY élete is új fordulatot vesz. Ahelyett, hogy ahhoz látna, amit a józan realitás sugall: befelé fordulás, birtokainak rendezése, jobb gazdálkodás — amit nagy szerző kortársai, egy FESTETICH, egy GRASSALKOVICS tesznek — az udvar felé fordul. Onnan várja érvényesülését. Pedig ígéreten kívül nem kapott semmit.

1730 novemberében és decemberében Bécsben van audiencián: akkor kap kihallgatást, amikor az uralkodó éppen ebédel. SIGRAY ezt óriási kegynek érzi, hiszen ezt csak kamarásokkal teszi meg a király. Sőt, megengedik, hogy famulálhasson, amit kitüntetésnek vesz. (Pedig büszke magyar nemesből most degradálják udvari tányérnyalóvá). De hát elkápráztatja az udvar, a barokk fejedelmi abszolutizmusnak ez a nagyszerűen raffinált eszköze. Arra büszke, hogy a SIGRAY családból ő elsőnek jutott el az udvarhoz. Részt vesz a fényes és csábító szórakozásokban, operát is lát, amit külön feljegyez. „Interfui quoque Comedys, seu Opera dictis Ludis in praesentia totius Aulae ac Suae Maiestatum productis, honorificem inter Primores Ministros habita sessione.”

Csoda-e ha a sok új, csillogó látvány közt szegény SIGRAY elveszti egyensúlyát? XIV. LAJOS versailles-i receptje teljes hatással működik Bécsben is.

21. ESTERHÁZY József ekkoriban a rendi ellenzék egyik vezetőgyénisége: a diétán élesen merült fel a hadiadó-kivetés, a földadó és a nemesi adómentesség kérdése. L. *Magyar Történet* IV. köt. Bp. 1935. 355. l. és *Magyarország története 1526–1790*. Bp. 1962. 649. l.

22. GRAU báró éppoly kevéssé vagyonos főnemes, mint a SIGRAY család tagjai. GRAU nevű német főrangú család a SIEBMACHER gyűjtemény szerint nem is ismeretes. (L.: JÄGER-SUNSTENAU, H.: *General-Index in den Siebmacher'schen Wappenbüchern*. Graz, 1964. 301, 303. l.) Viszont tudunk GRAU nevű katalán spanyol emigránsról, ki III. KÁROLY kísérezeként került Magyarországra. (Főv. Ltr., Pest város ltra., Járványügyi ir., fasc. 2. Jelzetlen iratok.) Lehet, hogy az említett hadnagy rokona.

Azért a realitásérzék még nem hagyta cserben. Felismerte, hogy ha az udvarnál tekintélyt akar, birtokait kell rendbehozni.

1731-ben, hazatérve, stabilizálni akarja a „jus possessionis”-t és véget akar vetni a korában annyira jellemző és minden anyagi erőt és energiát lekötő birtokpereknek, melyek elsősorban a rokonsággal és azzal a nemzetséggel — az ő esetében a PÁLFFY családdal — melynek familiárisai voltak az ősök, folynak. Vállalkozásba is kezd. Egy pozsonyi épületben, melyet még 1729-ben szerzett, serfőzdét készül nyitni.

Ez a korszak a bérleti gazdálkodás ideje Magyarországon is. Az állam bevételi forrásait: a harmincadot, a fiskális birtokokat bérbe adja. Ügyes vállalkozók — mint pl. a NEFFCZERN-testvérek, vagyonokat hoznak ki ebből.²³ Magyarok is sikerrel vesznek részt e vállalatokban, pl. TERNYÉY János, a Szepesi Kamara tisztviselője. Főpapok már éppenséggel manufaktúrákkal kezdeményezik az iparfejlesztést, pl. CSÁKY érsek Szentgotthárdon dohánygyárat,²⁴ NESSELRODE pécsi püspök Pécsen börgyárat létesít.²⁵ Ebben a gazdasági lendületben SIGRAY is kísérletezik, a mindig biztos piacra számító serfőzéssel. De éppen itt követi el a hibák egyik legjelentősebbjét: ahelyett, hogy véget vetne a már folyó pereknek, PÁLFFY nádor ellen is pert indít a nagyszombati táblánál.

Ez az 1731-es év sem volt jó termésű, és SIGRAY észreveszi, fel is jegyzi, hogy a nyomorult nép terhe növekszik. A hadsereg visszatér Itáliából: a beszállásolás egy örökös tartományt se terhel annyira, mint Magyarországot.

1732-ben az év nagyszombati perével kezdődik. A nádor meghal, utóda azonban nem PÁLFFY Miklós országbíró lesz, ahogyan várták, hanem LOTHARINGAI FERENC ISTVÁN herceg, a jeruzsálemi király, Godefrid leszármazottja. LOTHARINGAI FERENC postakocsin jött Pozsonyba. Udvertartása részére házakat keresnek. SIGRAY is kiadja házát, mint írja, 2000 forint bérért a herceg hivatalnokainak. Megemlíti, hogy nagy vadászatokat tartanak a város körül, majd a herceg leutazik a Dunán Belgrádig és megnézi a várakat.²⁶

Az 1733-as évben több haláleset történik családjában: ez öröklésre ad alkalmat. Apai nagyanyjának nővére elhal és ezzel a Nadányi-birtokok — úgy véli — rá szállnak. NADÁNYI Miklós egykor Érsekújvár és Verebély várának kapitánya volt, jómódú birtokos. Dédapja családja Biharból származott s ott is voltak eredetileg javai.²⁷

A következő évben ezek felderítésére indul Bihar megyébe. Csakhogy ezeket a javakat, még a család előnevét adó Körös-Nadányt is, a HARRUCKERN család birtokolja. Nagy utat tesz meg: Debrecen, Nagykárolyt, Váradot is megjárja. Egerben a püspök vendége. Nagyszerű lakomán vesz részt, megnézi a várat és a nagyon kellemes kerteket. Pesten, Vácon, Nógrádon át tér vissza. A politikai eseményekből a lengyel örökösödési háborút említi meg. Emiatt három új ma-

23. NEFFCZERN-féle bérleti rendszerről FALLENBÜCHL Z.: *A Szepesi Kamara tisztviselői = Levéltári Közlemények*. 1967. 38. évf. 209—210. l.

24. O. Ltr., M. Kam. Ltr. Litterae ad Cam. 1733—36. No.

25. Uo. 1733 — 148. No.

26. Az utazást említi ARNETH is, *Maria Theresia's erste Regierungsjahre*. Bd. 1. Wien, 1863. c. művében. pag. 20.

27. E NADÁNYI-öröklésre vonatkozó iratok O. Ltr. M. Kam. Ltr. Litterae ad Cam. 1733 — 101 és 113. No. A hagyatékot SIGRAY János is, László is maguknak vindikálták. László, a naplói tanúkra is hivatkozik, hogy ő az általános örökös.

gyar ezredet szerveznek s a rendes adón felül újabb félmilliót vetnek ki az országra. Egyik rokonával, GHILLÁNY Jánossal Bécsben is jár az udvarnál.

1735-ben az új magyar ezredet egyikét GHILLÁNYRA bízzák. Könnyen megkaphatná az alezredestséget, de betegsége ebben megakadályozza. Atritis vagában szenved, mint mondja. Felemlíti az itáliai hadjárat eseményeit és az adóemelési ügyeket is. Az év vége felé perei kezdenek igen rosszul alakulni.

A következő évben, mint mondja „ügyvéde hűtlensége miatt” távollétében elmarasztalja a bíróság. Ezt az Udvari Kancelláriánál megpróbálja hatálytalanítani, de mert itt „ellensége” van, sikertelenül. Bécsben abban a ritka alkalomban van része, hogy uralkodói esküvőt láthat: MÁRIA TERÉZIA és LOTHARINGIAI FERENC házasságkötését. Mindenütt ott van, szívesen is fogadják naplója szerint. „Ruházatban (a magyarok közül) szinte senki sem múlt engem felül, három egymást követő napon váltogatva az öltözetet.” Gyöngyökkel kirakott kardja a legszebb volt. Büszkén említi, hogy az uralkodó „der schöne Ungar”-nak nevezte őt. Tüzetesen leírja az esküvőt. Késő estig gyönyörködtek az udvar jelenlétében tartott operai előadásban.²⁸ Őt az udvarhölgyek helyének biztosítására küldték, s mint írja „kettős érdekességgel üdültem fel; egyrészt az opera látásával, másrészt a bájos kisasszonyokkal való szórakozással”. QUESTENBERG gróf titkos tanácsos leányát megismeri és „non tantum adamavi, verum in futuram quoque vitae sociam eligi”. Február 14-én udvari álarcosbálon vesz részt. Kiemeli itt a jó tokaji bort is. Az udvari multság után még elmegy a Mehlgrubenbe is, a mágánások diszkrét mulatóhelyére, ahol egy arany a belépti díj. Így szórakozik egészen hamvazószerdáig.

A naplóban itt következik az egyetlen filozofikus megjegyzés. Mintha érezné a sorsfordulatot. „Unde superbit homo, cujus conceptio culpa, nasci poena, labor vita, necesse mori.” „Mért kevélykedik az ember, kinek fogantatása véték, születése büntetés, élete szenvedés és meg kell halnia.”

A magyarok közül az ünnepségeken PÁLFFY János gróf udvarmesteren és rajta kívül csak még négyen vettek részt. Sok költségbe is került ez — jegyzi meg. Felhasználva az alkalmat kéri Somogy megye főispánságát, melyet atyai nagybátyja, SIGRAY József báró viselt. Március 6-án audienciát kap. KOLLONICS érsek és ESZTERHÁZY József horvát bán támogatják. De megállapítja, hogy valamelyik elmulasztotta a támogatást, s így egy legközelebbi üresedésre utalják az állást kérőt.

Úgy találja, szörnyű praktika folyik ellene. Nagyszombathban folyik pere SIGRAY János, ellen. Apja testvére, őt végrendeletében kitagadta minden örökségből és a másik fivérre, SIGRAY Józsefre hagyta minden vagyonát. Felkeresi SIGRAY Józsefet Felsősurányban, de úgy látszik, a látogatás eredménytelen, mert, mint írja, ebből „törvénytelen helyzet” született meg. Az évről egyébként megírja, hogy SZAVOJAI Eugén herceg meghalt; a birodalomból és Itáliából a csapatokat hazaszállítási címen észrevétlenül Törökország határa felé vitték.

1737-ben betegsége, az atritis vaga, úgy látszik kórházba kényszeríti, mert „csiszolatlan barátok” közt tölt négy hetet. Ezek alighanem misericordiánus (irgalmasrendi) szerzetesek lehettek, akik betegápolással és gyógykezeléssel foglalkoztak. Pozsonyban is volt zárdájuk.

28. Az opera ekkoriban előkelő emberek zártkörű kedvteléseként műkedvelő udvari multság is. A hagyomány szerint MÁRIA TERÉZIA maga is fellépett ilyen udvari operai előadásokon. L. ARNETH, A.: *Maria Theresia*. Bd. 1. pag. 13.

Az év eseményeiből az új háborút írja le részletesen. Úgy mondja, a magyar nemesség önként felajánlotta a felkelést a török háborúra, mielőtt a „már csak-nem kimerült és nyomorult köznép” újra megterhelésére sor kerülne, melyet a rendes porción kívül még új adókkal is sújtanak. „Az udvar mindazonáltal félve attól, hogy a felkelést a velükszületett hajlandósággal a magyarok a király ellen fordíthatnák, ezt nem óhajtotta, csupán a pénzbeli segítséget.” Elhatározták az udvarnál a török háborút „nehogy a császári katona pihenjen”. Új hajók is készültek, Gallae... seu Marinae Naves — gályák, azaz tengeri hajók, Bécsben építették őket. (Észrevehető, SIGRAYnak, mint nyilván magyar kortársainak is, ezek az új hajók — és a dunai hadihajózás általában — nagy élményt jelentettek.) Ezután részletesen leírja a hadjárat kezdeti sikereit, említi Bosznia elfoglalási kísérletét. Megjegyzi, hogy Bosznia valaha a magyar koronához tartozott, de ez a birtokjog már csak a zászlókon és a pecséteken szerepel.

Ő maga a háborúban nem vesz részt. Morvaországba utazik, Brünnbe, Austerlitzbe. KAUNITZ grófnál ünnepélyesen fogadják és itt újra találkozik QUESTENBERG kisasszonnyal is. Majd a vellehardi apátságot tekinti meg. Utána visszamegy Pozsonyba, ahol tanúja a Szent Mihálykor történt nagy hajóhíd-szerencsétlenségnek, melynek számtalan áldozata volt, akik közül mintegy háromszáznak a holttestét találták csak meg.

Leírja ezután a háború szerencsétlen folytatását, melyet kortársaihoz hasonlóan, a fővezér, SECKENDORFF hibájának tulajdonít. 60 000 ember veszett oda az éhségtől és „Seckendorff, a legelfajultabb ember, leghibásabb és csalárd rendelkezései miatt”. SECKENDORFFot akkor a közvélemény árulónak tartotta a sereg romlásáért, be is börtönözték. A nagyobb büntetéstől csak az mentette meg, hogy az udvar attól félt, hogy a protestáns SECKENDORFF elítélését vallási ellenszenvnek fogják tulajdonítani.²⁹

A következő évben, 1738-ban újra kéri Somogy megye főispáni állását. Ismét KOLLONICSOT és ESZTERHÁZY Józsefet jelöli meg támogatóiul, de eredményt most sem ér el: még azzal sem biztatják, hogy SIGRAY József halála esetén megkapja a főispánságot. Mágnás táblai ülnöki állásért is folyamodik, de hiába.³⁰ Vidám farsangi mulatsággal vigasztalódik Bécsben. Mikor utána hazatér Magyarországra, megállapítja, hogy „a nyomorult nép legnagyobb megterhelésével ez hadszíntérre vált”. LOTHARINGIAI FERENC, a helytartó Toszkánában van éppen ekkor. A török is megtette előkészületeit, de harcra nem kerül sor „az emberek nagy alkalmatlansága” miatt. A császári sereg harcképtelen a járvány miatt. Téli szállásra bajor segédhad érkezik Pozsony megyébe. Ez évben is főként javai visszaszerzésén fáradoz, de közben más birtokokat is vásárol.

1739-ben Bécsben a Kancellárián és az Udvari Kamaránál próbálkozik birtokai ügyében. Sikerül is, úgy látszik, elvesztett javai visszaadását kieszközölnie. Áprilisban meghal SIGRAY József, a somogyi főispán, most tehát ő lett a család szeniora. Bécsbe siet az udvarhoz. Megjegyzi, hogy külön kegyből elkísérhette azt

29. A SECKENDORFF elleni panaszokat és a hangulatot ugyanígy jellemzi ARNETH is. (Uo. Bd. 1. pag. 38 — 39.)

30. O. Ltr., M. Kanc. Ltra. Originales Referadae 1738 No. 62. (1738. júl. 14.) SIGRAY nem volt a helyezették közt, bár neve említve van a pályázók sorában. Számításba mégsem jött. Igaz, kérését nem tudta mással alátámasztani, mint azzal a meglehetősen seimmitmondó megjegyzéssel, hogy a hazai jogot eléggé (sufficienter) ismeri.

Laxenburgba és kiszolgálhatott az asztalnál. (Nem is veszi észre helyzete visszaságát, kitüntetésnek látja azt, ami valójában megalázás: főispánság helyett asztali kiszolgálás.) Ezután birtokain utazgat és ismerőseit keresi fel. Közben értesül a groczkai csatáról, melyben két rokonát veszíti el: az egyik Renata nővérenek férje, DE GRAU báró, gránátoskapitány. Leírja azt a helyzetet, a pánik állapotát, mely az ütközet és Belgrád elvesztése után Bécsben lábrakapott és NEIPPERG gróf parancsnok bebörtönöztetését.³¹

1740 a politika éve, SIGRAY naplójában is az ilyen jellegű feljegyzések dominálnak. A törökkel való béketárgyalásokon, ahogyan mondja, kell, hogy az uralkodó mellett magyarok is legyenek; ezt a törvény írja elő. Ezen a címen csatlakozik a Konstantinápolyba menő császári követséghez, s azzal az országgal déli határáig elmegy. Ez persze csak ürügy; megjegyzi, hogy másutt az országban már járt, de itt még nem. Tehát megnézi a Délvidéket, említi külön a régi római omladékokat is. Azután leírja a Szávánál a követcserét, a török követ fogadását, s megemlíti, „világosan kimutatják, hogy a törököknél a magyart elébe helyezik a német nemzetnek”. A szultán követe különben, mint 1719-ben is — írja — nem akart lovon Bécsbe menni, hanem kocsin: ezt jelentették a portára, ahonnan utasítást kapott, hogy lovon menjen. Beszámol KÁROLY császár és király haláláról is. Az uralkodó Féltoronyban vadászott, kiment a viharba, „putans Astra quoque suae subesse Potestati”, megfázott és vérhányás lépett fel nála. Az uralmat gyorsan bekövetkezett halála után idősebb leánya, MÁRIA TERÉZIA vette át.

SIGRAY a női uralommal szemben rendkívül szkeptikus. Véleménye azonban aligha lehetett teljesen izolált. Ezt írja: „Mindig veszedelmes az alattvalóknak, mert az egész világegyetem intézményével ellentétes, hogy férfiak nők, vagy az ostoba női kormányzás alá kerüljenek.”³² MÁRIA TERÉZIÁRól megjegyzi azt is, hogy a magyar király pecsétje helyett a sást kezdte használni, „ámbar amaz (Magyarország) az örökös tartományok közül az első lenne”.

Kedvezőtlen véleménye az ifjú királynőről nem gátolja meg abban, hogy kihallgatást ne kérjen, melyben az igazságszolgáltatás korrekcióját szeretné elérni — azaz felsőbb belenyúlást a bíróság vele szembeni ítéletébe.

1741-ről megjegyzi, hogy „Brandenburg fejedelme miatt” ki „Lipót császár nagylelkűségéből porosz király is” háború tört ki. Megemlékezik JÓZSEF trónörökös születéséről majd a pozsonyi országgyűlésről, hol szokatlanul nagy volt a gyülekezés. De a híres jelenetet nem említi, noha megnézte az ünnepségeket. Közben — írja — Felső-Ausztriában „tumultus” támadt. A bajor választó behatolt oda és egész Csehországot megszállta; VII. KÁROLY néven császárrá választották, meg is koronázták. A királynő pozsonyi tartózkodását úgy kommentálja, hogy az soká tartott: „Bécs nem volt elég alkalmas az Osztrák Ház leányának.” Mikor december 8-án MÁRIA TERÉZIA visszamegy Bécsbe, SIGRAY is odautazik, az udvarhoz, de magánlátogatás céljára is.

Az uralomváltozást ismét álláskérésre használja fel. Ezúttal a Dunántúli Kerületi Tábla elnökének megürit hivatálért pályázik, „úgy őseinek javait vesztésével és vérük ontásával tanúsított hűségére mint saját jogi és politikai ügyekben szerzett érdemére való tekintettel”. Az állást nem kapta meg.³³

31. Ez a hangulatileírás is hű, mint azt ARNETH műve tanúsítja (i. m. 49—51. pag.)

32. Nőuralom-ellenessége nemcsak egyéni: ilyen volt a bécsi néphangulat is. (i. m. 89. pag.)

33. Orsz. Ltr., M. Kanc. Ltr. Orig. Refer. 1741 — 95. No.

1742-ben SIGRAY feljegyzései szerint bevétette magát az ADAM-féle bécsi kereskedelmi társaságba. Bécsben maradt egész májusig, akkor alkalom lévén rá „Európa felső részeinek” megtekintésére indult. Salzburgban az érsek szívesen fogadja. Mindent megnéz, ami csak megtekinthető. Körmeneten is részt vesz, „a nép csodálata mellett, mert ritka itt a magyarosan öltözött”. Azután Passauba megy, majd innen Linzen, Sankt Florianon, Melken és Göttweigen át tér vissza Bécsbe. A háborúról jegyzi meg, hogy annak végét nem lehet remélni. Sziléziát és Glatz cseh kerületet a királynő átengedte Brandenburgnak. Bár JÓZSEF trónörökös szerezne vissza ezt a tartományt, mely egykor „szintén Magyarország koronájához tartozott”. A bortermés közepes, de olyan, hogy alig alkalmas emberi fogyasztásra.

1743-ból azt említi, hogy a farsangon a királynő is részt vett. A nőnem részére újfajta amazonlovaglást eszeltek ki „Karosel” (caroussel) néven — írja. A lovaglósiskolában a királynő vezetésével 8 ilyen amazon vágatott, lándsát vetve, és karddal egy törökfejet vagdalva. A politikában megemlíti, hogy Prágát tél végén kiürítették a franciák és idéz egy akkoriban közszájon forgó distichont is

Intrarunt Pragam Galli, rediere Capones
Quis castravit eos, Hungarus ensis erat.

Szomorúan jegyzi meg, hogy betegsége miatt ez évben nem tudott elmenni MÁRIA TERÉZIA cseh királynővé való megkoronázására. Viszont ugyanakkor Bécsben tevékeny. Négy külvárosi házat szerzett, kettőt a Leopoldstadtnban, kettőt Maria Hilfenben a Landstrassén. Ezek mind vendégfogadós, kocsmás házak, melyeket azért is szerez meg, hogy könnyebb legyen részére az udvar közelében való tartózkodás. Az év politikai eseményeiből még Bajorországnak a királynő hadai általi elfoglalását említi meg s úgy véli, hogy ezt az országot az elvesztett Szilézia helyett megtarthatná. De győztek seregei Franciaországban, a Rajnán túl is: a „Bandurok” (pandurok) kitüntették magukat. „E szlavón népet addig ott még nem látták” — írja róluk.

1744-ben MÁRIA-ANNA főhercegnő és KÁROLY lotharingiai herceg esküvőjéről számol be. Bécsben farsangol, de a tavasz nagy szerencsétlenséget hoz. Emberemlékezete óta nem látott árvízkitasztrófa éri a császári fővárost. A hidak összedőlnek. A Leopoldstadtn egyöles víz árasztja el; ő maga is csak nehezen menekül a Belvárosba. Ez az év igen szerencsétlen számára. Bajára utazik, anyagi ügyei miatt, tárgyal az alispánnal és a kalocsai érsekkel, majd Pestre megy pere miatt a királyi Táblához. Pervesztes lett: úgy találja, hogy ellenségei, „ellene, a bárány ellen” „farkasként” törnek. Az udvarnál is feltárta „cselvetéseiket” de „félreértették kérését”. A politikai események sorából a porosz háború folytatását említi meg. A királynő Pozsonyba jött. Miniszteriális konferenciát tartottak: a főtéma 20 000 főnyi lovas segélyhad kérdése. A mágások és nemesek közül sokat tiszteknek választanak meg: a fővezér, tábornagyi ranggal ESTERHÁZY József gróf. A sereg téli szállásra Sziléziába vonul. SIGRAY azonban nem tart vele.³⁴

1745-ről feljegyzi, hogy a porosz betört Magyarországra is, elfoglalta Szokolczát. SIGRAY Bécsben marad. Feljegyzi az udvarhoz érkezett futároktól szerzett híreket. Megemlíti LOTHARINGIAI FERENC frankfurti koronázását; úgy tudja,

34. SIGRAY kortársa, GRASSALKOVICS Antal (szül. 1694) részt vett a hadjáratban. FALLENBÜCHL Z.: *Grassalkovics Antal aforizmai.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1970–1971.* Bp. 1973. 340. l.

MÁRIA TERÉZIÁT azért nem koronázták meg, mert ezzel a magyar királynő szuverenitását kívánta hangsúlyozni, mivel Magyarország a Birodalomtól független királyság. E koronázáson a naplóíró értesülése szerint sokan voltak ott a magyar és az erdélyi mánások közül is. Az uralkodói pár bécsi hazatérésével kapcsolatos ünnepekről bőszegesen ír SIGRAY.

1746-ban Győrbe utazik: két éve nem volt ott. De csakhamar visszatér Bécsbe, ahol ágnak dől. Ez évről a külpolitikában a porosz királlyal való megegyezést és Belgium elvesztését jegyzi fel. Észrevehetően — egészségi állapota miatt — kevéssé érdeklik az események.

1747-ben állapota javult. Bécsben ugyan nem intézte el ügyeit, de mégis hazamegy Magyarországra. Javait a Királyi Táblánál nemcsak, hogy nem kapta vissza, de még újra kénytelen Bécsbe menni a Kancelláriához és más udvari hivatalokhoz. Pere a PALUSKA család ellen a pozsonyi Bornemissza-ház miatt még folyik. Ezt a házat „a Paluskák, paraszti származású emberek, erőszakos kézzel, tehát parasztosan vették el” — tőle, a szerinte jogos örököstől —, és a városi magisztrátus, bírói ítélettel tette rá a kezét.³⁵ A per a tárnoki szék előtt folyik. „Úgy lehet, többet tesz a kedvezés a bíróban, semmint a törvény a törvénykönyvben” — írja naplójába. A külpolitikát ez évben csak érinti: elveszett Belgium és Génua, hadseregünk idegenben, Hollandiában táborozik. A nyarat a sereg az elvesztett területek visszafoglalásával igyekszik eltölteni.

A következő évről azt írja: a hadsereg már nem tevékenykedett. A franciákkal megkötötték a békét. Ez évben is Bécsben „kellett” maradnia ügyei miatt.

1749-ben szintén Bécsben van. A nádor, mint Pozsony megye főispánja, elrendelte, hogy összes megyebeli ügyeit vizsgálják felül és kapjon jogorvoslatot. A politikában helyreállt a béke, de csak vonakodva halad minden a követek részéről az egyetértés hiánya miatt. Megemlíti Ausztriában a nagy változásokat, az osztrák és cseh kancellária összevonását, a kormánysszervek átalakítását. Szkeptikus e változásokkal szemben: „Adjon Isten szerencsés kiemenetelt ekkora változtatásban; nehogy minden a legrosszabbra forduljon.”

1750-ről azt jegyzi fel: családjuk ősi birtokát, a Vas megyei Felsősurányt, SIGRAY József fia, Károly elidegenítette.³⁶ Megpróbálja most jogait újra érvényesíteni és bíróság ellentmond ennek. Októberig Bécsben van: ekkor Pozsonyba megy, ahol három teljes évig nem járt. Ekkor tudja meg azt is, hogy testvére, Renata, özvegy GRAU báróné még a múlt évben Szeniczen elhalt. (A testvérek közti kapcsolat tehát nem lehetett vajmi erős.) Ebben az évben közepes a termés.

1751 országgyűlés éve. Megemlíti, hogy a királynő őt is meghívta erre. Az országgyűlésről, annak tárgyáról feljegyzi, hogy főként három kérdés van napirenden: a sorkatonaság fenntartása és gyarapítása, a várak megerősítése, kivált a

35. A PALUSKA család kétségkívül nem prominens nemes, de érdemes hivatalnok-család volt. PALUSKA György nemességét 1701. júl. 30-án igazolták; 1719-ben pedig „maróthi” előnevet nyert. SIGRAY teljesen alaptalanul és jogtalanul nyilatkozik így róla. Az említett PALUSKA György egyébként az esztergomi érseki birtokok prefektusa, majd 1723-tól 1732-ig helytartótanácsi tanácsos volt, tehát SIGRAY apjának hivatalbeli kollégája. A PALUSKA-családnak Pozsonyban volt egy háza, melyet a tanácsos özvegye 1732-ben eladott; ebbe később a Magyar Kamara költözött. (Ld.: ILLÉSSY—PETKÓ: *A királyi könyvek*. Bp. 1895. 161. l.; KOVÁTS F.: *Old curiosity shop*. 6. és 15. l., EMBER Gy. i. m. 202. l.)

36. Ennek a SIGRAY Károlynak — a memoáriró unokatestvérének — fia volt a jakobinus összeesküvőként lefejezett SIGRAY Jakab.

török ellen és végül az uralkodónő személyi költségvetése. Az uralkodónőnek sok gyermeke és így sok kiadása van. Felemlíti, hogy milyen hosszas vita után jött létre a megállapodás és ez is csak ideiglenes. A királynő az országgyűlésre öt gyermekét is elhozta. Azután hajón Pestre ment, s Rákos mezején — ahol hajdan az országgyűlést tartották — megszemlélte a katonaságot, majd visszajött kocsin az országgyűlésre, melyen — szokatlan módon — még ebéd után is nagy részvétellel folytak a tárgyalások.

1752-ben „semmi különös” nem történt a nagyvilágban. Ő maga teljes erejével pereskedik. Az Udvari Kamara óriási — 500 000 forintos — követelését a Magyar Kamarához utasítja.

SIGRAYban most — szinte törvényszerűen — fellobban eladósodott rangtársainak reménysege: gratialét, királyi kegyadományt kér, ősei érdemére hivatkozva. A penziók rendszere, mely oly súlyosan nyomasztotta a legtöbb európai uralkodóház államháztartását, Magyarországon sem ismeretlen, sőt most kezd rendszerezesebbé válni. SIGRAY is megkísérli; az uralkodónőhöz utasítják kérésével. Közben márciusban elhal édesanyja, a „régii velencei nemes családból származó” ANGRANO Terézia; temetésére, Máriavölgybe, el sem megy. A következő hónapban azonban Bécsbe utazik „az igen egészséges levegő miatt” s ott is marad őszig, mikor ismét Pestre utazik, a Hétszemélyes Táblához. Csak egy hónapig van Magyarországon, különben egész éven át Bécsben. Mielőtt elutazott volna Bécsből, eladta utolsó falusi házát, amiye még volt Ausztriában, Brunn városkában. Az év végét Pozsonyban tölti el. Az év eseményeiből azt emeli ki, hogy nyáron Köpcsénynél hét magyar lovasezred tartott táborozást, melyet a királynő is meglátogatott.

1754-ben úgy látszik betegeskedik. Az évet ezzel kezdi: „Adja Isten, hogy végigélhessem...” Pere még folyik. A Királyi Táblánál uralkodói dekrétum rendel el, hogy soron kívül revideálják perét SIGRAY József fia Károly és a surányi kastély megvásárlója ellen. Egy darabig Pesten, majd Győrött tartózkodik, birtokai visszaszerzése érdekében. Itt éri az év vége.

1755-ben folyik tovább pere a PÁLFFY-család ellen. Utazásait most sem hagyja abba. Húsvétkor „úgy érdekesség, mint hasznosság miatt” Pécsre utazik, ahol a püspök ad neki szállást. Szigetvárt is megnézi, Siklóst is, aztán Somogy megyén át indul vissza, hol „családja a főispánok sorában tündöklött”, majd újra Pestre, a Táblához. Beteg, de azért tovább folyik nyugtalan vándorútja: Debrecenen át Békésbe — az egykori Nadányi-birtokra — melyeket a jus armorum idegenített el, aztán Tokajba, „az egész világon dicsért borok” termő hegyére, majd farsangra Győrbe. Az év nagy részéről igen szűkszavúan ír. November végén Pozsonyba utazik s itt tölti az év végét. Megjegyzi, hogy folyamatban levő követelése a Magyar Kamaránál 200 000 forint. De itt is, a Helytartótanácsnál is, több mint húsz év óta „gyümölcstelenül” folynak ügyei. Az 1755. év eseményeiből azt jegyzi fel, hogy általában csend volt, csak Horvátországban és Szlavóniában volt „mozgolódás” (motus) de ez is befejeződött. „Így jött el az 1756. év” írja fel s feljegyzéskötetének ezzel vége is szakad. Az 1756-os évet még feljegyezte, de alá már nem írt semmit.

Elhunyt, vagy abbahagyta a naplóírást, nem tudjuk. A 112. folion a szövegnek vége. Az utolsó feljegyzések reszkető írással íróttak. Ekkor az író hatvan és fél éves.

*

SIGRAY munkájának irodalmi értéke elsősorban talán főként abban rejlik, hogy egy sok szempontból tipikusnak mondható 18. századi magyar közéleti szereplő személyiség életútját mutatja be némi szerény irodalmi igénnyel. Az indítást nála is, mint számos elődénél és kortársánál e műfajban adhatta az önigazolási szándék, tetteinek, viselkedésének az utókor számára való megmagyarázásának igénye. Ámde felmerül a kérdés: kinek a számára írta? Az író nőtlen volt, öröklés szempontjából figyelembe jöhető utódai nem maradtak, rokonaival pedig, mint az a memoárból kitűnik, egyenetlenségben és perben élt. Kinek a részére írt hát? Barátoknak? Egy-két őt becsülő régi hű emberének? Aligha. Ha csak nem tesszük fel, hogy személyét túlértékelve, a történelmi utókornak szánta írását, aligha kapunk egyértelmű feleletet. A legvalószínűbb felelet talán: saját magának, hogy emlékeit a múlt idővel könnyebben újíthassa fel és egy kicsit talán a „non omnis moriar” jegyében az utókor számára is, azoknak, akik őt ismerték, becsülték, tán szerették is és azoknak, akik már nem ismerhették, s akik, ha nincs feljegyzéskönyve, talán teljesen elfelejtének. Mégis, mindebből arra lehet következtetni, hogy munkája megírásában nem egyfajta praktikus hasznossági szempont, hanem alapvető irodalmi igény volt az indító. Bár korábban ez Magyarországon sem ritka, több egyszerű divatnál — egyfajta kommunikációs igény az ember-társak felé.

Feljegyzéseit 1723 táján kezdhette vezetni: a régebbi feljegyzések utólagosak. A tagolódás évek szerinti, s úgy tűnik a tintaszíneződésből is, hogy egy-egy évet legtöbbször egyszerre írt meg. Csak az utolsó éveknél látszik úgy, mintha a fogalmazás az év folyamán kisebb részletekben ment volna végbe. Erre mutat az utolsó éveknél az írás fokozódó romlása is.

SIGRAY latin stílusa jónak mondható. Észrevehetően nem kedveli a korában szokásos körmondatokat. Mondanivalóját röviden, bonyolult grammatikai szerkezetek mellőzésével, kifejezetten olvasmányosan adja elő. Szórványosan elkövet ugyan nyelvtani hibákat is, nagyban és egészben azonban megállapítható, hogy jól ismerte és használta a latin nyelvet.

Felvethető a kérdés: miért írta feljegyzéseit latin nyelven? Miért nem használja anyanyelvét, a magyart? A pozsonyi magyar urak ebben az időben, ha maguk közt érintkeznek, ekkoriban még magyarul leveleznek. Így például a kuruc harcok miatt távollevő ERDŐDY grófhhoz magyarul írnak a kamarai hivatalnokok is, SCHLOSSBERG pozsonyi alispán — utóbb helytartótanácsi tanácsos — pedig két évtizeddel később, hivatalos iratokban is használja a magyar nyelvet.³⁷ Kétségtelen, hogy SIGRAY korában a latin még — nemcsak Magyarországon, hanem Európa legtöbb országában is — a műveltek nyelve. SIGRAY anyanyelve magyar ugyan, de, mint ahogyan iskoláztatásánál láttuk, kezdettől fogva nála a latin és a német a két főnyelv: már az elemi iskolában németül tanul, a „lingua vernacula” háttérbe szorul. Így tehát nem lehet kizárni annak lehetőségét sem, hogy jobban tudott latinul vagy németül, mint magyarul, legalábbis szívesebben fogalmazott Cicero nyelvén. Az is elképzelhető, hogy feljegyzéseinek bizonyos exkluzív jelleget kívánt adni, csak kevés művelt ismerősnek szánta emlékiratát. A III. KÁROLY-

37. THALY Kálmán kuruckori okmánygyűjteménye. OSZK Kzt. Fol. Hung. 1389. Tom. 4. fol. 451–454 és 456–457. Valamint O. Ltr, M. Kam. Ltr. Litterae ad Cameram 1732 52. és 191. No.

ra és MÁRIA TERÉZIÁRA vonatkozó nem éppen hízog kitételek ezt bizonyos fokig alátámaszthatják.

Általában műve tartalmában kimért, fegyelmezett. A tényeket úgy mondja el, ahogyan azokat látta vagy hallotta. Előadása narratív jellegű, a lényegre koncentráló, néha a krónikás szárazsága érezhető rajta. Előadása ott a legélénkebb, ahol saját élményeit adja elő. Itt minduntalan elárulja saját felfogását, jellemét is. Utazásainál, operai élményeinél tanúbizonytságot tesz jó megfigyelőkészégéről, valamelyes írói vénáról, de ugyanakkor némileg egocentrikus lelkialkatáról is. SIGRAY javára kell írni azt, hogy személyes ügyekben igen tartózkodó.³⁸ Büszkeségével úgy látszik nem tartja összeegyeztethetőnek, hogy nagyon intim legyen. Az események leírásánál észrevehetően nagyon ad a tényszerűsége, a történeti hűsége, ami némi történetírói hajlamra enged következtetni. A történeti tények, melyeket leír, nagyrészt ismeretesek, ami kevésbé ismert benne, azok részletek, apró finomságok, kortársi reflexiók, melyek adalékul szolgálhatnak a történetírás számára.

SIGRAY feljegyzései történeti forrásérték szempontjából megbízhatóak. Ezért megállapításai annyiból jelentések, hogy alátámasztják a más forrásból is ismert tényeket, s a kortársak az eseményekhez fűzött reflexióinak elterjedéséről tájékoztatnak. Főként III. KÁROLY és MÁRIA TERÉZIA uralkodásának határán világítja meg élénken a közhangulatot — legalábbis annak pozsonyi vagy Pozsony vidéki árnyalatát, mely közel lévén Bécshez, aránylag jól értesültnek volt mondható.

Talán a legnagyobb forrásértéke SIGRAY naplójának mégis a szerző személye szempontjából van. Színes és érdekes egyéniséget mutat be ez, ha nem is mérhető APOR Péterhez vagy CSEREY Farkashoz. De a közeg is, melyben mozog, más. Nem Erdély, hanem a Bécshez közel eső Kisalföld és Pozsony nemesi világa, a Porta Hungarica környéke. Környezete erősen hat SIGRAY életére és karakterére és bizonyos fokig sorsára is elhatározó.

Az ifjú SIGRAY kedvező körülmények közt indul az életnek. A szülői ház gondos nevelésben részesíti, a családi összeköttetés szép megyei pályafutást biztosít számára. A jogi gyakorlatnak ugyan elébe helyezi az utazgatást, vendégeskedést, de apja életében ez nem jár hátránnyal számára. Bizonyos, hogy az ifjú SIGRAYban nincs meg ugyanaz a céltudatosság, mint vele csaknem egykorú GRASSALKOVICS Antalban vagy FESTETICH Kristófban. Egy bizonyos élnivágyó magatartás, életstílus az, ami kezdi hatása alá keríteni az ifjú SIGRAYt. Ez az életmód Bécs felől jelentkezik, de ott is újabb keletű. I. JÓZSEF majd III. KÁROLY udvara már nem oly szigorú felfogású, mint még LIPÓT császáré volt. Ez a lazulás Magyarországra is áttérjed. Alapja az a társadalmi átváltás, mely itt 1723—1725 körül megy végbe. Szociológiailag nézve ekkor a magyar nemesség, legalábbis annak a közéletben résztvevő része, más életformába lép át. A konszolidált abszolutizmussal, Majtény után, a nemesség politikai jelentősége csökken, de növekszik a kárpótlására szolgáló reprezentáció. Az addigi egyszerűbb életkörülményeket,

38. A pozsonyi kereszteltek anyakönyvében 1732. jan. 18-án kelt bejegyzés szerint SIGRAYt egy házasságon kívül született fiú atyjának tartották. Igen valószínű, hogy az anyakönyvi feljegyzés helytálló, ha egyszer, a szokástól eltérőleg ezt írásban is rögzítették. De az emlékezésekben erre a kapcsolatra vonatkozólag semmiféle utalás sem található.

a viszonylag kis létszámú főúri udvarokat, aulákat, sokkal népesebbek és differenciáltabbak váltják fel. Feltűnő, hogy a magyar fővárosban, Pozsonyban, az 1723-as országgyűlésig az anyakönyvekben csak kis számban szerepelnek főhivatusú szolgák. Most a személyzet hirtelen mindenütt megnő, a „laquei”-ok új rétege nagy számban jelenik meg. A személyes szolgálatból élők rétege a városban megduzzad, az urak háztartása is, annak sokrétűsége, fénye is növekszik. Se szeri se száma a különböző udvari tisztségviselőknek. Mindehhez igen sok pénz kell. Ennek reális feltétele okszerűen kezelt gazdaság, jól kezelhető és jól is kezelt birtok lenne, de ez csak néhány nagy főúri családnál és főpapnál adott, a közép-nemességnél nem. Ezt a nagyobb reprezentációt — ami az anyakönyvi adatokból lemérhető — a királyi kíséretben, biztosként vagy országgyűlésen indigenaként megjelenő birodalmi, német, cseh, olasz, sőt spanyol és francia urak hozzák Magyarországra. De terjed az idegen feleségek révén is a magyar nemesi, addig patriarkálisabb, kisebb létszámú aulákban. A magyar nemesség vezető főúri rétegének elkeveredése idegen hasonló rangú családokkal már ekkor adott tény — a közhi-delemmel ellentétben ez nem Mária Terézia korában kezdődött folyamat.³⁹ Nemhiába panaszolja néhány évtizeddel később GRASSALKOVICS Antal aforizmaiban: „nem keveset romlanak leg-Főbb Nemzetek idegen Feleségekkel...”⁴⁰ MÁRIA TERÉZIA csak tudatosan alkalmazta a spontán már régen elkezdődött folyamatot, saját dinasztiajának céljára, egy partikuláris erőktől mentes, egységes vezető réteg kialakítására.

Ebben a reprezentációs légkörben él SIGRAY, a pozsonyi közép-nemes. Családja a PÁLFFYak familiárisaként emelkedett fel, helye tehát a főurak — PÁLFFYak, ERDŐDYek, ZICHYek — után, de a város többi lakói felett van kijelölve. Reprezentálnia kellene, hogy rangja kellően kidomborodhasson. Erre azonban nincs lehetősége. Birtokai kisebb-nagyobb darabokban, szétszórtan vannak több megyében, kezelni őket megyei tisztsége miatt sem nagyon tudja. Felesége, aki a gazdálkodásban segítségére lehetne, nincs, nőtlenül él.

SIGRAY koráig a családalapítást, egyházi hatásra, erősen szorgalmazza a közszellem. A nőtlenség a rendezetlen élet melegágyának számít: a házasság, a család, a gyermeknevelés természetes, a társadalom által szinte megkövetelt dolog, amit az is alátámaszt, hogy így biztosítva van a nők és gyermekek megélhetése, kik családfőjüket elvesztették. Az özvegyek újraházasodnak, a félárva gyermekekről természetesen a nevelőapa gondoskodik. Az egyháziakon kívül, kik coelibátusban élnek, mindenre szinte kötelező a családi élet, mely egyben a létfenntartás kerete is. Az egyetlen réteg, mely ez alól némileg kivonja magát, a katonáké, bár a katonák nagy része is családös. De a vezérek — hadélelmezési okokból is, a stratégiai mozgásképesség akadályozottsága miatt is — nem nagyon örülnek katonáik családi kötöttségének. Nem csoda, ha az aggregénység, mint társadalmi képlet a 17. század vége felé főként katonák, hivatásos tisztek, hadvezérek sorában jelenik meg tömegesen. SZAVOJAI Jenő, STARHEMBERG Guido, MARSIGLI, TRAUN marsall ennek tipikus képviselői. Az idegen hadseregek, tisztek magyarországi

39. 1708-ban az országgyűlésen képviselt tíz legelőkelőbb főnemesi özvegy közül négy volt idegen származású. Az özvegyek általában inkább az idősebb korosztályhoz tartozhattak. (ZSILINSZKY M.: Az 1708. évi pozsonyi országgyűlés történetéhez. Bp. 1888. 47. lapján közölt névjegyzék alapján.) Férjeik a BATTHIÁNY, PÁLFFY, KOHÁRY és ESTERHÁZY családok tagjai voltak.

40. FALLENBÜCHL Z.: *Grassalkovics*. i. m. 339. lap. (Aforizmák I/7.)

megjelenésével e példa nálunk is hat és a katonákról áterjed másokra is. Így van ez SIGRAYnál is.

A rangszerű élet, a reprezentáció ekkor már fontos elem az egyes ember társadalmi megbecsültetéséhez. Ennek anyagi adottságai sokaknál nincsenek meg; így SIGRAYnál sem. Jövedelme, személyes kapcsolatai arra elégségesek, hogy egyedül jól megéljen, olykor kissé rendezetlen körülmények közt is, vendégként menve ismerőseihez, különösen főpapokhoz. Egy egész társadalmi réteg él akkor így Európában, különösen szellemi foglalkozású emberek, majd itt, majd ott próbálva szerencsét. SIGRAY saját hazáján belül maradt, különböző álláskérésekkel próbálkozott, de hiába. Birtokai kezelése mellett vállalkozásokkal is kísérletezik — a Law-jügy kudarca sem volt elég arra, hogy a gombamódra növő vállalkozásokban megingassa a bizalmat — mert ezek ígértek gyors vagyonosodást, ami a rangszerű élet feltétele. Meglehet, hogy vállalkozásai — a serfözde, a bécsi kocsmák és a kereskedelmi társasági tagság — jövedelmezőek voltak, de a pereskedés mindent elrontott. Úgy látszik, vagyoni stabilizációt nem sikerült elérnie. Hihetőleg ezért nem nyerte el a QUESTENBERG-kisasszony kezét sem.

Az adottságokkal nem számoló életvitel mindig is súlyosan terhelő tényező. De az, aki ezt a példát látja az általa tekintélyeknek elismertek részéről, óhatatlanul maga is belesik, ha megcsappan benne a józan realitásérzék. De hát vajon a császári világhatalomról, spanyol gyarmatbirodalomról, itáliai hegemoniáról ábrándozó, irreális, deficités és eladósodott III. KÁROLY uralkodása alatt, annak udvarában milyen példát láthatott SIGRAY?

A barokk kor címkórsága, mely betegséggént árad el Európa-szerte a jelentőségét egyre jobban elvesztő nemességen, a reális hatalom és vagyon tűnésének kompenzálására való törekvés, egyfajta menekülés a címek és rangok virtuális vagy imaginárius világába. Ez vonja ígézetébe SIGRAYt is, kinek eszménye az udvar és az udvari élet, melynek azonban úgy látszik, csak a peremére sikerült eljutnia. Az udvari politika, melynek törekvései elfogadtatásához a köznemesség soraiban is támogatókra volt szüksége, főrendet kreált családjából és belőle is, cserében a Habsburg abszolutizmus feltétel nélküli támogatásáért. Természetesnek is tűnik, hogy SIGRAY mindent onnan vár, az udvarban bízik, melyet ő nem a császári, hanem a magyar királyi udvarnak lát, bár észreveszi, hogy kevesen vannak ott magyarok. De a folytonos nehézségekkel küzdő udvar nem adhat és nem is ad neki alapjában véve címen kívül semmit, még egy reprezentatív állást sem, mert sok a nálánál alkalmasabb jelentkező.

Magyarországon Majtény után a föld társadalmának látszólagos nyugalma mögött roppant változás zajlik le. A korszak nemcsak a nagy szerzők: a KÁROLYiak, FESTETICHEK, GRASSALKOVICSOK kora, hanem a nagy vesztké is: a visszafoglalás után megvagyonosodó, de most földjeiket sorban feladó külföldi indigénák mellett elég csak a régi magyar CZOBOR család utolsó tagjait említeni.⁴¹

41. A CZOBOR-vagyon gyors elolvadására jellemző esetet említ NAGY Iván: Magyarország családai... 3. köt. Pest 1858. 210. lap. A növekvő életigények és a tökeszegénység szerepére a nagybirtokosság eladósodásában találóan mutat rá BAKÁCS István A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII—XVIII. században (Bp. 1965) c. művében. SIGRAY rokonságából ketten: József és János szerepelnek, mindketten az 1720-as években. Józsefnek 6000 forintos követelése, Jánosnak 350 forintos tartozása van, de az utóbbi 147 frt. kamattal is adós, tehát már régebben nem fizetett. (104—105, 114. és 123. lap.). Sigray László sem mint hitelező, sem mint adós nem szerepel a közölt kimutatásokban.

A birtokviszonyok ziláltságának alighanem jelentős szerepük volt abban, hogy mért kapaszkodott a magyar közép- és kismemesség oly kétségbeesetten a rendi jogok privilégiumaiba, különösen a nemesi adómentességbe. A nagy latifundiumok mellett ott vannak a végzetesen széttagolt és ésszerűen alig is kezelhető köznemesi birtokok, melyek a birtokviszonyok megkötöttségének és a forgalom nehézségének következtében még pusztá megélhetést is csak nehezen képesek adni, prosperitást sehogyan sem. A magyar közmemesség a kötött és aprózódó birtokok, másrészt a Neoacquiasta és a Jus Armorum harapófogójában van; kiútja — ha már az iparos-kereskedő polgárság életformáját elutasítja magától — egyedül a hivatalviselés felé vezet. SIGRAY-ból, úgy látszik, ehhez hiányzik a rendszeresség. Így azután mivel a gazdálkodásra sem akar koncentrálni, a periférián marad és végül is a „kényszerűen abszentista” birtokosok számát növeli, akik mindenfélével kísérleteznek — főleg birtokperekkel — és egyfajta kötetlen, gavallér-életet élnek. Egy vizsgálatára azonban neki is van, és ez a naplójában minduntalan vissza-visszatérő nagyon felfokozott magyar nemesi öntudat és büszkeség.

Mi adta az alapot ehhez a rendkívüli büszkeséghez a 18. század magyar nemesemberének? Ezzel a kérdéssel többen is foglalkoztak behatóan az utóbbi időben.⁴² Többféle magyarázat is lehetséges. Induljunk ki a lélektani körülményekből. Mit érzett az akkori időszak magyarja. SIGRAY kortársa, ha összehasonlítást tett a közelmúlt és az akkori jelen Európája és Magyarország között?

Mindenekelőtt egy örömdetes tényt látott: az ország százötven év után megszabadult a töröktől. Ebben a küzdelemben a magyarság ugyan nem kezdeményezőként, de lelkes résztvevőként harcolt egy európai koalíció oldalán, melynek egyik célja éppen Magyarország felszabadítása volt. A felszabadító seregeket, szinte a tönk széléig jutva, Magyarország élelmezte és szállásolta el. Végére is a török kiűzése eredménnyel járt. Minthogy a török háború után nem a béke következett, hanem új terhek egy távoli európai háború számára, a magyar nemesi nemzet nagy része RÁKÓCZI mellé állott, hogy kivívja előbb sérelmei orvoslását, majd, mikor erre lehetőséget vélt látni, a nemzeti függetlenséget is nemzeti fejedelem alatt. De a császár-király iránt lojálisnak maradt rész is követelte a sérelmek orvoslását. Rákóczi alatt Magyarország konföderált része nincs messze attól, hogy európai politikai tényező legyen: tárgyal Franciaországban, Lengyelországban, Törökországban; közvetítőkre talál Angliában és Hollandiában. Magában a német birodalomban is vannak szövetségesei vagy iránta megértést tanúsító fejedelmek. Egyszóval: tekintélye megnőtt, nem a birodalmat védő határsáv, ország-maradvány többé. Maga az ország nagysága is hat a kortársak tudatára: szélteiben-hosszában lehet utazni rajta, s még mindig Magyarországon van az ember. Sőt van egy másik magyar ország is a szomszédban, mely egykor hozzája tartozott, s ez Erdély. A töröktől visszanyert terület reinkorporálása az egyik legfontosabb kérdés, amiben a magyar álláspont fokról fokra győz Majtény után is. Mert igaz, hogy RÁKÓCZI szuverén Magyarországa elbukott ugyan, de az ország a túlnyomó és jól felszerelt császári seregekkel szemben is szinte mindvégig helytállt. Furcsa, de az aulikus magyar urak is — tudat alatt — büszkéek a hosszú ideig tartó kuruc sikerre. Ami pedig számukra a legfontosabb, a nemesi fogalmazású

42. A kérdést SZEKFI Gyula megállapításai óta ismételten vizsgálta a magyar történettudomány. A közelmúltban TARNAI A.: *Extra Hungariam non est vita...* Bp. 1969. b. munkájában a szállóige kapcsán vitte elemzés alá a feudális nemzeti öntudatot.

népfelség elve, az uralkodó és a rendek együttes uralkodásának teóriája a gyakorlatban győzött. Ha aktív eredményt nem is ér el az országgyűléseken, de a fejedelmi abszolútizmust lényegében kompromisszumokra kényszeríti, tárgyalópartnerül fogadtatja el magát, s egy fejedelmi önkénnyel kormányzott Európában ez alapja is lehet a büszkeségnek. Kuruc és labanc egy dologban szolidáris és ez: Magyarország alkotmányos jellege. Mikor aztán MÁRIA TERÉZIA trónra lépésekor a magyar erő sorsdöntő lesz a Habsburg-ház és a birodalom számára is, ez az öntudat magasra szökik.

A még középkori alapokon nyugvó rendi népfelség-gondolat annál is erősebben hathatott az egyes emberre, mert ekkor még elég erősnek látszik. Lengyelország, bár erejét már elvesztette, SOBIESKI után is még egy ideig a magyar köztudatban nagyhatalomként él, pedig alkotmánya még szélsőségebben rendi. Ugyanakkor Francia- és Németországban az abszolútizmus önkényét a nemesség is érzi. Franciaország egyenesen deszpócia, melyet semmiképpen sem érezhet példaképnek a magyar nemes, a politikai jogok birtokosa. A nemes idehaza vetélytárs nélkül áll: a polgárság jobbára idegen, főként kézműves, akitől távol áll a közelet: a patricius-kereskedő réteg pedig a nemességbe törekszik beolvadni. A jobbágyság még nem politikai tényező, legfeltörekvőbb részei valamiféle hajdúszabadságról vagy mezővárosi korlátozott önkormányzatról ábrándoznak. Ezek a motívumok határozzák meg alkalmasint ezt a hallatlan öntudatot, melynek hordozója a memoárfő SGRAY is. Nem könyvek, nem elméletek adják főként a büszkeség alapját, hanem a mindennapi élet tapasztalata, mely megerősíti azt a hiedelmet, hogy az ország úgy, ahogyan van, a legjobb. S a tagadhatatlan lendülettel mindenfelé folyó építkezések, templomok, paloták, fejlődő városok és falvak alátámasztani látszanak ezt. Az sem ingatja meg SGRAYT, hogy a saját élete ebben a világban nem alakul valami kedvezően és a szerencse végleg elpártol tőle.

Mindent összegezve, SGRAY munkája — nevezhetjük bátran emlékiratnak — ha talán nem is éri el egy APOR Péter memoárjának színvonalát — mégsem becslhető le sem mint irodalmi kísérlet, sem mint történeti forrásmunka, még akkor sem, ha nagyon sok új elemet, individuális vívmányt nem tartalmaz. Legfőbb jelentősége abban van, hogy sok vonatkozásban tipikusnak mondható 18. századi magyar pályakép, aulikus köznemesből főnemessé emelkedő réteg tagjának — bár kevésbé sikeres életű tagjának — életpályáját bemutató dokumentum.

Die Memoiren des Barons László Ignác von Sigray

Z. FALLENBÜCHL

Die Memoiren-Litteratur war — wie in Europa anderswo auch — in Ungarn zur Zeit des Spätbarocks lebhaft. Da in Ungarn damals die lateinische Sprache im Kulturleben die herrschende gewesen war, ist es nicht zu bewundern, dass eine beträchtliche Anzahl dieser auf uns gebliebenen Memoiren in dieser Sprache verfasst sind. So auch die Aufzeichnungen des Pressburger Edelmannes, Ladislaus Ignatius v. SGRAY's, der im Laufe seines Lebens auch die Freiherrnwürde erhielt.

SGRAY wurde als Sohn eines mittelmässig begüterten Edelmannes im Jahr 1695 zu Pressburg geboren. Sein Vater erhielt 1702 das Dreissigstamt zu Wartberg (Szempez) und wurde nach langer Beamtenlaufbahn 1723 königlich-ungarischer Statthaltereirat. Den Sohn liess er in Pressburg, Tyrnau und Graz studieren. SGRAY schildert interessant

seine Studentenzeit, die eben in die Jahre des ungarischen Freiheitskampfes von Fürst Ferenc RÁKÓCZI II. fiel. Zur Gelegenheit seiner Prüfungen im Jahre 1712 und 1713 gab er, zusammen mit seinen Studiengefährten, zwei interessante Bücher seines Promotors, des Jesuitenpaters Mihály FÖLDVÁRI heraus. Beide Werke sind geschichtlichen Inhalts; die „*Quaestiones historicae*“ (1712) bearbeiten die Frage der Ethnogenese der ungarischen Nation, die „*Idea Principum...*“ (1713) ist ein Fürstenspiegel, der an die Regierung des berühmten Ungarnkönigs, MATTHIAS CORVINUS anknüpft.

Nach Beendigung seiner Studien widmete sich SIGRAY den juridischen Studien, die er in der Praxis aneignen zu strebte. 1714 macht er eine Reise nach Krakau, wo er besonders von den Denkmälern beeindruckt wurde. Er hebt überall die ungarischen Beziehungen in seinen Memoiren hervor. Bei einer anderen Reise ist er Zeuge eines Attentates, wodurch der königlich-ungarische Hofkanzleiregistrator Imre UJVÁRI sein Leben einbüßen musste. Er schildert die Geschehnisse in lebhafter Weise. In den folgenden Jahren berichtet er von den ungarischen Landtagen und vom Türkenkrieg 1716–1719. Besonders gefallen ihm die in Wien erbauten grossen Kriegsschiffe, die entlang der Donau nach Belgrad führen.

Er selbst wird 1717 Beamter des Komitates Pressburg. Als Gutsbesitzer interessieren ihn die Wetterverhältnisse, die Ernteerträge und die Steuererhebungen der Untertanen ganz besonders. Er selbst nimmt an Steuerkonskriptionen als Kommissarius teil. Im Jahre 1724 wurde sein Onkel Joseph in den Freiherrnstand erhoben, er selber aber gibt 1725 seine Stellung beim Komitate auf. Nun reist er nach Wien um eine höhere Anstellung zu erwerben. Erzbischof KOLLONITSCH ernannt ihn zu seinen Plenipotentarius in Ungarn. Auch vom Kaiser wird er auf einer Privataudienz empfangen. Er bekommt aber keine Anstellung. Nun führt er seine Reisen fort und besucht die Bergstädte in Ungarn. 1728 wird er auf Grund der Verdienste seines Vaters in den Freiherrnstand gehoben. Von nun an aber kann er nur mehr für höhere Anstellungen werben, die aber ihm stets versagt werden. Stolz nimmt er an den Landtagen als neuer Magnat teil und berichtet von der Kämpfen die für die Aufrechterhaltung der Steuerfreiheit des ungarischen Adels gefochtet wurden. 1730 ist er wieder am kaiserlichen Hofe, nimmt in den Zerstreungen der Höflinge teil, und berichtet von einem Opernvortrag. Er nimmt auch an den industriellen Unternehmungen teil: will eine Bierbräuerei in Pressburg öffnen. Da er aber immer mehr in Rechtsstreitigkeiten mit seinen Verwandten und anderen, zum Teil höhergestellten Magnatenfamilien geriet, verliert er sich immer mehr in diesen. Bei der Trauung von MARIA THERESIA mit FRANZ VON LOTHARINGEN ist er anwesend, und erregt staunen mit seinen schönen ungarischen Nationaltrachten. Er hegt auch Heiratspläne, die aber nicht verwirklicht werden. Dann beschreibt er die Kriegereignisse der Jahre 1737–1739, wo auch sein Schwager, Freiherr von GRAU sein Leben verlor. Die Friedensverträge von 1740 geben ihm Gelegenheit, die südlichen Teile Ungarns als freiwilliges Mitglied der kaiserlich-königlichen Gesandtschaft zu bereisen. Die Ereignisse der Tronfolge nach KARL III (VI.) schildert er lebhaft, nimmt aber am Österreichischen Erbfolgekrieg – im Gegenteil mit vielen seiner Standesgefährten – nicht teil, sondern macht eine Lustreise nach Salzburg und Oberösterreich. Er wird auch Mitglied einer Handelskompagnie, kauft einige Häuser in Wien und führt dort Schildwirtschaften. Er kränkelt oft, bewahrt aber reges Interesse für die politischen Geschehnisse, die er eifrig in seinen Erinnerungen wiedergibt.

Von 1745, der Frankfurter Kaiserkrönung bis 1748, zum Friedensschluss beschreibt der Verfasser der Memoiren die politischen Ereignisse, in seiner Schrift nehmen aber die Geschehnisse um ihn selber immer grösseren Platz ein. In die Gutsbesitzprozesse verwickelt, verliert er immer mehr das Interesse für die Aussenwelt. Nur beim Landtag 1751 gibt er noch einmal einen ausführlicheren Bericht über die Verhandlungen. Im Jahre 1753 verkauft er sein letztes Haus in Österreich. Sichtbar stehen seine finanziellen Gelegenheiten ungünstig. Aber 1755 – im letzten Jahre seiner Aufzeichnungen macht er noch eine grosse Reise im Transthybiscanischen und Transdanubianischen Gebiet. Am Ende des Jahres ist er wieder in Pressburg. Mit dem Jahr 1756 brechen seine Notizen ab.

SIGRAY war ein literarisch nicht unbegabter Schriftsteller. Sein Latein ist vollkommen, obwohl er ungarischer Muttersprache war. In den Einzeldarstellungen zeigt sich, trotz eines gewissen Chroniqueur-Stils immer wieder ein guter Beobachter und Erzähler.

Als historisches Quellenwerk sind seine Memoiren in den Details von Interesse — die Hauptangelegenheiten sind aus der Geschichte wohl bekannt. Eine Vergleichung mit den historischen Werken von ARNETH bringt hervor, dass er ein zuverlässiger Geschichtsschreiber ist, und deshalb Vertrauen auch in den kleinen, wenig bekannten Einzelheiten verdient.

Das wichtigste seines Werkes ist aber die Person von SIGRAY selbst. Seine Laufbahn ist sozusagen eine typische im Ungarn des 18. Jahrhunderts. Er ist ein Zeuge des Lebensformwechsels, den der ungarische Adel in den 20-er Jahren durchgemacht hatte, von den patriarchalen Verhältnissen zu dem Hofleben zur Zeit MARIA THERESIENS. Die Verschmelzung des ungarischen Nationalen Hochadels mit den anderen Nationalitäten am Hofe ging damals stark voran. SIGRAY selbst blieb beiseits, und hilt immer auf den nationalen Charakter seiner Persönlichkeit; vielleicht trug das dazu bei, dass er bei dem Hof keinen Erfolg zur Erwerbung einer höheren Stellung einbuchen konnte. Als Magnat konnte er keine kleinere Stellung annehmen — das hielt man standesun-gemäss — eine höhere blieb ihm verweigert. Auch war er — zum Teil auch wegen der vielen Prozesse — nicht reich genug um sorgenlos leben zu können. Seine Tröstung war sein starker Nationalstolz, der in seinem Werke immer wieder zur Geltung kommt.

Dieser ständische Nationalstolz kann — eben in der Kenntniss der Memoiren von SIGRAY — besser verstanden werden, wenn man die psychologische Lage nach der RÁKÓCZI-Zeit betrachtet. Ungarn hatte im Laufe einer Generation zwei schwere Kriegsepochen — die der Befreiungskriege gegen die Türken und die der Verfassungsverteidigung bzw. der Unabhängigkeit in den Jahren 1703—1711 — durchgemacht und war in ihrer staatlichen Eigenart aufrechtgeblieben. Der Adel hatte das Haus Habsburg zu einem Kompromiss bewegt, wo die ständischen Rechte — im Sinne einer, noch auf mittelalterlichen Wurzeln fussenden Volkssouverainität — bewahrt wurden. Bürgerschaft und Bauerntum sind keine reale gesellschaftliche Kraft hier, nur der Adel selbst, der es bemerkt, dass seine Rechte bewahrt wurden, wogegen im Westen der Adel zugunsten der absoluten Fürstenmacht in den Hintergrund tritt. Damit ist die geistige Haltung des Schriftstellers zu erklären.

Das Werk ist hauptsächlich als ein Dokument eines typischen Verträters des in den Magnatenstand erhobenen Mitteladels von Ungarn in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts zu betrachten.

A magyar vonatkozású XIV. Lajos korabeli francia nyelvű pamfletirodalom kiadástörténetéhez

KURCZ ÁGNES

APPONYI Sándor hungarika-gyűjteményében szép számmal szerepelnek olyan francia nyelvű politikai, történeti-földrajzi jellegű, vagy akár szépirodalmi művek, amelyeknek kiadási körülményei tisztázásra várnak.¹ Az Országos Széchényi Könyvtár régi eredetű központi állományában is vannak ilyen könyvek, melyek nem APPONYI hagyatékából kerültek tulajdonunkba. E zömmel tizenkettedrét formátumú, ELZEVIER-típusú könyvecskéket a 17. században, illetve a 18. század elején nyomtatták, az impresszum azonban vagy hiányzik róluk, vagy az utánnyomás tényét tünteti fel, vagy hamis (legtöbbször kölni).

A magyar vonatkozású pamfletek egy részét történeti szempontból, azaz tartalmát illetően KÖPECZI Béla dolgozta fel a RÁKÓCZI-szabadságharcról írott munkájában.² Műve nemcsak a történelem, hanem a magyarországi és az európai művelődéstörténet számára is sok új szempontot felvető, gazdag anyagot feltáró munka: a politikai vonatkozásokon kívül megismertet a kor politikai gondolkodásával, mentalitásával, a művelt Európa Magyarország képével. A szerzőnek számos esetben kellett kísérletet tennie arra, hogy megrajzolja egy-egy pamflet kiadástörténetét, kiderítse szerzőjét. Hiszen nem véletlen, hogy milyen könyvek hol jelentek meg, a tiltott vagy nem kívánatos gondolat hogyan talált utat közönségéhez. E kísérletekhez a könyvtörténeti irodalom utolsó hat évtizedéből nemigen kapott segítséget. A pamfletekkel ugyanis ilyen szempontból az Elzevier-kutatás foglalkozott, s ez Gustaf BERGHMAN katalógusának megjelenése óta (1911)³ szinte teljesen elapadt.

Alphonse WILLEMS nagy munkája⁴ tekintette át kritikailag a megelőző (élénk) ELZEVIER-kutatást, foglalkozott az ELZEVIER család történetével, érzékenyen fel-

1. APPONYI, Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. Bd. 2. München, 1903. Bd. IV. *Neue Sammlung II. XVII. und XVIII. Jahrhundert*. Besorgt von L. DÉZSI. München, 1927. (Folytatása egyelőre kéziratban.)
2. KÖPECZI Béla: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Bp. 1966. *Franciául: La France et la Hongrie au debut du XVIIIe siècle. Etude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées*. Bp. 1971. — KÖPECZI B. szíves közlése szerint jelenleg a THÖKÖLY-vonatkozású pamfleteket dolgozza fel.
3. *Catalogue raisonné des impressions Elzeviriennes de la Bibliothèque Royale de Stockholm*. Rédigé par G. BERGHMAN. Stockholm—Paris, 1911.
4. WILLEMS, Alphonse: *Les Elzevier. Histoire et annales typographiques*. Bruxelles, Paris, La Haye, 1880.

figyelt az ELZEVIER-utánzatokra, az impresszum nélküli és a hamis impresszumos kiadásokra, megrajzolta azt a kort, amelyben ezek megszülethettek, és mintaszerű nagy katalógusának elveit, beosztását követte az a két nagyobb gyűjteményi katalógus is, amely új tételekkel gazdagította az ELZEVIER-publikációk illetve utánzataik listáját.⁵

A gazdag előzményekre tekintő kutatás ezután azonban abbamaradt: egy-két tanulmány, vékony könyvecske született csupán.⁶ Ezenkívül összefoglaló könyv- és sajtótörténeti munkákban ismétlik meg jórészt a korábbi eredményeket. Elgondolkodtató, miért hanyatlott le ennyire az ELZEVIEREKKEL foglalkozó vizsgálatok divatja, hiszen csak a magyar vonatkozású nyomtatványok közt is számos, a három nagy katalógusban *nem regisztrált* műre akadhatunk, nyilván más vonatkozásban ugyancsak sok tétellel gazdagodhatna az ELZEVIER-utánzatok irodalma.

A 17. századi németalföldi nyomdászatban és könyvkiadásban az ELZEVIEREKnek fontos szerepük volt, de voltaképpen sok más vállalkozóval osztoztak a fellendülő könyvkiadás és -kereskedelem anyagi előnyeiben. A pamfletirodalom persze csak egy része volt kiadói programjuknak. A köztársaság politikailag viszonylag szabad légkörében sokkal könnyebben terjeszthették a Franciaországban, Spanyolországban, Angliában, Közép-Európa más országaiban veszélyesnek minősített könyveket. Igaz, hogy ezeket többnyire impresszum nélkül, vagy hamis impresszummal nyomtatták, de csak részben politikai megfontolásból: ha a köztársasággal szövetséges uralkodók haragját nem akarták magukra vonni.⁷ Legálább ennyire fontos volt az üzleti szempont: sikeres művek utánnyomására nem tették rá a nevüket.⁸ A vallást érintő művek tekintetében is politikai-üzleti megfontolás vezette a kiadókat: a janzenista franciák maguk sem akarták tudatni, hogy holland-belga sajtót vettek igénybe; másrészt a protestáns ország kiadói azt akarták, hogy a könyveket katolikus országban is vegyék meg.⁹ A holland üzleti szellem Európa politikailag terhes légkörében hamar felfedezte, hogy a sajtótermék, a tiltott könyv és újság a legjobb exportcikk. Nemcsak Franciaországnak

5. DAMASCÈNE MORGAND gyűjteményének katalógusa új tételekkel és variánsokkal 3464-re duzzasztotta WILLIEMS 1294 cikkét: *Catalogue d'une collection unique de volumes imprimés par les Elzevier et divers typographes Hollandais du XVIIe Siècle*. Rédigé par Édouard RAHIR. Paris, 1896. — A stockholmi királyi könyvtár ELZEVIER-gyűjteményéből tematikus beosztású szakkatalógust készített G. BERGHMAN, 2403 (részben új) tétellel. L. a 3-as jegyzetet.

6. Egyetlen tanulmány a *Gutenberg Jahrbuch*-ban: VINCENT, Auguste: *Le Livre imprimé en Brabant du XVe siècle à 1800 = Gutenberg-Jahrbuch*. 1936. 48–58, itt különösen 54–55. DAVIES, David W.: *The World of the Elseviers. 1580–1712*. The Hague, 1960. — Jelentősnek azonban csupán egyetlen munka mondható, s ez éppen magyar: GULYÁS Pál: *Az Elzevirek Reszpublikái és rokonkiadványok a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Bp. 1912. — A kutatás alapadásáról panaszskodik DAVIES is, i. m. 155.

7. WILLEMS i. m. p. C. [100.] — A francia követ kérésére a különböző holland városi hatóságok több határozatot hoztak, amelyek megtiltják a francia újságok és a tiltott irodalom nyomását. Újra meg újra meg kellett tiltani, tehát az intézkedések papíron maradtak. HATIN, Eugène: *Les gazettes de Hollande*. Paris, 1865. 95. skk.

8. WILLEMS i. m. CIII. L. alább a 10-es jegyzetet is.

9. JANMART DE BROUILLANT, Léonce: *Histoire de Pierre Marteau imprimeur à Cologne (XVIIe–XVIIIe siècles.) La liberté...* Paris, 1888. 24.

szánták a francia nyelvű irodalmat, hiszen a művelt európaiak német kultúr-területeken is, szláv országokban is beszéltek franciául.¹⁰

A tiltott könyv és folyóirat formátuma sem lehetett közömbös a terjesztés szempontjából. Noha a ma bibliofil értékű tizenkettedrét könyveket az ELZEVIEREK a kor „Olesó könyvtárának” szánták,¹¹ a formátum nagy sikerét, azonnali gyors elterjedését nyilván annak is köszönheti, hogy könnyen elrejtették. A kortársak a formátummal együtt átvették az ELZEVIEREK egyéb formai újításait, ismertetőjegyeit.¹² Ilyenek a könyvdíszek, a jellegzetes virágok, kosarak (*fleuronok*) és a nyomdászjelvényként alkalmazott földgömbök (*szférák*). Bármennyire is követték mintáikat más németalföldi, francia és német nyomdászok, ma is ez a legbiztosabb eszköz a nyomdatermékek megkülönböztetésére.¹³ Mert a hamis impresszum egyáltalán nem igazít el. Egy időben többen is használták ugyanazt a fiktív álnevet. Ezek között a pseudonymek között a leggyakoribb a másfél századot „megelő” Pierre MARTEAU „kölni” nyomdász illetve kiadó, akinek létezéséről a múlt század végéig még vitatkoztak a kutatók. Gustave BRUNET vette észre, hogy XIV. LAJOS uralkodásának második felében főleg holland kiadványokban, politikai iratokon szerepelt a neve.¹⁴ Egyébként a kölni nyomdahelyet a katolikus könyvek nyomtatása és terjesztése miatt találta ki Willem Janszoon BLAEU még 1638 előtt.¹⁵ Pierre MARTEAU névével 1660-ban jelent meg egy politikailag pikáns mű a leydeni Jean ELZEVIER kiadásában.¹⁶ Noha az ELZEVIEREK csak kilencszer használták ezt az álnevet, utánzóik annál többet: hollandok, belgák, franciák (rouen-i nyomdák) és németek is.¹⁷ *Köln* mint fiktív nyomdahely

10. HATIN i. m. 55. — Persze nemcsak tiltott irodalomról van szó. Elsősorban a francia szépirodalom „best-seller”-eit nyomták után kalózkidadásokban; itt a leggyakoribb az ilyesfajta impresszum: „suivant la copie de Paris”, mivel a francia eredetét jobban keresték.

11. WILLEMS i. m. CXVII skk. DAVIES i. m. 146–147. Az első ilyen típusú duodecimot Bonaventura és Abraham ELZEVIER nyomtatta 1629-ben, WILLEMS i. h.

12. VINCENT i. m. 55., DAVIES i. m. 148. A folyóiratok nagy része is átvette ezt a formát, pl. Hollandiában: *Mercurius historicus et politicus*, *Mercurius Hollandicus*, *Histoire abrégée de l'Europe*, *Le courrier galant*, *L'esprit des cours de l'Europe* stb., más irodalmi revűk is. (HATIN i. m. 176. skk.) A francia *Mercurius Galant* is tizenkettedrét formátumú volt. (LIVOIS, René de: *Histoire de la presse Française*. Lausanne [s. a.] I. 37).

13. WILLEMS i. m. LXXXVI.

14. BRUNET, Gustave: *Imprimeurs imaginaires et libraires supposés*. Paris, 1866. 2–3. A kérdés legteljesebb összeállítása: JANMART DE BROUILLANT i. m. 2–6.

15. DAVIES i. m. 139.

16. *Recueil de diverses pieces servans a l'histoire de Henry III...* A Cologne, chez Pierre du Marteau, 1660. JANMART DE BROUILLANT i. m. 23.

17. JANMART DE BROUILLANT i. m. 40–47. A legtöbbször: André de HOOGENHUYSEN, Abraham WOLFGANG, Jacques DESBORDES (Amsterdam); Adrian VLACQ, Jean et Daniel STEUCKER, Henri van BULDEREN (Hága); HACKIUS (Leyden); François FOPPENS, Philippe VLEUGART, Lambert MARCHANT, Henri FRICX (Brüsszel). A német nyomdászok is használták (WELLER, Emil: *Die falschen und fingierten Druckorte*. I–II.² Leipzig 1864. p. V.), például: Richter (Altenburg), Iversen (Altona), Brochhaus (Amszterdam), Walther (Augsburg), Gobhardt (Bamberg), Neukirch (Basel), Fink, Rüdiger, Schone (Berlin), Sauermann (Bremen), Sinner (Coburg), Pauli Koppenhagen, Günther, Winckler (Drezda), Keyser (Erfurt), Heinsius, Herold, Heyl, Hoffmann, Liebezeit, Schmidt (Hamburg), Forster (Hannover), Bielche (Jena), Rommerskirchen (Köln). Graff, Jacobaer, Joachim, Rohler, Rollmann, Voss, G. Wigand (Leipzig), Cotta (Tübingen), Bartholomai (Ulm), Gerold (Wien) stb. (JANMART DE BROUILLANT Magyarországon hozzáférhetetlen könyvének összeállítása.)

egyébként a korszakban annyira elterjedt, hogy bármennyire élénk volt a kölni könyvnyomtatás és könyvkiadás, a nyomdászt elhallgató kölni impresszumot eleve gyanúsna tarthatjuk.¹⁸

A francia nyelvű pamfletirodalmat tehát nemcsak németalföldi vagy francia nyomdában nyomták. Megjelenhettek ezek a könyvek Németországban is, olykor legálisan.¹⁹

A fenti megfontolásokból tartottuk kutatásra érdemesnek a magyar és francia kultúrhistoria, illetve a németalföldi könyvtörténet szempontjából is fontos, az ELZEVIER-irodalomban többségükben nem regisztrált nyomtatványok impresszumának meghatározását. Ebben a munkában elsősorban a RAHIR által közölt könyvdíszekre és nyomdászjelvényekre támaszkodhattunk.²⁰ Amennyire kézenfekvő, hogy ennek az 1896-ban megjelent munkának eredményeit hugarika-vo-natkozásban is hasznosítsuk, annyira sajnálatos, hogy ilyen irányú kutatásokról azóta sem értesülhettünk. Pedig a francia, holland és belga könyvtárak gazdag anyaga lehetővé tenné RAHIR vizsgálatainak módszeres folytatását. Valószínűleg csak ilyen új eredmények birtokában volna meghatározható az APPONYI-hungarikák néhány érdekes darabja is. Az Országos Széchényi Könyvtár Jean LE CLERC THÖKÖLY-könyvének három kiadásával rendelkezik, amelyeknek csak egymáshoz való viszonyát lehetett megállapítani, de még ahhoz sincs biztos fogódzónk, hogy holland vagy francia nyomtatványok-e.²¹ Ugyanilyen rejtélyes Eustache LE NOBLE: *Histoire du prince Ragotzi* című művének „kassai” kiadása.²² Nem valószínű, hogy Párizst jelentené a *Cassovie*, mert ott a műnek két engedélyezett kiadása jelent meg.²³ Ugyanazt a durva fleuront találni benne, mint a RÁKÓCZI-manifestum 1705-ös kiadásában.²⁴ Talán kölni, vagy holland nyomtatvány.²⁵

18. Például: ZINZENDORF, Ph. L. W. műve: *Eines hohen Ministri abgestattete Relation*. Cöln 1705. (Könyvtári jelzete az Apponyi hungarika-bibliográfiát folytató kéziratok katalógus szerint App. H. 2799.) A kolligátumnak, amelynek ez első darabja, harmadik tagja egy francia mű fordítása: FRESCHOT, Casimir: *Relation von der kaiserlichen Hofe zu Wien*. Cölln, bey Wilhelm Stephan 1705. Mindkettőt Leipzigben FRITSCH nyomtatta. WELLER i. m. I. 57. — Hamis Colonia-impresszummal olasz földön is nyomtattak, vö. PARENTI, Marino: *Dizionario dei luoghi di stampa falsi, inventati o supposti*. Firenze, 1951. 51–59., tav. II: „appresso Pietro Martello”.

19. L. a 4., 12. és 24. tételt alább, továbbá a 26-os jegyzetet.

20. L. az 5. jegyzetet. A MORGAND-gyűjtemény katalógusa végén: „Fleurons et marques typographiques des Elzevier de Leyde et des Elzevier d'Amsterdam. Principaux fleurons et marques typographiques de diverses officines de Hollande du XVIIe Siècle dont les productions se joignent à la collection Elzevirienne.” i. m. 419–466.

21. *Histoire d'Emeric comte de Tekeli, ou memoires pour servir a sa vie*. Cologne, Chez Jacques de la Verité, 1693. (Ktr. jz.: App. H. 3123, és 216.316.) Nyomdája ugyanaz, mint az 1694-es, APPONYI-katalógusban szereplő kiadás (App. H. 1447.) A katalógusban 1443. tételszámon szereplő 1693-as kiadás (App. H. 1443.) viszont másutt készült. A két előbbi talán holland (így WELLER i. m. II. 53., vö. KÖPECZI 410.); az utoljára említett díszai talán francia ízlésre mutatnak, valószínűleg az App. H. 3123-as kiadás utánnyomása.

22. Ktr. jz.: App. H. 1497. és 320.960.

23. WELLER i. m. II. 73. gondol Párizsra. A két párizsi legális kiadás könyvtári jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban: App. H. 1495, 1496.

24. Bibliográfia: APPONYI H. 2378. Ktr. jz.: RMK III. 4495a.

25. KÖPECZI i. m. 293–294, 428. — Hasonlóképpen nem találtunk megoldást az App. H. 1201, 1278 (3), 1412 és 1414. esetében.

Az alábbi, szerzők — illetve anonym művek esetében, ha a szerzőt nem sikerült megtalálni — címek szerinti betűrendes kis jegyzékben *kísérletet tettünk* hungarikonatkozású francia illetve latin nyelvű politikai-vallási-szépirodalmi könyvek *nyomtatási illetőleg kiadási helyének meghatározására*. A hamis impresszumot illetve az impresszum-hiányt RAHIR könyvdísz-összeállítás és betűtípus-vizsgálatok alapján próbáltuk feloldani, esetleg más összefüggéseket is figyelembe véve. E típusvizsgálatokhoz nem mindig találtunk megfelelő anyagot, ez esetben megoldásunkat megkérdőjelezzük. A 32 tételbe tartalmi meggondolásból került három olyan tétel (2., 10., 19.), amelyeknek kiadóját BENZING valóságos személyeknek fogadja el,²⁶ de előszavában ő is említi, hogy a hamis nyomdahelyekre illetve kiadókra nem lehetett tekintettel, minthogy WELLER adatokra nem hivatkozó munkáját még ma sem tudják mással helyettesíteni. A csupán egy-két művel szereplő kiadók működése tehát BENZING szerint is további vizsgálatra szorul. A probléma életben tartására vettük fel e nyomtatványokat is jegyzékünkbe, s az egyik esetben meggyanúsítottunk egy kiadási helyet, a másik kettő esetében azok egymáshoz való viszonyát tüntetjük fel. Ugyancsak ilyen meggondolásból került a jegyzékbe a 13. és a 20. tétel is, amelyeknek meghatározási javaslata KÖPECZTől származik, de egymáshoz viszonyításuk talán segít a kérdés további kutatásában.²⁷

1. [BRUSLÉ de Montpleinchamp, Jean Chrysostome:] L'HISTOIRE / DE / FILIPE EMANUEL / DE LORAINÉ / DUC DE / MERCOEUR, / DEDIEE / A SA MAJESTÉ APOSTOLIQUE. / — A COLOGNE, / Chez PIERRE MARTEAU [Bruxelles, François Foppens]. / MDCLXXXIX.
12° [22] 357 [1] pp., 1 t. et 1 fig. chalcogr. sign. typogr.

APPONYI H. 1393. (BARBIER II. col. 667.)

RAHIR: marque 80.

Ktr. jz. App. H. 1393.

Antiqua-típusok: L'histoire de l'empereur

Charles V. Bruxelles, Foppens 1663. Willems 2003.

Ktr. jz. Apponyi Rariora 384.

Cara Mustapha, grand visir

v. Préchac

Le comte Tekely

v. Préchac

La conduite de la France

v. Courtilz de Sandras

26. BENZING, Joseph: *Die deutschen Verleger des 16. und 17. Jahrhunderts.* = *Archiv für Geschichte des Buchwesens.* Bd. II. (Frankfurt/Main.) 1960. 445— 509. l.

27. Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a francia nyelvű, hamis impresszummal ellátott pamflet-irodalom több művének szerzőjét KÖPECZI határozta meg: APPONYI H.1506 (ktr. jz: RMK III. 4780a) = KÖPECZI p. 295., APPONYI H.1488 = KÖPECZI pp. 291—292., 303—304., APPONYI H.2379 (ktr. jz: RMK III. 4530a) = KÖPECZI pp. 293—294. — Az APPONYI Hungarica-gyűjtemény 940. és 951. tételét már WILLEMS meghatározta (WILLEMS 891. és 2025), a 970. és 2194. sz. tételt pedig RAHIR (RAHIR 2508. és 2800.) Ez utóbbit APPONYI nem ismerte.

2. CONVERSATION / DU / Bouffon du Grand Vizir, / Et de celui de TEKELI, / SUR / Les disgraces de leurs Maistres. / AVEC / L'effroyable Portrait de l'infidèle & / cuelle Paix de la France pour / l'Allemagne & les Pays-bas. / — A Cologne, chez Daniel Hartmann [?]. / MDCLXXXIV.

12° 47 pp., sign. typogr.

APPONYI H. 1143. (Weller II. 37.) BENZING: *Verleger*
p. 466.

Ktr. jz. App. H. 1143

[WELLER szerint holland nyomtatvány. Nyomdászjelvény, betűtípusok egy része = nr. 10.]

3. CORNEILLE, Pierre: ATILA / ROY / DES HUNS, / TRAGEDIE.
/ Par — / . — Suivant la Copie imprimée / A PARIS [Amsterdam, Abraham Wolfgang], / CIO IOCLXVII.

12° [6] 64 pp., 1 t. chalcogr., sign. typogr.

APPONYI H. 2090

RAHIR: marque 57., fleurons 248., 254., 264.

Ktr. jz. App. H. 2090

[Típusösszevetés azonos nagyságú betűtípusok hiányában nem történhetett, a nyomdászjelvény és a három fleuron, valamint az utánnyomás jellege egyértelműen WOLFGANG műhelyére vall.]

4. LA COUR / DE / FRANCE / TURBANISÉE, / ET LES / TRAHISONS
DEMASQUÉES. / En trois Parties. / Par Monsr. L. B. D. E. D. E. / SECONDE
EDITION. / — A COLOGNE, / Chez PIERRE MARTEAU, [La Haye, Adrian Moetjens] 1687.

12° [24] 271 [15] pp., sign. typogr.

APPONYI H. 1270.

RAHIR: marque 45., cf. nr. 2831.

Ktr. jz. App. H. 1270

Betűtípus: La France sans bornes, [MOETJENS]

1684., RAHIR 2797., ktr. jz. Gall 771 (1).

5. [COURTILZ de Sandras, Gatien de:] LA / CONDUITE / DE LA / FRANCE.
/ depuis la Paix de / NIMEGUE. / — A COLOGNE, / Ches PIERRE MARTEAU. [La Haye, Arnold Leers fils?] / MDCLXXXIV.

12° 145 [1] pp., sign. typogr.

APPONYI H. 2193. (Barbier I. 672.)

RAHIR: marque 72.

Ktr. jz. App. H. 2696 (2)

[Típusösszevetés nyomtatvány hiányában nem történhetett, a meghatározás nyomdászjelvény alapján történt.]

6. [COURTILZ de Sandras, Gatien de:] LA / CONDUITE / DE LA / FRANCE.
/ depuis la Paix de / NIMEGUE. / — A COLOGNE. / Ches PIERRE MARTEAU
[Amsterdam, Abraham Wolfgang] / MDCLXXXIV.

12° 145 [1] pp.

RAHIR: fleuron 257. / in p. 7. /

Ktr. jz. Gall 771 (2)

Betűtípus: Histoire des procedures criminelles, [WOLFGANG] 1672.,
RAHIR 2508., ktr. jz. App. H. 970., és: *Le prince esclave*, Wolfgang
1688., ktr. jz. App. H. 1357.

7. [COURTILZ de Sandras, Gatien de:] RÉPONSE / AU / LIVRE / Intitulé / LA CONDUITE DE / LA FRANCE. / Depuis la Paix de / Nimegue. / — A COLOGNE, / Chez PIERRE MARTEAU' [La Haye, Adrian Moetjens] / 1683. 12° 144 p., sign. typogr.

APPONYI H. 2193. collig.

RAHIR: marque 45., fleuron 207.

Ktr. jz. App. 2696 (3)

Betűtípus: u. a. mint nr. 4.

8. [COURTILZ de Sandras, Gatien de:] REPOSE / AU / LIVRE / Intitulé / LA CONDUITE DE / LA FRANCE. / Depuis la Paix de / NIMEGUE. / — A COLONNE, / Chez PIERRE MARTEAU' [Amsterdam, Jean Ravestein] 1683. 12° 144 pp.

RAHIR: fleuron 214.

Ktr. jz. Gall 771 (3)

A kisebb *antikva-típus* (p. 140-tól): *Hier, Cardani de utilitate ex adversis capienda*, Ravestein 1672., RAHIR 2498., ktr. jz. Ph. pr. 558 (kenyértípusa.)

9. DESCRIPTION / HISTORIQUE / de la / GLORIEUSE CONQUESTE / DE LA VILLE DE BUDE, / CAPITALE / DU ROYAUME D' HONGRIE, / Par les armes victorieuses de nostre tres-auguste invincible Empereur / LEOPOLD I. / Sous la conduite de Son Altesse Seren. le Duc. / de Lorraine & de l'Electeur de Bavière. / — A COLOGNE, / Chez JEAN JACQUES le jeune [Bruxelles, Eugene Henri Fricx], 1686. 12° 142 pp.

APPONYI H. 1249. (WELLER II. 40.)

RAHIR: fleuron 146.

Ktr. jz. App. H. 1249.

Antikva-típus (p. 91-től): *Les Provinciales...* par Louis de MONTALTE [PASCAL], „Cologne” 1689, ktr. jz. H. eccl. 4245, *Apponyi Rariora* 433. [= RAHIR 3305.] későbbi kiadása, ugyanabból a nyomdából, az iniciálék és a cursiv-típus alapján. Ennek *cursiv típusa* egyébként egyezik az App. H. 1266-os jelzetű FRICX-nyomtatványával. — Mind az antikva, mind a cursiv egyébként: nr. 30.

10. ENTRETEN / Dans le Royaume des Tenebres, / Sur les affaires du Temps, / ENTRE / MAHOMET / ET / MR. COLBERT, / Cy-devant Ministre de France. / — A COLOGNE / Chez Daniel Hartmann [?] / 1683. 12° [10] 34 pp., sign. typogr.

APPONYI H. 1036. (WELLER II. 35.) BENZING: *Verleger* p. 466.

Ktr. jz. App. H. 1036.

[Nyomdászjelvény, betűtípusok egy része: nr. 2.]

11. LA / FRANCE / INTRIGUANTE, / OU / RESPONSE / AUX MANIFESTES / De quelques Princes, sur l'Etat present / DE L'ALEMAGNE. / — A VILLE-FRANCHE. / Chez JEAN PETIT [Bruxelles, Lambert Marchand] / M. DC. LXXVII. 12° 95 [1] pp.

Ktr. jz. App. H. 2695 (2)

A mű 1676-os kiadása: WILLEMS 2098. és BERGHMAN 1680., vö. WILLEMS-nél az 1677-es Ville-Franche-impresszumokat.

[*Cursiv-típusa* megvan VAECKEREN műveinek ajánlásában, ktr. jz. App. H. 1127, 1128.]

Histoire de l'estat present du Royaume de la Hongrie

v. Vanel

Ibrahim bassa de Bude

v. Seudéry

12. JOURNAL / DE LA / GLORIEUSE CONQUESTE / DE LA / VILLE DE BUDE, / CAPITALE / DU ROYAUME D'HONGRIE, / Par les armes victorieuses de / l'Empereur / LEOPOLD I. / Sous la conduite de Son. Altesse Seren. le Duc / de Lorraine & de l'Electeur de Baviere. / — Suivant la Copie de Vienne [Amsterdam, Abraham Wolfgang?]. / MDCLXXXVI.
12° 156 pp.

APPONYI H. 1269.

RAHIR: fleuron 246.

Ktr. jz. App. H. 1269., 206., 959.

[A betűtípus kevert, csak a fleuron alapján következtettünk. Ugyanezt a fleuront WARNAER amsterdami műhelye is használta 1663–1671 között, vö. RAHIR p. 466., 490.]

13. [LA CHAPELLE, Jean de?:] TESTAMENT / POLITIQUE / OU / DERNIERS CONSEILS / D'UN MINISTRE / DE / L'EMPEREUR / LEOPOLD I. / Traduit de l'Italien en François. / — A ROTTERDAM [Paris, s. typ.] M. DCCVII.
12° 3–46 pp., sign. typogr.

Ktr. jz. App. H. 2802.

KÖPECZI p. 368. (J. de LA CHAPELLE: XLII. *Lettre d'un Suisse à un François sur les affaires presentes de Hongrie.*)

[Nyomdászjelvény ugyanaz, mint nr. 20., betűtípust nem találtuk meg.]

14. [LEIBNITZ, Gottfried Wilhelm von:] MARS / CHRISTIANISSIMUS / AUCTORE / GERMANO / GALLO-GRAECO, / OU / APOLOGIE / des Armes du Roy / TRES-CHRESTIEN / CONTRE / LES CHRESTIENS. / — A COLOGNE, / Chez DAVID LE BON [La Haye, Adrian Moetjens], 1684.
12° 88 pp.

KÖPECZI p. 449.

RAHIR: fleurons 205., 207.

Ktr. jz. App. H. 2695 (1)

Betűtípus: nr. 4.

Lettre de Monsieur S. L. seigneur polonois

v. Lubomirski

15. LETTRE / D'UN / BOURGEOIS / DE COLOGNE / A un Ami, sur la prise de / Bude, / Et sur les autres affaires presentes. / (Par L. B. E. G. F.) / — A COLOGNE, chez PIERRE MARTEAU [Leyden, Mathys et Adrien Séverin?], 1686.
4° [7] ff.

APPONYI H. 1278. WELLER II. 40.

RAHIR: fleuron 197.

Ktr. jz. App. H. 1278 (1)

[Típus nyomtatvány hiányában nem találtunk.]

16. SECONDE / LETTRE / D'UN / BOURGEOIS / DE COLOGNE / A SON AMI / Sur les Affaires presentes. / A Cologne ce 30. Septembre 1686. / (Par L. B. E. G. F.) — / A COLOGNE, Chez PIERRE MARTEAU [Leyden, Mathys et Adrien Séverin?], 1686.
4° [7] ff.

APPONYI H. 1278. 2. collig.

RAHIR: fleuron 197. Cf. nr. 15.

Ktr. jz. App. H. 1278 (2)

17. TROISIÈME / LETTRE / DU / BOURGEOIS / DE COLOGNE, / Servant de Reponse au / BOURGEOIS DE TREVES. / (Par L. B. C. G. F.) / — A COLOGNE, Chez PIERRE MARTEAU [Leyden, Mathys et Adrien Séverin?], 1686.
4° [8] ff.

APPONYI H. 1278. 4. collig.

RAHIR: fleuron 197. Cf. nr. 15.

Ktr. jz. App. H. 1278 (4)

18. RÉPONSE / AUX TROIS / LETTRES / DU / BOURGEOIS DE PARIS, / Soi disant BOURGEOIS DE COLOGNE. / Par un Homme des-interessé. / — A COLOGNE, Chez PIERRE MARTEAU [Leyden, Mathys et Adrien Séverin?], 1686.
4° [11] ff.

APPONYI H. 1278. 5. collig. HUBAY 946.

Ktr. jz. App. H. 1278 (5)

[A kolligátum 4. darabjával a papír és a betűtípusok megegyeznek. Kiadói kolligátumra mutat, hogy ezt az utolsó levelet FIN-nel zárják le.]

19. [LUBOMIRSKI, Stanisław Heraklyusz:] LETTRE / DE MONSIEUR / S. L. ***** / SEIGNEUR POLONOIS; / MONSIEUR LE / MARQUIS C. L. [Claudius Lentulus] ***** / à l'Assemblée des Etats de l'Empire à Ratisbonne. / Sur les Affaires présentes de la Hongrie, etc. / — A RATISBONNE [?] / Chez J. CONRAD EMMERICH, 1683.
12° 119 [1] pp.

APPONYI H. 1046. BENZING: *Verleger* p. 457.

(WELLER II. 36.)

Ktr. jz. App. H. 1046.

[WELLER szerint holland nyomtatvány. Nincs kizárva, hogy párizsi: vö. Pierre HERISSANT nyomtatványát, ktr. jz. App. H. 2336., illetve Daniel HORMETS-ét, ktr. jz. App. H. 2304.]

20. MANIFESTE / DU PRINCE / RAKOCZI, / AVEC / SA LETTRE A
L'EMPEREUR, / LA PUBLICATION / DE L'INTERREGNE, / ET / LE MANI-
FESTE / DU COMTE TEKELY. / — A Basle [Paris, s. typ.]. MDCCVIII. Avec
permission des Supérieurs.

12° 48 pp., sign. typogr.

APPONYI H. 1500. KÖPECZI pp. 375., 389., 393—394.

(J. de LA CHAPELLE: XLIV. *Lettre d'un Suisse à un François sur les
affaires présentes de Hongrie.*) [Nyomdászjelvény ugyanaz, mint nr. 13.]

Ktr. jz. App. H. 1500.

21. LE / MARS / à la / MODE / de ce temps. / — à LIEGE, Dans le Royaume
de Vulcain [Bruxelles, Lambert Marchand], 1672.

12° 202 pp.

APPONYI H. 971. WELLER II. 25.

Ktr. jz. App. H. 971.

[vö. WILLEMS 2098., App. H. 2695 (2) fleuronja. Betűtípusai: nr. 11.]

Mars christianissimus autore Germano Gallo-Graeco

v. Leibnitz

22. [PRÉCHAC, Jean de:] CARA / MUSTAPHA, / GRAND VISIR. / HISTOIRE
/ Contenant son élévation, ses amours dans le / Serrail, ses divers Emplois, le
vray su / jet qui lui a fait entreprendre le Siege de / Vienne, / & les particularités
de sa mort. / — Suivant la copie Imprimée / A PARIS [Amsterdam, Abraham
Wolfgang]. / CIO IOC LXXXIV.

12° 154 pp., 1 t. chalcogr., sign. typogr.

APPONYI H. 1141.

RAHIR: marque 61.

Ktr. jz. App. H. 1141.

*Antikva-típus: nr. 6. Címlap, ajánlás cursívja: RICAUT: Histoire de
l'Etat present de l'Empire Ottoman, Wolfgang, 1670. (ktr. jz. App. H.
2100.) címlap-cursívja.*

23. [PRÉCHAC, Jean de:] LE / COMTE / TEKELY. / NOUVELLE / HIS-
TORIQUE. / — Suivant la Copie de Paris, / A LA HAYE, / Chez HENRI de
BULDEREN, Marchand Libraire, dans le Pooten, / à l'Enseigne de Mezeray
[impr. par Adrian Moetjens], 1686.

12° [8] 123 [1] pp., sign. typogr.

APPONYI H. 1275.

RAHIR: marque 45.

Ktr. jz. App. H. 1275.

Betűtípus: nr. 4.

24. RELATION / De tout ce qui s'est Passé en / ALEMAGNE / Depuis la des-
cente des Turcs en / HONGRIE / Jusques à la levée du Siege de / VIENNE. /
— A COLOGNE, / Chez JAKUES LE JEUNE Mar / chand Libraire [La Haye,
Adrian Moetjens], 1683.

12° 108 pp., sign. typogr.

APPONYI H. 1060. (Weller II. 36.)

RAHIR: marque 45.

Ktr. jz. App. H. 1060.

Betűtípus: nr. 4.

25. REFLEXIONS / POLITIQUES / SUR LES DÉMARCHES / DE LA HOLLANDE, / CONTRE LES ATTENTATS / DE LA FRANCE, / OU / L'Idée generale des affaires / du temps. / — A COLOGNE, / Chez HENRY WOMMER [Bruxelles, P. Vleugart], M. DC. LXXXIV.

12° 22 p., sign. typogr.

WELLER II. 38.

RAHIR: marque 52.

Ktr. jz. App. H. 2696 (1)

Réponse au livre intitulé La conduite de la France

v. Courtilz de Sandras

Réponse aux trois lettre des bourgeois de Paris

v. nr. 18.

26. LA / REVOLUTION / DE LA / HONGRIE, / OU / Première descente / DES TURCS, / PAR QUI APPELLEZ, / ET TOUS LES / DESORDRES / Qui en sont suivis. / Voyez la page suivante. / — A COLOGNE, / Chez PIERRE DU MARTEAU [Bruxelles, P. Vleugart, c. 1667.].

12° [12] 3 — 132 pp., 1 fig. chalcogr.

KÖPECZI pp. 407., 426.

RAHIR: fleuron 227. [= A kiadás 3. oldalának fleuronja.]

Ktr. jz. App. H. 2792.

Betűtípusok: VAELCKEREN: *Vienna a Turcis obsessa*. Marchant 1684 (ktr. jz. App. H. 1127); MARCHANT ez esetben kiadó lehetett, mint-hogy a *3 versóján látható fleuron Rahir 224. sz. fleuronja alapján VLEUGART műhelyére vall.

27. LE / ROYAUME / DE LA / HONGRIE / OV / DESCRIPTION NOUVELLE, / Chronologique & Geographique de ce / Royaume, selon l'Estat auquel / il se trouve a present, / Et des choses les plus memorables / y arrivées. / — A COLOGNE, / Chez PIERRE LE JEUNE [Bruxelles, P. Vleugart]. / M. DC. LXXXVI. 12° [6] 202 [6] pp.

LEVAL 21.

RAHIR: fleuron 233.

Ktr. jz. 213. 980.

Betűtípusok: nr. 26. Fleuron a 88. oldalon azonos. App. H. 1127. [*6 recto] díszével.

28. [SCUDÉRY, Madeleine de:] IBRAHIM / BASSA / DE / BUDE. / NOUVELLE / GALANTE. / — A COLOGNE, / Chez PIERRE MARTEAU [La Haye, Adrian Moetjens], / 1686.

12° 208 pp., sign. typogr.

APPONYI H. 1268. (Szerző: *Világirodalmi Lexikon*. szerk. DÉZSI L.)

RAHIR: marque 45.

Ktr. jz. App. H. 1268.

Cursiv-típus: nr. 23.

Seconde lettre d'un bourgeois de Cologne...

v. nr. 16.

Testament politique ou derniers conseils...

v. La Chapelle

Troisième lettre du bourgeois de Cologne...

v. nr. 17.

29. LE TURC SUBJUGUÉ / OU / La glorieuse conquête de la ce / lebre & cy-devant invincible Forteresse / de Bude, / CAPITALE DU ROYAUME / DE LA HONGRIE. / Reduite & soûmise à son Prince legitime / le tres-Auguste & in — vincible / Monarche. / LEOPOLD, / EMPEREUR DES ROMAINS / ... — A COLOGNE, / Chez PIERRE LE JEUNE [Bruxelles, P. Vleugart?], / 1686.
12° [4] 172 pp.

APPONYI H. 1277.

Ktr. jz. App. H. 1249 (2)

[A betűtípus, papír, kiállítás összevetése alapján a nyomda meg-
egyezik a nr. 27. nyomdájával. Az impresszumot FRICX és VLEU-
GART használta Brüsszelben, de FRICX munkái sokkal szebb kiállítá-
súak.]

30. [VANEL, Claude:] HISTOIRE / DE / L'ESTAT PRESENT / DU ROYAU-
ME / de la / Hongrie. / — A COLOGNE, / Chez PIERRE LE JEUNE [Bruxelles,
Eugène Henri Frick]. / M. DC. LXXXVI.
12° [16] 214 pp., 1 charta.

APPONYI H. 1265. KÖPECZI p. 409. Magyar Könyvszemle. 1925. f. 140.
WELLER II. 40.

RAHIR: fleuron 150.

Ktr. jz. App. H. 1265., 1266. II (2).

Betűtípus: nr. 9.

LATIN NYELVŰ MŰVEK

31. [LUBIENECKI, Stanisław:] HISTORIA / REFORMATIONIS / POLONI-
CAE, / In qua / Tum REFORMATURUM, tum ANTI — / TRINITARIORUM
origo & progressus / in POLONIA & finitimis Provinciis narrantur... / —
FREISTADII, / Apud JOHANNEM ACONIUM [Amsterdam, Jean Ravestein],
CIO IOC LXXXV.
8° [16] 304 [4] pp.,

APPONYI H. 2223.

Ktr. jz. App. H. 2203 (2)

Betűtípusok, nyomdai kiállítás: COMENIUS: *Portael der Saecken en
Spraecken, Vestibulum Rerum et Linguarum*. Ravestein 1673 (ktr.
jz. Apponyi Rariora 412.).

32. [SANDIUS, Krzysztof jun.:] BIBLIOTHECA / ANTI-TRINIATRIO-
RUM, / sive / Catalogus Scriptorum et succincta narratio... [Ed. Andrzej
Wiszowaty.] — FREISTADII, / Apud JOHANNEM ACONIUM [Amsterdam,
Jean Ravestein], / CIO IOC LXXXIV.
8° [16] 296 pp.

APPONYI H. 2203. Estreicher vol. 27. pp. 65—66.

WELLER I. 280.

RAHIR: fleurons 212—214.

Ktr. jz. App. H. 2203 (1)

Betűtípusok, nyomdai kiállítás: nr. 31

Rövidítésjegyzék (Abréviatures)

Apponyi H. = v. note 1.

Apponyi Rariora = Rariora et curiosa gróf Apponyi Sándor gyűjteményéből.
Közli Végh Gyula. Budapest 1925.

Barbier = Barbier, A. A.: Dictionnaire des ouvrages anonymes. I—IV. Paris
1872—1879.

Benzing: Verleger = v. note 26.

Estreicher vol. 27 = Estreicher, K., Bibliografia Polska. Części III. tom. XVI.
Kraków 1929.

Köpeczi = v. note 2. (Edition hongroise).

Leval = Leval, André: Supplément à la Bibliographie française de la Hongrie
de I. Kont. Budapest 1914.

Rahir = v. notes 5., 20.

Weller = v. note 17.

Willems = v. note 4.

Ktr. jz. = könyvtári jelzet (cote)

*Contributions à l'histoire d'édition de la littérature française
clandestine, relative à la Hongrie, sous Louis XIV.*

Á. KURCZ

Plus de soixante ans sont passés depuis la parution à Stockholm d'un grand catalogue raisonné des impressions elzeviriennes. Les recherches des imprimés hollandais, ainsi que celles des imitations elzeviriennes sont interrompues. Pourtant, telles investigations seraient importantes non seulement au point de vue de l'histoire des imprimés néerlandais, mais sous les aspects de l'histoire de la civilisation française et européenne aussi. Depuis que les Provinces Unies s'étaient constituées en république, la presse y devenait plus indépendante qu'en aucun autre pays du monde, et surtout qu'en France de LOUIS XIV. Les ELZEVIER et d'autres typographes hollandais ont publié et diffusé de la littérature clandestine (des livres politiques, janzénistes etc.), ainsi que des contrefaçons des ouvrages littéraires édités à Paris, plusieurs fois sans leurs noms, ou bien sous des pseudonymes. Et plusieurs éditeurs et imprimeurs français, allemands, italiens etc. ont appliqué ces pseudonymes-là et ont imité la manière typographique de ces livres.

Il y en a beaucoup qui sont relatifs à la Hongrie, dont la majorité n'est pas enregistrée dans les grands catalogues elzeviriens. Dans son œuvre magistrale traitant les relations diplomatiques et l'histoire des idées relatives à la France et à la Hongrie au début du XVIIIe siècle, M. Béla KÖPECZI a précisé les auteurs, même les éditeurs de plusieurs pamphlets. Connaître la voie de la pensée, c'est une fonction primordiale de l'histoire de la civilisation. C'est pourquoi nous essayons de restituer les noms des imprimeurs (ou des éditeurs) des livres du modèle elzevirien, conservés à la Bibliothèque Nationale Széchényi, en premier lieu par le moyen des fleurons et des marques typographiques collectés dans le catalogue rédigé par M. Edouard RAHIR.

Német szerencselovagok a 18. század végi Magyarországon

(Kultúrtörténeti adalékok az OSZK néhány ritkasága nyomán)

WIX GYÖRGYNÉ

1763 egy csípősen hideg, ólmos-szürke hajnalán, a zordon Burghban szurtos kis ember térdepel az uralkodónő hálókamrájának kandallója előtt. A tüzet élesztgeti s közben — szokása szerint — pletykákat mesél a királynőnek. A mai pletyka meglehetősen közismert, nem a legfrissebb, hiszen a daliás testőr, II. FRIGYES porosz király egykori kegyeltje, a pletyka tárgya, TRENCK Frigyes báró hosszú évek óta raboskodik a magdeburgi börtönben. A fűtő mindenestre iparkodik minél színesebben, érdekesebben mesélni. Fontos megbízatása van: az uralkodónő érdeklődését kell felkeltenie, szívét meglágyítani TRENCK iránt. Tudva, hogy MÁRIA TERÉZIA reggelenként elbeszélget vele, közvetítő útján megkereste és felbérelte erre TRENCK egykori szerelme, szenvedéseinek akaratlan okozója, AMÁLIA hercegnő, NAGY FRIGYES húga.

Érdemes a jelenetet elképzelnünk: a szegény kis fűtőt, amint a kályhában matat és TRENCKről mesél, meg a csipkés dunnái között pihenő MÁRIA TERÉZIÁT, ahogy ezeket a meséket kíváncsian hallgatja. Nem maradt feljegyzés arról, hogy a királynő TRENCK iránti érdeklődését a magdeburgi várbörtön foglyának súlyos rabláncai keltették-e fel jobban, vagy azok a titkos szerelmi láncok, amelyek AMÁLIA hercegnőhöz fűzték, s udvari pletykák útján NAGY FRIGYES fülebe jutva, TRENCK kegyvesztettségéhez, majd bebörtönzéséhez vezettek. Arról viszont — éppen TRENCK szájából — maradt fenn tudósítás, hogy az öreg fűtő szavai nem maradtak hatástalanok.¹ MÁRIA TERÉZIA közbenjárt az osztrák alattvalónak számító báró érdekében II. FRIGYESnél, aki nem tagadhatta meg egykori ellenfele kérését. A hajnali pletyka végül is TRENCK számára királyi kegyelmet és ausztriai letelepedést eredményezett, a fűtőnek pedig tízezer csengő aranydukátot AMÁLIA hercegnőtől.

Lehet, hogy a történet, mint annyi más, amit TRENCK mondott el, vagy írt le, „non é vero”, az azonban bizonyos, hogy „ben trovato”. Ennél a jelenetnél stílusosabb indítást el sem lehet képzelni a „lézengő Ritterek” sora számára, akik TRENCK nyomában menedéket és megélhetést keresni a Habsburg monarchia

1. THIÉBAULT 1807-ben megjelent *Mémoires*-jai szerint TRENCK Párizsban beszélt neki szabadulásának körülményeiről. (TRENCK: *Merkwürdige Lebensgeschichte...* München — Leipzig, 1912. Bd. 1. 15. l.)

területére jöttek, amikor a német talaj valamiféle okból meleggé vált a talpuk alatt.²

A monarchia országai közül Magyarország különösen vonzónak tűnhetett e szerencselovagok számára. Terveikhez erkölcsi és anyagi támaszt egyaránt remélhettek akár az uralkodóháztól, amennyiben tollukat a Habsburg politika szolgálatában kívánták forгатni, akár az uralkodóház politikájával elégedetlen magyar nemességtől, ha az abszolutisztikus intézkedések ellen voltak hajlandók írni. A török háborúk szünetével bekövetkező konszolidáció, az uralkodóház kolonizációs intézkedései, a sok új létesítmény nagy lehetőségekkel kecsegtetett. Pustán azzal, hogy németül, s esetleg még latinul is jól tudtak, ügyesen fogalmaztak, máris bizvást számíthattak megélhetési gondjaik enyhülésére.

A 18. század harmadik harmada a könyvnyomtatás fellendülésének időszaka az örökös tartományokban csakúgy, mint Magyarországon. Akik csak valamennyire is fegyelmezett gondolatsorokat tudtak papírra vetni, írónak vélték magukat. Hogy miről írtak, az nem csupán egyéni hajlamaik függvénye volt, hanem a mindenkori politikai helyzeté is. MÁRIA TERÉZIA uralkodása alatt az irodalmi kalandorok számára a morális folyóiratok, a moralizáló könyvek, az erény, s főképpen a katolicizmus útját megmutató írások tűnhetek vonzónak, mert ezeket a mélyen vallásos uralkodónő ugyancsak jó szemmel nézte. De számíthatott közönségre az a szerző is, aki a súlyos cenzurái feltételek megkerülésével a francia felvilágosodás gondolatait tudta belopni a Habsburg birodalomba művei révén. Maguk a nagy franciák ugyanis tilosak voltak, külön könyvrendőrség, „Bücherpolizei” ügyelt az egyházi és világi cenzorok mellett a könyvpiac politikai és filozófiai erkölcsére.

A felvilágosult utód, II. JÓZSEF alatt egyszerre minden megváltozik. II. JÓZSEF az új cenzúra-szervezettel teljesen új helyzetet teremtett; egy revizori hivatal, a Bücherrevisionamt szervezését rendelte el, egészen alacsonyrendű, bürokratikus feladattal. Magyarországon közvetlenül a helytartótanács plénuma alá tartoztak, de csak a kevésbé jelentős ügyek. Egyházi vagy világi hatóság, valamely egyetemi professzor igazolását csatolva kellett benyújtani a cenzúra-kérelmeket.³ Az igazolásnak is csupán annyit kellett tartalmaznia, hogy a felterjesztett munka nem erkölcsstelen, istentagadó vagy lázító. Így aztán szinte bármit ki lehetett adni. Írnak is mindenről: közjogi kérdések, szabadkőművesség és -ellenesség, bécsi szobacicusok és suszterinasok, Prus pápa bécsi útja, s nem utolsósorban maga a császár, II. JÓZSEF — s többnyire nem is valami hízelgő megvilágításban — egyaránt kapós témának bizonyul. Pamfletek születnek az utánnnyomás jogosultságáról (engedély nélkül bármiről készülhetett utánnnyomás!), a röpiratgyártás szabályairól; papok ellen és mellett, az uralkodó ellen és mellett, a nők embervolta ellen és mellett, a vallási türelem ellen és mellett vitairatok tömege érvel.

II. JÓZSEF halálával újabb változás következik be. Az 1790-es országgyűlés újra csak másfajta tollforгатást igényel. Röpirat-szerzőkben most sincs hiány: az uralkodóház szolgálatában, vagy a főnemesség és a főpapság retrográd igényei szerint, vagy akár a magyar köznemesség felvilágosult, de ugyanakkor nemzeti felfogásának megfelelően hihetetlen röpirat-áradat önti el magyar és bécsi nyomdákba hazánkat. A termékeny író-kalandor, Friedrich von der TRENCK azzal dicsekszik, hogy csak az 1790-es diéta alatt tizenhárom röpiratot írt, ezeket saját maga latinra, egy jóbarátja pedig magyarra

2. GRAGGER, Robert: *Preussen, Weimar und die ungarische Krönigskrone*. Berlin—Leipzig, 1923. 25. l.: „Ezeknek a vándorlovagoknak nagy része Poroszországból és a birodalomból való volt, származásuk nemesi, vagy annak adták ki magukat, szívesen öveztek magukat az előkelő származás misztikumával... Politikai terveket kovácsoltak... A toll és a kard emberei voltak, pamfletírók, akik jelentékeny mértékben járultak hozzá a kor brosúra-áradatához; sok irodalmár, irodalmi kalandor is akadt köztük...”
3. WALDAPFEL József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből*. Bp. 1935. 29—33. l. Részletesen ismerteti a cenzúra-rendeletet.

fordította.⁴ Ezenkívül kivételesen hitelt is adhatunk szavának... BALLAGI Géza számítása szerint 1790/91-ben összesen „körülbelül 500 politikai irat... 1792-től 1795-ig legföljebb száz” jelent meg.⁵

Arra vonatkozóan, hogy a könyvnyomtatás és könyvkiadás föllendülése a sajtórendeletek adta lehetőségek, nem pedig a modernizálódás, a civilizáció terjedésének következménye volt, a magyarországi nyomdák és kiadók számának alakulása szolgáltat meggyőző bizonyítékot.⁶

1740	1750	1760	1770	1781	1790/91	1795	1800
17	23	26	35	49	68	53	46

(Megjegyezzük, hogy a század nyolcvanas éveiben, a jozefinista sajtótörvények idején, amikor a II. József által kiadott, a kort messze megelőzően felvilágosult sajtórendelet csak az ostobasággal szemben írt elő szigorúságot, de elnéző volt a valódi értékekkel szemben, a különböző rövid életű nyomdai és kiadói vállalkozások száma Magyarországon 80 körül volt.)

A nyomdák elsődlegesen nagy egyházi központokhoz, püspöki székhelyekhez, olyan egyéb kultúrcentrumokhoz kapcsolódtak, ahol több iskola, nagyobb számú értelmiségi réteg biztosíthatott anyagi bázist számukra. 1740-ben a 17 nyomda, ill. kiadó 15 helységben működött, 1791-ben a 68 kiadó és nyomda mindössze 33-ban. Nem a kultúra terjedéséről volt itt valójában szó. MARTINOVICS „*Oratio ad proceres*” c. röpirata és ennek LACZKOVITS által készített fordítása ügyében nyomozva, Somogy megye méltatlankodva jelenti a helytartótanácsnak, miszerint az inkriminált röpirathoz annál kevésbé lehetett közük, mivel „Somogy megye területén sem nyomda, sem könyvtár, de még csak könyvkötő sem találtatik...”⁷

A nyomdai és kiadói fellendülés nagyobbára olyan nyomdákra terjed ki, amelyek németül is publikálnak, nem meglepő tehát, hogy német konjunktúralovagok is kivették belőle a maguk részét. Az Országos Széchényi Könyvtár régi állományában tallózva, különösen anonim művek szerzői után kutatva, nemcsak olyan ismert nevekkel találkozhatunk, mint a már annyit emlegetett TRENCK, vagy a GOETHE wetzlari köréhez tartozó Heinrich Gottfried von BRETSCHNEIDER, vagy éppen a különösen rosszhírű rendőrkém, Leopold Alois HOFFMANN, hanem kevésbé ismert nevekkel is, olyan szerzőkkel, akiknek írói munkássága és többé-kevésbé érdekes sorsa ugyancsak kapcsolódik Magyarországhoz.

* * *

Christian Friedrich Hüthenrauch

Az Országos Széchényi Könyvtár állományában L. eleg. m. 691^s jelzeten húzódik meg az a kis kötet, amelyet a magyarországi német sajtó történései általában számon tartottak, de úgy látszik elveszettnek vélték. A kötet címe:

Geschichte des Faschings von Anfang der Welt bis auf das Jahr 1779. Nebst einigen in die Faschingsgeschichte einschlagenden Anekdoten und Abhandlungen in einer Wochenschrift herausgegeben zu Pressburg in Hungarn im Jahr 1779. Gedruckt mit Patzkoischen Schriften. [2], 217 l. 8°

4. TRENCK, Friedrich von der: *Merckwürdige Lebensgeschichte*... München—Leipzig, 1912. Bd. 2. 180. l.

5. BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon*... Bp. 1888. 283. l.

6. Az összeállítás alapja a *Magyarország bibliographiája 1712—1860. 6. köt. Nyomda- és kiadástörténeti mutató*. Bp. 1972. 562—567. lapjain található nyomdajegyzék volt.

7. BALLAGI Géza i. m. 348. l.

ZUBER Marianne így ír, amikor felsorolja a fel nem lelhető s éppen ezért nem bizonyíthatóan periodikus jellegű kiadványok között: „Goedeke VII. k. 41. 1. a magyarországi németnyelvű időszaki sajtó jegyzékében még három olyan munkát említ, amelyeket dolgozatomban nem érintettem. 1. Chr. Fr. Hüttenrauch: *Geschichte des Faschings*... Ez a két lapból álló nyomtatvány tréfás alkalmi dolgoz lehetett és semmi esetre sem folyóirat...”⁸ A két másik cím, amelyeket ezek után ZUBER említ, valóban nem periodikus kiadvány, HÜTTENRAUCH lapját ellenben véletlen figyelmetlenség tehetette csupán alkalmi kisnyomtatvánnyá. A hivatkozott forrásban ugyanis az említett két lap liminária után a pontos terjedelem, 217 1. is szerepel, s csak ennek a jegyzeteléskor történt elhagyása által vált a *Geschichte des Faschings* tréfás alkalmi lappá.⁹

Réz Henrik sajtóbibliográfiája ugyancsak megemlíti HÜTTENRAUCH *Wochenschrift*-jét az 525. tételszám alatt, de lelőhelyet ő sem közöl, holott mindenütt, ahol ismer ilyent, szerepelteti is a gyűjtemény szígláját.¹⁰

PUKÁNSZKY Béla ismerhette, mert bár az időszaki kiadványok között ír a *Geschichte des Faschings*-ről, azt anekdotagyűjteményként aposztrofálja, „telve mindenféle sikamlós, erotikus történetekkel”.¹¹

HÜTTENRAUCH lapja azonban nem anekdotagyűjtemény, hanem a kor divatja szerinti ún. „moralische Wochenschrift”. Elsősorban angol mintára, szinte sorozatban gyártottak ilyeneket az osztrák és a német sajtó munkásai, általában anonim írással, gyakran átollózva más lapokból, gyűjteményekből. Az erény útját egyengették ezek az írások, s ilyen HÜTTENRAUCH farsangi lapja is. (Maga a farsangi lap sem újdonság; RAUTENSTRAUCH az ismert publicista néven tartanak nyilván hasonlót: *Vorlesungen über den Fasching. Eine Wochenschrift*. Wien 1775. címmel).¹²

PUKÁNSZKYNak annyiban kétségkívül igazat kell adnunk, hogy HÜTTENRAUCH az erény útját megmutató elbeszélésekben az erkölcs jegyében olykor a sikamlósság határát súrolja, olyan élvezettel időzik a bűn minél csábosabb leírásánál. Kegyetlen atya élvhajász, de gazdag öregúrhoz kényszeríti gyengéd ifjú leányát, aki ettől a halálba hervad; erkölcstelen arisztokrata roué kísérli meg — természetesen eredménytelenül — nagyvilági eleganciával elkápráztatni a tiszta és egyszerű falusi hajadont; egyáltalán valamennyi történet a farsang színes, élvezethajhászó forgatagát állítja szembe a tiszta és erényes élettel, amely — bár olykor tragédia árán is — de mindig legyőzi a bűn csábításait.

A források, amelyek a *Geschichte des Faschings*...-ról hírt adnak, HÜTTENRAUCHOT egyértelműen a teljes kiadvány szerzőjének tüntetik fel.¹³ Ennek ellenére több mint valószínű, hogy elsősorban a költeményeket, de a tárcák egy részét is máshonnan vette át. A farsangi szokások folytatásokban közölt leírása,

8. ZUBER Marianne: *A hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig*. Bp. 1915. 113. l.

9. GOEDEKE: *Grundriss für die Geschichte der deutschen Dichtung*. 2. neu bearb. Aufl. Bd. 7. Dresden, 1900. 41. l.

10. RÉZ, Heinrich: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918*. München, 1935.

11. PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története*. Bp. 1926. 427. l.

12. HILDEBRANDT, Klaus: *Johann Rautenstrauchs publizistischer Beitrag zur Aufklärung*. Phil. Diss. der Univ. Wien. 1966. 22–29. l.

13. PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája*... 1712–1860. 2. köt. 195. l. — SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 4. köt. 1487. h.

amely a kiadvány címében tett ígéret beváltása, éppoly érdektelen, mint a közölt anekdoták és novellácskák. Ezzel szemben a BATTHYÁNY kardinális zenészeinek, és a WAHR-féle színtársulat művészeinek és művésznőinek név, sőt több esetben szerepek szerinti bemutatása színház- és zenetörténészek számára érdekes lehet.

Kultúrtörténeti szempontból értéke még a kötetnek az a kétleveles előfizetési felhívás, amely a folyóirat elé van kötve, s amely hazai reklámirodalmunk egyik korai terméke. Ezt a csinos kiállítású nyomtatványt ugyancsak Pozsonyban, PATZKO nyomhatta, 1778. december 12-i keltezéssel, tehát még valóban 1778-ban, *Ankündigung* címmel. (Sem PETRIK, sem pótlása nem ismeri!) Szövege, amelyben ugyancsak HÜTTENRAUCH stílusára ismerhetünk, ügyes, érdekes, alkalmas reklám-célokra, s egyszersmind gyöngyszeme a korabeli morális irodalomnak.

A „Geschichte des Faschings” címlapja

„Eine Wochenschrift. Was? Soll diese Pest auch in Pressburg einreissen?“ Mi a csoda, az erkölcstelen hetilapok már Pozsonyban is megjelennek, kérdezi az olvasóval HÜTTENRAUCH. (Ezzel azt is bizonyítja számunkra, hogy nem lehetett hosszabb ideje pozsonyi lakos, mert akkor tudott volna a *Pressburger Zeitung* melléklapjaiként *Freund der Tugend* és *Der vernünftige Zeitvertreiber* címmel, a híres pozsonyi polgármester Karl Gottlieb WINDISCH gondozásában megjelent korábbi hetilapokról.) A szerkesztő-reklámíró mindjárt el is altatja leendő olvasóinak a hetilapokkal szemben támasztott erkölcsi aggályait, mert leszögezi, hogy a farsangi lap előkelő és egyszersmind autentikus forrásból ered: magától Karnevál hercegtől. A szerkesztő egy Pozsony-környéki ligetben andalogva találkozott össze Karnevál hercegevel, amint az víg társaságtól körülvéve szórakozott, s maga mesélte el a farsangi szokások történetét, miközben baljában egy picinyke, jobbában pedig egy hatalmas kelyhet tartott. Aki a kicsiny kelyhet választja szerényen — így a herceg — az jó egészséget, nyugodt lelkiismeretet, derűs nyugalmat nyer jutalmul, míg aki mohón a léha élet hatalmas serlegéből kíván inni, az beteg lelket, háborgó lelkiismeretet, könnyeket, sóhajokat, rettenetes betegségeket talál Karnevál herceg iszákjában.

A farsang története tehát, amint azt az *Ankündigung* ily módon ügyesen hírül adta, nemcsak hogy hiteles forrásból ered, de erkölcsös volta is nyilvánvaló, s így hölgyek is nyugodtan kezükbe vehetik. S ami a legfontosabb, kiderül az is, hogy PATZKONÁL lehet a lapra előfizetni, egy aranyért. Együtt a teljes „Stück” 13 ív lesz — ígéri a hirdetésben a szerkesztő — s január 21-től hetente pontosan egy-egy ív jelenik meg minden szerdán és pénteken.

HÜTTENRAUCH későbbi életpályájából arra következtethetünk, hogy vajmi kevés arany gyűlhetett össze az előfizetésekből. A szerkesztő ugyan egyik későbbi számban arról ír, hogy lapja iránt óriási az érdeklődés (bár még utólagos előfizetéseket is elfogad a teljes kiadványra), mégsem sikerült azonban sem ZUBER-nek, sem RÉZ-nek sehol példányt találniok, ami alacsony példányszámra utal. Ennek némiképpen ellentmondani látszik az a körülmény, hogy LÖWE pozsonyi könyvkereskedésében még 1790-ben, tehát több mint tíz esztendővel később is kapható volt a farsang története, méghozzá mindössze 24 krajcárért.¹⁴ A lap sikertelensége is hozzájárulhatott tehát ahhoz, hogy HÜTTENRAUCH, elfeledve saját, az előzetes hirdetésben oly szépen kifejtett farsangi tanítását, nem gondolt az erény picinyke serlegére, hanem belenyúlt a kincstár bőséges iszákjába.

Számunkra ugyanis a *Geschichte des Faschings* becse nem egyedül ritka voltában rejlik, sem abban csupán, hogy a korai magyarországi sajtótörténetnek, egy általában elveszettnek tartott, de megkerült emléke, hanem abban is, hogy érdekes felvilágosítást nyújt szerzője életéről. A kis kötet címlapja elé korabeli kis tollrajz van kötve, amely a szerző-szerkesztő kalandos életének egy nem éppen jelentéktelen mozzanatát ábrázolja. Pontosabban egy olyan mozzanatot, amely igen szerencsés módon a szó legszorosabb értelmében csupán „in effigie” következett be: HÜTTENRAUCH kivégzését. HÜTTENRAUCH Krisztián Frigyes tudniillik, mint SZINNYEI írja róla a *Pressburger Zeitung* 1780. évi 78. számában megjelent rövidke híradás és a rajzocska aláírásának felhasználásával „élelmzési tiszt a cs. és kir. hadseregben, porosz származású hitehagyott, s 26 éves volt, mikor Po-

14. *Verzeichniss der Bücher, welche bey Anton Löwe Buchhändler in Pressburg um beygesetzte Preise zu haben sind.* 1. Abt. Pressburg 1790. 160. 1.

zsonyban tartózkodott, honnét a számadás elől megszökött és a sikkasztás bűnténye miatt kötél általi halálra ítéltetett, mely ítélet következtében 1780. szept. 20. neve a pozsonyi országúton felállított bitófára hóhér keze által a katonaság jelenlétében főlöszögtetett.”

A halálbüntetés tényéből nem következtethetünk szükségképpen a büntett súlyosságára. A korabeli törvények ugyanis igen szigorúan ítélték meg bizonyos bűncselekményeket. Jellemző példája a törvény szigorának éppen egy hasonló sikkasztási ügy, a II. JÓZSEF alatti rópirati viták egyik — aktualitása idején — kedvelt témája,

A „Geschichte des Faschings” címlapja elé kötött eredeti rajz

„a testőrző fő hadnagy Székely gonosztevényje.”¹⁵ SZÉKELY László a magyar testőrök főhadnagya volt, s a testőrség pénztárát kezelte. Nem tudni, hogy saját bűneként, vagy csupán vétkes hanyagsága következtében s mások bűnéből, de sikkasztás gyanújába került. Minthogy ez már a jóval liberálisabb józsefi uralom alatt, s nem a szigorú terézianus érában történt, „mindössze” 8 évi várfogságra ítélték, amit II. JÓZSEF 3 napi pellengérré és 4 évi várfogságra „enyhített”. Az ítéletet egyébként SZÉKELY szabadkőműves és rózsakeresztes baráti köre súlyosnak, míg mások bűnösen liberálisnak tartottak, többek között innen eredt a röpíratí vita.

HÜTTENRAUCH bűnpere azonban még MÁRIA TERÉZIA igazságszolgáltatása idején zajlott, ítélete is ennek megfelelően volt súlyos. „In effigie” történő kivégzését a tollrajzon jól láthatjuk. Mint a régi Pozsony ismert kutatója, Karl BENYOVSKY írja, Pozsonyban a kivégzésekkor szokás volt a bitófánál, a kivégzés előtt egy szertartást lebonyolítani.¹⁶ Ez abból állt, hogy a céhek, sőt a városi magisztrátus is — szimbolikus kalapácsütésekkel — segédkezett nyújtottak a bitófa felállításhoz, nehogy egy pozsonyi polgár a másikat becsstelenséggel vádolhassa, amiért az kivégzésben működött közre. Ezt az aktust „Ehrlichmachung”-nak nevezték, ellensúlyozva a kivégzésben való közreműködés megbecsztelenítő, „unehrlich” voltát. Ezt a becsületessé tevési aktust általában nagy nézőközönség jelenlétében hajtották végre.

Nem tudni, hogy a katonai igazságszolgáltatás alá eső HÜTTENRAUCH esetében, akinek képletes akasztását katonai vesztőhelyen hajtották végre, lezajlottak-e az „Ehrlichmachung” ceremóniái. Annyi azonban bizonyos, hogy sokan lehettek jelen, még hölgyek is egy hintóban — mint a kép tanúsítja. A hóhér pedig, aki a bűnös helyett csupán egy táblácskát szögezett fel a bitófára az elítélt nevével, nyilvánvalóan a pozsonyi városi „Scharfrichter” volt.

Noha, ugyancsak pozsonyi szokás szerint egy becsületes szűz vállalkozó kedve megmenthette a legsúlyosabb bűn miatt halálra ítéltet is, ha hajlandó volt hozzá nőül menni, HÜTTENRAUCH mégis bölcsen tette, hogy időben megszökött. Életének további alakulására csak halvány és bizonytalan nyomot találni: ez azonban az előzmények ismeretében nem tűnik meglepőnek.

MEUSEL, a nagy biográfus, *Das gelehrte Teutschland*-jában említi ugyanis egy HÜTTENRAUCHot, ily módon: „Hüttenrauch (...) Ein Proselyt zu Augsburg, geboren zu... im Sächsischen Erzgebürge”, Augsburgban 1780-ban publikált egy könyvet, amelynek címe „*Meine Überzeugung von der wahren Religion, nach des Herrn D. Aloysius Merz systematischen Methode hrsg. von einem ehemaligen Protestanten*.”¹⁷ Talán nem túl merész feltételezés, ha úgy véljük, hogy ez a HÜTTENRAUCH azonos az éppen ekkor Magyarországról eltűnni kényszerülő Christian Friedrich-hel. Akár keveset sikkasztott, akár sokat, akár magával tudta vinni a sikkasztott vagyont, akár nem, mindenképpen okos volt egy katolizált protestánsnak (HÜTTENRAUCH a képaláíráson is „Proselyt”) új élet kezdésére éppen Augsburgot választani. Augsburgban nem kellett attól tartania, hogy kiadják a Monarchia hatóságainak. Ugyanakkor nem volt protestáns terület — mint pl. Poroszország — hanem kifejezetten híres katolicizmusáról. Itt működött ugyanis Aloysius MERZ, a dóm prédikátora, előbb jezsuita, majd a rend feloszlása után egyszerű pap, aki azonban írásaival híressé vált. Szigorú dörgedelmeket mondott el és írt le, elsősorban a protestánsok és a felvilágosodás eszméi ellen, s írásaival Magyarországon is ismertté vált. A HÜTTENRAUCH menekülése évében Augsburg-

15. Vö. *Elmés megjegyzések ama testőrző fő hadnagy Székely gonosztevényjéről és annak büntetéséről. Egy igazság barátja által.* H. n. 1786.

16. BENYOVSKY, Karl: *Galgen und Henker im alten Pressburg.* Bratislava-Pressburg, 1933. 33. ff.

17. MEUSEL: *Das gelehrte Teutschland.* Bd. 3. Lemgo, 1795. 457. l.

ban megjelentetett munkája éppen egy Magyarországon is megjelent MERZ-féle írásra (*Systematische Methode D. Aloys. Merzens, Protestanten von der Wahrheit der katholischen Religion zu überzeugen*) hivatkozik címében, az abban foglaltak szerinti megtérésére utal.

Elképzelhető tehát, hogy HÜTTENRAUCH úgy okoskodott, egy ilyesfajta írással megalapozhatja jövőjét MERZ védőszárnyai alatt, s ráadásul a sikkasztási ügyet is megmagyarázhatja azzal, hogy a protestáns Pozsonyban őt, a katolizáltat csak megrágalmazták, valójában azonban ártatlan áldozat volt.

Igen valószínűnek látszik, hogy ez az elképzelés nem vált be, s ez az újabb írás sem hozta meg HÜTTENRAUCH sorsának jobbrafordulását. Ugyanis sem további életrajzi adatokat, sem nevével jelzett újabb írásokat nem sikerült felderíteni. Ezt a teljes csöndet magyarázhatja egy rendezett polgári körülmények között folydogáló békés kispolgári élet, amely a tollforgatást fölöslegessé tette, de az is lehet, hogy HÜTTENRAUCH hányatott életét korai halál zárta le.

* * *

Carl Heinrich von Geispitzheim

GEISPITZHEIMről még a mindenttudó SZINNYEI is csupán annyit tud, hogy „Geispitzheim C. H. báró, cs. kir. főhadnagy. Munkája: Avertissement in Betreff des Aufsuchens der Opalsteine im Königreich Ober-Ungarn. Kaschau 1788.”¹⁸

E ritka nyomtatvány szerzőjének soráról nekünk valamivel többet sikerült megtudnunk, mert egy véletlen segítségünkre volt. Gyarapítási munkánk során figyeltünk fel egy reprint-reklámra; az osnabrücker Biblio Verlag hirdette a következő művet:

GEISPITZHEIM, C. von: *Historische Nachrichten von dem koenigl. Preussisch-Hochloeblichen Füsilièr-Regiment des General-Major von Erlach.*

Érdeklődésünkre, hogy vajon az azonos név ugyanazt a személyt takarhatja-e, segítő tájékoztatást kaptunk dr. Hans Bleckwenn-től, a Biblio cég hadtörténeti lektorától. E felvilágosítás szerint C. v. GEISPITZHEIM zászlós 1781-ben dezertált a porosz hadseregtől, valószínűleg regiment-történetének közreadása miatti bonyodalmak következtében. NAGY FRIGYES ugyanis nemcsak, hogy nem kedvelte az ilyesfajta jelentéseket, hanem szigorúan büntette is azokat. Így a könyv megjelenése után GEISPITZHEIMnek szolgálati kellemetlenségei támadhattak, s addig igyekezhetett kevésbé veszélyes területre szökni, amíg még szabadlábban volt. Az ezred-ranglistában dr. BLECKWENN egy „Gefreiter-Corporal” Carl Heinrich von GEISPITZHEIM-re talált, aki 1775-ben 22 esztendő volt, s Kurpfaltz-ban született. A dezertálásra vonatkozó bejegyzést ugyancsak sikerült fellelnie, a regiment 1742-től 1792-ig vezetett távozási listáján, 1781-es dátummal.

Nemcsak a név kezdőbetűi azonosak, de maga a név mögötti személy is nyilvánvalóan azonos. A porosz katonai kiképzést kapott dezertőr GEISPITZHEIM bizvást remélhetett katonai megélhetést a császári, királyi hadseregben, s nyilván így került Észak-magyarországra. Kiadványát 1788-ban így írja alá: C. H. von GEISPITZHEIM, Reichsfreiherr, Ober-Lieutenant vom General-Feld-Quartiermeister Staab.

18. SZINNYEI József: *Magyar írók...* 3. köt. 1092. h.

Maga a kiadvány, amely a felsőmagyarországi opál-lelőhelyek kiaknázásával foglalkozik, a magyar bányászati szakirodalom korai és meglehetősen ritka terméke. PETRIK két helyen is említi, egyszer anonim műként írva le, Avertissement rendszerrel, egyszer pedig szerzője megnevezésével, lelőhelyként az Országos Széchényi Könyvtár és a Természettudományi Társulat könyvtára gyűjteményeit adva meg.¹⁹ Ritkaságára abból következtethetünk, hogy sem a Selmechányi Akadémia, sem a martini Matica Slovenska gyűjteményeiről készült katalógusokban nincs nyoma.²⁰

Pontos leírása így fest:

(GEISPITZHEIM C[arl] H[einrich] von): *Avertissement in Betreff des Aufsuchens der Opalsteine im Königreich Ober-hungarn*. (Kaschau) 1788, [Druck. Landerer.] [16] 1. 4°

Az Országos Széchényi Könyvtár példánya a Kisnyomtatványtárban található.

A kiadványt szerzője abból az alkalomból jelentette meg, hogy a bécsi udvari bányászati kamara, a Hofkammer in Münz- und Bergwesen²¹ megbízta őt, valamint egy MÖHLING nevezetű bányászati szakembert, GEISPITZHEIM egy tervezetnek megvalósítására. A báró — úgy látszik írásából — tervezetet nyújtott be a bécsi kamarához, amelyben „Vörös Vágás” és „Telke Bánya” környékén található opálok kitermelésére vonatkozó elképzeléseit részletezte, s e tervezetet, egyelőre kísérleti jelleggel, a kamara el is fogadta. A borsúra technikatörténeti érdekessége éppen a tervezet kifejtésében rejlik. GEISPITZHEIM ugyanis porosz alapossággal összeállította nemcsak kétféle elképzelését a sziklákból nyert, illetve a felszínen található kövek begyűjtésére vonatkozóan, hanem a munkálatok szabályzatát, sőt a dolgozók keresetét, a felszerelés költségvetését is kidolgozta. Végezetül egy *Continuation*-t is ígér az olvasóknak, amely havi vagy negyedéves tájékoztatás volna a „Gesellschaft der hiesigen Naturforscher” kiadásában, s amely a vizsgálatok, kísérletek lefolyásáról számolna be az érdeklődőknek. Nem sikerült azonban ilyesfajta kiadvány nyomát fellelni; sem GEISPITZHEIMnek egyéb írását, de még a munkálattal megbízott, egyébként ismert nevű másik szakember, MÖHLING munkái között ilyen témájú írást találni.

Ugyancsak nem tudni, hogy mi lett GEISPITZHEIM további sorsa. A kassai írók — meglehetősen gyenge — bio-bibliográfiája²² „GESZPISZHEIM” néven ugyan megemlíti, de ismét csak az „Avertissement” aláírásából vett adatokkal, és további nyomravezető közlés nélkül. A monarchia katonai cím- és névtára pedig, amely még utalást tartalmazhatna katonai karrierjét illetően, csak 1790-ben indul, s korai éveiben az alacsonyabb rangú tisztekről nem emlékezik meg név szerint. Az 1790-es évek végén pedig, amikor már bővebb névanyagot közöl, GEISPITZHEIM nevét nem lelhetjük fel benne. Katonai karriert így hát semmiesetre

19. PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712—1860*. 1. köt. 148. l. és 1. köt. 880. l.

20. *A selmeci műemlékkönyvtár kőtekatalógusa*. Miskolc, 1973. (Nehézipari Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai 15.) — *Katalog slovákumových knih Knižnice Matica slovenskej do roku 1918*. Č. 1—3. Martin, 1964.

21. WENZEL G.: *Magyarország bányászatának kritikai története*. Bp. 1880. 247—248. l.: „A bányászat feudális ügyeinek legfelsőbb elintézése” volt ennek a speciális hivatalnak a feladata.

22. KOVÁCS Zsigmond, hamvai: *Kassai írók a mohácsi véstől máig*. Kassa, 1907. 67. l.

sem csinált, s nem valószínű, hogy opálbányászati terveit siker koronázta volna, mert akkor egyéb helytörténeti szakmunkák megemlékeznének róla. Valójában nem volt a 18. századi értelemben vett „Aventurier”, gyakorlati ember lehetett, akit csupán a sors véletlen fordulata sodort távol hazájától.

* * *

Heinrich Wolfgang von Behrisch

Heinrich Wolfgang von BEHRISCH, vagy ahogy ő maga oly szívesen írta „Chevalier de BERIS” hosszú, s ugyancsak zaklatott életű férfiú volt. Az ismertebb német bio-bibliográfiák igen szűkszavúan emlíkezik ugyan meg róla, abban azonban mind egyetértenek, hogy termékeny tollú, de kétes morálú egyéniség. Az *Allgemeine Deutsche Biographie*²³ nem is szentel nevének önálló címszót, csak fivére, a GOETHE baráti köréhez tartozó Ernst Wolfgang von BEHRISCH kapcsán ír róla, míg MEUSEL *Das gelehrte Teutschland*-ja²⁴ noha hosszasan sorolja műveit, életéről csak röviden számol be, nem hallgatva el azt a tényt, hogy munkássága megörökítéséről maga BEHRISCH gondoskodott, s az általa szolgáltatott bibliográfiában felsorolt művek közül „von manchem kann man ihre Existenz nicht entdecken.”

Egyetlen részletes életrajzát sikerült megszerezni, ez Karl ELZENEK az összeállítás a *Deutsches Museum*-ban²⁵, amely valóban autentikus is, mivel BEHRISCH autográf feljegyzései alapján készült.

Heinrich Wolfgang BEHRISCH (a von-nal, meg a Chevalier-val már ő ajándékozta meg önmagát) a Drezda melletti Naunhof-ban született 1744-ben. A lipcei és wittenbergi egyetemen jogot hallgatott, s „notarius publicus caesareus”-ként fejezte be viharosnak tűnő egyetemi éveit. Családi birtokán (auf Adelsdorf und Niegroda), amelyet később is szeretettel emlegetett, telepedett le, de katasztrofálisan rossz gazdának bizonyult, olyannyira, hogy öt év múltán már más kenyérkereset után kellett néznie.

Ez a kenyérkereset a „Büchermacherhandwerk”, a könyvgyártási ipar lett — mint ő maga írja, mert olyan könnyűszerrel, s oly hihetetlen sebességgel ontotta az eredeti írásokat, recenziókat és fordításokat, hogy azokkal valósággal elárasztotta a kiadókat. Ez idő tájt Drezdában élt — az 1770-es évek végén —, meglehetősen rendszertelen életvitellel: „chenille le matin et papillon le soir” jellemzi ő maga ekkori életmódját. Pillangóként éjszaka szórakozott, míg napközben, hernyói mivoltában a tollat forgatta. „Harmonien, Analogien, Biographien, Phantasien und Literaturgien” írja, özönlöttek elő tolla alól: nem egyszer öt tallerra is rúgott a havi portókötség összege a kiadókhoz küldött kéziratokért.

Drezdából Prágába költözött, ahova egy kiadó hívta, kinek hihetetlenül rövid idő alatt fordított le egy tekintélyes terjedelmű művet. A kiadó megbízásából

23. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 2. 290. l. „Der von Meusel im G. T. erwähnte Heinrich Wolfgang (1744—1825) war ein jüngerer Bruder des vorigen (Ernst Wolfgang), ein gleichfalls begabter Mensch, der aber... in Sittenlosigkeit und Tollheit verkam.”

24. MEUSEL: *Das gelehrte Teutschland*. Lemgo, 1796. Bd. 1. 249—251. l.

25. ELZE, Karl: *Heinrich Wolfgang von Behrisch, ein Literat des achtzehnten Jahrhunderts*. = *Deutsches Museum* hrsg. v. Robert PRUTZ. 1861. Dez. 26. 913—922. l.

szerkesztő lett, a *Prager Realzeitung* szerkesztője. E működésével majdhogya forradalmat nem idézett elő Csehországban. Amikor ugyanis egy császári ediktum eltörölte a robotot a jezsuita kézben levő birtokokon, ő — nem lévén tisztában pontosan a rendelettel — lapjában általános érvényüként közölte e rendelkezést, s így azok a parasztok, akik e híradásról értesültek, ezerszámra tagadták meg uraiknak szolgáltatásaikat. Újságbetiltás, majd börtön a felületes szerkesztői munka következménye.

Szabadulása után, az 1780-as évek elején Bécs pályafutásának következő állomása. Itt TRATTNERnek, a kor kiadói zsenijének lett alkalmazottja. Mint BEHRISCH írja róla, élvezettel szokta volt mesélni, miként vált nyomdászinasból, aki tizennégy éves korában száraz kenyérhéjjal csillapította éhségét, milliomos, aki már csupán azt ambicionálja, hogy Bécsben az ő háza legyen a legszebb ház, s az ő felesége a legszebb asszony, könyvkereskedései pedig egész Európában a legnagyobbak.

BEHRISCH a „Lecture-Cabinet” igazgatója lett, továbbá 1781—1783-ban szerkesztette a TRATTNER által kiadott *Provinzialnachrichten*-t, valamint egy *Allgemeines Bücherverzeichnis*-t, röpiratokat írt stb. stb. Számos tennivalója közepezté azonban úgy látszik, arra is jutott ideje, hogy TRATTNERNÉT, a legszebb bécsi asszonyt, megkönyékezze, amit TRATTNER felfedezvén, BEHRISCHnek jobbnak tűnt Bécsset elhagyni.

Ekkor került szerencselovagunk első ízben Magyarországra. Először egy BATTHYÁNY gróffal tárgyalt birtokok bérbevételéről, de megegyezés úgy látszik, nem jött létre köztük. BEHRISCH tehát „Gesellschafter”, társalkodó lesz, különböző nemesi udvarházaknál, elsődlegesen gróf FORGÁCH Miklós újlaki kastélyában. Újabb szerelmi s másféle, ELZE által nem részletezett intrikák következtében ismét Bécsbe utazik, s újra csak TRATTNER a kenyéradója. Most egy *Wiener Post* és egy *Wiener Blättchen* szerkesztője lesz, s kiadja *Wiener Autoren* című irodalmi kézikönyvét, sőt rendszeres álláshoz is jut a Kriegskanzlei-nél. Ennek ellenére — nem tudni mi okból — ismét elhagyja Bécsset, hogy bátyjához utazzék Dessaubá, de 1785-ben már Magdeburgban találjuk, ahol francia nyelvvórákból és szépírási oktatásból él. Mi több hímezni is tanít — saját elmondása szerint igen szépen és gyorsan hímezett, volt olyan esztendő, amikor 700 aranyat öltögetett össze ezüst és fekete hímezéseivel. E tárgyak mellett azonban a különböző tekintélyes tanintézetekben, ahol működik, egészen másra is oktatja az ifjú lánykákat, s így nem csupán saját jóhírére sikerül tönkrétennie, de az intézetekét is, amelyekben tanít. 1790-re helyzete Magdeburgban tarthatatlanná válik, de szerencséjére újabb meghívást kap Magyarországra.

Életrajzírója, ELZE — érthető módon — igen szűkszavúan emlékezik meg magyarországi tartózkodásáról. Csupán annyit tudhatunk meg róla, hogy gyors egymásutánban változtatja tartózkodási helyeit és kenyérkeresetét: megfordul Nagyszombatban, Pozsonyban, Pesten, Aradon, Pécsen, és Budán, hol mint házitánító, máskor hímezésekkel tartja el magát, majd meg éppen mint előkelő társasági gavallér vendégeskedik kastélyokban. Azt sem tudni, meddig időzött ekkor Magyarországon, csupán annyit említ meg róla ELZE, hogy különböző szerelmi bonyodalmak miatt Pozsonyban másfél esztendő alatt nyolc ízben változtatott lakást.

Végül is egy von SCHÖNFELD nevű prágai kiadó meghívására ismét Bécsbe teszi át székhelyét. Hogy miért kerül ellentétbe kenyéradójával, azt — saját

önéletrajzában — elhallgatja, annyi azonban kiderül, hogy SCHÖNFELD feljelentésére a rendőrség figyelni kezdi, majd kiutasítja az örökös tartományokból. Újra csak Magyarország nyújt neki menedéket, ahol az előkelő magnások megengedhetik maguknak, hogy a rendőrség által kiutasított kalandort vendégül lássák. Mecénása („sein hauptsächlicher Gönner und Beschützer”), FORGÁCH gróf halála után azonban elhagyja az országot.

Ettől az időponttól kezdve pályafutása egyre sötétebb; mind gyakrabban változtatja lakhelyét, s a rendőrség is mind többet foglalkozik személyével. Autobiográfiájából kiderül, hogy fiatal lányokkal kapcsolatos számos „Unthat”-ja — BEHRISCH saját kifejezése — akárcsak korábban Magyarországon, újabb tartózkodási helyén, Sziléziában is országSZerte szóbeszéd tárgya. Szerencséje és jóhíre romokban, s nem marad más hátra, mint bátyja szűkebb pátriájába, Dessaubába költözni. Itt már végleg megtelepszik, s el is tűnik az irodalmi élet színteréről. Csekélyke nyugdíjból és magánórákból tartja el magát, írni úgy látszik nem ír többé. Körülményei rendkívül szűkösek: 1861-ben, ELZE tanulmányának megírásakor még sokan akadnak Dessauban, akik emlékeznek a külön, piros frakkos, igen moeskos öregúrra, akit kicsit bolondnak is tartanak, valószínűleg azért, mert kegytárgyként imád egy Budán készítettett, hímzésekkel díszített kastélymaketet, családi kastélyának mását. A kalandos élet, a „lepke-módra” töltött éjszakák úgy látszik nem viselhették meg egészségét, mert 82 éves korában hunyt el, 1825. február 8-án.

Írói termékenysége, amint különböző kézikönyvekben megjelent, saját összeállítású bibliográfiáiból kiderül, fantasztikusnak mondható. Még ha tekintetbe vesszük, hogy megjelentként sorol fel olyan írásokat, amelyeknek kézírata kiadónál hever, sőt tán még meg sem íródott, akkor is rengeteget dolgozott. Azokba a lapokba, amelyeket szerkesztett, igen sokat írt; felsorolt művei közül is sok visszaazonosítható a KAYSER- és HEINSIUS-féle német bibliográfiákban, nem szólva az olyasfajta, könyvészeti bibelődést igénylő összeállításokról, mint a már említett és később részletesen ismertetendő *Wiener Autoren* vagy a nagyobb terjedelmű *Allgemeines Autor- und Litteraturllexikon in alphabetischer und chronologischer Ordnung bis 1778* (Hannover 1778, Helwig.), vagy éppen Prágában 1779-ben, GERLE-nél megjelent *Verzeichnis der gangbarsten Bücher in deutscher und lateinischer Sprache* c. ismertetője a legkelendőbb német és latin nyelvű kiadványokról. Munkásságának nyomtatásban megjelent emlékei közül több olyan is akad, amely számot tarthat érdeklődésünkre, mivel mind tartalmi téren, mind keletkezésük körülményeit illetően magyar vonatkozásúak.

Keletkezésük időrendjében első az az anonim mű, amely az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében a 817.438 jelzetet viseli:

[BEHRISCH, Heinrich Wolfgang von]: *Die Wiener Autoren. Ein Beytrag zum Gelehrten Deutschland*. [Pressburg] 1784, [Druck. Löwe.] 271 l. 8°

A bio-bibliográfiai összeállítást szerzője egyrészt értékelő irodalmi kézikönyvnek szánta, s meg is spékelté ironikus vagy elismerő észrevételekkel, másrészt kiegészítésnek MEUSEL *Das gelehrte Deutschland*-jához és DE LUCA hasonló jellegű *Das gelehrte Österreich*-jéhez, az egykorú who's who-khoz. A *Wiener Autoren* a kor nem egy bécsi szerzőjére forrásmunka; pl. HOLZMANN-BOHATTA közismert anonimlexikona utolsó köteteiben sokat hivatkozik rá. Mivel a Bécsben alkotó szerzőket ismerteti, nem egy magyar nevet is találunk benne, bár többnyire igen gyér adatokkal.

A kiadvány névtelenül és impresszum nélkül jelent meg, lehet, hogy azért, mert BEHRISCH megkerülte a cenzúrát, de lehet, hogy egyszerűen nem kívánta az egyes szerzőkről közölt lesújtó véleményének esetleges következményeit viselni. HOLZMANN és BOHATTA, valószínűleg Max von PORTHEIMnek, az „aufklärer” irodalom híres osztrák gyűjtőjének és ismerőjének megállapításaira támaszkodva, nemcsak a szerző nevét oldották fel anonim-lexikonukban, hanem az impresszumot is, Pressburg-ként. Ezt a megállapítást szentesíti a HEINSIUS-féle *Allgemeines Bücher-Lexikon*, a kor német nemzeti bibliográfiáját pótló könyvjegyzék.²⁶ E szerint a *Wiener Autoren* Pozsonyban jelent meg, LÖWE-nél, ára 12 krajcár. Ezt a helymegállapítást a kiadvány betűtípusai is alátámasztják, noha meg kell állapítani, hogy a pozsonyi MAHLER cég kiadásában megjelenő — s esetleg nem is Pozsonyban, hanem Lipcsében nyomtatott — műveket nehéz a LÖWE-féléktől megkülönböztetni. LÖWE 1790-ből származó könyvjegyzékében mindenestre még kaphatóként szerepel a könyv 54 krajcáros áron.²⁷ E könyvjegyzékben csak évszám áll a cím mellett, akárcsak a könyv címlapján, de ha valóban LÖWE volt a kiadó, akkor természetes, hogy a kiadás után ily röviddel, nem kívánta magát megnevezni.

A *Wiener Autoren* mind a szerző kilétére, mind a nyomtatás helyére nyújt némi támpontot, igazolva feltételezéseinket. BEHRISCH szerzőségét oly módon árulja el, hogy míg a legjelentősebb neveknek is nagyon szűkmarkúan méri a sorok számát, addig a BEHRISCH címszónak kereken nyolc lapot szentel. Amellett számos olyan adatot közöl BEHRISCH-ről, amelyet kívülálló, még a legjobban informált, sem igen tudhat. A nyomtatás helyére nézve meg annyi támpontot kapunk a kiadványból, hogy míg a korábbi BEHRISCH-könyvek mind németországi és prágai kiadóknál jelentek meg, addig az 1780-nál későbben imprimált írások többségének — szám szerint háromnak — megjelenési helyeül a szerző Pozsonyt adja meg. Pozsonyt valószínűsíti egyébként BEHRISCH életrajza is, hiszen — mint láttuk — 1783-ig szerkesztette Bécsben a *Provinzialnachrichten*-t, s utána Magyarország irányában hagyta el Bécset, amikor TRATTNER az útját kiadta.

A *Wiener Autoren*-ban közölt életrajzi adatokból semmi olyant nem tudunk meg, amit korábban ne ismertettünk volna, kivéve azt a tényt, hogy BEHRISCH tagja volt a maga korában haladó szellemű hessen-homburgi „Gesellschaft zur Aufmunterung der Kentnisse, Wissenschaften und Sitten” nevezetű tudományos társaságnak, amelynek magyar tagjai is voltak, s amely pl. ARANKA György egyik mintaképe volt az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság szervezésekor.

Írói alkátát is megismerjük a *Wiener Autoren*-ból. Számtalan megjelent, s tán méginkább kéziratban elfekvő művének felsorolásából kiviláglik, hogy — legalábbis íásaiban — a felvilágosult eszmék vallója és a franciák tisztelője volt. Erre utal pl. a *Journal du Docteur Panglosse* cím, vagy az, hogy gróf ZANNOWICH leveleit olaszból lefordította. (Egy másik ZANNOWICH-könyvet pl. az ugyancsak felvilágosult NAGYVÁTHY János fordított magyarra, *A tsillagok-forgásából való polgári jövőndölés Lengyel országra* címmel.) Mint a *Wiener Autoren*-ben írja, *Matinée d'un ministre qui s'est retiré du monde* címmel kéziratban terjedt el egy írása, amely olyan viharos visszhangot keltett, hogy a drezdai udvart el kellett hagynia miatta.

26. HEINSIUS: *Allgemeines Bücherlexicon*... Bd. I. 155. h.

27. LÖWE, Anton i. m. I. Abt. 441. I.

Ha azokat a műveit, amelyek a *Wiener Autoren* alapján azonosíthatóan az ő tolla alól kerültek ki, s az Országos Széchényi Könyvtárban megtalálhatók, megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, BEHRISCH nemcsak a felvilágosodás híve, de — írásaiban — fennkölt moralista.

Tempel der Unsterblichen. Theil 1—3. Münster-Leipzig 1773, Perrenon. c. névtelenül megjelent műve, amely könyvtárunkban a 307.909 raktári jelzeten található, valaha a nagycenki Széchényi könyvtár polcain állott. Mint a könyv alcíme mondja, különböző régi és újabbkori filozófusok „analógiáit és apológiáit” tartalmazza, ALKIBIADESTÓL DIDEROT-ig és MONTESQUIEU-ig, az ókori klasszikusokat vegyítve a modern angol és francia irányzatokkal. Ugyancsak kifejezetten „aufklärer” a

„*Farao der Könige*. Bd. 1—3. Leipzig 1776, Weygand”

c. könyve, amelynek jellemzésül idézzünk egy nem túl eredeti részt a népről szóló fejezetből, szó szerinti fordításban: „Monarchikus államokban a nép valójában elvesztette szabadságát, de jogait sohasem veszítheti el, még akkor sem, ha szerződésekben mond le szabadságáról. Amikor az uralkodó a szerződést, amelyen minden állam alapszik, vagyis a közös érdekét megsérti, a társadalmi kötelék felbomlik, s a természet eltörli az uralkodó jogait...” (Bd. 2. 77. l.)

A francia mintára egzotikus környezetben, Egyiptomban játszódó, s az ottani ideális, felvilágosult uralkodó által megvalósított államrendet bemutató anonim könyvet ugyancsak az eredeti nagycenki bibliotheca számára szerezték meg be. Jelzete Pol. g. (Politica generalis) 715^f.

Nem anonim, hanem „Chevalier BERIS”-ként jelzett az állományunkban 52.195 jelzeten lelhető dráma, amely tán legjellemzőbb BEHRISCH írói, alkotói stílusára. Ez a kötet is igen régi szerzemény, „ex libris Szobaj” possessorri bejegyzéssel, s kolligátum BEHRISCH két — Bécsben 1782-ben, HOLLE-nél megjelent — könyvéből. A *Spaziergänge* c. filozófiai elmefuttatáshoz kötött *Sansnom, oder die Grösse der Seele* c. drámát érdemes kicsit közelebből megvizsgálni. Főszereplője katonatiszt, „Vaillant Sansnom” (Névtelen Vitéz) a beszélő neve. Sansnom megtadja fellebbvalói parancsát és nem engedi felgyújtani az ellenség kvartélyát, amelyet már jóformán elfoglalt, nehogy az ott alvók bennéjenek. Az ellenség ily módon egérutat nyer, Sansnom-ot pedig mint árulót halálra ítélik. Hősrünk emelt fővel fogadja a halálbüntetést mint megérdemelt következményét annak, hogy hivatása megválasztásakor nem megfelelően mérte fel annak erkölcsi követelményeit. Végül — sok-sok moralizálás után — minden a lehető legjobbra fordul: Sansnomot a hálás ex-ellenség kiszabadítja fogságából és királyává kiáltja ki, megdöntve a zsarnokot, akit Sansnom mint katona szolgált. Az új uralkodó a dráma utolsó jelenetében a trón függönyét elhúzza, a közönségnek láttatni engedi a Szabadság képét trónja felett, majd térdre hull e kép előtt.

BEHRISCHnek mindezeket a könyveit Magyarországon is árulták. LÖWE többször említett 1790. évi könyvjegyzékében is kínálja őket, így pl. a *Tempel der Unsterblichen*-t 3 forintért, a *Spaziergänge*-t 1 forintért, míg a vékonyka *Sansnom* ára mindössze 15 krajcár.²⁸

De térjünk vissza BEHRISCH magyar vonatkozású műveire, amelyek között időrendben a másodiknak a következő röpirat kívánczik:

28. LÖWE, Anton i. m. 47. l., 401. l. stb.

B[EHRISCH, Heinrich Wolfgang von]: *Schreiben eines Wieners an seinen Freund in Regensburg*. [Pressburg] 1785, [Druck Löwe.] 14 1. 8°

Ez az Országos Széchényi Könyvtárban 317.301 jelzetten található röpirat BEHRISCH írói működésének legérdekesebb darabja, mivel gróf FORGÁCH Miklóssal való kapcsolatának nyomtatásban megjelent bizonyítéka. Maga a röpirat az e korban igen divatos fiktív levél-formában íródott, eggyel növelve a sajtó alól ez idő tájt megszámálhatatlanul kikerülő *Schreiben eines Berliners...*, *Schreiben eines Wieners...* c. elme-futtatások sorát. A levél egy képzeletbeli barát szemében védi meg gróf FORGÁCH Miklós volt nyitrai főispánt, a II. JÓZSEF alatti nemesi ellenállás egyik vezéralakját, külföldi újságírók reá szórt rágalmaival cáfolva.

Hogy a szerző, aki — nyilván II. JÓZSEF haragjától félve, no meg azért is, mert FORGÁCHhoz fűződő szoros kapcsolata közismert lehetett — csupán egy B. betű erejéig utalt nevére, nem lehetett más, mint Heinrich Wolfgang von BEHRISCH, amellet több érv szól. Az első a stílus, amelyben íródott, s amelyben — holott a korabeli röpiratok stílusa meglehetősen hasonló — BEHRISCH gördülékeny nyelvezete ismerhető fel.

BEHRISCH és gróf FORGÁCH Miklós szoros kapcsolata is BEHRISCH szerzősége mellett érvel (noha persze ilyen alapon a B. betű akár BATSÁNYIT is fedhetné, aki ez idő tájt azonban még az ORCZY családnál nevelősködött.) BEHRISCH már 1784-ben, a *Wiener Autoren*-ben azt írja, hogy „...több kézírata hever kiadóknál, akiknek ajándékba adta munkáit, Bayreuthban, Münsterben, Leipzigben, Pozsonyban, Bécsben és a magyarországi Újlakon (ez volt FORGÁCH gróf rezidenciája) kinyomatlanul...”, majd arról ír, hogy „ó-franciából új-franciára” fordította MONTAIGNE *Essais*-it, s ez a kézirat a gróf FORGÁCH-féle könyvtárban található.

Életének további folyása is azt bizonyítja, hogy gróf FORGÁCH Miklós volt magyarországi legfőbb jóakarója; kétes, sőt több mint kétes ügyeinek csávjából mindannyiszor az ő meghívása húzta ki. Írásaiból látszik, hogy kellemes csevegő, szórakoztató társasági lény lehetett, de ennél több kellett ahhoz, hogy egy olyan kiváló személyiség mint FORGÁCH gróf szemet hunyjon gyanús cselekedetei felett; ez a többlet valószínűleg éppen a *Schreiben eines Wieners...* felett érzett lekötöttség volt.

Mik voltak az előzményei a *Schreiben eines Wieners an seinen Freund in Regensburg* létrejöttének? Miért vállalkozhatott BEHRISCH a röpirat megírására? A kérdés hátterében a jozefinista korszak történetének egy érdekes fejezete áll. Főszereplője gróf FORGÁCH Miklós nyitrai főispán. A gróf tulajdonképpen már a főispáni székbe is rendhagyó módon került: MÁRIA TERÉZIA az örökös főispánt, a nyitrai püspököt megfosztotta tisztétől és helyébe a gróft emelte. Még rendhagyóbb volt azonban az a mód, ahogy — néhány évvel később — II. JÓZSEF megfosztotta a gróft ugyanettől a tisztségtől.

A gróf korának legnépszerűbb magyar államférfiai közé tartozott. „Forgách rendkívüli népszerűségét — mert nála népszerűbb magyar politikus a múlt század utolsó évtizedeiben alig volt” — írja róla BALLAGI²⁹ — „nemcsak annak köszönhetette, hogy a legválságosabb időben bátran fölemelte szavát a hatalom túlkapasai ellen...”. Rendkívül művelt, felvilágosult mágus volt, „a racionalista és forradalmi francia könyveket mind meghozatta magának.”³⁰ Mind BATSÁNYinak, mind HAJNÓCZYNak ke-

29. BALLAGI Géza i. m. 378. l.

30. ECKHARDT Ferenc: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. 1924. 93. l.

nyerádó gazdája volt, nála titkárkodtak hosszabb-rövidebb ideig. HAJNÓCZY később így nyilatkozott róla egy gróf SZÉCHÉNYI Ferenchez írott levelében: „Forgách grófnál részben filozófiai irataiból, de részben példájából megtanultam az igazságosság igazi alapelveit...”³¹

SILAGI mintha róla mintázta volna a felvilágosult magyar értelmiségi kör kialakulásának képét, amikor így jellemezte az akkori helyzetet: „Kezdetben a felvilágosodás a bécsi magyarok számára alig jelentett többet, mint felvilágosult olvasmányokat, felvilágosodott beszélgetéseket. Ezek az olvasmányok, ezek a beszélgetések azonban rövidesen a magyarországi urasági kastélyokba tevődtek át. Előkelő familiák káplánjait, titkárait, könyvtárosaikat, nevelőiket vonták be ebbe a körbe. Egyik-másik kastélyban jelentős gyűjtemények jöttek létre a szabad szellemű francia irodalom termékeiből. Az ilyesfajta áru behozatala ugyan tilos volt, de a csempészés virágzott és senki sem küzdött ellene hathatósan. Ez a csempészárú ugyanis túlságosan drága volt ahhoz, hogy a hatóságoknak nagyobb körben való elterjedésétől kellett volna tartaniok...”³²

Ebben az időben, II. JÓZSEF intézkedései nyomán „... nagy változásban és méltó félelemben vala az ország. Ugyanis az egész ország szabadsága mozgott: a quantum miképpen növekedjék és mindenből miképpen teljesejék a kincstartó-ház, különös munkában volt. A mindenfelé való földmérések, a militáris conscriptiók rémülésre voltak...”³³ Ilyen körülmények között állott gróf FORGÁCH Miklós, főnemes létere a nemesi ellenállás élére, amikor megýéje a „militáris conscriptio”-ra vonatkozó uralkodói utasítás végrehajtását nyíltan megtagadta. II. JÓZSEF ezért 1785. november 1-i rendeletében FORGÁCHOT bolondnak nyilvánította, s megfosztotta főispáni tisztétől. „Bey so weit gekommenem Tollsinn ist Barmherzigkeit für die grosse Zahl gegen Aufwieglér streng zu sein” állította az uralkodó, azaz — ahogyan MARCZALI fogalmazta — „Ilyen messzire menő órútségnél az izgatók ellen alkalmazott szigorúság irgalom a nagy számra nézve”.³⁴ FORGÁCH grófhöz intézett királyi leiratában pedig így érvelt: „... Quae omnia cum omnibus sanae rationis principiis ipsisque legibus adversantur, et duntaxat ab homine per fervidum temperamentum, et passiones suas ad dementia usque abrepto promanare possunt, homo autem hujus generis naevis laborans in moderato Cottus officio ultro tolerari nequeat, hinc fidelitatem Vram ab eodem officio hactenus praegesto amovemus...”³⁵ Hogy mit érezhetett a gróf, amikor a királyi leiratból azt olvasta, hogy az ilyesfajta bajban szenvedő embert, akit szenvedélyei az elmebajig ragadhatnak, nem tórhetni meg a megye kormányzóí tisztségében, arra abból következtethetünk, hogy a leirat idegesen kapkodva leírt másolatát „pro Postérité”, az utókor számára a megyei iratok közé helyezte el.

A közvélemény „ismerte Forgách fényes tehetségeit, szilárd jellemét és hazafiságát, ennél fogva az utóbbinak hivatalából való elmozdittatása után egyáltalán nem kellett saját rehabilitálásáról gondoskodnia. Minthogy azonban a külföldet egyesek, például a leidai újság levelezője, akként informálták, hogy Nyitra megye volt főispánja, mint a megye adminisztrálására teljesen képtelen ember, sorsát méltán megérdemelte; nem végzett fölösleges munkát az a bécsi ember, aki egy regensburgi barátjához írt, s nyomtatásban közzétett levelében Forgáchot védelmébe veszi...” írta BALLAGI.³⁶

A grófot az országban „dekretális bolond”-ként aposztrofálták,³⁷ sorsa a magyar hazafiú szomorú sorsának szimbóluma lett. BACSÁNYI így ír róla „Egy magyar hazafi érzékenységei t. ns. Abauj-vármegye öröm-ünnepén” c. költeményében „Titokban sirt a jó hazafi s hallgatott, mert ha szólt pártosnak, s bolondnak tartatott”.³⁸

31. BÓNIS György: *Hajnóczy*. Bp. 1954. 22. 1.

32. SILAGI, Denis: *Jakobiner in der Habsburger—Monarchie*. Wien—München, 1962. 24. 1.

33. KERESZTESI József: *Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. sz. végén*. Bp. 1882. 82. 1.

34. MARCZALI Henrik: *Magyarország II. József korában*. 2. köt. Bp. 1888. 377. 1.

35. OL Forgách levéltár. P 1885.

36. BALLAGI Géza i. m. 259. 1.

37. BALLAGI Géza i. m. 256. 1.

38. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*. 1790. II. 586—590. 1.

Az ügyek illetén való alakulása miatt gróf FORGÁCH Miklósnak arra is kellett gondolnia, hogy igazát röpiratban védje meg, s ehhez valószínűleg ügyes tollforgatót keresett magának.

Ezt a feltételezést természetesen nem úgy értjük, hogy fizetett volna BEHRISCH-nek — vagy másnak —, hanem úgy, hogy sugallta valamely lekötelezettjének egy röpirat gondolatát és bizonyos mértékig anyagát is. Lekötelezettnek pedig kéznél volt BEHRISCH: ekkor már — mint a *Wiener Autoren*-ből is kiderül — Új-lakra bejáratos régi ismerős, vendégbarát, ugyanakkor tollát gyorsan és ügyesen forgató ismert publicista, aki ráadásul műveiben maga is az erkölcsös egyénnek a tömegek érdekében vállalt önfeláldozását hirdeti. Persze lehetséges, hogy B. azaz BEHRISCH spontán publikálta a *Schreiben eines Wiener*-t, pusztán FORGÁCH gróf iránti halála jeléül. Ez esetben azonban felvetődik a kérdés, hogy miképpen került a kezébe az az *Allerunterthänigstes Pro Memoria*, amelyet BEHRISCH teljes szövegében közöl a röpiratban, mint legfőbb bizonyítékát az őrütnek kikiáltott gróf kiválóságára.³⁹ Ebben a folyamodványban, amely FORGÁCH Miklós gróf legkorábbi ismert közjogi fejtegetése, a kiváló államférfi arra kéri az uralkodónót, hogy tegye lehetővé Nyitra vármegye számára a királyi kegyelemért való folyamodást az elítélt nevében, olyan esetekben, amikor a törvény halálos ítéletet ír elő. A kérés hangsúlyozza, hogy a szegény tanulatlan „contribuensek” bünt tudatlanságuk következtében követnek el, s éppen ezért nagyobb szükségük van védelemre, mint a tanult embereknek. (A kegyelem természetesen nem más, mint börtönbüntetés, a halálos ítélet helyett.) A folyamodvány — írja BEHRISCH, annyira megindította MÁRIA TERÉZIÁT, hogy még ugyanabban a hónapban jóváhagyta a benne foglalt kérést. Ebből is világosan látható — mutat rá a röpirat — micsoda nagy szellem az az ember, akit most az újságok mint egy „unfähigen Kopf”-ot sárba rántanak.

Gróf FORGÁCH Miklós és Heinrich Wolfgang von BEHRISCH kapcsolatát ismerve, adódik egy momentum BEHRISCH életében, amely ennek az ismeretségnek a fényében bizonyos asszociációkra ad okot. BEHRISCH életéről szólva, MEUSEL egy *Reichsanzeiger*-beli cikket említ BEHRISCH pesti tartózkodásáról. Valójában MEUSEL hivatkozása nem egy cikkre utal, hanem egy „Nyílt tér”-szerű közleményre a „Familien-Nachrichten” c. rovatban.⁴⁰ A közlemény így hangzik: „Nachricht. Da in dem R[eichs] A[nzeiger] eine Anfrage nach dem Chevalier Beris vor einiger Zeit gestanden, so dient hierauf ergebenst zur Antwort, dass ich mich jetzt in Ofen, in der Raizenstadt, auf der neuen Gasse Num. 984. befinde und weitere Verfügung erwarte. Ofen, den 9. Septbr. 94. Behrisch.”

A *Reichsanzeiger* 1794. évfolyamában azonban nem sikerült olyan érdeklődő hirdetést találni, amely Chevalier de BERIST kurrentálta volna. A közlemény tehát inkább úgy tűnik, mint egy magas állású megbízónak küldött gyors és biztonságos tájékoztatás.

A hirdetés önmagában azonban nem volna elegendő a gondolattársításhoz. A kétségkívül merész asszociációt a dátum, 1794. szept. 9. indítja el. MARTINOVICS letartóztatása után, amikor BATSÁNYIT az egész országban keresték, körözték, az

39. A „Pro Memoria” 1779-ben kelt. Az OL-ben őrzött Forgách-levéltár megyei iratai között (P 1885) szerepel egy összeállítás, amely a megyében 1750 és 1777 között hozott halálos ítéleteket sorolja fel, kimutatva kit miért, mikor ítélték el, az ítéltvégrehajtás módját stb. Ez a felmérés képezhette a felterjesztés alapját.

40. *Reichsanzeiger* 1794. II. 910. 1.

minderről mit sem tudva, FORGÁCH grófnál, Újlakon tartózkodott. Csak szeptember 7-én értesült arról, hogy a rendőrség keresi, még hozzá a grófnétól, aki aznap érkezett Bécsből Újlakra.⁴¹ A gróf tanácsára ekkor BATSÁNYI Pestre utazott és jelentkezett a főherceg-nádornál. 1794. szeptember 10-i keltezéssel jegyzi fel SÁNDOR LIPÓT főherceg: „Johannes Bacsányi überbringt ein Empfehlungsschreiben des Gfen Niklas Forgách und meldet dass er auf letztern Ein-Rathen hierher gekommen...⁴² FORGÁCH ajánló-levele is ismert: melegen, elsimeréssel méltatja BATSÁNYIT.

A dátumok e szoros egybeeséséből adódik a gondolat: nem éppen FORGÁCH Miklós-e az a megbízó, akitől BEHRISCH *Reichsanzeiger*-beli híradásában — címének közlésével — további utasításokat kér. Tán őt bízta meg a gróf BATSÁNYI Budára kísérésével, s az ottani ez idő tájt éppen nem veszélytelen szituáció kifűrészésével. A *Reichsanzeiger*-ben egy Nyílt Tér-t közzétenni ebben a korban sokkal ajánlatosabb volt, mint levelet írni. Gyorsabb is volt így a híradás, meg biztonságosabb is. Mindenhol kémekeket lehetett sejteni, mindenütt leveleket olvastak el, beszélgetéseket hallgattak ki.⁴³ FORGÁCH grófról meg éppenséggel egy hírhedt besúgó, Franz Rudolph GROSSING leszögezte, hogy ORCZY generálissal, BARTSAI-val és BESSENYEIVEL együtt „...am vorzüglichsten mit wachsamem Auge...” vagyis árgus szemmel kell figyelni.⁴⁴ LIPÓT maga is gyanús egyénnek és a II. JÓZSEF ellen fellépő, Berlinben segítséget kereső magyarok mozgalmába tartozónak, veszélyes ellenfélnek írta le FORGÁCHOT SÁNDOR LIPÓT nádornak küldött jellemzésében.⁴⁵ A gróf tarthatott attól, hogy figyelik, de attól is, hogy valamiképpen bele akarják keverni a jakobinus ügyekbe, hiszen a fővádoltak közül kettő is volt titkárja. Elképzelhető lenne tehát, hogy BATSÁNYIVAL BEHRISCH is Budára küldte, hogy legyen, aki ott utasításai szerint eljár, s neki a helyzet változásairól beszámol.

BEHRISCH és FORGÁCH Miklós gróf esetleges politikai jellegű kapcsolatairól szólva még arra figyelmeztethetünk, hogy BEHRISCH tekintetbe jöhetett a porosz orientációjú magyar urak számára porosz kapcsolatként is, s mint ilyen esetleg hasznos embernek tekinthették. Bátyja ugyanis GOETHE baráti köréhez tartozott, s volt olyan idő, amikor a weimari miniszter fejedelmét, KARL AUGUSTOT tartották a porosz-barát magyarok királyjelöltjének.⁴⁶

Mindezek azonban csupán feltevések, egy-egy jel, apró utalás vagy véletlen egybeesés sugallta elképzelések. Annyi azonban bizonyos, hogy BEHRISCH, gróf FORGÁCH Miklós halálára írt nekrológiájában egy lábjegyzet erejéig, sejtelmes megjegyzést kockáztat meg arról, hogy az elhunyt mily sokakkal tett jót, sok emberrel állt kapcsolatban, ezek nevének elhallgatására azonban a szerzőt részben az érzékenységekre való tekintet, részben az óvatosság kötelezi.

Egyébként ez a nekrológ BEHRISCH harmadik magyarországi munkája, amelyet Chevalier BERIS néven a gróf halála után, 1795-ben jelentetett meg:

41. BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai*. Bp. 3. köt. 176. l.

42. BENDA Kálmán i. m. 3. köt. 44. 1., ill. Vertr. A. 36. fasc. 43.

43. SILAGI Denis: *Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II.* München, 1960. 91. l. (Hosszasan sorolja a legkülönbözőbb rangú és foglalkozású rendőrkémekeket neveit.)

44. GRAGGER Robert i. m. 35. l.

45. MÁLYUSZ E.: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. Bp. 1926. 5. l.

46. GRAGGER Robert: *Preussen, Weimar und die ungarische Krone*. Berlin — Leipzig, 1923.

[BEHRISCH, Heinrich Wolfgang von] Chevalier BERIS: *Zum Andenken Sr. des weil. hochgebohrnen Grafen Niklaus Forgách Excellenz*. Tyrnau 1795, Druck. Jellinek. 26 1. 8°

Ez a búcsúztató valójában semmiféle életrajzi adatot FORGÁCH Miklós grófról nem ismertet — habár az egyetlen hivatkozott irodalom a grófra vonatkozó lexikális címszavaknál. Nem egyéb meleg hangú méltatásnál, amely emléket kíván állítani egy kiváló ember államférfiúi és jellembeli nagyságának, s amelyből kiviláglik a nekrológiró és az elhunyt szoros kapcsolata, állandó összeköttetése, valamint egyértelműen az a tény is, hogy ez az írás nem rokoni megrendelésre készült, hanem szerzője őszinte fájdalomának kifejezése. A gróf műveltségét, ízlését, az újlaki bibliotéka gazdagságát, a grófi park szépségeit méltató részek mind arról is bizonyítanak, hogy BEHRISCH gyakran vette igénybe a gróf vendégbarátságát, de arról is, hogy FORGÁCH halálával elvesztette legfőbb magyarországi mecénását.

1795-ben — FORGÁCH Miklós gróf halálának évében — BEHRISCH magyarországi működése véget is ér. Egy futólag már említett momentumról azonban még szólnunk kell vele kapcsolatban. Magyar nyomdászattörténeti szempontból ugyanis érdekes lehet számunkra, hogy a *Wiener Autoren*-ben közölt adatok szerint BEHRISCH-nek Pozsonyban az alábbi művei jelentek meg:⁴⁷

1. *Beyträge zur Geschichte der neuesten Weltmemoiren*. Pressburg 1780.
2. *Philosophie der sittlichen Wohllust*. Pressburg 1781.
3. GALLIANI: *Handlungsdialogen von Abbé* — —. Aus dem Französischen. Pressburg 1781.

Ha ehhez még hozzászámítjuk a korábban már pozsonyi kiadásként leírt két kiadványt, a *Wiener Autoren*-t és a *Schreiben eines Wieners*-t (Pozsony 1784 és 1785.), akkor arra gondolhatnánk, hogy a pozsonyi LÖWE nyomda termékei közé, esetleg MAHLER kiadói munkássága sorába öt új címet kell összesen beiktatni, BEHRISCH itteni tevékenységeként. Ez azonban tévedés volna. Valójában BEHRISCH pozsonyinak jelzett olyan kiadványokat, amelyek másutt láttak napvilágot, sőt ő maga is korábbi bibliográfiájában németországi kiadásokként közölte e címeket.⁴⁸

A helyes adatok az alábbiak:

Philosophie der sittlichen Wohllust. Prag 1777, Mangold. (Anonim mű. Vö. HEINSIUS i. m. Bd. 3. 182. h.)

GALEATI (sic!): *Handlungsdialogen*. Lauban 1778. (Vö. HEINSIUS i. m. Bd. 2. 4. h. Fordító megnevezése nélkül.)

A *Beyträge zur Geschichte der neuesten Weltmemoiren* c. műnek nincs nyoma sem HEINSIUS-nál, sem egyébütt, nagy könyvtárak katalógusaiban. Lehetséges azonban, hogy ezek nemcsak címük szerint voltak *Beyträge*-k, hanem valóban valamelyik maga-szerkesztette lapban folytatásokban cikként jelentek meg.

MEUSEL-nek malíciózus megjegyzése találó: nehéz munkáinak meg- és hollétét felfedezni. A legtöbbet névtelenül publikálta: mintegy jelmondataként idéz is egy francia mondást a *Wiener Autoren*-ben arról, hogy a tömegek tetszését csupán esztelenek kívánják elnyerni, az igazi bölcs ismeretlenségre törekszik. Ahogy név-

47. [BEHRISCH]: *Wiener Autoren*. 26. 1.

48. [BEHRISCH]: *Allgemeines Litteraturlexikon*. Hannover, 1778. 87. 1.

telenül írt, úgy névtelenül múlt is el: rengeteg betűt vetett papírra, de egy sem bizonyult alkalmasnak arra, hogy nevét fenntartsa. Szétszóródtak, mint a hamu, ahogy rezignált francia sirversében mondja ugyancsak a *Wiener Autoren*-ben s másutt is, ha életéről ír:

„Ci gît l'égal d'Alexandre,
moi, c'est à dire, un peu de cendre.”⁴⁹

* * *

A szerencselovagok bemutatását TRENCK életéből vett genre-képpel kezdtük, úgy illenék, hogy az ő életével és működésével fejezzük be a sort. Ő áll legközelebb az igazi, a klasszikus 18. századi kalandor-figurához, ahogy azt HALÁSZ Gábor jellemezte: „A letűnt idők nyugtalan vándor humanistája és a romantika felkelésről-felkelésre járó forradalmár-hőse közötti európai típus az 'aventurier', kicsit széplélek, kicsit bölcselő és tettember, valaki, aki életével valósítja meg a felvilágosodás programját.”⁵⁰

Érdekes, hogy ezzel a különös, hányatott életű kalandorral milyen kevesen és keveset foglalkoztak hazánkban. Ez annál is meglepőbb, mivel nemcsak, hogy sokat publikált Magyarországon, de kétségtől nagy volt itteni hatása is, mind követőire, mind ellenfeleire.

Neve nemcsak azért kíváncszna ide, mert ő volt a legtipikusabb német szerencselovag, hanem azért is, mert egyféleképpen az ő hazai munkássága is gróf FORGÁCH Miklóssal hozható kapcsolatba. Érdekes módon ugyanis akad olyan felfogás, hogy TRENCKET FORGÁCH gróf hívta volna Magyarországra és biztatta volna röpiratai megírására.⁵¹ Sőt a reichenbachi konferenciával kapcsolatban is együttműködhetett TRENCK és FORGÁCH — feltéve, hogy TRENCK írásainak százszázalékosan hitelt adunk mi is, nemcsak a gróf, akinek azt írta hogy a Poroszországgal kötött béke nagyon tisztességes, s ehhez egy titkos tervével ő is hozzájárult.⁵²

Munkássága azonban oly szép számú, s a magyarországi eseményekhez oly szorosan kapcsolódik, hogy semmiképpen nem illeszthető bele e kisstílű szerencselovagokat újjáélesztő cikk kereteibe. Nem is szólva arról, hogy ő sohasem vonult vissza a névtelenség homályába, hanem mindig és mindenütt TRENCK nevét és nagyságát hirdette: semmiképpen nem illik hát az anonimitásba vonulók sorába, akiket ez a pár lap kívánt — ha rövid időre is — a névtelenségből feltámasztani.

49. [BEHRISCH]: *Wiener Autoren*. 28. l.

50. HALÁSZ Gábor: *Magyar kalandorok a XVIII. században*. Tükör, 1939. 805. l.

51. ECKHARDT Ferenc i. m. 122—132. l.

52. GRAGGER Robert i. m. 149. l.: „La paix est honorable avec la Prussie. J'y ai beaucoup contribué par un plan donné en secret. ... La reste de bouche.” TRENCK FORGÁCHhoz. *Wiener St. Arch.* Wien, 6. Aug. 1790.

Deutsche Abenteurer des achtzehnten Jahrhunderts in Ungarn

*(Kulturhistorische Angaben an Hand einiger Rariora
der Nationalbibliothek Széchényi)*

B. W I X

Während der letzten drei Jahrzehnte des achtzehnten Jahrhunderts wirkten zahlreiche aus Deutschland stammende Literaten in Ungarn. Die gespannten Beziehungen zwischen Preussen und der Monarchie trugen dazu bei, dass viele, denen der preussische Boden unter den Füßen brannte, in den Staaten der Monarchie Zuflucht und Karriere zu finden hofften (ebenso, wie Österreicher und Ungarn in Preussen).

Die Studie befasst sich mit drei dieser literarischen Abenteurer an Hand ihrer im Druck erschienenen und in der Nationalbibliothek Széchényi aufbewahrten Werke.

Christian Friedrich HÜTTENRAUCH war der Herausgeber einer — in der deutschen Pressegeschichte Ungarns bisher als verschollen gegoltenen — moralischen Wochenschrift (*Geschichte des Faschings...*) die im Jahre 1779 zu Pressburg bei Patzko herauskam. HÜTTENRAUCH war ein Offizier und wurde in 1780. „wegen Malevexation“ zum Tode verurteilt. Die Hinrichtung erfolgte in effigie — wie es eine, dem Bändchen der Wochenschrift zugefügte Handzeichnung darstellt. HÜTTENRAUCH selbst flüchtete zeitlich nach Augsburg, wo er den dortigen Domprediger Aloysius MERZ mit einem Schreiben über seine Bekehrung zum Katholizismus als Gönner zu gewinnen suchte.

Carl Heinrich von GEISPIZTHEIM stand auch in militärischen Diensten, erst in Preussen, dann (da er wegen der Publikation einer Regimentsgeschichte zu desertieren genötigt gewesen war) in Ungarn. Im Jahre 1788 verfasste er einen Arbeits- und Organisationsplan über „das Aufsuchen von Opalsteinen“ im Gebiete von Kaschau. (Die Verfasserin dieser Studie möchte diese Gelegenheit ergreifen, sich für die Angaben und Hilfe von Herrn Doktor Hans BLECKWENN, dem militärgeschichtlichen Lektor des Biblio Verlages zu bedanken.)

Heinrich Wolfgang von BEHRISCH ist der dritte dieser fahrenden Ritter, dessen Leben und Werk behandelt werden. BEHRISCH war ein höchst fruchtbarer moralischer Schriftsteller, der im Sinne der Aufklärung so zahlreiche Werke herausbrachte „wie Sand im Meere“, dabei führte er ein äusserst wechselvolles und ziemlich unmoralisches Leben.

Da er in enger Beziehung zu einem führenden ungarischen Politiker des josephinischen Zeitalters, dem Grafen Nikolaus FORGÁCH stand, verweilte er mehrmals in Ungarn und publizierte hier drei Schriften. Sein Leben und Werk werden eingehend behandelt.

Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon (1949—1960)

HORVÁTH VIKTOR

A magyar könyvtárügy felszabadulás utáni történetének kezdeti évei a szakirodalomban ismertetést és értékelő elemzést nyertek¹, de a magyar társadalomban lezajlott folyamatok könyvtári vonatkozásai jórészt még feltáratlanok.

Ezek egyike a nemzeti tulajdonba került könyvek és könyvtárak története, amely három könyvtári intézmény: a volt Országos Könyvtári Központ és a Népkönyvtári Központ, valamint az Országos Széchényi Könyvtár munkájának képezi egy külön fejezetét.²

Az a közel öt millió könyvtári egységet kitevő anyag, amelyet e címen ismerünk, értékét, használhatóságának mértékét elemezve rendkívül sok színű és nem túlzás azt állítani, hogy könyvtári színeképe az unikális értékektől kezdve az ipari felhasználásra átadott könyvek tömegéig terjed.

E könyvanyag eredetét és begyűjtésének körülményeit vizsgálva azonban anyaga csoportosítható és ezt a történeti áttekintés igénye szükségessé is teszi.

1. Kialakulásának időrendjében elsőként a közkönyvtárak és a hivatali könyvtárak feleslegessé vált könyveinek ezrei jelentkeztek. A szó köznyelvi értelmében vett „főlöspéldányok” voltak ezek, amelyeket az állami és társadalmi életben végbement változások a könyvtárak állományi anyagából is eltávolításra ítélték. Mennyiségük, a könyvtáraknak ettől az anyagtól való szabadulni akarása volt az, ami központi begyűjtésüket olyannyira sürgette, hogy kitérni előle már nem lehetett.

2. Vegyes, de az esetek többségében komoly értéket jelentettek azok a „kalódó” és megmaradásukban veszélyeztetett könyvek és könyvtárak, amelyek a háborús események, tulajdonosuknak az országból való távozása vagy egyéb okok következtében váltak gazdátlanná. Elhagyott javakként való begyűjtésük a nemzeti tulajdonba vett könyveknek külön csoportját képezte.

3. Időrendben az utolsó, de értékében és jelentőségében az első helyen az államosítások során nemzeti tulajdonnak nyilvánított könyvtárak anyaga áll.

1. Alapvető tanulmánya — Kovács Máté:: *A magyar könyv- és könyvkultúra a szocializmus kezdeti szakaszában.* = *Magyar Könyvszemle.* 76. évf. 1960. 3. sz. 229—254 l., 4. sz. 361—381. l. és 77. évf. 1961. 1. sz. 1—43. l.
2. A könyvtárügy fejlesztéséről szóló 2042—13/1952. (V. 14). MT határozat megszüntette az Országos Könyvtári Központot. Feladatainak ezt a részét 1952-ben a Népkönyvtári Központ, majd ennek megszűnése után 1954-ben az Országos Széchényi Könyvtár vette át.

E három csoportba sorolt könyveknek (a továbbiakban: nemzeti tulajdonba került könyveknek) múltját, illetve történetének első szakaszát, a felhasználásuk során megoldott és megoldás nélkül maradt problémáit kívánja e tanulmány ismertetni.

*

Mint minden, egy kérdésnek nem az egészét, hanem annak csak egyes részeit tárgyaló tanulmánynál, úgy itt is elengedhetetlen néhány szempont előzetes tisztázása.

— A bevezetésben említett intézményeknek csak a nemzeti tulajdonba került könyvanyag közvetlen kezelését végző osztályainak működésével foglalkoztam.

— A nemzeti tulajdonba került könyvanyag, lényegében a nem köztulajdonban levő könyvek államosításának történetét — egyéb források felhasználása mellett — elsősorban az Országos Széchényi Könyvtár volt Könyvelosztójának régi irattári anyaga alapján állítottam össze, kiegészítve mindazzal, ami írásos anyag hiányában, ma már csak a magam és egykori munkatársaim emlékezetében áll rendelkezésre.³

És itt nemcsak kötelességből, de még inkább az egykori munkatársak iránti megbecsülésből kell kiemelnem annak az irattárban őrzött Krónikának⁴ a jelentőségét, amelyet 1953-ban a Népkönyvtári Központ Könyvfeldolgozó Osztályán készítettek, amely több, mint két évtized után is biztos irányítúként segítette az eligazodást az irattári anyag 1952-ig terjedő részénél az összefüggések felismerésében, vagy pótolta egy-egy összeálló mozaikkép hiányzó kockáit. Céltudatos és előrelátó munka volt a Krónika összeállítása, amely az események kezdeti szakaszának rögzítésével a jövőt, a mai jelent is szolgálta és érdemes arra, hogy tudatos megírása igazolására bevezetésének néhány sorát külön is idézzük: „Kultúrtörténeti dokumentumok fordulnak meg kezünkön nap-nap után; nem szerénytelen és nem is csodálkozni való tehát az a törekvésünk, hogy krónikáinkkal dokumentálni kívánjuk a magyar kultúrforradalom egy jelentős eseményét: a nemzeti tulajdonba került könyvek feldolgozását.”

— De magyarázatra szorul az is, hogy miért zárja a tanulmány a nemzeti tulajdonba került könyvek történetének ismertetését az 1960. évvel, hiszen a könyvanyag egyes részeinek feldolgozása és szétosztása még ma is folyamatban van.

A határvonalnak itt való meghúzását azért tartottam szükségesnek, mert az OSZK vezetése 1960 decemberében tartott kollégiumi ülése határozatával⁵ a

3. 1954 júliusától 1963 február végéig az OSZK Könyvelosztó osztályvezető-helyettese, majd osztályvezetője voltam. Egykori munkatársaim közül pedig dr. BORSA Gedeonnak, KOSTYÁL Istvánnak és dr. WIX Györgynek tartozom köszönettel tanulmányom megírásában nyújtott szükséges segítségükért.

4. *Népkönyvtári Központ könyvfeldolgozó munkája*. [Keltezés nélküli, 1+27 oldal terjedelmű kéziratos krónika. Összeáll. dr. WIX Györgyné LÁSZLÓ Boriska. Bp. 1953.] — OSZK Főlép példány Központ régi irattára. — A továbbiakban: *NK Krónika* jelzéssel.

5. Javaslat a Könyvelosztó munkájának átszervezésére és a Könyvelosztó keretében kialakítandó főlép példány-központ és tartalékkönyvtár alapjainak megteremtésére. A Könyvelosztó előterjesztése. Összeáll. HORVÁTH Viktor. — Az előterjesztést az OSZK 1960. dec. 29-i ülésében, a Könyvalap Bizottság 1961. ápr. 21-én, majd az OKT Elnöksége 1961. jún. 12-én tárgyalta meg. — OSZK Főlép példány Központ régi irattára 53/1960. sz. iratesomó. — A továbbiakban: OSZK-KEO/53. (1960)

Könyvelosztónak a nemzeti tulajdonba vett könyvanyaggal kapcsolatos munkáját módosította. Konkrétan a) megszüntette a könyvanyag addigi teljes mértékű feldolgozását és szétosztását, b) a könyvanyag feldolgozásában gazdaságosabbnak ígérkező módszereket vezetett be és végül, ami a legfontosabb: c) új távlatot nyitott meg a Könyvelosztó előtt, egy, a keretében kialakítandó főlépítványközpont és tartalékraktár kialakításának kimondásával.⁶ Így ez a határozat nemcsak előrelépés volt a Könyvelosztó történetében, de egyben lezárása is a nemzeti tulajdonban levő könyvanyag története első szakaszának.

A NEMZETI TULAJDONBA VETT KÖNYVANYAG BEGYŰJTÉSE

A begyűjtés körülményei

A nemzeti tulajdonba vett könyvanyag begyűjtését az Országos Könyvtári Központ 1949-ben kezdte meg⁷ és zömében 1952-ben fejezte be, bár azt jogutódjai a Népkönyvtári Központ⁸ és az Országos Széchényi Könyvtár is⁹ folytatták. A begyűjtött anyag zöme azonban az 1951–1952. években alakult ki.

Tárgyilagosan megállapítva a könyvtári anyagnak az a csak milliókban és tonnákban mérhető átvétele, amit ma utólagosan az OKK által végzett „begyűjtés”-nek nevezünk, előre el nem képzelhetően „máról holnapra” alakult ki. Itt szervezett, átgondolt, személyi és dologi feltételeiben előkészített munkáról beszélni, vagy ilyen valamit csak feltételezni is, az abszurdítás határát súrolná. Közelebb járunk az igazsághoz, ha elfogadjuk az NK Krónikájának megállapítását: „Úgy érezzük, hogy ez a feladat és ez a munka a könyvtörténetben szinte egyedülálló, talán csak a francia forradalom korában találunk valamelyes párhuzamot.”¹⁰ Különbösen ugyanezt a hasonlatot alkalmazza az a német könyvtáros is, aki a Német Demokratikus Köztársaságban, a könyvtári területen végbement eseményeket történetileg a francia forradalom könyvtárügyi, majd német vonatkozásban a 16. és 19. századi szekularizációs intézkedésekkel állítja párhuzamba.¹¹

Tulajdonképpen abból a tényből kellene kiindulnunk, hogy a régi elhelyezsükéből felszabaduló könyvek begyűjtése az OKK-nak nem volt — csak szükség-szerűen lett a későbbiekben — feladata. Az a miniszterelnökségi rendelet,¹² amely feladatait konkrétizálta lényegében a magyar könyvtárügy sorainak rendezésére és a háborús események következtében megszakadt folytonosságok rendbetételére irányult és egyéb feladatok mellett ilyen vonatkozásban csak a könyv- és folyóiratsere gondozásával bízta meg.

6. Wix Györgyné: *A Könyvelosztó perspektívális terveiről.* = OSZK Híradó. 4. évf. 1961. 1. sz. 6–7. l.
7. *NK Krónika.* 1. l.
8. A 2. pontban említett minisztertanácsi határozat az OKK feladatainak átadásával egyidejűleg kimondotta az NK továbbfejlesztését. A tényleges átvétel ideje: 1952. aug. 1. volt. — *NK Krónika.* 17. l.
9. WALDAPFEL Eszter, V.: *Az Országos Széchényi Könyvtár a felszabadulás óta.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957.* Bp. 1958. 30–32. l.
10. *NK Krónika.* Bevezetés a Krónikához.
11. Gerhard PACHNICE: *Die Arbeit an den wissenschaftlichen Albeständen.* = *Zbl. Bibliothekswesen.* Jg. 68. 1954.
12. 3730/1947. (III. 23.) M. E.

A gazdátlanul maradt könyvtárak begyűjtésére — a könyvtári vonalon való intézkedés — ebben az időben nem is látszott szükségesnek, hiszen az ún. veszélyeztetett gyűjtemények hatósági őrizetbe vételére a Miniszterelnökség már 1945-ben intézkedést adott ki, felkutatásuk gazdája pedig az Elhagyott Javak Kormánybiztossága volt,¹³ a feloszlott egyesületek és intézmények tulajdonára vonatkozó intézkedés ugyanakkor a Belügyminisztérium hatáskörébe tartozott.

Éppen ebből következett be később a magyar könyvtárügy számára az az igen hátrányos helyzet, hogy a kallódó könyvtárak begyűjtésének első éveiben (1949–1950) az OKK nem rendelkezett olyan általános, az elhagyott javaknak minden formájára kiterjedő rendelettel, amely hivatali hatáskört biztosított volna azok általa történő zárolására és birtokba vételére.

Ezt az OKK 1949 tavaszától kezdve szorgalmazta felettes hatóságánál a Válás- és Közoktatásügyi Minisztériumnál¹⁴, de eredménytelenül. Adott esetekkel kapcsolatosan ugyanezt ismételte meg ZALAI Zoltán, az OKK akkor még megbízott vezetője 1950 elején, most már arra való hivatkozással, hogy „Az elhagyott vagy más módon veszélyeztetett könyvtárak ügyében Miniszter Úr [dr. ORTUTAY Gyula] többször utasította az OKK-t, hogy érdeklődjék ezeknek a könyvtáraknak sorsa felől s tegyen tapasztalatairól jelentést, egy-két esetben intézkedésre is felhívta a központot, [kiemelte azonban azt, hogy az OKK-nak, mely] sokszor közvetlenül szerez tudomást hasonló esetekről ...” hatáskör hiányában nincs lehetősége az azonnali intézkedésre.¹⁵

Változás azonban csak 1950 novemberében következett be, amikor (1950. október 14-i keltezéssel, most már DARVAS József) a VKM részére a 4450/1945. (VII. 15.) M. E. rendeletben biztosított jogkörben a Népművelési Miniszterrel, a Belügyminiszterrel és a Pénzügyminiszterrel egyetértésben kiadta az 1600–15/1950. (VII. 4.) sz. rendeletét.¹⁶

E rendelet hiányán túl a tulajdonképpeni nehézséget az OKK számára az jelentette, hogy a munka megkezdésekor „... nem látta világosan, de nem is

13. A „... nemzet szempontjából fontos magángyűjtemények” ideiglenes hatósági őrizetbe vételéről a 4450/1945 M. E. sz. rendelet már 1945 júliusában intézkedett. Ugyancsak 1945-ben szervezték meg az elhagyott javak ügyeinek intézésére az Elhagyott Javak Kormánybiztosságát. Ez a szerv 1948-ban szűnt meg, feladat-körét a pénzügyminiszter vette át. — *Új Magyar Lexikon*. 2. k. D–F. Bp. 1960. 175. l.

14. Dr. TELEGDI Zsigmond, az OKK elnökének 1949. márc. keltezésű, a VKM-hez intézett felterjesztéséből: „... Kérem Miniszter Urat, szíveskedjék megfontolás tárgyává tenni kormányrendelet kiadását [a] feloszlott vagy átszervezett intézmények könyvtári állományának megmentése érdekében. ...” — OSZK-KEO/6.

15. A már idézettek folytatása: „Kérem Miniszter Urat, szíveskedjék a Központ részére ilyen ügyekben való eljárásra általános hatáskört biztosítani.” — OSZK-KEO/6.

16. A VKM rendelete utasítja a megyei (városi) tanácsokat, hogy illetékes osztályaik útján állandóan tájékozódjanak a közérdekű célra lefoglalt épületekről, a zár alá vett tulajdonokról és biztosítsák azok védelmét. Gondoskodjanak arról, hogy a bezúzásra kerülő papíryanagba ne kerüljön ellenőrzés nélküli könyvtári és levéltári anyag. A rendelet a kisebb könyvtáraknál a helyi szakértők bevonását, az ezer darabot meghaladó könyvtárak esetében a központi szervek (NM Könyvtári Osztály és az OKK) értesítését és azok helyszíni ellenőrzését írta elő. — A rendelet másolata OSZK-KEO/9.

lehetett a munka megindulásakor látni, hogy mivé fog fejlődni, hogy milyen módszerek, szállítások, raktározások és főleg milyen munkaerők válnak szükségessé. Ez a magyarázata annak, hogy a költségvetési tervezés nem vehette figyelembe a munka anyagi körülményeit ...”¹⁷ és így a munka egészét a póthitelkérések, azok ismétlődő indoklásai, a biztosításukért folyó harc kísérte végig.

1951-től még nehezebbé tette a helyzetet a szerzetesi rendházak könyvtári anyagának begyűjtése s elsősorban az, hogy ezeknek zöme vidéken volt. Itt került előtérbe az erre a munkára alkalmas személyi létszám elégtelensége, a könyvanyag biztonságos elhelyezéséhez szükséges helyiségek és az egyre növekvő mértékű szállítások kérdése. Mindezekkel együttesen pedig azok a nehézségek, amelyek az elegendő pénzügyi fedezet hiányában, és egyéb okokból szinte elháríthatatlan akadályait jelentették a begyűjtési és az azzal párhuzamosan meginduló feldolgozási munkának.¹⁸

Ezt a helyzetet csak súlyosbította az a szervezeti változás, amely 1952 folyamán az Országos Könyvtári Központ megszűnésével, illetve e munkának a Népkönyvtári Központ-hoz való átkerülésével következett be és mindaz, ami ezzel együtt járt: a felügyeleti szerv megváltozása (az OKK a Köznevelési Minisztériumhoz tartozott, az NK a Népművelési Minisztériumhoz), változások a dolgozók létszámában és összetételében, mindezek kihatása a dolgozók hangulatára.¹⁹

Ennek taglalása azonban már egy új fejezetbe vezet át, a nemzeti tulajdonba került könyvanyag feldolgozásának kérdéseire.

A begyűjtött anyag jellege

A bevezetésben már szó esett arról, hogy a nemzeti tulajdonba vett anyag — jellegét és értékét tekintve — egymással alig összehasonlítható három forrásból tevődött össze. Az első két csoport (duplum- és főlőspéldányok, veszélyeztetett könyvek) időrendileg szinte elválaszthatatlan, a harmadik csoport (államosított könyvanyag) számbavétele, majd begyűjtése 1950 folyamán kezdődött, egészében azonban a teljes anyag begyűjtése párhuzamosan haladt. Ennek megfelelően tekintendő részletezésük is.

Duplum- és főlőspéldányok — A könyvtárakban feleslegessé, helyesebben a tartalmuknál fogva használhatatlanná vált kiadványok központi begyűjtését — szándéka ellenére — az OKK 1949-ben kezdte meg.

Az OKK ugyanis nem az ebből a forrásból eredő főlőspéldányok begyűjtésére gondolt, hanem az egyes könyvtárak birtokában levő duplumok könyvtárközi értékesítésére, illetve egy olyan duplumcsere-központ létrehozására, amely már

17. NK Krónika. 16—17. l.

18. A VKM-hez intézett „Javaslat a volt szerzetesi és más kallódó könyvanyag felhasználására” tárgyú OKK felterjesztés. — Irattöredék, keletkezési ideje: 1951. jan. 20-a után. — OSZK-KEO/9.

19. Az NK Krónikája szerint: „Maga az átszervezés ebben a formában helytelen volt. A munka, mint tipikusan könyvtári munka az OSZK-nál lett volna megfelelőbb helyen, nem a csupán könyvtárakat szervező hivatalnál.” — (18—19. l.)

Az OSZK sem helyeselte ezt a megoldást és még 1953-ban is szorgalmazta az NM-nél az OSZK-hoz való áttételét, ami — az NK megszűnése után — 1954-ben meg is történt. — WALDAFFEL Eszter, V.: i. m. 30. l.

a Tanácsköztársaság könyvtári intézkedéseiben is szerepelt,²⁰ ezúttal azonban nem kormányintézkedés alapján, hanem az önkéntesség szándékának érvényesítésével.²¹

Erre a közös forrásra utal feltehetően az a tény is, hogy az OKK-val egyidejűleg KÁPLÁNY Géza, a Technológiai és Anyagvizsgáló Intézet főkönyvtárnoka is egy ilyen tartalmú javaslatot terjesztett a Tudományos Tanács elé, amelyre TELEGDİ Zsigmond, az OKK akkori elnöke 1949 márciusában a Tudományos Tanácshoz felterjesztett válaszlevelében oly értelemben reflektált, hogy azt „... az OKK is tervbe vette, sőt — legalább csírájában — éppen már meg is valósítja”.²²

Az, hogy ebből a „könyvtárközi duplumértékesítés”-nek indult akcióból a későbbiekben nem a tervezett duplumcsere, hanem a fölőspéldányoknak csak köbméterekben és százezrekben mérhető „bezúdulása” lett — akkori vagy mai szemmel ítélve — más és másképpen magyarázható.

Az NK Krónika megítélése szerint „Alapvető hiba ... a duplum- és fölőspéldány fogalmának tisztázatlansága volt. Ennek következtében alakult át az eredeti duplumcsere-központ fölőspéldány-raktárrá anélkül, hogy eredeti célját, a duplumok értékesítését egyáltalán megvalósította volna”.²³

Magyarázata — utólagosan ítélve — feltehetően a közkönyvtárak akkori körülményeiben keresendő és abból, szükségszerűen következett be. A könyvtárak ugyanis duplumok helyett — az NK Krónika tanúsága szerint — „... hasznavehetetlen fölőspéldányaikat adták le, Törvénytárakat, a Rendeletek Tárait, [közgazdasági és pénzügyi] compasszokat, nemesi almanachokat, elavult [egy, éppen akkor elmúló társadalmi életet tükröző] folyóiratokat, selejtes szentimentális regényeket, statisztikai kiadványokat ...”,²⁴ nyilván azért, mert az azoktól való szabadulás volt abban az időben számukra a legégetőbb.

A tény azonban tény marad, bármi legyen is a magyarázat. Így a Népkönyvtári Központ, a teendőit összegező 1952. évi minisztertanácsi határozatban, nem

20. *A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye. Forrásgyűjtemény.* OSZK, KMK. Bp. 1959.82. l.

21. OKK 05171/1949. máj. 18. TELEGDİ Zsigmond levele KABOS Ernőhöz, a SZOT könyvtárának vezetőjéhez. „Kedves Kartárs! Azt ajánlom, adja át a SZOT könyvtárának fölőspéldányait Duplumcsere Központunknak ... Ellenszolgáltatásul felajánlom, hogy ugyanezen Duplumközpontunk jegyzékelt és még kapható könyvei közül válassza ki azokat, amelyekre szüksége van. ...” — OSZK-KEO/6.

22. TELEGDİ Zsigmondnak, az OKK elnökének a Magyar Tudományos Tanácshoz 1949. márc. [?] keltezésű felterjesztése. A szövegben mátt idézett rész folytatása: „Részletes tervezetet erről azonban csak akkor fogok az MTT-nek bemutatni, amikor a most megkezdett fölőspéldányelosztó akció eredményei alapján a Duplumközpont kilátásait már határozottabban megíthetem.” — OSZK-KEO/6.

Az NK Krónika szerint: „A kialakult gyakorlat azonban az volt, hogy a könyvtárak csak fölőspéldányaikat adták át, s így a Duplumcsere Központ helyett fölőspéldány-csoport is lett a szervezet elnevezése.” (1. l.) — Ezt követően egy évvel később „Az OKK 1950 márciusában megkísérelte, hogy ezen a hibán külön duplumcsere akció létrehozásával segítsen.” ... Ez az akció „az OKK megszűntéig élt, az átszervezéskor azonban az OKK egyik jogutódja sem vette át. Irattári anyaggá vált.” — NK Krónika. 4. l.

23. Ua. 4. l.

24. Ua. 1—2. l.

csak a fölőspéldányokkal kapcsolatos feladatait²⁵ kapta kézhez, hanem a fölőspéldányoknak azt az irdatlan tömegét is, amellyel az OKK megbirkózni nem tudott.

Veszélyeztetett könyvtárak — Ennek fogalomkörébe soroltam — eredetüket tekintve — az „elhagyott javak”-nak²⁶ minősített magánkönyvtárakat és a felosztott egyesületek, intézmények könyvtárait. Lényegében ide tartoznak azok a könyvek is, amelyek a későbbiekben egy-egy széthullott könyvtár még megmaradt darabjaiként (kallódó könyvekként) a legkülönbözőbb helyekről kerültek a fölőspéldány-elosztók raktáraiba.

„Ebben az időszakban — írja az NK Krónikája — a felszabadító hadsereg elől nyugatra szöktek, disszidált főurak és politikusok magánkönyvtárai, a felosztott egyesületek, kaszinók könyvtárai hullottak szét, könyvvállományuk [pedig] gazdátlanul kallódott. ...”²⁷

A könyvtárak világában a „kallódó” minőségjelzőnek használata, ha nem is ritka, de magyar viszonylatban kimondottan ezeknek az éveknek a terméke. És ehhez, ha csak közvetve, de hozzájárult az a körülmény is, hogy az elhagyott javak pusztulásának meggátolására hozott rendelkezések „... a gyakorlatban nem bizonyultak [1950-ig] elegendőnek és a kultúrvajak elkallódásának veszélye egyéb vonatkozásokban, különösen ... a felosztott egyesületek és a külföldre disszidált személyek vagyonával kapcsolatban, ez idő szerint is fennáll: nem egyszer minden különösebb válogatás és vizsgálat nélkül papírzúzába adják az ilyen vagyonokból előkerülő könyveket és levéltári anyagokat, az egyéb értékes ingóságokat pedig tervszerűség nélkül széthordják, felbecsülhetetlen kárt okozva ezzel a közösségnek”²⁸

Az OKK — amint erről már szó esett — nem egy alkalommal értesült az ilyen esetekről, de hivatali jogkör hiányában közvetlenül és azonnal nem intézkedhetett.

1951 nyarán azonban — akkor már a VKM rendeletének birtokában — az OKK szervezett formát kívánt adni a kallódó főúri és nagybirtokosi kastélykönyvtárak összegyűjtésének. Ezért — egyéb nyilvántartás hiányában — a *Magyarország műemlékei* c. műből (GENTHON István) összeállított címjegyzék alapján körlevélben kért tájékoztatást a községi tanácsoktól a feltételezett könyvtárakról.²⁹

Az 1951. július 31-i keltezéssel kiküldött körlevelekre beérkezett válaszok

25. A 2042—13/1952. (V. 14.) MT sz. határozat a Népkönyvtári Központ egyik feladatául „... az egyes könyvtárak fölőspéldány anyagainak más könyvtárakba való irányítását ...” adta.

26. A felszabadulást követően azokat a vagyontárgyakat minősítették elhagyott javaknak, amelyek a háborús viszonyok következtében ismeretlen tulajdonosuk birtokából kikerültek; továbbá azokat, amelyeknek tulajdonosai 1939. szept. 2. és 1945. ápr. 4-e között az ország területéről Németországba vagy a német hadsereg által megszállott más országok területeire távoztak; továbbá azokat, amelyeknek tulajdonosai fasisztabarát felfogásukból kifolyólag hagyták el az országot s az ország területére 1945. okt. 31-ig nem tértek vissza. A kényszerrel elhurcoltak, a munkaszolgálatosok, deportáltak stb. vagyona nem tartozott az elhagyott javak fogalma alá. Az elhagyott javak az állam tulajdonába mentek át. — *Új Magyar Lexikon*. 2. k. D—F. Bp. 1960. 175. p.

27. *NK Krónika*. 1. l.

28. Az 1600—15/1950. VKM VII. 4. sz. rendeletből.

29. *NK Krónika*. 6. l. és az OKK 1951. júl. 31-i keltezésű körlevele. — OSZK-KEO/6.

többsége a háborús események következtében elpusztult könyvtárakról számol be. Gödöllőn a volt Grassalkovich-kastélyt a nyilasok és a németek rabolták ki, Pétervásárán (Heves m.) a Keglevich-, Albertirsán (Pest m.) a Szapáry-, Bajnán (Komárom m.) a Metternich Klementine-, Sopronharpácson (Győr-Sopron m.) a Széchenyi, Báron (Baranya m.) a Mattyasovszky–Zsolnay-kastély feltételezett könyvtára pusztult el.³⁰ De ugyanezt a képet tükrözi egy más forrásból eredő híradás is, amely a Békés megyei nagybirtokosi kastélyok levéltári — egyben könyvtári — anyagának pusztulásáról számol be.³¹

Ha időben meg is késett az OKK-nak ez az akciója, eredménytelennek mégsem tekinthetjük. Több, szám szerint 45 olyan helységet sorol fel az irattár egy jegyzéke,³² ahol padlásokon, tanácsi raktárakban és egyéb helyeken összehordott könyveket találtak. Ezeket „az OKK részben saját raktáraiban helyezte biztonságba vagy a vidéki egyetemi könyvtárak és múzeumok segítségével gyűjtötte be.”³³

Teljes, állományában csonkítatlanul maradt magánkönyvtárról, mindössze háromról tudunk. Az egyik — köztudomásúan Magyarország legértékesebb volt főúri könyvtára — a keszthelyi FESTETICS-gyűjtemény, melyet műemlékként, védettnek nyilvánítottan, az Elhagyott Javak Kormánybiztossága adott át az Országos Széchenyi Könyvtárnak 1948-ban.³⁴ A másik kettő: RADVÁNSZKY Kálmán 25 ezer kötetes sajkakazai könyvtára és VÉGH Gyula 5000 kötetes bibliofilgyűjteménye. Az előbbit az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának hozzájárulásával az Egyetemes Evangélikus Egyház Könyvtára szállíttatta fel és vette kezelésébe még 1949-ben, a másikat a bozsoki Sibrik-kastélyban az OKK zároltatta és 1951. augusztus 8-án szállíttatta át az OSZK keszthelyi műemlékkönyvtárába.³⁵

A nemzeti tulajdonba vett könyvanyag ugyanezen csoportjának részét, de a begyűjtésnek egy külön fejezetét képezik az ún. kallódó könyvek. Ezek a könyvek egy-egy széthullott könyvtár darabjai voltak és rendszerint csak közvetve (általában a papírhulladék begyűjtése útján előbb a MÉH vállalat³⁶ telepeire, majd onnan) kerültek a fölőspéldány-raktárakba.

Az irattári feljegyzések szerint³⁷ az OKK 1950 júniusában értesült először arról, hogy előzetesen meg nem vizsgált könyvanyag kerül papírgyári bezúzásra a MÉH telephelyeiről. Ezt az OKK nemcsak felettes hatóságának jelentette, de az Elnöki Tanács 1950. évi 24. sz. törvényerejű rendeletére való hivatkozással a papírgyárakat is értesítette, kérve az ilyen szállítmányok bezúzásának leállítását, önként értetődően minden eredmény nélkül.

30. OSZK-KEO/8.

31. LÓSKA Lajos: *Levéltár Békés megyében.* = *Népszabadság.* 23 évf. 1975. 48. (febr. 28.) sz. 7. l.

32. Keltezés nélküli feljegyzés, feltehetően az „elhagyott javak”-ként kezelt kallódó könyvek begyűjtését megelőző számbavétel idejéből. — OSZK-KEO/8.

33. NK Krónika (Főúri könyvtáraink) 6. l.

34. WALDAFFEL Eszter, V.: i. m. 12. l. L. még: *Műemlékkönyvtárak az Országos Széchenyi Könyvtár gondozásában.* = *Az Országos Széchenyi Könyvtár.* [Tájékoztató.] Bp. 1972. 37–38. l.

35. A Radvánszky Könyvtárra vonatkozóan egy 1950. dec. 23-i feljegyzés, a bozsoki VÉGH Gyula könyvtárát illetően BORSA Gedeon 1951. júl. 30-i jelentése. — OSZK-KEO/5.

36. MÉH = Melléktermék és Hulladékgyűjtő Vállalat. Jogelődje a Papírhulladék Forgalmi Vállalat.

37. OKK 8652–005/1952. márc. 20-i jelentés. — OSZK-KEO/44.

Eredményt ígérő intézkedésre azonban csak a VKM 1600-as rendelete után került sor. Ezt követően indult meg Budapesten, majd a vidéken is a papírbe-gyűjtő telepek ellenőrzése, a kallódó könyvek hivatalos kiemelése, általa-ban az ezekkel kapcsolatos kérdések véget nem érő tárgyalásainak láncolata. A valóságban a hulladékpapír-telepek ellenőrzése inkább volt esetenkénti „könyv-mentés”, mintsem biztosítéka a kallódó könyvek megsemmisítése megakadályo-zásának.

A hiba sokágúnak és elháríthatatlannak bizonyult. A „Habent sua fata libelli” nek olyan estei voltak napirenden, amelyeknek mozgatóereje az esetek többségében a felelőtlenség, a hozzá nem értés vagy a nemtörődomség volt.

Példaként csak egy esetet említsünk. Tápiószentmártonban MAGYARY-KOSSA Sámuelnek, a közismert könyvgyűjtő földbirtokosnak mintegy 20 ezer kötetes könyvtára a háborús eseményeknek lett az áldozata, de a könyvtár mintegy ne-gyedét az OKK 1951-ben megtalálta és zároltatta, mert hely és fuvar hiányában nem volt lehetőség az elszállításra. A zárolt könyvanyagot a községi tanács az ingatlanok államosítása alkalmával az ugyancsak zárolt SZENTKIRÁLYI-könyv-tárral együtt egy gabonaraktárba szállíttatta át. Erről azonban az OKK-t nem értesítették. Innen később „ügybuzgóságból” és hozzá nem értésből papírhulladék-ként „begyűjtötték”. Az NK egy késői értesítés alapján már csak a városligeti centenáris csarnokban találta meg egyes darabjait.³⁸

Adatok hiányában még vázlatos áttekintést sem adhatunk a veszélyeztetett könyvtárak harmadik csoportjáról, a felosztatott egyesületek és intézmények könyvtáiról. Az NK Krónika is csak említi az onnan származó könyvanyagot, az irattár pedig ezekkel kapcsolatosan csak utalásokat és nem tényeket tartal-maz.³⁹

Hogy az 1944 után megszűnt könyvtáraknak milyen jellegű anyaguk volt és arról, hogy e könyvtárak anyaga hová került, áttekintésünk nincsen.

Az NK Krónikája szerint az OKK főlépéldány-raktáraiba is sok került ezekből a könyvtárakból. De arról, hogy e könyvtárakat honnan gyűjtötték be, feljegyzés nem maradt az irattárban. Feltehetően más könyvtárakhoz is került és elgondolható, hogy az 1952. évi könyvtári statisztikai adatokban szereplő 14 nagyobb könyvtár 1 333 462 egységet kitevő feldolgozatlan könyvanyaga⁴⁰ bizonyos hányadában ilyen könyvtárakból származó anyagot is tartalmazhatott.

Ezt látszik megerősíteni az a kimutatás is, amelyet az általános gyűjtőkörű tudományos és szakkönyvtárak feldolgozatlan anyagáról — azok írásbeli meg-keresése és válaszaik alapján — 1961-ben az OSZK Könyvelosztó állított össze.⁴¹ E kimutatás szerint 28 megkérdezett könyvtár közül 9 könyvtár adott olyan vá-

38. Az ügy részletes leírását és vizsgálati anyagát l. MAGYARI-KOSSA cím alatt. — OSZK-KEO/21.

39. Pl. OKK 02706. ZALAI Zoltán 1950. ápr. 29-i felterjesztése DARVAS József vkm-hez. „... általában tapasztaltuk, hogy a felosztatott egyesületi könyvtárak anyaga ... stb.”

40. Az NK Krónika abban a vonatkozásban említi, hogy a NK-nak számolnia kell azzal, hogy „... ennek a feldolgozatlan anyagnak egy részét ezek a könyvtárak nekünk fogják felajánlani.” — 21. l.

41. Kimutatás az általános tudományos és tudományos szakkönyvtárakban ömlesztetten (katalogizálatlanul) elfekvő könyvtári anyagról. (1961. évi felmérés alapján.) 1. sz. melléklet a „Javaslat a Könyvelosztó keretében kialakítandó főlépéldány-központ létesítésére” c. előterjesztéshez.

laszt, hogy a birtokukban levő (kb. 200 ezer kötetnyi) „ömlesztett” (még feldolgozatlan) anyag az 1945 utáni különböző forrásokból ered. Ezek közül mindössze két könyvtár jelölte meg az anyag vagy anyaga egy részének eredetét: a Közgazdaságtudományi Egyetem a GYOSZ, az MTA Történettudományi Intézet pedig a volt bécsi Collegium Hungaricum könyvtárát. A beérkezett válaszokban — önként értetődően — nem történetelt utalás az időközben már állományba vett könyvanyagokra, amelyeket egyes könyvtárak (pl. az OSZK, az FSZEK stb.) közvetlenül vagy az OKK közvetítésével kaptak kézhez.

A feloszlott nagyobb könyvtárak közül pl. közismerten jelentős értékű volt a Nemzeti Kaszinó könyvtára, amely még a 19. század első évtizedeiből, gazdag reformkori anyaggal rendelkezett.⁴² E könyvtár sorsáról csak annyi ismeretes, hogy állománya, legalábbis állományának egy része a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának került a birtokába.

A tényeknek és a feltételezéseknek ezzel az adathalmazával foglalkozva önkéntelenül merül fel a gondolat: a magyar könyvtártörténet számára nem lenne érdektelen egy ilyen jellegű összeállítás utólagos elkészítése könyvtáraink növekedénaplói alapján. Ez is segítség lehetne ahhoz, hogy eggyel kevesebb fehér folt maradjon a magyar könyvtárügy felszabadulás utáni történetében.

Államosított könyvtári anyag — A megszüntetett szerzetesi rendházak, az államosított felekezeti iskolák és a magántulajdonban volt könyvkereskedések, antikváriumok stb. könyvanyagának begyűjtését időbeni egybeesésükön túl, elsősorban azért ismertetem összefogottan, mert a nemzeti tulajdonba vett könyveknek és könyvtáraknak ez volt a legértékesebb része.

Szerzetesi könyvtárak — Nemzeti tulajdonba vételüket az ország területén levő szerzetesrendek működését szabályozó 1950. évi 34. sz. tvr-nek végrehajtása tette szükségessé. A törvény hatálya alá eső, illetve a működésüket megszüntető szerzetesrendek közül 70 rendháznak és 53 szerzetesi iskolának volt könyvtárilag is nyilvántartott gyűjteménye.⁴³ A rendházak többsége ebben a nyilvántartásban nem szerepelt.

A tudományos kutatás szempontjából elsősorban számba jövő könyvgyűjteményekkel — az NK Krónikájának feljegyzése szerint — a tanítórendek rendelkeztek, „... azok, amelyek az ún. világi tudományokban is lépést tartottak a korrallal (a jezsuiták, piaristák, ciszterek, bencések). ... A XVIII. századi feloszlás által nem érintett könyvtárak — elsősorban a ferencesek — igen értékes és nagy mennyiségű régi anyaggal rendelkeztek.”⁴⁴

Az irattári feljegyzések szerint a szerzetesrendek feloszlása már 1950 júliu-

42. A könyvtár állománya zömében a kaszinó 1827-ben történt alapítása utáni első évtizedekben jöhetett létre. Azt követően gyarapítására nem sok gondot fordíthattak, aminthogy tagsága az aulikus-konzervatív arisztokrácia is szembefordult az alapító SZÉCHENYI István reformeszméivel. Ezt látszanak igazolni a lexikonok adatai is. A *Pallas Nagy Lexikon* szerint (XIII. k. Bp. 1896. 97. l.) a könyvtár állománya a kilencvenes években mintegy 30 ezer kötet volt, a *Révai Nagy Lexikon* (14. k. Bp. 1916. 391. l.) húsz évvel később 32 ezer kötetet említ.

43. *Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok, könyvtárak, levéltárak ... évkönyve.* Kiad. az Országos Könyvtári és Bibliográfiai Központ. VI. k. 1930–1931. Bp. 1932.

44. *NK Krónika.* A volt szerzetesi könyvtárak könyvei. 7. l.

sában megkezdődött. Könyvtári anyaguk biztonságba helyezésére az OKK ekkor még csak szóbeli utasítást kapott a VKM-től, ide értve az egy évvel már korábban államosított rendi iskolák könyvtárait is. Így „A begyűjtés körülményei” c. fejezetben már ismertetett okok miatt az OKK „nem tudott minden esetben kellő eréllyel fellépni”.

Erről részletesebben az NK Krónika tájékoztat. „... Kóhalmi Béla céltudatos munkája nyomán⁴⁵ ... az első intézkedés 1950. VII. 20-án történt, amikor is a BM tanácsi főosztályával történt megbeszélés után, valamennyi megyei tanács vezetőjének távirati utasítást küldött a Központ. Ennek értelmében a helyi tanácsok általában zár alá vették a megszűnt rendházak könyvtárait és erről az OKK sürgetésére értesítést is küldöttek. Sajnos a zárolás nem történt meg mindenhol és nem mindig megfelelő módon. Így előfordult — szerencsére nem sok helyen — hogy illetéktelen beavatkozás következtében a könyvtárak állománya és berendezése kárt szenvedett. A helyi szerveken kívül [a zárolás elintéztetésére] a Központ megbízottai is kiszálltak, ahol erre — válasz hiánya, vagy kedvezőtlen hírek miatt — szükség volt. A felderítés, illetve a biztonságba helyezésnél a múzeumi és levéltári központok vidéki dolgozói nagy segítséget nyújtottak.”⁴⁶

Még a könyvtári anyag begyűjtését megelőzően 1950 decemberében indultak meg a tárgyalások az OKK és az Egyházi Szociális Bizottság⁴⁷ megbízottai között. E tárgyalások figyelembevételével adta ki azután a VKM 1951. jan. 20-i keltezéssel a nemzeti tulajdonba vett könyvanyag felhasználásáról szóló utasítását⁴⁸ és szolgáltatta fel az Országos Könyvtári Központot a szerzetesi könyvanyag szétválasztásának megkezdésére.

A VKM rendelkezése ugyanis előírta e nemzeti tulajdonba vett szerzetesi könyvtárak anyagának állami és egyházi részre való szétválasztását. Ezt az Utasítás, a Paritásos Bizottsággal⁴⁹ történt megegyezésre utalva a következők szerint rögzíti: tizenegy pontban összegezi, hogy kutatási célokra a tudományos könyvtárak a teológiai irodalomból mit kívánnak az állam számára biztosítani, majd így folytatja: az 1867 [ténylegesen az 1850] után megjelent „... vallási és egyházi irodalom fel nem sorolt anyaga — így a gyakorlati teológia, a vallásos elmélekdedések, imakönyvek, egyházi szónoklatok, legendák, vallásos elbeszélések

45. Wix Györgyné tájékoztatása szerint KÓHALMI Béla szívós, kitartó és visszautasításokat el nem fogadó „küzdelmének” köszönhető az OKK könyvbegyűjtő munkájának sikere. Az NK Krónikáján kívül KÓHALMI Béla gyakorlati és elvi munkájára utal (a Könyvelosztó régi irattárában található) még további két feljegyzés. Az egyik 1950. nov. 2-i keltezéssel a zirci Cisztercita Apátság könyvtára ügyében a VKM-nél történt közbenjárását rögzíti, a másik KOMJÁTHY Miklósnak egy belső feljegyzése (1951. jan. 2.), mely KÓHALMI Bélának, az „OKK szaktanácsadójának” egy elvi állásfoglalását tartalmazza az egyházi könyvtárakkal kapcsolatosan.

46. Azonos a 44. alattival.

47. E tárgyalás eredményét 1951. jan. 4-én jegyzőkönyvbe foglalták és 425/1951 sz. a. az OKK felterjesztette a VKM VII. 4. ügyosztálynak. — OSZK-KEO/9.

48. 1013—15/1951 VKM VII. 4. Utasítás a nemzeti tulajdonba vett könyvanyag felhasználásáról. — Uo.

49. BORSA Gedeon szóbeli közlése: A magyarországi szerzetesrendek működését szabályozó 1950. évi 34. tvr. végrehajtásával kapcsolatos kérdéseket kormánysszinten a Paritásos Bizottság tárgyalta. Alsóbb szinten egyházi részről az Egyházi Szociális Bizottság tartotta a kapcsolatot az állami szervekkel.

és a lelkipásztori működésről szóló egész irodalom a paritásos bizottság megbízottainak rendelkezésére bocsátandó.”

A feljegyzések szerint 1951. február 19-től 1952 közepéig az OKK dolgozói⁵⁰ a könyvtárak anyagának ezt a szétválasztását elvégezték és az egyházat illető részt az Egyházi Szociális Bizottság által alkalmakként kijelölt egyházi megbízottnak „az esetek többségében eredeti helyén”, át is adták. Az átadásokról-átvételekről jegyzőkönyv készült. „[Az egyháznak visszaadott rész] aránya a könyvtárak összetételétől függően 5 és 15 százalék között mozgott [és] nagy átlagban 10–15 százalékot tehetett ki.”⁵¹

Az egykorú feljegyzések szerint⁵² a rendházakat még azok hivatalos átvételével egyidejűleg (önként értetődően a könyvtári anyag elszállítása előtt) állami intézmények, nem ritkán hivatalok részére utalták ki vagy adták át azonnal. Így a könyvtárak anyagát rendszerint egy-két zárható helyiségbe hordták össze vagy ideiglenes elhelyezésbe más helyre szállították át. Ekkor alakultak ki az ún. tájraaktáraknak nevezett központi gyűjtőhelyek a vidéki egyetemi városokban (Debrecen, Pécs, Szeged). A nyugat-dunántúli rendházak anyagát Sopronban helyezték el, az OSZK Helikon Könyvtárába pedig a Keszthely közelében fekvő helységekből szállították be az anyagot. Amikor az OKK megszűnésével a nemzeti tulajdonba vett könyvanyag gondozását a Népkönyvtári Központ vette át, az 1952. november 15-i helyzet rögzítésénél a vidéki raktárakban levő anyag mennyiségét 1 363 000 kötetre becsülték.⁵³

A megszüntetett rendházaktól és az államosított szerzetesi iskoláktól az OKK 129 könyvtár anyagát vette nemzeti tulajdonba. 74 rendháznak (többségében női zárdának) nem volt könyvtára, illetve könyvanyaguk nem érte el a könyvtári szintet.

Állami tulajdonba került még 5 rendházi és 1 rendi intézményi könyvtár.

Ezek közül két, a legértékesebb könyvanyaggal rendelkező rendházi gyűjtemény: a gyöngyösi Ferences-rendház 15. századi alapítású könyvtára⁵⁴ és a zirci Ciszterci Apátság 18. századi könyvtára⁵⁵ védetté nyilvánítottan, eredeti elhelyezésében maradt és az Országos Széchényi Könyvtár gondozásában műemlék-könyvtárrá lett. Az Irgalmas-rend budapesti, egri és pécsi rendházainak, többségében orvostudományi és gyógyszerészeti szakirodalmat tartalmazó könyvtárai vetették meg az alapját az 1951-ben létesített Országos Orvostörténeti Könyv-

50. Az anyag mennyiségétől függően, egyes esetekben a helyi könyvtárak, múzeumok segítségével.

51. *NK Krónika*. A volt szerzetesi könyvtárak könyvei. 8. l.

52. A szerzetesi könyvtárak nemzeti tulajdonba vételével kapcsolatos eseményekről (mikor zárolták a könyvtárat, ki és mit állapított meg, mikor történt a könyvtár anyagának szétválasztása és azt kik végezték stb.) az NK az írásbeli jelentések alapján – a *Magyar Minervából* kivágott címek felragasztásával, minden könyvtárról külön-külön lapon – nyilvántartást vezetett. E nyilvántartólapokat, egy erre a célra készített dobozban, a régi irattár részeként őrzik. A nyilvántartás csak az 1950–1951. évek eseményeit tartalmazza.

53. *NK Krónika*. 21. p.

54. Jelenleg „Bajza József” Műemlék Könyvtár. Az OSZK gondozását 1953-ban vette át. – *Műemlék-könyvtárak az Országos Széchényi Könyvtár gondozásában*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár*. [Tájékoztató.] Bp. 1972. 37. l.

55. Jelenleg „Reguly Antal Műemlék Könyvtár”. Gondozását az OSZK ugyancsak 1953-ban vette át. – Uo. 38–39. l.

tárnak.⁵⁶ A kalocsai Haynald Obszervatórium csillagászati szakkönyvtárát az MTA budapesti Csillagvizsgáló Intézet vette birtokába.

Mentesítést nyert és jelenleg is egyházi kezelésben van 6 szerzetesi könyvtár. A Budai Ferences Zárda Könyvtára (1689), a Kegyesrendi Központi Könyvtár (1717) és Pannonhalmán a Szent Benedek-rend Központi Könyvtára (1001). A szerzetesrendek feloszlátása után utólag állították vissza Esztergomban a ferencesek, Győrött a bencések, Kecskeméten pedig a piaristák rendházi könyvtárait.⁵⁷

A könyvkereskedők könyvei — A magántulajdonban volt könyvesboltok, antikváriumok és könyvkölcsönzők 1951. évi államosítása a nemzeti tulajdonba vett könyvanyag begyűjtése az OKK számára — az egyéb begyűjtési munkákhoz viszonyítottan inkább adminisztratív feladatot jelentett, amelyet más szervek (az Állami Könyvterjesztő Vállalat és Pénzintézeti Központ) megbízottáival együttesen bonyolított le. E munka során a tulajdonképpeni nehézséget nem a könyvanyag begyűjtése, hanem — megfelelő raktárak hiányában — annak elhelyezése jelentette.

A könyvkereskedések államosításakor ez — éppen az anyag mennyiségéből és az átvétel alig másfélhónapos átfutási idejéből következően — olyannyira problematikussá lett, hogy az OKK dolgozóiból külön csoportot kellett szervezni, amelynek tagjai — Budapesten kerületről kerületre kutatva — keresték az igénybevétel lehetőségeit ígérő helyiségeket és jártak el az illetékes szerveknél. Eredményeként csak nehezen sikerült néhány üzlethelyiséget és viszonylag száraz pincét szerezni.

A könyvkereskedések államosítását 1951. április 1-én és az azt követő hetekben az ország egész területén egyidejűleg hajtották végre.

A helyi tanácsok által szervezett bizottságokban a könyvtárak, az ÁKV és a Pénzintézeti Központ dolgozói vettek részt. A begyűjtés munkáját könyvtári vonalon — a Népművelési Minisztérium által előzetesen megadott irányelvek alapján — az OKK szervezte és irányította. Budapesten 12 csoport végezte ezt a munkát ütemterv szerint, vidéken az illetékes egyetemi könyvtárak működtek közre.

Az állami tulajdonba vett könyvanyagot részben könyvtári használatra az OKK, részben kereskedelmi felhasználásra az ÁKV vette át. A könyvanyag megosztása tekintetében a könyvtárak teljes értékű előjoggal rendelkeztek a könyvkereskedelemmel szemben. A könyvtárak által igényelt könyveket (leltárba foglaltan és az ÁKV dolgozói által árazottan) az OKK vette át, hasonlóképpen az OKK kapta meg a kereskedelem által nem igényelt anyagot is, ezt azonban papírsúlyban. Mennyiségében ez az utóbbi volt a legnagyobb.

A nemzeti tulajdonba vétel „... kb. 1 millió kötet könyvet érintett. Ennek legnagyobb része, kb. 900 ezer kötet Budapesten volt. Vidéken csak néhány

56. 1951. febr. 20-án az OKK közölte az Egészségügyi Minisztériummal, hogy kérésüknek megfelelően — a VKM szóbeli felhatalmazása alapján — a budapesti Irgalmas-rendház könyvtárának orvostudományi és gyógyszerészeti szakirodalmi anyagát átengedi egy központi orvostörténeti könyvtár létesítésére. Ezt követően és ennek kiegészítésére történt az Irgalmas-rend egri és pécsi rendházai hasonló anyagának átadása is. L. a szerzetesi rendházak könyvtárainak nyilvántarásában a megfelelő lapokon. (52. sz. jegyzetben.)

57. *Könyvtári Minerva*. 1—2. k. OSZK, KMK. Bp. 1965. 1784, 1846 és 1949. sorszámak alatt.

helyen volt jelentékenyebb könyvanyag (Pécs, Szeged, Debrecen). Az anyag összetétele természetesen üzletenként változott. A könyvkölcsönzők állománya csaknem kivétel nélkül ún. „limonádé-irodalom”, a budapesti régi kereskedésekben [pedig] rendkívül sok volt az évek hosszú sora alatt lerakódott inkurrens anyag. Viszont néhány tudományos antikváriumban igen szép és használható könyvek voltak. Ez utóbbi sajnos csak kis hányadát tette ki az egésznek. A könyvek azonban nagyban és egészben, bizonyos mértékig kiegészítették — főleg szépirodalmi anyaggal — az Országos Könyvtári Központhoz már előzőleg bekezült hivatali és könyvtári fölőspéldányokat (jogi anyag), valamint a szerzetesi könyveket ([1850 előtti] régi és teológiai anyag).⁵⁸

A nemzeti tulajdonba vett könyvanyag begyűjtése az egyéb területeken, így pl. az ingatlanok 1952—1953. évi államosításánál ugyancsak más szervek (Bizományi Áruház és a Pénzüntézeti Központ) közreműködésével történt.

Az NK Könyvfeldolgozó Osztály 1953. március havi jelentése rögzítette: „Végleges adatok szerint a házak államosítása során — a Pénzüntézeti Központ által készített leltárak szerint — 204 helyen 114 287 kötet került nemzeti tulajdonba.”⁵⁹

A begyűjtött anyag mennyisége

A nemzeti tulajdonba került könyvanyag mennyiségének megállapítása csak megközelítő pontosságú lehet. Ez részint a különböző mértékegységekben számolt anyag átlagolásából, de elsősorban abból adódik, hogy az esetenként készített feljegyzésekben szereplő adatokat általában nem mérés, hanem becslés alapján állapították meg.

Ez a begyűjtés körülményeiből és az átvett könyvanyag mennyiségéből egyaránt következett. Leltárak — az igen kevés kivételtől eltekintve — nem voltak, az esetek többségében az egy vagy több helyiségben egymásra dobáltan előtalált könyvanyag mennyiségének megállapítására, a becslésen kívül más lehetőség nem is lehetett.

Az első összesítő adat 1952. november 15-i keltezésű. Ezt az OKK megszűnését követően, akkor állapították meg, amikor a Népkönyvtári Központ átvette a nemzeti tulajdonban levő könyvanyag gondozását.

„Az egész könyvmennyiség november 15-i becslés szerint 3 783 000 kötet, amelyből Budapesten 11 raktárban 2 620 000 kötet, vidéken 11 helységben 1 163 000 kötet volt. — Ez a könyvmennyiség, amelyet jelenleg a Népkönyvtári Központ [budapesti] központi raktáraiban tárol, állandóan növekszik. Ez a gyarapodás pillanatnyilag a papírhulladékbegyűjtő-telepekről megmentett könyvekből, az ingatlanok államosítása folytán állami tulajdonba került könyvanyagból, valamint intézmények és könyvtárak folyamatosan felajánlott könyveiből ered.”⁶⁰

A második (a „törzsanyagot”⁶¹ illetően egyben az utolsó) adat 1954. január

58. NK Krónika. Az államosított könyvüzletek anyaga. 9. l.

59. OSZK-KEO/34.

60. Az ömlesztett könyvanyag feldolgozásának tervezete és elvi problémái. — OSZK-KEO/53. (1952—1956).

61. Csak az 1949—1953 között gyűjtött, a tulajdonképpeni nemzeti tulajdonba vett könyvtári anyag, amely 1954-től, azt követően még inkább csak elméletileg létezett, mert a folyamatosan beérkezett fölőspéldány-anyaggal egybeolvadt.

11-én keletkezett. A Népkönyvtári Központnak az 1953. évi munkáról szóló beszámolója a következőket tartalmazza: „A gyűjtőraktárakban tárolt anyag egészében szétválogatást nyert. — A munka megkezdése óta 4 548 298 kötet. —”⁶²

A későbbi felméréseknel⁶³ — amikor már a vidéken begyűjtött és a tájra-
raktárakban tárolt könyvanyag egészében Budapesten volt — ezt a számot 4 500 000
könyvtári egységre kerekítették tekintették úgy, mint a tulajdonképpeni nemzeti
tulajdonba került könyvanyag mennyiségét.

A NEMZETI TULAJDONBA VETT KÖNYVANYAG FELHASZNÁLÁSA

Az első évek

A nemzeti tulajdonba vett könyvanyag szervezett — elvileg megalapozott és szabályokban rögzített feldolgozására és szétosztására csak 1953-ban, azt követően került sor, amikor e munka vitelét a Népkönyvtári Központ vette át. Helyesebben, ezt egy olyan időszak előzte meg, amely már a könyvanyag begyűjtésével párhuzamosan indult meg, és éppen ebből következően nem is nyújthatott megfelelő megoldást.

1949 — Az OKK sikertelen duplumcsere-akciójából kényszerűen kialakult főlépéldány-csoport kezdettől fogva arra törekedett, hogy a beérkező könyv-
anyaggal lépést tartva, a használható könyveket az igénylő könyvtárakhoz to-
vábbítsa. 1949 folyamán 24 ezer címet jegyzékelték (szerző, cím, egyes esetekben
kiadási év) és 95 könyvtár között 18 606 kötetet osztottak szét. A beáramló könyv-
mennyiség azonban ennél nagyobb volt és megkezdődtek a krónikussá váló rak-
tárgondok. A csoport előbb a Ráth György Múzeumban volt, majd a Szentkirályi
utca 7. alá költöztek, onnan a Pedagógiai Főiskola Cukor utcai épületének alag-
sorába, később a Guszev u. 1. alatti épület üzletsorának egy részébe.

1950 — Nagyobb szervezettséget kívántak adni a munkának. A szétosztásra
alkalmas könyvanyagot már 36 szakcsoportra bontottan ajánlották fel 160 könyv-
tárnak. A szétosztásra alkalmatlannak ítélt könyvanyagot pedig egyetlen jegy-
zékbe foglaltan csak az OSZK-nak és a Munkásmozgalmi Intézet Könyvtárának
mutatták be, s amit azok nem igényeltek, átadták ipari felhasználásra. „A mun-
kát az a jószándék jellemezte, hogy minél rövidebb idő alatt minél több könyvet
küldjenek ki. Ezt [azonban] nem sikerült megvalósítani, részben személyzet- és
helyhiányában, részben [azért], mert a nem igényelt műveket, amelyek száma jóval
nagyobb volt, mint az igényeltéké, kétszer, jobb anyag esetén többször is jegyzé-
kel[ni kellett, ami a munkát fent nem tarthatóan lelassította].”⁶⁴

1951 — A teljesítmény növelésére (miután a szerzetesi könyvtárak anyagá-
nak begyűjtése már megindult és a raktárak telítettsége nőttön-nőtt) bevezették
az anyagnak gyorsított szétosztását. A könyvanyagot 20 szakcsoportra bontották,
a könyvtárakat pedig helyszíni válogatásra hívták ki, akik az igényelt könyveket

62. OSZK-KEO/18.

63. 1958-ban, 1960-ban és azt követően több alkalommal. Ezek a raktári felmérések
minden esetben köbméterben történtek, amelyből az anyagféleségek szerinti átlag-
számokkal állapították meg a könyvtári egységek hozzávetőleges számát. Ugyanis
a gyakorlatban művenként/kötetenként való számolás csak a feldolgozásnál és
a szétosztásnál lehetséges.

64. NK Krónika. 4. l.

azonnal el is szállították. Ezzel a módszerrel 1951 novemberétől 1952 márciusáig mintegy 100 ezer kötetet osztottak szét.

A gyakorlatban azonban ez a módszer nem volt fenntartható. Teljesítmény szempontjából ugyan gyorsnak bizonyult, de nem biztosíthatta azt az alapvető körülményt, hogy minden könyv annak a könyvtárnak állományába kerülhessen, ahol elsősorban volt rá szükség. Ugyanakkor a helyszíni — tehát a könyvtár állományával való összevetés nélküli — válogatás az átvett anyag egy részénél csak időleges helycserét jelentett, mert később az átvevő könyvtárnál lett főlépeldánnyá és ismét oda került vissza, ahonnan elindult: a nemzeti tulajdonban levő könyvanyaghoz. Igaz ugyan, hogy ez egyébként is előfordult, de a helyszíni válogatás már eleve adta erre a lehetőséget.

Nem Budapesten, hanem vidéken, a szerzetesi könyvtárak anyagának helyszíni szétválogatásánál is kialakult az a nemkívánatos gyakorlat, amely a helyi könyvtárak (a szótárak és lexikonok esetében a múzeumok és levéltárak) igényeit — az országos érdek rovására — soron kívül elégitette ki.

Összefoglaltan: Az 1949–1951. években a feldolgozásnak és szétosztásnak ezek a módszerei nem bizonyultak megfelelőeknek, de „az 1951. év végére már kialakult az az álláspont, mely szerint [a teljes könyvanyagot, tehát] az eddig begyűlt és a szerzetesi anyagot [együttesen], egységes szempontok szerint és tervszerűen kell feldolgozni és szétosztani a könyvtárak között”.⁶⁵

Ugyanakkor az eddigi „próbálkozások” abban a tekintetben hasznosnak bizonyultak, hogy a tapasztalatok elemzése lehetőséget adott a kidolgozásra került tervezetnél az olyan hibák elkerülésére, amelyek egyébként csak a gyakorlatban váltak volna észrevehetőkké.

Az átmenet időszaka

1952–1953 — A feldolgozó és szétosztó munka elvi alapjainak kimunkálása — amely a nemzeti tulajdonba került közel ötmillió könyvtári anyag megfelelő felhasználására alkalmas lehetett — még az OKK-hoz való tartozás idején megkezdődött,⁶⁶ de végleges formában való elkészülésére és a Népművelési Minisztériumhoz való felterjesztésére csak 1952 novemberében került sor.

Miután a tervszerű feldolgozás előfeltétele a teljes anyag előzetes csoportosítása (az akkori kifejezéssel: válogatása) volt, 1952 márciusában a könyvanyag szétosztását ideiglenesen felfüggesztették és megkezdték a munkának új szempontok szerinti átszervezését.

Nem kis nehézséget jelentett a megkezdett munka vitelében a könyvkereskedések 1952. április 1-ével beindított államosítása, majd augusztus folyamán az OKK megszűnésével a Népkönyvtári Központ által történt átvétele. Budapesten és a vidéki tájraktárakban a csoportosítás munkája azonban — ha kisebb-nagyobb zökkenőkkel is — folytatódott és megkezdődött azzal párhuzamosan a vidéken levő anyagnak (a feldolgozás sorrendjének megfelelő) felszállítása Budapestre, az akkorra már kialakított ún. profilraktárakba.⁶⁷

65. Uo. A feldolgozó munka kezdetei. 14. l.

66. A tervezet BORSÁ Gedeon, DÖRNYEI Sándor és WIX Györgyné közös munkája.

67. Egy vagy több csoportot képező anyag elhelyezésére és feldolgozására szolgáló raktár-munkahely. A Beloiannis u. 12-ben a modern magyar könyveket, a Kálmán u. 15-ben a periodikákat, a Rokolya u. 28-ban a modern idegen, a Kiscelli u. 108-ban a régi magyar könyveket dolgozták fel.

A feldolgozó munka alapvető időszaka

1953–1960 — A nemzeti tulajdonba jutott könyvtári anyag felhasználása: feldolgozása és az azzal párhuzamos tervszerű szétosztása 1953 utolsó negyedében kezdődött és annak első alapvető időszaka 1960 decemberében fejeződött be.⁶⁸ A munkát 1954. máj. 31-ig az NK Könyvfeldolgozó Osztálya, azt követően pedig az OSZK Könyvelosztója végezte.

A munkafeladatot az NK 1953 februárjában készült ügyrendje — a 2042/13/1952. sz. minisztertanácsi határozat alapján — a következőkben konkretizálta: „[A feladat] különböző megszűnt könyvtárak könyvanyagának összegyűjtése és rendezése, a meglevő könyveknek tudományos és nyilvános könyvtárakhoz való eljuttatása és az egyes könyvtárakban feleslegessé vált könyveknek más könyvtárakba való irányítása, továbbá az újonnan szervezendő könyvtárak részére a régebben és újonnan megjelent könyvekből tartalék-könyvvalap létesítése.”⁶⁹ Ezt a feladatot az OSZK Könyvelosztója változatlanul vette át.

E feladat végrehajtásának elvi alapvetését és módszereit a Könyvtárügyi Tanács elé terjesztett javaslattervezet tartalmazta.

A felhasználás tervezete

Elvi alapvetésként a Könyvtárügyi Tanács elé terjesztett javaslat⁷⁰ annak a megállapításából indult ki, hogy a begyűjtés során nemzeti tulajdonba vett könyvtári anyag olyan jelentős nemzetgazdasági és kulturális érték, ami „megfelelő feldolgozás esetén a magyar könyvtárügy történetében egyedülálló lehetőséget biztosít könyvtáraink állományainak gyarapítására”.

Elérendő célként pedig a tervezet kettős feladatot jelölt meg: 1. a vidéki közkönyvtárak szegényes könyvvállománya fejlesztéséhez a kiindulási alap megteremtését, elsősorban tudományos és szakanyaggal⁷¹ és 2. az Országos Széchényi Könyvtár és a Debreceni Egyetemi Könyvtár hungarika anyaga — egyébként beszerezhetetlen hiányainak pótlását és kiegészítését.⁷²

E célkitűzéseknek megfelelően a tervezet a nemzeti tulajdonba került könyvanyag teljes értékű feldolgozását és teljes szétosztását vette tervbe és mindezt az ország legteljesebb hungarika gyűjteményével rendelkező Országos Széchényi Könyvtárnak a segítségével tervezte megvalósítani. Ebben a vonatkozásban még az „együtttes munka” kifejezést sem tartanám túlzottnak, olyannyira ráépített volt a feldolgozó munka az OSZK-val való együttműködésre. Igazolja ezt az

68. Indoklását l. a bevezetésben.

69. A Népkönyvtári Központ Ügyrendje. — OSZK-KEO/18.

70. Az ömlesztett könyvanyag feldolgozásának tervezete és elvi problémái. — OSZK-KEO/53. (Könyvvalap Bizottság 1952–1956.)

71. A könyvtárügy fejlesztéséről szóló 1952. évi minisztertanácsi határozat 5. bekezdése előírta, hogy 1952 végéig minden megyében megyei és 1954 végéig minden járásban járási könyvtárat kell szervezni. A megyei könyvtárak minimális állományát 15 ezer kötetben szabta meg. — A könyvtári szolgálat jogi szabályozása. Bp. 1958. 32. l.

72. „Az OSZK állománya is [a Könyvelosztó útján] számtalan elveszett vagy állományában soha nem szereplő, gyűjtőköréhez szorosan kapcsolódó könyvet: hungaricát, rariort, segédkönyveket, sőt a Régi Magyar Könyvtár számos példányát, kódexeket és egyéb kéziratokat szerzett be.” — WALDAPFEL Eszter, V.: i. m. 32. l.

OSZK-nak az NM Könyvtárosztályhoz intézett 1953. január 23-i felterjesztése is, mely szerint a nemzeti tulajdonban levő „... könyvanyag feldolgozása és a könyveknek megfelelő katalóguscédulával való ellátása oly könyvtári feladat, amely szorosan egybefonódik az OSZK adréma-lemeztárával és az egész munkafolyamat számos fázisban kapcsolódik az OSZK belső munkájához”.⁷³

A módszerek meghatározásában — a tervezet elkészítésénél, de azt követően a munka folyamán is — igen sok szempontot kellett figyelembe venni. Így alapvető követelmény volt már eleve biztosítani, hogy a begyűjtött anyagban levő többes példányok lehető teljességgel egyszerre kerüljenek feldolgozásra, valamint azt, hogy a könyvek a könyvtárak akkori szükségleteinek megfelelő időrendben kerüljenek feldolgozásra, illetve szétosztásra.

Ezt szolgálta az anyag előzetes csoportosítása. Az alábbiakban ismertetett sémában a csoportok egymásutánisága egyben a feldolgozás sorrendjét is megszabta.

Az anyag előrendezésének sémája:

A. csoport = Azonnal feldolgozható/szétosztható anyag

1. Klasszikus és haladó szépirodalom magyar nyelven
2. Modern (20. századi) szótárak, lexikonok

B. csoport = További osztást igénylő anyag

(a) ETO 0 és 39—9 szakok

3. 1850 után megjelent magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok (modern magyar anyag)
4. 1850 után megjelent idegen nyelvű nyomtatványok (modern idegen)
5. 1850 előtt megjelent magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok (rég Magyar)
6. 1850 előtt megjelent idegen nyelvű nyomtatványok (rég Magyar)
- (b) ETO 1—38 szakok
7. Magyar és magyar vonatkozású könyvek (1—3 nemzeti)
8. Idegen nyelvű könyvek (1—3 idegen)

A terv, amint az a fentiekből is látható, az anyag előrendezésének első ütemében a nyomtatványokat csak megjelenési idejük és hungarika vonatkozásuk szerint csoportosította. Minden további osztás (a könyveken belül: egykötetes önálló, többkötetes művek, részcím nélküli sorozatba tartozó művek, kolligátumok) csak az előrendezés második ütemében, csoportonként külön-külön került sorra.

Nem foglalkoztak a nyomtatványokon kívüli egyéb anyaggal, a kéziratokat, zeneműveket, térképeket előkerülésük sorrendjében feldolgozás nélkül adták át az OSZK illetékes különgyűjteményeinek.

Az anyag előrendezését követő feldolgozás volt az, ami tényleges munkakapcsolatot teremtett az NK feldolgozási osztálya (majd az OSZK könyvelosztója) és az OSZK akkori szerzeményi és könyvfeldolgozó osztályai között.

A munkakapcsolat eszköze az OSZK több százszázados adrematizált címléírásainak duplikált katalógusa volt, módszere pedig a feldolgozó munkának az az

73. OSZK irattára 14—021/1953. jan. 23. sz.

első lépése, amely arra kívánt feleletet adni, hogy az adott könyv megvan, megvolt vagy nincsen meg az OSZK állományában. A feldolgozás menete is ennek megfelelően alakult: számjelzetét innen kapta (azaz azonos lett az OSZK raktári jelzetével) és további útja is e három eset egyikének megfelelő „futószalagon” haladt. Az előkerült példányok sorsszámát mind a katalóguscédulákra, mind a könyvekre rávezették. A könyveket a feldolgozó munka egy következő fázisában — dr. SEBESTYÉN Géza ötletének felhasználásával — az OSZK által készített adrémalevonatokkal szerelték fel. Ennek megfelelően történt a címleírások igénylésre való szétküldése (a későbbiekben jegyzékelem) és az igényelt könyvek szétküldése. Az OSZK müncheni katalógusában szereplő anyagot — melyről adré-mázott címleírások nem állottak rendelkezésre — előkerülésükkor félretették és feldolgozásukra csak akkor került sor, amikor azokat az OSZK rekatalogizálta és címleírásuk elkészült.

Önként értetődően a feldolgozás menetének ez a sematikus ismertetése nem tartalmazhatja sem a részleteket, sem az átlagtól eltérő nem kis számú olyan eseteket, amelyek részletezésére e helyen nincs lehetőség. A lényeg az, hogy a feldolgozásnak ez a tervezete a gyakorlatban bevált és lehetővé tette a nemzeti tulajdonba került könyvanyag jelentős részének feldolgozását és a megfelelő könyvtárakba való eljuttatását.

Külön-külön tervezet készült az előrendezésben kialakított csoportok feldolgozására. Ezek közül a fentiekben az ún. modern magyar anyag feldolgozását ismertettem, nem csupán azért, mert annak idején ennek az anyagnak feldolgozásával kezdték a munkát, hanem azért is, mert a nemzeti tulajdonba vett könyvanyagnak mennyiségileg ez volt a legjelentősebb része.

A szétoztás problémái

Nem kisebb kérdésekkel találkoztak a feldolgozók a már nyilvántartásba vett könyveknek a könyvtárak közötti elosztásánál sem.

Akadályként már a kezdeti szakaszban az a hiány jelentkezett, hogy „az OKK-nak nem volt teljes katasztere a magyarországi könyvtárakról és azok gyűjtőköréről, holott a szétoztásnak csak az lehetett volna az alapja.”⁷⁴ A gyűjtőkör kérdése különben is évek hosszú során át vitatott kérdés maradt, függetlenül attól, hogy időközben az egyes szakcsoportok anyaga igényelhetőségének sorrendjét az NK Könyvfeldolgozó Osztálya — az OSZK bevonásával — összeállította és javaslatait a Könyvalap Bizottság esetenként jóváhagyta.⁷⁵

Ide tartozóan külön kérdés volt a feldolgozott könyvek tartalmi szempontból való elbírálása a modern magyar anyagból előkerülő szépirodalomnál. Megoldására (elsősorban a kisebb könyvtáraknak nyújtandó segítségként) vezették be a szépirodalmi művek kategorizálását és annak a katalóguscédulákon való jelölését, megkülönböztetve a megkötöttség nélkül és a csak megkötöttségekkel kiadható irodalmi értékű műveket, valamint az irodalmi szempontból selejtes szépirodalmi könyveket. Ez utóbbiak feldolgozását a Könyvelosztó amúgy is a feldolgozó munka végére ütemezte be, és abból a későbbiekben csak az OSZK, a debreceni KLTE és a Magyar Írók Szövetségének könyvtárai igényelhettek.

74. NK Krónika. 4. l.

75. A Könyvalap Bizottság jegyzőkönyvei. — OSZK-KEO/53. (1952—1956)

A nemzeti tulajdonba került könyvanyag felhasználásának ezt a tervezetét az Országos Könyvtárügyi Tanács⁷⁶ 1953. szeptember 26-án tartott ülésében tárgyalta meg, illetve az azzal való foglalkozásra egy külön munkabizottságot hozott létre.

A Könyvalap Bizottság

A bizottság feladatkörét az OKT az alábbiakban határozta meg. Feladata: „1. A nemzeti tulajdonba került könyvek feldolgozásának folyamatos figyelemmel kísérése és tanulmányozása. 2. A könyvek feldolgozása, szétosztása és a könyv-alap számára történő tartalékolás kérdéseiben elvi döntések hozatala. 3. Javaslatok előterjesztése a Könyvtárügyi Tanács részére az egyes könyvtárak gyűjtőkörét illetően.”⁷⁷

A Könyvalap Bizottságnak 6 (a Népkönyvtári Központ megszűnését követően) 5 állandó tagja volt: a Budapesti Egyetemi Könyvtár, a Debreceni Egyetemi Könyvtár, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, a Népkönyvtári Központ és az Országos Széchényi Könyvtár, illetve azok vezetői. A titkári teendőket 1954 májusáig a Népkönyvtári Központ, azt követően pedig az OSZK illetékes osztályvezetője látta el.

A bizottság első ülését 1953. október 26-án tartotta.⁷⁸ Ezen az ülésen vitatták meg a Könyvalap Bizottság működési tervezetét és arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a bizottság a jövőben az OKT albizottságaként működik. Ezen az ülésen — az NK Könyvfeldolgozó Osztály beszámolóját követően — hagyták jóvá a régi magyar könyvek, majd a bizottság második ülésén (1953. december 21-én) a modern magyar könyvek feldolgozásának javasolt tervezetét kisebb módosításokkal.

A Könyvalap Bizottság üléseit a szükségnek megfelelően esetenként hívták össze. Így — önként értetődően — munkájának zöme az 1953 októberében történt megalakulását követő 1954. évre esik. Ekkor tárgyalták és hagyták jóvá, egyéb kérdések mellett, az ún. 1–3 magyar anyagszoport, a magyar periodikák, a modern idegen anyag feldolgozásának és szétosztásának tervezeteit. 1954–1955-ben az RMK-művek és az ősnymtatványok tervezetét tárgyalták meg.⁷⁹

1960. december 21-től az Országos Könyvtárügyi Tanács szakbizottságaiban történt átszervezés folytán a bizottság az Állománygyarapítási Szakbizottság Könyvalap Bizottságaként működött. Tagjai: dr. MÁTRAI László (Budapesti Egyetemi Könyvtár), RÓZSA György (MTA Könyvtára), HÁMORI Béla (OSZK),

76. 1953-ban hozták létre népművelési miniszteri rendelettel. „Ezt megelőzően (1951, 1952-ben) az Országos Népművelési Bizottság Könyvtárügyi Albizottsága tevékenykedett, melynek célja volt, hogy a szétszórtan működő könyvtárak vezető szervei munkáját összehangolja.” — FARAGÓ Lászlóné: *Az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács (OKDT)*. = *Könyvtári Minerva*. 2. k. Bp. 1965. 121. l.

77. OSZK-KEO/53. (1952–1956)

78. BERZA László, HARASZTHY Gyula, KOVÁCS Máté, LENGYEL Lajosné, RÓZSA Ilona, WALDAPFEL Eszter voltak jelen, az ülés jegyzőkönyve szerint. — OSZK-KEO/53. (1952–1956)

79. Csak részben került végrehajtásra. 1960 júliusában a Könyvalap Bizottság újból tárgyalta „Javaslat a nemzeti tulajdonban levő RMK-művek és ősnymtatványok feldolgozására és szétosztására, c. OSZK kollégiumi előterjesztés alapján. — OSZK-KEO/53. (1960—)

dr. CSÜRY István (Debreceni Egyetemi Könyvtár), RÉVÉSZ Ferenc (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár), ügyvezetője pedig HORVÁTH Viktor volt.⁸⁰ Új ügyrendjét az OKT Állománygyarapítási Szakbizottság és Könyvalap Bizottság 1961. február 8-i ülésében fogadta el és terjesztette fel jóváhagyásra az OKT Elnökségéhez.⁸¹

Nyolc esztendő munkája

Az NK Könyvfeldolgozó Osztálya és az OSZK Könyvelosztó az 1960. év végéig munkájának szervezetét, formáit és munkamódszereit szükségszerűen változtatta ugyan, de lényegében változatlanul fenntartotta az állami tulajdonba vett anyag teljes mértékű feldolgozásának és szétosztásának alapelvét. A feldolgozás menetében is érvényesítették azt az alapvető szempontot, hogy elsősorban a könyvtárak szempontjából fontosabb és használhatóbb anyagsoportokat dolgozzák fel és osszák szét.

Az 1956. évi ellenforradalmat megelőző években — a Népművelési Minisztérium és a Könyvalap Bizottság intencióinak megfelelően — minél nagyobb mennyiségű anyagot igyekeztek juttatni a közművelődési könyvtáraknak, különösen a klasszikus és haladó szerzők műveiből. 1956 után — amikor a feldolgozásra kerülő anyag összetétele változóban volt — a muzeális megőrzés és a tudományos kutatás céljait szolgáló könyvanyag feldolgozásánál a nagykönyvtárak és szakkönyvtárak igényeinek kielégítése került előtérbe, így ennek megfelelően fokozatosan csökkent a közművelődési könyvtárak részesedése is.⁸²

1954-ben befejeződött a szerzetesi könyvtárak anyagának begyűjtése, 1958-ban pedig a még vidéken maradt tájraktárak anyagának Budapestre való felszál-
lítása.⁸³

Az, ami ebben az időszakban hátráltatta az állami tulajdonba vett könyvanyag feldolgozását, az a könyvtárak sürgetésére átvett fölüspéldány-anyag volt.⁸⁴ mert ezeknek még a folyamatosan csökkentett mértékű átvétele is csak az államosított könyvanyag feldolgozásának rovására volt megoldható. 1958. november 1-től előbb egy külön fölüspéldány-csoportot hoztunk létre (mely egyben lehetőséget adott a beérkező — az államosított anyagnál értéktelenebb — fölüspéldányoknak külön való kezelésére),⁸⁵ 1960. szeptember 15-től pedig az MM Könyv-

80. Az OKT Elnökségének 1960. dec. 21. keltezésű átirata. (Aláíró: Kovács Máté az OKT elnöke, címzettje: HORVÁTH Viktor, az OSZK Könyvelosztó vezetője.) — OSZK-KEO/53. (1960—)

81. Jegyzőkönyv. Az OKT Állománygyarapítási Szakbizottsága és Könyvalap Bizottsága 1961. febr. 8-án tartott ülésén hozott határozatai. — OSZK-KEO/53. (1960—)

82. A Könyvelosztó által szétosztott teljes könyvanyaghoz viszonyítva (kötetekben) 1953-ban 31, 1957-ben 18, 1960-ban 6 százalék. — Az 5. pontban jelzett előterjesztésben 5. l.

83. A pécsi tájraktár anyagát (37 m³) vasúti szállítással konténerekben, a debreceni tájraktár anyagát (35 m³) tehergépkocsikkal szállítottuk fel. — A Könyvelosztó 1958. évi jelentése, OSZK-KEO/73. (1952—1960)

84. 1953—1958-ban (becslés alapján) 600 000, 1959—1960-ban (átvételi elismervények alapján) 106 000 könyvtári egység. — Az 5. pontban jelzett előterjesztésben 2. l.

85. 1959-től a Könyvelosztó éves jelentései ← külön-külön adnak számot a „törzsgyűjtemény” és a fölüspéldány-feldolgozás és -szétosztás munkájáról. — OSZK-KEO/73. (1952—1960)

tárosztályának 79 048/1960. sz. hozzájárulása alapján, időlegesen meg kellett szüntetnünk a fölőspéldányok átvételét.

Az állami tulajdonba vett könyvvanyag felhasználásának mennyiségi mutatóit erre az időszakra vonatkozóan a Könyvelosztó raktári állományának 1958. és 1960. évi felmérései, valamint egyéb nyilvántartásai adják.

Az 1953. évi 4 500 000 könyvtári egységet jelentő induló állományhoz viszonyítva az 1953—1958. években 42,1 az 1959—1960. években pedig további 16,8, összesen 58,9 százalék volt a csökkenés. Konkrétabban: 1958-ban 1381,8 köbméter (átszámítással 2 608 000 könyvtári egység), 1960-ban pedig 1141,6 köbméter (1 847 000 könyvtári egység) könyvtári anyag volt a Könyvelosztó raktáraiban feldolgozatlan vagy részben feldolgozott állapotban.⁸⁶

Az 1141,6 köbméter még meglevő anyagnak 57,6 százalékát olyan anyagrészek képezték, melyek (kisebb kivételektől eltekintve) még szakkönyvtári vonalon is csak kisebb érdeklődésre tarhattak számot. Tételes felsorolásban (köbméter/könyvtári egység): időrendben csoportosítottan az 1701—1850 közötti külföldi szakirodalom (292,4/165 800), az ún. modern magyar anyagból a teológia,⁸⁷ a jog-közigazgatás és a középiskolai tankönyvek (181/283 900), az idegen nyelvű modern — 1850 utáni — szakirodalom (95,9/112 900), valamint a hungarica és idegen periodika-anyag szórványszámai (88/352 000).⁸⁸

Nyilvántartásaink szerint az 1953—1960. években a könyvtárak részére, külföldi cserére, az Állami Könyvterjesztő V. és a Kultúra Külkereskedelmi V. részére értékesítésre — 1 372 635 könyvtári egységet adtunk át. Az 1953—1959-es évekről csak összesített adatokkal rendelkezünk.⁸⁹

1959—1960-ban, amikor a Könyvelosztó az állami tulajdonba vett anyag feldolgozása mellett (részben ahhoz kapcsolódóan) újabb feladatokat is kapott⁹⁰ — érkezett el egy újabb határhőhöz, amikor munkáját szükségyszerűen felül kellett vizsgálni és a megváltozott helyzetből adódott feladatait, munkáját módosítani kellett. Idézve a Könyvelosztónak az előbbieken már említett előterjesztését (1. a Jegyzet-ben az 5. pont alattiakat), biztosítania kellett egyfelől „a birtokában levő könyvtári anyagnak az eddigieknél aránylagosan gyorsabb feldolgozását, valamint gazdaságosabb és célszerűbb felhasználását”; másfelől lehetőséget kellett teremtenie „a Könyvelosztó szervezetének felhasználásával, a köz-

86. Az 5. pontban jelezett előterjesztés 2. sz. melléklete.

87. 1955. január folyamán a TIT közreműködésével rendezését megkezdték, de néhány hónap múltán abbamaradt. — A Könyvelosztó 155. évi jelentése. OSZK-KEÖ/73. (1952—1960)

88. Az 5. pontban jelzett előterjesztés 3. sz. melléklete.

89. KOSTYÁL István: *25 éves az Országos Széchényi Könyvtár Fölőspéldány Központja* (a szerző szóbeli kiegészítésével) = *Könyvtáros.* 24. évf. 1974. 6. sz. 336. l.

90. Az 5. pontban jelzett előterjesztés 1. sz. melléklete szerint: a) A KIM és az MM 4/1959. (M. K. 3.) MM sz. együttes utasítás alapján a MÉH Vállalat átvevő telepeinek Budapesten való ellenőrzése és a megyei könyvtárak útján az országos ellenőrzés irányítása. b) Az MM Könyvtárosztály 77122/1960. (jan. 20.) sz. ut. alapján a Kultúra KV periodika-duplumpéldány külföldi értékesítési akciójának a könyvtári vonallal való koordinálása, ill. az arra szánt anyagból a hazai könyvtári igények biztosítása. c) A kötelezpéldányok szétoztásából visszamaradt anyag szétoztása, részben Budapesten az utóválogatásra engedélyt nyert könyvtárak helyszíni válogatásával, részben a vidéki könyvtárak között szakjegyzékeink útján.

könyvtárak kevésbé használt anyagának korszerű központi elhelyezésére és felhasználására (tartalékkönyvtár), valamint főlőspéldányaiknak központi cseréjére (főlőspéldány-központ)”⁹¹.

KÉRDÉSEK, AMELYEK FELELETRE VÁRNAK

A múlt ismeretében, kérdéseinek és megoldásainak elemzésében még két olyan kérdés van, amire választ kell adni. Sommázva ezeket:

— Helyes volt-e a nemzeti tulajdonba vett könyvanyag feldolgozásának a Magyarországon alkalmazott megoldása, vagy más megfogalmazásban: nem lett-e volna helyesebb „... ezeket az állami birtokba vett könyvtárakat muzeális gyűjteményekként eredeti helyükön, eredeti berendezésükben meghagyni ...”⁹² illetve ezeknek a könyvtáraknak állományát nem „könyvgyedekként” kezelni?

— Ezzel összefüggően, nem vállaltuk-e a feladat megoldásának egy olyan változatát, ami meghaladta lehetőségeinket és erőnket, hiszen az 1949–1952. években begyűjtött könyvanyag egészében még ma sem nyert feldolgozást és felhasználást?

Feleletre váró kérdések ezek, amelyek a jelen és a jövő számára egyaránt fontosak.

Analógiák a szocialista országokban

A hasonlóságon alapuló alaki és működésbeli megegyezések kereséséhez szükségként vezet el az első kérdés. Hiszen Bulgáriában, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Lengyelországban, a Német Demokratikus Köztársaságban és Romániában — a Szovjetunió által felszabadított országokban — a megdöntött régi államrendek romjain létrejött népi hatalmak történetében is, a miénkhez hasonló politikai és társadalmi folyamatok eredményeként került napirendre a nem köztulajdonban levő könyvtárak államosítása.

Ezért tekinthetjük magától értetődőnek a Népkönyvtári Központnak azt a lépését, hogy 1953. március 4-én, a Népművelési Minisztérium útján tájékoztatást kért ezeknek az országoknak könyvtári szerveitől az ottani megoldásokról. Az OSZK Főlőspéldány Központ régi irattárában Berlin, Bukarest, Prága és Szófia válaszai találhatók.⁹³

Az azonos — elsősorban a begyűjtés módjára, a begyűjtött könyvanyag elhelyezésére és felhasználására vonatkozó — kérdésekre a megkérdezettek adott-ságaikat tükröző választ adtak.

A Német Demokratikus Köztársaságban, amely a háborút megelőzően is kiépített és jól szervezett könyvtárhálózattal rendelkezett, válaszuk szerint, a

91. HORVÁTH Viktor—WIX Györgyné: *A tároló könyvtár elvi és gyakorlati kérdései a külföldi szakirodalomban és megvalósulásának lehetőségei Magyarországon.* = *Magyar Könyvszemle.* 1960. 267–291. l. — *Javaslat a Könyvelosztó keretében kialakítandó főlőspéldány-központ létesítésére.* [OSZK kollégiumi hírek. 1962. febr. 22-i ülés.] = *OSZK Híradó.* 5. évf. 1962. 3. sz. 53. l.

92. CSAPODI Csaba. *A proveniencia elve a könyvtárban.* = *Magyar Könyvszemle* 75. évf. 1959. 4. sz. 431–432. l.

93. OSZK-KEO/53. (1952–1956)

könyvanyagot a helyileg illetékes könyvtárak gyűjtötték be, dolgozták fel és az 1953-ban Gothában létesített Zentralstelle csak a feldolgozott könyvanyag címlírásait kapta kézhez és ajánlotta fel a könyvtáraknak. Erről tanúskodik Gerhard PACHNICKE már említett beszámolója is,⁹⁴ amikor a következőket írja: Nem lehet eléggé megköszönni a könyvtáraknak, hogy az 1945-re következő években a gazdátlan és parlagon heverő könyvek hatalmas áradatát, amely az ő körzetükbe tartozott, saját raktáraikba és pincéikbe irányították. Ekkor az egyetemi és tartományi könyvtárak a szó szoros értelmében könyvraktárakká váltak.

Más volt a helyzet Romániában. Az államosított könyvanyag begyűjtését központilag szervezték és irányították. Ezt a Kulturális Alapítványok Bizottsága mellett — minisztertanácsi határozattal — létrehozott és működő Állami Könyvtárak, a begyűjtést a tartományi és körzeti néptanácsok népművelési osztályai végezték. Csak a történelmileg jelentős könyvtárakat (Teleki Könyvtár, Batthyaneum, Bruckental Múzeum, Nagyenyedi Kollégiumi Könyvtár) hagyták meg eredeti helyükön és azokat műemlékkönyvtárakká minősítették. Az egyéb könyvtárak anyagát tartományonként gyűjtötték be és raktározták. Az anyag legértékesebb részét a bukaresti Biblioteca Centrala de Stat részére biztosították (ebből részesültek az akadémiai és egyetemi könyvtárak is), az egyéb könyvanyagot a tartományi és körzeti könyvtárak kapták meg.

Központilag irányították a könyvtárak államosítását Csehszlovákiában is. Prága válasza szerint (amelyet az ottani magyar követség útján továbbítottak): A történelmi értékű nagyobb gyűjteményeket eredeti helyükön hagyták meg vagy egészében más, megfelelőbb helyre irányították. A begyűjtött könyvanyagból elsősorban az állami tanulmányi könyvtárak, a főiskolák és tudományos intézmények könyvtárait részesítették.

Bulgáriát illetően, elegendő annyit említenünk, hogy mindössze 10 könyvtár, kb. 60—70 ezer kötetnyi állományának állami tulajdonba vételéről volt szó és azt a szófiai Vaszil Kolarov Állami Könyvtár hajtotta végre.

A kézhez vett válaszok az egyes országok adottságait is tükrözik. A háború által feldúlt vagy a pusztulástól többé-kevésbé megmenekült országok adtak választ. Olyanok, amelyek értékes, évszázados múltú főúri és egyházi könyvtárakkal bírtak vagy ilyenekben szegények voltak. Olyan országok, ahol jól kiépített, szervezett és korszerűen felszerelt tudományos és közművelődési könyvtárak voltak vagy olyanok, ahol a közkönyvtárak korszerű szinten való tartása közömbös volt az államhatalom számára. Az ilyen vagy olyan adottságok együttesen és külön-külön is meghatározói voltak annak, hogy hol és hogyan zajlott le a kultúra hordozóinak, a könyveknek és könyvtáraknak a népi hatalom által történt tulajdonba vétele.

94. Gerhard PACHNICKE: i. m.

És Magyarországon?

Két idézettel tenném jobban érzékelhetőbbé az e kérdésre adható választ.

Az egyik a KARSAI Elek és M. SOMLYAI Magda által közreadott, 1944 őszének és 1945 tavaszának eseményeit idéző krónika bevezetőjéből való.⁹⁵

„A háború, mert háború volt, természete szerint rombolt és pusztított. Ahonnan azonban a Vörös Hadsereg előzte a modern kor legnagyobb veszedelmét, a fasizmust, ott összeomlott a régi államgépezet és sürgető teendőikkel, messze-látó tervekkel kezdetét vehette az új élet. A magyar helységek közül Battonya szabadult fel elsőnek, és Nemesmedves utolsónak; felszabadulásunk időpontját majd hét hónap választja el egymástól. Az ország egy — egyre szűkülő — részén tehát hónapokig tartotta magát a régi, egyre féktelenebb, egyre brutálisabb esz-közökökkel.”

A másik, SALLAI István és SEBESTYÉN Géza közismert kézikönyvének egy megállapítása és általuk is átvetten, VARJAS Béla tanulmányából egy idézet.

⁹⁶ „A magyar könyvtárügynek vannak értékes hagyományai. Századok folyamán létrejöttek az egyetemi és főiskolai oktatást és a tudományos munkát támogató nagy tudományos könyvtárak, amelyek adott lehetőségeik szerint a kor színvonalán igyekeztek megoldani feladataikat. A XIX. század második felében, majd századunk elején fejlődésnek indulnak a közművelődési könyvtárak is, első-sorban kell hivatkozni most is a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár gazdag múlt-jára.” — Viszont a Horthy-Magyarország idején:

⁹⁷ „A viszonyok mostohasága és az akkori kormányzat közömbössége következtében a könyvtárak az élettől, a nép szélesebb rétegeitől elzárkózva tengődtek s ezen a könyvtárosok jó szándéka sem tudott változtatni. A könyvtári személy-zet rendkívül alacsony volta, a korszerű technikai felszerelés hiánya eleve lehet-tetlenné tett minden próbálkozást, mert az államhatalomnak akkor nem volt ér-deke a tömegek műveltségének emelése, a nemzeti kultúra és tudomány inten-zív fejlesztése.”

Ezek az idézetek is tényeket rögzítenek. Hazánkban ezek az adottságok ha-tározták meg a könyveknek és könyvtáraknak nemzeti tulajdonba vételét: a ki-fosztott és rommá lett ország; a felszabadult nép leszámolása a múlttal, a reak-ciós uralkodó osztályok hatalmával; a népi demokratikus Magyarország építése első évtizedének nehézségei és a magyar könyvtárügy akkori helyzete.

Ezekből adódtak azok a körülmények, amelyeket „szinte leküzdhetetlen ne-hézségek”-ként említ az OKK-nak az a jelentése, amelyet a VKM-hez intézett a szerzetesrendek könyvtárainak átvételéről⁹⁸. A könyvtárakat az esetek többsé-gében nem lehet eredeti helyén meghagyni, mert az épületeket egyéb célra (az esetek többségében iskolák, ipari tanulóotthonok létesítésére) utalták ki. — Nincs hová szállítani, mert a vidéki városok nagy része nem rendelkezik olyan könyvtárral, amely azt őrzésre befogadhatná. — Sok esetben volt üzlethelyisé-

95. A felszabadulás krónikája. 1944 ősze és 1945 tavasza. Közread. KARSAI Elek—SOMLYAI Magda, M.: Bp. 1970. [7]. 1.

96. SALLAI István—SEBESTYÉN Géza: *A könyvtáros kézikönyve*. 2. átdolg. és bőv. kiad. Bp. 1965. 800. l.

97. VARJAS Béla: *The development of librarianship in Hungary. 1945—1955*. Bp. 1956. 4. l. [Idézi SALLAI—SEBESTYÉN 96. alatti munkája.]

98. Azonos a 18. sz. alattival.

gekben, raktárakban, pincékben és padlásokon kell elhelyezni, de itt is rendszert rövid időre, mert onnan is tovább kell szállítani.

Kell-e még bizonyítgatnunk, hogy ilyen körülmények között a proveniencia elvének érvényesítésére, a közösség tulajdonába vett könyvtáraknak akár az eredeti környezetben való megtartására, akár csak egy állománytestként való elhelyezésére nálunk nem nyíltak olyan lehetőségek, mint pl. Csehszlovákiában.

Amiért a feladatot vállaltuk!

KÓHALMI Béla írta 1950-ben, útmutatásként a könyvtárak államosításának feladata előtt álló magyar könyvtárosok számára⁹⁹:

„A francia burzsoá forradalom két eredményt mutat fel a könyvtárügy fejlődése útján: a közügyek rendjére hozta a könyvtárügyet és általánossá tette a könyvtárak nyilvánosságát. Az igazi feladatot: a nép számára közel hozni a tudományos könyvtárakat, nem vállalta. Ezt a feladatot csak a szocializmust építő országok valósíthatják meg.”

Ezt a feladatot vallották magukénak, velünk együtt azok az országok, amelyek a szocializmus építésének útjára léptek. Ezt a célt tartotta szem előtt a könyvtári anyag feldolgozásának és szétosztásának szabályozására készült tervezet, amelyet ismertettünk.

Az állami tulajdonba vett könyvanyag feldolgozásának és szétosztásának az a formája, amelyet a Könyvelosztó vállalt és dolgozó a maguk névtelenségében végeztek és végeznek, az a választható utak és módszerek közül, a nehezebb volt. Értékét és érdemét az adta meg, hogy nem engedett az egyébként gyorsabb eredményt ígérő (nyilván rövidebb időt és kevesebb munkát igénylő) megoldások csábításának, hanem a legfontosabbat (mert ilyen egy emberöltőben csak egyszer fordul elő) a teljes feldolgozás és teljes szétosztás elvének fenntartásával, a Nemzeti Könyvtár gyűjteménye hiányainak következetes, sok munkát igénylő pótlását és kiegészítését tekintette elsősorban feladatának és azt, hogy teljes erőbedobással segítse kulturális kormányzatunkat a közművelődési könyvtárhálózat pilléreinek, a megyei, a kiemelt járási és városi könyvtárak indulóállományának megteremtésében. És ez még akkor is tény, ha általában el is szoktak feledkezni róla.

Irodalom:

A tanulmányban idézett, illetve a jegyzetben már megnevezett címeken kívül:
BORSA Gedeon: *Négymillió könyv sorsa. Az Országos Széchényi Könyvtár Könyvelosztójának munkájáról.* — *A Könyvtáros.* 1957. 6. sz. 405—408. l.

Az elavult művek és fölüspéldányok kezelése. Bp. 1961.

HARASZTHY Gyula: *Központi könyvtárügyi szolgáltatások. Könyvelosztó (KEO).* — *Könyvtári Minerva.* 2. k. Bp. 1965. 169—171. l.

Hatályos könyvtárügyi szabályok gyűjteménye. Bp. 1954.

HORVÁTH Viktor: *A fölüspéldányok begyűjtése.* = *A Könyvtáros.* 1963. 3. sz. 134—135. l.

99. KÓHALMI Béla: *Nyolcmillió könyv sorsa. A szerzetesrendek könyvtárai, főúri magánkönyvtárak és közkönyvtárak a francia forradalomban.* = *Könyvtárügyi Szemle.* 1950. 4. sz. 25. l.

KOSTYÁL István: *A Fölőpéldányelosztó első évi munkájáról.* = *A Könyvtáros.* 1960. 3. sz. 167—168. l.

KOVÁCS Máté: *Könyvtáraink másfél évtizede.* = *A Könyvtáros.* 1961. 5. sz. 258—262. l.

Könyvtárügyi jogszabályok gyűjteménye. Bp. 1952.

A magyar népművelés tíz éve. Válogatott bibliográfia. Bp. 1956—57.

WIX Györgyné: *A művelődésügyi miniszter és a könnyűipari miniszter 4/1959. (M. K. 3.) M. M. sz. együttes utasítása az értékes könyvek és folyóiratok kicselejtezésének megakadályozásáról.* = *A Könyvtáros.* 1959. 5. sz. 331—332. l.

Verstaatlichung von Büchern und Bibliotheken in Ungarn (1949—1960)

V. HORVÁTH

Die politischen Aenderungen nach dem zweiten Weltkrieg und nachher die darauf folgende Umgestaltung der Gesellschaft bewegten unmittelbar und mittelbar ein Bibliotheksmaterial in einer Grösse von Millionen.

Dieses beträchtliche Material wurde in nationalen Besitz genommen, eingesammelt, dann geordnet, aussortiert und neu verteilt, womit das Landeszentrum für Bibliothekswesen beauftragt wurde. Als dieses Organ im August 1952 aufgelöst wurde, übergang die Aufgabe erst in das Bereich des Zentrum für Volksbüchereiwesen und dann ab Juni 1954 übernahm es die Zentralstelle für Altbestände der Nationalbibliothek Széchényi.

Der vorliegende Aufsatz bespricht den ersten Abschnitt der Durchführung von dieser Aufgabe (1949—1960), die Geschichte der Verstaatlichung der Büchern und Bibliotheken in Ungarn. In Dezember 1960 hat nämlich der Rat der Leiter der Landesbibliothek Széchényi die bis dahin vollständige Bearbeitung und Verteilung des Buchmaterials eingestellt und damit wurde im Wesentlichen die Periode der Verstaatlichung für abgeschlossen erklärt. Das damals angenommene neue Programm machte die weitere Arbeit zur Aufgabe eines neu gebildeten Überschussexemplarzentums und einer ebenfalls neu zustandekommenden Speicherbibliothek, die beide im Rahmen der Zentralstelle für Altbestände tätig sind.

Der Verfasser beschäftigt sich in drei Kapiteln mit der Einsammlung und mit der Verwendung des verstaatlichten Büchermaterials und dann mit den Gegebenheiten, die die Verstaatlichung der Bücher und der Bibliotheken in Ungarn bestimmt haben.

Das erste Kapitel behandelt die Umstände des Einsammelns von den verstaatlichten Büchern, deren Charakter, Ursprung und Menge.

Noch vor der Verstaatlichung ist in Ungarn zuerst das zentrale Einsammeln der in den Bibliotheken überflüssig beziehungsweise unbrauchbar gewordenen Veröffentlichungen notwendig geworden. Mangels eines anderen Organes hat das Landeszentrum für Bibliothekswesen auf die notgedrungene Bitte der Bibliotheken diese Arbeit übernommen, den ihre grösste Not war sich von solchen Beständen zu befreien.

Die eigentliche Verstaatlichung begann mit dem Einsammeln der kleineren und grösseren Bibliotheken der nach Westen Geflohenen beziehungsweise aufgehobenen Vereine und Organisationen, die in den Jahren nach der Befreiung massenweise ohne Eigentümer geblieben sind. Die Einsammlung dieser Bibliotheken war — da die entsprechenden Registrierungen fehlten — besonders in der Provinz sehr schwer.

Viele Privatbibliotheken von Aristokraten und Anderen waren infolge der Kriegseignissen zerstört oder zerfallen. Nur in drei Privatbibliotheken blieben die Bestände unverändert. Die eine von ihnen ist die Festetics-Sammlung in Keszthely — die wertvollste unter den Bibliotheken der Hochadeligen in Ungarn. Diese wurde von der Regierung für „geschützt“ erklärt. Bis zum Jahre 1974 gehörte sie als Denkmalbibli-

othek zur Nationalbibliothek Széchényi unter dem Namen Helikon-Bibliothek. Die anderen beiden waren: die 25 000 Bände zählende Bibliothek von Kálmán Radvánszky in Sajókaza (sie wurde zum Eigentum der Bibliothek der Evangelisch-Lutherischen Landeskirche) und die Bibliophilsammlung von Gyula Végh, mit etwa 5000 Bänden welche aus dem Sibrik'schen Schkoss zu Bozsók in die Helikon-Bibliothek der Nationalbibliothek Széchényi gebracht worden ist.

Parallel mit dieser Sammeltätigkeit der Nationalbibliothek oder schon davor kamen mehrere Sammlungen im Ganzen oder detailweise in dem Besitz einzelner Bibliotheken. Z. B. kam zur Bibliothek der Universität für Wirtschaftswissenschaften die Bibliothek des ehemaligen Landesverbandes der Fabrikanten oder zur Ungarischen Wissenschaftlichen Akademie die Bibliothek des Nationalkasino. Über diese Bestände haben wir aber keinen Überblick.

Infolge des gesetzkräftlichen Erlasses Nr. 34 vom Jahre 1950 wurden Ordenshäuser aufgehoben und Ordensschulen verstaatlicht. Ihre Bibliotheken kamen ebenfalls in nationalen Eigentum. Am 1. April 1951 wurde das Buchmaterial der Privatbuchhandlungen, Antiquariaten und Leihbibliotheken verstaatlicht.

Das Landeszentrum für Bibliothekswesen hat von den aufgehobenen Ordenshäuser und Ordensschulen die Bestände von 135 Bibliotheken in nationalen Eigentum übernommen. Davon wurde — laut des Abkommens zwischen Staat und Kirche — die gebräuchliche theologische Literatur bei der Übernahme der Bibliotheken den Bibliotheken den Bevollmächtigten der Kirche zurückgegeben.

Zweie von den wertvollsten Ordensbibliotheken wurden für geschützte staatliche Denkmalbibliotheken erklärt, und in der ursprünglichen Aufstellung erhalten. Diese sind die Sammlungen des Franziskanerorden in Gyöngyös gegründet im 15. Jahrhundert und die der Abtei des Cistercienserordens in Zirc aus dem 18. Jahrhundert. Weitere 6 Bibliotheken wurden dispensiert und stehen heute auch noch unter kirchlicher Verwaltung. In der Reihenfolge ihrer Gründungsjahre sind es die Folgenden: Zentralbibliothek des Ordens von St. Benedikt in Pannonhalma (1001), Bibliothek des Franziskanerklosters von Buda (1717). Nachträglich nach der Aufhebung der Orden wurden die Ordensbibliotheken der Franziskaner in Esztergom, der Benediktiner in Győr und der Piaristen in Kecskemét wieder hergestellt.

Unsere Angaben über die Menge des in nationalen Eigentum geratenen Buchmaterials sind infolge der Umstände bei der Übernahme der Bibliotheken (in den meisten Fällen gab es keine Inventare, und das Buchmaterial musste gleich nach der Übernahme abtransportiert werden) nur von annähernder Genauigkeit. Nach dem Jahresbericht von 1953 des Zentrums für Volksbüchereiwesen waren es 4 500 000 Bände.

Der zweite Abschnitt unseres Aufsatzes beschäftigt sich mit der Verwertung des verstaatlichten Bibliotheksmaterials, und zwar mit der Bearbeitung (Ordnung und neue Verteilung), mit den Ereignissen der ersten acht Jahren (1953—60), mit dem der Arbeit zum Grunde liegendem Programm und mit den im Laufe der Arbeit sich meldenden Problemen.

Der Ausgangspunkt des Programmes ist die Feststellung, dass das in nationalen Eigentum geratene Bibliotheksmaterial so bedeutende nationalwirtschaftliche und kulturelle Werte enthält, die bei entsprechender Bearbeitung zur Ergänzung der Bestände unserer Bibliotheken in der Geschichte des ungarischen Bibliothekswesens eine einmalige Möglichkeit bietet. Das Programm bezeichnet eine doppelte Aufgabe: 1. Die Weiterentwicklung der ärmlichen Bücherbestände der Provinzialbibliotheken in erster Reihe mit wissenschaftlichen, Fachmaterial. 2. Die übrigens unmögliche Ergänzung des Hungarica-Materials der Nationalbibliothek Széchényi und der Universitätsbibliothek in Debrecen.

Grundsätzliche Anforderung war noch, dass die für die Bibliotheken wichtigsten, brauchbarsten Materialgruppen als Erstes bearbeitet und verteilt werden. Dieser Aufgabe sind die an der Aufschliessung des Bibliotheksmaterials beteiligten Abteilungen in engem Zusammenwirken mit der Nationalbibliothek Széchényi erfolgreich nachgekommen. So wurden in diesem Zeitraum (1953—1960) 1 372 635 bibliothekarische Einheiten verteilt (ohne dem Buchmaterial, — von dem wir auch keine genaue Angaben besitzen —, das vor dem Jahr 1953 am Fundort ausgewählt und verteilt worden ist).

Die Kontrolle der Verwendung von den in nationales Eigentum gekommenen

Büchern, bei Fragen von prinzipieller Bedeutung ein Urteil zu fällen, das Gutachten des Kreises und der Reihenfolge der an der Verteilung beteiligten Bibliotheken kam einem Sonderausschuss des Nationalrates für Bibliothekswesen, dem sog. Bücherfondausschuss, zu.

Im Abschlussteil des Aufsatzes werden die in den sozialistischen Ländern vollzogenen ähnlichen Aenderungen verglichen. Ferner wird auf zwei Fragen die Antwort gesucht. Die erste Frage ist, ob die in Ungarn gewählte Verwendung des verstaatlichten Buchmaterials die richtige war und ferner ob wir nicht so eine Variante der Lösung dieser Aufgabe gewählt haben, die unsere Möglichkeiten und Kräfte überfordert hat in Anbetracht dessen, dass die Aufschliessung und Wiederverteilung des vollständigen Buchmaterials noch heute nicht beendet ist.

Die Antwort auf die erste Frage stellt als Tatsache fest, dass bei den damaligen Gegebenheiten von Ungarn (das Land war ausgeplündert und zerstört, das befreite Volk rechnete mit der Vergangenheit und mit der Macht der reaktionären Klassen ab, das erste Jahrzehnte des Aufbaues vom Volksdemokratischen Ungarn hatte seine Schwierigkeiten; die durch das alte Regime vernachlässigte Lage der damaligen öffentlichen Bibliotheken darf auch nicht ausser Acht gelassen werden) keine andere Wahl möglich war.

Dementsprechend kann auch die Antwort auf die zweite Frage als Positivum betrachtet werden.

Ungarn — zusammen mit den ebenfalls den Sozialismus bauenden Nachbarländern — konnte die eigentliche Aufgabe nur so lösen. Das Bibliothekswesen wurde auf die Ebene der Angelegenheiten der Gesellschaft gehoben, die Öffentlichkeit der Bibliotheken wurde allgemein, und die wissenschaftlichen Bibliotheken wurden auch für das Volk erreichbar. Wert und Verdienst der gewählten und vollzogenen Lösung war gerade darin, dass man den verlockenden weniger Zeit und Arbeit beanspruchenden Lösungen nicht gefolgt hat, sondern das Prinzip der vollständigen Aufschliessung des Buchmaterials aufrecht erhalten und damit die richtige Verwendung dessen gesichert hat. Die konsequente Ergänzung der Lücken in der Sammlung der Nationalbibliothek wurde gesichert. Gleichzeitig wurde auch die Kulturpolitik unserer Regierung beim Schaffen der Grundbestände für das Netz der allgemeinen öffentlichen Bibliotheken der Komitaten, der hervorgehobenen Kreisen und der Städte mit voller Kraft unterstützt

III.

KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

A magyar csízió kialakulásának története

BORSA GEDEON

A „CSÍZIÓ” SZÓ LEXIKON- ÉS SZÓTÁRIRODALMUNKBAN

Mielőtt a címben megadott téma érdemi tárgyalására lehetne térni, szükségesnek látszik pontosabban meghatározni, hogy mit is kell csízión érteni. Ez azért ajánlatos, mert egyrészt a magyar nyelvben e szónak több értelme van, másrészt ezek között az elmúlt századok során eltolódás is mutatkozott. Így a fogalmak széles körben keveredtek, és idővel áttekinthetetlen kép alakult ki.

Az ismeretek rendszerező leírása során lexikonirodalmunk szokatlanul későn kezdte említeni, ill. magyarázni ezt a szót. Ennek feltételezhető oka az, hogy nem tekintették méltónak a tudományos érdeklődésre, ill. tárgyalásra. A *Magyar Lexikon* 1882—3-ban a „kalendárium”¹ és a „naptár”² címszavak alatt írt róla, majd a *Pallas nagy lexikonában* 1896-ban már utalás található a „csízió”-ról a „naptár”-ra.³ A *Révai nagy lexikona* volt az első, amely 1912-ben már önálló címszó alatt tárgyalta a „csízió”-t,⁴ de ismertetésének egy része a „naptár” alatt⁵ található. A *Tolnai világlexikona* már teljes egészében a „csízió” szó alatt foglalja össze mondanivalóját,⁶ akár csak a két világháború közötti nagylexikonok: a *Tolnai új világlexikona*,⁷ a *Gutenberg Nagy Lexikon*⁸ és az *Új Idők lexikona*,⁹ majd legújabbban az *Új Magyar Lexikon*.¹⁰ Az általános, ún. nagylexikonokon kívül az irodalmi szaklexikonok is foglalkoztak a „csízió” szó magyarázásával, de sajnos ezek is szinte kivétel nélkül összekeverték a fogalmakat.^{10a} E népszerű és széles olvasóközönség használatára készült kiadványoktól ez talán nem is vehető rossznéven, de mindenestre jól tükröződik itt is a szó értelmezése körüli bizonytalanság.

A tudományos igényű szakirodalom területén a történészeket, néprajzosokat,

1. Bp. 1882. X. k. 46. l.

2. Bp. 1883. XII. k. 507. l.

3. Bp. 1896. XII. k. 1003—1004. l.

4. Bp. 1912. V. k. 120. l.

5. Bp. 1916. XIV. k. 273. l.

6. Bp. 1916. VII. k. 13. l.

7. Bp. 1926. III. k. 235. l.

8. Bp. 1931. VIII. k. 283. l.

9. Bp. (1937). V—VI. k. 1524. l.

10. Bp. (1959). I. k. 516. l.

10a *Magyar irodalmi lexikon*. Szerk. VÁNYI Ferenc. Bp. (1926), 184. l. — *Irodalmi lexikon*. Szerk. BENEDEK Marcell. Bp. 1927, 217. l. — *Világirodalmi lexikon*. Szerk. DÉZSI Lajos. I. Bp. (1930), 450. l.

irodalomtörténészeket és nyelvészeket egyaránt foglalkoztatta e szó és a mögötte meghúzódó különböző értelem. Ennek megfelelően az utolsó száz évben számosan írtak is róla, de többségükben — ha magasabb szinten is — a részletekben ugyancsak összekeverve a fogalmakat. Szerencsére az időrendben szinte a legutolsó és talán a legilletékesebb kiadvány, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*¹¹ már jól elkülönítette a „csízio” szó több értelmét és azok használatának kezdő időpontját is megadta. Ezzel lényegesen hozzájárult a korábbi, összezavarodott állapot tisztázásához,^{11a} és jó kiindulási alapot nyújt a további tárgyaláshoz. Az említett kiadvány szerint a „csízio” szó négy értelme a következő: 1. versbe szedett ünnepnaptár (1538 előtt), 2. népszerű-tudományos leírás (1600 körül), 3. álmoskönyv-jóskönyv (1799/1844), 4. diákurfang (1898).

A „CISIO JANUS”

A LATIN „CISIO JANUS”

A „csízio” szónak időrendben első értelme tehát a „versbe szedett ünnepnaptár”. Latin nyelvű eredetije 1200 táján külföldön keletkezett, és az ún. öröknaptárak egy fajtáját alkotja. A középkori öröknaptár az egyház állandó ünnepeit és a szentek neveit tüntette fel azok változatlan naptári helyén. A hónappal, majd azon belül ennek napjával történő és ma általánosan használatos időmeghatározás a századok során csak lassan vált egyre általánosabbá. Korábban ezeknek az öröknaptárban szereplő ünnepeknek és szenteknek nevei adtak csaknem kizárólagos eligazítást az egy-egy éven belüli időrendről nem csupán az egyházi személyek, de mindenki számára. Ezért volt ismeretük igen fontos, méghozzá az éven belül elfoglalt pontos helyükkel együtt. Erre a célra szolgált a csízio, amely ezeket az ismereteket jól memorizálható, verses formában összegezte. Ebben minden hónapra jut egy-egy kétsoros vers, amelyek mindegyike annyi szótagból áll, ahány nappól az adott hónap. A szótag sorszáma a hónap megfelelő napját jelenti. A szótag maga — többnyire rövidítve — az arra a napra eső állandó ünnepnek, ill. az ünnep szentjének nevét mondja meg. A memorizálásra fontosnak tartott ilyen ünnepek száma havonként erősen változó, a márciusi négy és az augusztusi 23 között. Az összesen mintegy másfélszáz ünnep jellemző szótagja közötti űrt, vagyis az év többi, kb. kétszáz napjára eső szótag helyét önkényesen kieszelt és nem mindig értelmes szöveg tölti ki. A vers tehát a 12 hónapnak megfelelően tizenkétszer két sorból áll, és azokban az év napjainak számával azonosan 365 szótag olvasható.

E középkori latin vers első két szava: „Cisio Janus”. Ez az öt szótag a január elseje és ötödike közötti napokra vonatkozik, amelyek közül az első a mai újévet jelölte. Ennek latin neve: Circumcisio Christi. A fenti két szó közül tehát az első ebből származik. A második szó a hónap latin nevének, Januarius-nak rövidítése.

A latin „Cisio Janus” középkori történetével és korai más nyelvű változatai-

11. Bp. 1967. I. 544. l.

11a VOIGT Vilmos már világosan megkülönböztette a versbe szedett öröknaptárat az ezzel együtt jóslatokat is tartalmazó népkönyvtől (*Világírói lexikon*. II. Bp. 1972. 462. l.).

val már HEINRICH Gusztáv foglalkozott.¹² Az ő írása óta eltelt évszázad sok vonatkozásban kiegészítette az általa közöltek, így a téma — az újkornak is figyelmet szentelve — különös tekintettel az elterjedés idejére és helyére az alábbiakban foglalható össze. A latin „Cisio Janus” keletkezése, amint erről már szó volt, 1200 tájára tehető. Miután az egyes szentek tisztelete abban az időben egyházmegyénként elég jelentős eltérést mutatott, ezért a „Cisio Janus” latin szövege sem volt Európa-szerte egységes. Így Zsigmond (május 2.) és Szaniszló (május 7.) nevének kiemelése jellemző a boroszlói, prágai és krakkói érsekség területén a május elejei versben „Phil Sig” (1–2.), ill. „Sta-nis” (8–9.) formájában.¹³ Ezt a szövegváltozatot használták hazánkban is.^{13a} Ugyanakkor más helyen (pl. szeptember 11–13. helyén) az említett egyházmegyék gyakorlatától („Pro Jacin”) a magyarországi szöveg eltér („Protique”).

Érdekes, hogy a latin „Cisio Janus” egy-egy napra eső szótagját írásokban (krónikák, oklevelek stb.) datálás céljára is használták: pl. 1444 in syllaba AG (Ag = Agnes = január 21.) = 1444. január 21.¹⁴ Az ily módon történő időpont-meghatározás első előfordulása 1390-ből ismeretes Sziláziából.¹⁵ Használata tudott még Szászországból, Lengyelországból és Csehországból is.¹⁶ E szokatlan datálás elterjedését azonban akadályozta, hogy a latin „Cisio Janus”-ban egy-egy szótag nem ritkán az év több napjára is vonatkozik, ami az egyértelmű napmeghatározást lehetetlenné tette. Mindenesetre a kísérlet és a korlátozott használat önmaga is bizonyíték a latin „Cisio Janus” közismertségére és elterjedt voltára.

A „Cisio Janus”-t latinból már a középkorban több nyelvre is átültették. HEINRICH kilenc német kézirat mellett két alnémetet és egy-egy németalföldit, franciát és csehet említett.¹⁷ Ebből németországi központiséget lehetne feltételezni, amelynek kiterjedése Észak-Franciaországtól Csehországig terjedt. Valójában mind a latin, mind az anyanyelvű „Cisio Janus”-nak az elterjedtsége északra és keletre jóval nagyobb volt. Így Lengyelországban már a 13. századtól használták, és a 14. század végéről már lengyel nyelvű változata is ismeretes.¹⁸ Ugyancsak a 14. századtól kimutatható ez a verses ünnepnaptár Svédországban, ahol azt még 1662-ben is ismerték.¹⁹ Általában azokon a területeken, ahol a „Cisio Janus”-t leginkább kedvelték (Kelet-Németország, Szilézia, Csehország és Lengyelország) ugyancsak a 17. század derekáig volt általánosan használatban, de a peremen fekvő Norvégiában még a 18. században is.²⁰

12. *Egyetemes Philológiai Közlöny*. 1879. 537–554. l.

13. GINZEL, Friedrich Karl: *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*. III. Leipzig, 1914. 122–123. l.

13a Így található a „Cisio Janus” szövege „Catalogus dierum et mensium anni” címmel az egyik 1554. évi brassói nyomtatványban (RMNY 106, C₁b).

14. *Der grosse Brockhaus*. IV. Leipzig, 1929. 136. l.

15. Vö. 13. jegyzet.

16. *Lexikon für Theologie und Kirche*. II. Freiburg im Br., 1931. 970. l.

17. Vö. 12. jegyzet.

18. A lengyel szakirodalmat dr. Jan PIROŻIŃSKI (Kraków, Biblioteka Jagiellońska) volt szíves kiértékelni.

19. *Svensk uppslagsbok*. VI. Malmö, (1947). 213. has.

20. *Aschehvujs Konversasjons Leksikon*. IV. Oslo, 1955. 316. has.

A „Cisio Janus” és „cisiojanos” megjelölést hazánkban a 17. század közepéig párhuzamosan használták a rövidebb „cisio” szóval. Ez utóbbi alakban magyar szövegben először feltehetően SZÉKELY István *Kalendárium magyar nyelven* címmel nyomtatott kis kötetében fordult elő. E mű első alkalommal valószínűleg 1537–8 tájt jelenthetett meg Krakkóban,²¹ de példány csak egy későbbi, 1541–1549 közötti, ugyancsak krakkói kiadásból maradt fenn.²² Ennek az évszám nélküli kiadványnak nyomtatási idejét korábban SZABÓ Károly²³ 1538 elé helyezte. Az ő nyomán tartotta azután a nyelvészeti szakirodalom is²⁴ a „cisio” szó első bizonyított megjelenését 1538 előttinek. Ugyanezek szerint az első adat a mai helyesírásnak is megfelelő „csízio” alakra 1628-ból származik. E kérdésben is SZABÓ Károlyra támaszkodtak a nyelvészek. SZABÓnak különben rendkívül megbízható bibliográfiájába azonban ezen a ponton sajnos hiba csúszott. Az 1628. évre szóló és Pápán nyomtatott magyar naptár címének közlése során ugyanis ezt írta: „... Calendarium az magyar és deák Csizióval együtt...”²⁵ Ezzel szemben az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött eredeti példányon nem a „Csizióval”, hanem a „Cisioval” szó áll, akárcsak a következő évre szóló pápai naptár²⁶ címében. A „csízio” alak a korábbi, téves feltételezéssel szemben azonban csak jóval később, a 19. században bukkant fel, amikor is — a negyvenes években — a korábbi helyére lépett.

Érdekeseke e „cisio”-ból „csízio”-vá válás magyarázatai is. A laikus etimológus szerint „az olaszok a cisiót csíziónak ejtven ki, innen lett” ez az alak.²⁷ A nyelvészek szerint e feltételezett fejlődés a következő volt. A „cisio” régi magyarországi latin ejtése „cizsió” lehetett, amire a rosa-rózsa a bizonyító példa. Ezt a „cizsió” alakot azonban egyetlen forrásból sem lehet kimutatni.²⁸ A „cizsió” változat azután — talán az ugyancsak kimutathatatlan „csizsió” alak közbejöttével²⁹ — vált „csízio”-vá.³⁰ Akárhogy is áll a dolog a különböző nyelvészeti szabályok érvényesülésével, a tény az, hogy a 19. század első felében a latinos „cisio” alakot — minden közbenső alak nélkül — egyszerre váltotta fel a nyilván az akkori kiejtésnek megfelelő „csízio”.

21. RMNy 19.

22. RMNy 63.

23. RMK I 354.

24. GOMBOCZ Zoltán—MELICH János: *Magyar etimológiai szótár*. I. Bp. (1918). 1112 has. — *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. Bp. 1967. 544. l.

25. RMK I 572.

26. RMK I 585.

27. *Tolnai új világlexikona*. III. Bp. 1926. 235. l.

28. *Magyar Nyelv*. 1918. 149. l. MELICH János.

29. *Magyar Nyelv*. 1949. 282. l. KÁLMÁN Béla.

30. Vö. 24. jegyzet.

A latin „Cisio Janus”-t még a középkorban átültették magyarra is. Ennek kéziratosa maradt fenn:³¹ az egyik a különben latin nyelvű *Thuróczi-kódexben*³² a 15. század második feléből, a másik a *Peer-kódexben*³³ a mohácsi vész idejéből. A középkori magyar csízió eleje mai helyesírásban így szól: „Kiskarácsonytól Keresztvíz, lett Pál remete mint nagy dísz.” Jól érezhető ebben a verses lüktetés: páros rímű nyolcas.³⁴

A magyar „Cisio Janus” nyomtatva a fentebb már említett SZÉKELY István-féle *Kalendárium magyar nyelven* című műnek abban a kiadásában maradt fenn, amelyet Krakkóban 1541–1549 között készítettek.³⁵ A kis kiadvány tulajdonképpen a középkorban jól ismert és elterjedt öröknaptárak típusába tartozik, és mint ilyen ugyancsak nem minden előzmény nélküli a magyar nyelvű kódexirodalomban.³⁶ A kiadvány túlnyomó része a kalendárium. Itt az év minden napja mellett megtalálható a magyar „Cisio Janus” egy-egy szótagja (1. ábra). A kalendáriumot szorosan követi ugyanez a szöveg, most már folyamatos közlésben. E SZÉKELY-féle „Cisio Janus” már szinte prózáinak látszik, itt-ott azonban felfedezhetők benne ritmikus formák.³⁷ Az összeolvasott szótagok a következő első szavakat adják: „Kiskarácsonytól keresztül jól Pál remete nagy disznós”. Már ennek alapján világos, hogy a SZÉKELY-féle szöveg erősen támaszkodott ismert középkori elődjére, de az átalakítás is félreismerhetetlen.³⁸

A *Peer-kódex* és a SZÉKELY-féle magyar „Cisio Janus” összevetéséből az derül ki, hogy a 365 szótagból mindössze 167 egyezik. Ráadásul ezek többsége az ünnep, ill. a szent neve, tehát ez az azonosság szinte szükségszerű. Hónaponként igen eltérő a SZÉKELY-féle szöveg átalakításnak mértéke: míg áprilisban csupán hét (ebből hat szent neve), ill. novemberben nyolc szótag (mindegyik szent neve!) azonos, addig januárban húsz, a decemberi pedig 31 szótagjával, vagyis teljes egészében megegyezik középkori elődjével. Ma már nem állapítható meg, hogy a jelentős szövegváltoztatás vajon SZÉKELY István munkája-e, bár a szakirodalom ebben eddig nem kételkedett. A decemberi teljes szövegazonosság azonban felveti annak lehetőségét, hogy a 16. század első felében többféle magyar „Cisio Janus”-t is ismertek, és SZÉKELY ezek egyikét vette át, vagy több különbözőből állította össze a sajátját. A május végi Orbán utáni „pápa” szó elhagyása azonban talán már a reformáció hatása alatti változtatás volt.

Míg a latin „Cisio Janus” 146 ünnepre vonatkozó utalást tartalmaz,³⁹ addig

31. *Magyar Nyelv.* 1918. 133–139. l. MELEGDI János.

32. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára K.32 (egykor Lat. Cod. 4° 12) jelzetű kötete 67a–67b lapjain. (Vö. CSAPODI Csaba: *A „magyar codexek” elnevezésű gyűjtemény (K31–K114)*. Bp. 1973. 8. l. — Szövegkiadásai uo. 9. l.

33. Országos Széchényi Könyvtár Magyar Nyelvemlék 13. jelzetű kötete 1b–4a lapjain. — Szövegkiadása: *Régi Magyar Költők Tára*. I. Bp. 1877. 223–224. l.

34. HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp. 1931. 163. l.

35. Vö. 22. jegyzet.

36. Vö. 31. jegyzet.

37. HORVÁTH János: *A reformáció jegyében*. Bp. 1953. 47. l.

38. Vö. 37. jegyzet. — SZÉKELY István: *Krónika ez világnak jeles dolgairól*. Krakkó, 1559. *Bibliotheca Hungarica Antiqua* III. Bp. 1960. Kísérő tanulmányát írta GERÉZDI Rabán, 14. l.

39. *Egyetemes Philológiai Közlöny*. 1879. 546. l. HEINRICH Gusztáv.

CISIO IANOS.

Bodog ason' hawa.

Kis karagontol kerejtül ijo pal Rehn
te, nag' dgnos antallal, fabyan vinhoz
pal fordula, est monda. Bóyt eld ho.
Bre mar Balas ag dorotyana, kolost a
ta Balintnak, noh men ha nom men P
ter Matthiaf kefa. Bóyt mas ho.
Bóyt mas hoba en cudalom hog' miuel
Gerghel fert meuel, kiuel feczkes Benedök
zúg Mariaual almat olt.

Zent Gerg' hawa.

Viragos Ambrus meg regejtül ag di
nyetöl, Tiburc'ot kul de ag al földre al
gerg' Markhoz jolt bujaert.

Pinkest hawa.

Philep kerdí Got Ianost, Stanislo kogor
rut aad Sophinak, földiret föz lona, ore
bannak ferelmere.

Zent Iuan hawa.

Nem mondottak volt meg ennekem, hog'
Barla Antal Vidi, meg vagra sorlofaual,
Iuant, so lagt, so per palt.

Zent Jakab hawa.

Zúg Maria nyre philist ag papnak, nag'
Margit Apastaloknak, Illyes Magdala
nak

nak lakannak arulisa.

Kis ason' hawa.

Peter zolgal houal Affranak, Lörincz
clarat, nag' Mariat, mag'ar Istuant ver
e, Berta ijk ag ianosnal.

Zent Mihaf hawa.

Eged faual diot ver, kis ason' gule zent
kereget, lamp aas vermet Mathenak.
Glerd vonga cogmat Mihalt.

Mind zent hawa.

Fa talpu ferencz, questara, Difenest vijs,
tömlötöl Galnal, Luckag veed orfolij
at, vites Demet Simmonetol.

Zent Andras hawa.

Mind zent külde Imrehet cjengetni, Mar
ton Bereckneck hog' to bort, Erschet ces
kleuel, chatot hogga tuban.

Karacson hawa.

Nagon sijn Barba Miklos, Maria mon
gjad luczanak, hirdeffen to hirt tamaf
nak, nag' klar ist Ian ap Tamas Sil.

AZ VOSARNAPnak Bötüieröl.

Ha teh kiuanod meg tudnia minden e
tendöbe ag vosarnapnak Bötüiet ag ag
litera dominikalist, hat imege mield.

B iij kezde.

a *Peer-kódex* magyar változata már csak 122-t,⁴⁰ a SZÉKELY-féle pedig csupán 92-t.⁴¹ Az igényesség e csökkenésének egyik feltételezhető oka SZÉKELY esetében talán már a szentek tiszteletének a reformáció következtében bekövetkezett háttérbeszorulása volt. Valószínűleg azonban ennél jelentősebb volt és már kezdettől fogva érvényesült az a körülmény, hogy sok szent nevének nem ritkán egyetlen szótaggá csonkult emlékeztetőjét viszonylag nehezebben lehetett az emlékezetbe bevésni, mint az áthidaló szavakkal feltöltött részt. Mert, hogy ezt a szöveget megtanulásra szánták, azt SZÉKELY előszava⁴² egyértelműen tudatja: „... ennek felette becsináltam a magyar cisiót, hogy könyv nélkül is az ünnepeket megvehetnénk [meghatározhatnák], kivel vélem hogy valamit használnék a magyarul olvasó gyermekeknek...” Az öröknaptár használatát ebben az időben a hazai iskolákban oktatták: korábban természetesen latinul. SZÉKELY műve éppen ennek magyar nyelvű tanítását, ill. tanulását kívánta támogatni.

A nagyszombati „Cisio Janus”

A magyar „Cisio Janus” iskolai tananyagba tartozását erősíti meg az időrendben következő nyomtatvány is. Az Országos Széchényi Könyvtár őrzi azt az igen érdekes töredéket,⁴³ amely 1899. szeptember 26-án DOBROVSKY Ágost antikvárius közvetítésével az előző évben (1898. április 26.) elhunyt KNAUZ Nándor könyvtárából került oda, aki azonban a *Némely XVI. századbeli részint magyar részint Magyarországra vonatkozó ismeretlen nyomtatvány* című akadémiai előadásán erről a töredékről nem tett említést.⁴⁴ A betűtípusok tanúsága szerint e kiadvány a nagyszombati nyomdában, annak működése első éveiben készült 1578 és 1583 között.⁴⁵ A ma négy teljes és három néhány soros csonkból álló levélen laponként váltakozva egy szakcsoportokba osztott latin—magyar szószedet, ill. a magyar „Cisioianus” részei találhatók. Két levél alján ívvel is olvasható: C₂ és C₃. Megállapítható, hogy a két különböző szöveg részei a fennmaradt leveleken rossz sorrendben követik egymást,⁴⁶ vagyis a nyomdai „kilövés” hibás volt. Ezért kerülhetett — mint makulatura — merevítés céljából egy könyvtáblába, ahonnan e töredéket azután feltehetően KNAUZ kiáztatta.

A magyar „Cisio Janus” szövegét a töredék három egész és egy csonka lapja tartalmazza, sajnos meglehetősen hiányosan. Mindegyik lapot léniákból álló keret fogja körül, alul és felül pedig egy-egy további vízszintes léccel különül el a szövegtől az élőfej, ill. az ívvel és az órszó. Az élőfej valamennyi lapon: „Cisioianus”. Mindegyik hónap beosztása azonos: a hónap latin neve, a latin „Cisio Janus” szótagonként egymást követően szedett szövege, a hónap magyar neve, végül 6—7 soros magyar vers (2. ábra). Fennmaradt a C₃b lapon június és július első része, a C₂a lapon július második részétől a szeptemberi latin címsorig, egy ma

40. *Egyetemes Philológiai Közlöny*. 1880. 144. l. HEINRICH Gusztáv.

41. *Egyetemes Philológiai Közlöny*. 1880. 249. l. HEINRICH Gusztáv.

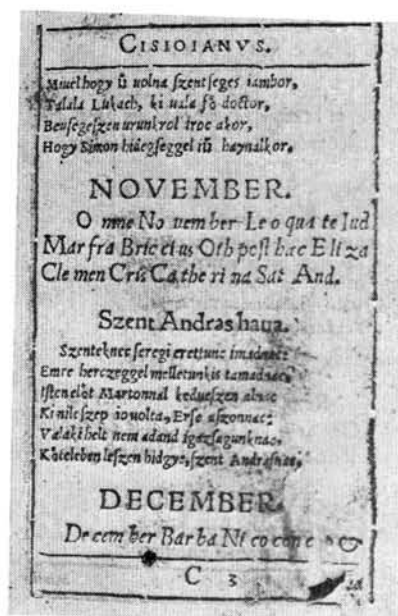
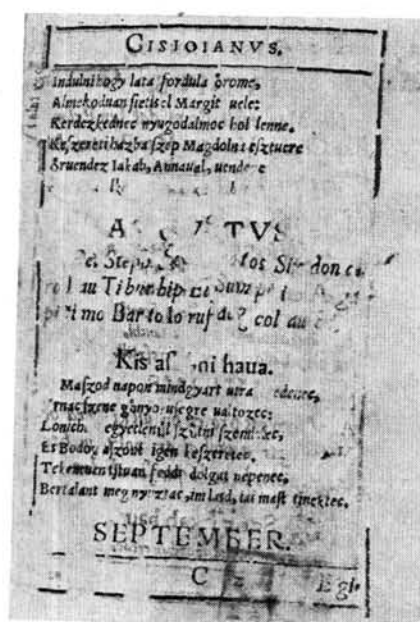
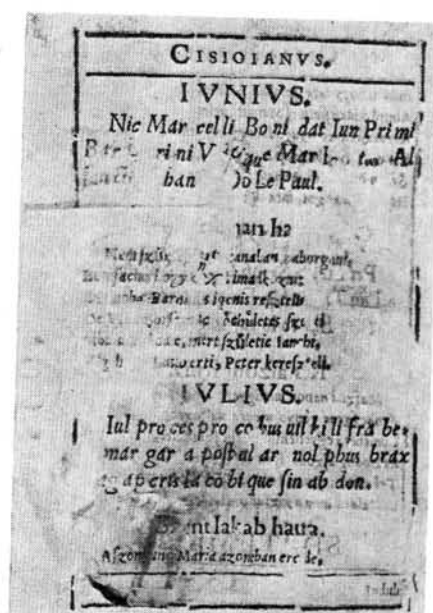
42. RMNy 63, Aa 1.

43. Jelezte RMK I 356b. — Növedéki naplószáma 1899. V367 a. A vételár 15 forint volt.

44. *Akadémiai Értesítő*. 1871. 281—282. l.

45. RMNy 471A.

46. Így a C₂ levél rektóján a júliusi—augusztusi „Cisio Janus” olvasható, míg a verzón a latin—magyar szószedetnek az időjárással összefüggő része áll.

2. ábra. A nagyszombati „Cisio Janus”
(RMNY 471A C₂—C₃ levél)

már rekonstruálhatatlan ívjelzésű, igen csonka levél verzóján a szeptemberi latin „Cisio Janus”, végül a C_{3a} lapon október második részétől december első feléig. Ez a felsorolás is bizonyítja a lapok hibás sorrendben történt nyomtatásáról a fentiekben említetteket, továbbá lehetőséget biztosít a hiányzó szövegrészek beosztásának rekonstruálására. Ezek szerint a kis kötetnek az egész „Cisio Janus” része négy levél nyolc lapján helyezkedett el. Az első három lap ma hiányzik. Kikövetkeztethetően az elsőn a teljes januári és a februári részből pedig még a magyar vers első fele, a másodikon a februári magyar vers második felétől az áprilisi latin résszel bezárólag, míg a harmadikon az áprilisi magyar rész és az egész májusi szöveg állott. Az egészben vagy csak részben megmaradt és a fentiekben közölt négy lap után az utolsó, sajnos megint csak hiányzó, nyolcadik lap közepe táján fejeződhetett be a decemberi magyar vers.

Míg a latin „Cisio Janus” fennmaradt része megegyezik a hazai előzményekből jól ismert szöveggel, addig a magyar merőben eltér mind a kódexekben fennmaradt, mind a SZÉKELY-féle „Cisio Janus”-tól. Formailag szinte már nem is szorosan vett „Cisio Janus” ez, hiszen a szótagok száma havonként nem azonos a napok számával, ráadásul az ünnepnap megjelölését magában foglaló szó sincs pontosan a helyén. Ennek ellenére itt tárgyalandó, hiszen az előfejből címként a „Cisioanus” szót viseli, továbbá a szöveg célja kétségtelenül azonos a szorosabb értelemben vett „Cisio Janus”-szal, vagyis az ünnepeknek a hónapokon belüli elhelyezkedését volt hivatva memorizáltatni.

Mivel ez a 16. században nyomtatott magyar vers eddig publikálatlan, az alábbiakban ennek teljes, fennmaradt szövege közlésre kerül.⁴⁷

Szent Iuan haua.

Nem szükség *Isten* tanaban haborogni
Bonifacius hogy k... imadkozni:
Ezt noha Barnabas igenis resztelli
De Vid ez orsagnac böchületes szenti
Idöt uarakodic, mert szüiletic Ianchi,
Vig hogy Laslo erti, Peter kereszteli.

Szent Iakab haua.

Aszonyunc Maria azonban erede,
Indulni hogy lata fordula örome,
Almekoduan siet is el Margit uele:
Kerezkednec nyugodalmoc hol lenne.
Keszzereti hazba szep Magdolna esztuere
öruendez Iakab, Annaual, uendege
hogy tala/kozot(?) iuta ke...ben ere

47. A közlés a „*Régi Magyar Költők Tára XVII. század*” c. sorozat szabályzata alapján történt. E helyen is köszönetet mondok VARGA Imrének e szövegrész leírásához nyújtott szíves segítségéért.

Kis aszoni haua.

Maszod napon mindgyart utra eredenec,
Vrnac szene gönyorusegre ualtozec:
Lonichot egyetlenül szüitni szemlilec,
Es Bodog aszont igen keszeretec.
Tekentuen Istuan feddi dolgat nepenec
Bertalant megnyuztac, im lásd, iai mast tinektec

...

Miuel hogy ü uolna szentseges iambor,
Talala Lukach, ki uala fő doctor,
Beusegeszen urunkrol iroc akor,
Hogy Simon hidegseggel iü haynalkor.

Szent Andras haua.

Szenteknec seregi erettunc imadnac:
Emre herczeggel melletunk is tamadnac,
Isten elöt Martonnal kedueszen alnac
Ki nilt szep io uolta, Erse aszonnac:
Valaki helt nem adand igazsagunknac,
Köteleben leszen hidgye, szent Andrasnac.

Ezek szerint fennmaradt a teljes júniusi, júliusi, augusztusi és novemberi, továbbá az októberi vers második fele. A júniusi, augusztusi és decemberi hat-hat, a júliusi hét sorból áll, míg az októberiből négy sor maradt fenn, tehát összesen 29 sornyi versszöveg került napfényre, továbbá négy hónapcím. A tizenkét hónap megnevezésén felül havonta 6–7 sorral számítva 75–80 sornyi lehetett ennek a magyar „Cisio Janus”-nak összterjedelme, amelyből ezek szerint mintegy negyven százalékot őrzött meg e nyomtatványtöredék.

A vers érezhetően az érthetőségre és ezzel a még könnyebb megjegyezhetőségre törekedett: nem szótagokkal, hanem teljes szavakkal emlékeztet az ünnepek nevére. A következménye ennek az, hogy viszonylag kevés ünnepet említ. A fennmaradt szövegrészben ezek száma 23: júniusban hat, júliusban és augusztusban öt, október második felében kettő és novemberben öt. Feltételezhető ezek alapján, hogy az egész évből nem sokkal több, mint hatvan ünnep megtanítására vállalkozott ez a magyar „Cisio Janus”, ami pedig nem csupán a latinhoz és a középiskolai magyarhoz, de a SZÉKELY-féléhez képest is további, jelentős számbeli csökkenés.

Érdemes szemügyre venni, hogy e tekintetben miben közös és miben tér el a korban hozzá legközelebb álló SZÉKELY-féle szövegtől. A töredékben szereplő 23 ünnep közül húsz⁴⁸ megtalálható SZÉKELY-nél is, ahol azonban az azonos idő-

48. VI. 11. Barnabás, VI. 15. Vid, VI. 24. Keresztelő János, VI. 27. László, VI. 29. Péter, VII. 2. Sárlos Boldogasszony, VII. 13. Margit, VII. 22. Mária Magdolna, VII. 25. Jakab, VII. 26. Anna, VIII. 10. Lőrinc, VIII. 15. Nagyboldogasszony, VIII. 20. István, X. 18. Lukács, X. 28. Simon, XI. 1. Mindszent, XI. 5. Imre, XI. 11. Márton, XI. 19. Erzsébet és XI. 30. András.

szakból még további 15 is szerepel. A töredék három ünnepe azonban hiányzik SZÉKELYNél: június 5 — Bonifác, augusztus 6 — az Úr színváltozása és augusztus 24 — Bertalan. Az utóbbi két ünnep fellelhető a *Peer-kódex* magyar „Cisio Janus”-ában, míg az első a latinban.

A verssorok már említett hónaponkénti egyenetlenségét tetézi a szótagoknak soronkénti ingadozása. A 29 verssorból kettő (június második és július hetedik sora) a csonkult szöveg olvashatatlansága miatt bizonytalan. A megmaradt 27 sor közül kilenc 11, 16 pedig 12 míg kettő 13 szótagot tartalmaz. Mindez vagy gyenge ütemérzékű szerzőre, vagy inkább romlott szövegre utal.

A könyvecske töredékeiből is nyilvánvaló, hogy azt iskolai használatra szánták. Ilyen jellegű és tartalmú kiadvány Németországból ismeretes is teljes terjedelmében. *Cisio Ianus, hoc est kalendarium syllabicum* címmel 1551-ben a wittembergi CRATO-féle nyomdában látott napvilágot Lukas Loss szerkesztésében az a kis tankönyv, amely a diákokkal többségében kérdés-felelet formában ismertette meg az ünnepnapok kiszámításának módját.^{48a} A szerzőnek 1551. május 3-án Lüneburgban kelt ajánlása szerint korábban ezt az ismeretanyagot a káthez csatolva közölték, most azonban önálló formában jelentették meg. Loss igyekezett jobban áttekinthetővé és könnyen megtanulhatóvá tenni az írásában foglaltakat. Ennek során „reluxui ipsos versiculos”, vagyis világosabbá tette magukat a verseket is. Talán ennek tudható be, hogy a nemzetközileg elterjedt, eredeti, latin nyelvű „Cisio Janus” a kiadványában a „vetus” jelzőt viseli. Emellett azonban „novus” megjelöléssel havonta négy sorból álló és jól érthető másik „Cisio Janus” is olvasható. A hónaptáblák végén ezenkívül a wittembergi egyetem neves csillagászprofesszora, Erasmus REINHOLD nevével jelölve, hasonló jellegű, két-két sorból álló vers áll. A két utóbbi havonta csak néhány, a legfontosabb ünnep nevét tartalmazza, de könnyen memorizálható formában. Bár a két említett vers közül egyik sem szolgált alapjául a fentebb közölt, magyar „Cisio Janus”-nak, mégis figyelemre méltó, hogy a majd mindegyik nap szentjének nevét tartalmazó, de nehezen bemagolható, középkori „Cisio Janus” mellett a 16. század derekán már más szövegek is voltak forgalomban.

Visszatérve a nagyszombati, kis, nyolcadrét alakú kiadványra, annak összekevert beosztású, „C” jelzésű füzeté négy levelén helyezkedett el ez a különleges, magyar „Cisio Janus” a már említett és évszázadokon át a tanításban jól bevált latin—magyar szószedettel egyetemben. A nagyszombati nyomda, ahol a kis kötet készült, a megújulni készülő, hazai katolicizmus szolgálatában állott. Jogos a feltevés, hogy ezt a kis tankönyvet is az akkorra már csak igen kis számban fennmaradt katolikus iskolákban használták. Talán nem elhamarkodott az a következtetés, amely szerint a katolikus egyház a 16. század utolsó negyedének elején igyekezett lépést tartani a protestánsokkal, akik a középkori latinnal szemben egyre inkább a népnyelvet részesítették előnyben, amint ezt SZÉKELY István öröknaptár-kiadványa is bizonyítja. Így kerülhetett sor a hagyományos iskolai tananyagba tartozó „Cisio Janus”-nak a más forrásból különben ismeretlen, magyar nyelvű verses változatban történő megjelentetésére a nagyszombati nyomdában.

48a ZINNER, Ernst: *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance*. 2. Aufl. Stuttgart 1964, 2020. sz. (Továbbiakban „ZINNER.”) — Példányt őriz belőle a győri püspöki könyvtár VII. 11.10 (4) jelzet alatt.

Az iskolás könyvek általában csaknem kivétel nélkül elhasználódva a pusztulás sorsára jutnak, de különösen ritkák a hazai, 16–17. századi ilyen jellegű kiadványok. Ebből a kis kötetből is csak szinte véletlenül maradt fenn egy töredék. Indokolja még ennek a kiadványnak szinte nyomtalan eltűnését, hogy e magyar nyelvű tankönyvet a katolikus iskolákban is csak nyilván igen rövid ideig használták. Nem sokkal a nyomtatást követő időkből ugyanis a jezsuiták szinte egyeduralgó formában vették kezükbe ezeknek az intézményeknek irányítását az ún. királyi Magyarországon, így Nagyszombatban és vidékén is.

Az ellenreformáció eme élharcosairól pedig köztudott, hogy az egész világra kiterjedő egységes oktatási rendszerük egyetlen elfogadott nyelve a latin volt. Talán ez a töredék dokumentum a hazai katolicizmusnak az anyanyelvi oktatás irányába tett igen korai, de kérésztűntnek bizonyult kísérletére, amely az iskolákból hamarosan kiszorult. Így azután gyorsan elfeledték, s ez egyben magyarázatul szolgálhat arra is, hogy miért tűnt el különben teljesen nyomtalanul ez a szövegű, magyar nyelvű „Cisio Janus”.

A debreceni „Cisio Janus”

Ugyancsak a 16. század utolsó negyedében jelent meg újra nyomtatásban a SZÉKELY István-féle *Kalendárium*ból ismert „Cisio Janus”. A kis kötetet Debrecenben készítette 1592-ben CSÁKTORNYAI János és a következő címet viseli: *Cisio magyar nyelven rend szerint napoknak megszámlálásáról igazán rendeltetett, adatott ez mellé ez világ teremtésétől fogván való rövid krónika*.⁴⁹ Itt ugyan — SZÉKELYével ellentétben — hangsúlyt kapott a „Cisio” szó (3. ábra), ennek ellenére lényegében azzal

3. ábra. Az 1592. évi debreceni öröknaptár (RMNY 678 címlap)

azonos műről van szó. A könyvecske túlnyomó része itt is az öröknaptár, ahol a napok mindegyike mellett megtalálható a magyar „Cisio Janus” megfelelő szótágja. Ezt követi a „Tábla, amely megmutatja azt, az új kalendárium az óval mikor egyez és mikor különbözik tőle a húsvétünnep dolgában, szolgál pedig 1592. esztendőttől fogva 1640. esztendeig.” E táblázatot magyarázat előzi meg, hiszen alig egy évtizede múlt ekkor a *Gergely-féle naptár* bevezetésének. E csillagászatilag indokolt naptárreformmal szemben azonban a protestánsok egy ideig ellenkezést fejtettek ki, mert elindítója a pápa volt. Magyarországon ekkortól több évtizeden át párhuzamosan használták a protestánsok mind a két naptárt. A fentebb említett tábla természetesen nem szerepelt a *Székely-féle öröknaptárban*, hiszen

49. RMNY 678.

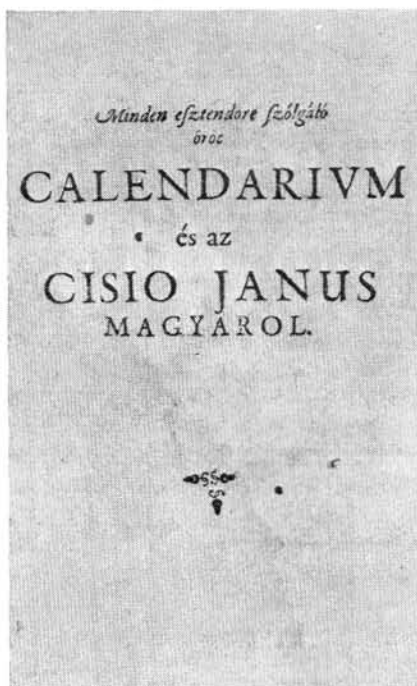
az ő idejében egyedüli Julián-féle kalendáriumnál az általa megadott ún. arany-szám és vasárnapi betű felhasználásával a változó ünnepeket és a vasárnapokat ki lehetett számítani. E művelet elvégzéséhez nyújtott segítséget az ún. naptár-kerék, amelynek fametszetes képe SZÉKELY kötetében megtalálható.

A debreceni kiadvány azonban más vonatkozásban is hozott újat a SZÉKELY-féléhez képest. Az utolsó füzet négy levelén előbb „Némely meglett dolgoknak rövideden való kijegyzése” címen kis krónikát, majd „Sokadalmak, akik Magyarországon és Erdélyben lesznek feljegyzése” címmel a vásárok jegyzékét adja. A krónika azonban nem az öröknaptáraknak, hanem az egy-egy konkrét évre szóló korabeli kalendáriumoknak volt egyik jellegzetes tartozéka.

Ugyancsak a fenti kis krónika található abban a másik kiadványban, amelyből sajnos csak egyetlen ív maradt fenn — igaz több — könyvtáblából kiáztatott töredék formájában. Ez a nyomtatvány a betűtípusok tanúsága szerint ugyancsak Debrecenben készült, de valamivel később, 1593–1595 között. A krónikán kívül fennmaradt többi rész (prognosztikon, érvágási utasítás stb.) arra utal, hogy ez a kis munka — a korábbi feltételezéssel⁵⁰ szemben — inkább egy adott évre szóló kalendáriumhoz tartozó praktika, sem mint egy másik öröknaptár része lehetett.

Szenci Molnár Albert „Cisio Janus”-a

A magyar „Cisio Janus” a 17. század elején újra feltűnik, beosztása ez alkalommal még közelebb áll a SZÉKELY István által kiadott *Kalendárium*-hoz. Gondozója ez alkalommal is neves irodalmi személyiség: SZENCI MOLNÁR Albert. Ő fordította és rendezte sajtó alá azt az *Imádságos könyvecskét*, amely 1621-ben jelent meg Heidelbergben.⁵¹ Ebben a)(jelű ívvel végződő bevezető rész és az „A” ívvel kezdődő főrész közé került az az ívjelzés nélküli nyolc leveles füzet, amely azonban az órszavak tanúsága szerint e kiadvány szerves részeként készült. Az első lapon a következő szövegű cím olvasható: *Minden esztendőre szolgáló örök kalendárium és a Cisio Janus magyarul*. A második lapon az „ingó” (változó) ünnepek rendje található az „ókalendárium” (Julián-naptár) szerint az 1620–1658 közötti évekre, míg a harmadik lapon ugyanez az „újkalendárium” (Gergely-naptár) szerint áll. A negyedik lapon kezdődik és az utolsó előtti, 15. lapig tart a hónapokra beosztott öröknaptár,

4. ábra. Szenci Molnár Albert „Cisio Janus”-a (RMK I 514 címlap)

50. RMNy 741.

51. RMK I 514.

ahol a harmadik hasámban található minden napnál a magyar „Cisio Janus” megfelelő szótága. Az utolsó lapon a „Boldog életnek regulája” című nyolc soros vers olvasható.⁵² A „Cisio Janus” itt nagyjából megegyezik a SZÉKELY-féle szöveggel, ahonnan SZENCI MOLNÁR az öröknaptárral együtt történő megjelentetést is feltehetően merítette.

KNAUZ Nándor⁵³ hírt adott azonos címmel és ugyancsak SZENCI MOLNÁR gondozásában egy 1610. évi „hanoviai” kiadásról is, amely más forrásból ismeretlen. Itt és ekkor jelent meg SZENCI MOLNÁR „Novae grammaticae Ungaricae” c. műve,⁵⁴ amelyben azonban sem az öröknaptár, sem a „Cisio Janus” nem található. Az 1621. évi és fentebb ismertetett „Cisio Janus”-ában a naptár 1620. évvel kezdődik és az *Imádságos könyvecske* előszava is 1620-ban kelt. Feltételezhető, hogy KNAUZ összecserélte a két különböző, 1610. és 1620. évvel jelölhető SZENCI MOLNÁR-féle kiadvány adatait. Az is lehetséges, hogy az 1610. évi nyelvtankönyv egy olyan példánya volt kezében, amelybe a hivatkozott kis füzetet utólag belediktálták.

SZENCI MOLNÁR nagyhatású könyveinek tudható be, hogy csaknem teljesen azonos beosztásban most már itthon is megjelent a *Minden esztendőre szolgáló örök kalendárium és a Cisio Janus magyarul*. Az „a” ívjelű füzet ismert példányai MEDGYESI Pál *Praxis Pietatis*-a 1638-ban Lőcsén megjelent példányaiban⁵⁵ található. Jogos ESZE Tamás feltételezése,⁵⁶ hogy az önállóan megjelentetett kis füzet elkészült példányainak csak egy részét kötötték be a *Praxis Pietatis* bevezető része után és a főrész elé. Az utóbbiak azután a testes kötetben fennmaradtak az utókor számára, míg az önálló kiadás kis füzetek elhasználódtak és elpusztultak. Ebben a lőcsei kiadásban — a korábbi heidelbergitól eltérően — már csak az új kalendárium szerint található a változó ünnepek az 1638–1658 közötti évekből. Az öröknaptárban a hónap napjainál itt is olvasható a magyar „Cisio Janus” megfelelő szótága.

Az igen ügyes, lőcsei nyomdász, Laurenz BREWER a *Praxis Pietatis* 1641. évi kiadásában⁵⁷ megismételte ugyanezt. Itt is a kötetnek főrésze elé kötötte be az „a” ívjelzéssel ellátott, így nyilván önállóan is közreadott⁵⁸ *Minden esztendőre szolgáló örök kalendárium és a Cisio Janus magyarul* c. kis kiadványát. A változó ünnepek új kalendárium szerinti adatai itt — eltérően az 1638. évi lőcsei, ill. az 1621. évi heidelbergi kiadástól — az 1642–1665 közötti évekre szólnak.⁵⁹

Érdemes felfigyelni arra, hogy a Lőcsén önállóan is kiadott öröknaptárakban a változó ünnepek kezdő éve a *Praxis Pietatis* megjelenésének idejével megegyezik, ill. az azt követő esztendő. Ebből arra is lehet következtetni, hogy ezt a kis füzetet BREWER talán még több alkalommal is kiadta, de ezek közül csak a *Praxis Pietatis*-ba kötött példányok maradtak fenn.

52. *Régi Magyar Költők Tára XVII. század. VI. k. Bp. 1971. 366. és 430. l.*

53. *Századok. 1869. 35. l.*

54. RMK I 422.

55. RMK I 683.

56. *Könyv és könyvtár. III. Debrecen, 1963. 61. l.*

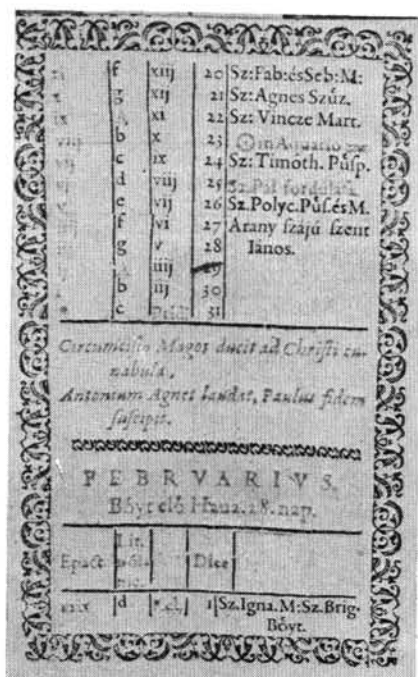
57. RMK I 720.

58. Az OSZK RMK I 1612g jelzet alatt őriz is egy ilyen önálló példányt.

59. Esze Tamás a kezdő évet ettől eltérően 1638-ban jelölte meg. (*Könyv és könyvtár. III. Debrecen, 1963. 64. l.*)

Pázmány Péter öröknaptára

Az öröknaptár szerepeltetése terjedelmes, vallási jellegű kiadványban, mint amilyen a *Praxis Pietatis* most ismertetett esete, nem volt egyedülálló abban az időben. Így PÁZMÁNY Péter *Keresztényi imádságoskönyvében* is megtalálható. Az első, 1606. évi grazi kiadásban ugyan még nem, de a következő, 1610-ben

5. ábra. Pázmány Péter öröknaptára (RMK I 424) (sb lap)

bati kiadástól⁶⁸ kezdve, így az 1701. évi is,⁶⁹ amelyekben a változó ünnepek időköre 1674–1696, ill. 1701–1723. Ettől kezdve ugyanis az öröknaptár egyszerűsödik: elmarad — többek között — a latin, „Cisio Janus”-szerű vers. A szövegmodosítás azonban 1674-ben ennél messzebbmenő volt.

60. RMK I 424.

61. A legkevesebb memorizálandó ünnep (három) áprilisban, a legtöbb (hét) decemberben található, a többi tíz hónapban mind négy-öt: az egész évben összesen 57.

62. A januári vers szövege: *Circumcisio Magos ducit ad Christi cunabula, Antonium Agnes laudat, Paulus fidem suscipit.*

63. RMK I 548.

64. RMK I 604.

65. RMK I 836.

66. RMK I 1021.

67. RMK I 1168.

68. RMK I 1171.

69. RMK I 1640.

Pozsonyban megjelentetettben már szerepel a bevezető részben,⁶⁰ amelyhez csatolt táblázatban a változó ünnepek adatai az 1611–1634. évekre vonatkoznak. Érdekessége ennek az öröknaptárnak, hogy minden hónap végén két sorban latin nyelvű vers található, amely lényegében „Cisio Janus”. Szövege azonban nem a hagyományos és egyben nehézkes szótaghalmaz, hanem — a fentebb már ismertetett nagyszombati magyar vershez hasonlóan — bár csak kevés (havonta átlagban 4–5) állandó ünnep nevére utal,⁶¹ de azt könnyen memorizálható alakba foglalja.⁶² A szótagok két soronként azért igyekeznek követni a hónap napjainak számát (5. ábra). Pontosan ugyanilyen tartalommal készültek a mű további, pozsonyi kiadásai is 1625-ben,⁶³ 1631-ben⁶⁴ és 1650-ben,⁶⁵ amikor is a változó ünnepek időköre 1626–1655, 1631–1660, ill. 1650–1680. Az 1665. évi bécsi⁶⁶ és 1674. évi lőcsei⁶⁷ kiadás is lényegében a korábbiak szövegének utánnyomata az említett latin versekkel együtt, míg a változó ünnepek köre 1665–1695, ill. 1674–1699.

Eltérést mutatnak azonban PÁZMÁNY imádságoskönyvei az 1674. évi nagyszom-

Míg a protestáns, vagyis a heidelbergi és lőcsei kiadványokban az öröknaptár csak a leglényegesebb, gyakorlati adatok közlésére szorítkozott, addig a katolikusokban ezekhez eddig az időpontig jelentős terjedelmű kiegészítő és magyarázó szövegek csatlakoztak. PÁZMÁNY imádságoskönyvének 1610–1674 közötti hat kiadásában az öröknaptárt „Az esztendőről és az ő részeiről” és a „Mikor legyen szabad mennyegzőt szolgálatni” című részek előzik meg. „Vannak több ünnepek” kezdettel, külön cím nélkül — bevezetésként — a változó ünnepekről esik szó, majd „A kalendárium értelméről” összefoglaló megjelölés alatt „I. Az arany-számról. II. Az epactáról és újságról. III. A vasárnapi betűről. IV. A változó ünnepekről” címek alatt részletes és igényes naptártani ismeretek közlése olvasható, amelyet a változó ünnepeknek a fentiekben már említett időkorre szóló adataiból összeállított táblázat követ. Két további fejezet zárja az időszámítással kapcsolatos témájú írásokat: „A kalendárium újságának szükséges voltáról” és a „Mint lett a kalendárium újítása”. E két utolsó a XIII. GERGELY pápa által bevezetett naptárreformról szól: az első az újítás indoklása, a második pedig annak megvalósítását ismerteti. Ezekben az évtizedekben ugyanis, ahogy erre fentebb már utalás történt, e pápai intézkedés ellen a protestánsok Európa-szerte komoly ellenállást fejtettek ki. PÁZMÁNY is szükségesnek tartotta, hogy egyházának ezt a reformját az ellenkezőkkel vívott állandó polémiái közepette könyvének e helyén indokolja és magyarázza.

E naptártani rész 1610-ben⁷⁰ megjelent szövegét azonos formában közölték a következő kiadások, eltekintve természetesen a változó ünnepeknek mindig a megjelenés évétől függő és a fentiekben ugyancsak ismertetett időkorre vonatkozó adataitól. Akad még egy további pont is, ahol kiadásonként aktualitás található: „Az epactáról és újságokról” szóló részben a példának alkalmazott évszám. Ez 1610-ben, 1625-ben,⁷¹ és 1631-ben⁷² a megjelenés éve. Ezt követően azonban a további három kiadás megrekedt ennél, és változatlanul az 1631. évi példát ismétli 1650-ben,⁷³ 1665-ben⁷⁴ és Lőcsén 1674-ben.⁷⁵ Az 1674. évi nagyszombati kiadás⁷⁶ hozta meg a fentiekben már említett nagy változást PÁZMÁNY imádságoskönyvének naptártani részében, amikor is a változó ünnepek adatainak táblázata az öröknaptár elé került, és az azt követő összes további szövegrész elmaradt.

Vásárhelyi Gergely öröknaptára

Az öröknaptár VÁSÁRHELYI Gergely ugyancsak katolikus *Katekizmus* kiadásaiiban is sorra megtalálható. Az 1599. évi kolozsvári kiadásban⁷⁷ a változó ünnepek adatait — természetesen katolikus volta miatt kizárólag a Gergely-naptár szerint — az 1599-től 1626-ig terjedő évekre tették közzé. Ugyanez az

70. RMK I 424.

71. RMK I 548.

72. RMK I 604.

73. RMK I 836.

74. RMK I 1021.

75. RMK I 1168.

76. RMK I 1171.

77. RMNy 860.

1604. évi bécsi kiadásban⁷⁸ az 1604–1625, az 1615. éviben⁷⁹ az 1615–1635, az 1617. éviben⁸⁰ az 1618–1636 közötti esztendőkre szól.

VÁSÁRHELYI katekizmusának kiadásában is lényeges módosítás észlelhető az öröknaptárhoz csatlakozó szövegrészekben. Ezek közül 1599-ben⁸¹ az első a „Tabula litterarum diminicalium... 1582–1699” című rész a hét napjait jelölő ún. vasárnapi betűnek az új naptár bevezetésétől kezdődő módosulását közli. A változó ünnepek adatait tartalmazó táblát követi az öröknaptár. Ezután olvasható „A közönséges keresztény egyházban való fő ünnepek” ismertetése a „Házasságnak ideje” és „Az esztendőről és azoknak részeiről” szóló részekkel, végül pedig ismét latinul a klasszikus naptárból „De diebus mensium” és „De numero Nonarum & Iduum”. Mindez 1604-ben⁸² — eltekintve természetesen a változó ünnepek évkörétől — csupán annyiban módosult, hogy a változó ünnepek táblája helyet cserélt az öröknaptárral.

Ezzel szemben az 1615. évi kiadásban⁸³ lényegesen bővült ez a naptártani rész. Bár a „Kalendáriumban vasárnap jegyző betűnek táblája... 1582–1699” azonos a korábbi kiadásban is e fejezet élén álló írással, de szövege most már nem latin, hanem magyar. Az ezt követő öröknaptár után a „Magyarországba illő ünnepek” olvashatók, majd pedig a változó ünnepek adatainak táblája áll. Ugyancsak az első kiadásból származnak „A közönséges keresztény anyaszentegyházban való fő ünnepek”. Ezzel vége is a két korábbi kiadásból öröklött szövegrészeknek, teljességgel elhagyva tehát a latin naptárszabályokat. Ezzel szemben helyet kapott PÁZMÁNY imádságoskönyvéből két fontos fejezet: „A kalendárium újításának szükségessége voltáról” és „Mint lett a kalendáriumnak újítása”. A VÁSÁRHELYI-féle katekizmusnak az időszámítással foglalkozó része négy további új, PÁZMÁNY-nál sem található írással fejeződött be: „A kalendáriumnak rövid magyarázatja”, „A kalendárium megújításának módja”, „Az új holdnak feltalálásának hasznos regulái” és „A napnak és holdnak forgásáról és a 13. hónap esztendőről”. Az 1617. évi kiadás⁸⁴ e részének szövege lényegében megegyezik a két évvel korábbiéval, csak az új részek sorrendje módosult a második felében: a Holddal kapcsolatos két írás megelőzi a PÁZMÁNY-kiadványból átvett részeket. „A kalendárium megújításának módja” című fejezet — amely nem azonos a PÁZMÁNY-tól származó második írással, amint ezt az elnevezés alapján esetleg feltételezni lehetne — egészen elmaradt.⁸⁵

VÁSÁRHELYI-nak azonban nem csupán a *Katekizmus*ában, de az általa összeállított és Bécsben 1618-ban megjelentetett perikópáskönyvben⁸⁶ is fellelhetők a fentebb ismertetett és az időszámítással kapcsolatos részek. Ezek sorrendje átmenetet képez az 1615. és 1617. évi katekizmus-kiadások⁸⁷ között. A vasárnapi betűk magyarázata után következő öröknaptár, szemben az 1617. évi kiadással,

78. RMK I 387.

79. SZTRIPSZKY I 1876/83.

80. RMK I 472.

81. RMNy 860.

82. RMK I 387.

83. SZTRIPSZKY I 1876/83.

84. RMK I 472.

85. Feltűnő az 1627. évi kiadásban, hogy a PÁZMÁNY-féle kötetből származó első írás szövegéből — furcsa módon — csak annak utolsó lapja került kinyomtatásra.

86. RMK I 477.

87. SZTRIPSZKY I 1876/83 és RMK I 472.

csak kevés szent nevét tartalmazza, akárcsak az 1615. évi. A magyarországi ünnepek jegyzéke viszont az 1617. évvel egyezik. A változó ünnepek táblája az 1618–1639 közötti évkört öleli fel. „A közönséges ... fő ünnepek”-et „A kalendarium megújításának értelme” címmel csak a második PÁZMÁNY-féle írás követi, teljességgel elhagyva az elsőt. Az utolsó négy rész beosztása és szövege megegyezik az 1615. évi kiadással.

Más katolikus öröknaptárak

Az öröknaptár a változó ünnepek táblájával nem csupán a VÁSÁRHELYI által gondozott, hanem más, korabeli, magyar nyelvű, katolikus perikópás könyvben is megtalálható. Így az 1616. esztendőben Bécsben nyomtatott⁸⁸ kötetben a változó ünnepek táblája az 1617–1640. évkört öleli fel, amit az öröknaptár követ. Az 1629. évi bécsi kiadásban⁸⁹ a sorrend fordított, a kezdőév pedig 1630, míg a záró esztendő 1656. De még az 1643-ban Pozsonyban megjelentetett *Officium B. M. Virg.*, azaz *asszonyunk Szűz Máriának három külömb időre való zsolozmája* c. kiadványban⁹⁰ is fellelhető az öröknaptár és az 1643–1669 közötti évek változó ünnepeinek adatai. Ezekben a katolikus kiadványokban közreadott öröknaptárakban „Cisio Janus”-szerű latin versek nem szerepelnek, csakis a PÁZMÁNY-féle imádságoskönyvben találhatók 1610 és 1674 között.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a PÁZMÁNY-féle imádságoskönyvbe 1610-ben beépített és a Gergely-naptárral kapcsolatos, szinte apologetikus részek fontos alkotóelemeit képezték VÁSÁRHELYI későbbi kiadványainak is. Idővel a protestánsok jelentős része is elfogadta Európa-szerte az új időszámítást, a hazai ellenállás pedig már a 17. század derekára megszűnt.^{90a} Így 1674-től e részek feleslegessé válva az új kiadásokból kimaradtak. Hasonló sorsra jutottak az öröknaptáraknak az epactát és a klasszikus római napmegjelölést feltüntető rovatai, valamint a témánkhoz legközelebb álló, kétsoros, latin nyelvű „Cisio Janus”-szerű versek.

VÁSÁRHELYI művének összes, PÁZMÁNY munkájának pedig korai kiadásai mind megelőzték SZENCI MOLNÁR Albert 1621-ben megjelent írását,⁹¹ ill. az abban levő öröknaptárt a „Cisio Janus”-szal. Feltehető, hogy az említett, katolikus kiadványoknak az akkori embereket mind elvi, mind gyakorlati szempontból rendkívül foglalkoztató naptártani fejezeteinek népszerűsége és olvasottsága befolyásolhatta MOLNÁRT abban, hogy említett imádságoskönyvébe ő maga is beépítse az e témával foglalkozó, de kizárólag praktikus ismereteket tartalmazó részt. Hasonló megfontolás vezethette Laurenz BREWER löseai nyomdász is, amikor az öröknaptárt a „Cisio Janus”-szal mind önállóan, mind MEDGYESI Pál *Praxis Pietatis*-ának 1638.⁹² és 1641. évi⁹³ kiadásába belekötve megjelentette.

88. RMK I 461 mindkét változatában.

89. RMK I 575.

90. RMK I 745.

90a KNAUZ Nándor: *Kortan*. Bp. 1876. 34. l.

91. RMK I 514.

92. RMK I 683.

93. RMK I 720.

Nemcsak az öröknaptárakban kereshető, ill. mutatható ki a magyar „Cisio Janus”, hanem a 17. század folyamán az egyetlen évre szóló, hazai kalendáriumok egész sorában is. A szótagokra, tehát napokra bontott szöveg rendszerint az alapul szolgáló új-naptár után elhelyezett ó-naptár adatait követően — napbeosztásában ez utóbbihoz igazodva — a naptártáblák szélén található. A mai

6. ábra. Az 1603. évre szóló debreceni naptár „Cisio Janus”-szal (B₂b—B₃a lap)

ismeretek szerint a magyar „Cisio Janus”-nak legkorábbi előfordulása ilyen elhelyezkedésben Debrecenből ismeretes, ahol az 1603. esztendőre készült naptártáblákon áll (6. ábra).⁹⁴ Időrendben a debreceniek után 1614-től a kassai,⁹⁵ 1621-től a bártfai,⁹⁶ 1626-tól a löcsei,⁹⁷ 1628-tól a pápai,⁹⁸ 1631-től a kolozsvári,⁹⁹

94. Erdélyi Múzeum. 1906. 40. 1.

95. SZTRIPSKY I 1874/81.

96. RMK I 508.

97. SZTRIPSKY I 1907/114 — A később olyan neves löcsei kalendáriumok sorát ez a naptár nyitotta meg. Érdekes, hogy HAJNÓCI R. József, aki behatóan foglalkozott ezzel, a csíziót már nem ismerte fel, ill. azt félremagyarázta. Az ó-naptárt „görög”-nek tartva (hiszen az ő idejében már csak az orthodoxok ragaszkodtak ehhez az időszámításhoz) a „Cisio Janus”-nak emellett olvasható szótagjairól előbb így írt: „ez a szaggatott furcsaság valószínűen a görög naptár szentjeinek időjóslo kifestésének. Érdekes példája ama kor népies misztériumainak.” (Földrajzi Közlemények. 1895. 22. 1.). Később a naptár szövegkiadásának bevezetőjében

1643-tól a váradi¹⁰⁰ magyar nyelvű kalendáriumok követték ezt a szokást. Azonban nem minden évben és ráadásul városonként különböző időtartamon át alkalmazták a magyar „Cisio Janus”-t e naptársorozatok. Így az úttörő Debrecenből utoljára 1626-ból,¹⁰¹ Kassáról 1668-ból,¹⁰² Bátfáról 1646-ból,¹⁰³ Pápáról 1629-ből,¹⁰⁴ Kolozsvárról 1648-ból,¹⁰⁵ Váradról 1658-ból¹⁰⁶ ismeretes. Szebenből eddig csak 1668-ból,¹⁰⁷ Patakról pedig 1660-ból¹⁰⁸ és 1663-ból^{108a} maradt fenn naptár magyar „Cisio Janus”-szal. Jogos a feltételezés, hogy a fenti sorozatok akár már korábban is kezdődhettek és még későbbben végződhetnek, de a kalendáriumok igen nagy fokú pusztulása miatt minderről csak igen korlátozottan nyerhető áttekintés. Legtovább élt és legtöbb ilyen jellegű tagja a lőcsei naptársorozatnak ismeretes, ahol az 1670. esztendőre szóló kiadásban olvasható utoljára a magyar „Cisio Janus”.¹⁰⁹

A fenti sorozatok mindegyike — az egyetlen pápaitól eltekintve — tizenhatodréti alakú, és bennük mindig az ó-naptár napjai mellett tüntették fel az ünnepverszótagjait. A pápai naptárak formátuma nyolcadréti, és kizárólag az új időszámítás szerint készültek. Itt említhető még meg, hogy hasonló kivitelben jelentek meg magyar nyelvű kalendáriumok Bécsben is, ahol az 1634-re szóló naptárban a latin „Cisio Janus” szótagjai láthatók.¹¹⁰

Összefoglalóan megállapítható, hogy 1603–1670 között legalább kilenc hazai városban készítettek több mint félszáz olyan egyetlen évre szóló kalendáriumot, amelyben a magyar „Cisio Janus” szótagjai olvashatók. Ez biztos ismérve e verses ünnepnaptárak rendkívül népszerű és elterjedt voltának.

A fentiek eddig kizárólag a „csizio” szó legrégebbi és egyben legszűkebb értelmével, a „versbe szedett ünnepnaptárral” kapcsolatos témákkal foglalkoztak, vagyis azzal a rigmussal, amelynek segítségével megtanulhatók voltak a legfontosabb állandó ünnepek. Ennek a versikének következetes elnevezése leghelyesebben „Cisio Janus”-nak tűnik. Ez a szóhasználat ajánlható egyrészt azért, mert a 16–17. században elsősorban ezzel a címmel illették, másrészt ilyen módon elhatárolható a „csizio” szónak az alábbiakban részletes kifejtésre kerülő és időrendben második értelmétől, s így a félreértések elkerülése lehetővé válna.

sem igen tudott ezzel mit kezdeni: „Érthetetlen tréfának látszik a görög naptár közlésének módja is.” (*Az első lőcsei kalendárium az 1626-odik évre.* Bevezetővel és megvilágító jegyzetekkel közli HAJNÓCI R. József. Lőcse, 1909. V–VI. l.).

98. RMK I 572.

99. RMK I 1791.

100. RMK I 750.

101. SZTRIPSKY I 1904/111.

102. RMK I 1067.

103. SZTRIPSKY I 1976/183.

104. RMK I 585.

105. RMK I 804.

106. SZTRIPSKY I 2018/225.

107. SZTRIPSKY I 2060/267.

108. RMK I 967.

108a RMK I 996a — A Sárospatakon őrzött töredék eddig még publikálatlan.

109. RMK I 1105.

110. SZTRIPSKY I 1938/145.

A „CSÍZIO”

A történelmi-etimológiai szótár szerint a „csízio” szó második értelme „népszerű-tudományos leírás”, amelyet 1600 körülől használtak.¹¹¹ Ezen azonban valójában nem valami műfaj értendő, amint ezt a fenti meghatározás alapján esetleg gondolhatná az ember, hanem egyetlen konkrét könyv: a „csízio”. E megjelölés tehát — szemben a „Cisio Janus” rigmussal — a továbbiakban kizárólag erre a viszonylag terjedelmes műre vonatkozik.

AZ 1592. ÉVI KOLOZSVÁRI CSÍZIO

Az 1592. évi kolozsvári csízio tartalma

A magyar csíziónak legrégebb kiadása, amely ma ismeretes, Kolozsvárott készült az ottani HELTAL-féle nyomdában 1592-ben.¹¹² Címe: *Cisio magyar nyelven és az ég járásának és csillagoknak külön-külön természetének folyásából való practica, melyből gyermekeknek születéseknak természetek és a napoknak mivolta megismertetnek, azaz magyar planétás könyv* (7. ábra). A negyedréti alakú, egyenként négyleveles, A—P füzetekből álló és összesen 60 levelet tartalmazó kiadvány egyetlen példányát a MTA Könyvtára őrzi.^{112a} Tartalma és beosztása összehasonlíthatatlanul összetettebb és gazdagabb, mint a fentiekben tárgyalt öröknaptáraké. Ennek érzékeltetésére és a további vizsgálódás alapjául szükséges a könyv szerkezetének részletes ismertetése.^{112b}

A fent idézett címet tartalmazó első lap (A_{1a}) hátán „Ezek vannak a könyvben” címmel tartalomjegyzék áll (A_{1b}), amely a kötetet húsz fejezetre osztja. Ezt követi a három lap terjedelmű (A_{2a}—A_{3a}) „A keresztyén olvasónak kíván a kolozsvári könyvnyomtató Gáspár az Istentől minden testi és lelki jókat” kezdetű előszó, amelynek keltezése: Kolozsvár 1590. május 21. A mű részei, az egyedül csak a tartalommutatóban feltüntetett számozás szerint, az alábbiak:

1. A tartalomjegyzékben „A magyar csízio”-nak nevezett öröknaptár. Ez hónaponkénti beosztásban két-két lapon (A_{3b}—D_{3a}) közli a napok sorszámát, mellette a hét napjait jelölő „a—g”, az ún. vasárnapi betű közül sorban egyet-egyet (január elsején „a” betűvel kezdve), a magyar „Cisio Janus” megfelelő szótagját, a nap szentjének, ill. állandó ünnepének magyar nevét. E táblákon havonta kétszer — a 6—9. és a 22—25. napok mellett — „A napnak feltámadásának és elnyugvásának órája, a nap hosszára, amint Kolosvárat vagyon gradus 47. minuta 36. kiszámláltatott” olvasható.¹¹³ Minden hónap végén két, kétsoros rigmus található. A párhuzamosan futó, kétféle hónapvers januári kezdősora „Vígán

111. Vö. 24. jegyzet.

112. RMNY 684.

112a Az „O” füzet két, kötéstáblából kiáztatott, töredékes példányát — Dézsi Lajos hagyatékából — a szegedi JATE Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének könyvtára őrzi.

112b Mind itt, mind a későbbiekben a bibliográfiai leírás terjedelmét és mélységét, a tartalmi ismertetésen túl, az tette indokolttá, hogy a hiányos példányok, ill. töredékek előkerülése esetén az azonosításhoz megfelelő alapot szolgáltatasson.

113. Ennek adatai pl. január első felében így szólnak: „Nap támad 7 óra 48 min., nyug. 4 óra 12 min., napnak hosz. 8 óra 24 m., éj hosz 15 óra 36 minuta.”

lakik Boldogasszony hava bő pénzével”^{113a}, ill. „Érvágás, vigasság, legyenek most szép lakodalmak”. Miután a szökőév módosítja a vasárnapi betűknek február 29. napját figyelmen kívül hagyó rendjét, február végén erről részletes magyarázat olvasható.

2. „Nyolc esztendőre való értelem az új kalendárium szerint az aranyszámról, a napnak ciklusáról, vasárnapot jegyző betűről, római számról, farsangnak hosszáról és a több nevezetes ünnepnek napjairól” címmel a változó ünnepek¹¹⁴ napja évenként az 1592–1600 közötti időkorra (D_3b-E_1a). E rész végén hét-soros, latin nyelvű vers, „Sequuntur officia XII. mensium” címmel olvasható a hónapok egy-két szavas jellemzésével.

3. „Miképpen a karácsony napjából az egész esztendőnek mivoltát megismerhetjük”, vagyis időjárási prognózis (E_1b-E_2a), amelyet a „Miképpen a karácsony nap után való tizenkét naphól esztendőről-esztendőre az időnek mivoltát megismerhetjük” című rész egészít ki (E_2b).

4. „A tizenkét hónapról az azokban egynéhány napokról, amelyekből megismerték a régiek a következő időnek mivoltát. És az ég járásának és csillagoknak külön-külön természetének folyásából való praktika, melyből gyermekeknek születéseknek természetek megismertetnek.” Az időjárásra, valamint az újszülöttek természetére vonatkozó jóvendölések hónaponként csoportosítva találhatók (E_2b-F_3b).

5. „A négy komplexiónak tulajdonságai” a szangvinikus, kolerikus, flegmatikus és melankolikus jellemtípusok ismertetése (F_3b-F_4a).

6. „A Holdról való prognosztikon” című, „Ha tudni akarsz hasznos tudományt” kezdetű vers a Hold „viselkedéséből” nyújt időjárási jóvendölést, akár csak „Az égről” című, „Estvéli piros ég, tiszta időt” kezdetű rövid vers (F_4b).

7. „Prognostica tempestatum, azaz paraszt embereknek regulái az idő változásáról” szintén időjárási jóvendöléseket tartalmaz különböző jellegű (állatok viselkedése, meteorológiai jelenségek stb.) gyakorlati tapasztalatok alapján (G_1a-H_2a).

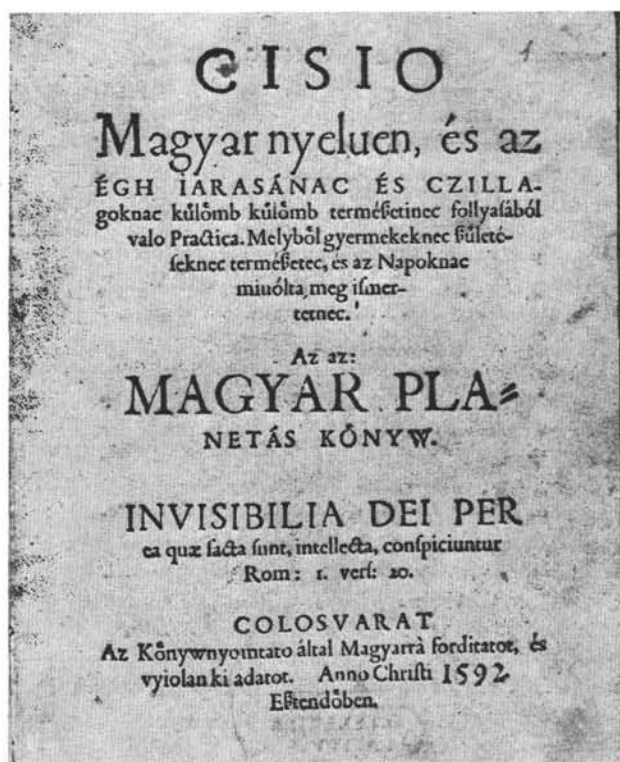
8. „Villámlásról, mennyütökről, üstökös csillagról, szivárványról és a Napnak fogyatkozásáról” e természeti jelenségeknek a kor felfogásán alapuló magyarázata, továbbá az ezekhez kapcsolódó időjárási jóvendölések (H_2b-I_1b).

9. „Az erek vágásáról való közönséges tanítás”, amely az „Akarsz-e élni érvágással” kezdetű verssel kezdődik (I_2a).

10. „Regimen minden hónapra, azaz micsoda rendtartással éljen az ember, és az embereknek születéséről való jóvendölés az égbeli tizenkét jegyek szerint” címmel havonta előbb általános (kezdemenyezésről szóló, egészségügyi stb.) tanácsok, majd az illető állatövi jegyben születettek természetére és sorsára vonatkozó jóvendölések külön-külön a férfiaknak, ill. a nőknek. Minden hónap elején kétsoros rigmus, amelynek januári kezdősora: „Jó bor, borsos éték legyen e hónapban ebéd” (I_3a-L_2a).

113a Szövegkiadása: Irodalomtörténeti Közlemény, 1900. 406–407. l. König György. — Kovács Imre: Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig. Debrecen 1938. 34–35. l.

114. Hetvened vasárnap, hamvazó szerda, húsvét, áldozócsütörtök, pünkösd, úrnapja és advent első vasárnapja.

7. ábra. Az 1592. évi kolozsvári csízio (RMNY 684 címlap)

11. „Tábla, melyből megértjük óránként, melyik planéta uralkodik és regnál” a hét napjain és azon belül óránként mutatja, hogy azt akkoriban melyik bolygóhoz tartozónak tartották (L_2b-L_3a).

12. „Praktika a hét planéta szerint, melyből gyermekek születési napján égne és csillagoknak természetének különb-különbféle folyásából, amint írásból praktikáljuk és ismerjük, ilyen természetek és dolgok ítéltetnek.” Az akkori fel-fogás szerinti hét bolygó (Saturnus, Jupiter, Mars, Nap, Venus, Mercurius és Hold) szerint csoportosítva előbb általános, majd egészségi tanácsok, végül az e jegyben születettek természetéről jövődölés (L_3a-M_2a).

13. „Figura, melyben az esztendőnek négy fertályainak tulajdonságai meg-irattatnak” a négy évszak ábrázolása és időjárásai tulajdonságainak summázása (M_2a-b).

14. „A négy elementumról való tanúság” a tűz, az ég, a víz és a föld idő-járásai természetéről szól. „Az újságról és holdfogytáról való tanúság, mely felette hasznos a magvető embernek, plántálónak és örökséghez való favágáshoz és egyéb dolgok és művekhez, amelyben a Holdnak járását meg kell ítélni” a Hold fázisai-nak ismertetése az azokhoz fűzhető időjárásai jövődölésekkel (M_2b-M_3b).

15. „Terrarum cultus, a földnek építéséről” szóló és „Vess búzát Egidii, árpát zabot Benedicti” kezdetű verses tanácsadás földművelők számára (M_3b-M_4a).

16. „Kézi kompasztom és árnyékóra” nyújt eligazítást, hogy a „kézen mi módon ismerhessék az órát” a napállás segítségével ($M_4a - N_2a$).

17. „Phisiognomia, a tagoknak állásáról való ítélet, melyből az emberek természete megismertetik” az ember jellemének külső, testi ismérvek alapján történő felismeréséhez ad tanácsot ($N_2b - O_1a$).

18. „De chyromantia” az emberi tenyér és főleg annak vonalai alapján történő jóslásról szól ($O_1b - O_2b$).

19. „A lovaknak betegségekről való orvosság” gyakorlati útmutatással szolgál beteg lovak gyógyítására ($O_2b - P_1a$).

20. „A sokadalmaknak rendtartása Erdélyben és némely helyen Magyarországon” hónaponként és ezen belül ünnepenként azoknak a hazai városoknak nevét sorolja fel, amelyekben országos vásárt tartottak azon a napon ($P_1b - P_4b$). A kötet legvégén (P_4a) „Conclusio” címmel kiadói utószó.

A fentiekből kiviláglik, hogy a kötet tartalma rendkívül vegyes: benne a naptár (1. és 2.), az egészségre (9. és 12.), a földművelésre (15.), a nap órájának meghatározására (16.), az állatorvoslásra (19.) vonatkozó tanácsok, természeti jelenségek (8, 11. és 14.), jellemek (5. és 17.) magyarázata, valamint a hazai vásárokról jegyzéke (20.) egyaránt fellelhető. De ezeknél a gyakorlati és a tudományok akkori színvonalához igazodó eligazításoknál is nagyobb helyet foglalnak a kiadványban a legkülönbözőbb jövődölések. Az embereket történelmük minden szakaszában rendkívüli mértékben foglalkoztatta a bizonytalan jövő. Ma ezt tudományosan igyekeznek kifürkészni, és a futurologia megkísérli a várható fejlődés irányát és méreteit kitapogtatni. Azonban mostanában sem kevés azoknak az embereknek száma, akik különböző, de tudományosnak aligha nevezhető fogásokkal (horoszkóp, kártyavetés, álmfejtés stb.) törekednek sorsuk jövőbeli alakulásának felderítésére. Az elmúlt századokban ezek a „praktikák”¹¹⁵ még inkább elterjedtek és szinte általánosan elfogadottak voltak. Ennek tudható be az álmoskönyvek, sorsvetőkönyvek stb. széles körű elterjedtsége. Az ugyancsak a legszélesebb néprétegeknek szánt magyar csizió is igyekezett tehát sokrétű jövődölésekkel ezt a fent vázolt, mohó igényt kielégíteni. A földművelők, de általában az akkori időkben a természet által jobban veszélyeztetett és megfélemlített emberek részére sokrétű időjárás-prognózist nyújtott. Ehhez alapul szolgálhattak meghatározott időszak meteorológiai tüneténei (3, 4. és 13.), vagy más természeti jelenségek (6, 7, 8. és 14.) is. Ezen kívül az emberek sorsának várható alakulására is választ kaphatott a könyv olvasója, elsősorban a születés időpontja alapján (4. és 10.). Ezzel szoros összefüggésben az emberek természetének jövőbeli alakulása is nagyon foglalkoztatta a kor emberét, így a kötet erről ugyancsak tartalmazott részeket (4, 10, 12, 17. és 18.). De jutott még hely a kiadványban a jövőben leghelyesebb magatartásra vonatkozó tanácsokra is (10. és 12.), mint amilyen, hogy bizonyos tevékenység (pl. a házépítés megkezdése), mely időpontban a legalkalmasabb.

115. Érdemes itt megjegyezni, hogy a 16–17. század magyar nyelvében a „praktika” szóval jelölték a kalendáriumoknak jövődöléseket tartalmazó, gyakorlati, ún. prognosztikon részét. A kolozsvári kötet címének második szakasza így utal erre: *az ég járásának és csillagoknak külön-külön természetének folyásából való Practica.*

Jogosan felmerül ezek után, hogy vajon e kolozsvári kiadás eredeti alkotás-e, ill. ha nem, úgy mely munka, vagy munkák tekinthetők forrásnak. A kérdés első felére választ ad magának a magyar csíziónak címlapja és a szöveg utolsó bekezdése. Az előbbi alapján „a könyvnyomtató által magyarra fordíttatott”, míg az utóbbiban, a „Conclusio”-ban „En ezt a könyvecskét a német írásból szóról szóra magyar nyelvre fordítottam, és abból a régi atyáink tartások szerint kiadtam” szöveg olvasható. Forrását WEGER Imre ezek után joggal kereste a német nyelvterületen. Itt azt azután a *Temporal* elnevezésű és REGIOMONTANUS-nak tulajdonított műben vélte felfedezni.¹¹⁶ WEGER a kolozsvári *Cisio*-t azonosnak vette a 17–19. században e cím alatt megjelent munkával. Ez azonban, amint ennek részletes kifejtésére a későbbiekben még sor kerül, nem helytálló. Így következtetése is téves.

A műfaj, amelybe a magyar csízió is beletartozik, a 16. századi német nyelvterületen igen sokrétű és gazdag volt: a kor tudományos színvonalának megfelelő csillagászati munkáktól a parasztok részére készített, igénytelen időjárási jóskönyvekig terjedt spektruma. Sajnos a szétágazó, de ugyanakkor egymást sűrűn átfedő művek sokaságában nem sikerült rátalálni olyan kiadványra, amelynek egyszerű fordítása lehetne a kolozsvári csízió. Könnyen lehet, hogy ilyen egyetlen eredeti nem is volt, hanem több, különböző német népkönyvből merítve egyénien kialakított összeállítás a kolozsvári *Cisio*. Erre több jel is utal. Az egyik ezek közül a kiadvány végén álló vásárnapár, amely elsősorban Erdélyre és részben az ún. királyi Magyarországra vonatkozik. Ez mind formájában, mind témájában jellegzetesen hazai összeállítás. A korabeli és csupán egyetlen évre készült kalendáriumaink sűrűn tartalmaztak hasonlót, míg a különben forrásként számításba vehető és általunk megismert német nyelvű könyvek egyike sem. Hasonló a helyzet az ezt a „Sokadalmak rendtartása”-t (20.) megelőző, „A lovak betegségről való orvosság” (19.) c. résszel is. WEGER e fejezetet a magyaroknak a lovak iránti és Európa-szerte közzismert előszeretetéből eredeztette.¹¹⁷ Valóban, a hasonló jellegű német kiadványokban ilyen témájú fejezet sem volt fellelhető. Jogosnak tűnik tehát annak feltételezése, hogy e két utolsó fejezet — természetesen az utószónak szán „Conclusio”-val együtt — a kolozsvári szerkesztés egyéni toldaléka.

A fentiekben előadottakat megerősíti a kolozsvári csíziónak a korabeli német nyelvű és hasonló jellegű irodalommal történt összevetése. E művek kusza szövevényében az eligazodáshoz első iránymutatásul a kolozsvári könyv címének utolsó szakasza, vagyis a „magyar planétás könyv” szolgálhat. A német asztrológiai és asztrológiai művek sorában (a tudomány akkori állása alapján e két fogalom ugyanis alig választható szét,¹¹⁸) a 16. század második negyedében tűntek fel a planétáskönyvek.¹¹⁹ A legfontosabb ezek közül: *Das Planet Buch. Von*

116. *Regiomontanus és a népnaptárak*. Bp. 1937. 53. l. — Ennek nyomán ugyanígy RMNY 684 is.

117. Vö. 116. jegyzet 54–55. l.

118. Közzismert, hogy pl. a nagy asztrológus és matematikus, Johannes KEPLER (1571–1630) is sokat foglalkozott asztrológiai horoszkópok készítésével.

119. A bolygóknak az asztrológia rendkívüli jelentőségű, az egyes emberek és egész embercsoportok sorsát meghatározó szerepet tulajdonított. Így nem csodálható, hogy a bolygó szó latinos alakjának, a planétának a magyar nyelvben másik értelme is van. Ez a jóslatot tartalmazó cédula, amelyet kis állattal (papagájjal, tengeri malaccal stb.) húztak a sorsuk alakulására kíváncsi, naiv emberek.

Natur, Eygenthumb und Wirckung der sibē Planeten... wie und was sie wircken inn den Menschen. Ennek legkorábbi kiadása 1535 tájt készült,¹²⁰ majd a negyvenes évek elején második résszel is bővült.¹²¹ 1544-ből származik a tovább bővített és immár három részből álló új kiadása: *Das gross Planet Buch*.¹²² Ennek a legutóbbi összeállításnak a címlapon feltüntetett, szinte tartalomjegyzékszámába menő ismertetése így szól: „Darin das erst Teyl sagt von Natur, Eygenthumb und Wirckung der sibē Planet und zwölf Zeychen dess Himels. Auch von den XXVIII. mansionibus, das ist, Stellungen dess Mons, wie und was sie in der Menschen Geburt wircken etc. — Das ander Teyl hellt in die Geomancj, darauss man erlernen mag, was in allen ehrlichen Sachen zu thun oder zu lassen sei den Menschen, mit aussreysen, kauffen oder verkauffen, inn Kranckheit oder Gesundheit etc. in eins jeden Planeten Stund, wie das aussweisen die viertzeihen weisen Meyster. — Das dritt Teil melt die Physiognomj und Chiromancj, das ist, wie man auss dem Gesicht, Gestalt und Geberden, auch auss Anzeygung der Händ, der Menschen Geburt, Sitten Geberden und Neyglickeyten erkennen mag etc. — Alles auss Platone, Ptolomeo, Hali, Albumasar unnd Johanne Königssberger auffß kürzt gezogen jderman zu gut, dass Böss zuflihen und das Gut anzunemen” (8. ábra).¹²³

A fentiekből kiviláglik, hogy a kolozsvári *Cisio* és *Das grosse Planeten-Buch* között erős összefüggés ismerhető fel. Így a címben szereplő és már említett „Magyar planétás könyv” megjelölésen kívül a kolozsvári kötetben a fentiekben hazai eredetűnek minősített utolsó fejezeteket megelőző 17. és 18. rész tartalmilag pontosan fedi a német kiadványnak a fiziognómiáról és kiromantiáról szóló harmadik könyvét. A két kiadvány részletes összevetése¹²⁴ azonban csak részben erősítette meg az azonosíthatóságra vonatkozó előzetes reményeket. A kolozsvári előszó, jöllehet az „a kolozsvári könyvnyomtató Gáspár” nevében és kolozsvári keltezéssel látott napvilágot, kétségtelenül a *Das grosse Planeten-Buch* előszavával rokon. A magyar szöveg a német eredetit viszonylag hűen követi, de annak terjengős bőbeszédűsége helyett összefogottabban fogalmaz és rövidít. Mindez különösen jól felismerhető a két előszó elején, ahol HIPPOCRATES tanítványainak

120. ZINNER 1600. sz. — Figyelemre méltó, hogy ennek az évszám nélküli kiadásnak címlapján az „Itzo von neuen getruckt” megjelölés áll.

121. Az 1540, 1541 és 1542-ben megjelent kiadások: ZINNER 1781a, továbbá Josef BENZING *Die Drucke Jakob Cammerlanders zu Strassburg 1531–1548* 89. és 90. sz. = *Antiquariat*. 17. (1963). 7. l.

122. ZINNER 1856 = 1544 J. CAMMERLANDER. — Példány: München SB 4° Astr. P. 336 és Wien ÖNB 72. X. 11. — E műnek számos későbbi kiadása ismeretes. Vö. ZINNER 1899, 1964, 1996, 2051, 2070, 2098, 2157a, 2202, 2223, 2316, 2527, 2588, 2709, 2843, 2952, 3004, 3154, 3397, 3548, 4775, 5041, 5102, 5229, 5230. A német nyelvterületen kibővítve és átdolgozva folyamatosan egészen a 20. század elejéig megjelentették, de olaszul (1578) és hollandul (1600–1741 között) is napvilágot látott (ZINNER, Ernst: *Leben und Wirken des Johannes Müller von Königsberg genannt Regiomontanus*. 2. Aufl. Osnabrück, 1968. 270–271. l.).

123. A részletes leírásához az ugyanabban a műhelyben 1546-ban készült, feltehetően második kiadás (ZINNER, 1899) címlapreprodukcóját használtam, amelyet számomra G. J. ARNOLD volt szíves a londoni British Library 718.e. 7. jelzetű példányról készíteni.

124. E munka elvégzéséhez egyrészt a MTA Könyvtárának unikuma, másrészt *Das gross Planeten Buch* 1552. évi (Frankfurt a.M., Hermann GÜLFERICH) kiadásának a müncheni Bayerische Staatsbibliothek 4° H. Eccl. 586/3 jelzetű példánya szolgált alapul.

8. ábra. „Das gross Planeten Buch“ 1546. évi strassburgi kiadása (Címlap)

PHILEMON fiziognomussal lezajlott esetéről lehet olvasni. További ilyen megnyugtató szövegegyezés, vagy különösen a „Conclusio”-ban említett „szóról szóra” fordítás azonban a két könyv között a már említett nagyfokú tartalmi egyezés ellenére sem mutatható ki.

A kolozsvári kiadványban az előszót az öröknaptár, vagy amint azt a címlap verzőján álló tarlomjegyzék írja, „Az magyar cisio” követi. Ennek szerkezete és beosztása jól felismerhető rokonságot mutat az *Astronomia Teutsch* elnevezésű kiadványnak ugyancsak bevezető részével.¹²⁵ Mindkét öröknaptárban hónaponta megtalálható a nappalok és éjszakák hossza órákban megadva. A hónapok napja, a hét napja és a szentek nevéen kívül a németben 2–4 soros vers áll havonként jótanáccsal az érvágáshoz, míg magyarban, amint erről fentebb már szó esett, két különböző, egyenként két-két soros hónapvers fut párhuzamosan. Míg a német nyelvű kiadványban a „Cisio Janus für die Leyen” később és összefüggő szövegben olvasható, addig a magyarban ez szótagokra bontva az év napjai mellett áll.

A fentiekén túlmenően a kolozsvári csízio és a mindig frankfurti megjelenésű *Astronomia Teutsch*¹²⁶ között szorosabb szövegösszefüggés is megfigyelhető. Így a hold fázisainak magyarázata (Kolozsvár M_{3a}, ill. Frankfurt 3b) és „A négy elementomról való tanúság” (M_{2b}, ill. 56a) pontos fordítás. Szabadabb átdolgozásnak tűnik, de azért jól érzékelhető kapcsolat tapasztalható a kézben tartott pálcá, vagy szalmaszál segítségével készíthető napórához adott tanácsoknál a „Délelőtt való órák” (M_{4b}–N_{1a}, ill. 38b–39a), a „Délután való órák” (N_{1a}–b, ill. 39a–b), a „Praxis, miképpen megismerjed az órát a kezeden” (N_{1b}, ill. 39b–40a), a „Figura mi módon álljon az ember, mely az órát nézi” (N_{2a}, ill. 41a), továbbá a „Praktika a hét planéta szerint” (L_{3a}–M_{3a}, ill. 60b–68a) és a „Miképpen a karácsony napjából az egész esztendőnek mivoltát megismerhetjük” (E_{1b}–E_{2a}, ill. 98b–99a) részek között.

A források megítélésénél azonban óvatosságra kell, hogy intsen az a körül-

125. Az *Astronomia Teutsch* 1564. évi kiadásának (Frankfurt a.M., Christian EGENOLFFS ERBEN – ZINNER 2331) az OSZK-ban őrzött példánya [Ant. 3534 (1)] elől erősen hiányos. Az összevetés e lapokat illetően az 1578. évi (Frankfurt a.M., Christian EGENOLFFS ERBEN – ZINNER 2806) alapján történt a müncheni Bayerische Staatsbibliothek 4° Astr. P. 23. jelzetű példányáról.

126. E mű kialakulása meglehetősen összetett. 1537-ben (Frankfurt a.M., Christian EGENOLFF) látott napvilágot az a *Deutscher Kalender*, amelynek címe *Kalender mit allen astronomischen Haltungen* (ZINNER 1668). 1545-ben jelent meg (Frankfurt a.M., Cyriacus JACOB) az *Astronomia. Teutsch Astronomei. Von Art, Eysgeschafften und Wirkung der XII. Zeychen des Himmels*... elnevezésű munka, amely egy bizonyos Hans Orth von BACHARACH nevéhez fűzött középkori kéziratra vezethető vissza. Ez a mű, jóllehet címében azonos a vizsgálat tárgyává tett munkával, és bár tartalma is sok hasonlóságot mutat, attól mégis eltérő kiadványnak tekintendő (ZINNER 1869). 1547-ben készült el (Frankfurt a.M., Christian EGENOLFF) a *Calender, mit Unterrichtung astronomischen Wirkungen*... c. mű (Zinner 1915), amely közvetlen elődjének tekinthető az *Astronomia Teutsch* végleges szövegű változatának, amely *Des Himmels Lauffes Wirkung und natürliche Influentz der Planeten* címmel 1551-ben hagyta el először a sajtót (Frankfurt a.M., Christian EGENOLFF – ZINNER 2008). Ez a most már szinte szabványosított formában, mindig pontosan [8]+108 levél terjedelemben és negyedréti alakban, kizárólag a frankfurti EGENOLFF cég gondozásában, több mint félszáz éven át még számos alkalommal került kiadásra: ZINNER 2131, 2331, 2540, 2806, 3063, 3484, 3876, 4341.

mény, hogy a fentebb felsorolt fejezetek egy része nem csak az *Astronomia Teutsch*-ban található meg, hanem azok a 16. századi német nyelvű asztrológiai irodalomban és a népkönyvek sorában több munkában is szerepelnek. Így példának okáért az említett egyszerű napóra ismertetése Jakob KOEBEL *Eyn künstliche Sonn Uhr inn eynes yeden Menschen lincken Handt, gleych wie in eynem Compass, zu erlernen...* című és 1532-ben kiadott művéből származik.¹²⁷ Onnan került azután bele 1551-től ebbe az *Astronomia Teutsch*-ba, ill. annak elődjébe, az 1547-ben kiadott *Calender mit Underrichtung*-ba. De fellelhető 1555-től a *Bauern Practica* és 1566-tól a *Lucidarius* c. mű kiadásában is.¹²⁸

~ Hasonló a helyzet a kolozsvári csíziónak a fentebb említett és a karácsonyi időjárásból az egész következő esztendőre vonatkozó meteorológiai előjelzést ígérő szövegrészével (E_{1b} — E_{2a}), amely az *Astronomia Teutsch*-ban (98b) a „Wetterbüchlin, oder Bauern Practica und Regeln” címet viseli. Ez a szöveg ugyanis már jóval korábbról ismeretes, és más kiadványba is belekerült. Nem lehet itt feladat, hogy a német népkönyvek e területe, amelynek összefonódását és nehezen áttekinthető voltát ismételtelen hangsúlyozni kell, részletes elemzés tárgyát képezze, helyette inkább csak utalni lehet a kolozsvári csízió említett szövegrészeinek számításba vehető ősforrásaira. Időrendben a legrégibb az *Elucidarius* vagy *Lucidarius*, amelynek eredeti szerzője HONORIUS AUGUSTODUNENSIS, míg német fordítója és átdolgozója Nikolaus PFALDORF volt. Ez 1470-től évszázadokon át számos kiadásban látott napvilágot.¹²⁹ 1508-ban egyszerre két német nyelvű meteorológiai népkönyv jelent meg: Leonhard REINMANN (REYMANN) *Das Wetterbüchlein* és Heinrich von URI (Heyne von URE) *Bauern-Practica oder Wetterbüchlein*.¹³⁰ A kolozsvári csíziónak a karácsonyi időjárásból történő prognózisa, továbbá az azt követő és a 12 hónapra, ill. az akkor született gyermekek természetére vonatkozó jóvendölések első fele (3. és 4. rész = E_{1b} — F_{3b}) ebben az utóbbi műben megtalálható mind verses,¹³¹ mind prózai¹³² formában.

De a kolozsvári csízió „Terrarum cultus, a földnek építéséről” szóló fejezetének, ill. a „Vess búzát Egidii, árpát zabot Bendicti” kezdetű versének (15. rész = M_{3b} — M_{4a}) forrását is fel lehet fedezni az említett verses *Bauern Practica oder Wetterbüchlin* c. műben.¹³³ A mind a magyar, mind a német nyelvű változatban sűrűn előbukkanó latin fordulatok korábbi, latin nyelvű forrásra utalnak, ami a szövegösszefüggések értékelésében további elővigyázatosságra kell, hogy készítsen. Újra emlékeztetni kell arra, hogy KOEBEL napóra-leírása is belekerült

127. Mainz, Peter JORDAN — ZINNER 1494.

128. Vö. 120. jegyzet 48—49. l.

129. SCHORBACH, Karl: *Studien über das deutsche Volksbuch Lucidarius*. Strassburg, 1894.

130. HELLMANN, Gustav: *Meteorologische Volksbücher*. Berlin, 1891. 17—26. l.

131. *Pflantzbüchlin der Lustgärten...* *Bauern Practica oder Wetterbüchlin...* Frankfurt a.M. 1562. Christian EGENOLFFS ERBEN. 60—65. l. — München SB 8° Oecon. 1389.

132. *Leyen Regel und Practic...* S. 1. a. & typ. nom. A_{2b} — A_{4b} — München SB 4° Phys. sp. 300 (3b. — Ugyanez a szöveg megtalálható az „In disem Biechlein wirt gefunden der Pauren Practick unnd Regel” kezdetű és 1514. évszámot viselő kiadásban is, amelyet — a nyomdai kivitel alapján — az idősebb Johann SCHÖNSPERGER készített Augsburgban — München SB 4° Oecon. 287.

133. Vö. 131. jegyzet 79b—80a lapokon. E mű nemcsak a magyar nyelvterületen, de szinte az egész világon elterjedt (HELLMANN, Gustav: *Beiträge zur Geschichte der Meteorologie*. II. Berlin, 1917. 203. l.).

1555-től ebbe a *Bauern Practica*-ba,¹³⁴ míg ez utóbbi 1537-től részévé vált az akkori *Deutsche Kalender*-nek, ill. utódjának az *Astronomia Teutsch*-nak.¹³⁵ Egész fejezeteknek a különböző típusú német népkönyvek közötti vándorlására figyelmeztet ez a példa is.

Hogy a kérdés még bonyolultabbá és gyakorlatilag szinte áttekinthetetlené váljék, a kolozsvári csízio számításba vehető forrása között akad — a már említett *Das grosse Planeten-Buch*-on kívül — még egy másik „Planétáskönyv” is. Ennek, a kiadások egy részén név szerint is feltüntetett szerzője Peter CREUTZER (CREUTZIGER) és címe *Planeten-Büchlein*.¹³⁶ A kolozsvári kiadvány „Tábla, melyből megértjük óránként, melyik planéta uralkodik és regnál” elnevezésű részének (11. = $L_2b - L_3a$) eleje pontosan, míg vége csak hozzávetőleg egyezik a CREUTZER-féle műben látható azonos táblázattal, ill. a hozzácsatlakozó szövegrészekkel.¹³⁷ Ugyanez a táblázat hasonló mértékű egyezést mutat a *Temporal* elnevezésű munkában¹³⁸ található nyolcadik résszel is.¹³⁹ Teljes viszont az azonosság e műben, ill. a kolozsvári csízioiban „A négy elementumról való tanúság” c. szövegnél (14. = M_3a).¹⁴⁰

A kolozsvári csízio 1.—18. része forrásait kutatva egyértelmű, végleges és megnyugtató eredményre tehát nem sikerült jutni. Feltételezhető, hogy a magyarra fordító nem csupán egyetlen német nyelvű munkára támaszkodott, hanem azt több, különböző műfajhoz tartozó és eltérő jellegű műből állította össze. Miután egyes szövegrészek a számításba vehető források között is cserélődtek, lehetséges, hogy nem mindegyik mű szolgált alapul a fordítónak. Ugyanakkor jelentős szövegrészek maradtak valószínűsíthető eredeti felkutatása nélkül, ezért további források felbukkanásával is számolni kell.^{140a}

134. Vö. 128. jegyzet.

135. Vö. 126. jegyzet.

136. Az első ismert, évszámias kiadása 1545-ből való (Frankfurt a.M., Hermann GÜLFERICH — ZINNER 1875). Talán még ennél is régebbi Jakob CAMMERLANDER év megjelölése nélküli és *Das kleyn Planeten Büchlein* című kiadása (BENZING 121. jegyzetben i. m. 25. sz.). Itt a jelzővel is hangsúlyosabbá tett kicsinyítő megjelölés nyilván az anonym *Das grosse Planeten-Buch*-tól kívánta megkülönböztetni, amely szinte ugyanabban az időben és nyomdákban látott napvilágot. CREUTZER munkáját a 16. század során még sokszor kiadták: ZINNER 1929, 1954, 2060, 2114, 2135, 2215, 2334, 2452, 3336. De újra meg újra átdolgozva és bővítve még 1889-ben is megjelent (ZINNER 1929).

137. Az összevetés alapjául CREUTZER munkájának 1553. évi kiadása (Frankfurt a.M.: Hermann GÜLFERICH — ZINNER 2060) szolgált. — München SB 4° Astr. P. 95., E_{1a}.

138. Ennek a műnek részletes ismertetésére és kialakulásának történetére a 17. századi lőcsei csízio forrásainak tárgyalásánál lesz bővebben szó: vö. 250—254. jegyzet.

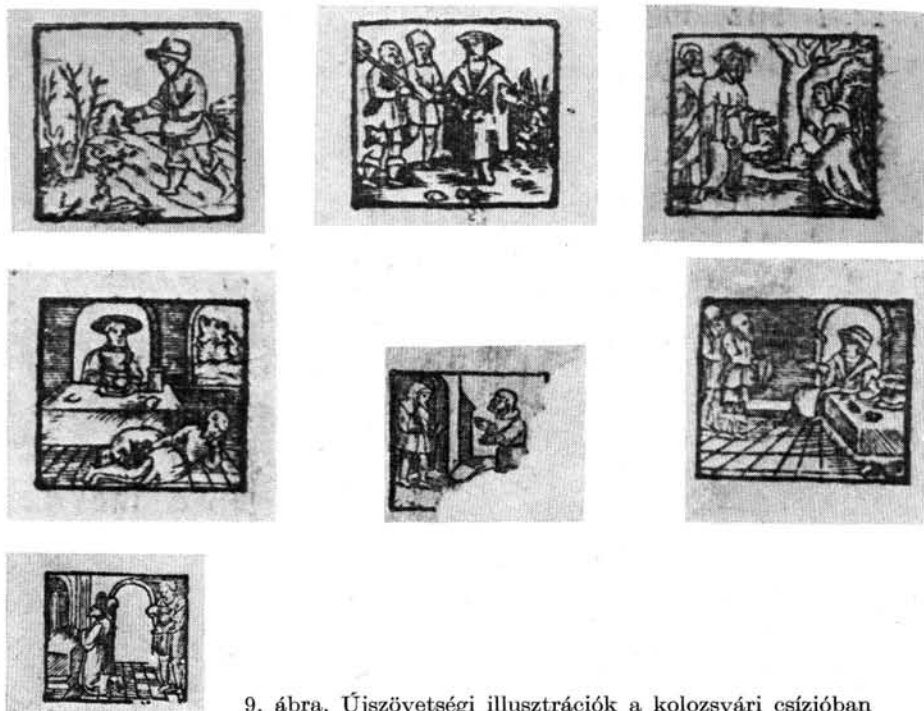
139. Az összevetés az 1561. év táján megjelent kiadásnak (Frankfurt a.M.: Weingand HAN & Georg RABE — ZINNER 2268) az OSZK-ban őrzött [Ant. 3534 (2)] példánya alapján történt, ahol ez a rész az A_{4b}—B_{4a} lapokon található.

140. Az említett *Temporal* kiadás F_{8b} lapján.

140a Figyelembe veendő továbbá az a lényeges körülmény is, hogy a kéziratban kézen forgó szövegek elterjedtsége, fontossága és jelentősége hazánkban még a 16. század második felében is vetekedett a nyomtatott formában használtakkal. Így számításba jöhet az a lehetőség is, hogy a kolozsvári csízio szövege nem nyomtatott, hanem — talán csak részben — ma ismeretlen, kéziratos forrásra (vagy forrásokra) vezethető vissza.

Az 1592. évi kolozsvári csízió illusztrációi

A szövegvizsgálattal párhuzamosan az illusztrációk eredetének kutatása közvetve ugyancsak fényt deríthet a forrásokra. A kolozsvári csízió ugyanis egyike a leggazdagabban és legváltozatosabban díszített 16. századi hazai nyomtatványoknak. 64 féle fametszetet használtak fel hozzá: közülök 17-et kétszer, hármat pedig háromszor; a kötetben található könyvdíszek száma így összesen 87.¹⁴¹ A források kutatásánál ezek közül figyelmen kívül hagyható a nem a mű szövegét illusztráló díszek csoportja. Ebbe tartozik egyrészt a kisméretű, újszövetségi illusztrációkból álló sorozat hét tagja (9. ábra),¹⁴² másrészt három további fametszet: a műhely legnagyobb iniciáلسorozatából „N” betű (A_2a),¹⁴³ két ívnyi rész-

9. ábra. Újszövetségi illusztrációk a kolozsvári csízióban

141. Részletes ismertetésüket SOLTÉSZ Zoltánné végezte el. Először 1957-ben a *Művészettörténeti Értesítő*-ben (141–160. l.), majd *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században* c. kötetében (Bp. 1961. 68–71. l.). Az illusztrációk számával kapcsolatban csupán az jegyezhető meg, hogy nem 23, hanem 17 illusztrációt használt fel kétszer (i. m. 68. l.).
142. SOLTÉSZNÉ i. m. 61., 71. l. és 136. lapon 37, 85, 86, 87, 89, 90, 94. sz. Ugyanebbe a sorozatba tartozik még az a tíz további metszet is, amely más kolozsvári kiadványokban szerepel (SOLTÉSZNÉ i. m. 135. lapon 8., 10–18. sz.).
143. SOLTÉSZNÉ i. m. 51. l. és 138. lapon 1. sorozat. A XIV. táblán közölt reprodukciókból kiderül, hogy e sorozatnak azonos stílusban és méretben egy-egy betűből több metszete is volt. Így az „N” betűt e táblán két madár díszíti, míg a csízióban levőt kizárólag stilizált növények.

10. ábra. Hónapábrázolások a kolozsvári eszióban I

10. ábra. Hónapábrázolások a kolozsvári csízióban II

11. ábra. Az állatövi jelek egyik sorozata a kolozsvári csízióban

12. ábra. Az állatövi jelek másik sorozata a kolozsvári eszűóban II

let egy nagyméretű indasorból (I_1b),¹⁴⁴ végül egy levéldíszekkel övezett szakállas, turbános férfít derékig ábrázoló kép (N_2b).¹⁴⁵

A 64 metszet közül a fenti tíz leszámítása után 54 olyan marad, amely kétségtelenül a csízió szövegének illusztrálására szolgált. Miután ezek zöme idővel jellegzetes tartozékává vált a műnek, szükségesnek látszik részletesebb vizsgálatuk. Jól elkülöníthető ezek közül három, eredetileg egyenként 12–12 darabból álló sorozat, amelyeken a hónapok, ill. az állatövi csillagképek megjelenítése látható. A hónapábrázolások 45×49 mm méretű kerettel ellátott valamennyi fametszete (10. ábra) a kötetben két ízben is felhasználásra került: először az öröknapártárban (1. rész = $A_3b - D_2b$), másodsor pedig a hónap időjárására és az újszülöttek természetére vonatkozó jövődöléseket tartalmazó 4. részben ($E_3a - F_3b$).¹⁴⁶ Az augusztusi kép mindkét esetben hiányzik, ami annak a jele, hogy annak dúca a kolozsvári műhelyből a nyomtatás idején vagy hiányzott, vagy használhatatlanná vált. Pótlásul négy, ill. két kisebb metszet szolgált: részben a már említett újszövetségi illusztrációk, részben az alább ismertetése kerülő 30×33 mm méretű metszetek közül. A nemzetközileg igen elterjedt ikonográfiai megoldást tükröző hónapábrázolásokról SOLTÉSZ Zoltánné megállapította, hogy azok Hans Sebald BEHAM 1529–1530-ban készült metszeteit követik.¹⁴⁷ A jobb felső sarokban, a kép többi részétől felhőkkel elválasztva az illető hónapban uralkodó állatövi jegy látható. E képek mellett a kolozsvári öröknapártárban, vagyis az első fejezetben ($A_4a - D_3a$) minden hónapnál még egy további fametszet is látható, amely szőlőindákból kialakított keretben (36×38 mm) ábrázolja a zodiákus jeleit (11. ábra).¹⁴⁸ A harmadik sorozat ugyancsak az állatövi jelek képeit tartalmazza 30×33 mm nagyságú keretbe foglalva, igen leegyszerűsített formában (12. ábra).¹⁴⁹ Ez a 12 fametszet a „Regimen minden hónapra” c. (10.) fejezet illusztrálására szolgált.

Ezzel a legutóbbi sorozattal azonos méretben és kivitelben még további öt fametszet található a kolozsvári csízióban (13. ábra). Négy a „Figura, melyben az esztendőnek négy fertályainak tulajdonságai megirattatnak” című (13.) rész illusztrálására szolgált „Tél”, „Tavaszi”, „Nyár” és „Szület” felirattal.¹⁵⁰ Az ötö-

144. SOLTÉSZNÉ i. m. 137. l. 10. sz. és XVI. tábla 5. sz.

145. SOLTÉSZNÉ i. m. 71. l., 136. l. 40. sz. és XXI. tábla 2. sz.

146. SOLTÉSZNÉ i. m. 68–70. l. 136. l. 42–52. sz., ill. XXVII. és XXVIII. tábla. — A januári kép reprodukciója a XXVII. tábláról hiányzik. Az állatövi jel minden metszeten a jobb felső sarokban széles felhőkaréjjal elválasztva látható.

147. SOLTÉSZNÉ i. m. 69. l.

148. SOLTÉSZNÉ i. m. 70. l., 136. l., 53–64. sz., ill. XXIX. tábla 4–7. sz. a Kos (március), a Vízöntő (január), a Bika (április) és az Oroszlán (július) reprodukciójával.

149. SOLTÉSZNÉ i. m. 70. l., 136. l. 65–75. és 93. sz. — A 93. sz. alatt e sorozattól elkülönítve regisztrált „Virágos réten ülő nő” (XXIX. tábla 1. sz.) ennek kétségtelenül szerves részét képezte: a Szűz csillagképet ábrázoló tagja. Ezt a méretben és az ábrázolás stílusában megfigyelhető azonosságon kívül az is bizonyítja, hogy ez a kép mindhárom alkalommal augusztus hónapnál került felhasználásra: kétszer (C_2b és F_1b) a nagyméretű hónapábrázolás hiányzó augusztusi metszetnek részbeni pótlásaként egyszer pedig (K_3b) a saját sorozatának megfelelő helyén.

150. SOLTÉSZNÉ ezeket „kisméretű munkaábrázolás” összefoglaló címmel említette (i. m. 71. l.), és „Melegedő férfi” (83. sz.), „Faültetés” (84. sz.), „Aratás” (92. sz.) és „Fürdőzők” (88. sz.) megjelöléssel regisztrálta az illusztrációk jegyzékében (136. l.).

13. ábra. Az évszakok ábrázolása a kolozsvári csízióban (11_{2a} lap)

dik metszet is a nyári aratási jelenetet ábrázolja méretben és kivitelben a többivel azonos módon, de más kompozícióban.¹⁵¹ Valamennyi évszakábrázolás előfordul még a köteten belül további egy-két alkalommal: részben az öröknaptár (1. fejezet) lapjain, részben a 4. fejezetben, vagy a hónapábrázolásokkal párhuzamosan,¹⁵² vagy a hiányzó, nagyméretű augusztusi metszet pótlásaként.¹⁵³

151. SOLTÉSZNÉ I. M. 136. l. 91. sz., ill. XXIX. tábla 3. sz.

152. A téli kép az A_{4a}, ill. D_{2b}, a tavaszi az A_{4b}, az aratási a C_{2b} és az őszi a B_{3b} lapon.

153. A C_{2b} lapon a nyári és az aratási, az F_{1b} lapon a nyári kép.

A címében *Magyar planétáskönyvnek* is nevezett kiadvány „Praktika a hét planéta szerint” (12.) c. részének elsőrendű illusztrációja a hét bolygót megszemélyesítő alak 48—50×27 mm méretű, keret nélküli képe (14. ábra), amely SOLTÉSZNÉ szerint „az 1568-ban megjelent frankfurti planétáskönyv metszetei nyomán készült”.¹⁵⁴ Különösen a csízio szövegének szemléltetésére szolgált a könyvdíszek utolsó csoportja, amely ugyancsak hét ábrázolásból áll. (Ezek közül ötnek a mérete is elárulja, hogy azonos sorozat tagja.) Az első fametszet az időjárást figyelő asszony, férfi és fiatalember figurájával, nappal, holddal és csillagokkal már a kötet elején is látható (15. ábra).¹⁵⁵ „A holdról való prognosztikon” felírás alatti (F₄b) kör alakú kép az újhoid égi helyzetét az állatövi csillagképekhez és a bolygókhoz viszonyítva ábrázolja (16. ábra).¹⁵⁶ „Az erek, vágásáról való közönséges tanítás” élén a fametszet közepén tojásdad keretben álló emberi testet mutat, amelynek egyes tagjait a kép külső szélén babérkoszorúba foglalt 12 állatövi jellel vonal köti össze (I₂a — 17. ábra). Négy jelből két, a többi nyolcból egy-egy utalóvonal mutat az egyes testrészekre. A kép funkcióját az alatta álló négy soros vers világítja meg. Eszerint a megjelölt testrészeken nem ajánlatos eret vágni abban az időben, amikor a hold az ezt léneával összekötött állatövi jelben látható.¹⁵⁷ A növekvő, ill. a fogyó holdat jelképező, két — sarló alakú — körszeletet felhős, csillagos ég alatt kezében tartó férfi képe vezeti be a holdfázisokat ismertető fejezetet (M₃a — 18. ábra).¹⁵⁸ Az ún. kézi kompasztomot ismertető rész elején a fametszet (M₄a — 19. ábra) keleti irányba mutató, nyitott baltenyeret ábrázol, benne a hüvelykkel szorított pálcával.¹⁵⁹ A négy égtáj nevét a négy szélén látható szalagszerű keretben németül vették az ábrára, akárcsak az öt ujj megjelölését. Az említett igen egyszerű napóra használatát mutatja be két férfi alakjával a következő fametszet (N₃a — 20. ábra).¹⁶⁰ A kolozsvári csízio szövegéhez szorosan tapadó utolsó illusztráció a tenyérjólásról szóló részhez készült (O₁b — 21. ábra). A keret nélküli fametszet nyitott bal kezét mutat, az annak egyes részeit megjelölő és a szövegben hivatkozott A—N betűkkel, ill. a négy legfontosabb tenyér vonal latin nevével.¹⁶¹

A planéták ábrázolása, amint erről a fentiekben szó esett, 1568. évi frankfurti előképre utal. Hasonló következtetésre lehet jutni a kolozsvári csízio több más metszete esetében is, az *Astronomia Teutsch* Frankfurtban 1564-ben Christian EGENOLFF örökösénél megjelent kiadásának illusztrációival történő összevetés

154. SOLTÉSZNÉ i. m. 70—71. l., 136. l. 76—82. sz., ill. XXIX. tábla 8—12. sz. — Megállapítása Otto BEHRENDSEN *Darstellungen von Planetengottheiten an und in deutschen Bauten* (Strassburg 1926) c. műve XV. táblájának reprodukciója alapján történt. Az ott említett, de bibliográfiailag nem pontosan meghatározott „frankfurti planétáskönyv”-et Peter CREUTZER *Planeten Büchlin*-jét 1568-ban Weigand HAN örökösei kiadásában Nikolaus BASSE nyomtatta Frankfurtban (ZINNER 2452 — E kiadás egy példányát az ulmi Stadtbibliothek őrzi.).

155. SOLTÉSZNÉ i. m. 136. l. 95. sz., ill. XXIX. tábla 2. sz. Mérete nem az itt megadott 65×54, hanem 53×66 mm. — Ugyanez a kép az A₃a lapon kívül a G₁a lapon másodszor is előfordul a kötetben belül.

156. SOLTÉSZNÉ i. m. 136 l. 96. sz. — Átmérője 60—61 mm.

157. SOLTÉSZNÉ i. m. 136. l. 97. sz. — Mérete 66×54 mm.

158. SOLTÉSZNÉ i. m. 136. l. 98. sz. — Mérete 54×66 mm.

159. SOLTÉSZNÉ i. m. 136. l. 99. sz. — Mérete 54×66 mm.

160. SOLTÉSZNÉ i. m. 136. l. 100. sz. — Mérete 53×66 mm.

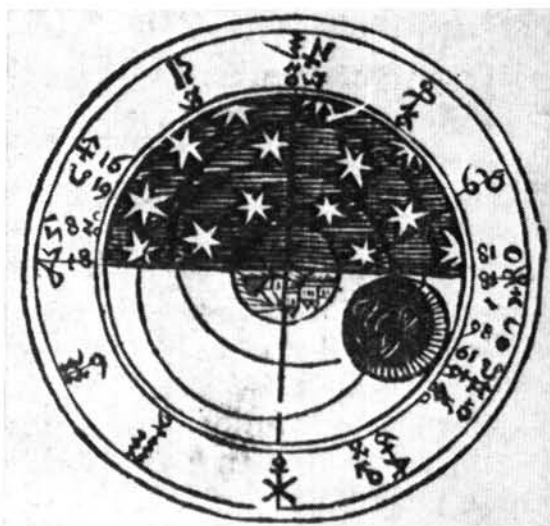
161. SOLTÉSZNÉ i. m. 136. l. 101. sz. — Mérete 60×85 mm.

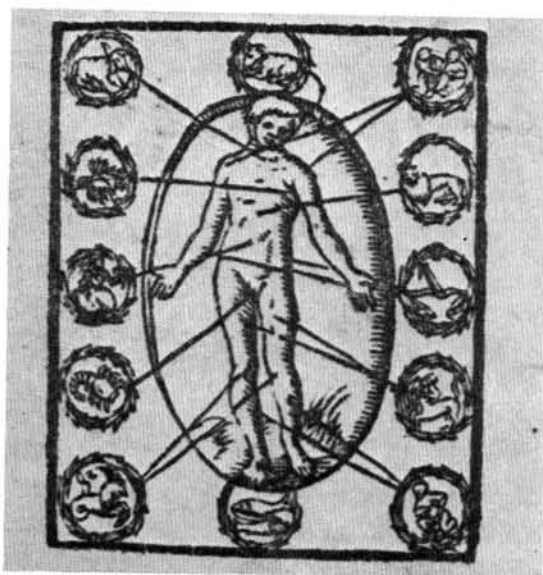
14. ábra. A hét bolygó
ábrázolása a kolozsvári
csízióban

15. ábra. Az időjárást figyelők képe a kolozsvári csízióban (G_{1a} lap)

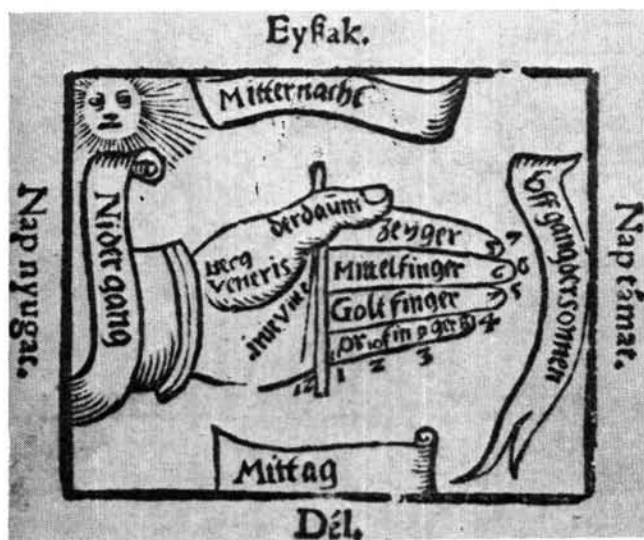
16. ábra. Az újhold égi helyzetének bemutatása a kolozsvári csízióban (F_{4b} lap)

17. ábra. Illusztráció az érvágási tanácsadóhoz a kolozsvári csízióban (I_{2a} lap)

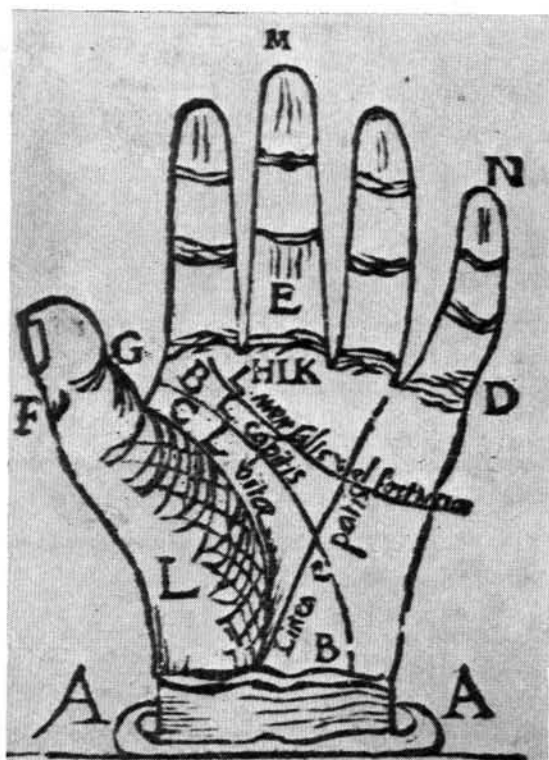
18. ábra. A holdfázisok bemutatása a kolozsvári csízióban (M_{3a} lap)

19. ábra. Illusztráció az ún. kézi kompasztom használatához a kolozsvári csízióban (M₄a lap)

20. ábra. Útmutató az ún. kézi kompasztom használatához a szabadban a kolozsvári csízióban (N₂ lap)

21. ábra. Illusztráció a tenyérjóláshoz a kolozsvári csízióban (0, b lap)

során.¹⁶² A négy évszak ábrázolásának méretei mindkettőben (Kolozsvár M_3a , ill. Frankfurt 3a) azonosak, és különösen a tavasz és a tél ábrázolása esetében jól felismerhető hasonlatosságot mutatnak (22. ábra). Ugyanez a helyzet a holdfázisokat bemutató metszettel, azzal a megjegyzéssel, hogy míg Frankfurtban (3b) két ember tartja kezében a holdsarlókat (23. ábra), addig Kolozsvárott (M_3a) egyetlen személy a két kezében. Egyértelmű a hasonlatosság az ún. kézi kompasztom illusztrációjául szolgáló kép (24. ábra) esetében is (M_4a , ill. 38b). Ezt a benyomást a csaknem azonos kompozíciót túlmenően a német nyelvű feliratok teljes megegyezése fokozza.

SOLTÉSZNÉ megállapítása szerint a kolozsvári hónapképek is az *Astronomia Teutsch* említett kiadásában láthatók nyomán, de leegyszerűsítve készültek.¹⁶³

162. Vö. 125. jegyzet.

163. *Művészettörténeti Értesítő*. 1957. 152–153. l. — Utóbb e metszetekkel kapcsolatban nem ennek, hanem a Beham-féle előképnek ismertetésére került sor (vö. 147. jegyzet). A hónapképek nem az *Astronomia Teutsch* illusztrációival, hanem sokkal inkább a *Temporal*-nak 1561 tájt Frankfurtban Weingand HAN és Georg RAB gondozásában megjelent kiadásában levőkkel mutatnak hasonlóságot. Ennek egy példányát az Országos Széchényi Könyvtár az Ant. 3534. jelzetű kötetében az említett *Astronomia Teutsch* után kötve őrzi (vö. 242. jegyzet).

22. ábra. Az évszakok ábrázolása az „Astronomia Teutsch” 1564. évi frankfurti kiadásában (3a lap)

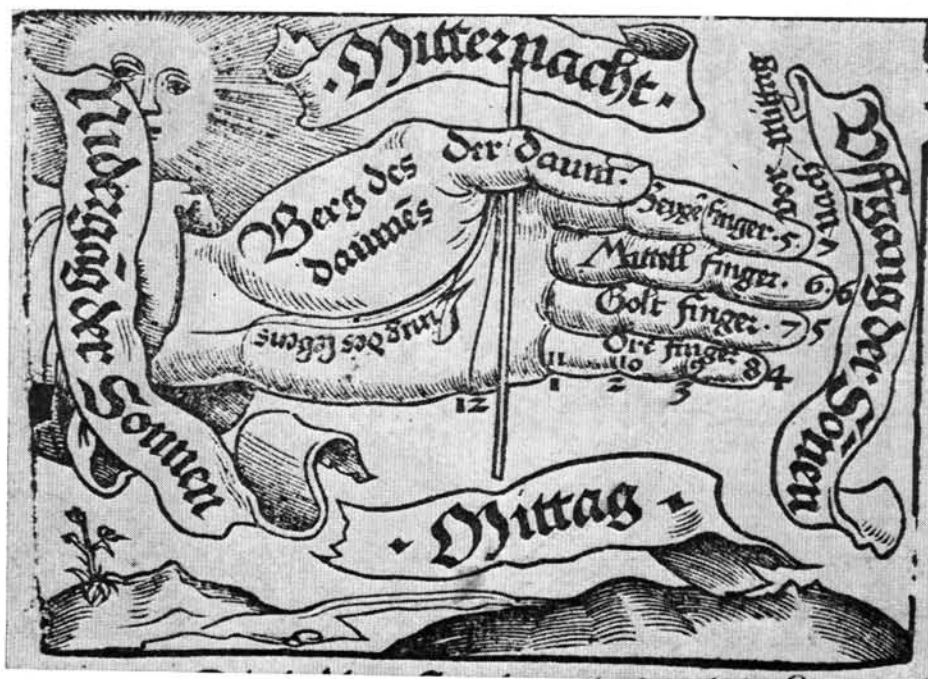
A két kiadvány közötti ikonográfiai összefüggés legmeggyőzőbben azonban a hét planéta ábrázolása ismerhető fel.¹⁶⁴ A 70×40 mm méretű és ugyancsak keret nélkül készült frankfurti metszetek (25. ábra) kitűnő képességű művész munkái, és kétségtelen mintái a kisebb alakú és gyengébb kvalitású kolozsvárinak (L_{3a}—M_{1b}, ill. 61a—66b). Az 1564. évi *Astronomia Teutsch* kötetben ez a hét metszet a kolozsvári *Cisio*-val és a már fentebb említett 1568. évi frankfurti CREUTZER-féle *Planeten Büchlin*-nel¹⁶⁵ ellentétes testtartásban, vagyis tükörképszerűen, de

164. SOLTÉSZNÉ szerint „Ezek a metszeteken már kevésbé érezhető a frankfurti illusztrációk hatása” (*Művészettörténeti Értesítő*. 1957. 153. l.). Ezzel szemben a nyilvánvaló összefüggés itt is éppen olyan jól felismerhető, amint ezt SOLTÉSZNÉ az 1568. évi frankfurti planétáskönyv és a kolozsvári bolygóábrázolások között részletesen leírta (*A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. 70—71. l.).

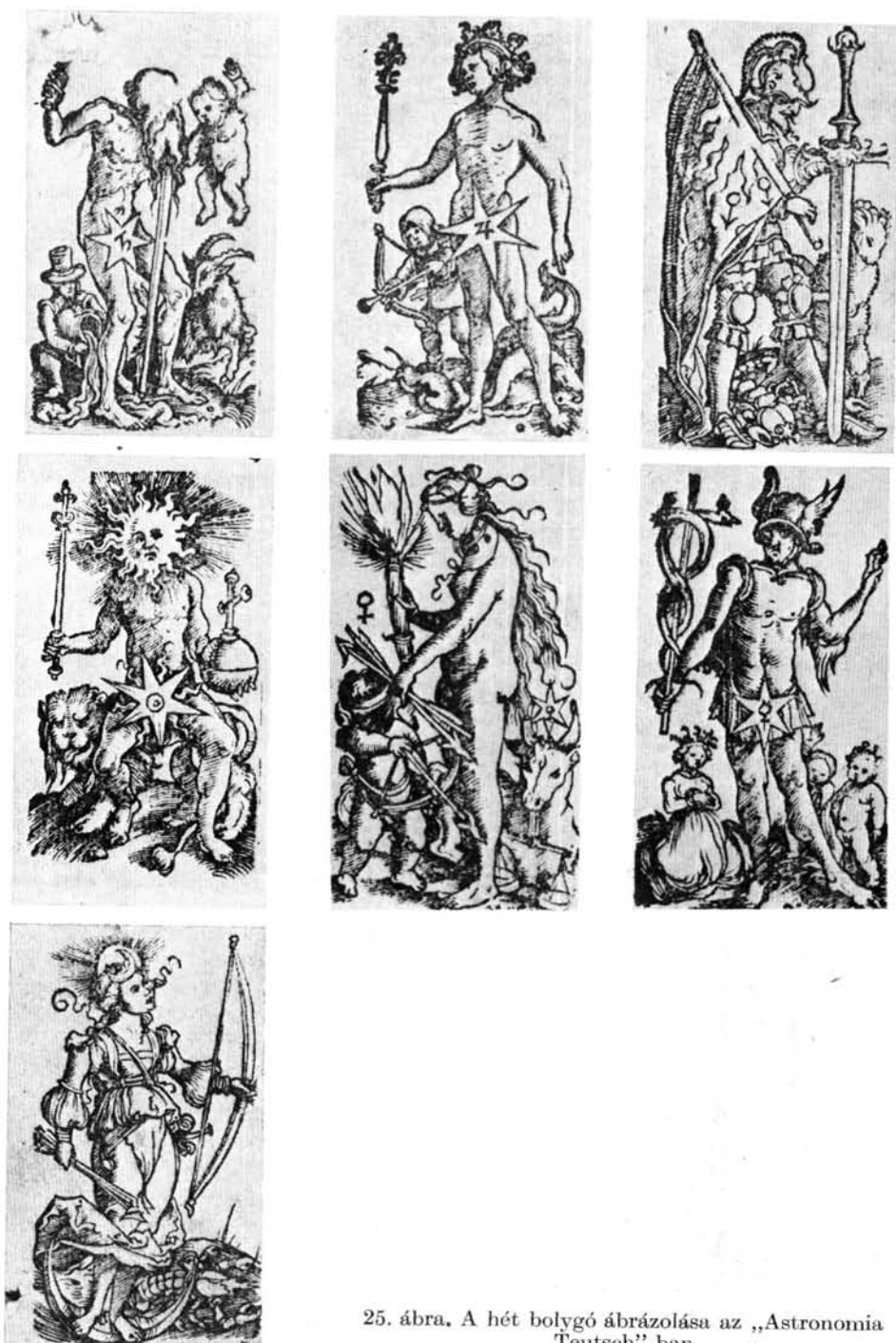
165. Vö. 154. jegyzet.

23. ábra. A holdfázisok bemutatása az „Astronomia Teutsch”-ban (3b lap)

24. ábra. Illusztráció az ún. kézi kompasztom használatához az „Astronomia Teutsch”-ban (38b)

25. ábra. A hét bolygó ábrázolása az „Astronomia Teutsch”-ban

pontosan azonos kompozícióban ábrázolja a hét planétát. E nagyobb alakú frankfurti metszetek nyilván Christian EGENOLFF tulajdonát képezték, mert 1568-ban az ő örökösének kiadásában megjelentetett *Astronomia Teutsch*-ban látható illusztrációknak dúcait ő használta már korábbi, 1528–1530 között Strassburgban folytatott tevékenysége során. A csízió szövege szempontjából számításba vehető források között már említett *Temporal* c. kiadvány¹⁶⁶ előfutáraként EGENOLFF műhelyében látott ugyanis napvilágot a REGIOMONTANUSnak tulajdonított *Natürlicher Kunst der Astronomie* c. összeállítás 1528-ban, majd 1529-ben.¹⁶⁷ Már itt megtalálhatók — természetesen még kevésbé használt állapotban — ezek a negyven évvel később Frankfurtban újra feltűnt planétaábrázolások.¹⁶⁸ Jogosnak tűnik annak feltételezése, hogy mind az 1568. évi frankfurti, CREUTZER-féle *Planeten Büchlin*, mind a kolozsvári *Cisio* eme illusztrációjainak előképe ez az EGENOLFF-féle sorozat volt.

Talán nem felelőtlen, ha e hipotézis mentén haladva, arra a következtetésre jutunk, hogy Kolozsvárott 1592-ben az EGENOLFF-FÉLE műhelyben használt metszetek alapján készített dúcokkal nyomtattak. Az ún. kézi kompasztom német nyelvű feliratai alapján még az a feltevés is megkockáztatható, hogy ezeket talán nem is Erdélyben, hanem még Németországban, talán éppen Frankfurtban állították elő. A 16. század végétől a frankfurti vásárokon — többek között — nem csak kinyomtatott könyveket, de azok előállítására szolgáló felszerelési tárgyakat (matricák, öntött betűk stb.) is vásárolhattak a távoli országokból odaérkező érdeklődők. Nem lehetetlen, hogy közvetlenül, vagy más városbeliek közvetítésével ilyen módon jutott el a kolozsvári csíziók illusztrálására szolgáló metszetek egy része Erdélybe. A hónapképek között nem található augusztus¹⁶⁹ hiányának magyarázata természetesen sok minden lehet: megsérült, elveszett stb. Nem zárható ki azonban az a lehetőség sem, hogy valamelyik igényesebb németországi műhely olcsón túlادott hiányossá vált sorozatán. A szegényesebb felszerelésű hazai nyomdák kezdettől fogva igénybe vettek csonka, néha már csak egy-két darabból álló iniciálé sorozatokat,¹⁷⁰ amelyeknek legalább is egy részét máshonnan selejtezhették ki.

Mind a szöveg, mind az illusztrációk vizsgálata tehát arra a következtetésre vezetett, hogy a kolozsvári csízió elkészítéséhez német nyelvű és németországi, feltehetően frankfurti népkönyvek szolgáltak alapul. Az eddigi kutatások alapján nem sikerült azonban olyan kiadványra bukkanni, amely egyedül szolgált volna a kolozsvári kiadvány forrásául. Feltehető tehát, hogy több mű felhasználásával szerkesztették össze a magyar csíziót.

166. Vö. 138. jegyzet.

167. ZINNER 1365. és 1393. sz.

168. Az 1529. évi kiadásnak a londoni British Library-ban 8560. bb. 46. jelzet alatt őrzött példányáról készült fénymásolatokat ugyancsak G. J. ARNOLDnak köszönhetem.

169. Vö. 149. jegyzet.

170. SOLTÉSZNÉ i. m. 43. I. és IX. tábla.

Az 1592. évi kolozsvári csízió szerkesztője

A kiadvány sajtó alá rendezője az előszóban „a kolozsvári könyvnyomtató Gáspár”-ként jelölte meg magát. Ennek alapján a szakirodalom a kezdetektől¹⁷¹ szinte a legújabb időkgig¹⁷² minden további nélkül ifj. HELTAI Gáspárnak tulajdonította e feladat elvégzését. Néhány más korabeli, kolozsvári kiadvány esetében is a szerkesztő a „typographus” anonymitása mögé rejtőzködött.¹⁷³ Éppen ezek egyike, az 1591-ben napvilágot látott *Magyar arithmetica* esetében mutatta ki GULYÁS Pál, hogy ennek azonosítása a fiatalabb HELTAIval hibás, majd a „typographus” személyét a kolozsvári műhely faktoraként általa feltételezett Jakob KLÖSS-ben kereste.¹⁷⁴ (Azóta kiderült, hogy a későbbi bártfai nyomdász kolozsvári tevékenysége semmivel sem bizonyítható, mert az ezzel kapcsolatos hipotézis tévedésen alapult.¹⁷⁵) GULYÁS gondolatmenetével párhuzamosan azonban joggal kétségbe vonható a *Cisio* esetében is ifj. HELTAI Gáspár szerepe, és „a kolozsvári könyvnyomtató Gáspár” sokkal inkább Caspar SCHESPURGENSIS-szel azonosítható.¹⁷⁶ Ő volt az, aki HELTAINE halálát követően 1583-ban az akkor még kiskorú ifj. HELTAI¹⁷⁷ helyett a kolozsvári műhelyt vezette.¹⁷⁸

Az 1592. évi kolozsvári csízió további kiadásai

A hivatkozott előszó keltezése: Kolozsvár 1590. május 21. Ennek alapján feltételezhető, hogy az 1592. évi csízió címlapján álló „újonnan kiadott” megjelölés nem a kelendőseget bizonyító, egyszerű üzleti fogásul szolgált, hanem valóban korábbi megjelenésre utal. Így elfogadható, hogy a magyar csízió első kiadása már 1590-ben látott nyomtatásban napvilágot Kolozsvárott, de abból példány vagy nem maradt fenn, vagy eddig nem került elő.¹⁷⁹ Ez nem rendkívüli jelenség, hiszen az akkoriban gyakran forgatott kiadványok (pl. énekeskönyv, tankönyv) túlnyomórészt nyomtalanul elpusztultak, így szinte a csodával határos — különösen az ilyen rendkívül kedvelt népkönyv esetében —, ha azokból, mint az 1592. évi kiadásból egy példány fennmaradt. Különösen értékes és jelentős, hogy a MTA Könyvtárának unikumában mind a hatvan levél megtalálható, bár ezek közül kilenc több-kevesebb hiánnyal.¹⁸⁰

171. *Új Magyar Múzeum*. 1853/II., 190. l., TOLDY Ferenc — *Századok*. 1869. 37. l., KNAUZ Nándor — RMK I 256. — Vö. 261. jegyzet.

172. GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 104. l. — SOLTÉSZNÉ i. m. 68. l. — FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. II. Bp. 1967. 186. l.

173. 1589: RMNy 626 — 1591: RMNy 665.

174. *Magyar Nyelv*. 1930. 299—302. l.

175. *Magyar Könyvszemle*. 1964. 352. l., BORSA Gedeon.

176. RMNy 684.

177. Az 1586. július 27-én elhunyt Johann FEMMICH-nek, a kolozsvári iskola rektorának emlékére megjelent egyleveles nyomtatványban *Impressum a discipulo Caspare Helti* olvasható (RMNY 587). Így amikor 1582-ben elhunyt édesanyja után a nyomdát örökölte (*Magyar Könyvszemle*. 1960. 440. l., HERPEI János), fiatal kora miatt még nem volt teljesen jogképes (FITZ 172. jegyzetben i. m. 182. l.). Hasonló volt a helyzet korábban HOFFHALTER Rudolf esetében is (*Magyar Könyvszemle*. 1970. 371—372. l., BORSA Gedeon).

178. RMNy 527.

179. RMNy 643.

180. C₁, E₃, F₂, F₃, H₃, I₄, K₄, M₃, N₂ jelzésű levelek.

JANKOVICH Miklós írt a kolozsvári csízió 1580. évi kiadásáról is.¹⁸¹ SZABÓ Károly, jóllehet maga is arra gyanakodott, hogy ez tévedés 1590 helyett, felvette bibliográfiájába.¹⁸² SZABÓ aggálya teljesen megalapozott, így az 1580. évi kiadás joggal törölhető.¹⁸³

A kolozsvári csízióval kapcsolatban FITZ József megjegyzését, miszerint „naptárakat évről évre szoktak kiadni”,¹⁸⁴ nem lehet elfogadni, hiszen itt nem egyetlen évre megjelentetett kalendáriumról, hanem öröknaptárról van szó. A fennmaradt 1592. évi kiadásban is a változó ünnepek ideje nem csupán egyetlen esztendőre, hanem az 1592–1600 közötti időközre kiszámítva található.

Jóllehet éppen az előző hivatkozott datálása alapján az 1590. év előtt nem, de 1592 után a csízió még további kiadásai — ha nem is minden esztendőből — de nem valószínűtlenek. Hiszen e kiadvány, amely magyar nyelven utóbb több-száz éves életűnek bizonyult hazánkban, nyilván igen kelendő lehetett már a 16. század végén is. Ehhez az egyszer már beszerzett illusztrációk rendelkezésre álló dúcai újra és újra felhasználhatók voltak, így a sok képpel ellátott, ezért az olvasók számára még inkább vonzó és ennek következtében az eladó számára kedvező áron forgalomba hozható kolozsvári csízió további kiadásainak előkerülése, ha biztossággal nem is remélhető, nem okozna meglepetést.

A fentieket megerősíteni látszik az a körülmény is, hogy az 1592. évi csízióból ismert fametszetek közül több is, még sokáig kimutatható a kolozsvári nyomdában.^{184a} Így a nagy alakú hónapábrázolások közül a januári 1699-ben,^{184b} a kisalakú állatövi jelek közül pedig a vízöntő 1701-ben,^{184c} az ikrek 1697-ben és 1702-ben,^{184d} míg a mérleg 1696-ban és 1700-ban^{184e} került egy-egy ma ismert kolozsvári kiadvány címlapjára díszítőelemként. De az említett és ikreket ábrázoló dúc még 1805-ben is szerepelt a kolozsvári református kollégium nyomdájának leltárában.^{184f}

Más hazai csízió-kiadások

A kolozsvári csízióban használt többféle illusztráció közül a planétaábrázolások, az állatövi jelek képei, az érvágáshoz szolgáló illusztráció és a hónapképek — természetesen más és más metszetben — több más hazai nyomda termékeiben is feltűntek a 16. század utolsó és a 17. század első negyedében. Így a Joannes MANLIUS által 1588-ban Monyorókeréken készített FRANKOVICS-féle, orvosi taná-

181. *Tudományos Gyűjtemény*. 1829/XII. 80. l.

182. RMK I 167.

183. RMNy 643.

184. A 172. jegyzetben i. m. 186. l.

184a Erre figyelmet Haiman György volt szíves felhívni, akinek „Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipografus” c. munkájában (Bp. 1972) több illusztráció is látható erre.

184b RMK I 1539, címlap — Haiman i. m. 87. l., 62.11 ábra, ill. 67. példa.

184c OSZK RMK I 1623/a, címlap.

184d RMK II 1879, címlap és RMK II 2108, címlap — Haiman i. m. 87. l., 62.15 ábra, ill. 39. példa.

184e RMK I 1486, címlap és Sztripszky II 2166/372, címlap — Haiman i. m. 86. l., 62.6 ábra, ill. 29. és 85. példa.

184f Ezt az adatot külön is köszönöm Haiman Györgynek, aki erre a volt Erdélyi Múzeum levéltárában őrzött inventárium 66. lapján Nr. L. jelű tétel alatt bukant, majd velem közölni szíves volt.

csokat tartalmazó kötetben¹⁸⁵ a bolygók közül Jupiter, Mars és Sol ábrázolása található.¹⁸⁶ Az átlagban 69×41 mm méretű keretbe foglalt metszetekről SOLTÉSZNÉ megállapította, hogy külföldi mércével mérve is igen színvonalasak, így azokat a nyomdász feltehetően Laibachból hozta magával,¹⁸⁷ ahol dolgozott, mielőtt 1582-től hazánkban kezdett el tevékenykedni. Érdekes, hogy ugyanennek a FRANKOVICS-féle munkának első, 1585-ben készült kiadásában, amely különböző könyvtáblákból kiáztatott részeiből immár csaknem teljes egészében ismeretessé vált,¹⁸⁸ ezek a metszetek nem láthatók.

Ugyancsak 1588-as évszámmal jelent meg Theodorus RHELASUS álnév alatt az a *Fröliche Practick*, amely „auff den Meridian dess gantzen Teutschen Landes gestellt” a „Clausenburg in Siebenbürgen” megjelöléssel látott napvilágot. Ennek alapján RÁTH György¹⁸⁹ a kiadványt hazai nyomtatványnak tartotta. CZAKÓ Elemér¹⁹⁰ és SOLTÉSZ Zoltánné¹⁹¹ a címlapon látható Saturnus és Mars metszetet¹⁹² a kolozsvári G. C. mester munkái, ill. az ottani műhely felszerelése közé sorolta. Megállapítást nyert azonban, hogy az említett kiadványban nemcsak a szerző neve, de a megjelenés helye is koholt, mert azt Samuel APIARIUS bázeli nyomdájában állították elő.¹⁹³

Jakob KLÖSS bátfai műhelyében készült 1612-ben Joannes BOCATIUS *Hexasticha votiva* c. munkája¹⁹⁴ feltűnően gazdag fametszetes díszítéssel. Ezek közül különös figyelmet érdemelnek a planéták és az állatövi jelek. Az átlagban 50×32 mm méretű, keret nélküli sorozat hét bolygója közül négy (Saturnus, Mercurius, Mars és Sol) öt ízben fordul elő (26. ábra),¹⁹⁵ míg a $23-24$ mm átmérőjű koszorúba foglalt 12 zodiakális jel közül hat (Aries, Gemini, Virgo, Libra, Sagittarius és Aquarius) kilenc alkalommal (27. ábra).¹⁹⁶ A Mars bolygónak ugyanez a metszete bátfai magyar naptárakban még később és többször is előfordul: így az 1621. évi,¹⁹⁷ valamint az 1634. évi kalendáriumban,¹⁹⁸ mint az év „regnáló planétája”.

Jakob THILO szebeni műhelyében, mint a kolofonjában legpontosabban datált hazai kiadvány, 1618. augusztus 5-én délután háromkor készült el VÁSÁR-

185. RMNy 617.

186. 29a: Jupiter, 71b: Mars és 7b: Sol. — SOLTÉSZNÉ i. m. 147. l. 25–27. sz. és LXVIII. tábla 6–8. sz.

187. I. m. 115. l.

188. RMNy 532. — *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972.* 173–174. l. és 1973. 191–193. l.

189. SZTRIPSKY II 2484/32 — ZINNER 2943.

190. *Az íparművészet könyve.* I. Szerk. RÁTH György. Bp. 1902. 480. l.

191. I. m. 136. l.

192. Saturnus 68×44 mm, Mars 66×48 mm.

193. RMNy App. 51.

194. Ennek az érdekes kiadványnak első ismertetését — kézirat alapján — HARSÁNYI István végezte el (*Magyar Könyvszemle.* 1913. 242. l.), majd PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán már az időközben a Todoreszku-gyűjteménytől (AKANTISZ Viktor: *Dr. Todoreszku Gyula és neje, Horváth Aranka régi magyar könyvtára.* Bp. 1922. 33. l.) előkerült példány alapján írta le (*Magyar Könyvszemle.* 1930. 304. l.).

195. Saturnus: B_{1a} — Mercurius: B_{1b} — Mars: B_{3a} — Sol: B_{7a} és D_{2b}.

196. Aries (Kos): B_{8a} és D_{2a} — Gemini (Ikrek): D_{1b} — Virgo (Szűz): B_{8b} és C_{5b} — Libra (Mérleg): D_{8a} — Sagittarius (Nyilas): A_{5a} és B_{1a} — Aquarius (Vízöntő): A_{7b}.

197. RMK I 508, C_{2a} lapon.

198. SZTRIPSKY I 1937/144, C_{1b} lapon.

26. ábra. Négy bolygó ábrázolása a bártfai Klöss-nyomdában

HELYI KERESKES Ferenc *A szomorúságról örömmé változó versek* c. munkája.¹⁹⁹ Ennek utolsó lapján látható a Marsot ábrázoló 65×55 mm méretű keretes fametszet. Ugyanehhez a sorozathoz tartozik az a Saturnus kép, amely az 1606. évre szóló, szebeni magyar naptár²⁰⁰ E-ívének végén áll. Ugyanebben a nyomdában igen primitív kivitelű és rendkívül megviselt állapotban levő fametszetet is használt SIMON GRÜNGRASS az érvágási tanácsadás illusztrálására. Ennek kompozíciója lényegében azonos a kolozsvári csízióból már megismerttel.²⁰¹ A szebeni illusztrációban a középen levő emberalak körben áll, amelyet kívülről vesznek körül az állatövi jelek képei. Ezeket azután újabb, második kör fogja keretbe. Ez a metszet az említett 1606. évi magyar naptárnak²⁰² ugyancsak az utolsó, E-jelzésű ívéen, továbbá az ugyanerre az esztendőre készült német nyelvű kalendárium²⁰³ D₈b lapján, végül az 1607. évi magyar naptár²⁰⁴ C₃b lapján is látható.

199. RMK I 483.

200. *Új Idő* (Brassó), 1965. február 25. Gernot NUSSBÄCHER.

201. Vö. 157. jegyzet.

202. Vö. 200. jegyzet.

203. *Volkszeitung* (Kronstadt). 1965. április 9. Gernot NUSSBÄCHER.

204. Vö. 200. jegyzet.

27. ábra. Hat állatövi jegy a bártfai Klöss-nyomdában

Ilyen „Érvágásról való figura” felbukkant Kassán is, ahol az 1628-ra szóló naptár²⁰⁵ utolsó lapján található. A 75×58 mm méretű keretbe foglalt metszet rendkívül használt, szinte már a felismerhetetlenségig lekopott. Kompozíciója megegyezik a Kolozsvárott használtéval. Különböző ezt az 1592. évi eszűióban szerepelt fametszetet²⁰⁶ erősen megviselten, számos helyen kitöredezett kerettel később is újra meg újra felhasználták a HELTAL-nyomdában. Megtalálható ugyan is az 1631,^{206a} 1632.²⁰⁷ és 1633. évi²⁰⁸ kolozsvári magyar naptár utolsó lapján.

Ugyancsak a kolozsvári 1631. évi naptárban^{208a} újra lenyomatták az újhold

205. SZTRIPSKY I 1915/122 levéltári adat alapján (*Magyar Könyvszemle*, 1911. 157. l., KEMÉNY Lajos ismerette, majd a Todoreszku-gyűjteményből (AKANTISZ Viktor: *Dr. Todoreszku Gyula és neje, Horváth Aranka régi magyar könyvtára*. Bp. 1922 7. l.) előkerült példányt PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN ÍRTA LE (*Magyar Könyvszemle*, 1929. 214. l.).

206. Vö. 157. jegyzet.

206a. RMK I 1791, E_{8a} lapon.

207. RMK I 621, E_{8b} lapon.

208. RMK I 629, E_{8b} lapon.

208a. RMK I 1791, E_{7b} lapon.

égi helyzetét ábrázoló fametszetet, amely szintén már az 1592. évi csízióból ismeretes.^{208b}

A magyar csízióból megismert illusztrációk közül a hónapábrázolások²⁰⁹ képezik a különböző hazai műhelyekben fellelhető fametszetek leggazdagabb csoportját. A 12 képből álló sorozat vagy teljes egészében, vagy több-kevesebb hiánnyal Kolozsváron kívül még öt más nyomda termékeiben fellelhető a 16. század utolsó és a 17. század első évtizedeiben. Időrendben ezek közül első a Nagyszombatban kiadott kalendáriumokban, a mai ismeretek szerint 1579-től²¹⁰ 1607-ig²¹¹ használt, 26×59 mm méretű sorozat, amely a hónapnak megfelelő állatövi jel képét felhőkaréjban a jobb felső sarokban jeleníti meg.²¹² MANTSKOVIT Bálint Detrekón a BORNEMISZA-műhelyben az 1582. évre kiadott naptárát²¹³ 30×58 mm méretű fametszetes hónapképekkel díszítette, amelyben a zodiakális jelek, ugyancsak felhők között, a bal felső sarokban láthatók.²¹⁴ A Joannes MANLIUS és utóda, FARKAS Imre nyomdájában készült, s a közelmúltban előkerült 1604. évre szóló naptárban²¹⁵ tűntek fel először a $21-24 \times 57$ mm méretű fametszetes hónapábrázolások, ahol is az állatövi jelek felhők között középen fent találhatók. Ez alól egyedül a májusi kép kivétel, ahol az Ikrek jelképe a jobb felső sarokban áll. A műhely e fametszeteket — a mai ismeretek szerint — az 1635. évre szóló kalendáriummal²¹⁶ bezárólag használta naptárjai illusztrálására. Daniel SCHULTZ kassai nyomdája az 1625.²¹⁷ és az 1631.²¹⁸ évi naptárakban jelentette meg azt a 24×62 mm méretű hónapképsorozatot, amelyen zodiakális jelek ugyan nem szerepelnek, ellenben több képen az 1620. évszám,²¹⁹ ill. egy kurzív verzális H vízszintes szárába középen belekulesolódó S betűből kialakított szignó²²⁰ látható. A Jakob KLÖSS bártfai műhelyében készült és az 1631. esztendőre szóló kalendáriumban²²¹ $25-26 \times 56-57$ mm méretű fametszeteken a hónapok állatövi jelei kettős körívvel elválasztva a jobb felső sarokban foglalnak helyet.

Visszatérve a szebeni Mars ábrázolásra,²²² miután az azt keretező fametszet

208b Vö. 156. jegyzet.

209. Vö. 146. jegyzet.

210. RMNy 441.

211. *Magyar Könyvszemle.* 1929. 96. l., PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán. Az ismertetett példány a Todoreszku-gyűjteményből származott (AKANTISZ Viktor: *Dr. Todoreszku Gyula és neje, Horváth Aranka régi magyar könyvtára.* Bp. 1922. 4. l.).

212. SOLTÉSZNÉ i. m. 104–105. l., 144. l. 9–20. sz. és LVI. tábla.

213. RMNy 487.

214. SOLTÉSZNÉ i. m. 98–99. l., 142. l. 1–11. sz. és XLIX. tábla. — A januári kép nem maradt fenn, míg a májusi hiányzik a reprodukcióból.

215. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1972. 186–188. l., BORSA Gedeon.

216. RMK I 641. — A februári és márciusi képek végig hiányoznak.

217. A megjelenési hely feltüntetése nélkül: *Magyar Könyvszemle.* 1908. 74. l. — A decemberi képet a töredék már nem tartalmazza.

218. *Magyar Könyvszemle.* 1929. 215–216. l., PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán. Az ismertetett példány a Todoreszku-gyűjteményből származott (AKANTISZ Viktor: *Dr. Todoreszku Gyula és neje, Horváth Aranka régi magyar könyvtára.* Bp. 1922. 8. l.).

219. Március, május, június és augusztus.

220. Március, június, július(?) és szeptember.

221. SZTRIPSKY I 1925/132. — A csonka unikumban a sorozat augusztussal zárul.

222. Vö. 199. jegyzet.

a Brassóban 1557-ben megjelent *Novum Testamentum*-ból ismert,²²³ GULYÁS Pál arra következtetett, hogy e planétaábrázolás „egy ma már elveszett brassói cisio illusztrálására szolgált”.²²⁴ E feltételezés túlságosan messzemenőnek látszik. A 16. századi brassói nyomda utolsó emléke 1594-ből származik.²²⁵ A műhely új felszereléssel, metszetekkel — eltekintve a szászok statutumának Szeben vezetése alatt közösen készült két kiadásától²²⁶ — már ezt megelőzően évtizedeken át nem gyarapodott. Így, ha ugyan egyetlen planétaképből önálló, csíziójellegű, asztronómiai kiadványra következtetni szabad, úgy annak megjelenési helyét inkább Szebenben, idejét pedig még az említett²²⁷ Saturnus ábra 1605. év végén történt megjelenése előtt kell keresni.²²⁸ Erre az ad lehetőséget, hogy az említett THELO műhelyből egy 1616. évi *Traumbüchlein* került elő.²²⁹ Mindez más, ilyen jellegű, német népkönyv feltételezését esetleg elfogadhatóvá teszi, bár nem bizonyítja. Még nagyobb óvatosságra kell, hogy készítsenek a messzemenő következtetésekkel szemben az említett *Manlius*-féle planétaképek. Ezeket feltehetően készen, sőt használtak (esetleg csonka sorozat formájában) szerehette be Németországból. Hogy azután valamely asztronómiai jellegű népkönyv megjelentetéséhez fel is használta volna ezeket, az ugyan nem zárható ki, de bizonyításához, sőt még valószínűsítéséhez is elégtelenek a rendelkezésre álló adatok. A bolygóábrázolások megszerzését ugyanis, amint ezt az említett szebeni példa is mutatja,²³⁰ már csak az évente kiadott naptárakban az ún. regnáló planétáknak illusztrálási szándéka is indokolja.

Jóval több a valószínűsége valami csíziószerű kiadványnak és jogosabbnak tűnik ennek kikövetkeztetése a bártfai *Klöss*-műhelyből, annak 1597-ben történt alapítása és a négy planétakép, valamint a hat állatövi jegy fametszetének említett, 1612. évi feltűnése között. Különösen figyelemre méltó, hogy a bolygók ábrázolása milyen nagy hasonlatosságot mutat mind méretben, mind kompozícióban, egyrészt az azonos testtartást mutató, Kolozsvárott használt metszetekkel, másrészt az 1568. évi frankfurti planétáskönyvben²³¹ találhatókkal, jöllehet a három sorozat kisebb részleteiben világosan és könnyen megkülönböztethető egymástól. E metszetek felhasználásával előállított bártfai asztronómiai népkönyv feltételezését tovább látszik erősíteni az a körülmény, hogy KLÖSS a *Fortuna* c. magyar nyelvű sorsvetőkönyvet is a kolozsvári HELTAL-féle műhelynek első ízben feltehetően 1594-ben elkészült kiadása²³² alapján jelentette meg. Így a csízió 1597 és 1612 között Bártfán történt akár teljes és pontos átvételének lehetősége is reális.

A kolozsvári csízió illusztrálására szolgáló metszetek jelentős része (hónapképek, planétaábrázolások, érvágó figura, az újhoid égi helyzetének ábrázolása) tehát az egy-egy évre kiszámított kalendárium díszítésére ugyancsak felhasznál-

223. RMNy 138, az apostoli leveleket tartalmazó rész címlapján. — Reprodukció: GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. XX. melléklet 2. sz. és SOLTÉSNÉ i. m. III. tábla 1. sz.

224. GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. III. Bp. 1961. 28. l.

225. RMNy 740.

226. RMNy 523 és 524.

227. Vö. 200. jegyzet.

228. RMNy App. 71.

229. *Volkszeitung* (Kronstadt). 1966. november 25. Gernot NUSSBÄCHER.

230. Vö. 200. jegyzet.

231. Vö. 154. jegyzet.

232. RMNy 747.

ható volt, és amint a fenti példák mutatják, ezzel a lehetőséggel a hazai nyomdák közül több élt is. Ezért a magyar csízió megjelentetésének valószínűsége ikonográfiai alapon (elsősorban az önállóan vésett állatövi jelek²³³ alapján), de még további érvekkel alátámasztva, a mai ismeretek alapján egyedül a bártfai KLÖSSFÉLE nyomda esetében fogadható el.

AZ 1650. ÉVI LŐCSEI CSÍZIÓ

A *Cisio magyar nyelven* csupán az 1592. évi kolozsvári kiadás egyetlen példányából ismeretes.^{233a} Ennek a változatos tartalmú magyar népkönyvnek a következő több mint félévszázadból nem maradt fenn egyetlen lapnyi töredéke sem. Hatása azonban nem múlt el nyom nélkül, amit a „*Cisio, azaz asztronómia-nak tudományának rövid értelemmel való leírása. A csillagoknak, planétáknak és égbeli jeleknek &c. külömb külömb természeteknek folyásáról, az embereknek négy féle complexiójáról, természetiről és tulajdonságiról, mindenik holnapban micsoda rendtartással az ember éljen mind ételben, mind italban, mind az aluvásban, förödésben, tisztulásban és érvágásban. A híres neves Király Hegy János írásából magyar nyelvre fordított és sok helyeken meg augealltatott*” c. kiadvány bizonyít (28. ábra). Ez a szöveg olvasható a címlapon, amelyet egy további, előcímvél előz meg. Ennek rektóján csak a „Cisio” szó áll kiemelő, nagy betűkkel szedve, verzóján pedig: „A nemzetes Pongracz Nagy Mihály László maga költségével nyomtatta ki Lőtsén. Vita brevis. Rex eris si recte viveris. Brevet Lőrinc által anno 1650.”²³⁴ Ez a nyolcadrét alakú kiadás a csízió új korszakát nyitotta meg, így szükséges ennek részletes vizsgálata, amelynek mind a szövegre, mind a kiadások történetére, valamint az illusztrációkra ki kell terjednie.

Az 1650. évi lőcsei csízió összevetése a kolozsvárral

Az első, de egyben legfontosabb megállapítás, amely a lőcsei és a kolozsvári kiadás szövegének összevetése során azonnal felmerül, hogy a kettő távolról sem azonos egymással. Erre már KÖNIG György is figyelte, de a részletes összehasonlítást nem végezte el.²³⁵ Ennek ellenére WEGER Imre a két említett város csízióját azonosnak tekintette, és megállapításait — HELTART emlegetve — lényegében a lőcsei szöveg alapján végezte.²³⁶

233. Vö. 196. jegyzet.

233a Ebbe a vásárnaptárba három helyen (márciusban = P_{2a}, augusztusban = P_{3a} és novemberben = P_{4a}) a korabeli kéz a következőket jegyezte be: „Sz. Gergely napján Colosvarat”, Szt. Lőrinc napjához „Colosvarat” és Mindszent napjához „Colosvarat”. Tehát a könyvet feltehetően Kolozsvárott, ill. annak közvetlenül könyvéken használhatták.

234. RMK I 1612, a kolozsvári Erdélyi Múzeum csonka példánya alapján. RÁTH György gyűjteményének teljes példányát ma a MTA könyvtára őrzi (Ráth 219a), amelyet a szakirodalom is regisztrált (*Magyar Könyvszemle*. 1880. 299. l. = SZTRIPSZKY I 1997a).

235. *Magyar Nyelvőr*. 1900. 256. l.

236. Vö. 116. jegyzet. — Az időnként így felmerülő ellentmondásokat az 1590. évi, példányból nem ismeretes kiadás (vö. 179. jegyzet) szövegének feltételezett eltéréseivel magyarázta (pl. 54. l.).

28. ábra. Az 1650. évi löcsei csizió (RMK I 1612 előzéklap és címlap)

Már a címlap szövege is lényeges eltérést mutat. Kolozsvárott ebben három elem (Cisio, Practica és Planétáskönyv) különböztethető meg. Lőcsén a „Cisio” szó után tartalomjegyzékszerű felsorolás következik, majd a szerző megjelölése is, akinek a munkájából magyarra fordították: „*Király Hegy János*”.

Az eltérések és összefüggések elemzése előtt a két cím egyetlen közös elemét, a „Cisio” szót érdemes szemügyre venni. A kolozsvári címlapon *Cisio magyar nyelven* áll, míg a hátlapon található tartalomjegyzékben a kötet húsz része közül elsőnek „Az magyar cisio” olvasható. Ez tulajdonképpen annak a kolozsvári földrajzi szélességre²³⁷ kiszámított öröknaptárnak a címe, amely a magyar „Cisio Janus” verses ünnepnaptár minden napra eső szótagját is tartalmazza. Tehát erről a kötött szövegű rigmusról előbb az öröknaptárat, majd az azzal kezdődő és igen vegyes tartalmú népkönyvet is a „Cisio” szóval jelölték. A kolozsvári kiadás „magyar nyelven”, ill. „magyar” megjelölése Lőcsén már elmaradt, ugyanakkor a „csízió” szónak ez a fogalombővülése most már végérvényessé vált. Létre jött ily módon a szónak a bevezetőben említett második értelme, amelyet a nyelvész szakirodalom²³⁸ „népszerű-tudományos leírás (1600 körül)” megjelöléssel közölt. Ennek helyesebb megfogalmazása a fentiek alapján inkább a „természetre vonatkozó egyes ismereteket és hiedelmeket tartalmazó népkönyv (1590)” lehetne.

Fontos eleme a lőcsei címlapnak az a közlés, amely szerint a csízió „a híres neves Király Hegy János írásából magyar nyelvre fordíttatott és sok helyeken megaugeálttattatott”. Ez egyben eligazítást nyújt a források kereséséhez is. „*Király Hegy János*” nem más, mint Joannes REGIOMONTANUS nevének magyarra fordítása. Az eredetileg Joannes MÜLLER nevű tudós Königsbergben született. E városnév latinus formája vált azután nemzetközileg ismert nevévé a híres asztronómusnak (1436–1476), aki átmenetileg Magyarországon is tevékenykedett. Foglalkozott a csillagászok által egyre inkább sürgetett naptárreform kérdésével is. Az ő nevével fémjelezték egyébként azt a *Temporal* című könyvet, amelyre — mint a magyar csízió számításba veendő forrására — már WEGER is felfigyelt.²³⁹

Az 1650. évi lőcsei csízió tartalma és forrásai

Sorra véve a lőcsei kiadás²⁴⁰ szövegének minden egyes részét — összevetve azt egyrészt a kolozsvári csízióval,²⁴¹ másrészt az említett, német nyelvű *Temporal*-al²⁴² — a következő megállapításokra juthatunk. A cím a *Temporal* fordítása, csupán a „Temporal” szó helyett áll a „Cisio” szó. Az ezt követő lapon kezdődő

237. Az itt megadott 47° 36' nem pontos, hiszen a város az északi szélesség 46° 46'-e alatt fekszik.

238. Vö. 24. jegyzet.

239. Vö. 116. jegyzet.

240. Ehhez az OSZK RMK I 834/b jelzetű címlap nélküli és a MTA könyvtára R 219/a jelzetű teljes példánya szolgált alapul.

241. Vö. 112. jegyzet.

242. Ehhez alapul e műnek Frankfurt am Main-ban Weygand HAN és Georg RAB által megjelentetett évszám nélküli, de 1561 tájára datálható kiadása szolgált, amelynek egy példányát az OSZK Ant. 3534 (2) jelzet alatt őrzi. — Vö. ZINNER 2268.

és „A keresztyén olvasónak” címzett előszó (A_3a-b) a kolozsvári (A_2a-A_3a) pontos átvétele, míg a „Más előljáró beszéd” (A_4a) és a „Lajstroma a dolgoknak” (A_4b-A_5a) a *Temporal*-ban a címlapot követő „Regiszter” (A_1b) és „Vorrede” (A_2a) felcserélt sorrendben közölt fordítása, ill. ennek és a kolozsvári tartalomjegyzéknek (A_1b) megfelelő adaptálása. A lőcsei kiadás öröknaptárt tartalmazó része (A_5b-C_1b), amelyet az említett lőcsei „Lajstrom” szövege „Cisio”-ként említ, némi módosítással Kolozsvárról (A_3b-D_3a) származik. A hónapanként közölt adatok közül a lőcsei kiadás elhagyta a napkelte és napnyugta, valamint a nappalok és éjszakák hosszának percre pontos közlését. Ezzel szemben megadja a hónapnak és a Hold ciklusának napszámát, az uralkodó állatövi jeleket, végül nem csupán a magyar, de a latin „Cisio Janus” szótagejai is olvashatók az év minden napja számára biztosított egy-egy sor végén. Az egyetlen lényegesebb, szerkezeti eltérés az, hogy a „sokadalmak”, vagyis a vásárok jegyzéke Lőcsén hónapankénti bontásban itt olvasható, míg a kolozsvári kiadásban ez a kötet végén egyetlen, önálló egységet képez (P_1a-P_4b). A négysoros szakaszokból álló hónapvers eltér a kolozsváriaktól. A lőcseinek januári kezdősora: „E hóban a húst füstben aszaltatom.”^{242a} Az „Officia XII. mensium” (C_2a) viszont ismét kolozsvári eredetű (E_1a).

A lőcsei csízióban ezután I–XLIV [helyesen XLIII] számozású, majd két további, számozatlan fejezet következik. Ezek közül az első 14 problémamentesen azonosítható a *Temporal* megfelelő fejezeteivel a megszorítással, hogy az utóbbi II. (Die Grösse einer deutschen Meil — A_3a) és IV. (Austeilung der Stunde — A_3b) fejezete kimaradt a magyar fordításból. I. A Föld kerekességéről, temérdekségéről és szélességéről (C_2b) = I. Von des Erdtreichs Umkreiss, Regiment, Dicke und Weite (A_2b-A_3a) — II. A csillagoknak a Földtől, mely messze legyenek és a planéták is mely nagyok (C_2b-C_3a) = III. Wie weit das Gestirn von der Erden und jeder Planet, sampt deren Gröss (A_3a-b) — III. Az esztendőnek elejéről (C_3a-b) = V. Wenn man das Jahr anfahet (!) (A_4a) — IV. A nap szökő esztendőről (C_3b-C_4a) = VI. Von dem Schaltjar (A_4a-b) — V. A napnak kezdetéről (C_4a) = VII. Von dem Tag (A_4b) — VI. Tábla, mely mutatja óránként, melyik planéta uralkodik mind éjjel, mind nappal (C_4a-b) = VIII. Tafel zu den Stunden der Planeten, Tags und Nachts (A_4b-B_1a) — VII. Következik immár a hét planétáknak természetéről, járásáról, a 12 égbeli jeleknek való házairól és az embereknek születésükről, és mindegyik planétának órájában mit legyen jó megcselekedni, mit nem jó (C_5a-D_3b) = IX. Hienach folget der sieben Planeten Natur, Lauff, irer Stunden, Eigenschafften, ire Wonungen in den zwölff Zeichen des Himmels und in dem Menschen, dassgleichen was in jedes Planeten Stund zu thun oder zu lassen sey (B_1b-C_4b) — VIII. A napnak járásáról az égbeli 12 jelek által (D_3b) = X. Von den Sonnen Lauff, durch die zwölff Zeichen (C_4b-D_1a) — (Itt a IX. fejezetszám, amelyet a tartalomjegyzék a „Tizenként égbeli jeleknek figurája” címmel említ, kimaradt, ill. ugyanúgy összevonásra került a következővel, mint a német eredetiben.) X. Az égbeli XII. jeleknek természetéről és a Napnak azokban való erejéről és cselekedetéről (D_4a-E_4b) = XI–XII. Erscheinung der zwölff Zeichen am Firmament, wie sie von den Menschen gesehen werden, sampt der Zeichen Heuser und der Sonnen Wirekung in denselben (D_1a-

242a Szövegkiadása: Régi Magyar Költők Tára XVII. század. VIII. Bp. 1976. 438–439. l.

E_3b) — XI. Tábla, melyből megismerni, mindegyik égbeli jegyben, mit kell művelni és mit nem, melyben a „j” jót, a „m” mérték szerint, „g” gonoszt jegyez (E_4b) = XIII. Hiernach folgt ein Canon, was in jedem Zeichen zu thun und zu underlassen sey, darinn „g” gut, „m” mittel und „b” böss bedeutet (E_3b) — XII. A hét planéták miképpen uralkodnak a Holdnak fénye szerint, és mikor szolgáltatnak szép, tiszta, nedves és esős időt (E_5a) = XIII. Wie die sieben Planeten regieren nach des Mondes Scheyn, und wenn sie schön, feucht oder nass Wetter geben (E_4a) — XIII. Hány óráig a Hold világa fenn légyen éjszaka (E_5a-b) = XV. Wie lang zu Nacht der Mon scheint zu erfahren (E_4b) — XIV. Jövendő időnek állapotját a Holdnak fényéből miképpen megismerhetni (E_5b-E_6a) = Zukünftig Wetter auss des Monds Schein zu erkennen (E_4b-F_2a).

A csízó XV. fejezetének a címe a *Temporal* következő, sorszám nélküli ábrája feliratának fordítása: XV. Figura, melyben az esztendőnek négy fertályának tulajdonságai, holnapi, égbeli jegyei és szelei megirattatnak (E_6a-b) = Ein Figur die vier Zeyt des Jars unnd einer jeden Zyet Eigenschafft und Art Monat Zeichen und Windt anzeigende (F_1a). Az ezt követő lőcsei szöveg, a „De quatour partibus anni” című latin verssel együtt (E_6b) azonban már a kolozsvári csízóból (M_2a-b) származik. A lőcsei XVI. Az esztendőnek négy idejéről, avagy részeiről (E_6b-E_7b) = *Temporal* XVII. Von den vier Zeyten des Jars (F_1b-F_2a). A Lőcsén ezt követő „Complexiones quatour partium anni” (E_7b) ezzel szemben kolozsvári eredetű (M_2b) szöveg. E helyen nem került átvételre a *Temporal* két fejezete: „XVIII. Was die Windt seyn” (F_2a-b) és „XIX. Von den Winden” (F_2b-F_3a), de az ezt követő 11 fejezet már igen: XVII. A szelekről. Hány a szél és micsoda legyen? (E_7b-E_8a) = XX. Was die Windt seind und welche (F_3a-F_4a) — XVIII. A négy elementomról (E_8b) = XXI. Von den vier Elementen Canon (F_4b) — XIX. A négy complexiónak tulajdonságáról (E_8b-F_1b) = XXII. Von den vier Complexionen der Menschen (F_1b-G_1b) — XX. Miképpen ember éljen, hogy jó egészsége legyen (F_1b) = XXIII. Von dem Regiment der Menschen (G_1b) — XXI. Az ember mint tartsa magát étel előtt (F_2a) = XXIII. Wie man sich von Essens taten soll (G_2a) — XXII. Az embereknek életéről közönségesképpen (F_2a-F_3a) = XXV. Vom Leben der Menschen in gemein (G_2a-G_3a) — XXIII. Az álmomról (F_3a-b) = XXVI. Vom Schlaf (G_3a-b) — XXIV. Purgációról (F_3b) = XXVII. Von der Purgation (G_3b-G_4a) — XXV. Orvoslásról (F_3b-F_4a) = XXVIII. Von Artzneyen (G_4a) — [Sorszám nélkül hozzányomtatva: Hasznos tanulság (F_4a) = XXIX. Ein gesunde Lehr Avicenne (G_4b) — XXVI. Fűdésről (F_4a-F_5a) = XXX. Von Baden (G_4b-H_1b).

Itt véget ér a lőcsei csízó és a *Temporal* között eddig tapasztalható szoros szövegegyezés. Ettől kezdve a főforrássá inkább a kolozsvári kiadás válik. A *Temporal* soron következő „XXXI. Regiment Ipocratis der zwölf Monat” (H_1b-I_1b) címe még emlékeztet a lőcsei XXVII. fejezet címére, míg a „XXXII. Von dem Anderlassen” (I_1a-I_2b) és a „XXXIII. Gute Lasstag” (I_3a) eleje még átkerült a lőcsei XXVIII. fejezet élére, de az érvágás további részleteivel foglalkozó fejezetek már teljesen elmaradtak: „XXXIII. Ausslegung der Adern” (I_3a-I_5a) — „XXXV. Die sieben Planeten und zwölf Zeichen der Aderlasse” (I_5a-b). A lőcsei „XXVII. A tizenkét hónapban az ember mint éljen Isocrates tanítás szerint és minemű napokról, melyekből a régiek megismerték a következő időnek állapotját és az éjjárásnak és a csillagoknak külömb-külobm természetének folyásából a gyermekek születésekről való rövid praktika” a kolozsvári kiadvány két

jelentős szövegrészének csaknem teljes átvétele. E fejezetet Lőcsén úgy alakították ki, hogy előbb az első mondat elhagyásával a kolozsvári 10. rész ($I_3a - I_2a$), majd a 4. rész ($E_2b - F_3b$) szövegét havonta összevonták ($F_3a - G_3a$). A lőcsei csízio szövegének az eredet szempontjából szinte egyetlen, valamelyest bizonytalan része a „XXVIII. Ereik vágásáról” szóló fejezete ($G_3b - G_4b$). Ennek első fele ugyanis a *Temporal* XXXII. és XXXIII. része elejének kivonata, de nem pontos fordítása, míg második fele a kolozsvári 9. rész (I_2a) második feléből származik: eleinte valamelyest átdolgozva, de a végén már szó szerint.

A XXIX. fejezettől kezdve azután a lőcsei kiadvány szövege kizárólag a kolozsvárirra támaszkodik: XXIX. Physiognómia ($G_4b - G_7a$) = (17.) Physiognomia, a tagoknak állásáról való ítélet ($N_2b - O_1a$) — XXX. Chyromantia ($G_7a - G_8a$) = (18.) De chyromantia. A chyromanticusok azt tartják, hogy egy linea is az embernek kezén nincsen ociosa és ok nélkül való ($O_1b - O_2b$) — XXXI. Karácsony napjából jövő egész esztendőnek állapotját miképpen megismerhetni karácsony estéről ($G_8b - H_1a$) = (3.) Miképpen a karácsony napjából az egész esztendőnek mivoltát megismerhetjük ($E_1b - E_2a$) — XXXII. Karácsonynap után való 12 napból esztendőről-esztendőre minden hónap állapotját miképpen megismerhetni ($H_1a - b$) = (3.) Miképpen a karácsonynap után való tizenkét napból, esztendőről esztendőre, az időnek mivoltát megismerhetjük (E_2b) — XXXIII. Paraszti embernek regulái az időnek változásáról ($H_1b - H_7b$) = (7.) Prognostica tempestatum, azaz paraszti embernek regulái az idő változásáról ($G_7a - H_2a$) — XXXIV. Villámlásról ($H_7b - H_8a$) = (8.) Villámlásról (H_2b) — XXXV. A mennyűtő kőről ($H_8a - b$) = (8.) [A menny]űtő [kőről] ($H_3a - b$) — XXXVI. Mennyűtő kőnek miképpen kell Isten után ellenállni a bölcs fizikusok tanítása szerint ($I_1a - I_2a$) = (8.) A mennyűtő kőnek mint kell Isten után elleneállni a bölcs fizikusok írása szerint ($H_3b - H_4b$) — XXXVII. Az üstökös csillagról ($I_2a - I_3a$) = (8.) Az üstökös csillagról ($H_4b - I_1a$) — XXXVIII. A szivárványról, melyet irisnek mondanak a deákok (I_3a) = (8.) A szivárványról (I_1b) — XXXIX. A nap fényének fogyatkozásáról (I_3a) = (8.) De ecclipsi solis, a nap fényének fogyatkozásáról (I_1b) — XL. Az újságról és holdfogyatról való tanúság, mely felette hasznos a magvető embernek plántálónak és örökséghez való favágáshoz és egyéb dolgokhoz és műveknek, amelyben a holdnak járást kell megítélni ($I_3b - I_4a$) = (14.) Az újságról és holdfogyatról való tanúság ($M_3a - b$) — XLI. A földnek építéséről ($I_3a - b$) = (15.) Terrarum cultus. A földnek építéséről ($M_3b - M_4a$) — XLII. Kézi kompasztom és árnyékóra, azaz bal kezében mi módon ismerhessék meg az órát az úton járók és egyéb dolgokban foglalatosak, mikoron a nap tiszta és szépen fénylik ($I_4b - I_1a$) = (15.) Kézi kompasztom és árnyékóra ($M_4a - N_1b$) — XLIV. [helyesen XLIII.] Figura, mi módon álljon az ember, aki az órát akarja megnézni (I_6b) = (16.) Figura, mi módon álljon az ember, mely az órát nézi (N_2a) — [XLIV.] A lovak betegségekről való orvosságok ($I_7a - I_2a$) = (19.) A lovaknak betegségekről való orvosság ($O_2b - P_1a$). A lőcsei csízio utolsó fejezete: „Az országok és fővárosokról, melyek és melyik jegy alatt vannak, feljegyzése” ($L_2b - L_4a$). Ez az utolsó az egyetlen rész, amely nem szerepel sem a kolozsvári kiadásban, sem a *Temporal*-ban, így feltehetően a lőcsei kiadvány szerkesztőjének toldaléka, amelyet a kötet elején álló tartalomjegyzék sem említ. Erre az utólagos hozzáfűzésre utal az annak első bekezdése végén álló mondat: „E rövid jegyzést e planétás könyvnek végébe nyomtattam.” Azért is figyelemreméltó ez a megjelölés, mert jöllehet a lőcsei címben — mint már szó esett róla — eltűnt a hármas tagolódásra

(Cisio, Practica és Planétáskönyv) történő kolozsvári utalás, de a kötet összeállítója vagy nyomtatója itt mégis „planétás könyv”-ről írt.

A köteten belül elfoglalt helyük alapján eltérő, két vásárnaptár összevetése során kiderül, hogy a kettőnek szövege bár jelentős részben fedi egymást, részleteiben azonban különbséget mutat. Így a lőcsei különösen a felvidéki városok egész sorát vette fel ide.^{242b} Ugyanakkor a kolozsvári kiadás is tartalmaz a másikban nem található helységneveket.^{242c} Végső soron a lőcsei „sokadalmak” jegyzéke valamivel gazdagabb a kolozsvárinál.

A vizsgáldás végső eredményeként egyértelműen megállapítható, hogy a lőcsei csízió, szinte csupán jelentéktelen terjedelmű részletek kivételével, kizárólag két forrásból merített: egyrészt a *Temporal* című német népkönyvből, amelyet zömmel a kiadvány első felében, másrészt a kolozsvári csízióból, amelyet inkább a második felében hasznosított. A kolozsvári csízióból át nem vett részek a következők. A 2. fejezet elejéről a változó ünnepek rendje az 1592–1600 évkörre ($D_3b - E_1a$ = négy lap). Ezzel a lőcsei csízió elhagyott minden olyan elemet, amely a kiadványt bármilyen szempontból is egyetlen esztendőhöz, vagy akárcsak évkörhöz kötötte volna. Ilyen módon tehát valódi öröknaptárrá vált ennek első része. A kolozsvári 4. fejezetből mellőzték Lőcsén a várható időjárásra vonatkozó jövendöléseket ($E_2b - F_3b$ = kb. öt lap). Ez a „praktika” viszonylag könnyen nélkülözhető volt, hiszen a kolozsvári kiadvány további jelentős részei (pl. 3, 6, 7, 8, 13, 14.) is hasonló, meteorológiai témájúak. A kolozsvári 5. ($F_3b - F_4a$ = másfél lap) és 6. (F_4b = egy lap) fejezetet, vagyis a jellemtípusok ismertetését és a hold „viselkedéséből” levonható időjárási prognózist elhagyva a lőcsei XIX. és XIV. részek a *Temporal*-ból (XXII. és XVI. fejezet) fordított szöveget adják. A kolozsvári csízió következő fel nem használt részlete az amúgy is rövid 9. fejezetének (I_2a = egy lap) néhány sornyi első fele. Végül a 10. rész ($I_3a - L_2a$ = összesen kb. fél lap terjedelemben) a lőcsei kiadvány XXVII. része nem vette át az embereknek a születésükkor uralkodott állatövi jelek szerint adott kolozsvári tanácsokból az első mondatot.

A lőcsei XXVIII. fejezet az „Erek vágásáról” a *Temporal* XXXII. és XXXIII. részének első felét kivonatossan közli, de a többi nem. A német népkönyvnek e témával foglalkozó további részei (XXXIV–XXXV. fejezet = kb. nyolc lap) így tehát nem kerültek lefordításra. A „Regiment Ipocratis” című XXXI. fejezet (= 12 lap) helyett Lőcsén inkább a kolozsvári 10. és 4. rész szövegét vették át. Hasonló sorsra jutott a *Temporal*-nak a szeleket részletesen ismertető XVIII. és XIX. fejezete (= összesen kb. egy lap), továbbá a német mérőföldről és az óra felosztásáról szóló rövidke II. (= 3 sor) és IV. (= 9 sor) fejezete.

Tehát a lőcsei csízió mind a kolozsvári kiadvány, mind a *Temporal* szövegének zömét magába olvasztotta. Az igénybevétel aránya a hazai nyomtatvány esetében 120 lapból kb. 13 kivételével az egész, vagyis terjedelmének közel 90 százaléka, míg a 74 lapnyi német műnek mintegy kétharmada. A lőcsei kiadvány szerkesztője a két forrás közötti átfedés nem túl gyakori esetében részben az egyik, részben a másik mellett döntött. A sorrendben is eszközölt, ha nem is túl jelentős arányban, némi változtatást.

242b Így pl. a januári kiegészítés: Lőcse, Nyitra, Kisseben, Privigye és Szécsény.

242c Így pl. februárban Mátyás napján: Németi, Szatmár, Zemplén, Szepsi és Keresztúr.

A „Temporal”

Miután a lőcsei csízió két forrása közül a kolozsvári a fentiekben már alaposan megtárgyalásra került, így a továbbiakban csak a *Temporal*-al szükséges foglalkozni. Ennek a műnek az eredetére a címlapon büszkén feltüntetett REGIOMONTANUS neve alapján kell visszakövetkeztetni.²⁴³ A nagy csillagász 1475–1531 évekre kiszámított kalendáriumát latin és német nyelven 1474-ben saját maga rendezte sajtó alá Nürnbergben.²⁴⁴ Ezeket a neves augsburgi nyomdász, Erhard RATDOLT 1489 és 1499 között több ízben is újra elkészítette.²⁴⁵ Az akkori idők legigényesebb tudományos állásfoglalását tükröző összeállítás pontosságával és megbízhatóságával joggal számíthatott a szakkörök érdeklődésére, amit a többszöri utánnyomás is tanúsít. Azonban már 1476-tól különböző kiegészítésekkel „színesítve” is sorra megjelentették. E bővítések mozgóereje nyilván az érdeklődők körének szélesítése és persze mindenekelőtt az ezzel járó jobb értékesítési lehetőség volt.²⁴⁶ Az üzleti haszon érdekében egyre fokozódott REGIOMONTANUS művének felhígítása. Minél több olyan elemmel „gazdagították” a tudós szerző kalendáriumát, amelyek alkalmasak voltak a primitív emberek babonás jóvendöléseket elváró igényeinek kielégítésére, annál több példány eladását remélték a terjesztők.

Az első jelentős, ilyen jellegű „bővítés” a 16. században HANS am WASEN (RÜEGGER) közreműködésével 1508-ban Zürichben megjelent *Ein Kalender mitt Sinem vun Stunden* c. összeállítás volt, amely rögtön meg is kettőzte az eredeti munka terjedelmét.²⁴⁷ A következő átalakítás után *Kalendarium teutsch* címmel Johann SITTECH-nél látott több kiadás is napvilágot 1512–1518 között Augsburgban.²⁴⁸ Ekkorra már az eredetileg asztronómiai igényességű szöveg a beleerőszkolt asztrológiai, meteorológiai bővítésekkel, valamint az egészségre és más gyakorlati kérdésekre vonatkozó tanácsokkal teljesen deformálódott. Ennek ellenére továbbra is REGIOMONTANUS neve alatt jelent meg, hiszen a tudós tekintélyét az értékesítés érdekében természetesen felhasználták.

1528-ban Strassburgban Christian EGENOLFF műhelyében *Natürlicher Kunst der Astronomiei kurtzer Begriff* címmel készült el először az a német nyelvű népkönyv, amelynél a kalendárium már nem csak a címében nem szerepelt, de a szövegben is háttérbe szorult a későbbi kiegészítések között.²⁴⁹ Ez volt az őse és

243. Ezzel a témával a magyar szakirodalomban — ZINNER szintézisét megelőzve — WEGER Imre foglalkozott (vö. 116. jegyzet). Megállapításai és következtetései többségükben ma is helytállóak. REGIOMONTANUS naptárának „családfáját” is gondosan összeállította (vö. 116. jegyzet i. m. 32. l.). Az általa ott betűkkel megkülönböztetett csoportok az alábbiakban is közlésre kerülnek.

244. ZINNER 46–48.

245. 1489: ZINNER 366–367. — 1492: ZINNER 480. — 1496: ZINNER 620–621. — 1499: ZINNER 732.

246. ZINNER, Ernst: *Leben und Wirken des Johannes Müller von Königsberg genannt Regiomontanus*. 2. Aufl. Osnabrück, 1968. 202–203. l.

247. ZINNER 908 = WEGER B. csoport. — ZINNER 246. jegyzetben i. m. 203. l.

248. 1512: ZINNER 966. — 1514: ZINNER 1014. — 1518: ZINNER 1097. = WEGER C. csoport — ZINNER 246. jegyzetben i. m. 203–204. l.

249. 1528: ZINNER 1365. — 1529: ZINNER 1393. = WEGER D. csoport. — ZINNER 246. jegyzetben i. m. 204. l.

egyben közvetlen elődje a most már *Temporal* címmel²⁵⁰ kiadott munkának, amelyet első ízben 1533-ban Erfurtban nyomtatott ki Wolfgang STÜRMER.²⁵¹ Ezt követte az összes további, most már egytől-egyig Frankfurt am Mainban készült kiadás. Időrendben ezeket Hermann GÜLFERICH két évszám nélküli kiadványa vezeti.²⁵² A céget azután mostohafia, Weigand Han örökölte, aki a *Temporal*-t még utoljára kétszer megjelentette.²⁵³ A kialakult szöveg — még mindig REGIOMONTANUS neve alatt készült — kiadásai már változatlan szövegű, pontos utánnyomatai a korábbiaknak.²⁵⁴

A neves csillagász kalendáriumát mások és más módon — a *Temporal* kialakulásával párhuzamosan — ugyancsak tovább alakították. REGIOMONTANUS eredeti naptárának adatai 1531-ig terjedtek. Az ezt követő esztendőben látott napvilágot ugyancsak az ő nevével *Von den zwölf Zeychen* és *Kalendarium ... bis auff das 1556* címmel ez a kiadvány Jakob CAMMERLANDER strassburgi műhelyében.²⁵⁵ 1535-ben készült el ugyanitt a *Kalendarius der sibē Planeten, zwölf Zeichen und der XXXVI. Bildern des Himmels* kezdettel az a kötet, amely „KÜNIGSPERGER” mellett már HYGINIUS nevét is feltüntette, de a mű ARISTOTELES, AVICENNA és HIPPOCRATES kisebb írásain kívül a borpárlat készítésének módját is tartalmazta Michael SCHRICK nyomán.²⁵⁶ Ezt követően sűrű egymásután több kiadásban is közreadták ugyanott, de most már *Ein neuer Kalender* címmel,²⁵⁷ az augsburgi Heinrich STAINER pedig 1539-ben *Kalender vonn allerhande artzney* kezdettel jelentette meg.²⁵⁸

Ugyanezekben az években alakult ki a fentiekben²⁵⁹ már ismertetett *Astronomia Teutsch* című, hasonló tartalmú, német nyelvű, asztronómiai népkönyv, amely címében már nem tüntette fel REGIOMONTANUS nevét. A *Temporal* pedig, mint harmadik rész, belekerült a korábban ugyancsak tárgyalt *Grosses Planeten buch*-ba,²⁶⁰ amely címlapján — több más szerző mellett — ezért REGIOMONTANUS-t is megjelöli forrásai között. Ezzel nem csupán a nagy asztronómus naptárának útját lehetett végigkísérni népkönyvvé válásáig, beleértve a *Temporal* kialakulását, sőt részbeni utóéletét is, de egyben újra megjelentek — legalábbis részben — a kolozsvári csízio számításba vehető forrásai, amelyek összefonódása most ismét megvilágítást nyert.

250. B. MITHOFF *Temporal Deutsch* című és Erfurtban állítólag 1529-ben megjelent munkáját csak emlegeti a szakirodalom, de tanulmányozására példány ismeretének hiányában nem került sor (ZINNER 1383).

251. 1533: ZINNER 1541. — 1534: ZINNER 1572. — 1536: ZINNER 1642. és 1643. = WEGER F₂ csoport. — ZINNER 246. jegyzetben i. m. 204. l.

252. BENZING, Josef: *Hermann Gülfferich zu Frankfurt/M. und sein populärwissenschaftlicher Verlag*. 39. sz. [1548 táján] és 68. sz. [1550 táján] (*Das Antiquariat* [Wien] 12. (1956). 131–132. l.) — WEGER F. csoport.

253. [1561 táján]: ZINNER 2268. (Georg RABE társaságában) — 1568: ZINNER 2465. (Martin LECHLER nyomdájában) = WEGER F₁ csoport. — ZINNER 246. jegyzetben i. m. 204. l.

254. Így pl. a HAN-féle kiadások mind negyedréte alakúak és 38 levél terjedelműek [vö. OSZK Ant. 3534 (2)].

255. ZINNER 1491a és 1502a.

256. ZINNER 1607.

257. 1536: ZINNER 1644. — 1537: ZINNER 1675. — [1538 táján]: ZINNER 1698. = WEGER E. csoport. — ZINNER 246. jegyzetben i. m. 204. l.

258. ZINNER 1725.

259. Vö. 126. jegyzet. — WEGER G. csoport.

260. Vö. 122. jegyzet. — ZINNER 246. jegyzetben i. m. 204. l.

Johannes MÜLLER nevét a latin REGIOMONTANUS, a német KÖNIGSBERGER (KÜNIGSPERGER), vagy akár a magyar KIRÁLYHEGYI (*Király Hegy*) alakban a 16. században kialakult sokféle mű több évszázadon át tüntette fel. Ezek közül több is közvetett, vagy közvetlen forrása a kolozsvári, ill. a lőcsei csíziónak. Így nem okozhat meglepetést, hogy ez utóbbit is az ő neve fémjelzi. A fentiekben részletesen kifejtettek alapján azonban egyértelmű és szükségszerű a következtetés, hogy e kiadványok közül már egyik sem tekinthető a hírneves csillagász munkájának. Sok személy közreműködésével a népnek bár széles körű, de ugyanakkor bizony alacsony igényeinek kielégítésére gyökeresen átalakított munkák jelentek így meg, amelyeket már nem lehet egyetlen személy nevéhez sem kötni, hanem szerző nélküli népkönyvként kell nyilvántartani.²⁶¹

Az 1650. évi lőcsei csízió szerkesztése

Visszatérve most már a Lőcsén 1650-ben kiadott csízióra, ugyanezt kell itt is leszögezni: ennek az írásnak semmi köze sincs már REGIOMONTANUS-hoz. Hogy ki volt az a személy, aki ezt a *Temporal*-ból és a kolozsvári csízióból összeállította, továbbá, hogy ez mikor és hol történt, arra nézve szinte semmi támpont sincs. A kiadványban a nyomdászon kívül csupán egyetlen korabeli név található, ez pedig a címlap hátán olvasható „nemzetes PONGRÁ CZ NAGY Mihály László maga költségével nyomtatta ki.” Ő feltehetően azonos a 18. században kihalt nagymihályi PONGRÁ CZ családnak azzal a tagjával, aki 1696-ból ismeretes, mert ugyancsak László nevű édesapját 1639-ben már elhunytként emlegették. Leszármazottat tőle a genealógiai szakirodalom nem ismer.²⁶² Ha valóban vele azonos a lőcsei csízió megjelentetője, úgy 1650-ben még viszonylag fiatalnak kellett lennie.

A mai ismeretek mellett nem dönthető el, hogy vajon ez a PONGRÁ CZ László csupán üzleti vállalkozásként adta közre ezt az írást, vagy ő maga volt az, aki a fent körvonalazott szerkesztési munkát is elvégezte. Ez utóbbi témával kapcsolatos vizsgálódásai során KÖNIG György csupán addig jutott, hogy a lőcsei csízió forrása német nyelvű lehetett, amire a helyenként felbukkanó német nyelvű szavak alapján következtetett.²⁶³ Ez a megállapítása a *Temporal* című német

261. *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve 1968/1969.* 219. l., FAZAKAS József. — Érdemes itt megjegyezni, hogy a magyar csízió hosszú életének utolsó szakaszában, 1833-tól kezdve, amelynek megtárgyalása már kívül esik e tanulmány témáján, előbb „Előre bocsájtott tudósítás”, majd „Előszó” címmel közvetlenül a címlap mögé tudálékos magyarázatot fűztek a mű keletkezésének körülményeiről az alábbi mondatokkal kezdve: „E könyvecskét Királyhegyi Müller János (Joh. Müller Regiomontanus, mely városnak közönségesen ismert német nevezete Königsberg Poroszországban), híres csillagász, mennyiség- és erőműtudor írta, ki 1436. esztendőben született s már 40-éves korában meghalt, miután e könyvet 30 év alatt szerzett időjárás tapasztalatokkal, számos természettani és csillagászati jegyzetekkel s ábrákkal kiadta 1471-ben. (Magyarra Heltai Gáspár, kolozsvári pap fordította 1575-ben.)” — Ez az „Előszó” olvasható többek között a csíziónak Budapesten BAGÓ Márton és fiai megjelöléssel, de évszám nélküli kiadásában is (OSZK Phys. 795m), amelyet 1909. április 24-én Rózsa Kálmán és neje nyomdája kötelespéldányként szolgáltatott be. — Jellemző e szöveg naivitására, hogy a csízió fordítójának az idősebb HELTAI Gáspárt tartva a munka elvégzésének idejét annak halála utáni esztendőre helyezte, amikor is azonos nevű fia viszont még csak kisdíák lehetett (vö. 177. jegyzet).

262. NAGY Iván: *Magyarország családjai.* IX. Pest, 1862. 447–448. l.

263. Vö. 235. jegyzet.

népkönyvnek a fentiekben kifejtett szerepét csak aláhúzza, de további következtetések levonására nem ad módot. Részletesebben foglalkozott a csízió szerkesztésének körülményeivel WEGER Imre, amikor „A Regiomontanus-kalendárium magyar fordítása” megjelöléssel tárgyalta azt.²⁶⁴ Ennek során felfigyelt a lőcsei kiadvány IV. fejezetének egy részletére, amely a szökőévvvel kapcsolatban elpanaszolja a naptáraknak a csillagászok, így REGIOMONTANUS által is megfigyelt hibájára, amelynek következtében a kalendárium az évszázadok során már több mint egy héttel eltért az égitestek mozgása által meghatározott időszámítástól. Ezt az állapotot szüntette meg azután XIII. GÉRGELY pápa 1582-ben elrendelt reformja. A protestánsok éppen a pápai rendelkezés miatt hosszabb-rövidebb ideig még a régi naptár mellett tartottak ki, amint erről e tanulmányon belül, feljebb, PÁZMÁNYNAK e témával foglalkozó írása kapcsán, már szó esett. A lőcsei csízió szövege erről így ír: „E tévelygés eltávoztatásáért az elmúlt esztendőkből a római pápa reformálta a régi kalendáriumot, mivel már sok helyen élnek és az Istennek híven most is szolgálnak, mint igaz a régi kalendáriumban. Szép dolog volna és méltó dicséretre, hogyha azok is felvennék az új kalendáriumot, akik ez ideiglen ellene tusakodtanak, csak az egyenességért, mely az utolsó időben igen szükséges a keresztyének között és az ünneplésben való nagy visszavonásért” (C₃b).

Miután e fejezet szövegét a lőcsei kiadvány nem a kolozsváriból vette át, az az 1592. évi csízióból természetesen hiányzik. A *Temporal* VI. fejezetének végén a sürgető naptárreformról a következő mondat olvasható: „Aber das ist verbotten, es geschehe denn durch gemeine Christenheit, müssen wir also solchen Irrthumb leiden.” (A₄b). Miután a *Temporal* szövege a 16. század második negyedének elején alakult ki,²⁶⁵ csak a már korábban megállapított reformigénnyről szólhatott, de a félszázaddal későbbi pápai intézkedésről természetesen nem. WEGER a magyar szöveg „elmúlt esztendőkből” szavait tévedésből — vagy valamelyik 18. századi kiadásból — az „elmúlt esztendőben” alakban másolta. Ennek alapján arra gondolt, hogy az írás eredetileg 1583-ban keletkezett. Miután a csízió a keresztyénység egység érdekében a pápai intézkedés elfogadására buzdítja a „tusakodókat”, vagyis a protestánsokat, WEGER lehetetlennek tartotta, hogy ilyen HELTAI írt volna. Ezért olyan németországi szöveget feltételezett, amely 1583-ban keletkezett volna.²⁶⁶

Miután a lőcsei csízióban „az elmúlt esztendőkből” olvasható, így az 1583. évszám kényszerítő ereje elesik. Jogosnak látszik tehát az a feltételezés, hogy a *Temporal* meghaladott mondatát a fordító-összeállító helyettesítette az idézett mondatokkal. A keresztyénység megoszlása különösen szembeszökő volt az ünnepek alkalmával, hiszen azokat az új-naptár szerint máskor ülték a katolikusok, mint az ó-naptárhoz Magyarországon egészen a 17. század derekáig ragaszkodó protestánsok. Elképzelhető, hogy ezt a szövegrészt a 17. század első felében és a vallásilag megosztott Szepességben írták, ahol a negyvenes években a CSÁKY István főispán által Szepesváraljára betelepített jezsuiták hatására a nemesség egy része katolizált.²⁶⁷ Így PONGRÁCZ László személye mint szerkesztő számításba vehető.

264. A 116. jegyzetben i. m. 53–56. l.

265. Vö. 249–251. jegyzet.

266. A 116. jegyzetben i. m. 54. l.

267. BRUCKNER Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. I.* Bp. 1922. 242, 247, 254. l.

A fordítással kapcsolatban megemlíthető az a furcsa megoldás, amely a magyar kiadvány XXVII. fejezetének címében figyelhető meg. Ez így kezdődik: „A tizenként hónapban az ember mint éljen Isocrates tanítása szerint” (F-a). Ez a kolozsvári eredetiben így szól: „Regimen minden hónapra, azaz micsoda rendtartással éljen az ember ...” (I_{3a}). A *Temporal* igénybe nem vett, de a témával foglalkozó XXXI. fejezetének címe viszont „Regiment Ipocratis der zwölff Monat” (H_{1b}). Feltételezhető, hogy a fordító-összeállító, vagy azért mert érzékelte, hogy a kolozsvári szöveg eltér a németben olvasható és a nagy ókori orvosnak, HIPPOCRATES-nek tulajdonított egészségügyi tanácsoktól, vagy egyszerűen csak tévedésből, az ókori szónok, ISOCRATES nevét írta bele a címbe.

Már a fejezetek címeinek összevetéséből is kiderül, hogy nemcsak ortográfiai-lag modernizálták az átdolgozás során a kolozsvári kiadás magyar szövegét, de annak sok latin fordulatát is elhagyták, ill. lefordították.

A kolozsváritól eltérően a lőcsei csízióban nem található sem aláírás, sem datálás, amely a részletekről eligazítást nyújthatna. A szöveg legkésőbbben 1650-ben keletkezett, hiszen ebben az évben már BREWER kinyomtatta Lőcsén. A mai ismeretek mellett nem bizonyítható, hogy ez volt az első kiadás, de ugyanakkor nem is zárható ki ilyen feltételezés. A címszöveg végén álló „sok helyen megaugeáltattott” kifejezés ugyanis nyilván a REGIOMONTANUS-nak tulajdonított *Temporal* szövegéhez viszonyítva értendő, vagy talán egyszerűen a kiadvány kelendőségét volt hivatott ez a fordulat elősegíteni.

Az 1650. évi lőcsei csízió további kiadásai

Az eddig tárgyalt és 1650-ben készült kinyomtatásán kívül ismeretes a lőcsei csíziónak két további, ugyancsak nyolcadrét alakú, de hely és évszám nélküli kiadása. Az egyiket még SZABÓ Károly ismertette,²⁶⁸ míg a másikat FAZAKAS József.²⁶⁹ Utóbbi elvégezte ezeknek az 1650. évi kiadással²⁷⁰ (továbbiakban A.) történt összevetését is. Eszerint mindkét évszám és hely megjelölése nélkül jelent csízió a lőcsei BREWER-nyomdában készült 1650 után, és ezen belül a SZABÓ által leírt kiadás (továbbiakban C.) későbbben, mint a FAZAKAS által ismertetett (továbbiakban B.).

A fenti megállapítást egyedül a terjedelem vizsgálata is megerősíti már. Az A. kiadás beosztása $A^8 - K^8 L^4 = [84]$ levél, noha a szakirodalom az utolsó füzet terjedelmét csak két, így az egész kiadványét pedig $[82]$ levélben jelölte meg. A B. kiadásból csupán egyetlen, elején és végén hiányos példány ismeretes. Ezt FAZAKAS azután — az A-nak a szaksajtóban a fentiekben említett hibás terjedelemmegjelölése alapján — bibliográfiailag csak fenntartással egészítette ki.²⁷¹ Pedig a B-nek is bizonyosan $[84]$ levele volt, hiszen az szinte sorról sorra pontos utánnyomata az A-nak. Mindezzel szemben a C. kiadás beosztása ezektől eltérően $A^8 - H^8 J^2 = [66]$ levél. Miután a szöveg és az illusztrációs anyag ebben a kiadásban is lényegében azonos az A-val és B-vel, a csökkentett terjedelem első-sorban kisebb betűfokozat megválasztásával volt elérhető. Ez a változtatás a C.

268. RMK I 1590. — A szövegben C. kiadásnak jelölve.

269. Vö 261. jegyzet. — A szövegben B. kiadásnak jelölve.

270. Vö. 234. jegyzet. — A szövegben A. kiadásnak jelölve.

271. Vö. 261. jegyzet.

kiadást már önmagában is a másik kettő mögé sorolja az időrendben. A B. és C. kiadás kronológiailag pontosabb besorolása, akárcsak FAZAKAS sorrend-megállapítása, mindenekelőtt a kötetekben látható számos fametszet állapota alapján történhet.

Az 1650. évi lőcsei csízió illusztrációi

Az 1650. évi lőcsei csízió, akárcsak a kolozsvári, könyvdísz tekintetében kimagaslik a műhely többi kiadványai közül. A nem a közvetlenül a szöveget illusztráló iniciálék és záródíszek száma és aránya — figyelmen kívül hagyva az öntött cifrákból, vagyis körzetekből kialakított mintákat — ez alkalommal is alacsony. A kötetben található két, klisé alapján készült iniciálé közül a 17×17 mm-es „N”-betű a „Keresztyén olvasónak” címzett előszó (E_3a), míg a 22×21 mm-es „A”-betű a „Más előjáró beszéd” (A_4a) szövegének első betűjét emeli ki. A három záródísz közül az első az öröknaptár (C_1b), a második az „Officia XII. mensium” (C_2a), míg a harmadik a VI. fejezet végén (C_4b) található. A két iniciálével és három záródísszel szemben a többi 54 metszet egytől egyig a kötet mondanivalójához csatlakozik. Ezek mind számban, mind témában teljesen megegyeznek a kolozsváriakkal. A 12—12 darabból álló három sorozat megoszlása és felhasználása azonban eltérő a kolozsváritól: míg ott két sorozaton állatövi csillagképek és egyen a hónapok ábrázolása látható, addig Lőcsén a helyzet ennek a fordítottja, vagyis két hónapkép mellett egyetlen zodiakális jelet viselő sorozatot tartalmaz. Valamennyi csupán egyetlen alkalommal szerepel a kiadványban, míg Kolozsvárott a hónapábrázolásokat kétszer is használták a kötetben belül.

Az első hónapkép-sorozat mérete általában $25-27 \times 56-58$ mm, míg a júliusi magassága, amelynek rajzolata is talán némileg eltér a többitől, csak 23 mm. Az állatövi jelek felhőkaréjjal elválasztva a kép jobb felső sarkában láthatók (29. ábra). Ezek a metszetek díszítik az öröknaptárt tartalmazó részt (A_5b-B_3b). A másik hónapkép-sorozat mérete $21-23 \times 57-59$ mm. Az előbbinél jóval dússabb rajzoltú metszeteinél a zodiakális jelek — ismét csak felhőkaréjban — a kép felső szegélye mentén, de középen helyezkednek el (30. ábra). Ez alól csupán március és május kivétel, ahol a Kos, ill. az Ikrek a jobb felső sorokban láthatók. Ez a második sorozat a csízió XXVII. fejezetét illusztrálja, amely a tizenkét hónap szerint ad különböző természetű jóslást, „praktikát” (F_5b-G_3a).²⁷² Az állatövi jeleknek általában 30 mm átmérőjű koszorúba foglalt, önálló képeiből áll a harmadik, ugyancsak 12 tagból álló fametszetsorozat (31. ábra). Ez a X. fejezetet díszíti, amely ezeknek „Az égbeli XII. jeleknek természetéről” szól (D_4a-E_4a).

Az illusztrációk következő csoportját a planéták képei alkotják (32. ábra). Az általában $61-63 \times 40-41$ mm méretük alapján a metszetek összetartozónak tűnnek, hiszen ettől csak a Mars 43 mm szélességgel mutat bizonyos eltérést. Ezzel szemben a bolygókat megszemélyesítő alakok mögötti háttér szempontjából két kép eltérő. Míg ötnél ez dísztelen és fehér, addig Venus esetében az alakból

272. Feltűnő, hogy az 1626. esztendőttől több mint egy évszázadon át folyamatosan megjelentetett lőcsei kalendáriumokban egyik hónapkép-sorozat sem fordul elő, jöllehet a kis, tizenhatodréti alakú kiadvány mérete (a szedéstükör szélessége kb. 62 mm) ezt elvben lehetővé tette volna.

29. ábra. A hónapábrázolások egyik sorozata a lőcsei csízióban

30. ábra. A hónapábrázolások másik sorozata a lőcei csízióban

31. ábra. Az állatövi jelek sorozata a lőcsei csízióban

32. ábra. A hét bolygó
ábrázolása a lőcsei csí-
zióban

33. ábra. Az évszakok ábrázolása a lőcsei csízióban (E_6 levél)

kiinduló sűrű, dicsfényhez hasonlítható sugarakból áll, Luna-nál pedig a háttér fekete. Ez a sorozat a 7. fejezetet illusztrálja, amely mondanivalóját „a hét planétának természetéről” foglalja össze (C_5a-D_2b). A négy évszakot jelképező $34-35 \times 30$ mm méretű metszet ismét egyértelműen összefüggő csoportot alkot (33. ábra). A téglalap alakú kereten belül a jelenetek álló tojásdad formában helyezkednek el, míg a négy sarkot egy-egy kis növénydísz tölti ki. Felhasználásukra „az esztendőnek négy fertályinak tulajdonsági”-ról szóló XV. fejezetben került sor (E_6a-b).

A még hátralevő hét metszet között több esetben ismerhető fel a méret, ill. a kivitel alapján az összefüggés, de egybetartozásuk szempontjából a legdöntőbb, hogy ezek a csízió szövegét a legközvetlenebbül illusztrálják. Az első a már Kolozsvárról megismert kompozíció, a nap, a hold és a csillagok alatt az időjárást vizsgáló személyek képe, amely a „Paraszt emberek regulái az időnek változásáról” című XXXIII. fejezetet díszíti ($H_1b - 34.$ ábra). Ez az ábra a főcímlapon (A_2a) is viszonylítható, Így vált idővel ez a metszet a csízió állandó jelképévé is. Az egyetlen illusztráció, amely mind kompozíciójában, mind funkciójában a kolozsvári megfelelőjéhez képest lényeges eltérést mutat, az a „Hány óráig a hold világa fenn legyen éjszaka” című XIII. fejezethez készült, amely azonban különös módon a XIV. fejezet címe után került ($E_6b - 35.$ ábra). A kb. 72 mm át-

mérőjű kör alakú ábra közepén nyolc csillaggal az égen ábrázolt városkép részlete (kapu, bástya, torony stb.) látható beépítetlen előtérrel. Ezt vékony üres gyűrű foglalja körbe. Továbbhaladva a kép külső kerete felé, négy körgyűrű követi egymást, amelyek közül a legbelső a legkeskenyebb, a két következő nagyjából azo-

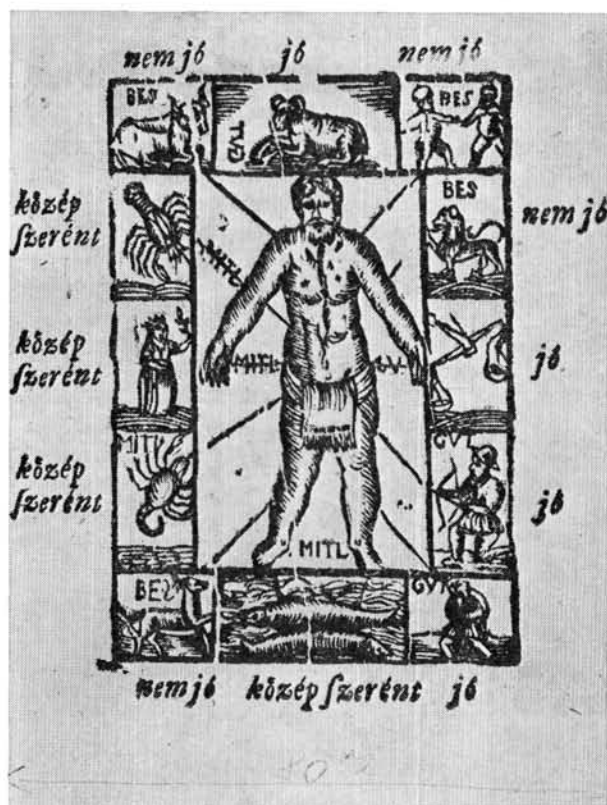

34. ábra. Az időjárást figyelők képe a lőcsei csízióban (címlap és H₁b lap)

35. ábra. Az éjszakai holdfény hosszát mutató tábla a lőcsei csízióban (E₆b lap)

nos méretű, míg a legkülső a többinél lényegesen szélesebb. Ezt a négy gyűrűt a középpontba irányuló sugárvonalak harminc egyenlő részre osztják fel. A legkülső sorban a hold harminc nap alatti alakváltozását mutatja be, újholdtól teliholdig és vissza, újra az újholdig, azaz teljesen sötét kis körtől naponta növekedő fehér sarlóval, az egészen világos teliholdig, majd most már növekvő fekete sarlóval az újholdig. A második gyűrűben a fenti változások napszáma látható 1-től 30-ig. Valamennyi gyűrű adatai az óramutató járása szerint haladnak, a kiindulás pedig

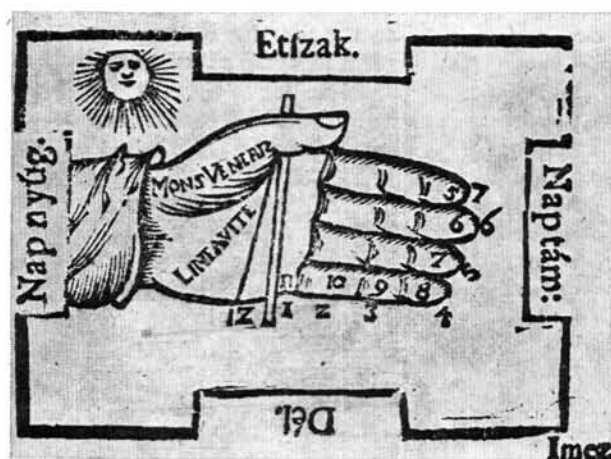

36. ábra. Illusztráció az érvágási tanácsadóhoz a lőcsei csízióban (G₃b lap)

a jobb szélről történik. A kívülről harmadik és negyedik körgyűrű a harminc nap során az óra, ill. a perc számát mutatja, amennyi ideig a hold éjjel látható, ill. „világít”. Miután ez a fejezet a *Temporal*-ból származik, a kolozsváriból mind ez a szöveg, mind ez az illusztráció hiányzik. Van azonban helyette más feladatra és más szerkezetben ugyancsak kör alakú, a holddal kapcsolatos csillagászati ábra (F₄b — 16. ábra) a hozzávaló szöveggel. Még ebben az eltérésben is párhuzamosság érzékelhető, ami arra utal, hogy milyen szoros az ikonográfiai rokonság a kolozsvári és a lőcsei csízió között.

38. ábra. A holdfázisok bemutatása a lőcsei csízióban (I₇b lap)

39. ábra. Illusztráció az ún. kézi kompasztom használatához a lőcsei csízióban (I₄b lap)

hónapkép-sorozat (F₅b—G₃a — 30. ábra) meglehetősen durva javítgatás nyomait viseli magán. A használat során a dúcok a sokszorosítás céljaira szolgáló felülettel párhuzamosan megrepedhettek. „Rendbehozataluk” úgy történt, hogy a fatömböcskéket ezzel merőlegesen átszögezték. Azonban a szegek fejei aszerint, hogy nem teljesen beverve kicsit kiemelkedtek és így megfeszítkeződtek, sötét folt formájában hagytak nyomot, avagy túlságosan mélyre beütve a fametszeten hiányként, vagyis fehér kör alakjában jelentkeznek a papíron. E sorozat 12 tagja közül legalább nyolcnál jól kivehető ez az egyenként egy-három szegnyom. Az érvágási illusztráció nagyfokú kopottságáról és német feliratozásáról már a fenti leírás

40. ábra. Útmutató az ún. kézi kompasztom használatához a szabadban a lőcsei csízióban (I. b. lap)

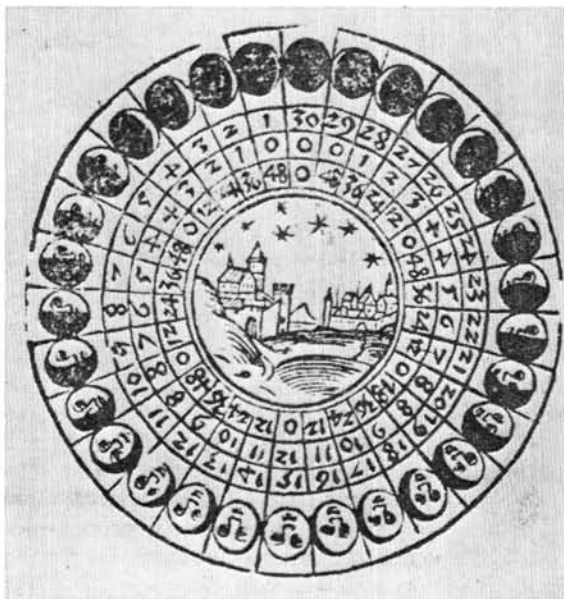
során szó esett. Jogosnak tűnik ennek alapján az a következtetés, hogy a lőcsei csízió metszetei vagy legalábbis azok egy jelentős része kész, sőt használt formában került a szépassági város műhelyébe. Így tehát még a könyvdíszek beszerzése terén is párhuzamosság érzékelhető a kolozsvári és a lőcsei csízió között. Ismeretes a BREWER-nyomdának egyik 1627. évi kiadványa, amelynek címlapján látható fametszet SZABÓ Károly szerint „mennyezetes trónon ülő királyt ábrázol, koronával fején s pallossal kezében. A fametszet egyik szegletében paizs áll egyfejű sassal, a másikban egy vértezett lovas kivont karddal, paizsán a magyar czimer kettős keresztjével.”²⁷³ Ezzel szemben kétségtelen, hogy a bal alsó sarokban levő koronás sas Lengyelországot, a jobb alsó sarokban látható lovas pedig Litvániát jelképezi. Nyilvánvaló tehát, hogy a középen függőlegesen, de viszonylag alig látható módon elrepedt ducot valamelyik lengyel, feltehetően krakkói műhelyből kiselejtezték, majd onnan — valószínűleg alkalmi vétel formájában — a megindulás nehézségeivel küzdő lőcsei műhelybe került. Nagyon valószínű, hogy a csízió könyvdíszének legalábbis egy része hasonló úton-módon jutott el a Szépasságba.²⁷⁴

A németországi asztrológiai és meteorológiai népkönyvekben, amint ez a fentiekben a kolozsvári csízió könyvillusztrációinak ismertetése során már alapos megtárgyalást nyert, a két hazai kiadás díszének előképei sorra fellelhetők. A lőcsei kiadvány egyetlen fametszete, amely Magyarországon újnak számít, a XIII. fejezet illusztrációja, amelyről leolvasható, hogy a Hold mennyi ideig „világít” éjjelenként. Miután a szöveg ehhez a *Temporal*-ból származik, így ter-

273. RMK I 564.

274. GULYÁS Pál, aki csupán általánosságban foglalkozott a lőcsei csízió könyvdíszítésével, úgy írt arról, mint amely „valószínűleg valami hasonló külföldi kiadványból vettett át” (*A könyv sorsa Magyarországon. III. Bp. 1961. 32–33. l.*).

mészetesen az ezzel a metszettel szinte pontosan megegyező kép is fellelhető abban (E₄b — 41. ábra). Áll ez olyan apró részletekre is, mint pl., hogy a középen látható városkép felett mindkét kiadványban hét csillag ragyog. De akárcsak a szövegben, a könyvdíszek terén is nagy az átfedés a német népkönyvek között. Így nem csodálható, hogy a kép a már többször említett *Astronomia Teutsch*-ban is majdnem azonos formában megtalálható (42. ábra).²⁷⁵ Itt a csillagok száma tíz, az újhold pedig a kép felső részén található. Ez utóbbik tapasztalható külön-

41. ábra. Az éjszakai holdfény hosszát mutató tábla a „Temporal” 1561 tájt megjelent frankfurti kiadásában (E₄b lap)

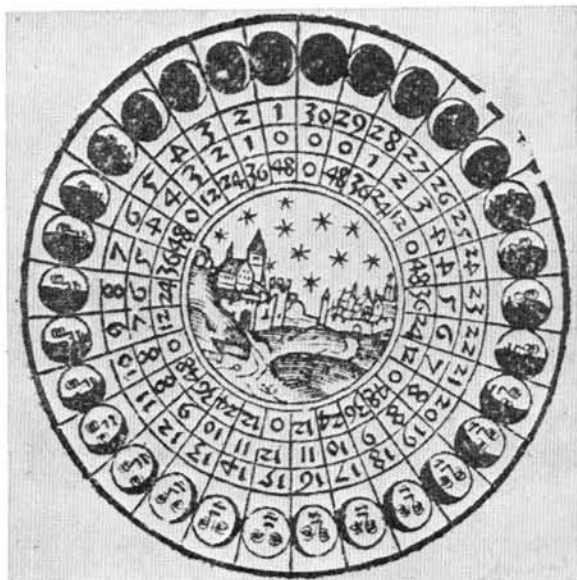
ben a *Temporal*-ban is, míg Lőcsén ez a metszet jobb oldalán látható. Tehát a lőcsei csízió illusztrációi, akárcsak a kolozsvárié, németországi előképek nyomán készültek. Az sem zárható ki, hogy magukat a dúcokat is ott vették, és csak utólag — részben erősen használva — kerültek Magyarországra.

A lőcsei csízióban alkalmazott fametszetek egy része, szám szerint 14, fellelhető a BREWER-nyomda másik kiadványában, LIPPAY János magyar nyelvű *Calendarium oeconomicum perpetuum* c. kiadványában is.²⁷⁶ Ennek két lőcsei

275. Vö. 125. jegyzet 6a lap.

276. A mű első kiadása 1662-ben Nagyszombaton látott napvilágot (RMK I 995), majd a 18. században is még több alkalommal kiadásra került: Kassa 1721, 1751, Győr 1753. E munka tartalmi elmozdulása már kívül esik e tanulmány keretein, hiszen a magyar csízió kialakulására nem volt már befolyással. Mind ezzel, mind az öröknaptárakkal műfaji rokonságot mutat David FRÖHLICHnek, a neves késmárki csillagásznak *Calendarium perpetuum* c. műve amely 1639-ben

kiadása is ismeretes: az egyik az 1674-es évszámot viseli (továbbiakban D.),²⁷⁷ a másikkal egyetlen ismert példánya (továbbiakban E.)²⁷⁸ erősen csonka, a címlapja is hiányzik, és bibliográfiailag eddig ismeretlen. A meglevő részeinek beosztása és könyvdíszei pontosan megegyeznek az 1674. évi kiadásával. LIPPAY művében a hónaponként elvégezendő gazdasági munkáknak felsorolásánál (A_{5a}–F_{5b}) viszonylatosak a csízióból megismert hónapképek: mégpedig január–április a második (30. ábra), a többi az első sorozatból (29. ábra). Ezen kívül az éjjeli

42. ábra. Az éjszakai holdfény hosszát mutató tábla az „Astronomia Teutsch”-ban (6a lap)

holdfény időtartamát mutató, kör alakú ábra (G_{2a} – 35. ábra), továbbá a kézi napóra használatát illusztráló nyitott tenyér rajza (G_{2b} – 39. ábra) tűnik fel újra. Miután a két évszám nélküli csíziókiadás (B. és C.) illusztrációs anyaga zömmel megegyezik az 1650. évben megismerttel, így elvben öt kiadványban (A.–E.) egész sor metszet vonható vizsgálat alá, hogy az 1650. évi csíziót (A.) és az 1674-ben készült *Calendarium oeconomicum perpetuum*-ot (D.) alapul véve az időrendi besorolás is elvégezhető legyen. Sajnos ezek közül csak a tenyérrajz mutat a használatból eredő olyan biztos elváltozásokat, amelyek alapján a három datálatlan kiadás (B., C. és E.) időrendi besorolása megkísérélhető.

a bártfai Klöss-műhelyben készült el (OSZK Évkönyve 1963–1964., 131. l.). Ennek első, az öröknaptárt tartalmazó részében (A_{2a}–B_{3b}) a latin *Cisio Janus* is megtalálható. A negyedréte alakú, 18 számozatlan levelet tartalmazó (kollációja A⁴–D⁴E²) nyomtatvány illusztrációt nem tartalmaz.

277. RMK I 1167.

278. OSZK RMK I 1596/a – A következő levelek hiányoznak a példányból: A₁–s, B₁–s, B₈, C₁, C₈, F₁ és F₈.

E metszet négy oldalvonala mentén, amint erről a fentiekben már szó esett, az égtájakat jelölő szavakat három (egy hosszú és két rövid) vonallal elválasztva a képtől, nyomdai betűkkel szedték ki. A kelet megjelölése a csízióban: „Nap támat.” (A.), „Nap támad.” (B.) és „Nap tám:” (C.), míg LIPPAY munkájában „Nap kelet” (D. és E.). A B. kiadás javítottnak tűnő helyesírása alapján tartotta azután — több más indok mellett — FAZAKAS²⁷⁹ későbbinek az A-nál. E felirat belső, függőleges kerete az A-ban ép, az összes többiben (B.—E.) megtört. Így az említett öt kiadvány közül bizonyosan az 1650. évi a legrégebb. A kép alján elhelyezkedő „Dél” feliratot baloldalt szegélyező, rövid keret a két datált kiadásban (A. és D.) ép, míg a másik három, datálatlanban (B., C. és E.) már megtört. Pontosan ez a jelenség figyelhető meg a kép bal alsó szélén látható „Nap nyug.” felirat belső, függőleges kerete felső részén. Ezek alapján mindhárom keltezés nélküli kiadvány megjelenési ideje 1674. utánra helyezendő.²⁸⁰

A későbbi lőcsei csíziók datálása

A metszetek e három problematikus kiadás kronológiájához sajnos nem nyújtanak további, megbízható támpontot. Azonban a betűtípusok állapota, használati foka eligazításul szolgálhat ezek nyomtatási idejének pontosabb megállapításához.²⁸¹ Ezek szerint a B. kiadású csízió közvetlenül az 1674-ben készült D. után jelenhetett meg: úgy 1675 körül.²⁸² Az E. jelölésű *Calendarium* ennél hozzávetőleg egy évtizeddel később láthatott napvilágot, kb. 1684—85 táján.²⁸³ A C. kiadású csízió, amely a fentiekben már bemutatottan, erősen eltérő jelleget mutat az A-tól és B-től, valószínűleg csak később, az 1710-es években hagyta el a lőcsei sajtót.²⁸⁴

279. Vö. 261. jegyzet. — Ugyanott a 220. lapon a fametszet reprodukciója is látható a B. kiadásból.

280. FAZAKAS József (vö. 261. jegyzet) valószínűnek tartotta, hogy a B. kiadás a 17. század harmadik negyedében készült.

281. E vizsgálatokat a lőcsei BREWER-műhely történetével behatóan foglalkozó PAVERCSEK Ilona volt szíves elvégezni, akinek fáradozásáért e helyen is köszönetet mondok.

282. Az antikva szövegtípus és a fejezetcélmekben alkalmazott kurzív betűk használati foka a D. kiadásban tapasztalhatóhoz hasonlít legjobban, míg 1679-ben (RMK I 1239) már lényegesen kopottabb. A B-ben legalább öt olyan más betűtípus szerepel még, amelyet Lőcsén az 1640-es évek óta használtak, majd végleges eltűnésükre az 1674. évi felújítást követő három-négy esztendőn belül sor került.

283. Az egyetlen ismert példány könyvtári feldolgozása során FAZAKAS a szedési sajátosságok és a datáláshoz általunk is felhasznált fametszet keretének állapota alapján úgy találta, hogy ezt a kiadványt Lőcsén később nyomtatták, mint az 1674. évi kiadást (FAZAKAS József szíves szóbeli közlése). — Az antikva szövegtípus állapota nagyjából megfelel az 1683. évre szóló lőcsei kalendáriumban (RMK I 1310) tapasztalhatóval. Ugyanitt megfigyelhető — akárcsak LIPPAY munkájának e csonka példányban fennmaradt kiadásában — a kurzív típusnak az a jellegzetessége, amely szerint a verzális „S” nagyobb fokozatból származik. Az 1688. esztendőre készült naptárban (RMK I 1376) már nem vették igénybe ezt a kalendáriumok előállításához előszeretettel alkalmazott, kopott szövegtípust. Ennek alapján tehető az E. kiadás megjelenésének éve 1684—5 tájára.

284. Az antikva szövegtípus ugyan feltűnik már a 17. században (1696 végén = RMK I 1508), de a használati foka még 1708-ban (RMK I 1761) sem éri el a C. kiadásban tapasztalhatót.

A további vizsgálódást újra csak a csízió három kiadására (A.—C.) korlátozva, megállapítható, hogy bár az illusztrációk és azok elhelyezése a szövegen belül lényegében mindháromban azonos,²⁸⁵ a többi könyvdísznél eltérés tapasztalható. Az A-ban fentebb ismertetett két iniciálé a kötet elején megismétlődik a B-ben, míg a C-ben csak az „N”. A három záródísznél is tapasztalható eltérés. Az A-ban csak három helyen alkalmazott (C_{1b}, C_{2a} és C_{4b}) fametszetek mind négyzetes alakúak és viszonylag kisebbek, ezzel szemben a B-ben ugyanazokon a lapokon található díszek méretre nagyobbak és csúcsát lefelé mutató háromszög formát mutatnak. A C-ben már csak két záródísz látható, mert az öröknaptár végén erre a korábbiaktól eltérő tördelés miatt nem jutott már hely. Az első, nyomdászjelvény jellegű testes metszet (49×58 mm) ugyan a másik kettővel azonos szövegrésznél, azaz a „Officia XII. mensium” szövege alatt helyezkedik el (B_{4b}), de a másik záródísz nem a VII. fejezet előtt, mint az A-nál és a B-nél, hanem e részen belül a Sol-ról és Venus-ról szóló ismertetés között található. Mindez csak megerősíti a fentiekben mondottakat, amelyek szerint a kiadások megjelenése között jelentős idő telhetett el: az 1650. évi A. és az 1675. esztendő táján készült B. között negyedszázad, míg a B. és a C. kiadás között még ennél is több.

A szöveg vizsgálata alapján kiderül, hogy az újabb és újabb kiadások igen mechanikus utánszedés alapján készültek. Jó példa erre a hibák kritikátlan átvétele. A „Lajstrom”-nak nevezett tartalomjegyzékben, a kötet elején, a fejezetek címe azok sorszámára utal. Az utolsó két tétel így szól: „Figura, mint forduljon ember 43, Lovak betegségéről való orvosságok 44”. Míg a 42. fejezettel bezárólag a szövegben mindegyik fejezetszám és cím megegyezik a tartalomjegyzékkel, addig a „Figura” a helyes 43. helyett az A-ban XLIV, a B-ben azután ez, a római számok esetében gyakran előforduló sajtóhiba nyomán, XLVI-ra torzult. A C. azután ugyanezt a kétszeres hibás számot vette át. A három csízió-kiadásnak fent ismertetett időbeli sorrendjét támasztja alá újólag a IV. fejezetben az új időszámítás bevezetésére vonatkozó és fentebb már idézett egyik mondat eleje. Ez az A-ban (C_{3b}—C_{4a}) így szól: „Szép dolog volna // volna, és méltó dicséretre”. A „volna” szó ismétlését az magyarázza, hogy először a lap alján órszóként szerepel, majd másodszor a következő lap tetején a szöveg ezzel folytatódik. A B-ben ugyanez (C_{4a}): „Szép dolog és méltó dicséretre”. Tehát úgy tűnik, hogy az

43. ábra. A csízió 18. század eleji löcsei kiadásában az ősz jelképező korábbi kép helyére került fametszet (D_{5b} lap)

285. Az állatövi jelek kör alakú képei közül a skorpió nehezen felismerhető alakja a B-ben és a C-ben — az A-hoz képest — 90 fokban elfordult helyzetben látható. A négy évszak metszetei közül a tél a B-ben tótágast áll. Az ősz a sorozat többi tagjával azonos kivitelben szerepet (E_{6a}) az A. és B. kiadásban, míg a C-ben — amikor ez a dúc a löcsei műhelyből feltehetően már hiányzott — ennek helyére (D_{5b}, — 43. ábra) merőben idegen kép került. A 27×33 mm méretű metszet csak nagyságában közelít az eredeti sorozathoz, de a három fegyverest ábrázoló illusztrációnak semmi köze sincs az őszhöz: nyilvánvalóan szükségmegoldásként alkalmazták a megsérült, vagy elveszett eredeti dúc helyett. Ez is további bizonyíték a C. kiadás késői voltára.

az igyekezet, amellyel a szedésnél kéziratul szolgáló kiadásban őrszóval kettőzött szó megismétlését elkerülni igyekeztek odavezetett, hogy bár helyet hagytak, a „volna” szó mégis teljesen kimaradt. Ezek után nem csodálható, ha a C-ben (B₆a) az idézett mondat már helykihagyás nélkül csonkultan így hangzik: „Szép dolog és méltó dicséretre.”

A három kiadás közül a C-nek a másik kettőtől elütő voltát, amelyet az eddigiek mind alátámasztanak, tovább fokozza az ezeken felül megfigyelhető szerkezeti eltérés is. Ezek közül a legjelentősebb a legelső előzőeklevél elhagyása a „Cisio” szóval, míg az öröknaptárból kimaradt a „Sokadalmak”, vagyis az egyes hónapoknál a hazai, országos vásárokat tartó helységek ünnepenkénti felsorolása. Feltehetően mindkettő azzal magyarázható, hogy a nyomdász — takarékoskodva a mindig drága papírral — a terjedelmet kisebb fokozatú betűtípus megválasztásával ebben a C. kiadásban közel egynegyedével (84-ről 66 levélre) csökkentette.

A három kiadás egymáshoz való viszonyának áttekintésével a lőcsei csízó ismertetése lezárható. Ez egyben a tanulmány címében is megjelölt téma, vagyis a magyar csízó kialakulása történetében is zárókövet jelent. Az egyik leghíresebb és legelterjedtebb magyar népkönyv ugyanis a továbbiakban a Lőcsén megismert szöveggel és illusztrációkkal jelent meg évszázadokon át, szinte változatlan formában. Ennek vizsgálatára azonban már csak újabb írás keretében lehet vállalkozni.

Die Entstehungsgeschichte des ungarischen „Cisio-Janus”

G. BORSA

Das ungarische Wort „csízó” entstand aus dem lateinischen Anfangswort „Cisio Janus” des international verbreiteten mittelalterlichen Festkalenders in Versen. Es wurde im XV. Jahrhundert in Ungarn nicht nur in lateinischer sondern auch in ungarischer Sprache gebraucht. In umgearbeiteter erschien Form es dann auch in der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts als Detail des beliebten immerwährenden Kalenders in gedruckter Form. In diesem Rahmen finden wir bis zur Mitte des XVII. Jahrhunderts diesen ungarischen „Cisio Janus” in verschiedenen Veröffentlichungen wieder.

Im Jahre 1592 wurde im siebenbürgischen Kolozsvár (Klausenburg, heute Cluj bzw. Napoca) ein astrologisches-meteorologisches Volksbuch gedruckt, an dessen Anfang ein immerwährender Kalender mit „Cisio Janus” steht. Mit dem Wort „Cisio” fängt der lange Titel des ganzen Bandes an, und dieses Wort bedeutet durch in der ungarischen Sprache Begriffserweiterung allmählich nicht nur den immerwährenden Kalender selbst, sondern auch das ganze erwähnte Volksbuch. Dieser Band aus Klausenburg wurde ohne Zweifel aus ähnlichen deutschen Veröffentlichungen zusammengestellt. Einzelne Details sind in folgenden Werken zu erkennen: *Das grosse Planeten-Buch*, *Astronomia Teutsch*, Leonhard REINMANN *Das Wetterbüchlein*, Heinrich von URI *Bauern Practica*, Peter CREUTZER *Planeten-Büchlein* und das *Temporal* des PSEUDO-REGIOMONTANUS. Das reiche Illustrationsmaterial des Klausenburger Bandes lässt auch auf eine Herkunft aus Frankfurt a. M. (ENGENOLFF?) folgern. Ähnliche Holzschnitte sind auch aus andersartigen Produkten ungarischer Werkstätte bekannt. Ein Teil dieser Holzschnitte lässt weitere verschollene Auflagen vermuten.

Im Jahre 1650 erschien in der nordungarischen Stadt Lőcse (Leutschau, heute Levoča) ein ähnliches Volksbuch in ungarischer Sprache, jedoch mit abweichendem Inhalt, ebenfalls unter dem Titel „Cisio”, mit dem Namen von REGIOMONTANUS bezeichnet. Als die zwei Quellen dieses Werkes sind der kolozsvärer Cisio-Band und das

erwähnte *Temporal* in beruhigender Weise zu identifizieren. Letzteres wurde irrtümlich als Werk des REGIOMONTANUS angesehen, da sein ursprüngliches Kalendarium im Laufe der Zeit bis zur Unerkennbarkeit umgestaltet und verdünnt wurde. Man kann annehmen, dass der Cisio-Band von Lőcse kurz vor 1650 und vielleicht in der Szepesség (Zips, slowakisch Spiš) zusammengestellt wurde. Von der sich erfolgreich erwiesenen Ausgabe sind zwei weitere undatierte Leutschauer Auflagen erhalten geblieben. Auf Grund der ebenfalls auf deutschen Ursprung bzw. auf deutsche Vorbilder zurückleitbaren Holzschnitten und nach dem Zustand der Buchstabentypen musste das eine Werk vermutlich um 1675, das andere um 1710 gedruckt werden. Der Text des ungarischen Cisio-Bandes von Lőcse erwies sich bis zum XX. Jhdt. als eines der allerverbreitetesten Volksbücher in ungarischer Sprache.

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623—1636)

V. ECSEDY JUDIT

BETHLEN Gábor fejedelem már 1613-ban foglalkozott azzal a gondolattal, hogy fejedelmi székhelyén, Gyulafehérvárott akadémiát és nyomdát alapít. A könyvnyomtató műhelyt illető tervei azonban csak 1622-ben valósulhattak meg, amikor a nikolsburgi béke után hosszabb időre visszatért Erdélybe.¹

A gyulafehérvári nyomdával foglalkozók korábban szinte egyhangúan 1619-et vallották a nyomda alapítási évének, egy — példányból nem ismert — nyomtatvány alapján, amelynek azonban feltehetően csak az ajánlása származik Gyulafehérvárról. BETHLEN levelezése és a korabeli feljegyzések ugyanis megcáfolják az 1619. évi nyomdaalapítást. BETHLEN 1622. március 19-én rendelkezett a Kassán levő fejedelmi nyomda átköltöztetéséről — ez az a nyomda, amely ugyanaz év novemberében Gyulafehérvárra érkezett.² A nyomdász személyére ugyan nem találni adatot, de nincs okunk kételkedni, hogy még Nikolaus MÜLLER volt az a nyomdatómester, aki feleségével és a felszerelést szállító hatökrös szekerekkel 1622. november első napjaiban Gyulafehérvárra érkezett,³ bár neve Kassa után egyetlen nyomtatványon sem fordul elő. Mindjárt a fennmaradt első gyulafehérvári kiadvány impresszum nélkül jelent meg, bár az *országgyűlési törvénycikkelyek* esetében ez általános jelenség. Az artikulusok konklúziója 1623. június 6-ról (1)⁴ való, tehát ezután a dátum után kellett nyomtatni. Feltehetően ez az egyetlen 1623-ból származó kiadványa a nyomdának, ami bizony meglehetősen szerény kezdet, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy 1622. vége és 1623. első hónapjai a nyomda felállításával telhettek el.

Ezt követően minden évben megjelent legalább egy törvénycikkgyűjtemény, de — attól függően, hogy hány országgyűlést tartottak abban az évben — gyakran több is. 1622-ben még Kolozsvárott, a HELTAI-nyomdában készültek az artikulusok, de 1623-tól 1658-ig bezárólag, amíg a tatárok szét nem dúlták Gyulafehérvárt, minden erdélyi országgyűlés artikulusai — bárhol tartották is az országgyűlést — a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában jelentek meg, amint arra már FAZAKAS József is rámutatott.⁵

1. A nyomdaalapítás előzményeiről l.: Magyar Könyvszemle. 1975. 9—24. l.

2. L. 1. jegyzet.

3. HERPEI János: *Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I., Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében.* Bp.—Szeged 1965. 511. l.

4. A zárójelbe tett, kurzívval szedett számok a nyomtatványok időrendi jegyzékének sorszámaira utalnak.

5. FAZAKAS József, Magyar Könyvszemle. 201—203. l.

HEREPEI valószínűnek tartotta, hogy az 1622. őszén bejött, szerinte külföldi nyomdász még ugyancsak 1623-ban el is ment. Akolozsvári sáfárpolgárok számadás könyvében ugyanis feljegyzés maradt arról, hogy 1623. szeptember 10-én „az fejevári tipográfus feleségét vitte el Tót Márton négy ökrön Hunyadig.” Onnan azután váltott szekérrel Erdélyből kifelé menvén, valószínűleg eredeti hazájába vette útját, HEREPEI szerint. Ő még hozzáteszi, hogy feltételezhetően ura is rövidesen követte, portékáival és nyomdájával egyetemben.⁶

Valószínűbbnek látszik azonban, hogy a BETHLEN által Gyulafehérvárra küldött nyomdász (Nikolaus MÜLLER) 1623 nyarán meghalt, és ezért távozott felesége egyedül az országból. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy 1623. augusztus 5-én Kolozsvárról „András deákot, az könyvnyomtatót viszi egy szegény ember 2 ökrös szekéren Tordáig”, hogy onnan továbbfuvarozzák Fehérvárra.⁷ Feltehetően a betegeskedő, vagy már meghalt fehérvári tipográfus helyébe, a nyomda folyamatos működése érdekében hívta őt el a fejedelem Kolozsvárról. De nem támasztják alá HEREPEI nézetét maguk a fehérvári kiadványok sem: ha ugyanis a mester — felszerelésével együtt — tényleg visszatért volna hazájába 1623 vége felé, akkor az 1623-ban kiadott és az 1624-től kezdve megjelent nyomtatványok tipográfiai anyagában ennek a változásnak mutatkoznia kellene. Vagyis teljesen más felszerelésnek kellene tükröződnie az 1624 utáni kiadványokon, mint az 1623. évi országgyűlési törvénycikkelyeken. A helyzet azonban nem ez: 1623-tól 1629-ig szinte semmi változás nem tapasztalható a betű- és díszkészletben, és még a későbbi, nagyobbmértetű felfrissítés után is megmaradt az induláskor használt, és Pozsonyt, Nagyszombatot, Kassát megjárta készletnek néhány betűtípusa és dísze.

Valószínű, hogy már 1623 elején, a májusi országgyűlést megelőzően hozzáfogott a nyomdász, talán még MÜLLER, az 1624-ben megjelent és KÁROLYI Zsuzsanna felett mondott gyászbeszédnek két kötetének (2 és 3) kinyomtatásához, hiszen a még 1622 nyarán elhalt fejedelemasszony emlékére írt két prédikációgyűjtemény kiadása sürgős lehetett a fejedelemnek. Valószínűleg ezzel párhuzamosan nyomtatták ki az 1623. évi artikuluszokat, sőt talán az 1624. éveket (4) is. Bizonys nyomdai sajátosságokból arra lehet következtetni, hogy előbb a latin nyelvű *Exequiarum coemonialum* (2) majd közbevetőleg az 1623. évi artikuluszok, és ezt követően a *Halotti pompa* (3) került sajtó alá — amint erről később, a műhely munkamenetével kapcsolatban még szó lesz.

Míg az artikuluszokban a nyomdásznak csak szerény lehetőségei voltak a hivatalos irat díszítésére, addig a két, tartalmilag összefüggő, de külön-külön nyomtatott halotti beszéd gyűjteményben alkalom nyílt a nyomda szinte teljes betű- és díszanyagának felvonultatására. A latin nyelvű kötet szövege végig különböző méretű kurzívval szedett, és a nyomdász kiemelésként használja csak a megfelelő antikva sorozatokat, a magyar nyelvű beszédeket tartalmazó kötet szövege jórészt antikva és csak a kiemelések kurzívok.

A magyar nyelvű rész egyik érdekessége tipográfiai szempontból, hogy felbukkan benne a nagyszombati érseki nyomda egyik fametszetes képsorozatának két, bibliai jelenetet ábrázoló tagja (XXVI. tábla V. VI. dísz.) — ezúttal azonban nem a szöveg illusztrálására, csak díszítésére szolgál. (3)⁸

6. HEREPEI János: *Könyvészeti tanulmányok*. Kolozsvár 1942. 11. 1.

7. L. 6. jegyzet 9.

8. B2b.

E két kötet impresszumában VÁLASZUTI András és MESZLÉNI Márton nyomdászok neve szerepel. HERPEI feltételezte, hogy a két nyomdász két különböző helyen, Kolozsvárott, ill. Gyulafehérvárott működött, és az említett két munkát is két városban szedték. Ezt a véleményét a latin nyelvű szövegek többféle, méretben váltakozó kurzív szedésére alapozta, mintha azok egy részét Kolozsvárott szedték és nyomtatták volna.⁹ Ezt már az is megcáfolja, hogy egy lapon belül is váltakozik a kisebb (84 mm-es) és az ennél egy fokozattal nagyobb (100 mm-es) kurzív szöveg, amelynek két nyomdahelyen történt szedése nehezen képzelhető el. (2)¹⁰ De megcáfolja ezt a gyulafehérvári nyomda teljes anyagának összeállítása, ill. annak a korabeli kolozsvárral való összevetése is. A két kiadvány teljes egészében Gyulafehérvárott készült.

A fent említett VÁLASZUTI András ugyanebben az időben a kolozsvári HELTAI-féle nyomda faktora volt, és már korábban, 1623. augusztus 5-ét megelőzően — amikor mint *András deákot* említik — 1622. július 28-án is járt már BETHLEN parancsára Fehérvárott. Nyilván ő ugyanis az a mester, akiről ugyancsak a kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyve azt jegyzi fel, hogy „Az becsületes tanács küldi Töleséres Tamás uramat az tipográfussal ő felségéhez. Attam Bíró Uram hagyásából úti költséget, honnan Fogarasig Fl. 5 d. 17 1/2”.¹¹ A kolozsvári faktornak, mint hozzáértő szakembernek, nyilván a Kassáról hamarosan megérkező nyomda elhelyezése körül lehetett tennivalója.

A kolozsvári nyomda 1622—1625 közötti faktorát a korabeli források és a kolozsvári nyomtatványok impresszuma hol mint VÁLASZUTI András, hol pedig mint SZILVÁSI András emlegetik. Már HERPEI is valószínűnek tartotta, hogy a kettő egy személy.¹² GULYÁS¹³ arra következtetett — éppen a halotti beszédek impresszumából — hogy VÁLASZUTI eredetileg gyulafehérvári nyomdász volt, és a két kötet nyomtatása közben távozott Kolozsvárra, a HELTAI-nyomda faktorának.

Míg tehát az 1623 májusi artikulusok nyomdásza felől némi bizonytalanságban vagyunk, hiszen az egyaránt lehetett még Nikolaus MÜLLER, vagy az ideiglenesen áthívott VÁLASZUTI (SZILVÁSI) András, addig az 1624-ben kiadott, KÁROLYI Zsuzsánna felett mondott halotti beszédeknek két nyomdászat is ismerjük. Kettőjük közül tehát az egyik a kolozsvári nyomda faktora volt, és 1623—1624-ben csak ideiglenesen tartózkodott Gyulafehérvárott, míg a másik, akinek neve most szerepelt először nyomtatványon — MESZLÉNI Márton — a fejedelmi nyomdát egyedül vezette 1627-ig bezárólag. (Neve ugyan még 1636-ban is előfordul a Leges Typographorum-ban, de impresszumban 1627 után már nem.)

A következő, 1625-ös évből három nyomtatványról tudunk: az 1625. május 1-i artikulusokról (5) egy limitációról, amelyet SZILÁGYI Sándor az Erdélyi Országgyűlési Emlékekben közöl (6), amely azonban jelenleg nem hozzáférhető és az 1626. esztendőre szóló kalendáriumról és prognosztikonról (7), amely joggal sorolható az 1625. év kiadványai közé. Mindhárom nyomtatvány MESZLÉNI Márton impresszumával jelent meg. Az 1620-ban Nagyszombatban, MÜLLER által kiadott kalendárium óta ez az első — fennmaradt — kalendárium, amelyik szintén

9. HERPEI János: *Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I., Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében.* Bp.—Szeged 1965. 509. l.

10. C és D iv.

11. HERPEI János: *Könyvészeti tanulmányok.* Kolozsvár 1942. 9. l.

12. HERPEI János, *Magyar Könyvszemle.* 1963. 172. l.

13. GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. II.* Bp. 1961. 156. l.

a Pozsonyból Nagyszombaton és Kassán át Gyulafehérvárra hozott nyomdai anyaggal készült. Naptárjelei jól felismerhetően ugyanazok, a kiadvány külseje azonban meg sem közelíti a nagyszombati és a korábbi, feltehetően Pozsonyban készült, ízléses kiállítású kalendáriumok színvonalát.¹⁴ Minthogy az 1626. évi gyulafehérvári kalendáriumot 84 mm-es betűtípussal szedték, a Pozsonyban és Nagyszombatban kiadottakat pedig 100 mm-essel, a nyomda viszont csak 100 mm-es sorozathoz tartozó naptárjelekkel rendelkezett, így ez az eltérő méret a szövegsorok és naptárjelek gyakori egyenetlenségét, elcsúszását okozta.

Az 1626-os évből mindössze két nyomtatványról van tudomásunk, mindkettő államigazgatással kapcsolatos kiadvány: időrendben első az 1626. május 24-i országgyűlési *artikulusok* (8), második pedig a június 12-i *limitáció* (9) amelynek korrektúratöredéke is az Országos Széchényi Könyvtár birtokában van.¹⁵ Mindkettőn szerepel MESZLÉNI Márton nyomdász neve. Feltételelesen ehhez az évhez — mint átlagévhez — sorolható MOLNÁR Gergelynek az a *Garmmatikája* (10), amelynek négy lapnyi próbalevonatát FRAKNÓI Vilmos mint egy közelebbiről meg nem határozott latin nyelvtan töredékét ismertette, és amelyről megjegyezte, hogy az 1630. évi gyulafehérvári országgyűlés végzéseinek korrektúralapjaival együtt találtatott. Nyomdai anyaga alapján az 1624–1630. évek közé lehet elhelyezni, de minthogy ez idő alatt a nyomdai felszerelésben csak néhány betűtípusnál tapasztalható változás, a töredék ennél pontosabb datálására nincs lehetőség. Jelenlegi ismereteink alapján valószínűleg ez volt a fejedelmi nyomda által kiadott első tankönyv.

1627-ből a fejedelmi nyomdának hat nyomtatványa ismeretes, közülük kettő még MESZLÉNI Márton impresszumával jelent meg: BORNEMISZA Ferenc: *Repotitis* (11) című műve és PÁLÓCZI HORVÁTH János: *Propempticon* (12)¹⁶ című munkája. Ez utóbbi létezéséről mindeddig nem tudott a szakirodalom: DOINA NÄGLER, a szebeni Brukenthal Múzeum állományából közölte ezt az 1627-ből való gyulafehérvári nyomtatványt. Megjelentek továbbá az *április 4-i országgyűlési törvény-cikkei* (13) valamint az *április 30-i limitáció* (14), amelyet október 24-én annak *második kiadása* (15) is követett. A második kiadásnak, tehát az októberi limitációnak utánnyomása is ismert¹⁷ 1642-ből. BORNEMISZA és PÁLÓCZI HORVÁTH műve mellett még egy harmadik alkalmi kiadvány is megjelent abban az évben, ez MAK-

14. RMK I 442 és I 516.

15. Az OSZK-ban RMK I 555/c jelzeten található korrektúratöredék a limitáció utolsó lapjáról való: a „Conclusio” című bekezdést tartalmazza 5 példányban és a „FEIER-VARAT Nyomtatta Meszleni Marton Vruuk ő Felsége Könyvnyomatoja” impresszumot két példányban. Minthogy e limitáció egyetlen teljes, az utolsó lapot is tartalmazó példánya Marosvásárhelyen van, az erről készült, OSZK tulajdonában levő filmen pedig az impresszumot eltakarja a széles papírpecsét, ez a töredékek azonosítását megnehezítette. A meghatározást FAZAKAS József végezte el, akinek ezúton is köszönetet mondok, amiért volt szíves felhívni figyelmemet erre a töredékre.

16. NÄGLER, Doina: *Catalogul Transilvanicelor*. Vol. 1. (Sec. 16—17.) Sibiu, 1974, Muzeul Brukenthal. 218. sz.

17. *Magyar Könyvszemle*. 1895. 262. l. — SZTRIPSZKY I 1963/170. Ennek csonka példányai csak az 1627-es évszámot, vagyis a törvényes árszabás érvénybelépésének dátumát jelölik, és RÁKÓCZI György előszavával jelentek meg. Mivel mostanáig csak csonka példányokról volt tudomása a szakirodalomnak, datálása problematikus volt. FAZAKAS József figyelt fel arra, hogy a problematikus, csonka példányok valójában a fenti, 1642-es limitációból származnak. E csonka példányoknak ugyanis éppen utolsó, az 1642-es évszámot feltüntető levelük hiányzott.

SAI ÖSE Péter: *Disputáció (16)* című, BOD Péter és HORÁNYI alapján SZINNYEI által is leírt műve, amelyből azonban egyetlen példány sem ismeretes.

Változás a nyomda vezetésében csak 1628-ban történt, amikor a BÁTHORI Gábor emlékére kiadott temetési beszédek címlapján „*Jacobus E. Lignicensis*” neve tűnik fel (17). 1634-ig az ő neve szerepel minden Gyulafehérvárott kiadott, és a nyomdász nevét feltüntető kiadványon. Kétségtől fölébe helyezték a továbbra is itt-dolgozó MESZLÉNI Mártonnak, amint azt HERPEI is megállapította, arra azonban semmi bizonyíték sincs, hogy Jakob EFFMURDT 1628-as beköltözése már a második lett volna. HERPEI¹⁸ ugyanis feltételezte, hogy ő lett volna BETHLEN 1622-ben bejött, de csakhamar hazatért idegen nyomdász. Hogy EFFMURDT szakképzettebb mester volt, mint MESZLÉNI, azt a kiadványok külseje és megszáporodott számuk is mutatja. Azt is tudjuk róla, hogy egyben könyvkötőmester is volt, amint azt nem egy esetben — néha még az országgyűlési artikulusok impresszumában is — feltüntette.

1628-ból ALVINCZI Péternek és CZEGLÉDI Jánosnak: *Az néhai felséges Báthori Gábor...* című művét már SZABÓ Károly sem látta, bibliográfiai leírása azonban fennmaradt. (17)¹⁹ Ez az első gyulafehérvári kiadvány, amelyen EFFMURDT neve mint könyvnyomtató szerepel. Az ugyanebben az évben kiadott *április 9-i artikulusokon* (18) nincs feltüntetve a nyomdász neve, de minden valószínűség szerint már ez is EFFMURDT munkája lehetett.

1628—1629-ben megszappant a nyomtatványok száma, majd 1630-ban ugrászerűen megnőtt — ez az átmeneti visszaesés nyilván az új nyomdász munkába lépésével, esetleg a nyomda átszervezésével magyarázható. 1629-ből csak az *április 8-i artikulusok 1. kiadását* (19) ismerjük, ennek második kiadása ugyanis nem tekinthető 1629-es kiadványnak.²⁰

Az 1629-es esztendővel a nyomda működésének egy kisebb szakasza lezárult, ezért szükségesnek látszik vázolni az 1623—1629 közötti évekre jellemző állapotot. A Gyulafehérvárott tevékenykedő fejedelmi nyomda indulásától 1629-ig az 1609 évi²¹ pozsonyi kezdettől változatlan betű- és nyomdai díszkészlettel dolgozott. Ez a felszerelés az alábbiakból állt:

1. Betűkészlet — 14 típus, ebből négy kurzív, kilenc antikva, és egy görög;
2. Inicialék — négy sorozat: 44×44 mm-es, 18×19 mm-es, 25×25 mm-es, és 31×31 mm-es;
3. Cifrák — 18 féle elem;
4. Záródíszek és illusztrációk — kilenc darab.

A megítélésünk szerint 1609 óta felújítás nélkül használt nyomdai felszerelés, de elsősorban a betűanyag alaposan elhasználódott és elkopott a gyakori költöztetés, ill. a sűrű használat következtében. A készlet 1609-ben Pozsonyban, a nyomtatványok tanúsága szerint teljesen új volt, de már 1616-ban jól észrevehetően kopottabbak a betűk, ráadásul rendszeresen elfördülnek rongált, letört

18. HERPEI János: *Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I.: Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében.* Bp. — Szeged 1965. 514. l.

19. L. SZABÓ Károly megjegyzését RMK I 569-hez.

20. L. bővebben az 1630-as kiadványok között.

21. A pozsonyi „Müller-féle” nyomda időhatárait az időközben előkerült nyomtatványok miatt a korábbi (vö.: 1. jegyzet) 1610—1616 helyett 1609—1617-re kellett kiterjeszteni. (RMK I 417 és RMK I 461 OSZK „A” variáns).

alsó szárú *j* betűk a magyar nyelvű nyomtatványokban.²² A betűk körvonala sem olyan éles, mint kezdetben volt, és ugyanez áll a későbbi, nagyszombati nyomtatványokra is. Ez a leromlás ekkor még csak a 100 mm-es antikva szövegtípusnál figyelhető meg, Gyulafehérvárott azonban ez már két másik antikva sorozatra (84 mm-es és 119 mm-es) is vonatkozik. A leggyakrabban használt 100 mm-es szövegtípus tehát hét évi intenzív használat (1609–1616) után észrevehetően elkopott.

Gyulafehérvárott már 1624-től kezdődően bizonyos hiányosságok kezdtek mutatkozni a betűanyagban, aminek oka az volt, hogy egyes betűk nyilván az elhasználódás miatt szükségessé vált selejtezés következtében nem voltak többé kellő számban képviselve a betűkészletben. E hiányok is először a leggyakrabban használt 100 mm-es antikva szövegbetűben mutatkoztak.

Az 1609-től kezdve használt betűkészlet nagyságáról sajnos nem állnak rendelkezésre adatok. Gyulafehérvárott a nyomdásznak egy szövegtípusból kb. egy ív kiszedéséhez volt elegendő betűje. Erre mutat, hogy a *Halotti pompában* az antikva szövegben²³ ívenként ismétlődik az egyetlen, deformált *j* betű (3)²⁴ Egy sajtónál többre így nem is volt szüksége a nyomdásznak. Philip GASKELL²⁵ számítása szerint egy átlag szövegtípusból 50 kg betűt kellett a kézisajtó korában egy negyedrért könyv egy ívének kiszedéséhez. Ez a *Halotti pompánál* ívente kb. 12 500 (3).²⁶ Ennyi betűre egy nyomdásznak feltétlenül szüksége volt ahhoz, hogy ne kelljen esetleg az ív egyik lapjának kinyomtatása után a szedést azonnal visszaosztani.

A gyulafehérvári nyomtatványokon már 1624-től kezdve szembeszökő a *g* betű hiánya, illetve annak kurzívval való pótlása. Ez a jelenség legelőbb a 100 mm-es antikva típusnál figyelhető meg, de fokozatosan a többi, antikva sorozatban is tapasztalható: 1624-től a 119 mm-esnél, 1627-től a 84 mm-esnél, 1629-től a 132 mm-esnél. Ez az antikva szövegek szedésében mutatkozó sajátosság a fehérvári nyomda 1624–1630-ig terjedő szakaszára jellemző, később ugyanis a pótlást idegen, nem az illető betűtípushoz tartozó antikva betűkkel oldották meg. Ez a nyomtatásbeli jellegzetesség jól felismerhetővé teszi az ebben az időszakban készült, magyar nyelvű, gyulafehérvári nyomtatványokat. Ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy a nyomdának nem voltak matricái, ha ugyanis lettek volna, akkor minden nehézség nélkül utánaönthették volna azokat a betűket, amelyek elkoptak, vagy amelyekből hiányok mutatkoztak.

Érdekes, hogy sem az 1624-ben megjelent latin nyelvű halotti beszéd gyűjteményben (ahol pedig egy magyar prédikáció is előfordul) (2)²⁷ sem az 1623. évi artikulásokban a *g* betűknek ez a magyar nyelvű halotti beszédgyűjteménytől kezdve krónikussá váló hiánya még nem tapasztalható. Ebből a nyomtatás sorrendjére és munkamenetére nézve az alábbi következtetés vonható le: a nyomdász először a latin nyelvű prédikációgyűjteményt kezdte el nyomtatni, utána az 1623. évi artikulásokat, majd, ezzel egyidőben, vagy közvetlenül utána a magyar nyelvű

22. RMK I 468 F3b stb.

23. A továbbiakban a 2:100A antikva szövegtípusról lesz szó. A számításokat ezzel a típussal végeztem.

24. A, B, C, D, E, F ív.

25. GASKELL, Philip: *A new introduction to bibliography*. Oxford 1972. 53. l.

26. P4b.

27. G ív.

részt. A latin részben ugyanis még a teljesen antikvával szedett G ívben elegendő *g* betű volt, és nincs összekeveredve az antikva és kurzív *g* (361 db antikva *g* fordult elő, tehát — feltételezve, hogy a nyomdász egyszerre nyomta az ívet — legalább ennyinek kellett lennie Gyulafehérvárott induláskor.) Utána elkezdte kiszedni és nyomtatni az artikulusokat, amelyben még ugyancsak megvan a kellő mennyiségű *g* betű. Feltehetően azt még nem szedte széjjel és nem osztotta vissza, amikor hozzákezdett a magyar rész A ívének szedéséhez. Az A ív első négy lapjához még elég volt az antikva *g* (159 db), de az A3a lap alján már kurzív *g* betű, utána újból feltöltődött a készlet antikva *g*-vel valamilyen forrásból, méghozzá 67 db antikva *g*-vel, amit fel is használt a nyomdász azonnal, abból az A3b lap aljára és az A4a majdnem teljes lapra futotta, de ott már az utolsó sorokban és az A4b lapon újra elfogyott és azt ismét kurzív *g*-vel kellett pótolni.

A felszabadult 67 db antikva magyarázata lehet, hogy az artikulusok valamelyik lapjának szedését nyomtatás után gyorsan visszaosztották. (Hasonló ütemben fogyott el, ill. töltődött fel újra az antikva *l* betű is, ennek oka azonban téves szedés, ill. visszaosztás lehetett — az antikva *l* betűk kurzívval való pótlása ugyanis nem volt szándékos. A *g* betűvel ellentétben itt véletlen keveredésről lehet szó, amit az is mutat, hogy míg a kurzív *g*-ket a nyomdász továbbra is felhasználta az antikvak pótlására, addig a kurzív *l* betűket később a megfelelő helyre visszaosztották.)

Tehát a latin nyelvű *Exequiarum coereimonialum* és az 1623. évi artikulusok mindenképpen a Gyulafehérvárott működő nyomda első két terméke. A magyar nyelvű *Halotti pompa* szedése közben ugyanis az antikva és kurzív *g* betűk — a 100 mm-es fokozatban — annyira összekeveredtek, hogy azt a B ívtől kezdve már szét sem választották. A *g* betűkhöz hasonló módon került be az antikva készletbe néhány *z* betű; az *l* betűnél véletlen elosztásról lehetett szó, az ugyancsak jellemző *j* és *z* betű hiánya és kurzívval való pótlása nem állandó, ezeket a hiányokat ugyanis szükség esetén más betűkkel és betűkombinációkkal is meg lehetett oldani. Hogy a nyomda csak kényszerűségből használta a kurzív betűket antikva szövegben, azt különösen a 119 és a 134 mm-es fokozatú antikvaszöveg *g* betűinél lehet megfigyelni, a kurzív pótlások ugyanis általában az ív végén tapasztalhatók (27,4).²⁸

Az egyes, magyar szövegben gyakran használt betűk (*g, z*) hiányára magyarázatul szolgálna, ha feltételezhetnénk, hogy a pozsonyi induló készletet nem magyar, hanem latin szöveghez szabott öntőcécula alapján készítették vagy vásárolták. A kétféle öntőcéculát összevetve ugyanis feltűnő, hogy a magyar szöveg szedéséhez ötször annyi *g* betű szükséges, mint a latinhoz. Hasonló a helyzet a *z*-nél is. Ellene szól azonban, hogy a betűkészletben szépen metszett, szabályos — tehát nem utólag készített — *ó* és *û* betűk, és kellő mennyiségű *k* betű van (ami a latin szöveghez alig kellett).²⁹ Ugyancsak nem kell a latin szöveghez *y*, pedig ebben sem

28. 4A ill. 3A típus.

29. Összevetve a magyar és latin öntőcéculát, az alábbi arányok állapíthatók meg az említett betűknél:

<i>g</i>	— magyar	1250 db	latin	250 db
<i>k</i>	— magyar	1200 db	latin	50 db
<i>y</i>	— magyar	900 db	latin	50 db
<i>z</i>	— magyar	1000 db	latin	50 db

Bár a betűmennyiségek a szóban forgó 2:100A típusnál (= kb. 12 pontos) kisebb antikvára vonatkoznak (10 pontosra), az arányok jól látszanak. A latin és magyar

mutatkozott hiány nyomdánk esetében. Sőt, kezdetben, de még 1613-ban PÁZMÁNY hatalmas folio méretű *Kalauzának* nyomtatásakor és Nagyszombatban a magyar nyelvű kalendárium szedésekor sem mutatkoztak hiányok a *g* betűben. Valószínűbb, hogy bár az induló készlet vásárlásakor magyar és latin szöveget egyaránt szem előtt tartottak, bizonyos aránytalanságok mégis előfordultak, amit azután a gyors elhasználódás csak fokozott.

Időben kissé előreugorva, meg kell jegyezni, hogy a *g* betűknek ez a krónikus hiánya egészen 1632-ig tartott. 1631-től azonban az antikva típusoknál abbahagyták a kurzívval való pótlás gyakorlatát, és helyette többféle, eredetüket nézve ismeretlen, méretben nagyjából megegyező antikva *g*-vel pótolták a hiányokat. Ennek oka az, hogy 1632-ben néhány terjedelmesebb, kurzívval szedett magyar nyelvű nyomtatvány (33, 36) esetében a két kisebb fokozatú kurzív szövegtípusban már nincs elegendő *g*, helyette egy idegen, egyetlen sorozatba sem illő kurzív *g* betűt használnak, sőt, néha a méretben megfelelő antikvát. Betűöntésre tehát még 1632-ben sem volt berendezkedve a nyomda.

EFFMURDT megjelenése után rövidesen bővült a nyomda díszítő anyaga is, mert míg 1629-ig a kiadványok külseje semmi eltérést sem mutat a korábbi, akár pozsonyi, nagyszombati vagy kassai állományhoz képest, 1630-tól kezdve új fejlecek, záródíszek, betűk jelentek meg. Megélénkült a nyomda élete, amint azt a nyomdász Krakóban tett sűrű látogatásai bizonyítják. Számos fejegyzés tanúsítja, hogy a nyomdai munkához szükséges anyagokat és felszereléseket jórészt Lengyelországból, mégpedig Krakóból hozták.³⁰ EFFMURDT — amint azt neve alapján GULYÁS³¹ is valószínűnek tartotta — a sziléziai Liegnitz-ből (ma Legnica) származhatott. Korábbi munkásságáról mindössze annyi állapítható meg, hogy 1621-ben Krakóban dolgozott,³² bár valószínűleg nem önálló nyomdavezetőként, talán inkább mint könyvkötő.

Miután 1628-ban átvette a műhely vezetését, nyilván hiányosnak találta annak felszerelését. Valóban, BETHLENNEK a gyulafehérvári akadémiával és a szervesen hozzátartozó könyvkiadással kapcsolatos nagyszabású terveit nem is elégíthette ki ez az 1609 óta változatlanul használt, fel nem frissített, de annál többet költöztetett és megkopott tipográfia. A kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvében találni az alábbi, 1629. szeptember 28-i bejegyzést. „...érkezik Lengyelországból meg Rózsás István uram az könyvnyomtatóval együtt, hoztak Urunk számára az tipográfiájához való szerszámokat.”³³ Valószínűleg ebből a vásárlásból származik az 1630-ban megjelenő új díszítőanyag, de HERPEI szerint a „szedő és nyomtatóműhelyt ekkor feltételezhetőleg betűmetsző és öntő-felszereléssel és szerszámokkal is gazdagította.”³⁴

öntőcédulát THALWIESER Antal hagyatéka alapján NAGY Zoltán, az Iparművészeti Főiskola Typografikai Tanszékének docense állította össze. Ezúton is köszönetet mondok HAIMAN György professzor úrnak, amiért az összeállítást rendelkezésemre bocsátotta.

30. „... Az tíz bála nyomtatnivaló papirosért is, ha ott nem talál, Krakóba is be köll menni.” (1633. augusztus 17.) OL E 190 Arch. Fam. Rákóczi 4. cs. Vegyesek 1633. 43. sz.

31. GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. II.* Bp. 1961. 156. l.

32. *Encyklopedia wiedzy a książce.* Wrocław — Warszawa — Kraków, 1971. 2455. l.

33. HERPEI János: *Könyvészeti tanulmányok.* Kolozsvár 1942. 12. l.

34. Uo. 13.

Bár BETHLEN 1629 őszén meghalt, a fejedelmi nyomdának gondját viselte az özvegy fejedelemasszony, BRANDENBURGI Katalin is. Alig érkezett meg a még BETHLEN által Erdélybe hívott három vendégprofesszor — Johann Heinrich ALSTED, Johann Heinrich BISTERFELD és Ludovicus Philippus PISCATOR — máris hozzáfogtak iskolafejlesztési tervüket kidolgozásához, amelyben a nyomda is fontos szerepet kapott. Az okmány 1630. február 10-én kelt, és 9. pontja kimondja, hogy a nyomtatóműhelyt úgy kell fejleszteni, hogy a mestere gondoskodhassék szedőről és nyomtatóról. Szerezni kell az erdélyi szász városokból görög és holmi zsidó betűket is; mert iskolai könyveket kell nyomtatni: heidelbergi kátét, latin és görög nyelvtanokat, retorikát, logikát stb. Egy másik, ugyanekkor kiadott okmánynak, az erdélyi főiskola törvényeinek 12. pontja ugyancsak a nyomdával foglalkozik. Ebből megtudni, hogy felettébe az iskolai tanács, amelynek engedélye nélkül semmit ki nem nyomtathat.³⁵ Ami az akadémia és a nyomda fenti kapcsolatát illeti, valószínűleg német mintát vettek alapul. Ugyancsak az erdélyi főiskolai törvényekből ismeretes, hogy ezeket ALSTED-nek szándékában állt kinyomtatni. Hogy erre azután sor került-e, vagy sem, nem tudjuk, semmi nyoma nem maradt. Sajnos, a nyomtatóműhely munkamenetét és személyzetét illetően a törvény meglehetősen általános fogalmaz: nem tudjuk meg belőle, hogy hány emberrel dolgozott, vagy hogy e személyek név szerint kik voltak. A nyomdavezető — faktor — mindenesetre a sziléziai származású könyvnyomtató és kompaktor, EFFMURDT Jakab lehetett, szedője pedig MESZLÉNI Márton, a gyulafehérvári műhely korábbi faktora. 1630-ból tudomásunk van arról, hogy egy *Bálint deák* nevű könyvnyomtató is dolgozott Fehérvárott: 1630. április 11-én jegyezték fel a kolozsvári sáfárpolgárok, hogy „...érkezék Asszonyunk őfelsége tipográfusa, Bálint Deák Váradra”³⁶ *Bálint deák* nem lehetett korábban váradi nyomdász, ezt a lehetőséget HERPEI is meggyőzően kizárta, hiszen ebben az időben nem működött nyomda Váradon. A nyomdász valószínűleg átutazott Váradon. Minthogy a feljegyzés a fejedelemasszony nyomdászáról beszél, annak a fehérvári nyomdaszemélyzethez kellett tartoznia. A fehérvári nyomdával kapcsolatban nem találkozunk nevével. Személyével kapcsolatban is csak találgatni lehet: talán ő az a KUCZYNY Bálint deák, aki 1632-ben s később is olyan sűrűn fordult meg Krakkóban különböző, meggyeszer a nyomda számára beszerzendő anyagok ügyében.³⁷

A nyomda betűkészletében 1630-ban egy eddig nem használt körzet (Cc), egy iniciálé (e) és három betűtípus jelenik meg: egy kiemelő típus (18A), egy 79 mm-es szövegtípus (14A) és egy görög szövegtípus (15G). Ami a három újonnan feltűnő betűsorozatot és az új iniciálésorozat tagját illeti, azok csak a gyulafehérvári nyomda kiadványai szempontjából nevezhetők újnak, valójában nem újonnan öntött, hanem meglehetősen kopott, erősen használt, egyenetlen típusok. Ugyancsak kopott és repedezett az iniciálé is (XXIV. tábla „e” iniciálé).

1630-ban ismereteink szerint tíz nyomtatvány jelent meg Gyulafehérvárott. Ezek — egy kivételével — mind EFFMURDT Jakab impresszumával jelentek meg, a magyar nyelvűeken általában az alábbi módon: „Niomtatta Lignicei Effmurdtt Iacob ő Felsége Könyvnyomtatoia”. Megjegyzendő, hogy 1631-től kezdve viszont

35. VÁRÓ Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyed, 1903. 110. l.

36. HERPEI János: *Könyvészeti tanulmányok*. Kolozsvár 1942. 14. l.

37. Lengyelországból hazatérve írja KUCZYNY Bálint I. RÁKÓCZI Györgynek: „Compactornak való papirost vettem bálát 15.” (1632. május 31.) OL E 190 Arch. Fam. Rákóczi 3. cs. 1632. 16. sz.

következetesen hozzászól: „Urunk Könyvniomtato és Compactora”. Az 1630-ban megjelent tíz mű közül háromból jelenleg nem található példány: ALSTED: *Disputatio*-ja (21) még megvolt SZABÓ Károly idejében Sárospatakon (a második világháború alatt veszett el), BISTERFELD: *Disputatio*-ja (22) pedig a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. FROSCH J.: *Der CI Psalm* (24) című, református prédikációkat tartalmazó kötete egyetlen példányban volt ismert SZABÓ Károly idejében, ma azonban a nagyszebeni evangélikus egyházkerület könyvtárának példánya nincs meg. Ennek érdekessége, hogy ez a BRANDENBURGI Katalin fejedelemasszonynak ajánlott mű a jelenleg tárgyalt korszak egyetlen német nyelvű kiadványa. A legutóbbi időkig nem volt ismeretes egyetlen példány sem MACONIUS két, *Majuma* (25) és *Cunis* (26) című művéből sem, bár az előbbi külső leírása meglehetősen részletesen rendelkezésünkre állt. A D. NÄGLER által összeállított katalógusban, amely a szebeni Brukenthal Múzeum tulajdonában levő 16–17. századi műveket közli, mindkettő szerepel.³⁸

A példányból is ismert és megvizsgált művek közül az egyik, az *Epicedia dicta* (23) című alkalmi költemény címlapján BETHLEN Gábor és Magyarország egyesített címerével, (XXVII. tábla XVIII. dísz.) a másik DENGELÉGI Péter vallási vitairata *Rövid anatomia* (28) címen jelent meg. A nyolcadrét alakú könyvecske érdekessége nyomdai szempontból, hogy két olyan betűtípust és egy olyan iniciálét tartalmaz, amelyek sem előbb, sem később nem bukkannak fel egyetlen gyulafehérvári nyomtatványon sem: a fent már említett 14:79A szövegtípus egyedül a könyv első ívében szerepel, a 15G görög szövegbetű pedig a 2:100A magyar nyelvű szövegben. (Hogy az ugyancsak ebben a kötetben feltűnt 79 mm-es, rossz állapotban levő antikva típus továbbra is megvolt a nyomda készletében, azt az bizonyítja, hogy 1631–1632 között a 84 mm-es antikva típusban és ugyanennek kurzív megfelelőjében is ezt a 79 mm-es sorozathoz tartozó *g* betűt használták pótlásként.)

Az 1630-as év mozgalmas esztendő Erdélyben. 1629 végén meghalt BETHLEN Gábor, utódja BRANDENBURGI Katalin lett, de még 1630 végén új fejedelem került a fejedelmi székbe, I. RÁKÓCZI György személyében. Mindez több országgyűlés összehívását, illetve az országgyűlési törvények többszöri kiadását tette szükségessé. Közülük az első az 1630. január 25-i *artikulus* (20), amely BRANDENBURGI Katalint iktatta be. Ugyanezen az országgyűlésen megsemmisítik a HALLER György és SZOMBATHELYI Márton elleni hűtlenségi pert: „...mi is kegyelmes asszonyunk Felséged kegyelmes tetszéséből végeztük egész országul, hogy az elmúlt esztendőbeli articulusunk in ea parte cassáltassék s invalidáltassék”. SZILÁGYI Sándor hozzáfűzi, hogy ez „tényleg megtörtént, sőt ezen artikulusok újra kinyomattak — melyből Haller notája kihagyatott.” Itt az 1629. április 8-i országgyűlés *artikulusainak második kiadásáról* (27) van szó. Az eredeti kiadás (19) tartalmazta ugyanis a HALLER és SZOMBATHELYI ellen indított hűtlenségi pert, ennek újrakiadása pedig — amely csak annyiban különbözik az előbbitől, hogy eggyel kevesebb artikulust tartalmaz — 1630-ból származik, méghozzá a január 25-i országgyűlést követő időből. (20)

Visszatérve a BRANDENBURGI Katalint beiktató 1630. január 25-i artikulusokra, megjegyzendő, hogy ebből az Országos Széchényi Könyvtárnak három példánya van, közülük kettő teljes, egyik pedig töredék, korrektúrajelekkel.

38. E két utóbbi megvizsgálására még nem volt lehetőség.

Érdekes, hogy a két teljes példánynak csak A1b lapján az utolsó bekezdésben mutatkozik néhány eltérés, ott sem a tartalomban, hanem a betűk szedésében, és a különböző szótávolságokban. E változtatások nem szándékosak, inkább úgy látszik, mintha a szedésnek ez a része nyomtatás közben szétesett volna, így ez a részbeni újrasedés nem is tekinthető variánsnak. Ugyanakkor a korrektúratöredék tördelése eltér a két teljes példányétól.³⁹ FRAKNÓR⁴⁰ még három, egymástól eltérő korrektúratöredéket említett az 1630. január 25-i artikulusokkal kapcsolatban, ezek lelőhelyét azonban nem közölte.

Ugyancsak BRANDENBURGI Katalin uralkodása alatt jelentek meg a módosításokat tartalmazó, jóval rövidebb terjedelmű, *július 17-i artikulusok*. (29)

Bár impresszumában 1630-at találni, mégis valójában 1631-ben nyomtatták az *1630. december 20-i artikulusokat* (30) minthogy megerősítésük december 29-ről való. Ez — az *1631. június 5-i országgyűlési törvénycikkekhez* (31) hasonlóan már I. RÁKÓCZI György törvényeit tartalmazza. Mindkettőn fel van tüntetve EFFMURDT neve.

Egy 1631. szeptember 5-i adat újra EFFMURDT lengyelországi útjáról szól: „Kolozsvarra érkezett az fejevári könyvnyomtató Jakab, Lengyelországban akarván menni. . .” majd ugyanott, október 9-én: „Kolozsvarra érkezvén Krakkóból Urunk ő Nagysága könyvnyomtatója Effurti Jakab egy hordó könyvet hozván, Enyeden át megyen Fehérvárra.”⁴¹

A fehérvári nyomda papírszükségletét úgy látszik főleg Krakkóból szerezték be, erre utaló adatok 1632-től folyamatosan felbukkannak.⁴²

1632-ből öt nyomtatvány ismeretes, mind az ötön megtalálni a nyomdász nevét. E nyomtatványok egyike a *május 1-i artikulusok*. (32) A *Practica aritmetica*, az az *sám vető tábla*, amely ALSTED előszavával jelent meg, ma már csak egyetlen, csonka példányban maradt fenn. Ennek ép, a nyomdász nevét és évszámot is feltüntető példányát már SZABÓ Károly sem látta, hanem KEMÉNY Józseftől vette át leírását. (33)⁴³ A másik három kiadvány tartalmát tekintve a hitvitázó irodalom körébe tartozik: SZYKSZAY HELOPOEUS Bálint: *Az mi keresztyéni*. . . (34) című munkája, valamint SIBOLTI Demeter: *Lelki hartz* és VIDOS Lénárd: *Halandó embernek kisirtetiről* (35) — e két utóbbi egy kötetben, folyamatos ívszámozással jelent meg, és ugyanebben az évben adták ki TOLNAI Istvánnak: *Az witebergai*. . . (36) című munkáját. Az utóbbi két kiadványban ismét bővült a nyomda díszjeleinek és cífráinak száma: újonnan jelenik meg a Dd, Ee, Ff, Gg, Qq, Rr, Ss, Tt körzet és a XIX. dísz, (XXVI. tábla XIX. dísz) és újra feltűnik — Pozsony óta először — a XIII. záródísz (XXVIII. tábla XIII. dísz).

Az 1633. esztendőből csak artikulusok maradtak fenn, mégpedig az *április 24-i országgyűlési artikulusai* (37) és annak *kiegészítései* (38) valamint az *augusztus 21-i országgyűlési törvénycikkek* (39). A betűkészlet 1632–1633-ban a 6A kiemelő típus kurrens betűivel gyarapodott.⁴⁴

39. OSZK-ban: RMK I 592/a 1. és 2. példány tehát nem tekinthető variánsnak, míg a töredékes 3. példány korábbi állapotot tükröző korrektúra.

40. *Magyar Könyvszemle*. 1895. 258. l.

41. HERPEI János: *Könyvészeti tanulmányok*. Kolozsvár, 1942. 14. l.

42. L. 30. és 37. jegyzetet és [SZILÁGYI] [Sándor]: *Okiratok I. Rákóczi György uralkodása történetéhez* (1632). 1. közlemény = *Történelmi Tár*. 1899. 425. l.

43. L. SZABÓ Károly megjegyzését RMK I 613-hoz.

44. Az 1636-ban kiadott, de 1632–1633-ban nyomtatni kezdett *Öreg Graduálnak első*, 1633-ra már elkészült részében már megtalálhatók ezek.

Ugyanebben az esztendőben tervbe vette a fejedelem az erdélyi országgyűlési artikulusok gyűjteményes kiadását, amint az DEBRECZENI Tamás, sárospataki intéző RÁKÓCZI Györgynek írt válaszából kitűnik: „Kegyelmes Uram, az elmúlt napokban Nagyságod kegyelmesen parancsolta vala, ha mi az erdélyi artikulusokból nálam volna, mellyek ott benn laktamban jutottak volna kezembe, beküldéném, mivel Nagyságod össze akarván mind kerestetni, kinyomtattná, az mi azért én nálam volt, kihez ládamban ugyan sok kereséssel jutottam, az Nagyságod kegyelmes parancsolatja szerint im beküldöm, igen dicséretes dolog és hasznos gondviselés leszen ezeket is össze kerestetvén egy kvantitásban kinyomattatni és így kibocsátani. Sárospatak 1633. június 7.” A borítékon rajta RÁKÓCZI György megjegyzése: „Az erdélyi artikulusokat, kik nála voltak, beküldte.”⁴⁵ Nincs azonban semmi nyoma, hogy az artikulusoknak ez a gyűjteményes kiadása valóban megjelent volna.

Az 1634-es esztendő fordulópontot jelentett a fejedelmi nyomda életében. Ekkor jelennek meg utoljára EFFMURDT Jakab nevét feltüntető kiadványok, 1635-től az impresszum kivétel nélkül: „Typis Celsissimi Principi”. Nyomdásznevén ezután legközelebb 1644-ben⁴⁶ fordul elő impresszumban. A nyomtatóműhely felszerelésében 1630-ban bekövetkezett kisebb változást a tipográfiai anyag további, fokozatos bővítése követte: szinte minden évben találni valami újdonságot a könyvek kiállításában. A gyakori használattól elkopott, hiányossá vált, és idegen betűkkel kiegészített három antikva és három kurzív szövegtípust 1634–1635-ben teljesen új sorozatok váltották fel — természetesen, a használhatóság érdekében — nagyjából azonos méretben. 1634-ben a megjelenő új szövegtípusok: 19:98A — a régi 2:100A helyett; a 31:86K — a régi 9:84K helyett; a 21:86A — a régi 1:84A helyett; a legkisebb fokozatú 20:60A szövegtípus, amelyhez hasonló méretű eddig nem volt, a kiemelő 22A típus és a két görög típus (24:86G és a kiemelő 33G). Érdekes, hogy a régi 1:84A szövegtípusról a váltás a 21:86A-ra éppen ALSTED görög nyelvkönyvének (41) D—E ívénél történt. Az A—D-ig terjedő íveket még a valamivel nagyobb betűtestű, bár kisebb sortávolságú 1A-val nyomtatták, az E ívtől kezdve ennek szerepét átveszi a 21A típus. Éppen e váltás alapján állapítható meg az 1634-es esztendő kiadványainak sorrendje: a tankönyvek, ill. a katekizmus közül először a görög nyelvkönyvet nyomtatták, minthogy itt még a régi szövegtípus is előfordul, a többiben pedig csak az új, tehát azokat ezt követően nyomtatták. A görög nyelvkönyvet — amelyben két új körzet Oo és Pp is megjelenik — a katekizmus követte, amint azt három újabb körzet első megjelenése (Hh, Ii, Kk) és a legkisebb szövegtípus feltűnése (20:60A) bizonyítja.

1634-ben jelent meg először a nyomda — levéltári adatokkal is bizonyítottan 1633-ban készült⁴⁷ — görög szövegtípusa (ugyanekkor készült a tudomásunk szerint először 1635-ben felhasznált héber típus is). Ezért tévesen állította TAKÁCS Béla a sárospataki nyomdával foglalkozva, hogy Sárospatakon kívül csak Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári műhelyében volt görög és héber betűkészület a 17. század folyamán.⁴⁸ Sőt, a sárospataki nyomdaalapítást jóval megelőzve nyomtattak Gyulafehérvárott héber és görög nyelvkönyveket, szép, tisztametszésű ciceró-

45. OL E 190 Arch. Fam. Rákóczi 4. cs. 1633. 38. sz. (1633. június 7.)

46. RMK II 643.

47. DÁN Róbert, *Magyar Könyvszemle*. 1966: 345–6. l.

48. TAKÁCS Béla: *Comenius sárospataki nyomdája. A sárospataki nyomda története*. I. Sárospatak, 1958. 20. l.

méretű héber és — a kor ízlésének megfelelő — GRANJON és GARAMOND által meghonosított, a kor színvonalán álló formájú görög betűkkel. A héber és görög betűkkel rendelkező 17. századi nyomdák között GULYÁS Pál sem említette a gyulafehérvári műhelyt.⁴⁹ A gyulafehérvári nyomdában szövegek szedésére használt görög betűtípus a fennmaradt kiadványok szerint legalább 237 különféle jelből, ékezetes betűből, ligatúrából és abbreviatúrából állt (szemben az általában 130—150 betűt és jelet tartalmazó kurzív vagy antikva betűsorokkal). A szedést rendkívül megnehezítette az ékezetes betűk és ligatúrák sokfélesége — amellyel a korabeli betűmetszők a görög kézírást igyekeztek utánozni.

A rendszeres tankönyvkiadás 1634-től indult meg Gyulafehérvárott. Ebben az évben ALSTED-nek egy latin (43) és az említett görög (41) alapfokú tankönyve jelent meg, mindkettő később több kiadást is megért. ALSTED: *Catechismus* (42)-a ugyancsak ebből az évből való. Ennek is, mint a tankönyveknek, már a címlapján olvasható, hogy a gyulafehérvári iskola használatára szánták. A *Rudimenta linguae latinae* (43) címlapján nem tünteti fel a nyomtatás évét, de az előszóban az 1634-es dátum olvasható, és a kis kötet tipográfiai anyaga is ezt az évszámot teszi valószínűvé. Csak töredékét ismerjük az 1635. esztendőre szóló kalendáriumnak (44) — naptár része teljesen hiányzik, csak a Judicum Astromantium maradt fenn töredékesen, és a mű címlapja is csonka. A csonka címlap impresszumának beosztásából úgy látszik, hogy a nyomdász, EFFMURDT nevét is feltüntette. Fennmaradtak ebből az évből a május 12-i országgyűlés artikulusai is (40).

A következő évből, 1635-ből, hét tankönyv megjelenéséről tudunk, ezek közül ALSTED: *Rudimenta linguae latinae* (49) című tankönyve újraszédve és kijavítva, második kiadásban jelent meg. *Grammatiká-járól* (50) RÁKÓCZI György a következőt írta TOLNAI Istvánnak: „Az mely grammatikát Alstedius curált, annak is elvégezték nyomtatását, meg fogjuk kegyelmednek küldeni azt is.”⁵⁰ (1635. október 2.) A hét tankönyv mellett megjelentek még az 1635. évi május 13-i országgyűlési artikulusok. (48) Az 1634. évben megjelent görög tankönyv után most újabb, nagy szakértelmet követelő munkára vállalkozott a fejedelmi nyomda: a tankönyvek között szerepel ugyanis ALSTED héber nyelvkönyve. (51) A görög típusokkal egyszerre még 1633-ban öntetett héber betűk most tűnnek fel először. Az év során megjelent további tankönyvek a következők: ALSTED: *Latium in nuce* (45) című latin értelmező szójegyzéke, BISTERFELD: *Elementa logica* (46) és ERDŐBÉNYEI DEÁK János: *Janua linguarum* (47) című, valamint PISCATOR: *Rudimenta rhetoricae* (52) című tankönyve.

Meg kell említeni ALSTED nagyszabású vallási vitairatát, az 1635-ös évszámot viselő *Prodromus*-t (58). Ez azonban, annak ellenére, hogy címlapján és az előszóban az 1635. évszám szerepel, mégsem sorolható be ennek az esztendőnek kiadványai közé, amint arról a továbbiakban még szó esik.

1635-ben a nyomda felszerelése tovább bővült, amint azt kiadványai mutatják: megjelenik a 27:122A szövegtípus — a régi 3:119A helyett; és ennek kurzív megfelelője, a 28:122K — a régi 11:119K helyett, valamint a 25H héber szövegtípus. A körzetekben új gyarapodás az L1. A héber szöveg szedésére vonatkozóan nyomdatechnikailag megállapítható, hogy a vokálisok nem voltak egybeöntve

49. GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. II.* Bp. 1961. 271—272. l.

50. SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczi György fejedelm levelezése Tolnai István sárospataki pappal. Prot. Egyh. Isk. Lap.* 1875. 778—9. l.

a konszonánsokkal, hanem szükség szerint helyezték el azokat a konszonáns alatt, amint azt a kettő kisebb elcsúszásai, egymástól mért különböző távolságai mutatják. A gyulafehérvári fejedelmi nyomda héber betűkészlete — a nyomda által előállított és ma ismert szövegrészeiből készült összeállítás alapján — 45 konszonánsból és 8 vokálisból állt.⁵¹

A sárospataki és a gyulafehérvári nyomda kapcsolatait illetően érdemes megemlíteni, hogy a Gyulafehérvárott 1634—1635-ben megjelenő hét új (négy antikva és három kurzív) szövegtípusból hat teljesen megegyezik a csak később meginduló sárospataki nyomdáéval. Ugyancsak közös a fent említett görög és a vele egyidejűleg öntött héber szövegtípusa is.⁵² Már DÁN Róbert is — a sárospataki nyomda héber és görög betűivel foglalkozva — felhívta a figyelmet arra, hogy ezek a gyulafehérváriakkal együtt, 1633 során készültek, amint azt DEBRECZENI Tamás és RÁKÓCZI György 1633 nyarán e tárgyban történt sűrű levélváltása bizonyítja.⁵³ A sárospataki nyomda egyes betűi tehát már 1635-re készen állhattak a felhasználásra, mégis, TOLNAI István még 1636-ban is arra kéri RÁKÓCZI Györgyöt, hogy szorgalmas gondviseléssel legyen a sárospataki tipográfia iránt, ahonnan még nyilván a sajtó és más felszerelések hiányoztak. Sőt, még 1649-ig sem történt változás, hiszen 1649. október 22-én MEDGYESI Pál⁵⁴ levelében felhívta RÁKÓCZI Zsigmond figyelmét a „rozsdában álló sok szép typus”-ra, amelyet még atyja öntetett. A nyomda tényleges munkába állása 1650-ben valósult csak meg.

Nemcsak a gyulafehérvári és sárospataki nyomdák betűkészletében vannak meglepő azonosságok, hanem az ugyancsak akkortájt felfrissített lőcsei BREWER-nyomdával is. E három város műhelye új beszerzéseit közös forrásból meríthette, legvalószínűbben Krakóból, de megfontolandó a kérdés, hogy vajon mindhárom esetben matricákat vásároltak-e, vagy kész betűanyagot. A lőcsei BREWER-nyomda betűkészletének bővítése ugyancsak az 1633—1635. évekre esik. Az ekkor beszerzett betűkészlet közül legalább négy közös a gyulafehérvári, ill. sárospataki szövegbetű-sorozatokkal.⁵⁵

Ami az 1633. folyamán megrendelt és elkészült görög és héber betűket illeti, ezeknek — amint azt DÁN Róbert is megállapította — valahol Sárospatakhoz elérhető földrajzi közelségben kellett készülniük. Az 1630-as nyomdai rendelkezés szerint ugyan a fenti betűket az erdélyi szász városokból tervezték beszerezni, talán csak a frissen érkezett három német professzor téves feltételezése alapján. Valószínűbb azonban, hogy eredetüket, ill. öntőmesterüket máshol kell keresni, feltehetően Lengyelországban. Ez ugyanis megmagyarázná, hogy miért volt szükség a sárospataki DEBRECZENI Tamás közvetítésére ez ügyben.

SZILÁGYI Sándor⁵⁶ nyomán GULYÁS⁵⁷ és HERPEI is⁵⁸, sőt a debreceni városi

51. A héber betűk rendszerezésében DÁN Róbert volt segítségemre, akinek ezúton is köszönetet mondok.

52. Héber szavak előfordulnak: RMK I 1096 (Sárospatak 1669) 55, 58—59. lapon.

53. *Magyar Könyvszemle*. 1966. 345—6. l.

54. TAKÁCS Béla i. m. 8.

55. PAVERCSIK Ilona szíves közlése, aki a lőcsei nyomda felszerelését állítja össze. A gyulafehérváriakkal egyezik a lőcsei BREWER-nyomda 28K, 21A, 19K és 14A típusa, kérdéses a 20A és 30K. A 14A típusnál mindössze az ű betű különbözik a gyulafehérvári és sárospataki ű-től, egyébként az említett sorozatok 20-sor méreténél legfeljebb 1—2 mm eltérés mutatkozik.

56. SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczi György 1593—1648*. Bp. 1893. 290. l.

57. GULYÁS i. m. II. 157. l.

58. HERPEI János: *Könyvészeti tanulmányok*. Kolozsvár, 1942. 15. l.

nyomda történetével foglalkozva CSÜRÖS Ferenc⁵⁹ is TOLNAI Istvánnak egy RÁKÓCZI Györgyhez írt levelére hivatkozva azt tartották, hogy RÁKÓCZI a „lengyel király útlevelével Hamburgon át hozatott Hollandiából nyomdászokat”. A hivatkozott levélben⁶⁰ azonban Hollandiáról nincs semmiféle említés. Erről az útról más forrásból is van tudomásunk, mégpedig RÁKÓCZINAK 1636. május 18-án PÁZMÁNYHOZ írt leveléből, de Hollandiáról itt sem esik szó: „emberünk... in mense Augusto ment volt tavaly Hamburgba az lengyel király ő felsége salvus conductusa mellett könyvnyomtatókért az kiket in mense Octobri hozott volna meg.”⁶¹ GULYÁS nemcsak a nyomdászokat, hanem az *Öreg Graduál*hoz beszerzett új nyomdai anyagot (betűket és hangjegyeket) is hollandiai eredetűnek tartotta és megjegyezte, hogy igen valószínű, hogy a sárospataki nyomdának szánt „sok szép típusok” is innen valók⁶² — a két készlet rokonságát tehát már ő is felismerte.

Nincs tehát bizonyíték arra, hogy a Gyulafehérvárra érkező új nyomdászok hollandiai származásúak lettek volna, bár meglehet, hogy Hamburg csak állomás volt Hollandia felé. Valószínűbb azonban, hogy a nyomdászok Hamburgból toborzódtak, és a felszerelés bővítése is vagy onnan, vagy más külföldi városból — esetleg ismét Krakkóból — történt.

1636-ból származik az a *Leges Typographorum* és *Formula Juramenti*, amelyet RÁKÓCZI György az ekkortájt újjászervezett nyomda külföldről behívott mesterei számára alkotott: ez az okmány őrizte meg az 1636-ban itt működött nyomdászok nevét az utókor számára.⁶³ Eredeti kéziratát Matthias ELSHOLTZ, Albertus MARTIN, Paulus de VITZE GEDANENSIS, Martinus MESZLENY és Adam HAS tipográfusok írták alá. HERPEI feltételezését elfogadva valószínűleg az elsőnek szereplő ELSHOLTZ volt a nyomdavezető (direktor), s egyúttal az idegen nyelvű nyomtatványok korrektora, míg a többi négy közül kettőnek szedőnek, kettőnek pedig nyomtatónak kellett lennie. ELSHOLTZ, MARTIN és HAS névére sem németalföldi, sem lengyel, sem német forrásmunkákban nem sikerült rátalálni, de valószínűleg ők a Hamburgból hozott mesterek. A *Leges Typographorum* aláírói közül Albertus MARTIN nevét gót betűkkel írta, ebből HERPEI arra következtetett, hogy ő volt az egyik német, vagy németalföldi származású mester.⁶⁴ A HERPEI által VITZE Pálnak nevezett Paulus de VITZE GEDANENSIS-ről viszont tudjuk, hogy ő a szerzője annak az érdekes dialógusnak, amely „Depositio cornuti zu Lob und Ehren der edlen... freyen Kunst Buchdruckerey, in kurtze Reimen verfasset...” címmel, a hely megjelölése nélkül jelent meg 1621-ben Lengyelországban. A szerző az alábbi módon nevezi meg magát: „durch Paulum de Vise Gedanensem Typothetam”. A szerző — és egyben nyomdász — személyével foglalkozó lengyel kutatók a könyv külseje alapján nem tudták végérvényesen meghatározni a kiadás helyét, a „Gedanensis (Gdańsk = Danzig) megjelölés ugyanis a mester származását is jelenthette. A nyomtatványon bizonyos jelek valóban danzigi eredetre vallanak, más díszí-

59. CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. Debrecen, 1911. 120. l.

60. SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczi György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal = Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1875. 779. l.

61. SZILÁGYI Sándor: *Rákóczi és Pázmány*. Pest, 1870. 118. l.

62. GULYÁS Pál: *Nyomdánk első élete a 16–17. században.* = ITK, 1948. 3. l.

63. Teljes szövegét közli HERPEI János: *Könyvészeti tanulmányok*. 15–16. l.

64. HERPEI János: *Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I.: Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében.* Bp.—Szeged, 1965. 520. l.

tőlemek viszont teljesen idegenek.⁶⁵ Az mindenesetre biztos, hogy szedő volt, minthogy typotheta-nak nevezi magát.⁶⁶ Hogy EFFMURDT nevét nem találjuk ott a könyvnyomtatók sorában, még nem jelenti, hogy megvált volna a fejedelmi nyomdától, nagyobb a valószínűsége, hogy az időközben feltehetően önállósult könyvkötőműhely vezetője lett.

1636-ban még egy szövegtípussal gyarapodott a nyomda állománya: a 32:98K típussal — a régi 10:100K helyett, ezenkívül egy kiemelő típussal (29A), és két nagyméretű, fából készült fraktúr sorozattal: 34F és 35F. A szövegtípust kivéve a többi, ujonnan feltűnő típust — beleértve a 6A kiemelő típus 1632–1633-ban megjelent kurrens betűit is — már nyilvánvalóan a nyomda legnagyobb vállalkozásához, az *Öreg Graduál*hoz (56) szerezték be. Ennek a hatalmas munkának előkészítése ugyanis már évek óta folyt, és a nyomdai felszerelésnek 1632–1633-tól kezdve folyamatosan haladó felfrissítése is — a tankönyvkiadás mellett — e cél érdekében történhetett. A fejedelmi nyomdának ekkoriban két sajtója volt⁶⁷, az egyiken nyilván kizárólag az *Öreg Graduál* nyomtatását végezték, míg a másikon, ezzel párhuzamosan, a többi kiadványok készültek.

Ebben az évben a nyomda kibocsátott még két artikulust: a február 15-i kolozsvári országgyűlését (53) és az ugyanez évi május 25-i gyulafehérvári országgyűlést. (54) Mindkettőt a fejedelmi nyomda készletével nyomtatták, amint azt FAZAKAS József⁶⁸ is már megállapította. Megjelent még egy rövidebb alkalmi költemény RATAGIUS-tól (55) és ALSTED 1634-ben első ízben latinul kiadott *katekizmus*-ának új, kétnyelvű kiadása, latinul és magyarul (57); ez utóbbi később több kiadást is megért.

Nemcsak az 1636-os évnek, hanem a fejedelmi nyomda most tárgyalt egész korszakának legnagyobb teljesítménye azonban a GELEJI KATONA István korábban BETHLEN Gábor udvari papja, majd erdélyi református püspök, és a püspöki székhely elődje, KESERÜI DAJKA János által összeállított *Öreg Graduál* (56) volt. Amint az *Öreg Graduál* GELEJI KATONA István által írt előszavából⁶⁹ megtudni, nyomtatását ezelőtt négy esztendővel kezdték meg, tehát 1632-ben. Ugyanebben az előszóban helyet kapott egyrészt a püspök egységes helyesírás bevezetését sürgető programja, másrészt GELEJI leírja a nyomtatott *Graduál* kiadásának történetét is, kezdve a BETHLEN Gábor számára készített kéziratot graduállal, amelyet előbb — még a fejedelem ösztönzésére — KESERÜI DAJKA János kezdett el kiegészíteni és sajtó alá rendezni. „...de mivel minden jó szándéknak nagy akadéki szoktanak lenni, ezt az jó igyekezetet is nagy ledől fa fekvé által, mert midőn még az munka az egyes H bötűig jutott volna, az szegény Kesorui János uram közülünk, Ecclesiánknak nagy károkkal, ki hala [1633. május 18.] és mind tisztí, s mind ennek, a csak kezdésben levő munkának baja, Isten rendeléséből érdemtelen voltomra, reám szálla.”⁷⁰ A püspök ezután a kottanyomás nehézségeiről is

65. *Drukarze Dawnej Polski od XV do XVIII. wieku*. Tom. 4.: *Pomorze*. Wrocław — Warszawa — Kraków. 1962. 438–9. l. Névalak: Paulus DE VISE.

66. A typotheta szó értelmezésénél COMENIUS *Orbis Pictus*-ára hivatkozik GULYÁS, i. m. II. 276. l.

67. L. 57. jegyzet.

68. FAZAKAS József szíves közlése.

69. (((1b) — ((2a).

70. 1633 májusára tehát a 416 folio terjedelmű műből 48 folio készült el (H ívíg bezárólag), ami a teljes mű 11,5 %-a.

szólt. Ebből azt is megtudjuk, hogy ezt a szokatlan feladatot a nyomda milyen módszerrel oldotta meg, a kottanyomásnak ugyanis ekkor többféle — egyformán nehézkes — technikáját ismerték. „... Isten mondhatná meg, mennyit bajlottam legyen véle, három esztendőktől fogva, mert minden kótás énekeket kétszer kellett kinyomtattnom, elsőben csak puszta lineákra, s azokat az Kántorral megkötáltatván, az Metszőhöz kellett küldenem, az ki kimetszvé, ismét újonnan kellett kótáson lenyomtattnom. ... Oh, mennyi bajom volt az kótáknak igazgattatásokkal, kevés próbát hoztak, az mellyben egy néhány hiba nem lött volna, s meg másszor kellett metszetnem.”⁷¹

Az *Öreg Gradual* kottanyomtatási technikája részben a fenti szöveg utalásai, részben a Gradual kottás részeinek tüzetes átnézése alapján a következőképpen rekonstruálható.

A nyomtatás két menetben történt, előbb a kottavonalakat nyomtatták ki, hangjegy és szöveg nélkül. Általában négy, a Passió-részben ötvonalas kottákat nyomtattak, egy lapra nyolc sort. A kettős nyomtatás technikai nehézsége abban állt, hogy a vonalakat, a hangjegyeket és a szöveget valamilyen módon össze kellett hangolni. A második menetben tehát a már meglevő vonalakra rá kellett nyomtatni a hangjegyeket és más zenei jeleket, alája pedig a szöveget. A helyszínen dolgozó metsző fából kimetszette egy sor hangjegyeit és zenei jeleit, majd alája kiszedték a szöveget, utána a következő sor hangjegyeit metszette ki stb. Hogy a hangjegysorok helyes sorrendjét ellenőrizhessék, a kor szokásának megfelelően a sor végére ún. kusztoszt is metszett, két a többi hangjegynél apróbb kottafejet, amelyek a következő sor első hangjegyének fekvésére utaltak. Nehéz volt megoldani azt, hogy a soronként kimetszett hangjegyek a megfelelő vonalra essenek. Ezt a metsző úgy oldotta meg, hogy ha elkészült egy sor kimetszett hangjegy, azokat a vonalnak megfelelő helyen bevágta, így az egész dúcon kis vályúszerű mélyedések húzódtak végig. Ezek a szedő és nyomtató munkáját némileg megkönnyítették: neki csak rá kellett helyezni a már kinyomtatott vonalakra a bevágásokkal jelölt hangjegysorokat és szövegsorokat, amelyek egy szedőformában foglaltak helyet. De megkönnyítette a korrektor dolgát is: ha nem pontosan a megfelelő vonalra esett a második nyomás, akkor ez egy — az egész soron vagy annak egy részén át húzódó — fehér csíkban jelentkezett a papíron. Ilyent az elkészült *Gradual*ban is több helyen találni.⁷² Ugyanakkor arra is akad példa, hogy a metsző először rossz helyen vágta be a dúcot, és ennek nyomát nem tudta eltüntetni. Ez is fehér, megszakadt vonalban jelentkezik, minthogy ezeken a helyeken a papír nem kapott festékezést.⁷³

Hogy a szöveget a hangjegyekkel együtt nyomtatták, nem pedig a vonalakkal együtt, arra bizonyíték, hogy ha a szövegben nagy kezdőbetűre kellett számítani, akkor ott a legalsó kottavonalat megszakították. Ha a második nyomás során mégsem a neki kihagyott helyre került a nagy kezdőbetű, akkor látszik, hogy a fölötté elhelyezkedő kottával nyomták egymást, vagy az egyik, vagy a másik nem kapott festékezést.⁷⁴

Ez a nyomtatási technika tehát rendkívüli pontosságot igénylő, nehézkes munka volt. Nálunk, tudomásunk szerint, ez az egyetlen ilyen módszerrel nyomta-

71. L. 69. jegyzet

72. A1a/7. sor; A1b/1. sor; Eelb/3. sor stb.

73. L4b/7. sor; Bb2a/2. sor stb.

74. G1a, G2b, Qq2a.

tott énekeskönyv. Kettős nyomással külföldön is jelentek meg énekeskönyvek, de ezeknél a hangjegyek a betűkhöz hasonlóan öntve voltak,⁷⁵ szemben az *Öreg Graduál*-al, ahol egyedileg kimetszett hangjegyeket használtak, amint azt különböző méretük és alakjuk is bizonyítja.

A fejedelem 1635. június 15-én levelet intézett a kolozsvári tanácshoz, amelyben megparancsolta, hogy amely „betűöntésre való matrixok ott volnának — nyilván a HELTAI-nyomdában — küldten küldje Gyulafehérvárra, hogy akik arra valók lesznek, betűket öntethessen benne és annakutánna megküldhesse nekik.”⁷⁶ Az öntőműhelyre vonatkozó következő adat 1636-ból származik, amikor augusztus 12-én RÁKÓCZI György arról értesíti TOLNAI István sárospataki papot, hogy a fehérvári nyomdában „most az oda ki való prelmhoz való minden eszközöket csinálunk és egy néhány féle szedő matricákat csináltatunk,”⁷⁷ — a sárospataki nyomda három sajtójáról van szó.

A fenti adatok 1635—1636-ból valók, és előzőleg semmi utalást sem találni a fejedelmi nyomda mellett működő öntőműhelyről. Mégis, ha a fejedelem öntőműhely felállításának tervével foglalkozott akkor tervét nyilván az olyan nagy nyomdai vállalkozások előtt valósította meg, mint az *Öreg Graduál* (befejezésének időpontja 1636) (56) vagy ALSTED *Prodromus*-a (58), tehát már valamikor 1633—1634 táján, nem pedig 1635-ben, amikortól kezdve a nyomtatványokon tükröződő tipográfiai felszerelés alig változott. Ha feltételezzük, hogy 1633 nyarán, amikor a görög és héber betűk készültek, még nem volt öntőműhely, 1635 nyarán viszont adatok bizonyítják, hogy már működött, akkor a gyulafehérvári betűöntés megkezdésének legvalószínűbb dátuma e két időpont között kellett hogy legyen.

RÁKÓCZI Györgynek a kolozsvári tanácshoz írt, fent idézett leveléhez HERPEI hozzáfűzi, hogy a fejedelem kölcsön akarta venni a kolozsvári nyomdának talán még a 16. századból eredő matricakészletét, hogy megfelelő típusokat kiválasztva, a szükséges mennyiséget kiönthesse. Lehetséges, írja, hogy az *Öreg Graduál* öregbetűs szövegéhez volt szükség e kevésbé használatos betűalakokra, vagy pedig az általában véve ritkán előforduló hangjegyszedéshez kellett a kolozsvári nyomda hangjegyei.⁷⁸

A kolozsvári HELTAI nyomda 16—17. századi nyomtatványait átnézve azonban nem sikerült felfedezni egyetlen olyan betűtípust sem, amely Gyulafehérvárott ekkortájt felbukkanna.

Ugyanez vonatkozik a kottákra is — jöllehet a HELTAI-nyomdában a 16. században megjelent három hangjeggyel ellátott énekeskönyv, de azok negyedréti alakúak, tehát az *Öreg Graduál*-nál sokszorosan kisebbek és hangjegynyomásuk is egészen más technikával, egyetlen munkamenetben készült.⁷⁹

75. A kottanyomás technikájáról általában: KING, A. HYATT: *Four hundred years of music printing*. London, 1964. 9—17. l.

76. HERPEI János: *Könyvészeti tanulmányok*. Kolozsvár, 1942. 14. l.

77. SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczi György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal*. = *Prot. Egyh. és Isk. Lap*. 1875. 802. l.

78. HERPEI János: *Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III.: Művelődési törekvések a század második felében*. Bp.—Szeged, 1971. 462. l.

79. Öntött: HOFFGREFF-énekeskönyv, Kolozsvár 1554—1555. RMNy 108; Metszett: TINÓDI Sebestyén: *Cronica*. Kolozsvár, 1554. RMNy 109; és HELTAI Gáspár: *Cancionale*, Kolozsvár, 1574. RMNy 351. A hazai énekeskönyvek különböző kottanyomási technikájára BORSA Gedeon hívta fel figyelmemet, akinek segítségéért ezúton is köszönetet mondok.

Az *Öreg Graduál* tipográfiai anyagában tehát nem lehet felfedezni semmi hasonlóságot a kolozsvári nyomdával. Annál érdekesebb, hogy az *Öreg Graduált* lapozva egymás után tűnnek elő a régi, nagyszombati, még TELEGDI Miklós által a 16. században alapított nyomda iniciáléi. Látszik, hogy az iniciálékkal rendkívül gazdagon díszített graduáléhoz a műhely összes fellelhető díszes kezdőbetűjét felhasználta, a fiókok legmélyén lappangó kopott iniciáléokra is szükség volt, mégpedig a leggyakrabban előforduló A, E, I betűk esetében. Három nagyszombati iniciálásorozat egy-egy jellegzetes darabja vészelte át úgy látszik a sokszori költöztetést (XXIV. tábla g, j, i iniciálé), emellett a fejedelmi nyomda birtokában volt még az 1609-ig működött TELEGDI-féle nyomdából származó két, bibliai jelenetet ábrázoló fametszet (XXVI. tábla V., VI. dísz), és egy fonadékos záródísz (XXIX. tábla IV. dísz) is — ez utóbbiak azonban már a Gyulafehérvárra település első éveiben is előbukkantak. Hogy ezek mikor kerültek bele a BETHLEN által Kassára szállított nyomda felszerelésébe, az továbbra sem tisztázott, de feltehetően MÜLLER nagyszombati (1619–1620) tartózkodásakor.

1636–1637 során TOLNAI István és RÁKÓCZI György levelezésében gyakran esik szó a már elkészült *Graduál*ról. Így 1636. augusztus 12-én RÁKÓCZI írja Gyulafehérvárról TOLNAI-nak: „Az Graduált, úgy reméljük, kegyelmednek eddig kezében szolgáltatatták; örömet értenénk nem annyira az sokak vélekedését, mint az értelmeseeknek tetszését s ítéleteket felőle,”⁸⁰ majd 1637. június 9-én írja TOLNAI RÁKÓCZI-nak: „Az Graduálék defectusit tudom, hogy meghozták tegnapi napon, de még nem láttam, helyekre kell azokat is csinálni kegyelmes uram.”⁸¹ Egy hónap múlva pedig, július 6-án ugyancsak TOLNAI írja RÁKÓCZI-nak: „Még el nem küldettem az Eperjesi Ecclesia számára való Graduált, de elküldöm az Nagyságod parancsolatja szerint. Kezemhez jüttek kegyelmes uram az defectusok is mind az defectusok katalogusával együtt.”⁸²

RÁKÓCZI ugyanis 200 példányban nyomtatta ki az *Öreg Graduált* és az összes példányt ajándékba megküldte a református eklézsiáknak, saját kezűleg bejegyzett jelmondatával, aláírásával, és a megajándékozott gyülekezet nevével együtt. Úgy látszik, TOLNAI volt megbízva azzal, hogy a Sárospatakhöz közelebb eső gyülekezeteknek a *Graduált* elküldje, illetve az utólag elkészült hibajegyzéket a nála útrakészen levő példányokba beragassza.⁸³ Valószínűleg nem MISKOLCZI István köszönőlevele az egyetlen, amelyet RÁKÓCZI viszonzásul kapott: „Nagyságod mostan Istenhez való kegyességéből, nemcsak nyomtattatott, hanem annak felette országunknak mindenik nevezetes Ecclesiáit is vele feltisztelte és megajándékozta. Nagy és örök emlékezetre méltó vala ez az Nagyságod papirosból álló ajándéka.”⁸⁴

1636. augusztus 12-re tehát elkészült az *Öreg Graduál*, amint arról RÁKÓCZI levelében értesítette TOLNAI-t. Ugyanitt még a következőket írta: „most is két

80. SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczi György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal.* = *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1875. 802. l.

81. Uo. 972. l.

82. Uo. 1124. l. (1637. július 6.) A szóban forgó „defectusok catalogusát” megtalálni mind az MTAK mind az OSZK példányában, bár az előbbibe a kötet végére, az utóbbiba az előszó után kötötték.

83. SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczi György 1593–1648.* Bp. 1893. 290. l.

84. *Magyar protestáns egyháztörténeti kútforrások: Miskolczi István levele Rákóczi Györgyhez, 1636. dec. 19. Liszka.* = *Sárospataki Füzetek.* 1857. 979–981. l.

prélumon nyomtatnak, egyiken az lengyelországi socinianusok könyve ellen Alstedius munkáját, talám jövőendő (1637) húsvétra, az kinek az Úr Isten azt adja érni; az püspök uram praedicatiós könyvét deákul; pünkösdre el fogják végezni.”⁸⁵

A *Graduál* elkészültével felszabadult nyomdai kapacitást tehát egy másik, hasonlóan nagyszabású és nagy apparátust igénylő munkára fordították: ALSTED: *Prodromus*-áról (58) van szó. A mű kiadásának előzményéhez tartozik, hogy akkortájt, amikor a fehérvári iskola neves külföldi professzorai a fejedelmi udvarba érkeztek, 1630-ban, megjelent Lengyelországban, Raków-ban Joannes VOLKEL-nek *De vera religione* és Joannes CRELL-nek *De Deo et ejus attributis* című, együtt megjelentetett munkája.⁸⁶ E két neves unitárius tudós munkája nagy hatást keltett, és a szociniánus tanok további terjedését segítette elő. RÁKÓCZI azt kívánta a külföldről bejött fehérvári professzoroktól, hogy írjanak a reformátusok részéről cáfolatot e munka ellen: erre írta meg ALSTED a *Prodromus*-t, amely VOLKEL művét támadja. A fő azonban CRELL cáfolása lett volna, aki különösen népszerű volt Erdélyben, erre azonban ALSTED-nek betegeskedése miatt már nem jutott ideje. CRELL munkájának elemzésére és megválaszolására BISTERFELD vállalkozott, de hogy műve szélesebb körben fejtse ki hatását, azt nem Erdélyben, hanem Leidenben adta ki 1639-ban, *De uno Deo*⁸⁷ címmel, és a *Prodromus*-hoz hasonlóan ennek nyomtatási költségeit is a fejedelem viselte. Ezután fogott hozzá BISTERFELD, hogy elkészítse az időközben (1638-ban) elhunyt ALSTED: *Prodromus*-ához az *Index*-et (58),⁸⁸ ami 1641-ben meg is jelent. Bár SZABÓ Károly külön műnek fogta fel a BISTERFELD-féle indexet, nyilvánvaló, hogy azt az alapművel, a *Prodromus*-szal együtt kívánták megjelentetni. Ezt igazolja a folyamatos ívszámozás és a külön címlap hiánya.

Amint az 1635-ben kiadott nyomtatványokkal kapcsolatban már szó esett róla, ALSTED: *Prodromus*-ának impresszuma és előszava is az 1635-ös dátumot viseli. Amint azonban a fent idézett,⁸⁹ kétségkívül hitelt érdemlő levél bizonyítja, a *Prodromus* nemcsak hogy nem készülhetett el 1635-ben, de valószínűleg hozzá sem foghattak nyomtatásához, a mű maga valójában ennél jóval később jelent meg, míg mutatója pedig csak 1641-ben. Így 1635-ben mindössze az előszót írták.

Ugyanebben az 1636. augusztus 12-én kelt levélben említi RÁKÓCZI „püspök uram praedicatiós könyvét deákul,”⁹⁰ amit jövő (1637) pünkösdre el fognak végezni. Itt GELEJI KATONA István: *Praeconium evangelium*⁹¹ című könyvéről van szó, amely azonban szintén nem készült el a tervezett határidőre, mert csak 1638-ban jelent meg.

A latin nyelven először 1634-ben megjelent ALSTED által átdolgozott *heidelbergi kiskáté* (42) 1636-ban latin–magyar nyelven is napvilágot látott, verzőján latin, rektóján magyar szöveggel, de már szerzője nevének feltüntetése nélkül. Ebből a kiadásból mindössze egy töredék maradt fenn, a kiskáté 12 leveles első

85. SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczi György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal.* = *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1875. 802. l.

86. KAWECKA – GRYZOWÁ, Alodia: *Ariánske oficyny wydawnicze Rodeckiego is Sternackiego.* Wrocław – Warszawa, etc. 1974. 338–339. l. 310. sz.

87. ZOVÁNYI: *Cikkei.* 55. l.

88. SZABÓ Károly: *RMK* II 573.

89. L. 85. jegyzet.

90. SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczi György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal.* = *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1875. 802. l. (1636. aug. 12.)

91. *RMK* II 521 Gyulafehérvár 1638.

füzete, kétnyelvű címlapján az 1636-os évszámmal és gyulafehérvári impresszummal (57). SZABÓ Károly ezt a szebeni evangélikus gimnáziumban található unikum példányt úgy írta le, mintha teljes példány lenne, valójában azonban, amint az a róla készült film alapján megállapítható volt, két különböző kiadás részéről van szó. Ehhez a példányhoz ugyanis egy másik, ugyancsak latin—magyar nyelvű katekizmus B—D íve van hozzákötve, szövegében pontosan illeszkedve az első, gyulafehérvári A ívhez. Ez utóbbi részt azonban nem Gyulafehérvárott, hanem Szebenben nyomtatták, amint azt nyomdai anyaga és annak más szebeni kiadványokkal való összevetése tanúsította.⁹²

A heidelbergi kiskáté latin—magyar nyelvű változatának ez a *szebeni kiadása* eddig nem volt ismeretes. Sem SZABÓ Károly Régi Magyar Könyvtárában, illetve annak kiegészítéseiben, sem a heidelbergi káté magyarországi kiadástörténetével foglalkozó szakirodalomban nem szerepel.⁹³ A heidelbergi káté eddig ismert legkorábbi szebeni kiadása 1666-ból való, és SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám kiadásában jelent meg, az azonban a Váradon 1652-ben megjelent latin nyelvű kiadással azonos, nem pedig az eredetileg Alsted által átdolgozott latin—magyar kiskátéval.

A Ráday Könyvtár birtokában van ugyanennek az ALSTED-féle bilingvis kiskáténak egy gyulafehérvári, kézírásos nyomdai korrigálással ellátott töredéke,⁹⁴ amelyet eddig úgy tartottak nyilván, mint a fent említett 1636-os gyulafehérvári kiadás töredékét. Minthogy a töredék a katekizmus utolsó ívéből való, a gyulafehérvári kiadásnak pedig csak A íve ismert, (hiszen a hozzákötött B—D ív más műhelyben készült), így szövegük, tördelésük közvetlen összehasonlítására nem volt lehetőség. Az 1639-es, *tehát második latin—magyar nyelvű gyulafehérvári kiadás*⁹⁵ kissé csonka, de összehasonlításra alkalmas példánya azonban rendelkezésre állt az Országos Széchényi Könyvtárban. Így sikerült megállapítani, hogy az a Ráday Könyvtárban őrzött töredékkel lapról lapra pontosan megegyezik, mindössze a korrekturában található nyomdai hibákat javították ki természetesen a végleges kiadványban. Ennek a kis híján teljes példánynak alapján pontosan meg lehetett állapítani, hogy a D1b (50. lap), D4a (55. lap), E1b (66. lap), E4a (71. lap), E5a (73. lap), E6b (76. lap), és E9a (81.) lapokból álló töredék az 1639. kiadásból való.

Az 1639-es kiadás alapján azonban azt is meg lehetett állapítani, hogy míg azzal a Ráday Könyvtár töredéke tördelésében pontosan egyezik, mindkettő nyolcadrét, addig az 1636. évi gyulafehérvári tizenkettedrét alakú kiadás lapbeosztása a három évvel későbbivel nem azonos, hiszen annak formátuma nyolcadrét. Ez az oka, hogy már a második lapon bizonyos eltolódás figyelhető meg a kétféle kiadás szövegbeosztásában, ami a könyv végén már nyolc lapnyi eltérést jelent. Az 1636-os, 12° kiadás 95 lapos, míg az 1639-es 8° kiadás feltehetően 87 lap terjedelmű volt (de ma — a Ráday Könyvtárban őrzött töredéken kívül — egyetlen, csonka példánya a 76. lapon megszakad.)

Összefoglalva megállapítható tehát, hogy a Ráday Könyvtárban őrzött, korrektúra jelekkel ellátott töredék az 1639-es gyulafehérvári kiadás nyomdai

92. Vö.: RMK I 586 és I 483. szebeni nyomtatványokkal.

93. *A Heidelbergi Káté története Magyarországon.* = *Studia et acta Ecclesiastica* 1. köt. Bp. 1965. 81, 306. l.

94. Ráday-könyvtári jelzete RMK 2,93.

95. RMK I 691.

korrektúrája. A töredék közt szerepel a 81. lap, az „Asztali Áldás” és az „Étel után való hálaadás” szövegével kiegészítve ezáltal az 1639-es kiadás egyetlen fennmaradt példányát, amely a 76. lapnál megszakad. A most előkerült szebeni kiadásról viszont megállapítható, hogy az az 1636-os, tehát első kétnyelvű gyulafehérvári kiadás nyomán készült, így mindenestre 1636 után kellett megjelennie. Azt a lehetőséget, hogy az eredeti kétnyelvű kiadás Szebenben, és nem Gyulafehérvárott jelent volna meg, ALSTED gyulafehérvári működésének ismeretében eleve kizárhatjuk.

A Ráday Könyvtár-beli töredék mindegyik levelének másik lapján ALSTED: *Prodromus*-ának (58) nyomdai levonata található: a teljes, elkészült művel összevetve megállapítható, hogy a töredék a 792, 797. és 798. lapokról származik. A töredék és a végleges formájában kiadott mű között — a vizsgált lapokon — mindössze egy sornyi eltolódás mutatkozik a tördelésben.⁹⁶ Mint már a *Prodromus*-szal foglalkozva följebb szó volt róla, korabeli forrásból ismeretes, hogy az 1636 augusztusában már nyomdában volt, és a tervek szerint 1637 húsvétjára szándékozták befejezni a munkát. A nyomtatás azonban jóval tovább elhúzódott. Az 1639-ben kiadott katekizmus korrektúrája 1638. év végén, vagy 1639. első felében készülhetett, a felhasznált papír pedig a *Prodromus* makulatúrája volt. Ez azt mutatja, hogy a *Prodromus*-nak ez a része nagyjából az 1639-es katekizmussal egyidőben, esetleg valamivel előbb, legvalószínűbb, hogy 1638. folyamán volt nyomdában. (Az ugyanis nem valószínű, hogy ha a *Prodromus* 1637 tavaszán elkészült volna, annak makulatúráját csak 1638 végén, 1639 első felében használták volna fel.) Minthogy a *Prodromus*-ból fennmaradt töredék a 792, 797. és 798. lapról való, tehát 1638 végére vagy 1639 elejére a teljes műnek legalább 70%-a készen volt. A címlapján és előszavában 1635-ös évszámot megjelölő *Prodromus* tehát 1636 augusztusától legalább 1638-ig nyomdában volt, de valószínűbb, hogy még ennél is tovább, majd a mű elkészülte után hozzáfogtak az azt szervesen kiegészítő *Index* kinyomtatásához. A BISTERFELD által összeállított, és utószavában 1641-re keltezett *Index* (58)⁹⁷ nyomtatása tehát nagyjából folyamatosan követhette a főmű kiadását. (Megjegyzendő, hogy a fent említett katekizmus Ráday Könyvtárban található töredéke egy korabeli gyulafehérvári kötéstáblából került elő. Bár a kötés nincs datálva, mindkét belekötött nyomtatvány 1638-ból, Gyulafehérvárról való,⁹⁸ ami mind az 1639-es *Katekizmus*, mind a *Prodromus* datálásával kapcsolatos fenti megállapítást erősíti.)

Megkísérelve a fejedelmi nyomda 1636. évi felszerelésének rekonstrukcióját, megállapíthatjuk, hogy ekkor a nyomtatóműhelynek legalább hatfőnyi személyzete volt, két sajtóval dolgoztak, legalább 22 különböző betűtípussal, 10 iniciáléval, 35-féle nyomdai cífrával és 13 dísszel.⁹⁹ Bár 1632—1633-ban még valószínűleg nem volt öntőműhelye, egy metsző ekkor is dolgozott itt, aki az *Öreg Gradual* hangjegyeit metszette. Kb. 1634 óta betűöntő műhelye volt, és valószínűleg ugyanakkor alakult az önálló könyvkötő műhely is. 1636-ban már állt az a két

96. A 797—798. lap utolsó, ill. első sora.

97. RMK II 573.

98. RMK II 522 és II 523.

99. A nyomdai cifrák, iniciálék és díszek esetében feltételezve, hogy a Gyulafehérvárott korábban kimutatottak 1636-ban — és a későbbiek során — is tovább éltek.

„könyvnyomtatóház”¹⁰⁰, amelyet RÁKÓCZI György építtetett, az egyiket valószínűleg Gyulafehérvárott, a másikat Sárospatakon. A korábbi helyzethez képest nemcsak a betűtípusok száma nőtt meg, hanem ez egy-egy típusból rendelkezésre álló mennyiség is. Erre azért volt szükség, hogy a két sajtón párhuzamosan dolgozhassanak, egyszerre több nyomtatványon is. A betűállomány nagyságáról sajnos semmi feljegyzés vagy leltár nem maradt fenn, de ha az ugyanakkor felszerelt, és körülbelül azonos nagyságú sárospataki műhely felszerelésével¹⁰¹ összevetjük, akkor Gyulafehérvárott is 100–200 kg betűvel lehet számolni szövegtípusonként.

Ha körülnézünk ezekben az években az erdélyi fejedelemséghez tartozó területen működő nyomdákban, és szemügyre vesszük kiadványaikat, megállapíthatjuk, hogy az 1620-as, 1630-as évek nem nevezhetők a könyvnyomtatás termékeny korszakának, akár a mennyiséget, akár a minőséget nézzük. A 16. század óta megszakítás nélkül a kolozsvári és a debreceni műhely dolgozott, felszerelése azonban a kolozsvárinak sem változott az utóbbi több, mint félévszázadban. Nagyváradon SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám megjelenéséig (1640) nincs nyomda, Brassóban 1630-tól elvétele egy-egy nyomtatvány jelent meg, Szébenben ugyan elvben folyamatos a könyvnyomtatás 1575-től, de sokszor több éven át sem került ki egyetlen munka sem a sajtó alól, a sárospataki nyomda pedig csak 1650-től kezdi meg tevékenységét.

A Gyulafehérvárott 1623-tól működő fejedelmi nyomda, amelyet 1634–1635 során szinte teljesen felfrissítettek és kibővítettek, fontos kulturális tényezővé vált Erdélyben. BETHLEN Gábor és különösen RÁKÓCZI György a műhelyt a protestáns vallásos propaganda és a fehérvári akadémia szolgálatába állította, az akadémia szervezetével összefüggő, rendeltetésszerű működését 1636-ban írásba is foglalták. Kiadványainak színvonala ettől az időtől kezdve mindenképpen a jól felszerelt, a kor színvonalán álló nyomdák közé emeli.

100. „Nagy költségével két könyvnyomtató házat állatott, és sok szép hasznos deák s magyar munkáinak kinyomtatásához fogatott” (ZSILINSZKY Mihály) GELEJI István stb. lelkészek levele gr. BETHLEN Istvánhoz (1636. febr. 3.) *Magyar Prot. Egyh. Isk. Foly.* 8. évf. 1877. 40. l.

101. TAKÁCS Béla i. m. 20–22. l.

I. tábla

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z A B C
H I L R S T V W a a a a b c d e e e e e f f f f g g g g h i i j
j k l m n o o o o p p p p q q q r s r s s s t u u u u v x y z & *
. ; : ? ! ~ [' 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

boru údók árvalmások lesznek az gabonának, mely miat drágaság fogyatkozás, leszén. Bor az fok álkolmatlan idő miar kárt vál, és nem mindenűt teremhet ékrekképpen. Kerti gyümölcsöket és veteleket hüvös szel és hernio veszti el.

1. 1:84A típus. Szöveg minta: 7 C 5a

A Æ B C D E F G H I K L M N N O P Q R S T V W X Y
Z Qu Qua Qu Qui A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U V
W X Y Z a á à â ã b c d e é è ë ē f f f f i n g g g g h i í j j k l
m m m̃ n n ñ ñ o ó ô õ ö ø p p q q q r s f b n n n n n
z ß cu ü ú û v x y z & . , ; : ? ! - ' () ° 0 1 2 3 4 5 6 7 8
9 † ‡ § ¤ ¥ ¦ § ¨ © ª « ¬ ® ¯ ° ± ² ³ ´ µ ¶ · ¸ ¹ º » ¼ ½ ¾
_

fummáia az dolognak. Nem-is változathatnak ezek külömbre, sem nem igazgathatnak más módon: ha még szintén szakadatlan nyughatatlanfágokkal fonnyaztuk-is magunkat, ugyan csak az vég nélkül való szorongás léfzen az mi jntalmunk, melyet az örökké való Isten távoztaffon el, az ő szerelmes Fiaért, az mi örökké való Idvőzítőnkért, Papunkért az Iesus

2. 2:100A típus. Szöveg minta: 36 Pp3b

II. tábla

A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V W X Y

Z Q u Q V Q V Q u i A Æ B C D E F G H I K L M N O Ó

P Q R S T U Ű V X Y Z a á à â ã x b c d e é è ë ē ě f ff ffi fi ff

g g h i í j k l m ñ n ñ o ó ò ô õ ö œ p p p q q q r r s s f fi

ff ffi ft tu ù ú û ü v x y z & ŷ \$. , ; : ? ! - " °) [

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

beli Heraclitus, másik az Abderita Democritus, kik természetekben és cselekedetekben, egy áll-
rallyában ellenkeztenek egy-mással; mert amaz
tellyes életét sirással, ez pedig életének folyását
nevetéssel töltötte el: Ahonnet az Bölcsék nagy
egy-mással való vetekedésre vóttek álkolmatos-

3:119A típus. Szövegminta: 3 (2)a

III. tábla

A Æ B C D E F G H I K L M M N O P Q R S T V
W X Y Z Q Qu A Æ B C D E F G H I K L M N O Ò P Q
R S T U V Y Z a a á à â æ b c ç d e e é è ê ë ç f f f f f f f
g g h i j k l m m n n ñ ñ o ó ò õ ó p q ; q ; r s f f f f f f f
t t u ú ù ü ü û v x y z & & . , ' ; : ? - ' 9

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

kez ellé czelekednének, megh bizonyosodvan evoc
sanak az Országgyűlésére érette, es ha artalmas,
fzág h ellé valo irások, levelek, avagy követsegek
comperialtatik, in notam perpetuæ infidelitatis
incurrallyanak. Hogy ó felfegenek is illendő
böczületit, mint Feiedelmenek, ó Nagy-

4:132A típus. Szöveg minta: 29 A3b

IV. tábla

A Æ B C D E F G H I J K L M N O
 Ö P Q R S T V W X Y Z Qu a á à
 â æ b c d e é è ç ë f f i f l g g h i í j k l m n o
 ó ò õ ô õ œ p q r s f f i f l t t u ũ ũ v x y z ç
 & . , ; : ? - (0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Kik gondolnak gonofzt az ő fzi
 napon gyúlnak hartzra.

Meg élesítették az ő nyelveket
 pis kigyónak mérge vagyon az ő aja

Óltalmaz meg engemet, Vran
 zektól; az kegyetlenektől őrizz meg

5:186A típus. Szöveg minta: 56 Cc3a

V. tábla

A Æ B C D E G H I K L M N O
Ö P R S T U V W Y Z., a æ b c d
e f g h i j l m n o p q r s f ſ t u v
x y &.,

1. 6A kiemelőtípus

A Æ B C D E F G H I K
L M M N O Ö Ö Ö P Q
Q Q Q R S T V
W Y Z.,

2. 7A kiemelőtípus

VI. tábla

A B B C D E F G
H I K L M N N
O P Q Q Q R R
S T V Z, -

1. 8A kiemelőtípus

A A E A B B C D D E E F G G H I J K L M M N N O
P P Q R R R R R S T V U X Y Z Qu a á à ä å æ ù
b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v x y z
ö ö a p q r s t u v x y z

7 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

keniérével mentettünk meg: Nem Törökök, nem Tatárok, egy so-
valnem pogányok, nem Sídók, nem hittől szakáltak voltak azok Cor-
neli, az kiket vő győzdelemért avagy Pápiá vá lételekért, avagy
fegyverrel és ébességel való meg öletetéseikért ily igen tombolt. Ha Pá-
pisták nem voltak olyan voltak Corneli kik az mindéható igaz Istent
az látható és láthatatlan állatoknak teremőit, egy állatban, egy más-

2. 9:84K típus. Szöveg minta: 36++ +3a

A A Æ B B C C D D E E F F G G H H H I
J K L M N N O P P Q R R R
S T V U Y Z C a C i C o Q u Q u a á à â ã e as at
b c Et a d e é è ê e s e t f f f f f f f f g h i î ÿ is j k ll
m m n nt o ó ò ô õ ö œ p q q r s s s s s s s s
t ta th u ú û ũ us ü ũ v x y z Z et E S . , ; : ? -
(1 2 3 4 5 6 6 7 8 9

Rticuli Dominorum Regnicolarum t
nationum Regni Transsylvania, & par
Hungariae eidem annexarum, in Genera
earum Comitijis ad diem vigesimum quartum Ap
Anni Domini Millesimi Sexcentesimi Trigesimi t
in Civitatem ALBAM-IVLLAM in dictis celebri

12:132K típus. Szöveg minta: 37 A1b

IX. tábla

A Δ K P γ

1. 13G kiemelőtípus

A E I K L M O P R T X a ð æ b c d e è é f ff g h i k l m n o ö ô õ

p r s f l t u n v x y z . , ; : ' 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

conditur, p. 342. In mar de le 9. p. 343.
l. 11. adde szol, p. 347. l. 14. Telephorus
Papais p. 359. l. ult. tökelleteselek p. 360.
l. 9. Lucilushoz p. 362. l. 6. fogyasztó.
zali l. 19. ragalmazafod p. 380. l. 2. adde
am az &c. Legy egefsegeben kegyen
olvaso.

2. 14:79A típus. Szövegminta: 28 A1b

α α̇ η̇ ι̇ λ υ ν ο π ρ σ τ υ

3. 15G szövegtípus

A Æ B C D E F G H I J K K L M
N N O Ö P Q R S T U V X Y Z, -

4. 16A kiemelőtípus

A D Δ G E Θ I K Λ N O Π Ρ Σ Τ Υ Φ Ω ‘

5. 17G kiemelőtípus

X. tábla

A Æ B C D E F G H I K
L M N O P Q R S T U
V Y Z, -

1. 18A kiemelőtípus

A Æ B C D E F G H I J K L M N O P R S T U V W X Y
Z Qu A B C D E G I K L M N O P R S T U V Y Z a a a a a
b c d e e e e e f f f f f g h i i j k l m m m n n o o o o o
o æ p q q q r r s s s t t t t t u u u u u v w x y z
a & . , ; : ! () 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

sűnkre az Bihar-Vármegyei Attyánkfiak kűnes Vrunk, hogy Vár-
en egy néhány helyekben találatnék oly vámos hely az hol az Do-
k vámot exigálnak, de ugy el hadtak az hidakat veszni, hogy az
n járhatnak rajta. Végeztük azért egész országu, hogy ezt Articu-
iz Vice Ispanok mellé rendellyen az Vármegye bizonyos szemé-
akar perlustrállyák, és az hol suspicálnak szokatlan vámosok felől,

2. 19:98A típus. Szöveg minta: 48 A7a

A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Qu a a a a a b c d e e
e e f f f f f g h i j k l m m n o o o p q q r r s s s s s t u u u u v x y z
a & . , ; : ! () 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

XI. tábla

Ioannes Chastellus a befutandós Ifju, ki az uyontásban hara-jött Királyt kö-
szönté fő emberekkéze edgyveléivén magát; midőn edgy tisztelgetetelért
le haylott hívet fel emelni akarván a' Király meg-haylot volna; ez gonosz Ifju
a' Királynak neki futamodék és torkát arányozván poszájában találta a' kő-
szütni. Ez Ifju Attyarak háza helyén rakatták esztán, az Iesuitának ez köferrafek-
nek emlékeztetire amaz kö eszlopott mellynek helyén az után kutatás tsinalat-
tak az yfőző; bę fekezett Iesuitak

1. 20:60A típus. Szöveg minta: RMK I 701 87.1. (1640)

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V X Y Z Qu A B C
I L M N O P R S T U V X Z á á á á x b c d e é è é f f f f f
g h i i j k l m n n o ó ò ò ò p q q r s s s s s t t
u ú ú ú v x y z & * . , : ; ([á " o i z 3 4 5 6 7 8 9

ujjabb háboruk ütköznek, ugyanyira hogy mindenkor más tanács adása nél-
kül szűkölködünk, mindazonáltal az tanácsokat és elméket igazgató Isten az mi
elménket ugy megh világosította, erkölcsünket ékeztötte, és minden illetlen
dologtul minket ugy megh tartoztatot, hogy jól tudom azt, hogy semmi
szándékból nem oly vétkeket nem cselekedtünk, mellyel Nagyságtok szülei
indulattját megh sértettük volna, avagy hozzánk való jó akarattját megh tar-

2. 21:86A típus. Szöveg minta: RMK I 678 b4a (1638)

AILM
OPS

3. 22A kiemelőtípus

XII. tábla

[illegible]

ἀνακεφαλαίως
ἀναλύνειν
ἀναλύσῃ
ἀνάνησις
ἀνέστησῃ
ἀντί
ἀνίλαυβάνεως
ἀνιπλυσεν
ἀνιπυπν
ἀνιψηρεῖ
ἀπάτωρ ἑαμήτης
ἀπύργισμα
ἀποκαλυφθήσεται
ἀπολύτρωσις
ἀποτομία
δαμόνια
δέξασθαι
δεσπότης
ἄξι
ἄξιβολος
ἄξιότης
ἄξιον
ἄξιον
ἄξιον
ἄξιον
δικαιοσύνη Θεοῦ
δικαίωμα
δύναμις
ἐκκαθαίρει
ἐκκαθαίρει
ἐκκαθαίρει
ἐκκαθαίρει
ἐκκαθαίρει

24:86G típus. Szövegminta: 58 Ooooo4a

XIII. tábla

ספונסמל ללג בפייטחנרזוההדרגבבא
ו.ו.ו. - תת שורק קצתםפע

מֵלֶא
מֵלֵאִים
מֵלֵאנִי
מִשְׁנֵה
מִינְחָה
מִנַּת חֶלְקִי
מִזְרָה
מִעֵט
מַעֲלוֹת

1. 25: 132H típus. Szöveg minta: 58 Ooooo3a

A Æ B C D E F G H I J K L M N O Ō P Q R S
T U V W X Y Z A Æ B C D E G I J K L M N O P Q R S T
u v y z á â ã ä å æ b c d e é è ê ë ð f f f f g h i j k l m ñ
n ñ o ó ô õ ö æ p q q q r s s s s t t u ù û v x y z
& . , ; : ? [(0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

ΤΙΤΚΟΚ-ΤΙΤΚΑban, követett-is, és egy-ként
a' maga írásának, és szollásának mentségére,
s' más-ként pedig a' Magyarfágon
kapdoso elmés ifjúságnak ok-
tattatására, ki-botsátott,

2. 27: 122A típus. Szövegminta: RMK I 773 c1 (1645)

XIV. tábla

A A B B C C D D E E F F G G H H I J K L M M N
 N O P Q R S T U V V X Y a á à â æ a s b c d e
 ē ē ē f f f f f g h i i i j k l l m n o ó ò ô æ p q q q r s
 ſ ſ ſ ſ ſ t u ú ü ſ u s v v x y z
 & & & . . ; : ? ? ! L)

meg-bizonytetására akarmi hie ágazatot em-
 legetni: hanem a' miben a' derék külömbözés
 az Igaz Vallásuak és a' Partosok közöste va-
 gyon; az abban- való bé- kapást, ahhoz párto-
 lást kel-forgarni.

1. 28:122 K típus. Szöveg minta: RMK I 701 D2a (1640)

A A A B B C C D D E E F F G G H I J K L M M N O
 P P Q R R S T U V V Y Z Qu a á à á à á æ a s a t b c &
 & d e e' e' e' e' f f f f f f f g h i i i i j k k l l m m n n
 n o o o o o o p q q q q r s ſ ſ ſ ſ ſ ſ ſ t a β t u ú ü ſ ſ ſ u s v
 x y z & . . ; : ? ? !) L * 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

FI.ának és SZENT-LELEKnek, ditsőségére, a' Magyar Ke-
 reszténységnek az igaz Isteni-isméretben való g yarapodására, s' az
 ellen-káromkodoknak pedig szavok bé dugattatására, minden
 olvasni akarókkal Istenes kegyességből és atyafiságos
 szeresetből közöltetik.

2. 31:86K típus. Szöveg minta: RMK I 773 c1 (1645)

CIL V X.

1. 29A kiemelőtípus

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T
U V Z a á â ã ä å æ b c d e é è ê ë f f f f f i j k l m n o ó ô õ ö ø p q r s t u v x y z

zondtal igen bátorít minket az ti hozzánk való nagy indulatok, melyet gyakran a rajtunk meg tapasztaltam, bátorít a mi Kegyelmes Urunknak is jelenlétele, az ki mind az csejre megh bányatlatat fel emeli, s mind az veszedelemben forognak segítséget nyújt kegyel messen. Mit mulatohát? Miert terhelem az jelenvalokat bő beszé demmel? Megh szánim, és az mit az ádó hozott bátran hozzá kezdek.

2. 32:98K típus. Szövegminta: RMK I 678 c2a (1638)

Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο
Π Ρ Σ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω

3. 33G kiemelőtípus

XVI. tábla

Vimz
su.

1. 34F kiemelőtípus

aallzrr.

2. 35F kiemelőtípus

XVII. tábla

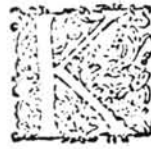
„a” iniciálésorozat

XVIII. tábla

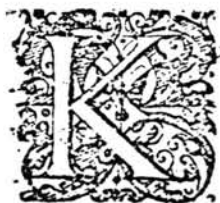
„a” iniciálésorozat

XIX. tábla

„a” és „b” iniciálésorozat

XX. tábla

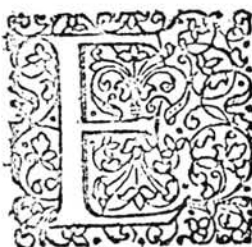
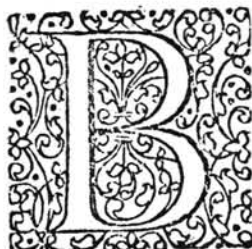
„c” iniciaisorozat

XXI. tábla

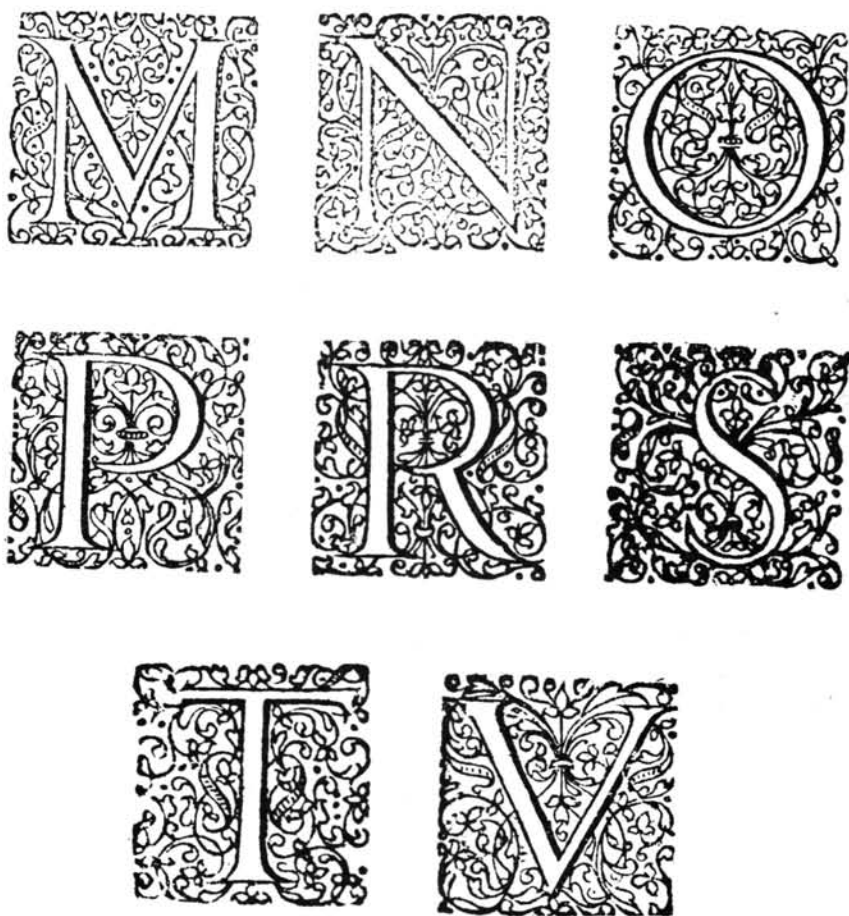
„c” iniciálésorozat

XXII. tábla

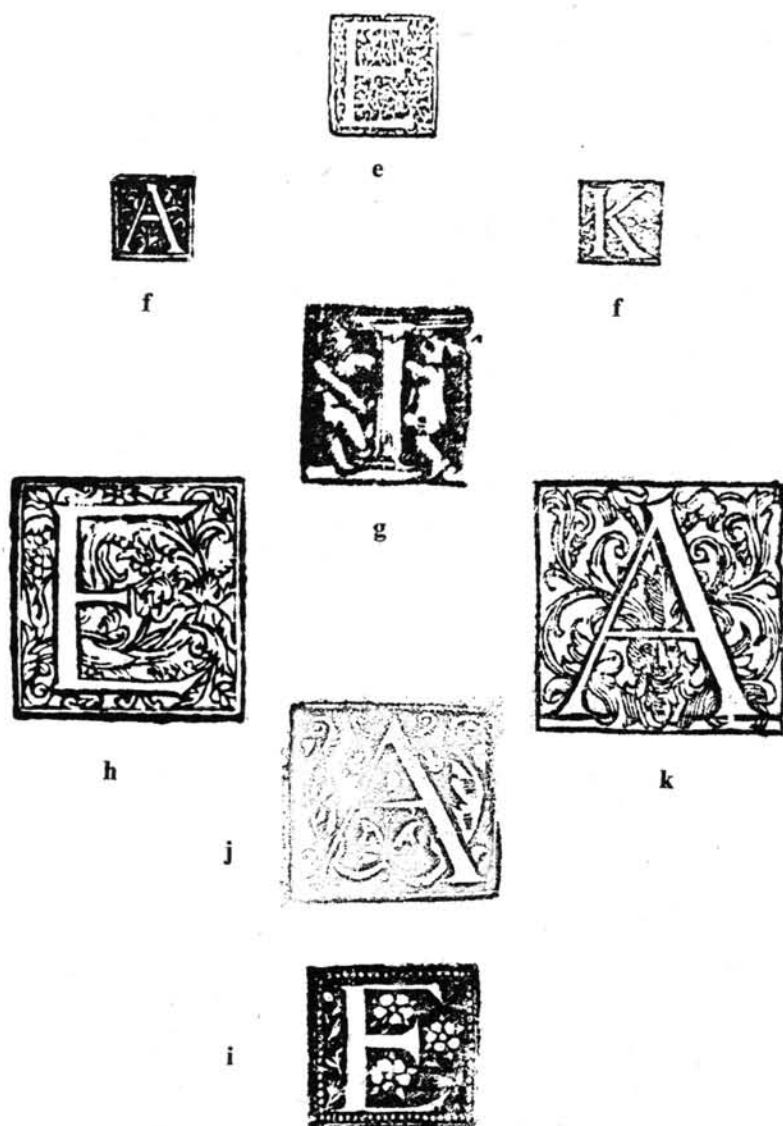
„d” iniciálésorozat

XXIII. tábla

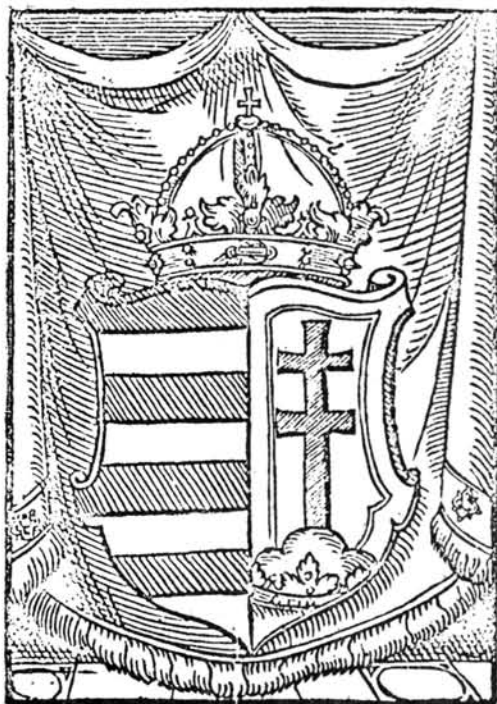

„d” iniciálésorozat

XXIV. tábla

„e” — „k” iniciálésorozat

X.

VIII.

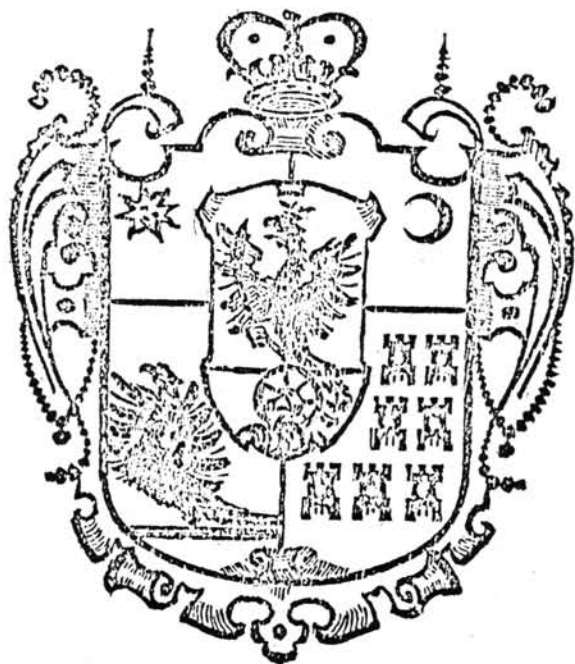
IX.

A pozsonyi, nagyszombati és kassai korszak díszei

XXVI. tábla

XX.

V.

VI.

XIX.

A gyulafehérvári korszak könyvdíszai

XI.

XVIII.

XII.

A gyulafehérvári korszak könyvdíszai

XV.

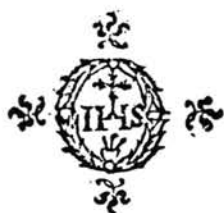

XXI.

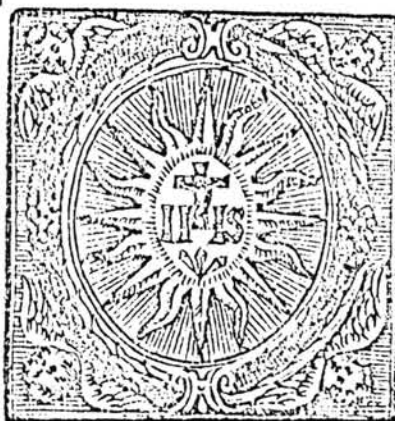
A nyomdának csak pozsonyi korszakában használt díszai

XVI.

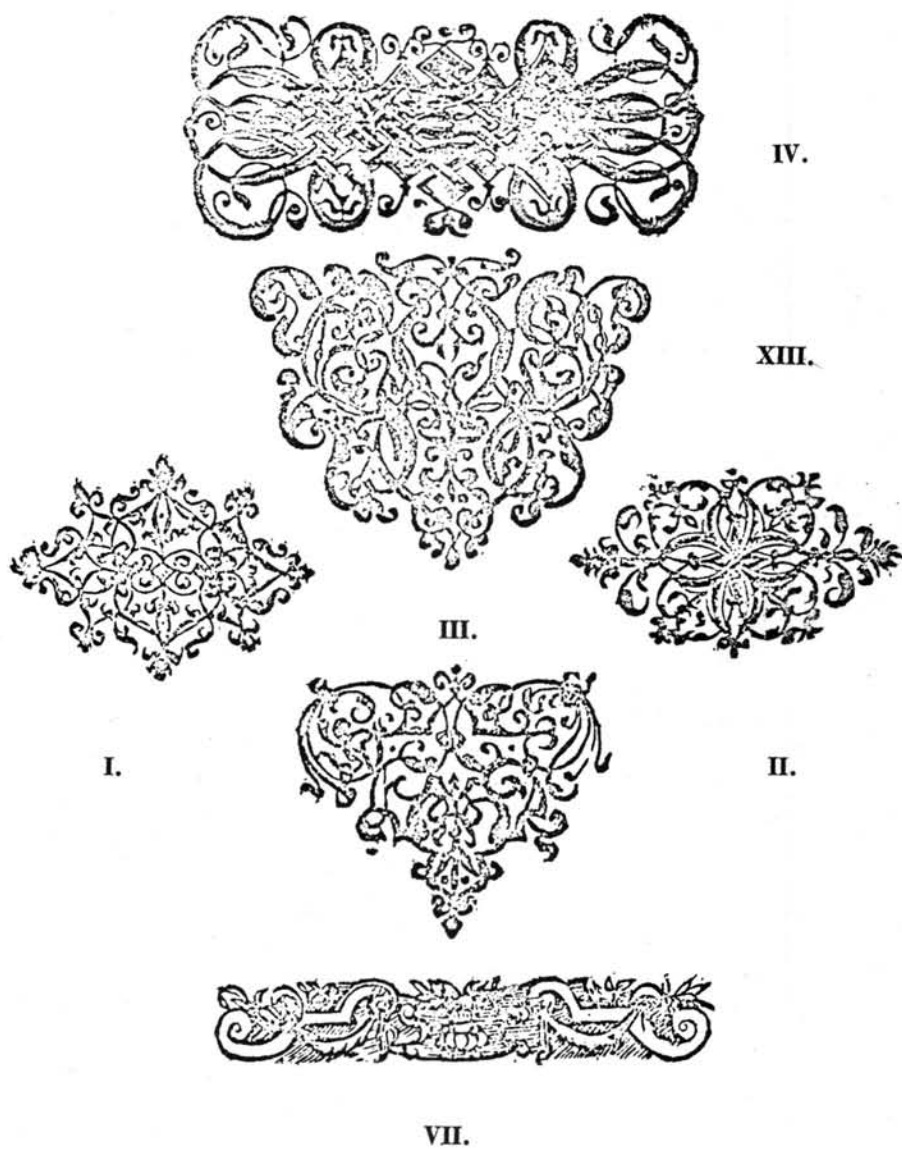
XIV.

XVII.

A nyomdának csak pozsonyi korszakában használt díszei

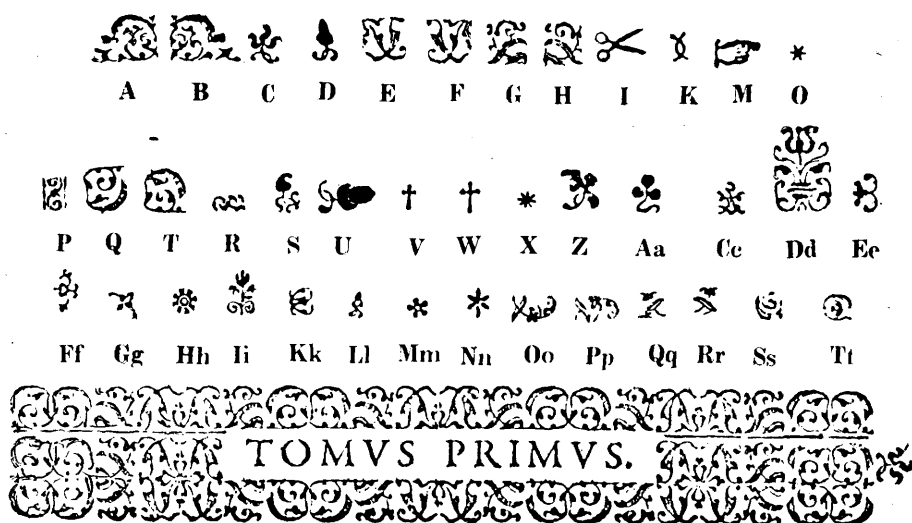
XXIX. tábla

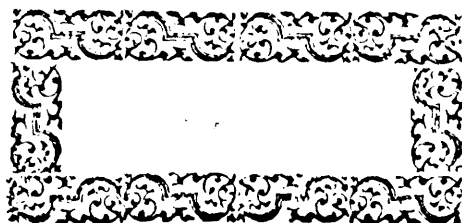
A korábbi állomáshelyeken is használt gyulafehérvári könyvdíszek

XXX. tábla

Nyomdai cifrák

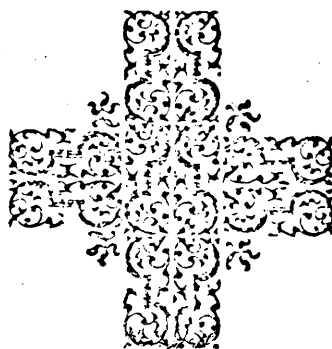
Pozsony 1613

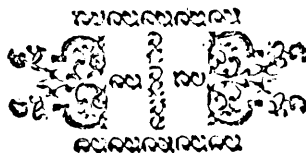
Nagyszombat 1619

Kassa 1622

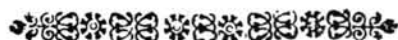
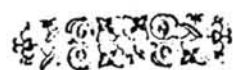

Pozsony 1613

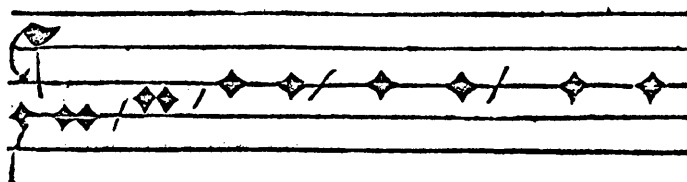
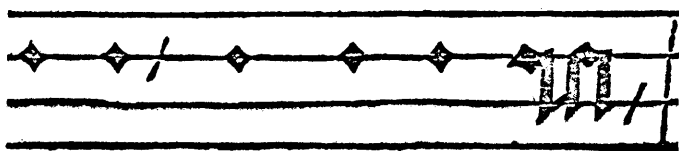
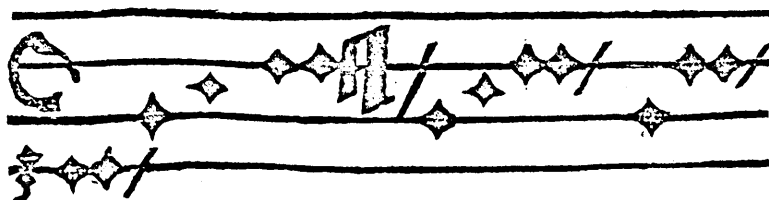
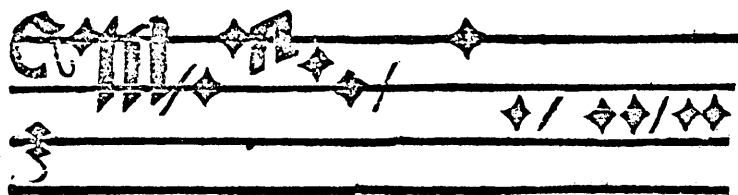
Pozsony 1611

XXXI. tábla

Nyomdai cífrák Gyulafehérvárról (1623—1636)

XXXII. tábla

Kottasorok az Öreg Graduálból

A GYULAFEHÉRVÁRI FEJEDELMI NYOMDA
ELSŐ KORSZAKÁNAK KIADVÁNYAI (1623—1636)
KINYOMTATÁSUK FELTÉTELEZETT SORRENDJÉBEN
EGY ÉVEN BELÜL IS⁺

1623

- 1*. *RMK I 527/b* — Articuli 1623. május 14. Concl.: június 6.
H. n. ny. n. Nikolaus MÜLLER vagy VALASZUTI András?
 $A^2 - C^2 = [6]$ fol. 2° 3 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 123—135. MKSz 1895.
255 = Sztripszky I. 1896/103.
OSZK: RMK I 527/a

1624

- 2*. *RMK II 428* — Exequiarum coeemonialum. Albae-Iulae (!)
1624 per Andream VALASZUTIUM et Martinum MEZLENINUM
[]⁴ []⁶ E⁴ - Z⁴ Aa⁴ - Bb⁴ Cc⁴ = 167 [recte 155] + [36] pag.
4° 24 ív
OSZK: RMK I 539
- 3*. *RMK I 539* — Exequiae principales az az halotti pompa.
Feier-Varat 1624 VALASZ-UTI Andreas es MEZLENI Marton.
()⁴, []², A⁴ - Z⁴, Aa⁴ - Ll⁴ = [13] + 2 + 263 + [9] pag. 4°
35 1/2 ív
OSZK: RMK I 539/a
- 4*. *RMK I 538/b* — Articuli 1624. június 23. Concl.: július 8.
H. n. ny. n. [MESZLÉNYI Márton]
A⁴ = [4] fol. 2° 2 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 233—9. MKSz 1895.
256 = SZTRIPSZKY I. 1898/105.
OSZK: RMK I 539/b

1625

- 5*. *RMK I 545/a* — Articuli 1625. május 1. Concl.: május 29.
H. n. Martinus MESZLENI Typographus Suae Serenitatis.
A⁶ = [6] fol. 2° 3 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 263—73. MKSz
1895, 256. = SZTRIPSZKY I. 1899/106.
OSZK: RMK I 545/a
6. *RMK I 545/b* — [Limitatio rerum forensium]
H. n. 1625 Excudebat Martinus M. typographus Suae Serenitatis
[?] fol. 2°? ? ív (A hasonló terjedelmű 1626. évi kiadás — RMK I 555/b — alap-
ján ez kb. 6 1/2 ív terjedelmű lehetett)
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 273—302.
- 7*. *RMK I 555* — Kalendárium... 1626. esztendőre és prognosztikon.
Feier-Varat É. n. MESZLENI Marton
A⁸ - C⁸ = [24] fol. 16° 1 1/2 ív
OSZK: RMK I 555/ MTA K: RM I 8° 270

⁺ A betűs RMK-számok az RMNy-szerkesztőség belső használatára szolgálnak.

^{*} A fellelhető és megvizsgált nyomtatványokat csillaggal jelöltem. Ahol a csillag hiányzik, ott vagy nem maradt fenn példány, vagy nem volt hozzáférhető. Az egyes tételek után az általam vizsgált példányok lelőhelyét és jelzetét is megadtam.

1626

- 8*. *RMK I 555/a* — Articuli 1626. május 24. Concl.: június 17.
H. n. Imprimebat Martinus MESZLENI Typographus S. S.
A⁸= [8] fol. 2° 4 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 312—326. MKSz.
1895.256=SZTRIPSKY I. 1905/112.
OSZK: RMK I 555/a
- 9*. *RMK I 555/b* — Limitatio az országnak generális gyűlésében. 1626. június 12.
Feier-Varat Nyomtatta MESZLENI Marton Urunk ő Felsege Könyv Nyomtatoja
A⁶—B⁶ C¹= [13] fol. 2° 6 1/2 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 326—354. MKSz 1929. 97.
OSZK: RMK I 555/b RMK I 555/c, és foto.
- 10*. *RMK I 595/b* — [MOLNÁR Gergely: Elementa grammaticae latina...] töredék
H. n. é. n. [1624—1630] [Gyulafehérvár MESZLENI Márton?
[?] fol. 8° [?] ív
MKSz 1878. 270=SZTRIPSKY I. 1924/131
Nyomatási éve 1624—1630 között, átlagév: 1626.
OSZK: RMK I 1612/d

1627

- 11*. *RMK II 449* — BORNEMISZA Ferenc: Repotiis...
Albae Juliae 1627 Imprimebat Martinus MESZLENI
A⁴—B⁴= [8] fol. 3° 2 ív
MTAK: RM Ir II 48
12. *RMK II 448/b* — PÁLÓCZI HORVÁT János: Propempticon...
Albae Iuliae 1627 M. MESZLENI
[terjedelme ismeretlen] 4° [kb. 2 ív]
NÁGLER, Doina: Catalogul Transilvanicelor. Vol. 1.
Sibiu 1974. 218. sz.
Sibiu, Muzeul Brukenthal VII/1997
- 13*. *RMK I 561/c* — Articuli 1627. április 4. Concl.: április 28.
H. n. ny. n. [MESZLENI Márton]
A⁴= [4] fol. 2° 2 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 366—72. MKSz 1895
257=SZTRIPSKY I. 1909/116.
OSZK: RMK I 561/a
- 14*. *RMK I 561/a* — Limitatio 1627. április 30.
H. n. ny. n. [MESZLENI Márton]
A⁸—B⁸= [16] fol. 2° 8 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 378—418. MKSz 1900.
198=SZTRIPSKY I. 1910/117.
OSZK: RMK I 561/c, FM 2/2504
- 15*. *RMK I 561/d* — Limitatio 1627. október 24. [2. kiad.]
A⁶ B⁴ C⁹= [19] fol. 2° 9 1/2 ív
Magyar Történelmi Tár XVIII. 206.
Vö.: a 2. kiadás utánnnyomásával: RMK I 725/d (1642)
OSZK: FM 2/1105
16. *RMK II 449/a* — MAKSAT ŐSE Péter: Disputatio de iustificatione...
H. n. 1627 ny. n. [MESZLENI Márton]
[?] fol. [feltehetően 4°, 8 fol.= 2 ív]
Bod Péter: Athenas 355, Szinyei József: Magyar írók... VIII. 441.

1628

17. *RMK I 569* — ALVINCZI Péter — CZEGLÉDI János: Az néhai feleséges BATHORI Gábornak... anno 1628. 21. Sept... beszédek.
Albae Juliae 1628 Impressit Jacobus E. LIGNICENSIS.
A⁴—E⁴ F²= [22] fol. 4° 5 1/2 ív
NÉMETH János: Memoria typographiarum... Pest 1818. 35.

- 18*. *RMK I 569/a* — Articuli 1628. április 9. Concl.: május 5.
H. n. ny. n. [EFFMURDT Jakab]
A⁴=[4] fol. 2° 2 ív
OSZK: RMK I 569/a

1629

- 19*. *RMK I 580/b* — Articuli 1629. április 8. (1. kiad.) Concl.: április 24.
H. n. ny. n. [EFFMURDT Jakab]
A⁴=[4] fol. 2° 2 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 491–498. Erdélyi Múzeum 1907. 250.
OSZK: RMK I 580/b, FM 2/3119

1630

- 20*. *RMK I 592/a* — Articuli 1630. január 25. Concl.: február 17.
Albae Iuliae Iacobus EFFMURDT LIGNICENS. Typogr.
Suae Serenitatis
A⁶ B⁴–D⁴ E³= [21] fol. 2° 10 1/2 ív
Benne utalás RMK I 580/a (2. kiadás)-ról.
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 76–107. MKSz 1895.
258=SZTRIPSKY I 1920/127
OSZK: RMK I 592/a
21. *RMK II 458* — ALSTED, J. H.: Disputatio... 20. et 22. aprilis. Respondente
B. UZONI
Albae Iuliae 1630 Imprimebat Iacobus EFFMURDT Suae Serenitatis Typographus
A⁴–B⁴= [8] fol. 4° 2 ív
Olim: Sárospatak
22. *RMK II 459* — BISTERFELD, J. H.: Disputatio... 8 et 15. Maji. Responden-
tibus S. KESERÜI et J. BENYEI.
Albae Iuliae 1630 Imprimebat Iacobus EFFMURDT Suae Serenitatis Typogra-
phus
A⁴= [4] fol. 4° 1 ív
Olim: MTAK
- 23*. *RMK II 460* — Epicedia dicta
Albae Iuliae 1630 Iacobus EFFMURDT LIGNICENSIS
Typogr: Suae Serenit:
A⁴= [4] fol. 4° 1 ív
MTAK: A 190/VII (foto)
24. *RMK II 461* — FROSCH, Johannes: Der CI Psalm
Weissenburg 1630 durch Jacobum EFFMURDT
[4]+72 pag. 4° 10 ív
Olim: Sibiu, Ev.
25. *RMK II 462* — MACONIUS, J.: Majuma
Albae Iuliae 1630 Excudebat Iacobus EFFMURDT
A⁴–B⁴= [8] fol. 4° = 2 ív
Sibiu, Muzeul Bruckenthal
26. *RMK II 463* — MACONIUS, J.: Cunis... május 4.
Albae Iuliae 1630 Excudebat Iacobus EFFMURDT
A⁴ B²= [6] fol. 4° 1 1/2 ív
Sibiu, Muzeul Bruckenthal. Olim: Sárospatak
- 27*. *RMK I 580/a* — Articuli 1629. április 8. Concl.: április 24. (2. kiad.)
H. n. ny. n. [EFFMURDT Jakab]
A⁴= [4] fol. 2° 2 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 494 és IX. 84.
MKSz 1897, 52=SZTRIPSKY I 1619/123.
OSZK: RMK I 580/a, FM 2/2507

28*. *RMK I 592* — DENGELÉGI P.: Rövid anatomia
Feier-Varat 1630 LIGNICEI EFFMURDT Iacob
()⁸, a¹⁺¹, A — Z⁸ Aa⁴ Bb²=[52]+33+883 [recte 388]
pag. 8° 25 ív
OSZK: RMK I 592, BEK: RMK I 101, MTAK: RM Ir 0 472

29*. *RMK I 592/b* — Articuli 1630. július 10. Concl.: július 17.
Feier-Varat Níomtatta LIGNICEI EFFMURDT Iacob
ó Felsege könyvniomtatoia
A⁴=[4] fol. 2° 2 ív
OSZK: RMK I 592/b, BEK: RMK I 104

1631

30*. *RMK I 592/c* — Articuli 1630. december 20. Concl: december 29.
Feier-Varat 1630 (!) [recte 1631] Níomtatta LIGNICEI EFFMURDT Iacob
Urunk Kónyvníomtatoia
A² B³=[5] fol. 2° 2 1/2 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 148—156. MKSz 1895.
257=SzTRIPSKY I 1919/126.
OSZK: RMK I 592/c

31*. *RMK I 599/a* — Articuli 1631. június 5. Concl: július 1.
Feier-Varat níomtatta LIGNICEI EFFMURDT Iacob Fejedelem Urunk Kónyv-
níomtato és Compactora
A⁴—B⁴=[8] fol. 2° 4 ív
OSZK: RMK I 559/a

1632

32*. *RMK I 612/a* — Articuli 1632. május 1. Concl.: május 10.
Feier-Varat Níomtatta LIGNICEI EFFMURDT Iacob Fejedelem Urunk Kónyv-
níomtato és compactora.
A⁶=[6] fol. 2° 3 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 280—88. 1895.
258=SzTRIPSKY I 1930/137
OSZK: RMK I 612/a

33*. *RMK I 613* — Practica aritmetica
Feier-Varat 1632 LIGNICEI EFFMURDT Iacob által
[]⁶, A⁶—Q⁶ R²=[104] fol. 12° 8 2/3 ív
OSZK: FM 2/0122

34*. *RMK I 616* — SZYKSZAY HELOPOEUS B.: Az mi keresztyeni hitünknek három
fü articulúsáról
Feier-Varat 1632 Nyomtattatot LIGNICEI EFFMURDT Iacob által
[]¹, A¹²—R¹² S⁴=[1]+209 [recte 208] fol. 12° ív
OSZK: RMK I 616

35*. *RMK I 614+615* — SIBOLTI D.: Lelki hartz...; VIDOS L.: Halandó emberek...
Feier-Varat 1632 Nyomtattatot LIGNICEI EFFMURDT Iacob által
A¹ ?^{2.6} A^{2.8} B¹²—E¹² F²=[63] fol. 12° 5 1/3 ív
OSZK: RMK I 614+615. MTAK: Ráth 141

36*. *RMK I 617* — TOLNAI István: Az witebergai...
Feier-Varat Níomtattatot 1632 LIGNICEI EFFMURDT Iacob,
Fejedelem Urunk Typographusa és Compactora által
+⁴—+ + + +⁴, + + + + +², A⁴—Z⁴, Aa⁴—Pp⁴ Qq², []¹=[36]+307+[3]
pag. 4° 43 1/2 ív
OSZK: RMK I 617

- 37*. *RMK I 627/a* — Articuli 1633. április 24. Concl.: május 13.
Fejer-Varat Niomtattatott LIGNICEI Iacob Fejedelem
Urunk Könyvnyomtató és Compactora által
A⁸=[8] fol. 2° 4 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 312—25. MKSz 1895.
259=SZTRIPSZKY I 1935/142.
OSZK: RMK I 627/a
38. *RMK I 627/b* — Articuli 1633. április 24. Concl.: május 13.
(kiegészítés RMK I 627/a-hoz)
Fejer-Varat Niomtattatott LIGNICEI Iacob Fejedelem
Urunk könyvnyomtató és Compactora által
A² (?)=[2] fol. 2° 1 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 325—6. MKSz 1897.
52=SZTRIPSZKY I 1934/141.
Kolozsvár EK
- 39*. *RMK I 627/c* — Articuli 1633. augusztus 21. Concl.: augusztus 31.
H. n. ny. n. EFFMURDT Jakab
A⁴=[4] fol. 2° 2 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 376—382. MKSz 1895.
259=SZTRIPSZKY I 1936/143.
OSZK: RMK I 627/a

- 40*. *RMK I 633/a* — Articuli 1634. május 12. Concl.: június 1.
H. n. ny. n. [EFFMURDT Jakab]
A⁶=[6] fol. 2° 3 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 398—409. MKSz 1895.
259=SZTRIPSZKY I 1939/146.
OSZK: RMK I 633/a
- 41*. *RMK II 485* — (ALSTED, J. H.): Rudimenta linguae graecae.
Albae Iuliae 1634 Typis Illustr: Princ: Transylvan:
Excudebat Iacobus LIGNICENSIS
A—F⁸ G⁴=105 [recte 103] pag. 8° 6 1/2 ív
OSZK: foto
- 42*. *RMK II 487* — (ALSTED, J. H.): Catechismus religionis Christianae
Albae Iuliae 1634 ny. n. [EFFMURDT Jakab]
A⁸ B⁴ C⁸ D³⁺¹=[2]+3+46 pag. 12° 2 ív
BEK: RMK II 69
- 43*. *RMK II 486* — (ALSTED, J. H.): Rudimenta linguae latinae
Albae-Iuliae 1634. ny. n. [EFFMURDT Jakab]
A—G⁸ H²=115 pag. 8° 7 1/2 ív
OSZK: foto
- 44*. *RMK I 645* — Kalendárium 1635-re és Judicium astromantium
Fejervarra(t) [1634] Niomt(atta EFFMURDT)
[A—B]⁸ C⁸+?= [24+?] fol. 16° [2+? ív]
OSZK: FM 2/2505

- 45*. *RMK II 497* — (ALSTED, J. H.): Latium in nuce
Albae-Juliae 1635 Typis Celsissimi Principis Transylv.
[]⁸ E⁷ F⁸—Q⁸ R² S⁸=276 [recte 226] pag. 8° 14 1/2 ív
OSZK: RMK II 497
- 46*. *RMK II 499* — (BISTERFELD, J. H.): Elementa logica
Albae-Juliae 1635 ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.]
A—C⁸ D²=52 pag. 8° 4 1/4 ív
OSZK: RMK II 499

- 47*. *RMK I 644/c* — ERDŐBÉNYEI DEÁK J.: *Janua linguarum Albae-Juliae 1635* ny.n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A – T⁸ V² = [10] + 297 pag. 8° 19 ív
Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1959. 182.
OSZK: RMK I 644/a
- 48*. *RMK I 644/b* — *Articuli 1635. május 13. concl.: június 10.* H. n. ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A¹⁰ = [10] fol. 2° 5 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 414 – 34. MKSz 1895.
260 = SZTRIPSZKY I. 1944/151
OSZK: RMK I. 645/a, BEK: MS G 507
- 49*. *RMK II 495* — (ALSTED, J. H.): *Rudimenta linguae latinae Ed. 2.* Albae-Juliae 1635 ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A⁸ – G⁸ H⁴ = 119 pag. 8° 8 ív
OSZK: RMK II 495
- 50*. *RMK II 498* — (ALSTED, J. H.): *Grammatica latina* Albae-Juliae 1635 ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A – L⁸ = 176 pag. 8° 11 ív
OSZK: RMK II 498
- 51*. *RMK II 496* — ALSTED, J. H.: *Rudimenta linguae Hebraicae* Albae-Juliae 1635 ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A – F⁸ G⁴ = 104 pag. 8° 7 ív
MTAK: RM Ir II 54
- 52*. *RMK II 500* — (PISCATOR, L. Ph.): *Rudimenta rhetoricae* Albae-Juliae 1635 ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A – C⁸ D² = [2] + 49 pag. 8° 4 ív
OSZK: foto

1636

- 53*. *RMK I 657/c* — *Articuli Kolozsvár 1636. február 15. Concl.: február 28.* H.n. ny.n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A⁴ = [4] fol. 2° 2 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 458 – 64. MKSz 1895.
260 = SZTRIPSZKY I. 1949/156
OSZK: RMK I 658/a
- 54*. *RMK I 657/b* — *Articuli 1636. május 25. Concl.: június 6.* H. n. ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A⁶ = [6] fol. 2° 3 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 505 – 14. MKSz 1895.
260 = SZTRIPSZKY I 1947/154
OSZK: RMK I 657/a
- 55*. *RMK II 505/a* — RATAGIUS, W.: *Carmen panegyricum* Albae Juliae 1636 Typis Celsissimi Principis A⁴ = [4] fol. 4° 1 ív
MKSz 1913. 245.
OSZK: FM 2/2814
- 56*. *RMK I 658* — KESERÜI DAJKA J. — GELEJI KATONA I.: *Öreg graduál* Feir-Varatt 1636 ny. n. [Fejedelmi ny.] []³, (()², ((()², (:)⁴, A – Z⁴, Aa – Zz⁴, Aaa – Vvv⁴, A – Z⁴, Aa – Ll⁴ = 416 fol. 2° 208 ív
OSZK: RMK I 658, MTAK: RM Ir F 22
- 57*. *RMK II 505 = RMK I 657/a* — (ALSTED, J. H.): *Catechismus religionis latine et hungarice* Albae Juliae 1636, ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A – D¹² = 95 pag. 12° 4 ív
MKSz 1883. 237 = SZTRIPSZKY I 1948/155
OSZK: FM 2/1957

58*. *RMK II 494* — ALSTED, J. H.: *Prodromus religionis* + *RMK II 573* —
 (BISTERFELD, J. H.): *Indices VII.*
Albae-Juliae 1635 [recte 1636—1641] *Typis Celsissimi*
Principis Transylvaniae
A—Z⁶, Aa—Vv⁶ Xx⁴ Yy—Zz⁶, Aaa—Zzz⁶, Aaaa—Zzzz⁶, Aaaaa—Cccccc⁶
Dddd—Sssss⁴ Ttttt⁶ = 1135 + [133] pag. 2° 317 ív
 OSZK: *RMK II 494*; Ráday: *RMK 3.18.*

A KIADVÁNYOK MŰFAJI MEGOSZLÁSA 1623—1636 KÖZÖTT

1. Allamigazgatással kapcsolatos kiadványok:

1, 4, 5, 6, 8, 9, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 27, 29, 30, 31, 32, 37, 38, 39, 40 48, 53, 54,
 24 mű

2. Tankönyvek:

10, 41, 43, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52
 10 mű

3. Vallásos, hitvitázó kiadvány, katekizmusok:

16, 21, 24, 28, 34, 35, 36, 42, 56, 57, 58*
 11 mű

4. Alkalmi kiadványok:

2, 3, 11, 12, 17, 22, 23, 25, 26, 33, 55
 11 mű

5. Naptárak

7, 44
 2 mű

Összesen 58 mű

NYOMDÁSZOK		KIADVÁNYAIK SZÁMA
1623	Nikolaus Müller vagy Válaszuti András	1
1624	Válaszuti András és Meszléni Márton	3
1625—1627	Meszléni Márton	12
1628—1634	Effmurdtt Jakab	28
1635—1636	Fejedelmi Nyomda	14
		58

* A nyomtatás megkezdésének időpontja 1636.

NYOMDAI ANYAG LEÍRÁSA — KATALÓGUS

Betűkészlet

- 1:84A** H:2,6; 1:2,9; n:1,6; p:2,8; Kapitälchen: 1,7
Használata: Pozsony 1610—1617
 Nagyszombat 1619—1620
 Kassa 1621—1622
 Gyulafehérvár 1624—1634
 Antikva szövegtípus
- 2:100A** H:3,1; 1:3,2; n:2,0; p:3,4; Kapitälchen: 1,9
Használata: Pozsony 1609—1617
 Nagyszombat 1619—1620
 Kassa 1621
 Gyulafehérvár 1624—1633
 Antikva szövegtípus
- 3:119A** H:3,6; 1:4,0; n:2,2; p:4,1; Kapitälchen: 2,2
Használata: Pozsony 1610—1616
 Nagyszombat 1619—1620
 Kassa 1621—1622
 Gyulafehérvár 1623—1635
 Antikva szövegtípus
- 4:132A** H:4,1; 1:4,4; n:2,5; p:4,4; Kapitälchen: 2,5
Használata: Pozsony 1609—1617
 Nagyszombat 1619—1620
 Kassa 1621—1622
 Gyulafehérvár 1623—1636
 Antikva szövegtípus
- 5:188A** H:6,2; 1:6,2; n:3,6; p:6,4; Kapitälchen: —
Használata: Pozsony 1609—1617
 Nagyszombat 1619—1620
 Kassa 1621—1622
 Gyulafehérvár 1623—1636—
 Antikva kiemelő típus
- 6A** 6,8/7,0; 1:6,8; n:4,0; p:7,0;
 (20-sor magasság nem mérhető) Kurrens csak 1632/1633-tól.
Használata: Pozsony 1610—1613
 Nagyszombat 1619—1620
 Kassa 1621—1622
 Gyulafehérvár 1623—1636—
 Antikva kiemelő típus
- 7A** 9,4; kurrens: — (20-sor magasság nem mérhető)
Használata: Pozsony 1610—1616
 Nagyszombat 1619
 Kassa 1621—1622
 Gyulafehérvár 1623—1636—
 Antikva kiemelő típus
- 8A** 14,0; kurrens: — (20-sor magasság nem mérhető)
Használata: Pozsony 1610—1613
 Nagyszombat 1619
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1624—1636—
 Antikva kiemelő típus
- 9:84K** H:2,5; 1:2,8; n:1,7; p:2,7;
Használata: Pozsony 1609—1617
 Nagyszombat 1619
 Kassa 1621—1622
 Gyulafehérvár 1624—1632
 Kurzív szövegtípus

- 10:100K** H:2,5; 1:3,4; n:2,1; p:3,8;
Használata: Pozsony 1609–1617
Nagyszombat 1619–1620
Kassa 1621
Gyulafehérvár 1624–1635
Kurzív szövegtípus
- 11:119:K** H:3,1; 1:4,0; n:2,2; p:4,2;
Használata: Pozsony 1610–1617
Nagyszombat 1619–1620
Kassa 1621–1622
Gyulafehérvár 1623–1635
Kurzív szövegtípus
- 12:132K** H:4,1; 1:4,6; n:2,6; p:4,7;
Használata: Pozsony 1609–1617
Nagyszombat 1619–1620
Kassa 1621–1622
Gyulafehérvár 1623–1636–
Kurzív szövegtípus. (20-sor mérete 132/134 között váltakozik)
- 13G** 7,0
(20-sor magasság nem mérhető)
Használata: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1624
Görög kiemelő típus
- 14:79A** H:2,6; 1:2,6; n:1,6; p:2,8; kapitáleben: —
Használata: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1630
Antikva szövegtípus
- 15:100G** Verzális: — λ:2,6; ν:1,5;
(20-sor méret nem mérhető, de a 2:100A-val együtt fordul elő)
Használata: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1630
Görög szövegtípus
- 16A** 5,5; kurrens: — (20-sor méret nem mérhető)
Használata: Pozsony 1613–1616
Nagyszombat 1619–1620
Kassa 1621–1622
Gyulafehérvár 1625–1636–
Antikva kiemelő típus
- 17:119G** 4,1; kurrens: —
(20-sor méret nem mérhető, de a 11:119K -val együtt fordul elő)
Használata: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa 1621–1622
Gyulafehérvár —
Görög kiemelő típus
- 18A** 8,0/8,2; kurrens — (20-sor méret nem mérhető)
Használata: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1630–1636–
Antikva kiemelő típus

- 19:98A** H:2,9; 1:3,0; n:1,9; p:3,1; Kapitálchen: 2,2
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1634 (jún.)—1636—
 Antikva szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda 1650-től és a lőcsei
 Brewer-nyomda 1633-tól használt típusával.
- 20:60A** H:1,7; 1:1,9; n:1,2; p:2,0; Kapitálchen: —
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1634—1636—
 Antikva szövegtípus
- 21:86A** H:2,2; 1:2,5; n:1,5; p:2,5; Kapitálchen: 1,8
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1634—1636—
 Antikva szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda 1650-től és a lőcsei
 Brewer-nyomda 1633-tól használt típusával.
- 22A** 25,0; kurrens: — (20-sor méret nem mérhető)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1634—1636—
 Antikva kiemelő típus
- 23** üres
- 24:86G** H:2,4; 1:2,0; v:1,5; β:3,4;
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1634—1636—
 Görög szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda görög szövegtípusával
- 25:132H** betűmagasság: 2,3;
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1635—
 Héber szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda héber szövegtípusával
- 26** üres
- 27:122A** H:3,7; 1:4,0; n:2,3; p:4,0; Kapitálchen: 2,1
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1635—1636—
 Antikva szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda 1650-től és a lőcsei
 Brewer-nyomda 1633-tól használt szövegtípusával
- 28:122K** H:3,5; 1:3,9; n:2,2; p:4,3;
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1635—1636—
 Kurzív szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda 1650-től és a lőcsei
 Brewer nyomda 1633-tól használt szövegtípusával
- 29A** 18,0; kurrens: — (20-sor méret nem mérhető)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1635/1636—
 Antikva kiemelő típus

- 30** üres
- 31:86K** H:2,5; 1:2,6; n:1,5; p:3,0;
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1634—1636—
 Kurzív szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda 1650-től és a lőcsei
 Brewer-nyomda 1633-tól használt szövegtípusával
- 32:98K** H:2,7; 1:3,2; n:2,0; p:3,8;
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1636—
 Kurzív szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda 1650-től és a lőcsei
 Brewer-nyomda 1633-tól használt szövegtípusával
- 33G** 5,4; kurrens: — (20-sor méret nem mérhető)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1634—
 Görög kiemelő típus
- 34F** P:6,0; m:3,5; (20-sor méret nem mérhető)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1635/1636—
 Fraktúr kiemelő típus, fabetűk
- 35F** 1:23,0/26,0; p:28,0; (20-sor méret nem mérhető)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1635/1636—
 Fraktúr kiemelő típus, fabetűk

Nyomdai cifrák

- A** 6,4×8,5 *Használata:* Pozsony 1609—1617
 Nagyszombat 1620
 Kassa 1621—1622
 Gyulafehérvár 1624—1636—
- B** tükörképe
B 6,4×8,9 *Használata:* Pozsony 1609—1617
 Nagyszombat 1620
 Kassa 1621—1622
 Gyulafehérvár 1624—1636—
- A** tükörképe
C 4,8×4,5 *Használata:* Pozsony 1609—1616
 Nagyszombat 1619
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1624—1636—
- D** 5,9×2,7 *Használata:* Pozsony 1616
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1624—1636—
- E** 5,9×5,3 *Használata:* Pozsony 1609—1616
 Nagyszombat 1619—1620
 Kassa 1621
 Gyulafehérvár 1624—1632
- F** tükörképe

F	5,9×5,3	<i>Használata:</i>	Pozsony	1609—1616
			Nagyszombat	1619—1620
			Kassa	1621
			Gyulafehérvár	1624—1632
E tükörképe				
G	5,4×5,4	<i>Használata:</i>	Pozsony	1609—1616
			Nagyszombat	1619—1620
			Kassa	1621
			Gyulafehérvár	1624—1636
H tükörképe				
H	5,6×5,4	<i>Használata:</i>	Pozsony	1609—1616
			Nagyszombat	1619—1620
			Kassa	1621
			Gyulafehérvár	1624—1636
G tükörképe				
I	4,2×6,6	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1624
K	2,1×3,8	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	1620
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1624
L üres				
M	3,8×6,0	<i>Használata:</i>	Pozsony	1613—1616
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1624—1627
N üres				
O	2,0×2,3	<i>Használata:</i>	Pozsony	1613—1614
			Nagyszombat	1619
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1624—1636—
P	4,3×3,2	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	1621
			Gyulafehérvár	1624—1632
Q	5,7×5,5	<i>Használata:</i>	Pozsony	1609—1616
			Nagyszombat	1619—1620
			Kassa	1621
			Gyulafehérvár	1626—1636
T tükörképe				
R	2,0×4,3	<i>Használata:</i>	Pozsony	1609—1616
			Nagyszombat	1619
			Kassa	1621—1622
			Gyulafehérvár	1625—1636
S	5,1×3,3	<i>Használata:</i>	Pozsony	1610—1613
			Nagyszombat	1619
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1627—1630
T	5,7×5,5	<i>Használata:</i>	Pozsony	1609—1616
			Nagyszombat	1619—1620
			Kassa	1621
			Gyulafehérvár	1626—1636
Q tükörképe				
U	4,5×7,7	<i>Használata:</i>	Pozsony	1613
			Nagyszombat	1619
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1632/1633

V	3,5×1,9	<i>Használata:</i>	Pozsony	1613
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1632
W	4,5×2,7	<i>Használata:</i>	Pozsony	1613—1616
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	—
X	2,2×2,2	<i>Használata:</i>	Pozsony	1610—1616
			Nagyszombat	1619
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	—
Y	üres			
Z	5,5×5,2	<i>Használata:</i>	Pozsony	1613
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1632/1633
Aa	5,0×3,6	<i>Használata:</i>	Pozsony	1616
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1625—1636—
Bb	üres			
Cc	4,4×4,0	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1630—1636
Dd	11,0×7,3	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1632—1636
Ee	5,0×3,3	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1632—1634
Ff	5,8×2,6	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1632
Gg	3,3×3,3	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1632—1636
Hh	3,5×3,3	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1634—1636
Ii	6,0×4,0	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1634—1636
Kk	3,8×3,0	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1634—1636
Ll	3,2×1,8	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1635—1636

Mm 2,8×2,8	<i>Használata:</i>	Pozsony	1616
		Nagyszombat	—
		Kassa	—
		Gyulafehérvár	—
Nn 4,0×3,0	<i>Használata:</i>	Pozsony	1616
		Nagyszombat	—
		Kassa	—
		Gyulafehérvár	—
Oo 3,5×6,0	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
		Nagyszombat	—
		Kassa	—
		Gyulafehérvár	1634
Pp 3,5×6,0	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
		Nagyszombat	—
		Kassa	—
		Gyulafehérvár	1634
Qq 3,6×3,0	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
		Nagyszombat	—
		Kassa	—
		Gyulafehérvár	1632
		Rr tükörképe	
Rr 3,6×3,0	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
		Nagyszombat	—
		Kassa	—
		Gyulafehérvár	1632
		Qq tükörképe	
Ss 4,0×3,5	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
		Nagyszombat	—
		Kassa	—
		Gyulafehérvár	1632
		Tt tükörképe	
Tt 4,0×3,5	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
		Nagyszombat	—
		Kassa	—
		Gyulafehérvár	1632
		Ss tükörképe	

Iniciálék

- a) sorozat 44,0×44,0 Keretezetlen, naturalis növényi és figurális díszítésű klisé
Használata: Pozsony 1610—1613
Nagyszombat 1620
Kassa 1621
Gyulafehérvár 1623—1636—
- b) sorozat 17,5×19,0 Keretezetlen, stilizált növényi és figurális díszítésű klisé
Használata: Pozsony 1609—1616
Nagyszombat 1619
Kassa 1622
Gyulafehérvár 1623—1636—
- c) sorozat 25,0×26,0 Keretezetlen, stilizált növényi díszítésű, sávozott klisé =
Bártfa; SOLTÉSZ Zoltánné: A magyarországi könyvdíszítés... LIX.
tábla 1—8; és Brassó; uo: II. tábla 5—9.
Használata: Pozsony 1610—1617
Nagyszombat 1619—1620
Kassa 1621—1622
Gyulafehérvár 1624—1636—

- d) sorozat $31,0 \times 31,0$ Keretezetlen, stilizált növényi díszítésű, pontozott klisé
Használat: Pozsony 1610—1616
Nagyszombat 1619
Kassa 1622
Gyulafehérvár 1624—1636—
- e) sorozat $17,0 \times 14,0$ Keretezett, valószínűleg egyszínű fekete alapon fehér betű, repedezett. Csak E betű.
Használat: Pozsony —
Kassa —
Gyulafehérvár 1630
- f) sorozat $11,0 \times 11,0$ Keretezett, fekete alapon fehér betű. Rongált, töredezett. Csak A és K betű.
Használat: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1632—1636
- g) sorozat $23,0 \times 23,0$ Keretezett, fekete alapon fehér betű, kétoldalt egy-egy álló puttó. Rongált, repedezett. A nyomda anyagában a korábbi állomáshelyeken nem fordult elő — Gyulafehérvárott is csak az I betű — viszont azonos a nagyszombati érseki nyomda 3. iniciálésorozatával (Vö.: SOLTÉSZNÉ, LII. tábla 18.)
Használat: Pozsony —
Nagyszombat Érseki nyomdában
Kassa —
Gyulafehérvár 1632/1633
- h) sorozat $32,0 \times 32,0$ Keretezett, stilizált növényi díszítésű klisé. Csak E betű. Azonos a lőcsei Brewer-nyomda 1627-től kezdve használt iniciálésorozatával (PAVERCSIK Ilona szíves közlése)
Használat: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1632/1633
- i) sorozat $23,0 \times 21,0$ Fekete alapon fehér gyöngyökkel keretezett iniciálé, a fehér betűt fehér virágok fogják közre. Kopott, rongált. A nyomda anyagában a korábbi állomáshelyeken nem fordult elő — Gyulafehérvárott is csak az E betű — viszont azonos a nagyszombati érseki nyomda 6. sorozatával (Vö.: SOLTÉSZNÉ, LV. tábla 13.)
Használat: Pozsony —
Nagyszombat Érseki nyomda
Kassa —
Gyulafehérvár 1636
- j) sorozat $28,0 \times 28,0$ Keretezett, fekete alapon két fehér indával díszített fehér betű. Erősen kopott. A nyomda anyagában a korábbi állomáshelyeken nem fordult elő — Gyulafehérvárott is csak az A betű — viszont azonos a nagyszombati érseki nyomda 4. sorozatával (Vö.: SOLTÉSZNÉ, i. m. LV. tábla 3.)
Használat: Pozsony —
Nagyszombat Érseki nyomda
Kassa —
Gyulafehérvár 1632/1633
- k) sorozat $33,0 \times 33,0$ Keretezett, stilizált növényi díszítésű klisé. Csak A betű.
Használat: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1632/1633

Díszek és illusztrációk

- I.** 29,0×40,7 Trapéz alakú, keret nélküli, ornamentális záródísz.
Használata: Pozsony 1613–1614
 Nagyszombat 1619
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1624–1632
- II.** 25,5×44,0 Fekvő ovális alakú, arabeszkos záródísz
Használata: Pozsony 1612–1613
 Nagyszombat 1619
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1624–1632
- III.** 36,0×41,3 Pajzs alakú, ornamentális záródísz
Használata: Pozsony 1613
 Nagyszombat 1619
 Kassa 1622
 Gyulafehérvár 1624–1629
- IV.** 29,0×68,5 Ornamentális, téglalap alakú záródísz, fonadékos díszítéssel
 (Vö.: SOLTÉSZNÉ, i. m. LIII. tábla 4: a nagyszombati érseki nyomda készletéből)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat 1619
 Kassa 1621
 Gyulafehérvár 1624–1636
- V.** 54,0×37,0 Kettős keretezésű könyvdísz, bibliai jelenetet ábrázoló fametszet
 (Vö.: SOLTÉSZNÉ, i. m. LIV. tábla 5,7: a nagyszombati érseki nyomda hasonló méretű és tárgyú sorozata)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1624
- VI.** 54,7×36,6 Kettős keretezésű könyvdísz, bibliai jelenetet ábrázoló fametszet
 (Vö.: SOLTÉSZNÉ, i. m. LIV. tábla 5,7: a nagyszombati érseki nyomda hasonló méretű és tárgyú sorozata)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1624
- VII.** 10,0×66,0 Nyújtott téglalap alakú, satírozott alapú, volutás záródísz, középen kis lófigurával
Használata: Pozsony 1613
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1626
- VIII.** 30,0×34,0 Angyalfejes záródísz
Használata: Pozsony 1613–1614
 Nagyszombat —
 Kassa 1622
 Gyulafehérvár —
- IX.** 84,0×66,0 Johannes BOCATIUS fametszetes címere (Vö.: J. SIEBMACHER's grosses. u. allgemeines Wappenbuch. Bd. 4. Abt. 15. 1893. S. 68, Tafel 54.)
 Nem a nyomda tulajdona, hanem BOCATIUSÉ, hiszen más kassai nyomdász is használta, pl. Schultz (GALLI Katalin szíves közlése)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa 1621
 Gyulafehérvár —

- X.** 93,0×66,0 Keretbe foglalt koronás magyar címer, háttérben drapéria.
Fametszet.
Használata: Pozsony 1612
Nagyszombat 1619–1620
Kassa —
Gyulafehérvár —
- XI.** 21,0×21,0 Holdat ábrázoló fametszet
Használata: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1625
- XII.** 25,0×26,0 Napot ábrázoló fametszet
Használata: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1625
- XIII.** 41,0×53,0 Pajzs alakú, arabeszkos záródísz
Használata: Pozsony 1612–1613
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1632–1636
- XIV.** 15,0×14,0 „IHS” embléma fonott, ovális keretben
Használata: Pozsony 1613
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár —
- XV.** 49,0×50,0 Négyzögletes, satírozott alapú fametszet, közepén „IHS” embléma, a négy sarokban zenélő angyalok
Használata: Pozsony 1609–1614
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár —
- XVI.** 93,0×65,0 Álló téglalap alakú keretezett, satírozott alapú fametszet, négy sarkában angyalfejekkel, közepén lángnyelvekkel körülvett „IHS” embléma
Használata: Pozsony 1610
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár —
- XVII.** 54,0×51,0 Négyzet alakú, keretezett, satírozott alapú fametszet, négy sarkában angyalfejekkel, közepén lángnyelvekkel körülvett „IHS” embléma. A XVI. dísz kisebb párja.
Használata: Pozsony 1612
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár —
- XVIII.** Bethlen Gábor és Magyarország egyesített címere, ovális alakú fametszet.
Körirata: GABRIEL. D:G:SAC:ROM:IM:ET. TRAN:PRIN:PAR:REG:
HUN:DNS:SIC:CO:AC:OPO:RATIB:DUX. (Nagyítás, eredeti mérete nem ismert)
Használata: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1630
- XIX.** 7,0×9,0 Angyalfejet ábrázoló záródísz klisé
Használata: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1632

- XX.** 86,0×75,0 Erdélyi címert ábrázoló fametszetes címerpajzs
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1636—
- XXI.** 29,0×23,0 Ovális fekete keretben „IHS” embléma
Használata: Pozsony 1617
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár —
- XXII.** 167,0×122,0 Kitionich-ot ábrázoló rézmetszet, Heinrich ULRICH műve. A lemez nyilván nem a nyomda, hanem KITIONICH tulajdona volt.
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat 1619
 Kassa —
 Gyulafehérvár —

Die erste Periode der fürstlichen Offizin von Gyulafehérvár, Siebenbürgen (1623—1636)

J. ECSEDY

Die erste Gyulafehérvári Offizin beendete ihre Tätigkeit in den 1570-jahren und erst nach einem halben Jahrhundert wurde eine neue Offizin gegründet. Der Verfasser beschäftigt sich mit der Geschichte der im 17. Jahrhundert gegründeten fürstlichen Offizin. Das Fürstentum von GÁBOR BETHLEN brachte die Belebung des kulturellen Lebens in Siebenbürgen mit sich, worin der fürstliche Sitz eine zentrale Rolle gespielt hat. Der Fürst hat die Bedeutung der Presse erkannt und die Begründung der fürstlichen Druckerei von Gyulafehérvár ist mit seinem Namen verbunden.

Die Tätigkeit der Offizin ist zu rekonstruieren auf Grund der Veränderungen der Druckerei-Ausrüstung. Sie teilt sich in mehrere Periode: die Ursprung der sich 1622 in Siebenbürgen angesiedelten und 1623 eröffneten Offizin reicht zurück — über die Standorten: Kassa (Kaschau) und Nagyszombat (Tirnavia) — ganz bis nach Pozsony (Pressburg).

Die erste Periode der Offizin fällt auf die Jahre 1623—1636. Die von Jahr zu Jahr erscheinenden Publikationen der Druckerei sind die Siebenbürgerischen Gesetzartikel und die gesetzlichen Limitationen auch mit der Staatsverwaltung verbunden. Auch Werke der reformierten Disputationsliteratur sind wesentlich repräsentiert und von 1634 hat die Druckerei auch in der Publikation der für die Akademie geschriebenen Lehrbücher eine bedeutsame Rolle. Diese Lehrbücher wurden ausnahmslos von den durch Bethlen aus Deutschland eingeladenen Gastprofessoren geschrieben und sie waren meistens auch mehrmal herausgegeben.

Die Zahl der Publikationen vermehrt sich immer von 1630, parallel mit der Zunahme der Druckkapazität. Während des Fürstentums Georg RÁKÓCZI wurde die Offizin zwischen den Jahren 1634—1636 erweitert und bis 1637 wurde die Ausrüstung und auch das Personal fast völlig ausgetauscht.

Durch die Rekonstruktion des ganzen gebrauchten Offizinmaterials ist es ermöglicht zu verfolgen welche Änderungen in dem Schriftvorrat, Initialen und Ziersätze eingetreten sind, und, da diese Veränderungen zu einem bestimmten Zeitpunkt gebunden sind, ist es möglich gewisse Druckwerke von unvollständigen Impressum zu datieren.

Ismeretlen és eddig meghatározatlan szebeni nyomtatványok

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

A helsinki Egyetemi Könyvtár különgyűjteményeiben őrzött ritka régi magyar nyomtatványok és 16–17. századi magyar vonatkozású röplapok közül ez alkalommal két — eddig publikálatlan — kiadványt ismertetünk. Magyar könyvtárakban és a szomszédos országok több ízben is átbúvárlott régi könyvállagában régóta nem lehetett példány belőlük, mert sem SZABÓ Károly bibliográfiája, sem az azóta megjelent, kiegészítő bibliográfiai közlemények nem említik ezeket a 16. századi Magyarország területén kiadott s egyben erdélyi történeti vonatkozású röplapokat.¹

1. Az első nyomtatvány ritkasága mellett tartalmi szempontból is figyelemre méltó: az 1695. évi lugosi csatát ismerteti. Könyvtárunk gazdag RMK-, Hungarica- és Röplap-gyűjteményében a fontosabb történeti eseményekről, város- ill. várostromokról rendszerint több egykorú forrás tájékoztat. Az 1695. évi lugosi csatáról azonban egyetlen korabeli röplap nincs állományunkban. Pedig a 17. századi hírközlők figyelmét nem kerülte el ez az előzményei és következményei miatt egyaránt „emlékezetes” csata. SZABÓ Károly *Relatio sive Descriptio* kezdettel ismertet egy 1696-ban megjelent kolozsvári nyomtatványt a török és a császári hadsereg lugosi összecsapásáról, de maga a művet nem látta.² Bibliográfiai leírása a Cornides-könyvtár katalógusán alapult.³ Ugyanezt a kiadványt FERENCZI Zoltán kolozsvári nyomdászattörténete TÓTFALUSI KIS Miklós 1696. évi műveként tartja nyilván.⁴ Fenti forrásokra való hivatkozással vettük fel e kolozsvári híradást TÓTFALUSI KIS Miklós nyomtatványainak bibliográfiájába, nem utolsósorban azzal a céllal, hogy a Romániában is igen intenzív TÓTFALUSI-kutatások során talán újabb példánya lelhető fel.⁵ Tudomásunk szerint azonban az említett kolozsvári kiadvány nem került elő.

Az 1695. év végén, Brassóban egy német nyelvű híradás jelent meg a lugosi csatáról. E kiadásról az első szövegírást 1886-ban Julius Gross Kronstädter

1. SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár* I–III. Budapest, 1879–1898. — A folyamatos kiegészítésekkel ellátott példány az Országos Széchényi Könyvtárban a Régi Magyarországi Nyomtatványok bibliográfiai csoport munkapéldánya.

2. SZABÓ II. 1828.

3. CORNIDES Daniel: *Bibliotheca Hungarica*. Pest, 1792. 46. l.

4. FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsvár, 1896. 66. l. 23. sz.

5. SOLTÉSZ Zoltánné: *Tótfalusi Kis Miklós nyomtatványainak bibliográfiája*. Megjelent: HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és tipográfus*. Bp. 1972. 305. l. 33. sz.

Drucke 1535-1886 című munkája közölte.⁶ 1895-ben a *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* adott hírt ugyanerről a nyomtatványról a szászsebesi gimnázium könyvtárában levő példány alapján.⁷ Kolofonja szerint ez a kiadás utánnymot: „Nachgedruckt zu Kronstadt, im Ausgang des 1695. Jahrs”. S mivel címlapszövege csaknem megegyezik a Helsinkiben őrzött — 1695-ben Szebenben megjelent — röplap címlapszövegével, joggal feltételezhető, hogy a Helsinkiben fennmaradt nyomtatvány volt a brassói utánnymot mintaképe.

Fentiek alapján az 1695. szeptember 21-én lezajlott lugosi csatáról még ugyanabban az évben előbb Szebenben, majd Brassóban, 1696-ban pedig Kolozsvárott is megjelent híradás. Logikusan vetődik fel tehát a kérdés, vajon nem tudatosan semmisítették-e meg azokat a nyomtatványokat, amelyek a közvetlen szemtanúk élményei vagy elbeszélései alapján ismertették a császári hadvezetés hibájából bekövetkezett csatavesztést és a hadvezéri képességeiről, személyes bátorságáról Erdélyben jól ismert császári tábornagy, Friedrich VETERANI halálát? Veterannak korábbi eseményekre vonatkozó nyilatkozatai s a lugosi csata előzményei alapján nem is tűnik olyan valószínűtlennek ez a feltevés.

Az olasz származású — 1650-ben Velencében született — VETERANI ifjúkora óta a császári hadseregben teljesített szolgálatot. 1683-tól 1694-ig vett részt a magyarországi hadműveletekben. Katonai pályafutása azokra az évtizedekre esett, amikor a Habsburg birodalmat nyugatról és keletről egyaránt komoly ellenfél fenyegette. LIPÓT császár a török újabb támadó kezdeményezései helyett a francia aspirációkat, XIV. LAJOS terjeszkedési törekvéseit tartotta veszedelmesebbnek. Pedig a IV. MOHAMMED szultán által teljhatalmú fővezérré kinevezett KARA MUSZTAFA 1683-ban már Bécset támadta. A császár azonban még Bécs felmentése után is a törökkel való békekötés lehetőségeit kereste. Amikor pedig e reménye meghiusult, csupán kényszerűségből és nem teljes hadikészültséggel folytatta hadjáratát a török ellen, holott a török kiűzését ekkor már az európai közvélemény is nyomatékosan sürgette.

VETERANI a Bécs előtti dunai híd sikeres védelmével (1683), majd a kurucok ellen folytatott felsőmagyarországi hadműveletek során az 1684. szeptember 17-i eperjesi rajtaütéssel hívta fel magára a figyelmet. 1686-tól az erdélyi hadtest irányításában vett részt s október havában kivívta a Szeged sorsát is döntően befolyásoló zentai győzelmet. A csata eredményét maga tudatta a császárral, de a várt legfelsőbb elismerés — saját megállapítása szerint egyes miniszterek irigysége és különböző generálisok féltékenysége miatt — csak késedelemmel ért hozzá.⁸ Mindez nem azért érdemel említést, mert VETERANI a mellőzöttség miatt már a császári szolgálat feladására gondolt, hanem mert az udvarban és a hadvezetésben egyaránt érvényesülő intrika később is kedvezőtlenül befolyásolta pályafutását s helyes stratégiai elképzeléseinek megvalósítását. Így több ízben is hiába igyekezett meggyőzni a császári hadvezetést Erdély megtartásának fontosságáról. Kétségtelen, hogy maga is követett el mulasztásokat s hibákat. 1693-ban THÖKÖLY

6. GROSS, Julius: *Kronstädter Drucke 1535—1886*. Kronstadt, 1886. 40. l. 231. sz.

7. BAUMANN Ferdinand: *Nachträge zu Trausch's Schriftsteller-Lexikon. = Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*. (Hermannstadt), 1895. 71. l.

8. RÖDER VON DIERSBURG, Philipp: *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken*. I—II. Carlsruhe, 1839—1842. I. 236. l. — *Des Grafen Veterani, kaiserlichen Feldmarschalls, Feldzüge in Ungarn und den angränzenden Provinzen, vom Jahre 1683. bis 1694*. Dresden, 1788. 32. l.

RELATION

oder

Warhafftige Beschreibung

und Vorstellung

Über die in dieser 1695ten Jahr
Compagna, zwischen der Kaiserl. Haupt-Brigade
und dem Veteranischen Corpo, des Feinds halber, geführte
Concerto; das darauf mit besagtem geringen Corpo, und an-
gekommenen Türckischen Schwarm, bey Lugos, vorbegegangen
sehr scharff- dergleichen niemahlen gelesen, oder gehörte Les-
sen; und was sich vor- in- und nach dieser Action, auch wegen
des berühmten und Heldenmüthigen Generalens FRJEDRICH
JOHN Graffen VETERANI, seligen Andenkens, un-
verhofft- und betauerlichen Falles, remarquabel zuge-
tragen.

Herrmanns Stadt/

In der Stadt-Druckerey gedruckt durch Johann Grosse

még jókor tájékoztatta a Nagyváradi és Debreceni ellen irányuló török támadás előkészületeiről, mégsem akadályozta meg e területek feldúlását.⁹ 1695 szeptemberében pedig önkényesen s a császári főszereg hollétéről mit sem tudva vette fel a harcot a török túlerővel. A lugosi csatavesztésért sokkal súlyosabb felelősség terhelte azonban azokat, akik őt aránytalanul kis sereggel és a védekezéshez elégtelen készséggel kiszolgáltatták a török támadásnak. A Lugos előtti kedvezőtlen erőviszony ugyanis nem véletlenül, hanem a császári hadvezetésben egyre élesebben megnyilvánuló ellentétek — elsősorban a VETERANI iránt régóta ellenséges magatartást tanúsító CAPRARA tábornok rosszhiszemű intézkedései — miatt alakult ki. HEISTER tábornok még idejekorán, de hiába szorgalmazta VETERANI csapatainak megerősítését. Végül is nem az ő, hanem CORBELLI tábornok seregét rendelték VETERANI támogatására, de még azt sem a legrövidebb útvonalon, hanem jelentős kerülővel indították útra.¹⁰ Így maradt egyedül VETERANI serege Lugos előtt a szeptember 21-én támadó törökkel szemben s ezért nem tudott kártartó és hősies küzdelemmel sem a túlerőnek ellenállni. A csata mindkét részről súlyos áldozatokat követelt s a császáriak számára komoly anyagi veszteséggel járt. VETERANI többszöri sebesülése ellenére sem akarta seregét elhagyni. Korábbi sikeres haditettei mellett Lugosnál tanúsított magatartása is hozzájárult ahhoz, hogy Erdélyben bátor és emberséges császári hadvezérként emlegették.¹¹

A lugosi csatáról Helsinkiben fennmaradt röplap nyomdatörténeti szempontból is figyelmet érdemel. Impresszuma szerint Szebenben, a városi nyomdában, Johann LÖWEN adta közre. Ilyen nyomdász név azonban nem szerepel a SZABÓ Károly által leírt szebeni nyomtatványokon. Joggal gondolhattunk tehát Helsinkiben arra, hogy a megjelenése idején kényes témájú nyomtatvány esetleg fiktív impresszumadatokkal került forgalomba. Az azóta elvégzett betűtípusvizsgálat ellene mond ennek a feltevésnek. A változatos szedésű címlap valamennyi típusa ugyanis korábbi szebeni nyomtatványok betűtípusaival egyezik meg. A címlap első sorának verzálisait 1686-ban JÜNGLING István szebeni nyomdász használta.¹² A harmadik sor W és B kezdőbetűit a *Der Sachsen in Siebenbürgen Statuta* című nyomtatványban az iniciálesorozat más betűivel együtt alkalmazták.¹³ Ugyanabban a JÜNGLING István által 1684-ben kiadott kötetben a b² levél verzójának 4-8 sorát szedték a helsinki unikum címlapja 5. sorának gót típusával, míg a VETERANI név kiemelésére szolgáló antikva verzálisok a már említett 1686. évi JÜNGLING-nyomtatvány ajánlásának szövegtípusával egyeznek meg.¹⁴ A 11 levélből álló negyedréti alakú nyomtatvány füzetbeosztása A⁴ B⁴ C³.¹⁵

9. *Des Grafen Veterani* i. m. 138—139. l.

10. Uo. 153-166. l. és függelék 87-97. l. — *Denkwürdigkeiten des Marschalls Grafen Friedrich Veterani vom Jahr 1683. bis 1694.* Wien und Leipzig, 1771. 107-117. l. — ACSÁDY Ignác: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657—1711).* Bp. 1898. 494—495. l. — BÁNLAKY József: *A magyar nemzet hadtörténelme.* 17. rész. Bp. 1940. 454. l.

11. BETHLEN Miklós: *Önéletírása.* II. könyv XXI. rész. A Szépirodalmi Kiadó 1955. évi kiadásában (Bev.: TOLNAI Gábor. Sajtó alá rend.: V. WINDISCH Éva.) 463. és 465. l.

12. *Meta sagittarum prosapiae Mikesianae in obitu . . . Clementis Mikes de Zabola. Oblata ab Ecclesia Romano-Catholica Albensi.* Cibinii, 1686. SZABÓ II. 1598 aa; rektó.

13. *Der Sachsen in Siebenbürgen Statuta oder eigen Land-Recht.* Ed. Matthias FRONIUS. Hermanstadt, 1684. SZABÓ II. 1555 13. és 35 l.

14. SZABÓ II. 1598.

15. A helsinki Egyetemi Könyvtárban a Varia minora gyűjtemény 11. dobozában, jelzet nélkül őrzik.

 Pro Röm. Kay. auch zu Ungarn und
Böhm. Kön. May. würdlicher Cammerer / General der
Cavallerie und über ein Regiment Dragoner befehlter Obrister / wie auch in Siebenbü-
gen Commandirender G E N E R A L

LUDWIG JOHANN RABUTIN Graff zu **BUSSI.**

Als werden hiemit alle und Jede allerhöchst gedachte Ihrere Kay. und Röm. Majest.
bestellte hohe und niedere Teutsch. Siebenbürgisch auch Hungar. und Kaiserliche Kriegs-Officier / Solda-
ten insgemein zu Ross und Fuß / wie auch sonst manniiglichem ledweder nach Stands, Gebühr ersucht
die meinem Commando untergebene aber genessen erinnert und ernstlichen Befelcht.

Nicht allein aller Orthejn frey sicher und ungeschindert Paß und repassiren zu lassen / sondern

Welches man gegen jeden Respective zu erwidern sich erbietet / die untergebene aber vollziehen hier an ihre
Schuldigkeit und diesen ernstten Befehl.

Signatum.

2. Ugyancsak a helsinki Egyetemi Könyvtár aprónyomtatványainak átné-
zése során került elénk az az impresszum nélkül közreadott egyleveles, amelyet
Johann Ludwig RABUTIN DE BUSSY császári tábornagy adatott közre a parancs-
noksága alatt szolgáló német, magyar és rác tisztek, valamint közkatonák szá-
mára.¹⁶ E menlevél tulajdonosának fent nevezett katonák tartoztak szabad köz-
lekedést biztosítani. A Helsinkiben őrzött példány nincs kiállítva, tehát nem ke-
rült felhasználásra.

A francia származású császári hadvezér, RABUTIN tábornagy (1642–1717)
1696-tól 1708-ig volt az Erdélyben állomásozó császári sereg főparancsnoka. E
megbízataása során több patens mandátumot, rendeletet bocsátott ki. Fő állo-
máshelye az erdélyi szászág egyik szellemi és gazdasági központja, Szeben volt.
Több rendelete mégis nem a helyi nyomdában, hanem TÓTFALUSI KIS Miklós
sajtóján jelent meg. Itt készült 1696-ban BÁNFFY György erdélyi kormányzó és
RABUTIN császári generális 1696. augusztus 16-án Tordán kibocsátott patens
mandátuma,¹⁷ továbbá RABUTIN 1701. március 10-én Gyulafehérvárott kiadott
rendelete a katonaság részére végzett fuvaroknál észlelhető visszaélések ügyében.¹⁸
A gubernium 1702. március 21-én, Gyulafehérvárott kiállított irata szerint TÓT-
FALUSI RABUTIN más rendeleteit is kiadhatta. E leiratában ugyanis a gubernium
PETKI NAGY Pál tartományi főbiztost utasítja, hogy fizesse meg TÓTFALUSI
KIS Miklósnak az előző évben forgalomba került RABUTIN-féle deák és magyar
ediktumok nyomtatási költségeit.¹⁹

A Helsinkiben fennmaradt nyomtatvány nem a TÓTFALUSI-nyomdában ké-
szült, tehát fenti rendeletekkel nem azonos. E nyomtatványt sem SZABÓ Károly
Régi Magyar Könyvtár című bibliográfiája, sem az azt kiegészítő művek, közle-
mények nem említik. Magán a nyomtatványon egyetlen adat sem tájékoztat ki-
nyomtatásának körülményeiről, így nyomdászának megállapításához csupán a
betűtípus-vizsgálat nyújtott lehetőséget. Ennek eredménye azonban egyértelmű:
valamennyi típusa a szebeni nyomdából való. A hibás festékezés miatt nem töké-
letesen látható szövegkezdő iniciálét, valamint az első sor kisebb, díszesebb kezdő-
betűit 1684-ben JÜNGLING István szebeni nyomdász használta a *Der Sachsen in
Siebenbürgen Statuta*-ban.²⁰ A gót típusok egy 1699. évi — BARTH János által ki-
adott — szebeni nyomtatványban ismerhetők fel,²¹ s a RABUTIN-név szedéséhez
alkalmazott verzálisok is megvoltak a szebeni nyomda felszerelésében.²² Nem
ilyen problémamentes a rendelet megjelenési idejének tisztázása, mert kibocsátá-
sának dátuma sincs megadva. A TÓTFALUSI által kinyomtatott RABUTIN-pa-
tensek, ediktumok 1696-1701 között kerültek forgalomba. Valószínű, hogy ez a
menlevél sem a tábornagy erdélyi működésének utolsó éveiből való, s így azt még

16. Jelzete nincs. Lelőhely: Helsinki, Egyetemi Könyvtár, Varia minora gyűjtemény,
11. doboz.

17. HAIMAN i. m. 304. l. 30. sz.

18. JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi jéniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bukarest, 1974.
358. és 480. l. 35. sz.

19. Uo. 364. l. 38. sz.

20. SZABÓ II. 1555 148. l.

21. ZABANIUS, Izsák: *Majestätischer Ehrentron des ... Königes, Leopoldi des Grossen*.
Herrmann-Stadt, 1699. SZABÓ II. 1979.

22. *Oratio ad mortuales exequias ... Romanorum imperatoris Leopoldii*. Cibinii, 1705.
SZABÓ II. 2238 címlap verző.

az 1706-ig működő BARTH János szebeni nyomdász adhatta közre, az 1696-1706 közötti években.

3–4. A helsinki unikumok betűtípusvizsgálatához felhasználható nyomtatványok keresése közben figyeltünk fel Könyvtárunk RMK-gyűjteményének két — azonos tipográfiai kiállítású — egyleveles nyomtatványára. Mindkét folio alakú kiadvány I. LIPÓT császár *Ordinatio ecclesiastica* néven ismert rendeletét adja közre latin, illetve román nyelven.²³ Az erdélyi román lakosság szabad vallásgyakorlatát biztosító rendelet latin kiadásáról 1908-ban KÖBLÖS Zoltán publikált betűhív szövegközlést az *Erdélyi Múzeum* 1908. évi számában.²⁴ Két példányt említett, az egykori Erdélyi Nemzeti Múzeumét — BENKŐ József gyűjteménye közelebbi megjelöléssel — és a kolozsvári református kollegium példányát. KÖBLÖS Zoltán hely, és nyomda megjelölése nélkül ismertette e nyomtatványt. TODORESZKU Gyula *Régi magyar könyvtárának* AKANTISZ Viktor által összeállított katalógusa viszont 1701. évi kérdéses kolozsvári nyomtatványként említi I. LIPÓT fenti rendeletének mind a latin, mind a román kiadását.²⁵

I. LIPÓT 1701. december 12-én Bécsben kiadott rendeletének kinyomtatása azonban nem Kolozsvárott, hanem Szebenben történt. Ennek legszembeütőbb bizonyítéka a császár nevének szövegkezdő L iniciáléja, amely mindkét kiadásban azonos. Ezt a finom rajzú, ívelődő indák között puttót ábrázoló iniciálét már 1686-ban JÜNGLING István szebeni nyomdász használta.²⁶ A két nyomtatvány másik iniciáléja nem azonos. A latin kiadás S kezdőbetűje nem olyan jellegzetes, mint az említett L iniciálé s könyvtárunk meglehetősen kevés korabeli szebeni nyomtatványában nem is fordul elő. A készlet egyéb betűit azonban használta a szebeni nyomda.²⁷ Fontosabb talán, hogy a kolozsvári TÓTFALUSI-nyomda hasonló két S iniciáléja nem azonos a LIPÓT-féle rendelet latin kiadásának szövegkezdő S betűjével.²⁸ Hasonló a helyzet a román kiadás P szövegkezdőjével. Kolozsvárott ilyen típusú iniciálé sem volt, szebeni kiadványokban azonban több azonos stílusú — tehát ugyanabból a készletből származó — díszes kezdőbetűt használtak.²⁹

A két kiadás betűtípusaival kapcsolatban legelőször is azt állapíthatjuk meg, hogy az azonos szövegrészleteket mind a latin, mind a román kiadásban ugyanazon típusokkal szedték. Az első két bekezdés kiemelőtípusait BARTH János szebeni nyomdász egyik 1704. évi nyomtatványának címlapszövegében alkalmazta.³⁰ A LIPÓT-féle rendelet szövegtípusa is ennek az 1704. évi szebeni nyomtatványnak a szövegtípusával egyezik meg. A rendelet verzóján, az aláírások szedéséhez használt kurzív a már említett 1704. évi kiadvány címlapján, az utolsó előtti három

23. Jelzetük: Országos Széchényi Könyvtár, RMK. II. 2098a és RMK. II. 2098b.

24. KÖBLÖS Zoltán: *Adalékok a Régi magyar könyvtárhoz*. Ötödik közlemény. = *Erdélyi Múzeum*, 1908. 187. l. 95. sz.

25. AKANTISZ Viktor: *Dr. Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka Régi magyar könyvtára*. Bp. 1922. 50. l.

26. SZABÓ II. 1598 A₂ verzó.

27. POIRET, Petrus: *De vera methodo inveniendi ... tractatus*. Ed. Andreas TEUTSCH. Cibinii, 1708. SZABÓ II. 2352. Az „A” füzet 7. levelén ugyanilyen stílusú C iniciálé van.

28. HAIMAN i. m. 78-79. l.

29. SZABÓ II. 1598 aa₁ rektó, azonos stílusú R iniciálé.

30. *Monimentum honoris in theatro doloris a gentilitiis crucis ... ad moestos cineres ... Stephani Apor ... erectum a patribus Societatis Jesu Cibiniensibus*. Cibinii [1704]. Országos Széchényi Könyvtár, RMK. II. 2222a.

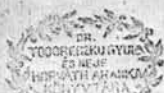
B.

SACRÆ ROMANORUM
IMPERATORIÆ, nec non Germani-
æ Hungariæ Bohemiæque &c. &c. &c.
Regiæ Majestatis, Domini Dñi nostri
Clementissimi Decrēti, 12 m̃a Decemb.
1701. emanati Copia.

LEOPOLDUS DIVINA
favente Clementiâ Electus Ro-
manorum Imperator semper Augu-
stus &c.

Illustres, Spectabiles, ac Magnifici,
Generosi, Egrēgi, Prudentes ac Circumspecti, Fideles, Di-
lecti. Memineritis proculdubio Clementissimæ Nostræ Resolutionis
sub 14ta Aprilis Anñi 1698vi expeditæ, & 26 ta Augusti 1699. re-
petitæ, quâ serio decrevimus, ut Valachis Græci ritus, integræ li-
bertas sit, uni ex quatuor in Transylvania receptis Religionibus se
uniendi, vel etiam in suo Religionis statu, quo nunc sunt, manen-
di, ita quidem, ut iisdem Privilegiis gaudeant, quibus illa Religio;
cui se dicti Valachi univerint, gaudet; Cum autem magna cum
displicentia intelligamus, quod contra præfatas Nostras Clementis-
simas Resolutiones, non solum agatur, verum etiam quidam sedi-
tionis & turbationis quietis publicæ amantes, spargere audeant, quod
Intentio Nostra esset, ut præfati Valachi, ad Unionem cum Religi-
one Catholica cogèrentur; Proinde Vobis hæc constantem nostram
Cæsareo-Regiam Voluntatem, mentem & intentionem Clementis-
simè declarare volumus, quod dictis Valachis integræ libertas sit, se
uni ex quatuor receptis in Transylvania Religionibus uniendi, aut
in suo moderatō statu manendi, gaudeantque illis Privilegiis, qui-
bus Religio, cui se univerint, gaudet, aut ipsi Valachi in moderno
suo statu manentes, fruuntur, ita quidem, ut nemo sub pœna gra-
vis nostræ indignationis præsumat, suspēditos Valachos, in hac sua
libertate turbare, aut minimum gravare, imò contra facientes, ad
instan-

instantiam gravatorum, bono ordine faciant, debite puniatur, & læssæ congrua satisfactio ac iustitia fiat, Volumus enim, ut quilibet juxta Regium nostrum Diploma, vitam in Religione sua, quietè degere possit ac valeat. Vobis denud Clementissimè & serio demandantes, ut præfatam nostram Regiam Declarationem, per totam Provinciam sine minima mora, non solum publicari faciatis, verum etiam in observationem hujusce nostræ Clementissimæ Resolutionis, omne studium & diligentiam, uti Zelosos & fideles Consiliarios decet, impendatis. Cui etiam debitum morem gerere noveritis. Cæterum Vobis Gratiā nostram Cæsareæ Regiam benignissime confirmamus. Datum in Civitate nostra Viennæ, die duodecima Decembris Anno Millesimo Septingentesimo primo, Regnorum nostrorum Romani Quadragesimo quarto, Hungarici Quadragesimo septimo, Bohemici verò Quadragesimo sexto.

LEOPOLDUS.

Julius-Fridericus Comes Buccellenti.

*Ad Mandatum Sacre Cæsareæ
Regiæque Majestatis proprium:
Johann. Theodor. de Veissenberg.*

Titulus erat sequens.

*Illustribus, Spectabilibus & Magnificis, Generosis
Egregiis Prudentibus ac Circumspectis, Fidelibus
Nobis Dilectis N. Consiliariis nostris
Transylvaniæ.*

Cibinium.

27. 12. 1751.

B.

PARIE DE IZNOAVE DE-
CRETUMULUI pre milósz,
Szvent Emperacziei ál Romlénilor, fi
CzeriNemczést, Ungurést, si Bohemést,
ii procs. ii procs. ii procs. Meriei Kre-
jész, Domnului, Domnului, Nofztru.
kare intij száo fofzt dat afäre, la dois pre-
zecse zi alui Dékembri, in Anul, 1701.

PEOPOLD, DIN MILE LUI DUM-
nezeu álész Imperat ál Romlè-
nilór, tott deuna szporitor si milófstiv-
nik.

LUMINÁTZ, DESZTOINICS, MERICZ, PRÆCSINSZ.
Licz, Incelepçz, si credincsósz, miréni nostri jubicz; Aducsez
áminte, ferede indojála, de refzpunfzul, éau de rendujále noáftre cfa
miloáfa, käre éáo skriéz, si áo jesit lapátruéprézecse Zi álui April;
in Anul 1698. Käre refzpunf ál noáftu milósz, si dupe ácséé in Á-
nul 1699. lá doozecs si fáze Zi álui Auguft, járe áse éáo procfirit.
Princáro, táre ám poroncfit si ám renduit, pre kum Roménilor,
cfézi in oblicféru Greçfétk, ée fije élobozije de plin, áimpreuná
si áuni pre éine, kü une éin patru ledz; kärele éint luáte in leun-
tru in Czäre Ardeáului; Au de návór ée ée uniaéke, si ée ée impre-
une, ée remuje in rendujále ledzií lor, in käre éint si ákume, ádeke-
te in cfézt kip, prékum kü käre ledze éevór uní, si éevór impreu-
ná Romeni, kü ácféé élobozenie ée bukare si jei de kärele ée buku-
re ledze ácféé, kü käre éevór impreunáé; Járe noj kü máre nepla-
cfére inczeledzem, prékum, impotrive porancilor cfélór mi-
loáfe; nu numái éáo fekut, éle uni ke ácféé imperekieri, (Keroare
leplácfé álezeruntul éobvárelór si bune impreunáre ámirénilor átur-
burá) au kütézát refipi si vézte-ka ácféé, prékum, gindul, si minte
noáftre cfa Imperetáéke árfi ácsáéte, kum nói pre Romeni, lá impre-
unáre, si ledze ketholicsáéke ám vre ée éilim si ée interim. Pintrácféé

voó

v66, si de iznoo, gindul, minte, si voje  teteto re no tre c   Imperet  -ke ku milo tenie ve dem,  inczeledze; Prekum Romenilor,  e sije dupe Vojelor,    e uni, si   impreun  pre ine, ku un  din p -tru l dz k re  int, lu te in leuntru  ic e, in C  re Arde ului, si  e bu- kure ku  csee  lobozenije, de k re  e bukur  ledze  csee, ku k re  e vor uni pre  ine. J re de vor vre  e remuje in rend l si oblic er l l r c  t de  akum, j re je te  lobod, si inke intrac  t  kip, pre kum, nime pre R meni, (  pt ped   e si c  rte forte t re menii no  tre: intr c  t- te  lobozie  lor,   ope i, si    uper ,  enu kut ze, si  e esercse, ke  re c  n  imp triv   c  t r v   ac e, dupe plin  rile si felele  uper czilor, sekute ku rind bun, greficzi dupe   ptele l r  e  e dz decse si  e bintetu- j  ke, si  uper czilor kum  e kuvine direptate de plin  e  e   ke. Vo- jim   deke, pre kum je te in diplo me no  tre Krij  ke, kum c  nes c  - nes vij ce si tr jul luj in ledze   , ku oh dine  e trej  ke si  e tr ge.

V66 de izn o milo tine te si forte t re poron ind, prekum,   c  t  r nduj la si Skrit  re no  tre krej  ke, prin tot czintul Arde- lului, fere de nisce ozeb ve nu num i d cz de  t re, c e poron icz si for- te t re, pre kum, de  c  t re pun   lno tru forte milo , ku to te vo-  ncze, t cz  e   kulte kum  e kade la kredines s   t nics  j no tri  e i previcz,

Alte, Gratezije no  tre c   krej  ke si imperet  k  v66, milo tine te interim. Szkri  v in or sul no tru, B cs, l  d i prezecs  Zi,  lui De- kembri, in  n l 1701. Czerilor no tri Romlen t, p truz cs si p - tru, Ungur t, P truz cs si   pte, Bohem t, P truz cs si   ke.

LEOPOLD.

Julius Fridericus Gr f Buccellini.

*Pro porunk  Im lc im t
Imperet t si krej t in ise.
J on. Theodor. d la Ve   enberg.*

Titulusul, j r   c  t .

*Lumin czilor, De   nics ilor, Meric ilor, Precis  t-
 zilor, Incezepe zilor si Credinc os ilor No tri jubicz,
N. Szu  nics ilor din C  r  Arde ului.*

sorban ismerhető fel. Végül ugyancsak a rendelet verzóján, a LEOPOLDUS név verzálisai is megvoltak BARTH János szebeni nyomdász készletében.³¹

A betűtípusok tanúsága szerint tehát I. LIPÓT császár 1701. évi rendeletének latin és román nyelvű kiadása nem Kolozsvárott, hanem Szebenben nyomtatódott, bizonyára közvetlen kibocsátása, azaz 1701. december 22-e után. Nyomdászuk, BARTH János igyekezett a fontos császári rendeletet méltó tipográfiai köntösben közreadni. Mivel a szöveg úgysem fért volna el egy oldalra, a levél külső szélén szokatlanul széles margót hagyott s a rekto oldalon három jól elkülönített, gondosan szedett szövegtömböt alakított ki. E szép kiállítású szebeni nyomtatványok ugyanarra a sorsra jutottak, mint általában a gyakorlati célt szolgáló egylevelek. Bármily nagy érdeklődéssel fogadták is őket, aktualitásuk elvesztése után a hasonló jelentőségű rendeleteket is csak levéltárakban, könyvtárakban őrizték meg. LIPÓT császár latin és román nyelven közreadott rendeletéből csupán néhány példány ismert hazai és romániai gyűjteményekben.

Unbekannte und bisher unbestimmte Hermannstädter Drucke

E. SOLTÉSZ

Von den Ungarn betreffenden bzw. von ungarischen Verfassern stammenden zahlreichen Raritäten der Universitätsbibliothek, Helsinki, besprechen wir bei dieser Gelegenheit zwei bisher unbekannte Kleindrucke. Beide erschienen in dem Karpathenbecken und berichten über Kriegereignisse in der Zeit des Habsburger Königs, LEOPOLD I. In den ungarischen Bibliotheken und in den alten Büchersammlungen der Nachbarländer dürfte von diesen Drucken seit langem kein Exemplar vorhanden gewesen sein, da sie weder in der Bibliographie *Alte ungarische Bibliothek* (Budapest, 1879—1896) von Károly SZABÓ, noch in der späteren Literatur erwähnt werden.

Der erste Kleindruck berichtet über den Sieg der Türken bei Lugos in Siebenbürgen (21. Sept. 1695). Über diese Schlacht sind in der Literatur noch zwei andere Drucke registriert: 1. Auf Grund des Katalogs der ehemaligen Cornides-Bibliothek erwähnt SZABÓ (SZABÓ II. 1828.) einen Klausenburger Druck aus dem Jahre 1696, von dem er aber kein Exemplar gesehen hatte. 2. Ende 1695 erschien in Kronstadt eine deutsche Flugschrift über die Schlacht bei Lugos, die laut Kolophon ein Nachdruck war. SZABÓ hatte von diesem Druck keine Kenntnis, obzwar in Siebenbürgen ein Exemplar dieses Werkes vorhanden war. Es wurden also über die Schlacht bei Lugos kurz nach dem Ereignis wenigstens drei Flugschriften veröffentlicht. Auf merkwürdige Weise ist von diesen Drucken in Ungarn kein einziges Exemplar zu finden. Es stellt sich also die Frage, ob diese zeitgenössischen Berichte nicht absichtlich — kurz nach ihrem Erscheinen — vernichtet worden waren, da sie über den kaiserlichen Feldzug in Ungarn ungünstige Angaben enthielten? Die von verschiedenen Generalen beschleunigte Unterstützung des kaiserlichen Feldmarschalls, Friedrich VETERANI, wurde nämlich durch Gegenmaßnahmen verzögert. VETERANI selbst und auch seine Truppen zeigten sich auch bei dieser Gelegenheit als ausgezeichnete und tapfere Soldaten; gegen die große türkische Übermacht konnten sie sich aber nicht lange verteidigen. Die Schlacht endete mit einer schweren Niederlage der kaiserlichen Truppen, wobei auch Marschall VETERANI ums Leben kam.

Laut Impressum wurde der in Helsinki vorhandene Kleindruck in Hermannstadt von Johann LÖWEN, in dem Jahre 1695 herausgegeben. Da bisher kein Hermannstädter Drucker diesen Namens bekannt war, schien es uns zweckmäßig, auch durch Typenvergleich zu beweisen, daß dieser zeitgenössische Bericht über die Schlacht bei Lugos mit keinen fiktiven Impressumangaben veröffentlicht wurde.

31. SZABÓ II. 2238 címlap verzón az első sorban.

2. Das zweite Ungarn betreffende Unikum der Universitätsbibliothek, Helsinki ist das „Respective“ des kaiserlichen Feldmarschalls, Johann Ludwig RABUTIN DE Bussy (1642—1717). Der ohne Impressum veröffentlichte Einblattdruck wurde in der Hermannstädter Druckerei, vermutlich zwischen 1696—1706 hergestellt.

3—4. Im Laufe der Typenbestimmung der erwähnten Kleindrucke konnten wir feststellen, daß noch zwei weitere — bisher unbestimmte — Einblattdrucke aus Hermannstadt stammen. Diese Drucke der Nationalbibliothek Széchényi (mit der Signatur RMK. II. 2098a und RMK. II. 2098b) geben die kaiserliche Verordnung über die freie Ausübung der Religion für die Rumänen in Siebenbürgen bekannt. Diese „Ordinatio ecclesiastica“ des Kaisers LEOPOLD I. hatte zwei — eine lateinische und eine rumänische — Ausgaben. Beide erschienen ohne Impressum. Demzufolge sind sie in der Literatur entweder ohne Erscheinungsangaben oder mit dem vermuteten Druckort (Klausenburg?) erwähnt. Die Initialen und Typen dieser Einblattdrucke stammen aber nicht aus Klausenburg, sondern stimmen mit dem Typenmaterial der Hermannstädter Druckerei überein. Beide sehr seltene Einblattdrucke wurden also — kurz nach dem Erlaß der kaiserlichen Verordnung, d. h. nach 22. XII. 1701. — in Hermannstadt hergestellt.

Kazinczy Ferenc:
Fogságom naplójá-nak elfelejtett szövegváltozata. —
Három Kazinczy levél

V. BUSA MARGIT

KAZINCZY Ferenc *Fogságom naplója* című munkájának teljes, autográf kéziratát nem ismerjük, csak feltételezhetően arról készült másolatokat így azt, amelyet TOLDY Ferenc megbízásából RING Adorján másolt le és a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára őriz. Ez a másolat és ezen kívül, ennek ettől a kézirattól eltérő szövegváltozatai is megjelentek nyomtatásban.

A *Fogságom naplójá-nak* kéziratait és kiadásait azért vizsgáljuk, mert megtaláltuk ennek, egy eddig elfelejtett szövegváltozatát a *Pécsi Napló* 1900 december 25-én megjelent *Karácsonyi melléklet*-ében.¹

A mű címe itt „*Kazinczy naplója*. (Az eredeti kézirat)”, kiadta SZMIK Antal a következő magyarázattal: „A napló feljegyzései nem egy időből valók, az első részt, mely 1794. dec. 14-étől, 1795. jan. 31-éig terjed, Kazinczy fogsága alatt írta meg; a második részt 32 évvel később, amint maga írja 1828. aug. 24-én. Ezen napló tudomásom szerint eddig még közzé nem volt téve s szolgálatot vélünk tenni az irodalom és történet barátainak, midőn ezen igen becses dolgozatot nyilvánosságra hozzuk. Sok érdekes adatot talál benne a kutató, melyek nemcsak a Martynovich-féle (!) per egy hézagai közt helyreállítják a teljes logikus kapcsolatot, de mint korrajz is megvilágítja az akkori idők társadalmi, politikai, rendi és felekezeti viszonyait, eszme- és gondolkörét. A napló a Lugossy-család hagyatékából került az én kézirat-gyűjteményembe. Lugossy József a debreceni református kollégium híres tanárának atyja s Kazinczy Ferenc kortársa, a felső-bányai református egyháznak a múlt század első felében hosszú éveken át köztisztviselőként állott lelképásztora volt, aki az egyházi téren is széleskörű tevékenységet fejtett ki. Híre, neve, tekintélye Szatmármegyén túl messze eljutott. Sok adat szól a mellett, hogy Kazinczy és Lugossy személyes érintkezésben állottak egymással s mint két előkelő protestáns család tagjai bizonyára az évenkénti egyházi gyűléseken is többször találkoztak. Akkor nehéz idők jártak, a szabad szellem el volt folytva s így a naplót is rejtegetni kellett s csak kipróbált, bizalmas barátok férközhettek hozzá. Nem volt alkalmam kipuhatolni, hogy Kazinczynak ezen féltve őrzött naplója miként jutott a Lugossy-család birtokába, de tény az, hogy e napló Lugossy Ferenc kollégiumi tanárnak könyvtárából került testvéröccse Lugossy József felső-bányai magánzó és bánya-birtokos tulajdonába, ki bátyja halála után a hagyatékot örökölte s Debrecenből Felsőbányára szállította. Lugossy József 1898. telén

1. OSZK Hírlaptár, rakt. jelz: 11.365.

halt meg s oldalági örököse az ingóságait nyilvános árverésen 1899. augusztus hónapban eladván, én e becses kéziratot más egyéb iratokkal együtt magamnak megszereztem s mint hazánk egyik kiváló nagy emberének irodalmi erekljét nagy s hazafias kegyelettel őrizem." A napló az eseményeket a budai fogság befejezéséig mondja el.

Az Akadémia Kézirattárában van egy, LUGOSSY-gyűjteményből származó másolat, ismeretlen kéz írásával, TOLDY Ferenc autográf jegyzetelésével. A LUGOSSY-gyűjtemény két kéziratának szövege jelentősen eltér egymástól, feltételezhetjük, hogy a LUGOSSYRAK tulajdonában két *Fogságom naplója*-kézirat is volt. Míg az egyik TOLDY idejében került az Akadémiára, a másikat 1899-ben SZMIK Antal vásárolta meg. Kinek a tulajdonában, hol van most ez utóbbi kézirat, nem tudjuk.

A LUGOSSY-család két kéziratának szövege közül egyik sem azonos az Akadémián őrzött, úgynevezett RING-féle másolattal,² melybe TOLDY 1831. szeptember 17-én, az eredeti KAZINCZY-kézírra vonatkozó adatokat feljegyezte: „Az 1828-adik esztendőben tette le nálam azt nyilatkozatván, hogy tartsam meg s ha az ő halála után úgy találom, hogy gyermekei ezen irományt meg tudják becsülni, adjam azoknak által.” Máig sem derült ki, hogy a *Fogságom naplója*-nak ezt az autográf kéziratát melyik KAZINCZY-gyermek kapta.

A jelen esetben a másoló kilétének meghatározása sem könnyű feladat. Évekig azt hittük, hogy TOLDY Ferenc másolta le ezt a rábízott KAZINCZY-kéziratot. GERGELY Pál bizonyította be, hogy ez a kézirat TOLDY Ferenc megbízásából, RING Adorján akadémiai írnok munkája, azóta nevezzük a kéziratot RING-féle másoltnak. Ezt a tényt először TOLNAI Gábor közölte a *Fogságom naplója* kiadásában.³

Nem tudjuk, kinek a másolata az a *Fogságom naplója*-kézirat, amelyet az Akadémia Kézirattára 1948-ban vásárolt és a bejegyzés szerint a tulajdonos „Tóth János úrtól kapta, Draskóczy Gábor ev. ref. gimn. tanár és Fülöp Pál Újkécske.” Későbbi, gépiratos feljegyzés „ifj. Fülöp Pál egy. hallg. tulajdona. Újkécske.”⁴

Az Akadémia Kézirattárában levő kéziratok a fogság kezdeti idejét mondják el, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött kéziratok közül az egyik csak a munkácsi, a másik csak a kufsteini időkről szóló részt tartalmazza. A korábbi szerzemény BAJZA József tulajdona volt, „Propylaeumok Kazinczy Ferenc jegyzéseiből”.⁵ Ez a kötet egykorú másolatok konvolutuma, több kéz írása, részben KAZINCZY Ferenc autográf megjegyzéseivel. A másik kézirat „Kazinczi Ferenc munkácsi fogságában írt kérése”⁶ autográf. Bejegyzés az 1. fólión: „A legtisztább és becsesebb Barátságnak jeléül ajándékba bírja, mint tisztelt Kincset ezen könyvecskét Cserey Farkas Tekint. Regmeczi Kazinczy Ferenc Úrtól, Ki esztet eczetbe ásztatott vas rosdával Munkácsi fogságba írta 1801 esztendőben.” A kézirat utóbb Dr. NAGY János, majd 1882-től Szász Gerő tulajdona lett, tőle vette meg az Országos Széchényi Könyvtár.

2. Rakt. jelz.: Tört. 4-r. 32. sz.

3. KAZINCZY Ferenc: *Fogságom naplója*. Sajtó alá rendezte TOLNAI Gábor. Bp. 1951. 175 l.

4. Rakt. jelz., ill. iktatószám: 82/1948.

5. Quart. Hung. 1403. sz.

6. Duod. Hung. 53. sz.

Kérdés, a RING-féle másolaton kívül, melyik lehet az a másolat, amelyik bizonyíthatóan az eredetiről készült. SZMIK Antal „eredeti”-nek tartott kéziratáról az is feltételezhető, hogy valóban autográf *Fogságom naplója*-kézirat, amelyet KAZINCZY bizalmas barátjára bízott. Tudjuk, hogy KAZINCZY, mint a többi munkáját, a *Fogságom naplója*-t is többször átdolgozta és nem azonos szövegeket ajándékozott barátainak. A nyomtatásban eddig megjelent kéziratok erős szövegromlása azt is bizonyítja, hogy a napló kéziratban terjedt és másolatok, másolatokról készültek.

Az ismert, nyomtatásban megjelent szövegkiadások időrendben a következők:

1848. *Országgyűlési emlék*. Politikai, történeti és szépirodalmi almanach. Szerk. VAHOT Imre. 63—87. p.: „Kazinczy Ferenc (!) fogsága naplója. Az eredeti ortográfia szerint közli Pásztor Dániel.” A kézirat 1795. augusztus 20-án a budai fogságban történt eseményekkel fejeződik be.
1869. *Vasárnapi Újság* 6—12. sz.: *Kazinczy Ferencz naplója budai fogságában*. Az újság szerkesztője, NAGY Miklós lapalji jegyzete: „Kazinczy Ferencnek 1794—5. évi budai fogságában vezetett naplóját Milesz Béla tiszafüredi ref. lelkész úr szíves közlése szerint adjuk, ki azt Kazinczy Gábor bánfalvi könyvtárából, az ott levő eredeti kéziratból híven másolt le.”
1873. *Vasárnapi Újság* 35—47. sz.: *Kazinczy Ferencz fogsági naplója. Második fogás*. A bevezetése hivatkozik az 1869. évi közlésre. „Mint akkor is meg volt jegyezve, Kazinczy budai fogságának naplója nem először látott világot azon alkalommal, bár oly teljesen nem volt előbb közölve. A napló azonban ama közleménnyel, mely csak a foglyok elítéltetéséig terjedt, nincs befejezve; s most alkalmunk van annak második fogását is, az eredetiből vett másolat után közölni. E második részt az teszi különösen fontossá, hogy még eddig sehol sem jelent meg s mi közöljük most legelőször. Ez az oka, hogy kisebb érdekű részleteit sem hagytuk el, oly időkből, s oly ember emlékirataiban semmi, a legmellékesebb részlet sem lehet érdektelen. A szövegben Kazinczy szokása szerint előforduló számos idegen nyelvű (diák, német, francia) idézetet, hogy minden olvasónk megérthesse, ha ama nyelvek egyikét, vagy másikat nem bírná is magyar fordításban zárójelbe vetettük. A teljes napló itt következik.”
1900. *Pécsi Napló* 1900. december 25. szám, *Karácsonyi melléklet* 1—16. p.: *Kazinczy naplója*. Ez a most megtalált változatunk.
1931. ALSZEGHY Zsolt a RING-féle másolatot adta ki.
1948. GERÉB László kiadásában olvassuk: „Mostani kiadásunk alapja Kazinczy kéziratának egy közelkorú másolata, mely nemrég Bihar megyében került elő. Tolnai Gábor... hívta fel rá figyelmünket, s Kertész Dániel volt szíves felhasználásra átengedni.”
1951. TOLNAI Gábor a RING-féle másolatot adta ki újra. Ennek a kiadványnak, az Országos Széchényi Könyvtárban levő példányában (175. p.) CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára feljegyzése szerint „1 másolat Spőner Sándor tulajdonában, Rátka, Zemplén megye, Széchényi tér 2.” Érdeklődő leveletem 1972-ben a posta visszaadta „A címzett ismeretlen” megjegyzéssel, ez a kézirat ha létezett ezen a címen — ma már eltűnt.
1952. BENDA Kálmán is a RING-féle másolatot adta ki *Kazinczy Ferenc naplója* 1794. dec. 14—1795. szept. 25. címmel a *Magyar jakobinusok iratai. Naplók, följegyzések, röpiratok* c. kiadvány III. kötet, 296—325. lapján. Közölte KAZINCZY-nak e művéhez készített valamennyi rajzát.

1952. *Szövegggyűjtemény a felvilágosodás és a reformkorszak irodalmából. Egyetemi segédkönyv.* Szerk. WALDAPFEL József. I. rész 604—642. p. a teljes naplóból kiemelt szövegrészek közlése. A kötetben a XXIX. p. fényképmelléklet magyarázata: „Kazinczy kézírata: Részlet a Fogságom naplójából”, téves, mert a fénykép a RING-féle másolat részlete.
1960. A magyar klasszikusok című sorozatban KAZINCZY *Válogatott művei* I. kötetében SZAUDER József jegyzeteivel ugyancsak a RING-féle másolat került kiadásra.
1969. JANCSÓ Elemér bevezetésével és szöveggondozásával ismét a RING-féle másolat jelent meg.
1976. *Fogságom naplója.* A RING-féle másolat, a szöveget gondozta SZAUDER Józsefné.

Látjuk, hogy a legtöbb kiadvány és szövegösszevetés alapjául a RING-féle másolatot használták. Nincs két egymással teljesen azonos szövegű, eddig ismert *Fogságom naplója*-kézirat. Vizsgálhatnánk még KAZINCZY-nak a *Pályám emlékezete* című munkájában található, *Fogságom naplója*-nak részleteit, de nem célunk most, hogy szövegeket vessünk össze, elvégezték ezt a felsorolt, nyomtatásban megjelent kiadványok sajtó alá rendezői, és teljes részletességgel majd a kritikai kiadás munkája lesz, jelenleg csak felhívjuk a kutatók figyelmét a SZMIK Antal közlésében megjelent szövegváltozatra.

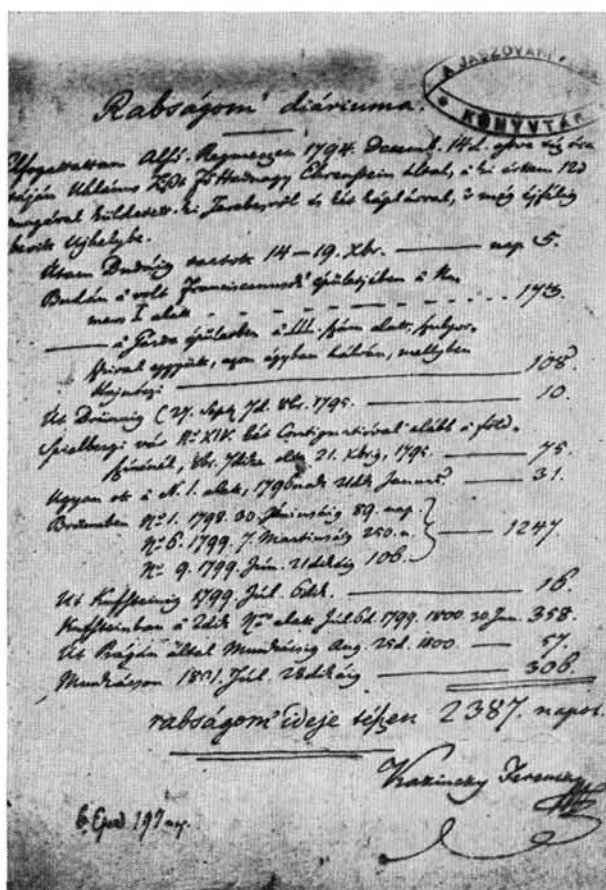
A felsorolt, publikált *Fogságom naplója* kéziratokat kiegészíti a Jászóvári [Jasov] Könyvtárban talált rövid, eddig ismeretlen autográf feljegyzés, melyben KAZINCZY összesítette a fogságában eltöltött napjait.

Rabságom' diáriuma.

Elfogattattam Alsó-Regmeczen 1794. Decemb. 14d. estve tíz óra táján Uhlánus Tiszt Fő Hadnagy Ehrenstein által, a' ki érttem 123 magával küldetett-ki Terebesről és két káplárral, 's még éjfélig bevitt Újhelybe.

Útam Budáig tartott 14—19. Xbr. _____ nap	5.
Budán a' volt Franciscanusok' épületjében a' Nu, mero I. alatt _____	173.
— a' Gárda épületben a' III. szám alatt, Szulyov, szkival eggyütt, azon ágyban hálván, melyben Hajnóczi _____	108.
Út Brünnig C 27. Sept 7d. 8br. 1795. _____	10.
Spielbergi vár N° XIV. két Contignátióval alább a' föld, színénél, 8br. 7dike olta 21. Xbrig, 1795. _____	75.
Ugyan ott a' N. 1. alatt, 1796nak 21dik Januar _____	31.
Brünnben N° 1. 1798. 30. Júniusáig 89 nap	
N° 6. 1799. 7. Martiusáig 250. n. _____	1247.
N° 9. 1799. Jún. 21dikáig 106.	
Út Kufsteinig 1799. Júl. 6dik. _____	16.
Kufsteinban a' 2dik N° alatt Júl. 6d. 1799. 1800. 30. Jún. _____	358.
Út Prágán által Munkácsig Aug. 25d. 1800. _____	57.
Munkácson 1801. Júl. 28dikáig _____	306.

rabságom' ideje térszen 2387 napot.
Kazinczy Ferencz

HÁROM KAZINCZY-LEVÉL

Elfelejtett KAZINCZY Ferenc leveleket hozunk közelebb a kutatókhoz, ezek a levelezés-kiadvány⁷ köteteiben nem jelentek meg. A két levél nehezen hozzáférhető kiadványokból került elő, az egyik korrektúrában maradt.

I

Időrendbe sorolva a most előkerült leveleket, elsőnek KAZINCZY tanfelügyelői megbízatásának idején⁸ Ungvár város vezetőségéhez, az ott létesítendő zsidó elemi iskola ügyében írottól szólnunk.

7. Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi VÁCZY János. Budapest. I—XXI. köt. 1890—1911., XXII. köt., ill. I. pótköt. közzéteszi HARSÁNYI István, 1927., XXIII. köt., ill. II. pótköt. közzéteszi BERLÁSZ Jenő, V. BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza. 1960.
8. 1786. nov. 11.—1791. ápr. 1.

A Váczy-kötetekben megjelent levelek között iskolaügyben, nem személyhez, hanem intézményhez, vezetőséghez, KAZINCZYnak csak Miskolc és Gyöngyös városhoz írt levelét találjuk,⁹ holott II. JÓZSEF uralkodása idején a kilenc tankerületre osztott Magyarország területéből KAZINCZY hatáskörébe tartozott a III. és IV. kerület tíz vármegyéje, Kassa és Ungvár székhellyel.¹⁰ KAZINCZY megbízatása volt II. JÓZSEF rendelete értelmében, hogy a katolikusok és protestánsok között a vallási ellentétet „Közös Oskolá”-juk létesítésével csökkentse. Jóllehet VÁCZY és a két pótkötet összeállítói nem törekedtek a hivatalos levelezés összegyűjtésére, VÁCZY mégis közölte Gyöngyösnek és Miskolcnak a katolikus és protestáns iskolák ügyéről szóló két levelét, mi, ezek tartozékának érezzük az ungvári zsidó iskola létesítését kezdeményező és sürgető intézkedést. Ugyanis míg a két előbbi vallásfelekezet iskolaügyében sűrű, személyes hangú levélváltás volt KAZINCZY és gr. ESZTERHÁZY Károly egri püspök között,¹¹ addig a zsidó vallású tanulóknak létesítendő iskolák tervéről nincs említés a levelezés-kiadványban, de nemcsak erről, a más vonatkozású, biztosan sok ügyel-bajjal járó tanfelügyelői hivataloskodásról sincs egyetlen mondat sem KAZINCZY barátaihoz írt leveleiben.

Az ungvári zsidó iskola létesítéséről, 1790. november 7-én írt KAZINCZY-levelet HOROVITZ Mór háromszor jelentette meg, azonos évben, 1913-ban, más-más ungvári kiadványban:

1. *Ungvári orthodox izraelita hitközség elemi népiskola története és Értesítője az 1912/1913. tanévről.* 3—24. p. [Megj. 1913-ban.]
Cím: *Az ungvári orthodox izraelita népiskola története.*
2. *Izraelita Tanügyi Értesítő* 1913. 2. sz., 64—65. p.
Cím: *Kazinczy Ferenc egy kiadatlan levele az ungvári zsidó iskola ügyében.*
3. *Ung c. hetilap* 1913. 6. sz., 3. p.
Cím: *Kazinczy egy helyi vonatkozású levele.*

Mind a három közleményben az ungvári zsidó iskola történetére vonatkozó adatok is vannak, de ezekre csak felhívjuk a kutatók figyelmét, most kizárólag csak KAZINCZY levelével foglalkozunk.

A KAZINCZY-level autográf kéziratát nem láthatjuk, HOROVITZ három kiadása pedig, bár azonos levéltári lelőhelyre utal,¹² sajnos, egymástól eltérő, felületes szövegközlések. Az iskolai értesítőben kiadott levél második bekezdéséből fontos tartalmú, egész mondatrész hiányzik: „... az említett felekezet az eránt, hogy a' *Normális Oskolák alkotványja nem meg-szűnt, hanem csak*¹³ a' Magyar Anyai Nyelv bé' hozása által ...” Az *Ung*-ban közölt levél első bekezdéséből csak egy szó maradt ki: „... annak fentartására *magát*¹⁴ le-kötelezett ...” és ugyanitt nincs meg a levél keltezésnek évszáma és a másik két szövegközléssel szemben a hónap, nap jelzése nem november 7. hanem november 1. ezen kívül, az „y” helyett „i”-vel közölték az aláírásnál KAZINCZY nevét. Az ortográfiai eltéréseket, a kis és nagy betűk különböző használatát nem tekintve, az *Izraelita Tanügyi Értesítő*-ben közölt levél szövege a legteljesebb, a legpontosabbnak látszik, azért, ezt közöljük.

9. I. köt. 245. sz. és 246. sz. levél.
10. HOROVITZ Mór: *Az úngi zsidók kérvénye 1796-ból.* = *Ung.* 1913. 12. sz. 2. l.
11. 1787. márc. 29.—1789. febr. 25. között. L. I. köt.-ben.
12. Betűhíven idézve: „Ungmegye levéltára 1790. VI. csomag 117. sz.” és „Ung-megye levéltára VI. kötés 117/1790. sz.”
13. és 14. A kiemelt szavak hiányoznak.

Nagy Méltóságú Nagyságos Fő Tisztelendő, Tekintetes
Nemzetes és Vitézlő Urak,
kegyelmes, nagy tiszteletű és bizodalmú Uraim!

Hivatalbeli értekezésem után tudósítom, hogy az Ungvári zsidó Normális Oskola, minek utánna az annak fentartására magát le-kötelezett felekezet azon vélekedésre jutván, hogy ezek az iskolák meg fognának szünni, tanításra alkalmas embert nem szerzett: ámbátor az erre felségesen kirendelt idő már bé-állott is, meg nem nyitattott.

Mire nézve a' Felséges Helytartó, Királyi Magyar Tanátsnak Septembernek 24-dikén 23.155 és Áprilisnek 20-dikán 13.927 szeglet szám alatt költ parantsolatinak útmutatása szerint alázatosan kérem Nagyságtokat, Kegyelmeteket, hogy az említett felekezetek az eránt, hogy a Normális Oskolák alkotványja nem meg-szünt, hanem csak a' Magyar Anyai Nyelv bé' hozása által örvendetesen meg-változtattott, megvilágositani, s' egyszersmind pedig olly hathatós rendelkezéseket tenni méltóztassanak, hogy az ezen oskola fentartását magára vállalt zsidóság gyermekeiknek tanítások végett valamely alkalmas személyt állítson, azt a' ki-szabott bér szerint fizesse, és az iskolai szobákat, a tanító lakását, ha talán ezek valamely más célra fordítottak volna, ismét kibérelje. Nem ellenezvén egyéb eránt, hogy a' magyar nyelv mellett, ezen tanító által a' német is, melly nékiek úgyszólván anya nyelvük tanítasson. A' ki egyéb eránt Nagyságtoknak, Kegyelmeteknek kegyeségebbe, betses jó akaratjokba ajánlva, hazafiui alázatos tisztelettel maradok Regmetzen, Abaújban, November 7-ikén, 1790.

Nagyságtoknak, Kegyelmeteknek alázatos szolgájok

Kazinczy Ferencz

HOROVITZ, KAZINCZY levelére vonatkozóan közli az *Ung*-ban, hogy a „Jelen levél Ung vármegyének, 1890 Szent András havának 17-ik napján Ungváron tartott közgyűlésen felolvastatott és a Bánóczy József szolgabírónak, a kívánt végre' kiadatott. Bár ismételten sürgette a királyi tanulmányi igazgatóság és 1791-ben a helytartó tanács az iskolát, csak 1792-ben nyílt meg, a kincstártól e célra vett telken és házban, és rövid megszakítással 1846-ig állt fenn.”

Az ungvári zsidó iskola megnyitása tehát, nem a létesítéséért harcoló KAZINCZY tanfelügyelőségének éveiben történt, mert őt, mint protestáns vallását, a II. JÓZSEF halála utáni rendszerváltozás 1791. április 1-én az állami szolgálat alól felmentette. A közölt levél tanúskodik KAZINCZY Ferenc vallási jogegyenlőségért küzdő, felvilágosodott magatartásáról, az egyik életrajzírója, VÁCZY János megfogalmazása szerint „Vallásbölcséleti felfogása szinte óvakodik a felekezeti-ségtől.”¹⁵

II

A Szabadságharc kutatói nem vették észre a *Pesti Divatlap* 1848. 20. számának, *Kazinczy Ferenc levele Virághoz* c. közleményét, VELYKEI Imre kiadásában. A folyóirat 20. száma április 29-én jelent meg, mozgalmas napokban, pár napja csak, április 26-án, hogy JELLASICH az ellenforradalom élére állt és a közlő és a szerkesztő a Habsburg-ház tagjainak családi bizalmas ügyeit tartalmazó KAZINCZY-levéllal szórakoztatja olvasóit. Íme a levél:

15. *Kazinczy Ferenc a szabadelvű és demokrata eszmék szolgálatában.* Budapest, 1914. 7. l.

Érdemes barátom!

Halljad ez igen nevezetes történetet. Vendégem, kitől ezt ez előtt egy fertállal vettem¹⁶ most megyen ki udvaromból, s első dolgom ezt papirosra tenni, hogy hibát ne ejtsek későbbi feljegyzésemmel.

VI. Károly császár¹⁷ midőn a spanyol koronáért vitt, szerelmet köte Anna Maria Pignatelli kisasszonnyal.¹⁸ A leány teherbe esett, s Károly felette nagy gondokban volt a kisasszony becsülete miatt. Althán, kamorása Károlynak, látta urának szenvedéseit, s eltökéllette magában, hogy a gróf kisasszonyt elveszi. A Barcelonában megkoronázott király annak az istentelen cabinetnek gazsága miatt, mely a spanyol örökség miatt folyt háborúban épen olly barátja volt Ausztriának, mint a millyennek a mi generationon tapasztalta, kénytelen vala magát visszahúzni, s itt koronára juttatá a bátyjának I. Józsefnek halála.¹⁹ A szerelem itt folyt, s VI. Károly Althánnét megajándékozta a Mura szigeti dominiummal.²⁰ 1790-dikben nekem azt mondták, hogy Pignatelli Anna Máriának unokáján, Althán Mihályon is kitetszett még a XI. [VI.] Károly²¹ phisionomiája, és ezt a gróf képén magam is lesegettem s össze hasonlítván VI. Károlynak képeivel, igen hihetőnek találtam.

Batthyáni Lajosné²² született gróf Strattman kisasszonyt, a megholt primásnak²³ anyját, Eugenius herczeg²⁴ szerette. Ennek az asszonynak gyermekei is ki lehetett látni, hogy ők szabaudiai herczegfiak inkább mint Batthyániak. De hogy Eugen, és Batthyáni Lajosné közt titkos, az az tilalmas ismeretség volt, azt kiki tudja, kiki emlegeti még most is. Én két levelet kaptam a kevés esztendőök előtt megholt herczeg Batthyáni Lajostól,²⁵ s ennek egyikében ez magát így subscribálja: Princeps Ludovicus Batthyáni Strattman.²⁶ Tudni illik herczeg Eugen, fíjaira hagyván temérdek kincsét, azt a rendelést tette, hogy mivel nem Batthyániak voltak, viseljék anyjuk nevét legalább, a herczegét egynél több okból nem viselhetvén. — A király és a fővezér szeretőjik Althánné és a palatinusné jó barátnék voltak. Eugenius Batthyáninének egy ősszel ezt írja: Kincsem! azt hittem, s azt ígértem néked, hogy veled fogom tölteni Bécsben a farsangot. De abból semmi sem lesz, mert ő felsége seregeimet Magyarországra küldötte téli szállásra s ezen téli szállatás alatt arra czéloz, hogy *Magyarországot német lábra tegye, s a nép szabadságát elvegye*. Batthyániné elrémül, s Csáktornyára megyen. Hallod é, édes Althánném! úgymond, gyermekeink bennünket magyar asszonyokká tettek; mentsük meg gyermekeink hazájokat a veszélytől. Senki sem segíthet, mint te. Te magadhoz várod a császárt; kövess-el mindent hogy a plántól el álljon.

16. A vendég PRUZSINSZKY József, kilétéről l. e levél utolsó bekezdését. A levelezéskiadványban a családnév írása több esetben: PRUSINSZKY. Kevés adatunk van PRUZSINSZKYRól, írja BÉNYEI Miklós: *Adalék Pruzsinszky József életéhez* c. cikkben, levelünk tanúskodik arról, hogy KAZINCZYVAL, bizalmas, baráti kapcsolatban volt. = *ItK.* 1975. 2. sz. 196—197. l.
17. VI. KÁROLY német-római császár, III. KÁROLY néven magyar király, az osztrák birodalom az ő uralma alatt éri el a legnagyobb kiterjedését, 1711—1740.
18. PIGNATELLI BELRIGUARDO Anna Maria hercegnő VI. Károly spanyol udvarhölgye volt.
19. III. KÁROLY elődje a trónon, a testvére, I. JÓZSEF, 1705—1711.
20. ZRÍNYI Károly: Csáktornya monográfiája. A vár és város története. Csáktornya 1905. 61. p. szerint Csáktornya város és a Muraköz 1720. február 12-én lett az ALTHAN-család birtoka.
21. A közleményben „XI. KÁROLY” elírás, nyomdahiba, az eredeti kéziratban bizonyosan VI. KÁROLY.
22. BATTHYÁNY Lajos nádor felesége.
23. A primás BATTHYÁNY József.
24. Eugen herceg, SAVOJAI Jenő hadvezér. 1663—1736.
25. BATTHYÁNY Lajosnak KAZINCZYHOZ „keves esztendőök előtt” írt két levelét nem őrizte meg a levelezéskiadvány, jóval korábbi évekből ismerünk két levelet: 1790. okt. 18., II. köt. 338. sz. levél és 1791. febr. 12. uo. 360. sz. levél.
26. A II. köt. 338. sz. levél aláírása.

Althánné azon nap, melyen a császárnak nála meg kelle érkezni (ez a török háború alatt egész heteket töltötte Csáktornyan) feketébe öltözik, s sírva fogadja kedvesét.²⁷ A gyenge fejedelem mindent megígért. Akkor az asszony elébe terjeszti a Batthyáninétől vett írást, s reá bírja a császárt, hogy azt subscribálja. Batthyániné titkon lapangott Csáktornyan, s a subscribált írással azonnal szaladt férjéhez. S így maradt meg a régi uralkodás módja, a mennyiben megmaradt.

Althánné ezt a történetet festés által tette felejthetetlenné Csáktornyan. Magyarország egy szomorú anyja képében ül. Mellette Batthyániné jajgat. Más felől Pallas képében Althánné áll, és e mellett a buzogányt emelő Hercules, Eugenius. Egy orosz lány elnyelni akaró szájjal szökik Magyarország felé, de a buzogány és a Pallas dárdája rettentí.²⁸

Pruzsinszky József úr, inspectora a herczeg Bretzhenheim pataki regéczi domini-umainak, vala vendégem, ki ezt beszéle. Ő vice-praefectusa gróf Festetics Györgynek a Mura-szigeti dominiumban. Jelen vala azon ebédnél, midőn ezeket gróf Batthyáni Ferencz beszéle, ki herczeg Eugenius levelét és mind ezeket authenticus levelekből vette.

Aláírás nincs a levélen. KAZINCZYNak VIRÁGhoz intézett leveleiből keveset ismerünk, 1811-ből csak a most közölt maradt ránk, mert VIRÁGnak, 1811 márciusában KAZINCZYhoz írt leveléből is tudjuk, hogy lakását — valószínűleg kézírataival együtt — tűz pusztította el és e levele írásakor sem otthonában van, hanem „Budán, a Rácz városban, a Plébánia házban, mely a felégett szállásomhoz két három ugrás.”²⁹

VELYKEI Imre levél-közleményéhez fűzött feljegyzésében KAZINCZY iránt érzett tiszteletét fejezi ki és meggyőz arról, hogy valóban az autográf kéziratot publikálja: „E sorok közlésére ösztönözve érzem magam nem csak azért, mivel nagy írója — már eddig kiadott leveleinek kiegészítő részét teszi; de szent kötelességemül tekintem ennek napfényre juttatását azért is, mivel ez honunk történetének egy nevezetes, s eddig mesterségesen eltitkolt eseményére figyelmeztet bennünket. A pietás, mely közlő levél írója iránt viseltetik, sokkal nagyobb, hogysen annak sorain, legkisebb változtatást is tenni merészlene, ugyan azért közli azt pontosan, megtartva azon írás módot mint íratott.”

Fontos volna tudni, de nem sikerült megállapítanunk ki volt VELYKEI, hogyan került hozzá KAZINCZY levele és mi lehet a kézirat története. Ugyanis KAZINCZY 1811. május 5-én keltezett levelének Magyarország történetéről szóló részét, szinte teljesen betűhíven lemásolta Budán, 1811. július 7-én, a keresztnevének feltüntetése nélkül, egy ismeretlen tagja a SZAPÁRY-családnak. Ez a másolat JANKOVICS Miklós gyűjteményével együtt, 1836-ban került az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának tulajdonába.³⁰ Feltételezhető, hogy KAZINCZY levelét VIRÁG Benedek engedte át lemásolásra SZAPÁRYnak, aki ebből, csak az érdekes történelmi eseményt másolta le és adta tartalmi összefoglalásul a következő címet: „A Csáktornyai palotának emblematicai festvénye, mely magyar országnak Althan és Batthyány grófnék által eszközölt political megmentésére vonatkozik.” A SZAPÁRY aláírás mellett az „m. p.” [manu propria] valóban autográf kéziratot

27. ZRÍNYI Károly i. m. 65. p. szerint a vár kápolnájában ALTHÁNNÉ kérésére a császár esküvel erősítette meg jószándékú ígéretét, mely mikor elhangzott az elfüggönyözött ablakmélyedésekből előlépő főurak tanúskodván felelték rá, hogy hallották.

28. ZRÍNYI Károly i. m. 64—65. p. közzékötve.

29. VIII. köt. 1972. sz. levél.

30. Fol. Hung. 670. ff.: 1—2

bizonyít-e, ennek megállapítására csak a családnév feltüntetése miatt, nem vállalkozhatunk, mert a család valamennyi tagjának kézírását kellene összevetni. Feltehető, hogy KAZINCZY levele és SZAPÁRY másolata, a többségében betűhív részekben kívül, egy-egy kihagyott, betoldott és átfogalmazott mondatot is tartalmaz, ezekből másolatok szövegössomlására is következtethetünk. VELYKEI nem ismerhette SZAPÁRY másolatát, mert valószínűleg említette volna, hogy a KAZINCZY-levelel történelmi része olyan nagyon fontos, hogy arról még külön másolat is készült.

Nem ismerte, ezért nem említhette KAZINCZY levelét, viszont ismerte SZAPÁRY másolatát ZRÍNYI Károly, aki *Csáktornya monográfiája* c. munkájának „Az Althán-korszak” c. fejezetében³¹ közölte Eugen herceg sorsdöntő levelét. Ennek a beékelt levélnek szövegeltérése is bizonyítja, hogy SZAPÁRY nem KAZINCZY levelét másolta. Íme Eugen herceg levele ZRÍNYI Károly közlésével: „Lelkem — írja — semmi sem lesz ígéretemből, melyet tettem, hogy Bécsben veled fogom tölteni a farsangot. Seregeink téli szállásra Magyarországra vannak szállásolva s a császár a német regimentjeivel teli töltötte Magyarországot, mert ez a plánuma, hogy ezt az országot német provinciává tegye.”³² KAZINCZY, PRUZSINSZKY elbeszélése alapján, emlékezetből fogalmazta Eugen herceg sorait, viszont ezt SZAPÁRY esetleg hiteles szövegből másolta, mellőzve itt KAZINCZY levélrészletét. A tartalmi azonosság teljes. ZRÍNYI Károly szerint „Kétségbe vonják ugyan a levél hitelességét, bár tartalmát főúri körökben 1811-ben igaznak tartották; de klasszikus tanú rá Batthyány Ferenc gróf, ki az eredeti levelet saját szemével látta.”³³ A főúri körökhöz tartozó PRUZSINSZKY is BATTHYÁNY Ferencre hivatkozva állította KAZINCZYNAK az események megtörténését.

ZRÍNYI Károly monográfiájában közölte a politikai esemény megörökítésére festett és KAZINCZY levelében is leírt allegorikus festményről készült fénykép másolatát, a következő tudnivalókkal:

„Ez a jelenet a várnak még meglevő másodemeleti kápolnájában folyt le. Az Althánok meg is örökítették egy freskóban, s ez egyik dísz volt az egykori pompás propileumnak. Mikor a várat gyárrá alakították át,³⁴ a freskó a kőműves kalapácsának esett áldozatul. De Festetics György gróf, az Ő felsége személye körüli miniszter, fölismervén a kép történeti vonatkozását és becsét, megsemmisítése előtt lemásoltatta. A kép jelenleg a vár egyik sarokszobájában látható.”³⁵ Megvan-e még ez a festmény, nem tudjuk, Csáktornya monográfiáját sem vehetjük mindenhol kézbe, ezért talán érdemes közölni Zrínyi Károly további ismertetését az allegorikus személyekről: „A képen a hatalmas ugró oroszlán a reakciót jelenti. A megijedt nő a jobb sarokban a magyar nemzetet ábrázolja. Az oszlopot tartó nő Pignatelli, ki a düledező alkotmánynak legalább a töredékeit akarja megmenteni s talpra állítani. Fölötte a Pallasnak föltüntetett Batthyánné balkezeiben dárdát tart, jobbáival pedig kardot szegez az oroszlán szügyének. Ez az alak híven szimbolizálja a női beavatkozásnak a szükségességét. Mert a leigázott

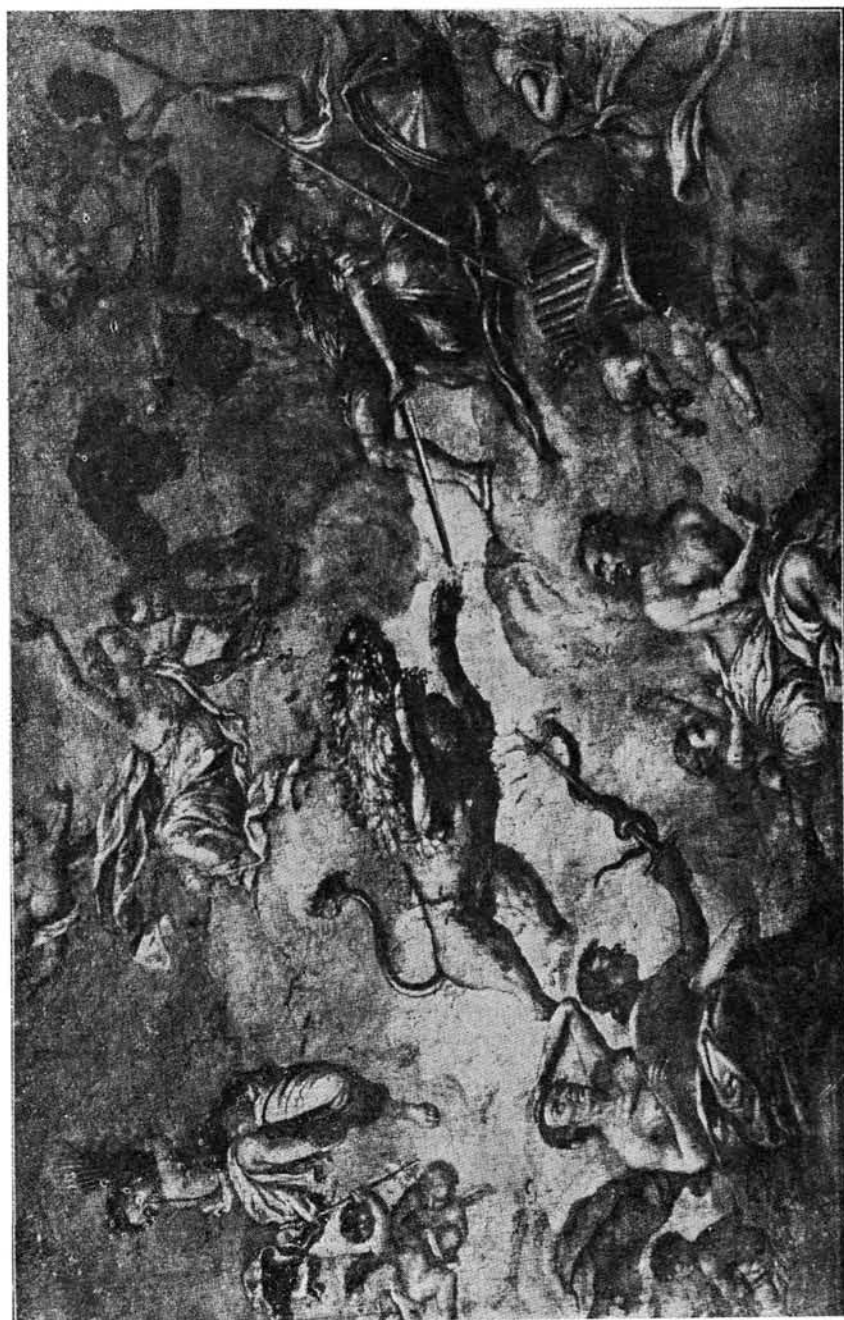
31. ZRÍNYI Károly i. m. 61—68. l.

32. Uo. i. m. 64. l.

33. Uo. i. m. 63. l.

34. Csáktornya 1795-től a FESTETICH-család birtoka lett, 1855-ben a vár egy részét cukorgyárrá alakították át, melyet 1858-ban ráfizetés miatt megszüntettek.

35. ZRÍNYI Károly i. m. szerint, a monográfia megjelenésekor, 1905-ben a festmény még megvolt a várbán.

magyarság, melyet az oroszán alatt görnyedező férfi tüntet föl, már csak gyöngén védekezhetik s már csak hüvelyét szorongatja annak a kardnak, melynek markolatját a gyöngé nő ragadta meg erős kézzel. Hatalmas támaszt nyer a magyar nemzet abban a Herkulesben, ki súlyos buzogányával meghíúsítja a támadást, melyet az alkotmány ellen intéztek. S bízhatunk benne, mert az a hatalmas alak Savojai Jenő, ki levelével a magyar nemzet megmentésére siet. Tele van a kép mellékalakokkal, kik részint barátjai, részint ellenségei a magyarság szent ügyének. Legérdekesebb köztük az a férfi, ki kardra tekert kígyót mutat a letépett férfialak felé — emlékeztetve a bibliai rézkígyóra, melyre, ha valaki rátekintett, minden bajából kigyógyult.”³⁶

III

A harmadik KAZINCZY-levél közlésének lehetőségét KOZOCSA Sándor szíves engedélyének köszönöm. Nemcsak a levél értékes, hanem annak sajtótörténeti forrása is, mert abba az *Irodalomtörténetbe*³⁷ került volna közlésre, amelynek 1948. évi 1–2. összevont száma nem jelent meg, hanem csak az első, hasábkorrektúrában maradt a szerkesztője, KOZOCSA Sándor tulajdonában.

Az *Irodalomtörténet* „kiszedett” számának klisszejét az Egyetemi Nyomdában „szétdobták”, az egyetlen hasáblevonatát a szerkesztő, e folyóirat valamelyik „földös” példányak lapjaira ragasztotta, az 1–2. szám „kutyanyelv”-ei kötetté formálva 216+1 sztl. paginára terjedtek, így a kíváló irodalomtörténészeink nagyrészt máig is kiadatlan tanulmányai, cikkei és könyvismertetései között paginaszámozásra hivatkozhatunk.

Ebben, a valóban unikum-kötetben négy KAZINCZY-levél szövegközlése van, ebből három az 1960-ban kiadott *Kazinczy Ferenc levelezése* c. XXIII. kötet, ill. II. pótkötetben jelent meg.³⁸ E kiadvány társszerzői nem ismerték KOZOCSA Sándor korrektúrakötetét, leveleiket az eredeti kéziratból adták ki.

A korrektúrában maradt és a levelezéskiadványban megjelent levelek: *Kazinczy levele Batthyáni-Strattman Alajosnak*. Regmetz, 1791. január 7. Közli IVÁNYI Béla: *Kazinczy Ferenc memoranduma egy Arcadiai Academia felállításáról* című, az akadémiák létesítésének történetét összefoglaló tanulmányban, a korrektúrakötet 160–168. pagináján. A levelezéskiadványban ez az 5665. sz. levél, 28–34. paginán. KAZINCZY levelében elmagyarázta a Társaság tervezett pecséttrajzát, ez a rajz, csak KOZOCSA példányában van meg. IVÁNYI feljegyzí, hogy a levél „Eredetije a Batthyáni nemzetség körmendi levéltárában, hét negyed-ívből összefűzött 27 oldalon” található, de a kézirat időközben a keszthelyi Balatoni Múzeum könyvtárába került, a levelezéskötet társszerzői már ezt a lelőhelyet tüntették fel.

36. ZRÍNYI Károly i. m. 66. p.

37. Az *Irodalomtörténet* téves bibliográfiai adatát szeretnénk korrigálni. Az *Irodalmi lexikon* (főszerk. BENEDEK Marcell. Bp. 1963) I. kötet 513. lap szerint a folyóiratot „Alapította és 1927-ig szerkesztette Pintér Jenő.” A folyóiraton feltüntetett szerkesztők névsora a következő: Indulástól, 1912-től szerk. PINTÉR Jenő, 1914. okt.–dec., 8–10. sz.: ideiglenes szerk. BAROS Gyula, 1917. 1–2. sz.: PINTÉR Jenő, 1933. 3–4. sz.: BAROS Gyula, 1937. 1–2. sz.: ALSZEGHY Zsolt, 1944. 1. sz.: KOZOCSA Sándor. „Megindította Pintér Jenő” tisztelgő feliratot találjuk a nem általa szerkesztett cím- és borító lapokon a szerkesztők neve fölött.

38. L. a 7. sz. jegyzetet.

A korrektúrakötetben *Ismeretlen Kazinczy levelek* közös címmel három kutató jelentetett volna meg leveleket:

KOZOCSA Sándor

Kazinczy levele Nyomárkai Józsefhez. Széphalom, 1821. február 1. Korrektúrában a 168—169. paginán van. A levelezéskiadványban ez az 5843. sz. levél, 290—291. paginán, a levélhez melléklet is tartozik „Gróf Kornis Mihályhoz” ez a korrektúrában levő szöveg mellől hiányzik.

Kazinczy levele Balla Károlyhoz. Széphalom, 1821. július 20.

Korrektúrában a 169—170. paginán van, a kiadványban az 5850. sz. levél, A két levél a MTA Kézíráttárában található.

DÜMMERT Dezső

az OSZK Kézíráttárában őrzött, HORVÁT István *Mindennapja*-ban talált két KAZINCZY-levelet HORVÁT másolatával.

Kazinczy levele Szemere Pálnak. Széphalom, 1809. február 11.

Korrektúrában a 170—171. paginán van, a kiadványban az 5750. sz. levél, a 163—164. paginán. A címzett bizonyosan SZEMERE Pál a korrektúrában használt zárójelet feloldhatjuk.

Kazinczy levele Vükovics Mihálynak. Széphalom, 1809. július 16.

Korrektúrában a 172—174. paginán van, a kiadványban az 5753. sz. levél, a 167—168. paginán.

Az eddig felsorolt levelek nem jelentős ortográfiai különbségtől eltekintve, egymással azonos, pontos szövegközlések.

JANCSÓ Elemér

Kazinczy levele Döbrentei Gábornak. Hely nélkül. 1818. június 15.

Ez a kézirat ismeretlen, csak a korrektúrakötet őrzi. JANCSÓ Elemér, Erdély már nem élő, tudós KAZINCZY-kutatója iránti tisztelebből a levélhez fűzött feljegyzéseit is közöljük, ahogyan még életében látni akarta.

„Kazinczy Ferenc alább közölt ismeretlen levelét az Erdélyi Múzeum Egyesület kézírattárában levő gr. GYULAY Lajos autográf gyűjteménye őrzi. Gr. GYULAY Lajos, DÖBRENTAI Gábor tanítványa³⁹ és KAZINCZY jóbarátja volt. KAZINCZY DÖBRENTAI-éhez írott levele alatt GYULAY Lajos gr. következő sorai állanak: Kazinczy Ferenc levele Döbrenteinek. Az érdekkel olly teljes férjfi! Ki ezen gyűjteményeknek is első megkezdője! — barátságos viszonya Gr. Gyulai Ferencnével, és ház népével, kétszeresen becsessé teszi ezen levél által é gyűjteményt. M. Németi. 1841-ben.

A KAZINCZY-levelét GYULAY Lajos autográf gyűjteményének 87. lapjára ragasztotta. A könyv címlapja hiányzik.”

39. DÖBRENTAI Gábor KAZINCZY ajánlásával nevelő a GYULAI családban.

Kedves barátom,

Imhol mennek Erdélyi Leveleim.⁴⁰ Által hághatatlan törvényed legyen, hogy azt kezeidből legszeretettebb barátodnak is ki ne add. Hogy szobádban az érdemeseknek felolvassd, azt nem csak nem tiltom, de rá kérlek is.

Jegyzéseidet külön papírosra tedd. De a' Munka lapjai nem lévén felrakva, csak így tedd:

XIV. Levél. pag. 1. vagy 2. etc.

Essél által minél előbb a' Critikán⁴¹ 's küldd vissza Krasznára. Jól be pakkolva a' viaszos vászonban, hogy a' Munka meg ne ázzon.

El ne felejtssd megtudakozni a' Grófnétól⁴² mit monda a' Branyicskai szép kis alvó, midőn szemeit megnyitotta 's hirtelen bezárta, s úgy fogadta el a' Grófné csókjait. Ezer áldás az Andrásfalviakra!

Jún. 15d. 1818."

*Vergessene Textvariante des „Fogságom naplója”
(— Tagebuch meiner Gefangenschaft) — Drei Kazinczy Briefe*

M. B U S A

Die Aufmerksamkeit der Forscher wird auf eine bis jetzt unentdeckte gedruckte Textvariante des Tagebuches des wegen Teilnahme an der Verschwörung von Martinovics verurteilten Ferenc Kazinczy über seine Gefangenschaft. Die autographe Handschrift des vollständigen Tagebuchtextes ist uns nicht erhalten geblieben; wir wissen, dass Kazinczy auch dieses Werk wiederholt umgeschrieben hat und die Varianten unter seinen vertrauten Freunden verteilt hat. Die ursprünglichen Konzepte wurden wegen der Zensur in Abschriften vergreitet. Ein Bruchteil der einen Textvariante dieser Handschriften erschien zuerst zur Zeit des Freiheitskrieges in einem Almanach, dessen Titel „Országgyűlési emlék” (= Landtagsandenken) ist. Eine andere, vollständige Textvariante wurde in verschiedenen Nummern der Jahrgänge 1869 und 1873 der „Vasárnapi Újság” (= Sonntagszeitung) veröffentlicht. Den in unserem Aufsatz besprochenen Text haben wir in der „Karácsonyi melléklet” (= Weihnachtsbeilage) vom Jahre 1900 des „Pécsi Napló” (= Fünfkirchner Tagebuch) gefunden. Ausserdem kennen wir noch die Veröffentlichungen des „Tagebuches meiner Gefangenschaft” in Buchform, ferner unter den ausgewählten Werken von Kazinczy.

Mit dem Titel „Rabságom' diáriuma” (= Diarium meiner Haft) wurden auch die autographen Notizen von Kazinczy über die Zusammenzählung seiner in dem Gefängnis verbrachten Tagen vorgefunden.

40. KAZINCZY a következő napon, június 16-án is írt levelet DÖBRENTENEK, közli, hogy „Ma reggel indítottam Krasznára két emberemet az Erdélyi Levelekkel.” XVI. köt. 3613. sz. levél. Fontosnak érzi ismételni, hogy „Mihelyt levelem veszed, küldj te is ... Krasznára érte ... Jegyzéseidet külön papírra tedd ... kimutatván mit igazítsak, mit bővítsek, mit hagyjak-ki... El ne vesszen a' MS ... az I. Kötetnek 6dikzori dolgozását veszed, a' IIIdiknek 5dikzerit ...” Ebből a levélből tudjuk, hogy Krasznára, CSEREINEK is elküldte KAZINCZY az egyik átdolgozást.
41. DÖBRENTENEK a kritikát tartalmazó levelét nem ismerjük. CSEREI írt KAZINCZY-nak az *Erdélyi Levelekről* 1818. június 22-én és június 28-án. I. XVI. kötet 3614. levél és 3620. sz. levél.
42. Gróf GYULAI Lajosné leánya, Lotti a „kis alvó”. I. pótkötet 5585. sz. levélben KAZINCZY 1818. július 2-án is ezekkel a szavakkal írt DÖBRENTENEK „... el ne felejtssd megtudni a' grófnétól azt a szót, a' melyet a' Branyicskai Tonis teve midőn a' Grófné megcsókolá a' kis Alvót.” I. XVI. kötet 3622. sz. levél.

Der eine von den in unserem Artikel veröffentlichten drei Kazinczy-Briefe wurde in den Jahren seiner Schulinspektorschaft in der Angelegenheit der Eröffnung der israelitischen Konfessionsschule in Ungvár (heute Uschhorod, SU) geschrieben. Der zweite Brief befasst sich mit Familienereignissen des Habsburg-Hauses. Mit dem dritten Brief sandte Kazinczy seine Reisebeschreibung „Erdélyi levelek“ (= Briefe aus Siebenbürgen) an Gábor Döbrentei. Die ersten zwei Briefe lagen in Zeitschriften verborgen, letzterer verblieb in Korrektur, die Handschrift selbst haben wir nicht gesehen. Elemér Jancsó war in Begriff ihn in der Zeitschrift „Irodalomtörténet“ (= Literaturgeschichte) im Jahre 1948, Nr. 1–2. zu veröffentlichen, der Brief erreichte aber nur die Form einer Spaltenkorrektur und befindet sich auch heute im Besitz des Redakteurs Sándor Kozocsa.

Berzsenyi Dániel első episztolája Kazinczy Ferenchez

FRIED ISTVÁN

A sokat idézett BERZSENYI-versek közül való, ám az állandó idézés messze nem jelenti, hogy a vers világának földerítése sikerült. Nem csupán azért, mert az episztola körül ellentétes vélemények csaptak össze; a remekmű és a vázlatosság dicsérete, illetve vádja egyaránt elhangzott. Abban még csak megegyeztek a kutatók, hogy a *felvilágosodás* eszméi szólalnak meg e műben, több utalás történt KAZINCZY hatására, de ezeken az általánosságokon túl nemigen jutottak. A *virtus* ilyen hangsúlyos megjelenítése sem ösztönözte a BERZSENYI-ről írókat, hogy mélyebben pillantsanak be a költői alkotóműhelybe; megpróbálják a verset belehelyezni a BERZSENYI-életmű egészébe, kapcsolatba hozva a többi verssel, illetve a felvilágosult gondolat magyar költészetével. MERÉNYI Oszkár ugyan figyelmeztet arra, hogy ez az episztola még közel áll az ódákhöz, de a felvilágosodás himnuszává nő.¹ Újabb munkájában² viszont elejti ezt a „formai” oldalról vélt megközelítést, s arról szól: „Az 1809 végén Kazinczyhoz írt verses episztola egy költői szövetség eszméjét pendíti meg, s nem csüggedő harcra biztatja a kor irodalmi vezérét az uralkodó osztály hibái és bűnei ellen.” Ez a pontatlan megfogalmazás s ezért csak részgazságot tartalmazó megállapítás messze nem tartalmazza a BERZSENYI-vers valódi „mondanivalóját”. Tetszetősebben körvonalazza a költemény világát VARGHA Balázs,³ mikor „félig megértett jambusok”-ról és „jól megértett Kazinczy-eszmék”-ről szól. A jambusok valóban megdőccennek, de a verset — látni fogjuk — mélyebbről kell eredeztetni; a KAZINCZY-hatás (nem annyira KAZINCZY költészete, mint inkább néhány prózai levél!) csak egyik összetevője a vers világának. A továbbiakban VARGHA a „patriarchális eszmények”-től való elfordulásról ír, ez azonban nem ebben az episztolában történik meg először (egész 1809-es költészetén végigvonul a hol látványos, hol kevésbé látványos „szakítás” költői megfogalmazása!), s azzal sem tudunk egyetérteni, hogy Tiborc panaszát látja bele az episztola egy részébe. Az a BERZSENYI lenne Tiborc, aki előbb indulatosan, később valamivel választékosabban utasítja el BERZEVICZY Gergely könyveit, eszméit?⁴ Kézenfekvőbb volna, ha CSOKONAI:

1. MERÉNYI Oszkár: *Berzsenyi Dániel*. Csurgói Könyvtár VII. Kaposvár, é. n.

2. *Uő*: *Berzsenyi Dániel*. Bp. 1966. 215., 239–240., 244–250. l. Az idézet: 219. l.

3. VARGHA: *Berzsenyi Dániel*. Bp. 1959. 144. és a köv. lapok.

4. KAZINCZYHOZ írott leveleiben. BERZSENYI Dániel *Összes Művei*. Bp. 1956. 520–521., 527. l. A továbbiakban is e BERZSENYI-kiadásból idézzük a költő írásait.

Jövendölés az első iskoláról a Somogyban című versével rokonítanánk a jelzett verssorokat!

HORVÁTH János⁵ fedezte föl — későbbi BERZSENYI-művekről szólva — VOLNEY hatását, ugyancsak ő igyekezett magából a BERZSENYI-költészetből ki-mutatni az episztola párhuzamos helyeit. „A magyarokhoz” és az episztola ro-konságát ő fedte föl, s ő célzott BERZSENYI költészetének lehetséges „összetett” forrásaira, a HORATIUS- és a felvilágosodás-élmény összefonódottságára. VOLNEY-n kívül azonban nem talált más ihlető példát. HANKISS Jánostól⁶ csupán egy ötletre futotta: „Egy-egy fogalom (...) olyan szilárdságot és ragyogást kapott, hogy lehetetlen levenni róla a szemünket”. Ilyen fogalomnak tartja a virtust. Ugyan-csak HANKISS állapítja meg, hogy a felvilágosodás alkotóinak egyik nagy kérdése Róma hanyatlásának problémája, mely MONTESQUIEU-tól GIBBON-ig foglalkoz-tatta a történészeket, az írókat, a gondolkodókat. Ezen a nyomon kell tovább mennünk, s ha NÉMETH László félre is érti a verset („talányossá teszi durva jam-busa”),⁷ a talányosságban igaza van. E verset a különböző forrásokból származó, ezért kissé zsúfolt, az eszmék még kellően meg nem emésztett, fel nem dolgozott egyvelegének tartjuk. Költői szépségét inkább a részletekre nézve ismerjük el, mint a kompozíció egészére. A „jól megértett Kazinczy-eszmék” mellett a felvi-lágosodásnak a legkülönbözőbb helyeiről származó gondolatait, illetve gondolat-töredékeit véljük fölfedezni az episztolában. BERZSENYI költészetében is látjuk az előzményét, de a felvilágosodás magyar költészetében is. Emellett természetesen figyelemre méltó, hogy ez a vers *episztola*; episztola és nem óda; tehát bizo-nyos értelemben véve fordulópont. A kikísérletezett s (mondhatjuk így is) töké-letessé csiszolt ódáról mond le, arról a műfajról, melyet ő fejlesztett a legmag-a-sabb fokra, s egy olyan műfajban lép a rettegett és tisztelt, az áhított és félt mester elé, mely számára idegen, még meghódításra vár. Ám BERZSENYI vállalja ezt a kockázatot, mert érzi, hogy az óda feszesre kalapált, a személyesség esetle-gességeitől megfosztott, szigorú törvényű alkaioszi vagy szaffói versszakáiban nem mondhatja el kétségeit, nem is válaszolhat egyenrangúként azokra az esz-mékre, melyek gondolatok egész sorozatát ösztökélték a megfogalmazásra, illetve a kimondásra. Az ódában ismét csak összegezhetett, ünnepelhetett, ostorozhatott volna, a magasztos, ám hideg, az eszményi, de személytelen magatartás jegyében. Ő azonban szenvedéllyel és föltárulkozón, titkokat felpattantóan akart vallani. MEZEI Márta írja a legpontosabban az episztolákról: újfajta költői magatartás lehetőségei sejtettek föl, s ez újfajta stíluseszmények megfogalmazását is sejtette.⁸

BERZSENYI episztolája válasz KAZINCZY költői levelére.⁹ De nemcsak arra! Ha a BERZSENYI—KAZINCZY-levelezést lapozgatjuk, KAZINCZY tapintatosan ok-tató hangja mellett a BERZSENYI-versekkel rokon mondatokra leszünk figyelme-

5. BERZSENYI, VOLNEY s a religió. = *Egyetemes Philológiai Közlöny*. 1948. 31—40. 1. *Berzsenyi Dániel és íróbarátai*. Bp. 1960.

6. *Európa és a magyar irodalom*. Bp. 1939. 256—257. 1. Az erkölcsi problematika köz-ponti helyéről BERZSENYI költészetében: VÁCZY János: *Berzsenyi Dániel életrajza*. Bp. 1895.

7. BERZSENYI. Bp. é. n. 70. 1.

8. BERZSENYI Dániel *Válogatott Művei*. Bp. 1961. bevezetése, 32. 1.

9. A BERZSENYI-episztola első sorai a BÁRÓ WESSELÉNYI Miklóshoz, *Miklós fiához* c. műre utalnak. De KAZINCZY magához BERZSENYI-hez is írt költői levelet ugyan-ebben az évben (1809): *Berzsenyihez*.

sek:¹⁰ „Gvadányi tréfának jó, de nem ily felséges ódába” — tanácsolja A magyarokhoz átdolgozását, mit az engedelmes Berzsenyi meg is tesz. Másutt így ír: „Én nem szeretem a vad bajuszú régi embereinket: de ezeket a külső kaptára vert emberkéket sem szeretem.” Erre a gondolatra is találunk az episztolában megfelelő sorokat. Közvetlenül a BERZSENYI-vers keletkezése előtt írja a széphalmi mester költőtársának: „Bizony a mi nemzetünk gyönyörű tulajdonságú s vitéz nemzet. De nagyon hátra vagyunk lelki kultúrában, s az a legfatálisabb dolog, hogy a tanulást, látást, okoskodást veszedelmes újításra való hajlóságnak nézzük, s azt tartjuk jó hazafinak, aki vakon marad.” BERZSENYI figyelmét e sorok sem kerültk el. De csak ennyi volna a BERZSENYI-episztolában? Csak ezekre a fontos, de KAZINCZYnál elsősorban eszmei-irodalmi érvényű megállapításokat visszhangozta? Ha KAZINCZY az irodalmi-nyelvi-esztétikai fejlődés s azon keresztül a kulturális (s csak ezáltal nemzeti!) fölemelkedés foglalkoztatta, addig BERZSENYIben az irodalmi problémák kifejezettebben világnézeti-bölcséleti kérdésekké sűrűsödtek. KAZINCZY végigjárta a felvilágosodás magyar útját, az érzelmi lázongástól a jakobinusokig, ROUSSEAU-ig, onnan a herderi fejlődés-gondolatig; BERZSENYI mélyebbről indult, a nemesi önelégültség, a GVADÁNYI „tol-lá”-val azonosuló „vad bajuszú”-ságtól próbált fölemelkedni, a nemzeti eszmék s a felvilágosodás gondolatai nem konfliktusok nélkül találtak egymásra, építhet-tek benne egymást. BERZSENYI legfeljebb hallhatott II. József uralkodásának tíz esztendejéről, gyermekként láthatta a magyar nemesség II. József halála utáni pünkösdi királyságát, s mikor költővé érett, a világtól szinte elzártan nem kaphatott igaz képet a ferenci abszolutizmus igazi valóságáról, a nemesi felkelé-sek az elképzelt hajdani dicsőség visszfényeként ragyoghattak rá. Kis János szelíd és opportunistmustól egyáltalában nem mentes, inkább az erudíció, a szor-galom gyümölcsét eredményező költészete, eklektikus eszmevilága, a tőle hallott gondolatok, esetleg könyvek üthették az első rést a szilárdnak hitt nemesi világ-nézetben. A KAZINCZYval való megismerkedés mélyítette el BERZSENYIben az egy-oldalú nemesi eszményekkel való szakítás vágját. A KAZINCZYval való levelezés ösztökélhette a biztosabb és korszerűbb információszerzésre, ekkor juthattak el hozzá — Kis János szavain, esetleg könyvein keresztül — azok a problémák, melyek ebben az episztolában is jelen vannak.

Az episztolát néhány alapgondolat nem azonos intenzitású kifejtéseként ér-tékeljük. Ilyen gondolatok: „Az erkölcs minden polgártestnek lelke”, evvel össze-függően magyarság és erkölcs viszonya, a magyarság tud-e alkalmazkodni az új világ új erkölcséhez. A nemesi életszemlélet hibái, hiányai, a tanulatlanság eset-leges következményei. „Az ész minden! s ebből foly minden jó”. Áldozatok a haza kultúrájának felvirágzásáért...

Vegyük sorba: már KAZINCZY leírta — 1806-ban! — egy levelében: „A vir-tus és ész elsőbb, mint a fény”.¹¹ A virtus és ész összekapcsolása, pontosabban a virtus ilyen kiemelt szerepe azonban nem KAZINCZY találmánya. Az erkölcsi problematika végigkíséri a magyar felvilágosodás költészetét: BATSÁNYI János idézi a Róma törvényihez szabott erkölcsünket, illetve a magyar erkölcsöket (*Serkentő válasz...*), majd egyik keserű pillanatában így kiált föl: „Ki vagy te,

10. KAZINCZY levelezése VI. Bp. 1896. 63., 227., 380. l. (Itt ír episztolái hangjának józanságáról), VII. Bp. 1896. 75. l.

11. Levelezés IV. Bp. 1893. 3. l.

Virtus? nem csupa név, üres Szó, hang? (később átdolgozva: S mi vagy te Erkölc? nem csupa név, üres Szó, hang?). DAYKA Gábor verset ír a virtus „becsé”-ről: „Virtus! csak a te nyomdokidon lehet Eljutni boldogságra...” De BATSÁNYI és DAYKA előtt már BESSENYEI (Az embernek próbája) megállapította: „Tsak a jó erköltsbe lehet főbb tsendesség, Ebbe taláztatik minden jó böltesség”. BARCSAY Ábrahám pedig mitológiai köntösbe öltöztetve hív Pállás dicső templomához: „Nem kíván ő rablást, sem véres kopjákat, Hanem tudománynak szentelt éjtszakákat; Hanem szelídséget, s erkölccsel jóságot, Nemes indulatot, igaz jámborságot.” Az „erkölcs” szövegekörnyezete a fogalom tartalmáról is árulkodik. S így idézhetnénk tovább is: a lényeg annak dokumentálása, hogy az erkölcsi problematika uralkodóvá válik a felvilágosodás költészetében. Ám ennek a fogalomnak tartalma korátsem egyértelmű. Jelenthet egyszerűen magatartást, élvetvitelt; lehet csupán életszemlélet kérdése is. BARCSAY például a falu erkölcsére esküszik, „Ezerszer több romlás van nagy városokban”; sez nem feltétlenül rousseau-i eredetre utal, lehet ennek konzervatív gyökere is. Maga BERZSENYI is eleinte — ha erkölcsöt ír — a nemesi erkölcsöt, a barokkban kifejezésre jutott nemesi eszményt vallja magáénak, Spártát idézi, a katonás erényekért lelkesedik, az adaptált Horatius-idézetek a nemesi életfelfogás apotheózisává válnak; s ha a később ismét felbukkanó gondolattal találkozunk („A durva nép közt sorvad az emberi Legszebb tehetség, nem születik soha Ott Sokrates...”), úgy annak éppen az ellenkező értelművé formálását értékelhetjük majd az episztolában. Ha azt írjuk le, hogy BERZSENYI gondolatban, kifejezésben csatlakozik a magyar költészet hagyományaihoz, úgy nem tévedünk, képkincse, ódai szókészlete nem sokban különbözik elődeiétől. Más kérdés, hogy BARCSAY leírja (épp abban a versében, melyben a falusi erkölcsöt dicséri!): „Ne sirassuk többé nemzet romlottságát, Nézzük fiainknak pallérozottságát”. BATSÁNYI a nemesi ellenállás szellemében fogant erkölcs-tartalomtól eljut az egyértelműen felvilágosodott erkölcs (életfelfogás) igenléséig. BERZSENYINél viszont *Magyarország* című verse annak az önelégültségnek és szűklátókörűségnek dokumentuma, mely TÉTI TAKÁCS JÓZSEFben édes éneklőt láttat, ki „szívet és elmét magasít”. Még *A magyarokhoz* harmadik változatában is megtaláljuk az alábbi szakaszt: „Vallástalanság rút szüleményei, Erkölctelenség, minden utálatos Förtelmek áradnak hazánkra, Régi nemes magyarok porára”. Megfigyelésre érdemes, hogy a vallástalanság rút szüleményei és az erkölctelenség közé egyenlőségjelet tesz; mintha az erkölctelenség értelmezője lenne a jelzett kifejezésnek, s mindezt összefoglalóan utálatos förtelmeknek nevezi. S a változat folytatása: a katonás erény dicsőítése, mintegy szembeállítva az erkölctelenséggel, jelzi az erkölcs egyoldalúan nemesi jellegét. Mindebből a negyedik, azaz végleges változatban egy szó sem maradt, az erkölcs is más megvilágításba került. S az alapgondolat: „Így minden ország támasza, talpköve a tiszta erkölcs”, Róma példáját idézve történeti távlatot kap, a MONTESQUIEU-től GIBBON-ig húzódó felvilágosult vonulat darabjaként. S itt térünk rá arra, hogy BERZSENYI ihletadó forrásait pontosabban próbáljuk megvilágítani. Részben költői elődeire célunk, mikor feltételezzük HANNULIK János Krizosztóm¹² ismeretét: a barokk hagyományokat közvetítő s korábban ugyancsak elismert latin költőnek egyik verse már címével fölkelti az érdeklődést: *Ode ad libertatem Hungaricam*. De az alapgondolatként megfogal-

12. VARGA László: *Hannulik János, a XVIII. század Horatiusa*. Debrecen, 1938. — ifj. HORVÁTH János: recenziójában rámutat a BERZSENYIvel való tematikai rokonságra = *Egyetemes Philológiai Közlöny*. 1938. 240—243. l.

mazott sorok is figyelmet kelthetnek: „Sunt, sunt in populo (sacrilegum nefas!) Qui obliiti Patriae, et nominis et tui et Virtutis solidae, nomen inertia Turpi vendiderant tuum.” BERZSENYI versével valószínű a rokonság; viszont a konzeratív, nemesi-barokk HANNULIK gondolatát BERZSENYI a visszajára látszik fordítani. HANNULIK állandóan visszatérő gondolata az erkölesi sülyledés, „ignava proles”, „nepos ignave!” — szólítja meg kortársait, s HANNULIK-on keresztül HORATIUS, illetve Horatius sarmaticus (SARBIEWSKI) is eljut ebben a gondolkörben BERZSENYIhez. A nemesi erények dicsőítése, a vitézség, a katonáskodás glóriával körítése fontos része e költészetnek. HANNULIK-tól azonban legfeljebb kifejezéseket vett át (talán azt sem, talán csupán tematikai, tárgy történeti előzményként tárgyalhatjuk), nézeteivel semmi esetre sem azonosíthatta magát. Valószínűleg SALLUSTIUS nevezetes sorait is olvashatta a római katonák ázsiai hadjáratairól (Ibi -in Asia, F. I.- primum ansuevit exercitus populi Romani amare, potare; signa, tabulas pictas, vasa caelata mirari, ea primatim ac publice rapere, delubra spoliare, sacra profanaque omnia polluere), a megrázóan megrajzolt elpuhulás képe is felvillanhatott BERZSENYI előtt. Gondoljunk arra, hogy SALLUSTIUS-t a korban jól ismerték, fordították hazánkban, KAZINCZY is tolmácsolta;¹³ s a régi erkölcsöktől való eltérés drámai ábrázolása bizonyára megérintette költőnket. Emellett LIVIUS történetírását is idézhetnénk, az erkölcsrész ott sem marad el.

Véleményünk szerint nem elégedhetünk meg a klasszikus auktorok műveinek idézésével, bár BERZSENYI költői világának, alpműfajainak, sőt nem egy esetben mondanivalójának kikristályosodásában jelentékeny volt a szerepük. Feltételezzük, hogy nem csupán a KAZINCZY-val való levelezés változtatta meg — mintegy varázsütésre — BERZSENYI felfogását az erkölcsről, mint életfelfogása és nemzet-szemlélete alaptényezőjéről. Az önelégültség nem pusztán külső események hatására (francia bevonulás, újabb ismeretség stb.) számolódott föl. A meditatív természetű költőben végbement *folymatban* hiszünk, melyben személyes és olvasmányélménynek egyaránt volt része. Ne felejtjük: a magyar felvilágosodás második szakaszának költői csupán olvasmányélményekről számolhattak be. Míg BESSENYEI, BARCSAY, részben KAZINCZY is legalább Bécset vagy az ország tájait megismerhették, megfordulhattak különböző vidékeken, addig pl. ÁNYOS Pálnak vagy épp BERZSENYINEK szűk világ jutott osztályrészül, melyen csupán olvasmányaikkal (vagy költőtársaik episztoláival) tágíthattak, s az eleven szemlélet élménye helyett magánosan, képzelődve, elmélkedve kellett végigjárniok a költői megismerés útjait. BERZSENYI az erkölcs mindenhatóságát hirdette, előbb a katonás erkölcsét, utóbb a szelídebbét, a tudományét. Az erkölcs s az etika: a középpont, s ebben igazolást találhatott SHAFTESBURY nevezetes *An inquiry Concerning Virtue and Merit* című művében.¹⁴ SHAFTESBURY POPE-tól MONTESQUIEU-ig hatott a felvilágosodás gondolkodóira, műveit SCHILLER és GOETHE is ismerte és használta.¹⁵ Ahogy a természetes és az önző indulatok harmóniájában véli az

13. Mária BERÉNYI-RÉVÉSZ: *Sallust in Ungarn. = Neue Beiträge zur Geschichte der alten Welt.* Band II. Berlin, 1965. 13—22. l.

14. SHAFTESBURY: *Értekezés az erényről és az érdemről.* Ford.: ANIOT Judit, az utószót írta: SZENCZI Miklós, Bp. 1969.

15. Fritz VALJAVEC: *Geschichte der abendländischen Aufklärung.* Wien—München, 1961. 110—112. l. — Az angol bölcsele magyarországi hatásáról: ZENTAI János: *A magyarországi németiség angol műveltsége (1830-ig).* Debrecen, 1942. 24. l.

erényt fölfedezni, ahogy hirdeti, hogy csupán az erény adhat boldogságot, az igazolásul szolgálhatott BERZSENYINEK. Fanatizmus elleni indulata csak növelte az angol bölcseleti népszerűségét. BERZSENYINEK is kezébe kerülhetett SHAFTESBURY, ha nem is angolul vagy franciául, de németül, KIS János (aki olvasta, később fordította SHAFTESBURY-t!) kezébe adhatta az *Ueber Verdienst und Tugend* című, Lipcsében, 1780-ban németül megjelent művet (Neu bearbeitet und erläutert von Herrn DIDEROT).¹⁶ Itt olvashatta BERZSENYI: „Unter Barbarey verstehe ich, wie Du, jene rauhe Gemüthsart, welche den Menschen gegen die Reize der Natur und Kunst, und gegen die Annehmlichkeiten des geselligen Lebens, fühllos macht.” Ugyan ki védte meg — később — a városi élet távlatosságát a vidék elsőbbségét dicsőítő VITKOVICCSal szemben, csupán azért, mert a társaság, a műveltség terem újabb virágokat? Ki hirdette a társas élet kellemes voltát? Bizony, BERZSENYI! De lapozzunk tovább a német SHAFTESBURY-kötetben, megtaláljuk ott az erkölcs meghatározását, e morálfilozófia nyitját: „Die Tugend, diese reizendste, erhabendste Schönheit, die Zierde und Grundstütze des menschlichen Lebens, der Grund aller Gemeinschaft, das alle Freundschaften knüpft, das Glück der Familien, der Ruhm der Nationen; die Tugend, ohne die alles, was süß, angenehm, gross, glänzend und schön heisst, sinkt und verschwindet; die Tugend, diese jeder Gesellschaft vortheilhafte und für das ganze menschliche Geschlecht wohlgesinnte und wohlthätige Leidenschaft, ist also das Glück, die Ruhe, die Zufriedenheit, jedes einzelnen Weltbürgers.” Idézzük a megfelelő BERZSENYI-sorokat? „Az erkölcs minden polgártestnek lelke” (der Grund aller Gemeinschaften), „Ezen függ mind egyes, mind köz szerencsénk” (das Glück der Familien), Minden népek... az erkölccsel nőttek (der Ruhm der Nationen).

BERZSENYI azonban nem áll meg SHAFTESBURY-nél, kinek bölcseletét inkább csak áttételesen ismerhette a magyar felvilágosodás, POPE-on keresztül, MONTESQUIEU elveibe ágyazottan, illetve GOETHE „széplelek”-eszményébe rejtetten. BERZSENYI hisz az erkölcs középpontúságában (e versében ugyan az ész elsőbbségét hirdeti), elutasítja a „míveletlen föld” termetét „gazt”. CSOKONAIVAL való párhuzamára figyelmeztettünk, hadd utaljunk előre: SZÉCHENYI parlagjái, ADY magyar ugarái, BERZSENYI látomása a felvilágosodás eszmeköréből kinőve jelképig emelkedik. Az erkölcsi problematikánál maradva már 1807-ben megfogalmazta: „Nem sokaság, hanem Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat”. Vajon BERZSENYI itt az una eademque nobilitas-ra, a populus werbőczyanus-ra gondol, mint azt NAGY Ernő véli?¹⁷ Őt látszik támogatni a gondolat legvalószínűbb forrása: Anonymus (Quia virtus non valet in multitudine populi, sed in fortitudine animi).¹⁸ Csakhogy a versben a továbbiakban Rómát idézi, mint amelyet a csuda dolgok tétele tett híressé. Erre rímel a másik *A magyarokhoz* című verse, mely viszont az erkölcs fogytával való Rómát, a bukó világbirodalmat hívta érvül. Azt most nem fejtegetjük, mennyire HERDER jóslata jelenik meg a Róma bukását idéző nemzethalál-vízióban, mely az episztolában drámai erővel tér vissza. Valószínűleg a herderi jóslat keltette szorongás vettette papírra BERZSENYIvel e sorokat. Inkább azt hangsúlyoznánk, hogy Róma nem csupán példa, nem csupán érv

16. Az idézetek a 4. és a 257–258. lapon.

17. *Werbőczy és a felvilágosodás*. Szeged, 1941.

18. ANONYMUST JUHÁSZ László kiadásából idéztük: Budapest, 1932. 7. l. — BERZSENYI esetleg a SCHWANDTNERÉt lapozgatta: *Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac gemini...* I–III. Vindobonae, 1746–1748, esetleg későbbi kiadásokat.

BERZSENYI számára, de az örök tökéletesség példája, a történelmi szükségszerűség érve. Nemcsak római történetírói sugallták számára Róma történelmének igazoló, perdöntő, evidenciát jelentő eseményeit. Megtalálta MONTESQUIEU-nél is, az 1808-ban megjelent magyar kiadásban...¹⁹ „A Római polgárok nem adták magokat kereskedésre és mesterségekre, és csak rabszolgákhoz illő foglalatosságoknak tartották. Csak egynéhány szolgaságból felszabadított polgárok tartották meg azon mesterségeket, melyeket szolgákorokba úztek. Átaljába véve pedig a Hadi mesterségen kívül semmi mesterséget nem értettek, úgy mint amely fő hivatalokra és méltóságokra lehetett jutni. Ekképpen a katonai virtusokat megtartották, még akkor is, midőn minden egyéb virtusaik elenyésztek.” Berzsenyi szerint: „Más nép erős temérdekségben, Ezt a fekvés, amaz kereskedés Gazdaggá és hatalmassá teszi: De nekünk részünk mindezekben nincs...”

Más helyütt ezt olvashatta BERZSENYI MONTESQUIEU-nél: „A Rómaiak nem tsupán a hadi mesterség által tették magokat a világ Uraivá; hanem előre látások, böltseségek, állhatatosságok, hazaszeretetek és ditsóság szomjúságok által is. Minekutána ezen virtusok a Császárok alatt elszunnyadtak, megmaradt még a hadi mesterség, melynél fogva a tyrannus Fejedelmeknek gyengesége alatt is megtudták őrizni azt, amit elfoglaltak, de midőn a közönséges romlottság az Armadákön is elhatalmozott, semmi sem volt többé, ami őket az idegen népek hatalma ellen őrizhette volna.” Teljesen fölösleges a párhuzamos BERZSENYI-sorokat idéznünk, csak — ha BERZSENYI olvasta egyáltalában e könyvet, vagy ha hallott róla! — a költő megdöbbenését véljük érezni, hogy rokon gondolatokra bukkant. Lehet, hogy nem került a kezébe a francia bölcseleti könyve, csak hallott róla, esetleg KIS János szavain megszűrve érkezett el hozzá, akkor is érzékeljük az eszmék közelségét.

BERZSENYI episztolájának előzményei közül még egyet emelünk ki; meglepve tapasztaltuk, milyen mélyen gyökerezik BERZSENYI eszmevilága — nem egyszerűen a felvilágosodásban — a magyar felvilágosodásban. Költőnk, aki korai verseiben egyértelműen kapcsolódott a nemesi eszményekhez, hirdette, hogy a fölkelte magyar sereg különb, mint a HUNYADI kevély zászlai alá sorakozott csapat; vitézebb a Bécsset egykor ostromlókénál — egyszóval fenntartás nélkül lelkesedett a populus verbőczyanusért, keserű szavakkal kel ki most az idegenmajmolás, a WERBŐCZYNÉL megrekedtség, a jobbágynyúzás, az önelégültség, az önmagába zárkózottság, a lemaradás ellen, mely tulajdonságokban a magyar falusi nemességet állítja elének. Olyan vádak fordít a visszájára, melyek BARÓTI SZABÓ és GVADÁNYIÉK szájából is elhangzottak. Csakhogy míg BARÓTI SZABÓ és GVADÁNYI az omnis mutatio periculosa jelszava és eszméje nevében tagadták elsősorban a francia felvilágosodást s a belőle származó gondolatokat, idegenmajmolásnak tartva a korral haladást, a progresszív eszmék magyar talajba átültetésének mindennemű kísérletét, addig BERZSENYI a felületen tapadók ellen támad. Azért vádolja az idegenmajmolást, mert csupán külsőségeket vesz át, a tudományról hallani sem akar. Csak a Tempefői körképében kapott ily ironikus-kritikus ábrázolást a nemesség, mint BERZSENYI ábrázolásában. BERZSENYI antifeudális sorait a haladás eszméjébe vetett hit hatja át; indulatai mélyről fakadnak, saját környezete szűkkeblűségét, tunyaságát, elmaradottságát, műveletlenségét ostromozza.

19. MONTESQUIEU: *Elmélkedése a rómaiak nagyságának és elenyészésének okairól*. Pozsonyban és Pesten, 1808. 97. és 193. l.

Olyan erővel, mint LACZKOVICS János, ki MARTINOVICS Ignác: *Oratio ad proceres* című röpiratához írt jegyzeteiben gúnyolódik a nemesi életformán.²⁰ „...ezen nemes ember, ki a Leges Sodalitatis Marianae, Florilegium Forgátsianum, Officium Rákotzianumnak nyelve alatt való pergetéseivel a vért szomjúhozó, ördög-tül szült bűbájosságot magában, másban is bégyökereztetí, hogy a józan eszivel annál kevésbé élhessen; ki a ködöt párolgó Werbőczyt, pipafüstje között szomorún olvassa (...)”, „ki a kancsók között hangos torokkal a legjobb, bölcsőbb fejdelmeket szidalmazza, privilégiumjait, nemességit hányja-veti(...)”, „ki a közönséges jónak előmozdítására vagy ország terhinek hordozására semmit sem cselekszik”. S másutt: „gorombák s tudatlanok vagytok, kikkel a Werbőczyn kívül még egy okos szót sem lehet szólani; avagy ha már a tudományokat anynyira utáljátok, hogy ezeket teljességgel gyakorolni nem akarjátok, tehát dolgozatok...”

BERZSENYI kit vádol? A „cravátos emberkét”, ki „nem kedveli (...) a tudományokat”, ki „nem becsüli (...) nyelvét és nemzetét”, kivel csak WERBŐCZY-ről lehet beszélni. „Kincsét” elkótyavetyéli külföldi szélhámosoknak (mint Döbrögi uram tenné, ki Lúdas Matyinak azért hisz először, mivel *olasz* ács képiben jelenik meg előtte!). Agyában csak „kártya, bor, pagát, szeles dagály”.

Nem valószínű, hogy BERZSENYI ismerte volna LACZKOVICS sorait. Már azok is a korszellemet fejezték ki, benne élt a levegőben e vád a főrangúak, a nemesi társadalom felsőbb rétegei ellen. BERZSENYIhez is eljutott a *gondolat*. Ha a magyar jakobinusok mozgalmát föl is számolták, a túlélő résztvevők lényegében nem tagadták meg az eszméket, melyekért súlyos büntetés lett osztályrészük. KAZINCZYNak és VERSEGHYnek költői, bölcséleti művei tovább hirdetik a fejlődés-gondolat igazát, akár HERDER-ből, akár máshonnan adaptálva, a magyar viszonyokkal szembesítik, alkalmazzák a felvilágosodás néhány alapvető ideáját. Ebben a gondolkörben a nemesi világ tagadása is bennefoglaltaik, a főrangúak jórészének nemzetietlensége, a „napkeleti fejek” makacs elzárkózása elleni vád is. BERZSENYI-t megéri a fejlődésnek, a haladásnak távlatokat nyitó gondolata, s e távlatok fényében világosodik meg benne: csak azok a népek győzik egymással, az idővel a versenyt, akik az „ész szövétnekét gyújtó Minervá”-ra „s annak minden munkás tolmácsai”-ra hallgatnak, akiket az ész, az erkölcs, a szorgalom vezet. A nemesi életforma, melyet — még 1797-ben — maga BERZSENYI is egyedül üdvöztetőnek tartott, a közben megismert herderi jóslat, felvilágosult gondolkör, a haladás távlata felől tekintve, nemzethalálba taszíthat. A nemesi hibák (ezek egy részét már VERSEGHY Ferenc is szóvá tette 1790-ben: „A kalmárságnak nem akarván látni divatját, A magyar, önképpen, durva veszélybe siet...”)²¹ ostromozása úgy válik teljessé, hogy előbb ironikusan, majd elégikus merengéssel festi meg a nemzethalál képét. A győztes népek pálmáit bámuló magyar majd hiába hallja már a haldokló hatyú dalát, a magyar nyelv enyészését.

BERZSENYI ihlető példái között a felvilágosodás különböző árnyalatát képviselő gondolkodóit leltük föl, s mindjárt azt is hozzá kell tennünk, hogy BERZSENYI semmit nem szolgamód vesz át, ekkor még kialakulatlan, de körvonalaiban már sejthető, későbbi episztoláiban teljes művészi vértetében megjelenő koncepciójának rendeli alá a máshol olvasott-hallott, esetleg megérzett eszméket.

20. Idézi: *A magyar jakobinusok, Iratok, levelek, naplók*. Szerk. és a bev. tanulmányt írta: BENDA Kálmán. Bp. 1957. 48—52. l.

Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy egyes kifejezéseiben kedvelt auktorainak egy-egy közhelye kél új életre, hirtelen élénk tűnik egy olyan sor, mely a klasszikus élményből való. „Te nagy fényű barátom s nagy díszem” — szólítja meg BERZSENYI KAZINCZYT. „Dulce decus meum” — ír HORATIUS MARCENAS-ról (I. 1.). „Rebus angustis animosus atque Fortis appare” — intette a római költő barátját, s talán ez a sor ködlött föl BERZSENYINEK, mikor KAZINCZYHOZ fordult: „Szólj és ne csüggedj a jók pályáján!” (II. 10.)

Ezek a klasszikus reminiscenciák szinte észrevétlen épülnek bele a BERZSENYI-episztolába, nem gyöngítik a fölvilágosodás eszméitől vezérelt gondolatmenetet. A közromlást idéző helyeket is visszavezethetjük HORATIUS-ra (III. 6. és 16. epodus), de ebben az esetben inkább MONTESQUIEU-re, GIBBON-ra hivatkozunk, az erkölcs meghatározó voltának elemzésekor pedig SHAFESBURY-re. Hogy ezek az egymással egyáltalában nem teljesen harmonizáló gondolkodók egyetlen episztolában éreztették hatásukat, annak BERZSENYI sorsa is okozója. A soproni iskolában igen felületes műveltséget szerzett költőnk, bár kölcsönzött könyveket, valószínűleg WIETÓRISZ Jónathán könyvtárából is eljutott hozzá egy-két könyv,²¹ kezdeti versei mégsem árulnak el különösebb műveltséget, még csak a felvilágosult eszmék iránti fogékonyságot sem. Kis János, majd még inkább KAZINCZY barátsága ébresztette rá műveltsége hiányaira; Széphalom (és Keszthely!) példája világosította meg számára egy másik, csábító, nem külsőségekre alapozott életvitel lehetőségét. A nagybirtokos FESTETICS és a birtokos KAZINCZY Ferenc — BERZSENYI számára — a jövődó korok polgárát testesítette meg. Kis Jánoson keresztül ismerte meg KAZINCZYT, s leveleiből érezhető: milyen lelki megrendülést okozott neki ez az ismeretség. „Igéresem, hogy mindazon időm, melyet magamtól, feleimtől, szorosabb függezeteimtől elragadhatok, a tudományoké, hazámé” — írja első KAZINCZYHOZ küldött levelében.²² Ugyanott szól arról, hogy tehetségét ki akarja fejteni, megnemesíteni és magasítani. Második levelében józan eszére hivatkozva, állítja, hogy soha előítélet foglya nem volt. A leveleket tovább olvasva, mélyen érző, indulatait fokról fokra elárló nemes tárulkozik föl előttünk. „Culturát kellene tehát kívánni, nem új constitutiót” — írja BERZSENYICZYVEL vitakozva. E kultúra kívánása nem választja el a nemesi nacionalizmustól, a magyar nemesség magahittségétől. Önmagát ironizálva ír rövid időn belül: „Én akkor úgy szóltam Hozzád, mint borzas bajszú magyar, de azolta sokat elnyírtam bajszomból”. De KAZINCZY finomkodását is gúnyolja már: „Mit gondolsz, nem kell-e egészen lenyírnom?” 1810. február 26-án már ő tesz megjegyzéseket KAZINCZY poétai levelére, ám félve magyarázkodik: „Ez nem tudós critica: hanem csupán az én ízlésemnek mesterségtelen tapogatása.” BERZSENYI érzi műveltségbeli hátrányait, furcsa pesti viselkedésének is talán ez az oka. De oly erővel érzi e hátrányokat, oly igyekezettel próbál KAZINCZY világába emelkedni, hogy ennek a törekvésnek költői eredményeit az episztolákban feltétlenül látnunk kell. Az episztolák ebből a törekvésből fakadtak, a mohó tudnivalóságból, az önmaga megnemesítésének küzdelméből, a megújulás átérzéséből. Ha a magyar költőnek — a magyar fejlődés ismert késései miatt — a felvilágosodás különböző fázisait egyetlen életműben kellett megvalósítania, lírává sűrűsítienie, ha korszerű és nagy költészetet akart teremteni, akkor ez fokozottan áll BER-

21. SÓLYOM Jenő: *A Soproni Magyar Társaság könyvtára és Berzsenyi Dániel.* = IT, 1962. 493—500. l.

22. A 4. sz. jegyzetben id. kiadás.

ZSENYIRE, aki még költészetünk általános készségén belül is mélyen elmaradt az európai gondolati költészet *eszméi* intenzitása mögött. Ezért habzsolta a legkülönbébb olvasmányokat, ezért igyekezett KIS Jánostól, KAZINCZYTól, a pestiektől, olvasmányából, a hallottakból, a látottakból elsajátítania mindazt, amiről úgy érezte, szükséges lehet számára. Fölös pompájában ezért igyekezett belezsúfolnia ebbe az első episztolába a nemzeti fejlődés, a kulturális előrehaladás, az erkölcsi romlás, a barátság, a nemzetnevelés gondolatait. Ez az episztola válasz egy fegyvelmezett, az elragadtatástól magát óvó, határozott célkitűzésekkel rendelkező költőnek. De a válasz nagyon is elragadtatott hangú, távlatokat érzető — és némileg határozatlan célkitűzésű. Ha Kazinczy saját értelmezésű klasszicizmusa felé akarta vonni BERZSENYIT, úgy BERZSENYI szüntelen kibújt e klasszicizmus korláta közül, s versei, episztolái *egyes részleteiben* a romantikát előlegező hangokat hallatott. Maga ugyan azt állítja, hogy az episztola nem annyira KAZINCZYHOZ szól, mint inkább a „cravátos”-okhoz, használni és tanítani akar (de episztolájában a didakszist a szerkezet gyöngébb volta nem engedi érvényre jutni!). Végezetül pedig azt mondja BERZSENYI: „ezentúl igen sokat fogok írni, még pedig oly rendetlenül és átabotába, mint egy lircus és oly szabadon, mint egy beszélő tanuló gyermek, aki mindent kipetyeg, ami a szívében van.”²³ Ez a mindent kimondás jellemzi ezt az episztolát, s úgy hisszük, hogy már csak KAZINCZY kedvéért teszi hozzá: nem felejtí, hogy tanítójával és vezetőjével beszél.

Az episztolát tehát a felvilágosodás különböző korszakaiban élt alkotók gondolataiból, illetve gondolatföredékeiből eredeteltettük. Pontosabban fogalmazva, ennek az episztolának keletkezési idejére érett meg BERZSENYIben a KAZINCZYTól, KISTól és másoktól olvasott-hallott eszme annyira, hogy sajátjaként vallhassa, illetve, hozzá tudja adni azt, ami az övé, a klasszikusoktól leszűrt morális tanulságot. Az erkölcsi problematika egyként foglalkoztatta BARCSAYT, a deákokat, DAYKÁT, de ennyire egyik sem állította világképe középpontjába, csak BERZSENYI fogalmazta meg ilyen egyértelműen: „Az erkölcs-alkotó teremtet nép...”

Az episztola forrásait keresve azért próbáltuk bemutatni BERZSENYI lehetséges példaadóit, hogy ezáltal tisztábban követhessük a költő szándékát, közelebb jussunk a vers világához. BERZSENYI nemcsak ódáiban, episztoláiban is *lírikus*, legsúlyosabb gondolatait is képes beszéddel közli, megeleveníti. Állandóan hasonlít; hol az antik világból veszi hasonlatai, metaforái tárgyát, hol a mindennapi életből. Ritkán marad *jelző* nélkül az, amit ki akar emelni. A jelző nála nyomatékosít, hangsúlyoz, ugyanakkor kissé el is vonatkoztat, magasabb régiókba emel. Ha például a nagyság példájáról szól, nem mulasztja el „dicső” jelzővel illetni a példát, s ebben a jelzős szerkezetben (*dicső példa*) az ünnepélyességen és magasztosságon túl az örökérvényűségbe emelés szándéka is tükröződik, annál is inkább, mert néhány sorral alább SOKRATES és FLACCUS *példáját* említi. Másutt, ha a vakság korcsairól elmélkedik, ismét ott a jelző: a vakság *romlott* korcsai (pedig a korcsban benne van a romlottság, ebben a szövegösszefüggésben: elpuhultság), s a jelző egyszerre idézi HORATIUS-t, s utal előre VÖRÖSMARTYIG. Nem azonos A magyarokhoz első változatainak szűklátókörű világával; itt a felvilágosodás hitében megerősödött költő igaza ad hitelt a jelzőnek. Ugyanígy a boldonság *hítvány* bábjai kifejezésben a hítvány nem egyszerűen az üres lelkű ide-

genmajmolók, a cravátos emberkéik lényegét érzékelteti; jelzője ismét nem pusztán kiemelő-hangsúlyozó jellegű; a jelző előkészíti a következő sorokat, melyekben a gúny tárgyát eleveníti meg: a cravátos emberkét; a kicsinyítőképzős főnév előre sejlík a jelzőből.

Ez a jelződús kifejezőmód nemcsak ennek az episztolának, az ódáknak is sajátja (*Wesselényi hamvaihoz: szent porodon, bús cyprusággal, tarka párák, mennyei tüneményt stb. A magyarokhoz: hajdan erős magyar, bosszús egeknek, nyomorult hazádon, vak tüzedben stb.*). Nem szokatlan jelzőket illeszt önmagukban is expresszív névszói elé, hanem olyanokat, melyeket esetleg a deákosoknál is olvashatott; mintha tudatosan kapcsolódna egy hagyományhoz, melyet pedig költészetében átértékel, olykor ellenkező előjelűvé formál. Ez egyben arra is figyelmeztet, hogy BERZSENYI jelzői nem szokatlanságukkal tűnnek föl, nem önmagukban ragyognak, hanem előkészítő funkcióval rendelkeznek, mintegy a költemény épületének kötőanyagául szolgálnak.

A jelzők mellett a mondanivalót kibontó képek jutnak nagy jelentőséghez. BERZSENYI nem elégszik meg avval, hogy megfogalmazza gondolatát (épp mert használni és tanítani akart), szemléletes képpel szerzi meg. Például: a negyedik szakaszban a „más nép” gazdagságát és hatalmasságát állítja szembe a magyarral, a „csékély” néppel. Míg más népet a fekvés és a kereskedés tehet gazdaggá-hatalmassá, a magyart az ész s az erkölcs. Ezután jön a kép, mely BERZSENYI fejtegetését kiteljesíti: „Csak úgy állhat meg a mi kis testünk, Ha az lélekkel s erővel teljes”. Az emberi testtel azonosított nemzet közvetlenül láthatóvá válik, a mondanivaló emberi vonásokat kap. A 8. szakaszban a kezdő tőmondat adja meg az alaphangot: Az ész minden! Ez készíti elő BERZSENYI mondanivalóját: a népek azon igyekeznek, hogy saját nyelvükkel hatolhassanak a tudomány titkai közé, míg a magyar „szunnyad mély rögzésben”. Már ez a kép is láttatóan ábrázolja elmaradottságunkat. Ám BERZSENYI továbbviszi mondandóját: a népek versenyét látomásosan elveníti meg, a szent Olympiát idézi (az olympiai játékok versenyét egyben!), melyen a magyarra csupán a győzők pálmáinak bámulása vár. A „sport”-jelkép által tetőződik be a szakasz, s kisebb kitérő után a nemzet-halál megdöbbenő látomásában tér vissza a gondolat: Áon forrási közt zengi el szelíd szózatát a haldokló hattyú.

A költemény egészének sajátosságát *monológ*-jellegében látjuk. Mintha egy izgalmas színmű csúcspontján törne ki az egyik szereplő. Monológyszerűvé teszi, hogy a költő nem hideg megfigyelőként, hanem szenvedélyes résztvevőként van jelen az episztolában; KAZINCZY Ferenc WESSELÉNYIEKRŐL írott verse csupán ürügy a megszólalásra, ürügy a megszólításra. Vajon csak KAZINCZYt szólítja meg a költő? Csak az ő lelkehez illő tárgy a nép erkölcsé? Az egyes szám 2. személy után hamarosan rátér a többes szám első személyre, saját kifejezéseinek idézése (spártai lélek, régi jámbor erkölcs, népi bélyeg) önbírálat, néhány év előtti világképének izgatott tagadása. S a kérdő mondatok... Kik kérdez ez a többes szám első személyű állítmánnyal kifejezett kérdő mondat? Csak KAZINCZYt? Csak önmagát? Idézzük csak föl: használni és tanítani akar! Episztolájában nyilván tágabb olvasóközönségre gondol, magányosságában e monológgal könnyít kétségein. A birtokos nemes BERZSENYI önbírálata érződik a feudális életforma keserű-gúnyos leírásában, saját életformáját és életvitelét is bírálja, s ha pillanatra is, de megjelenik a jobbágsors ábrázolása is. S míg bírálata jórészt a nemzetietlenné vált főnemességet illeti, egy-egy elejtett mondatából érezzük, hogy nemcsak a

főnemesség ellen emeli föl szavát. WERBÓCZY nem épp a főnemesség forgatta, a hazának a közép- és a kismemesség sem sokat ajándékozott; az elmaradottság rajza pedig nem elsősorban a főnemességre illik, kiket inkább a nemzetietlenség bűnében (Kincset... részént... külföldön költi el) érzünk elmarasztalhatónak. A monológszerűsége utal az egyes szakaszok egy töből fakadtsága, gondolategysége. Szinte minden szakasz új gondolatot kezd meg, melyet le is zár. Ugyanakkor a gondolatok a későbbiekben visszatérnek; a KAZINCZY köszöntő első szakaszt a második csupán kiegészíti, s előkészíti az erkölcsi problematika szélesebb körű fölvetését. A harmadik szakaszban az erkölcsi problematika bontakozik ki, ekkor még inkább általánosságban; míg a negyedik szakaszban konkrétabbá téve, a magyarságra vonatkoztatva. Az ötödik szakasz ismét az erkölcsi problematika jegyében áll, s ha lehet, személyekhez címzetten, a nemesi Magyarországot találja vétkesnek a fényűzés, az erkölcstelenség és a nemzetietlenség bűnében. Hirtelen tér rá — 6. szakasz — a CSOKONAIra emlékeztető tételre: „A míveletlen föld csak gazt terem”; hogy Keszthely és Cenk bölcs nagyjainak példájával az ellentétet is bemutathassa. SZÉCHÉNYI Ferenc és FESTETICS György dicsőítése az országépítés dicsőítése. S a 7. szakaszban ismét kissé váratlanul, mintegy a harmadik szakaszban megpendített gondolatot kibontva szól az ész hatalmáról, a tudás nemzeti hasznáról s a népek versenyéről. S míg a hatodik szakaszban *pozitív példákat* idézett, a nyolcadik szakaszban „gazdagjaink” *negatív példáit* emlegeti, hogy annál biztosabb kézzel vezethessen a nemzethalál gondolatához; a nemzet-haláléhoz, melyet csak magunknak köszönhetünk. Az utolsó szakaszban (melynek erőteljes indítása: De félre mindezzel!, ismét a monológformát igazolja!), a költő vívódását árulja el: „Mit vívjak én, a csekély, az ár ellen, Az én szavam ki nem hat völgyemből S a dúsokhoz fel nem lövelkedik.” Ismét megjelenik KAZINCZY, kiről csak az első és a második szakaszban volt szó, szólni buzdítja, a veszélyek leküzdésének jutalmával kecssegteti. Leszáll arról a magaslatról, ahova az utolsó szakasz első részében eljutott, az antik példák után KAZINCZY sorsának fordulóit idézi, s a befejezés kissé váratlanul és logikátlanul ezen az alacsonyabb szinten ér. Vajon csak azért halkul el a költő hangja, mert maga sem érezte a közeli megoldás lehetőségét? Vagy épp e látszólagos befejezetlenségével akart tudatosan leszállni az ódai magaslatról? Csak találgathatunk: egy bizonyos, későbbi episztolának vonalvezetése biztosabb, egyenesebb. Nem ejti el gondolatait, hanem végigviszi; személyhez szólóbb, s bár bölcséletileg kidolgozottabb, egyértelműbb, mégis közvetlenebb, kevésbé ódai. Ez az episztola valószínűleg A magyarokhoz végső változatának gondolatkörében készült, erre utalnak az antik és a mitológiai vonatkozások is, valamint a már HORVÁTH János által megfigyelt megfelelések.

Amit viszont BERZSENYI érdeméül tudunk: költői hangjának sokfélesége. Igaz, nem elégít ki a személyes vonatkozásokat illetőleg, BERZSENYI ódához szokott hangja meg-megbicsaklik, mikor a közvetlenség stílusát próbálja. De fel-forrósodik ez a hang, hogy az erkölcsi problematikára tér rá; horatiusi tűzzel festi a fényűzés és a bujálkodás következményeit; sziporkázik, mikor a cravátos emberkékről szól; maró gúny süvölt sorai közül, majd izzó haraggal említi a nemesség tudatlanságát, elmaradottságát. Áhítattal idézi meg Keszthely és Cenk nagyjait, s keserűség tölti el, hogy a népek versenyében lemaradt magyarságról beszél. Ez a sokféleség, sokhúrúság, mintegy a színpadi beszéd hatására törekvő meglevenítés kölcsönöz erőt és szépséget az episztolának. Ám ez a sokféleség, sokhúrúság egyben az episztola szerkezetére fonáknak hat vissza, az egységes vo-

nalvezetéstől fosztja meg; nem engedi az alapgondolatok kifejtését. Az episztola keletkezését úgy is elképzelhetjük, mint a BERZSENYIben gomolygó indulatok, föl nem dolgozott olvasmányemlékek, újonnan megismert eszmék káotikus lecsapódását, mely szétfeszítette az ódák szabályozta keretet, s tagolatlanul tört elő; melyet elsősorban az fegyelmezett, hogy a széphalmi mesternek szólt. Talán azért is címezte, intézte az episztolát KAZINCZYhoz költőnk, hogy önmagát fegyelmezze, hiszen zavart és rendetlen művel nem mert volna a mester elé állni. Az önmagával való küzdelem költői dokumentuma e vers, ezért érezzük bármely episztolánál inkább monológnak. Emlékezzünk: BERZSENYI lírikus voltával menti magát. Ebben a versben is lírikus maradt, különösen egyes részleteiben, de a vers egészenek oly kevésbé megkomponáltságában is. Későbbi episztoláiban fesszebben szerkeszt, kevésbé tárja föl érzéseit, annál inkább fejti ki gondolatait. Elemzett versünk is episztola, lírai jellegű, érzelmekkel (túl)telített. Későbbi episztoláiban nem az érzelmek valódisága teremti meg a költői hitelességet, hanem a gondolatok igazsága és mélysége. Itt még nemegyszer indulatok (nemes, mélyről fakadó, igaz indulatok) helyettesítik az érveket, el-elejt egy gondolatot, mert még magában sem tisztázta annak távlatait; majd visszatér rá, de más oldalról közelíti meg.

BERZSENYI tudta magáról, hogy nem poeta doctus. Sosem vált azzá, ha ízlése tisztult, műveltsége, főleg esztétikai tudása jelentősen gyarapodott is. Mégis, nagy hatású gondolati költészetet alkotott. E törekvésében számottevő lépés ez a KAZINCZY Ferenchez intézett episztola. Ezért kell a jövőben is fokozott gonddal beállítanunk BERZSENYI költészetének fejlődésvonalába, sőt, a magyar líra történetében is előkelőbb helyet kell biztosítanunk számára. A népek versenyében való lemaradás gondolata ugyanilyen módon (ha klasszikus-mitológiai utalások nélkül) készteti KÖLCSEYt és ADYt a *Zrínyi második éneke*, illetve *Az idő rostáján* megfogalmazására; a megromlott erkölcsök kárhoztatása VÖRÖSMARTY zsengeiben tér vissza (*A korcsokhoz*), a nemzethalál víziója VÖRÖSMARTY: *Szózatában* kapja meg végérvényes megfogalmazását. S a költészetben túl: SZÉCHENYI István műveiben számtalanszor lelünk rá BERZSENYI ihlető példájára: nem csupán a megnevezett BERZSENYI-idézetekben. „Elégge meg nem becsülhető szerencse, hogy a Mindenható oly században engedett élnünk, melyben nem korlátlan bátorság s felhevült képzelet, vagy testi erő, hanem csak polgári erény s felvilágosított emberi elme tesz a nemzetek tartós sarkalatját” — írja SZÉCHENYI István a *Hűtelben*, miután *A magyarokhoz* című versből idéz. „Igaz, hogy sok annyi káposzta, juhászbunda s pipaszagot s több effélét kevert nemzeti szellemünkbe, hogy a gyengébb rész egy ideig szinte szégyellé a magyarságot, s jobb ízlésűnek s pallérozottabbnak tartá magát, ha külföldieskedett” — fejti ki másutt a „legnagyobb magyar”, s mintha BERZSENYI szavait visszhangozná, egyszerre igenelve s védekezve. „Az ész erő, s így az ész boldogság” — mondja egy helyen. „Az ész minden s ebből foly minden jó. Nincs enélkül virtus, sem semmi boldogság” — felelünk rá BERZSENYIvel.

Ismét csak annyit állítunk: lehet, hogy SZÉCHENYI olvasta BERZSENYINEK ezt az episztoláját. HORVÁTH Károly világított rá arra,²⁴ hogy SZÉCHENYI tulajdonképpen félreértette BERZSENYI-t, csak azt és annyit használt föl verseiből, amennyire szüksége volt. „A tiszta erkölcsről, polgárerényről szóló Berzsenyi-

24. *Széchenyi és a magyar romantika.* = ITK. 1961. 6. 1.

tanítás annál jobban egyezik programjával.” Ez az episztola valahogy kiesett a SZÉCHENYI és az irodalom viszonyát kutatók érdeklődési köréből. Lehet, hogy azért, mert BERZSENYI e költői levélben megfogalmazott eszméit másutt még pregnánsabban, még élesebben hirdette meg? Mindenesetre tény, hogy e vers gondolatvilága átment a köztudatba, SZÉCHENYI enélkül is rátalált azokra az irodalmi fogózkodókra, melyek a *Hitelt* könyvvé formálni segítették.

BERZSENYINEK e túlon túl vázlatosan fogalmazott „utókora” is hozzátartozik verse világához, annak jelentőségét visszafelé is megemeli. Egy út első állomásként értékeltük ezt az episztolát; az ódáktól a levelekig átvezető ösvény közbeszó tisztaságként láthatjuk, hol tisztán csillannak föl a gondolatok, melyek később még mélyebb indokolással, szűkszavúbb, ám alaposabb kifejtéssel kerülnek az olvasók elé.

Nem adtuk a vers teljes elemzését, melyhez a verselés vizsgálatát, valamint az egyes képek teljes motívumrokonságát kellene mellékelnünk. Szándékunk inkább BERZSENYI világának, költői sorsfordulója egyik fontos — s eddig nem eléggé vizsgált — pontjának földerítése volt, melyet a lehetséges források fölku-
tatásával, a vers néhány jellegzetességének elemzésével véltünk megoldani. Az episztola alatt ez az évszám található: 1809. december 31. Igaz ugyan, hogy a vers hosszabb elmélkedés után született meg, de az év utolsó napján került postára, ekkor indult el Széphalom felé, melynek eszmei indítását kár lenne vitatnunk. Az újesztendő hozta meg A magyarokhoz végleges szövegét; s ebben a véglegességben benne van e megszenvedett episztola is.²⁵

Die erste poetische Epistel von Dániel Berzsenyi

I. FRIED

Unser Aufsatz beschäftigt sich mit einem in der Fachliteratur vernachlässigten Werk von Dániel BERZSENYI, dem bedeutendsten Dichter des ungarischen Neoklassizismus. Unser Ziel ist die Änderung in Kunstgattung, Thematik und Stimme zu beobachten, die BERZSENYI um 1809 kennzeichnete. Bis zu dieser Zeit schrieb er überwiegend Oden und diese in antiker Form geschriebenen Gedichte spiegelten noch die Lebensform und Lebensauffassung des Adels. Der Ton der Epistel ist unmittelbarer, weniger verallgemeinernd, und mehr an konkrete Probleme ihrer Zeit angeschlossen. Die erste Epistel an Ferenc KAZINCZY untersucht folgende Frage: Wie fügen sich die ungarischen Bestrebungen in den grossen Wettlauf der europäischen Völker ein. Aber auch die Krise der Lebensform von den Adeligen beschäftigte BERZSENYI; er sprach auch von den Vorteilen von den mehr humanisierten-urbanisierten Lebensführung. Die Orientierung von BERZSENYI ist durch seine Quellen bestimmt: es waren hauptsächlich die Theoretiker der Aufklärung. Mehrere Werke von SHAFTESBURY kannte er, zu den Abschnitten über den Untergang der Römer konnte er die Bücher von MONTESQUIEU und GIBBON gebraucht haben. Auch von der lateinischen Poesie in Ungarn im 18. Jahrhundert schöpfte er gleichzeitig.

Die Nachgeschichte der Epistel von BERZSENYI ist nicht weniger interessant. Sie wirkte auf die grossen Politiker und Dichter der ungarischen Romantik, István SZÉCHENYI und Mihály VÖRÖSMARTY haben in ihr Lebenswerk die Gedanken von BERZSENYI eingebaut. Mit einigen seiner Gedanken treffen wir uns noch im 20. Jahrhundert in der Poesie von Endre Ady.

25. Szörényi László figyelmeztetett, hogy a Berzsenyi-episztolák szerkezeti fölépítésének mintái lehettek a Horatius-episztolák is. E kérdésről: FRAENKEL Eduard: HORAZ. Darmstadt, 1974.

„Nem kapzsiság, nem erőm túlbecsülése...”

(Vajda János politikai néplapjáról, a Csatárról)

MIKLÓSSY JÁNOS

Az Októberi Diploma kibocsátását követő relatív szervezkedési és sajtószabadság a politizáló kedvnek válik növelőjévé. Korábban, Bach letűnt évtizedében, a politikusok, közéleti emberek is az irodalom terén próbáltak szerencsét, megtámadott nemzeti létünk utolsó mentsvárát, a cselekvés egyetlen szabadon hagyott útját vélvén benne. Most (1860–61-ben) az elmondottak fonákját szemlélhetjük. Mind több író-költő kapcsolódik be megélénkülő belpolitikai életünkbe. KAZINCZY Gábor, MADÁCH Imrét és JÓKAIT országgyűlési követévé választják, utóbbi a TISZA Kálmán köré csoportosultak nézeteit képviselő *Magyar Sajtó* irányítását is kezébe veszi. KEMÉNY Zsigmond energiái tetemes részét a Deák-párti *Pesti Napló* szerkesztésére fordítja, SÁROSI Gyula a TELEKI László nyomdokán indul *Trombita* „lapvezére” lesz, VAJDA János *Csatár* címen indít hetenként kétszer megjelenő „politikai és ismeretterjesztő néplapot”, és még hosszabban sorolhatnánk a politikai lapok főmunkatársává, segédszerkesztőjévé vált literátorok neveit.

Magukon viselik a változó idők jegyét politikai orgánumaink is. Szinte teljesen eltűnik hasábjairól a Bach-korszak idején gazdagon virágzó, színvonalas termést hozó szépirodalmi, szaktudományi tematika, elveszítik irodalmi, kritikai életünkre gyakorolt hatásukat; a politika lesz úrrá mindenek felett. Az említett témakörök — s ebben feltétlenül az előbbinél egészségesebb sajtóviszonyok kibontakozását kell látnunk — a művelésükre létrehívott folyóiratok lapjaira húzódnak vissza. Ilyen körülmények között jelenik meg 1861. ápr. 4-én először a *Csatár*. A keletkezéséről szóló sajtóhíradások, indulását hónapokkal megelőzik. Elsőként ARANY lapja, a *Szépirodalmi Figyelő* ír VAJDA szándékáról — sajátos módon: „Vajda János, mint értesültünk, engedélyt nyert 'Csatár' című politikai és szépirodalmi lapra, mely főleg a női közönség igényeit tartaná szem előtt. A gondolatot a mostani politicával saturált levegőben practicusnak tartjuk, sikere a kivítettől függ.”¹

„Politikai és divatlap — morfondírozik a *Pesti Hírnök* „ujdondásza” — (ezt a két tárgyat még eddig egy szerkesztő sem igen kötötte össze) (...) A nők különben is *politikusok* nem csoda tehát, ha számukra politikai lap is készül.”²

1. 1860. 7. sz.

2. 1861. márc. 9., 57. sz. Vegyes hírek.

A félreértést — amely ellen VAJDA sohasem tiltakozott — végül a *Magyarország* tisztázza: „Mint illető helyről értesülünk, a Vajda János által szerkesztendő 'Csatár' című népszerű politikai hírlap a női közönség igényeit sem fogja szem elől téveszteni, s a szépirodalom és bírálat körében is szándékszik csatározni, azonban divatközleményekre nem terjeszkedik, és figyelmét főleg a bel- és külpolitikai események önállólag felfogott, velős és élvezhető tárgyalására fogja fordítani. Kíváncsian várjuk erőteljes eszmemenetű és velőstollú írónk érdekes vállalatát.”³

A VAJDA szerkesztette lap programjából és első megjelent számaiból két dolog olvasható ki félre nem érthetően: a *Csatár* „politikai és ismeretterjesztő néplap” s mint ilyen, elsősorban „a nemzetnek honszeretben leggazdagabb osztályához, a szegényebb középrendhez” kíván szólni; eszmei alapja pedig a liberálisizmus, mert „ez szeresheti meg számunkra Európa rokonszenvét, mely nélkül nemhogya mi, de hatalmasabb és már önálló népek sem boldogulhatnak.”⁴

A szegényebb középrend, „az iparos, munkás, üzér, szóval az úgynevezett, s mindent magában foglaló polgári osztály”⁵ sorsát, művelődését, előrehaladását VAJDA pályája kezdete óta szíven viseli. A néplap, a népnek szánt orgánumok szerkesztésének problémái pedig állandóan visszatérő gondjai a forradalom utáni évtized publicisztikájának.⁶

A néplap szerkesztésének kérdései, a néphez szólás színvonala és határai régtől foglalkoztatták a publicista VAJDÁT is, aki — vérbeli liberálisához illően — szinte földöntúli hatalmat tulajdonított a sajtónak.

Már mint a *Magyar Sajtó* újdonság-rovatvezetője az 1855 novemberében megújuló *Budapesti Vízhang* ajánlásának ürügyén kifejti nézeteit a néplapok jelentőségét illetően: „Mi e vállalat pártolását tiszta meggyőződésből ajánljuk. A magyar nép minden, de különösen közép- és alsó osztályának, mert ily irányú s tartalmú közlöny az, mit a szellemi téren még fejletlen népünkre nézve legszükségesebbnek, legelsőnek tartunk, melynek az anyagi és szellemi előrehaladás minden ágára nézve megmérhetetlen üdvös befolyása. Mi e közlönyben a valódi népirodalom alapkövét, kezdetét látjuk, mi ha azelőtt egy évtizeddel megtörténik, már eddig a magyar olvasóközönség száma legalábbis háromszorozva lenne. Mert ilyenemű jól kezelt néplap teremti olvasóközönségét úgy a tudományos, mint szépirodalmi munkáknak, ez ébreszti a nagy alvó tömeget a belső önképzés szükségének öntudatára, a sajtó nagyszerű rendeltetésének felfogására.”⁷

Az 1856-ban megjelent KEMÉNY—CSENGERY-féle *Magyar Nép Könyvéről* szólva az arányt, színvonalat és összeállítást véli, a célt tekintve eltúlozottnak. „Igen tisztes, becses, tartalmas füzet” — állapítja meg — de: „ők e folyóiratot 'népkönyvnek' címezik, tehát hinni tartozunk, hogy a nép számára akarják szerkeszteni, mely név alatt a legelső osztályt értik. Ha e népnek, mely alig tud valamit a kunyhója körén kívül eső rengeteg sokaságú, nagyobb érdekű, tudni szükséges dolgokról, ha e népnek (...) a kávéról, nyolc nagy lapon értekezünk (...) vajjon mennyit kell akkor olvasni annak a népnek, hogy példának okáért

3. 1861. márc. 13., 60. sz. Újdonságok.

4. *Szabadelvűség. Csatár* (a továbbiakban: *Cs*) 1861. ápr. 14., 4. sz.

5. *Vajda János Összes művei* 6. k. *Politikai röpiratok*. Sajtó alá rend.: MIKLÓSSY János. Bp. 1970, 39. l. (a továbbiakban: VKrK).

6. Vö. MIKLÓSSY János: *Organum a nagyközönségért*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972. Bp. 1975, 329-342. l.

7. *Magyar Sajtó*. 1855. 136. sz. Budapesti újdonságok.

a történet, földírás, természettan stb. hasznos és ítélet-képző tudományokból is tudjon valamit? Mi nem vagyunk képesek a választást és az arányt helyesnek találni. (...)."⁸

A *Magyar Nép Könyve* igényes témaválasztásaival, színvonalas közleményeivel a művelt magyar olvasóközönséghez szól elsősorban. VAJDA megjegyzésében tehát sok igazság rejlik. S egyszersmind utal arra is, hogy a *Csatár* szerkesztője a nép fogalmán mást ért, mint az ötvenes években a nemzeti egység koncepciója illúzióján keletkezett „néplapok” jórésze, jelesül a *Vasárnapi Újság* vagy a *Magyar Nép Könyve*.

„Lapunkat — írja a *Vasárnapi Újság* célkitűzését ismertető JÓKAI — néplapnak neveztük, s mint értelmezte a „nép” fogalmat közönségünk, azt olvasóink lajstroma legjobban magyarázza, hol hazánk első grófi neveinek méltóságos címei mellett láthatók a becsületes mesteremberek, s az egyszerű földművelők nevei. Előttünk a „magyar nép” neve összetartó kapocs, nem pedig választófal a különböző társadalmi osztályokra nézve”.⁹

VAJDA — láthattuk — a „szegényebb középrendnek” szánta lapját, miként 1848-ban TÁNCSICS is a „kétkeziéknek”, parasztoknak, munkásoknak, céhlegényeknek szerkesztette elsősorban a *Munkások Újságát*. Nép alatt — plebejus gondolkodásukból következően — mindketten a „kevésbé tanult sokaságot” értették, hasonlóan PETŐFIHEZ vagy ARANYHOZ. Nép és nemzet fogalma először az önkényuralom éveiben mosódik egybe, az 1848-ban kimondott polgári jogegyenlőség következményeként, az elnyomó osztrák hatalommal szemben bontakozó nemzeti egységfront érveitől is támoogatva. A nemzeti egység gondolatának Bach-korszak elején kreált koncepciója az 1857-es gazdasági válság idején zátonyra fut. A mind sürgetőbben jelentkező reális igények mellett most már ennek okából sem számít egységbontó törekvésnek pusztán a „kétkeziékhez” szólni. Az Októberi Diploma megjelenté pedig az anathemizált politikai témákat is feloldja. S ha a szerkesztő — mint VAJDA is — fokozottan ügyel a népi, nemzeti érdekek szinkronban tartására, lapja működését rokonszenv kíséri. Bécs parasztot, nemest egymás ellen kijátszó törekvései ismét kísértének, egy ilyen, „népi-nemzeti szempontú” orgánus léte tehát politikai szükségszerűség is egyszersmind.

„Csatár” cím alatt — tudósítja elhatározásáról FALK Miksát — hetenként kétszer megjelenő politikai *néplapot* indítok meg legközelebb olcsó áron (8 Frt), tehát a magyar olvasóközönség legalsóbb rétege számára. Nem kapzsiság, nem erőm túlbecsülése, de azon hit ösztönze erre, hogy ösmervén népünk szellemét, eltalálhatom a hangot józan eszéhez, ép szívéhez, s nem mérve magamat a magas politika tudósaihoz, mindazáltal képes vagyok felfogni azt (és ez céломhoz elég) mily *magatartásra* kell a nagy tömeget előkészíteni, hogy ez fölfelé imponáljon. Am első feladat megnyerni e nagy tömeget olvasó közönségül. Ön jól tudja, hogy hazánkban vannak nagytudományú politikus írók, de ezek közt egyedül ön az, ki legszélesebb államtudományossággal, egyszersmind a népszerű irány ritka titkát is egyesíti. A „Csatár” nem versenyez sem a „Magyarország” sem a, P. Napló”-val. Egészen más közönsége lesz.”¹⁰

8. *Magyar Sajtó*. 1856. 59. sz. Budapesti újdonságok.

9. *Új év kezdetén*. VU 1855. jan 7., 1. sz.

10. VAJDA János levele FALK Miksához. Pest. 1861. márc. 17., OSZK Kézirattár. Fond IV/935; közölve VU 1897. jan. 24., 4. sz.

A *Csatár* élére került VAJDA nem járatlan a néplap-szerkesztés gyakorlatában, hiszen irodalmi divatlapja, a *Nővilág*, sem kisebb feladatra vállalkozott, minthogy minél többeket meghódítson a magyar nők közül az olvasás, az irodalom számára, és nem is eredménytelenül.¹¹ „Mint szorosabb értelemben vett néplapnak — írja mintegy a *Csatár* irányát, küldetését meghatározón — feladatunk világosan, kerekén beszélni. Egyszerűsítsük a fogalmakat, szabályozzuk a valódi, népi politikát.”¹²

A *Csatár* szerkesztője 1848-as alapon áll, az osztrák—magyar megegyezés előmozdításán fáradozik, elutasítva természetesen az osztrák centralizációs törekvéseket. Közjogi érveit — kitapinthatóan — SZÉCHENYI és KEMÉNY Zsigmond e vonatkozásban kifejtett elgondolásaiból meríti, ill. azokat alkalmazza — saját elképzeléseihez igazítva — a változott viszonyokra. Következésképpen a felirat hívének vallja magát (*A felirat*. 1861. jún. 27., 25. sz.) és taktikából az országgyűlés tartamára akciószövetséget vállal a középnemesi politika Deák-párti képviselőivel (a *Csatár* vezércikkei, irányt szabó nyilatkozatai tanúskodnak erről). Ám a lap vezércikkeknél és szerkesztőségi állásfoglalásoknál szabadabban kezelhető írásai, rovatai azt is híven tükrözik: miben tér el a szerkesztő alkalmi szövetségeseitől. VAJDA a „szegényebb középrend” szemszögéből vizsgálja az eseményeket, *Kispuskatűz* elnevezésű rovata pedig sokat tartalmaz a középbirtokos nemesi vezetést plebejus oldalról elutasító 1862-es röpiratait, nézeteiből.

A lap színvonalát tekintve, cikkeit, jegyzeteit olvasva — úgy véljük — szerkesztőjének sikerült a rendeltetésének megfelelő hangot és arányokat megtalálnia. Hangjában van bizonyos, jó értelemben vett oktatói színezet, ez azonban nem több az idősebb testvér, az élet egyes dolgaiban járatosabb ember szerető útmutatásánál, és semmiesetre sem bántó, vagy lekezelő. Ezt az érdemét a *Pesti Napló* glosszairója is elismeri, amikor „olesósága s az ő fogalmaihoz mért egyszerű, tartalmas cikkei miatt” ajánlja a népnek Vajda lapját.¹³ „Tartalmasság”-t, „okos, szabadelvű irányá”-t, „sokoldalúságá”-t és „elevenségé”-t a *Magyarország* is kiemeli.¹⁴

A *Csatár* cikkei szerkezetileg felülmúlják az 1862-ben közreadott röpiratokat. A hírlapi terjedelem és rendeltetés jótékony, fegyelmező hatással van VAJDA stílusára, amely — esetünkben érthetően — kerekébb, célratörőbb. Mondatai nem nyújtóznak el féloldalmi hosszúságban. Példái igazát ízesítő anekdotái frappánsabbak.

Mondandóját szívesen világítja meg ismert közmondásokkal: „ha rövid a karod, toldd meg egy lépéssel. Azaz, hogy számunk is kevesb, helyzetünk is roszaabb a többi nagyobb népeknél. Nekünk kétszeres, háromszoros erő kifejtésre van szükségünk, hogy elérjük azt, amit ama népek elértek, vagyis hogy hozzájuk hasonlókka, egyszóval: szabadokká legyünk” (*Semmi fényűzés* II. 1861. jún. 9. 20. sz.), korábban közkézen forgó mesemotívumokkal: „de mindennek koronáját a szorosan nagy osztrák, a centralista tábor műve, maga az oktroyált alkotmány teszi föl, mely tökéletesen hasonlít azon esethöz, midőn farkas koma arra a mu-

11. Vö. MIKLÓSSY János: *Vajda János hírlapírói pályakezdése. = Magyar Könyvszemle.* 1972/3—4. sz. 240—250. l.

12. *Az ország minden lakosa — magyar hazafi!* Cs 1861. ápr. 4., 1. sz.

13. 1861. ápr. 17., 88. sz. Különféle.

14. 1861. ápr. 15., 89. sz. Újdonságok.

latságos ötletre jött, hogy ő nem eszi meg a bárányt önkényesen, erőszak útján, hanem igazságosan, alkotmányosdi módon, bebizonyítván neki, hogy a tőle, alá folyó vizet a bárány neki felzavarja, s midőn a bárány a természeti körülményre hivatkozott, mely e vétséget lehetleníti, ráfogta, hogy öregapja rágalmazta az öregapját, és diktum-faktum kitekerte az igazsággal alkalmatlankodó berbecs nyakát.” (*Oszták fogalmak*. 1861. szept. 12., 47. sz.), népeletből vett képekkel, hasonlatokkal; „A jó gazda a telet sem tölti egészen dologtalanul: fűr, farag, kosarat köt az eresz alatt; javíttatja szerszámain, előkészül a tavaszi munkára. Mi se töltsük haszontalanul a politikai telet, a hideg borút, melyet Schmerling December úr ránk eresztett. Befagyva az európai constellatio tengerén: tanuljunk, okuljunk, emlékezzünk” (*Tanuljunk, okuljunk, emlékezzünk*. 1861. aug. 4., 36. sz.). A néphez szólás szándéka többnyire cikkei címadásában is kifejezésre jut. Szeret népi, vagy széles körökben ismert szólás-mondást, szentenciát írásai címéül választani. Jobbára olyanokat, amelyek azok mondandóját frappánsan tömörítik: *Nem mind arany, ami fénylik* (1861. máj. 9., 11. sz.), *Jaj be... okos a német* (1861. máj. 26., 16. sz.), *Tied a hatalom, Ausztria, mienk a dicsőség* (1861. máj. 26., 16. sz.), *Az alkotmány nevét hiába ne vedd* (1861. okt. 27., 60. sz.) stb.

Irodalmi alkotásokról, tudomány-népszerűsítő művekről, külföldi intézményekről, vagy a világtörténelem és a nemzetközi politikai életéről szólva, sosem mulasztja el a „tanulmányvágyas” de még tájékozatlan olvasó számára megvilágítani a tanulságot: „A honi és világtörténet után — ajánlja ORBÁN Balázs *Utazás Keleten* c. művét —, alig van tanulságosabb olvasmány a politikai előkészületre, mint a jó útleírások, melyek az egyes nemzetek jó, s rossz államintézményeit, szokásait, erkölceit, s művelődési színvonalát ismertetik. Az összehasonlításból merül föl a leghelyesebb ítélet, s nagyon igaz, hogy aki nem ismeri a külföldet, nem ismerheti saját korát eléggé, — mert nem hozhat ítéletet, vajjon mily polcot foglal el nemzete a közös előhaladás lépcsőzetén? Ránk nézve legtanulságosabb ugyan főleg iparkereskedelmünk és politikai tekintetben a jelenkori míveltség hazája a nyugat (...).” (*Irodalom s művészet*. 1861. szept. 8., 46. sz.).

A *Csatár* „politiko-centrikusabb” lap, mint azt előfizetési felhívása és fejléce — „politikai és ismeretterjesztő néplap” — ígéri. „Irodalom és művészet” rovat mindössze háromszor található hasábjain VAJDA szerkesztősége idejében (ápr. 4., 1.; szept. 8., 46. sz.; nov. 21., 67. sz.). Ezek közül is az egyik Rüstow *Geschichte des ungarischen Insurrektionskrieges in der Jahren 1848/49.* c. művét ismerteti. *Ismerettár* rovata többnyire a nemzetközi élet eseményeiről és szereplőiről nyújt tájékoztatást. *Gazdasági és kereskedelmi hírek*-kel először 1861. nov. 24-én (68. sz.) találkozunk a lapban. *Tárca*-rovata pedig akkor válik rendszeressé (1861. dec. 19-től, 75. sz.), amikor a szerkesztő rúdja már kifelé áll a *Csatártól*. Az irodalmi élet jelenségeivel csupán a *Kispuskatűz* elnevezésű, „napi életre vonatkozó, csípős megjegyzéseket, jóslatokat” tartalmazó rovat foglalkozik rendszeresen, természetesen arculatának megfelelő szinten. Annál nagyobb tér nyílik a politika számára, s ez az akkori mozgalmas időket figyelembe véve, nem is meglepő. Vannak számai, amikor a két „fő cikk” mellett még a *Belföld*, *Külföld* rovat is tulajdonképpen afféle belső cikk (1861. ápr. 4., 1. sz.; máj. 2., 9. sz.; máj. 26., 16. sz. stb.).

Ha a *Csatárt* a kor legkelendőbb néplapjával, a *Vasárnapi Újsággal* vetjük össze, az összehasonlítás vitathatatlanul az utóbbi javára dől el. Még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a 60-as évek elején a *Vasárnapi Újság* nem éri el azt a szintet, amelyet az előző évtizedben megszoktunk tőle. A színesen, változa-

tosan szerkesztett *Vasárnapi Újság* (amelyet VAJDA is „a jól szerkesztett, Vasárnapi Újság”-ként emleget¹⁵) valóban „encyclopedikus néplap”. A hazai és külföldi élet, a múlt úgyszólván minden szóra érdemes jelenségéről avatott tollakból közöl írásokat, saját, jól megválogatott gárdáján kívül, kitűnő külső munkatársakkal is rendelkezik. Tudományos ismeretterjesztő cikkei a kor jó értelemben vett átlagszintjén mozognak.

A *Csatár*nak csak politikai írásai tartalmasabbak. A *Vasárnapi Újság*, illetőleg politikai melléklete, a *Politikai Újdonságok* ebben az időben is csak személytelen hírösszefoglalókat közöl. A *Csatár* hátrányát elsősorban az a tény okozza, hogy VAJDA — és erre még visszatérünk — úgyszólván egyedül szerkeszti és írja a lapot.

*

A szerkesztő lapja eszmei alapjául a liberalizmust jelöli meg. Szemléletmódja azonban sokat megőrzött az 1848-as idők polgári demokratizmusából is. Gondolkodására jellemző, hogy a hatalom ellenében létesült nemzeti egységfront szükségét a nép, a „szegényebb középrend” szemszögéből nézi: „Ne legyünk elfogultak a születés még fennálló kiváltságoltjai iránt, ha ők ez előnyt nem érvényesítik, s velünk egyesülni akarnak. Nem tehetnek róla, hogy néha a szerencse is olyan, mint az ügyetlen barát” (*Szabadelvűség*. 1861. ápr. 14., 4. sz.). Szavai PETŐFI *Dicsőséges nagyurak* (1848) című költeményének idevágó sorait juttatják eszünkbe.

„De mi hát szorosabban véve a szabadelvűség?” — kérdi idézett cikkében. „Törekvés az emberi szellem működésének ily széles szabadságára, mely a társadalmi renddel, az anyagi jóléttel, az általános emberi természettel legjobban összeegyeztethető (...) Ezek a nemzetiségek egyenjogúsága; továbbá a szellem és az anyag szabadsága. A szellem szabadsága igényli, hogy legyen szabad a vélemény, nyilatkozzék bátran a vallási és társadalmi kérdések fölött, minők: a sajtószabadság, személyes jogegyenlőség, nemzetiségi, vallási türelem mindenekelőtt. Az anyagi téren: legyen szabad a föld, a kéz, vagyis az ipar és a forgalom. Egy szóval: szabad verseny szellemi és anyagi téren”.

VAJDA cikkeiben a reformkori liberális publicisztika számos eleme él és munkál tovább a változott viszonyok között. Mindenekelőtt a „politikai nemzet” reformkorból örökölt fikciója: „ez ország minden lakosa, bármi legyen is anyanyelve, magyar hazafinak tekintendő” (*Az ország minden lakosa magyar hazafi*. 1861. ápr. 4. 1. sz.).

Az egységes magyar állam eszméjéből indul ki, a reformkori liberális politikusokhoz, publicistákhoz hasonlóan (*Az ország minden lakosa — magyar hazafi; Nem mind arany, ami fénylik*. 1861. máj. 9., 11. sz. stb.), és ő is úgy véli, hogy az önálló nemzeti létért és nemzeti nyelvért cserébe nyújtott széles körű polgári szabadságjogok nemcsak kielégítik, hanem egyenesen beolvadásra serkentik a hazai nemzetiségeket: „A jelen magyar nemzedék bátran biztosíthat egyenjogokat a külön nemzetiségeknek, mert saját nemzetiségét nem hogy nem féltheti, de sőt minden kétségen túl van, hogy előbb utóbb, a független magyar államban minden idegen, személyenként, személyes előnyből, önként, mintegy észrevétel nélkül magyarrá lesz. A művelődés oly hatalmas áradat, hogy annak még a nemzeti

15. *Nővilág*. 1861. nov. 1., 21. sz. Irodalom.

szellem sem állhat ellen (...) De már számtani bizonyosság, hogy egyedül csupán a polgárosító műveltségnek van beolvasztó ereje — míg ellenben (magunkról tapasztaltuk) a kényszerítő hatalom, az önkény éppen az ellenkező eredményre vezet” (*A nemzetiségi ügy.* 1861. aug. 21., 41. sz., továbbá: *Nemzetiségek.* 1861. okt. 3., 53. sz. stb.).

A fentebb felsorolt elképzelések, csakúgy mint a helyszűkében itt nem említettek a liberalizmus eszmévilágának magyarországi meghonosodása óta át- meg átjárják a hazai liberális közgondolkodást. Számtalan változatban nyertek megfogalmazást és fellelhetők WESSELÉNYI Miklósnak, „a magyar liberalizmus első nagy összegezőjének” a *Szózat a magyar és szláv nemzetiségek ügyében* (1843) című alapvető művében.

Ezek csakúgy, mint a német egységmozgalommal való együttműködés gondolata. TRÓCSÁNYI Zsolt WESSELÉNYI Miklósról¹⁶ szóló művében azt is megmagyarázza, hogy a *Szózat* szerzője szövetségesként a liberális haladás zászlaját magasra emelt Németországra kívánt támaszkodni a cári terjeszkedés ellenében, és nem a „korai imperializmus rabló nagyhatalmára”, a bismarcki Németországra. A bismarcki Németország arculata a *Csatárba* írt cikke idején még nem rajzolódott ki (BISMARCKOT 1862. szept. 23-án nevezik ki porosz kancellárnak). Ezen túlmenően VAJDA azt is észrevette, hogy a német egységtörekvések a magyar szabadságmozgalomnak is fegyvertársai lehetnek a Habsburg-hatalommal szemben. „A német nemzet — írja —, ha volt is valaha — Lehel, Konrád idejében, s még később, midőn közvetlenül ellenük csatáztunk — de az osztrák császárság megalakulása óta már éppen nem volt ellenségünk, sőt a legutóbbi német egységi törekvések növekedése s terjedése óta már éppen mondhatni — jóbarátunk. (...)”.

„Tehát az elnevezés — mármint az osztrákokat németeknek nevezni — helytelen volt, s annál óhajtabb a megkülönböztetés, mennél világosabb, hogy a magyarnak szerencsétlen földirati fekvésénél fogva — csakugyan legtermészetesebb szövetsége most és mindenkor a — német.” (*Németek s osztrákok.* 1861. okt. 13. 56. sz.).

VAJDA — említettük már az előzőek során — úgyszólván egyedül írja és szerkeszti a lapot. A *Csatár* vezércikkei, főbb írásai nagy többségükben tőle származnak. (Ellenkező esetben — mint még látni fogjuk — a közreműködő szerzők jellel vagy névvel jegyzik közleményeiket.) Beköszöntő cikke (*Az alkotmány biztosítása.* 1861. ápr. 4., 1. sz.) névaláírásával jelenik meg. Első írásai (V.) jegy alatt látnak napvilágot (*Az ország minden lakosa — magyar hazafi.* 1861. ápr. 4., 1. sz., *Köül-e két kulacs?* 1861. ápr. 7. 2. sz., *Európa közvéleménye, Nemzeti dicsőség II.* 1861. ápr. 11., 3. sz.). A továbbiak során azonban név és jel nélkül adja közre cikkeit, hiszen a szerzőség úgyis egyértelmű.

Az *Újdonságok* című hazai eseményeket, híreket tartalmazó rovat glosszáit, tudósításait, a *Magyar Sajtóból*, *Pesti Naplóból*, *Nővilágból* ismert, — jellel látja el. Ő írja a név és jel nélküli *Bel-* és *Külföld* rovatokat is. Ezek a sokszor cikké duzzadó hírkommentárok VAJDA sok jellemző gondolatát, ötletét őrzik. Végül a szerkesztő kezenyomát viselik a *Kispuskátűz* rovat szisszenetei is, számosat közülük szinte változtatás nélkül viszontlátunk majd 1862-es röpírateibaiban, az *Önbírálatban*, és a *Polgárosodásban*.

Az első időkben a *Csatárban* VAJDA-n kívül rendszeresen csak a *Vegyes hírek* \triangle jelű munkatársa dolgozik. A *Vegyes hírek* rovat külföldi eseményekről tudósít hosszabb-rövidebb kommentárok kíséretében. A \triangle jelű munkatárs személyét mindvégig sűrű homály fedi. Először a lap 2-ik számában (1861. ápr. 7.) tűnik fel, utoljára 1861. dec. 12-én (73. sz.) Sem VAJDA, sem a kortárs lapok nem említik meg őt egyetlen egyszer sem. GULYÁS Pál¹⁷ szerint a számba jöhető közlők KECSKEMÉTHY Aurél használja a \triangle jelet, az ötvenes években. Ám KECSKEMÉTHY ebben az időszakban sajtóéletünkben lényegesen jelentősebb szerepet játszik, róla tehát nehezen feltételezhető, hogy VAJDA lapjánál rovatvezetést vállalna.

Nem jöhet szóba FALK sem. Őt ugyan kétszer is megkörnyékezte VAJDA a *Csatár* megindulása előtt.¹⁸ A Deák-párti *Pesti Napló*-ban és a *Magyarországban* szimultán vezércikkhez FALK azonban mindkét alkalommal elhárította kérését. Talán a jeles publicista ismételt kitérő válasza adhatott okot az *Önbírálat* FALKkal foglalkozó sorai megírására: „Támadnak új lapok, anélkül, hogy külön irányt jelölnének ki, vagy valami korszerű eszmét írnának homlokukra; tehát anélkül, hogy tudnák mit akarnak; hanem a különbség [!] az, hogy egyiknek két ujjnyival nagyobb a papirosa, eggyel több a hasábját, két-három forinttal drágább vagy olcsóbb, s Emich vagy Heckenast helyett Wodianer a kiadója. Első gondja megszerezni Falkot, hogy neki is írjon, azaz, hogy mondjon neki is minél szebb jövődőt — jó parthiet a nemzetnek, mintha eladó volna; különben nem praenúmerál a hiszékeny közönség”.¹⁹

BALÁZS Sándornak (1830–1887), *Az Ország Tükre* későbbi szerkesztőjének 1861. aug. 8-ától (37. sz.) kezdve jelennek meg cikkei rendszeresen a *Csatárban*. BALÁZS valószínűleg a szerkesztő kérésére csatlakozott a laphoz. Költőnk a *Nővilágban* többször szolt működéséről, s csaknem mindig a megbecsülés hangján. (Vö. *Nővilág* 1858. nov. 21., 47. sz. Hírvásár. Budapest.) Nem VAJDA az egyetlen ebben a korban, aki az azóta már névtelenségbe tűnt BALÁZS Sándort sokra tartja. LUDASI Mór lapja, a *Magyar Világ* 1866-ban a Kisfaludy Társaság soraiba kandidateálja.²⁰

BALÁZS vezércikkeket, cikkeket ír, és 1861. aug. 15-től (39. sz.) ő veszi át a *Külföld* rovat vezetését. Munkáit többnyire nevével (1861. aug. 25., 42. sz.) vagy nevének kezdőbetűjével (B.) jegyzi. Utolsó írása (*Külföld*) 1861. okt. 3-án (53. sz.) jelenik meg, mint beléptéről, kiválásának okáról sem tudósít, sem a *Csatár*, sem az egykorú lapok.

Nevének kezdőbetűivel jegyzi írásait DIENES Lajos (1816–1874), a korábban népszerű gyermekvers-költő és publicista is. Ő 1861. dec. 26-án (77. sz.) tűnik fel először a *Csatárban*. Az év végi előfizetési felhívás már arról ad hírt, hogy „főmunkatársul Dienes Lajos urat nyertük meg” (1861. dec. 29., 78. sz.). 1862. jan. 4-től DIENES „ideiglenes felelős szerkesztő”-ként, jan. 29-től (9. sz.) „felelős szerkesztő”-ként szerepel a lapon.

Több betűjeggyel ellátott közlemény is napvilágot lát a *Csatárban*, birtokosaikat azonban nem sikerült megfejtenünk. Legtöbb figyelmet közülük mindenestre (Sz. J.) írása érdemel, akinek érvelése arra mutat, hogy közeli kapcsolat-

17. GULYÁS Pál: *Magyar írói álnév-lexikon*. Bp. 1956. 577. l.

18. i. levél.

19. VKrK 6. k. 65. l.

20. 1866. febr. 4., 27. sz. Újdonságok.

ban állhatott a BÖSZÖRMÉNYI László—SZILÁGYI Virgil-féle határozati párti csoporttal, a későbbi szélsőballal, illetve az 1847 vagy 1848? c. röpirat (1861) szerzőivel.

*

A *Csatár* működése idején romlik meg végérvénnyel a kapcsolat VAJDA és az ARANY—GYULAI csoport írói többsége között.²¹ Nem feladatunk szólni az említett irodalmi csatározásról. Ismeretes, hogy létrejöttében személyi okok mellett elvi, politikai és esztétikai ellentétek is szerepet játszottak, a *Szépirodalmi Figyelővel* kapcsolatban csakúgy, mint a *Pesti Naplóval* szemben. Ám a *Kispuskatűz* szisszeneteit olvasva az az érzésünk: VAJDA kissé hebehurgyán, ügyetlen kézzel kezdett ehhez a háborúhoz.

A *Szépirodalmi Figyelővel* folytatott, közismert, egyoldalú ellenkezése helyett álljon itt bizonyosságul a *Pesti Naplóval* való csipkelődése: „A P. Napló szerkesztősege a ‚Csatár‘ című lapot ünnepélyesen megégeti, hamvait a légbe szórja, és mint hajdan Róma consulai Cartágóra, a fészületnél mondott eskü mellett átkot mond arra, ki valaha közülök valahol megemlíti.”²² „A ‚Csatár‘ előfizetői — olvashatjuk ismét a *Kispuskatűzben* — megdöbbenőleg gyorsan szaporodnak. Növekvő páni rettegés a journalistikai ‚nagykophták‘ (talán nagykofák között? — Szedő). Titkos ülésben I. Napoleon ‚continental blokade‘-jének rendszere fogadtatik el a ‚Csatár‘-ral szemben, mely ez alkalommal a szigorú hallgatás törvényén alapszik.”²³

Két szám jelent meg mindössze eddig. Csoda-e hát, ha a lapok többsége vár még a bírálattal? De VAJDA „dicsőségvágyó” lelke már nem bírja a hallgatást. Provokációval próbálja a hallgatókat szólásra bírni. Nincs igaza pedig, a későbbiek bizonyítják, hogy a lapok tárgyilagosan és elismeréssel szólnak a *Csatárról*, kezdetben a *Pesti Napló* is.²⁴

*

A *Csatárral* foglalkozó kortársi sajtóviSSzhangot nyomon követve, megállapíthatjuk, hogy az indulást követő hetekben a legtöbb magyar lap hírt ad VAJDA orgánumáról, mégpedig többnyire elismerő szavak kíséretében, azután több, vele kapcsolatos méltatás nem lát már róla napvilágot. Átveszik egy-egy közleményét, hivatkoznak megállapításaira, javaslataira („Tisztelt elvrokonunk — írja a *Magyar Sajtó* —, a Vajda János szerkesztése alatt álló derék ‚Csatár‘ a nemzeti színház igazgatóságának az országgyűlés által kilátásban levő betöltéséről szólván” CSENGERY Antalt javasolja erre a posztra),²⁵ de különösképpen nem foglalkoznak vele.

21. KOMLÓS Aladár: *Vajda János*. Bp. 1954. 120—139. l.

22. *Cs* 1861. ápr. 7., 2. sz. *Kispuskatűz*.

23. *Cs* 1861. ápr. 11., 3. sz.

24. „Néplapjaink száma ismét eggyel szaporodott. Készakarva nem szólottunk eddig a Vajda János által szerkesztett ‚Csatár‘ című néplapról, de most midőn a nevezett lap 4 számát láttuk, meggyőződhetünk, hogy a ‚Csatár‘ valódi magyar bátorsággal ront neki mindennek, mi az 1848-ki jelszóval ‚szabadság, egyenlőség, testvériség‘ ellenkezik. A nép, melynek e lapot olcsósága s az ő fogalmaihoz mért egyszerű, tartalmas cikkei miatt is ajánlhatjuk, sietni fog a ‚Csatár‘ zászlói alá szegődni (1861. ápr. 17., 88. sz. Különféle).

25 1861. júl 12., 159. sz. Vegyes közlemények és újdonságok.

Mindebben túlzás lenne rosszindulatot, szándékos elhallgatást keresni. A VAJDAÉNÁL jelentősebb lapokról is csak ritkán, nevezetesebb alkalmakkor (évforduló, szerkesztőváltás) jelenik meg érdemi méltatás. A *Csatár* pedig — maga a szerkesztő vélekedik róla így FALKHOZ írt, idézett levelében — nem tartozik vezérorgánaink közé.

Lapjaink figyelmét a *Csatár* működése idején elsősorban az országgyűlés, majd az azt követő hazai és lajtántúli események kötik le. Polémiákat a Deák-párti *Pesti Napló* és a határozati *Magyarország* a félhivatalos *Sürgönnnyel* és a konzervatív-municipalista *Pesti Hírnökkel*, méginkább azonban a SCHMERLING centralizációs szándékait képviselő osztrák lapokkal folytat. A *Csatár*, mint néplap, betölti küldetését. Vezércikkeiben a felirat hívének vallja magát, ha — *Kispuskátűz* rovata tanúsága szerint — nem is fenntartás nélkül. Vitákra tehát semmi sem ad okot.

1861. dec. 31-én azután egy váratlan hír bukkan fel a *Pesti Napló*ban, (300—3566 sz.): „A 'Csatár' című lap vezetését új évtől kezdve Dienes Lajos veendi át, mint főmunkatárs. Dienesnek a népies irodalom terén szép neve, ügyes tapintata és nagy gyakorlottsága révén — e változás a *Csatár*nak csak előnyére lehet” (Különfélék). A két nappal előbbi *Sürgöny* DIENESnek még csak főmunkatársként való bekapcsolódásáról szól.²⁶

VAJDA másik lapja, a *Nővilág* 1862-ik évi 1. számában lakonikus rövidséggel csak ennyit közöl: „A *Csatár* tulajdonjogáról és szerkesztéséről Vajda János lemondván, az a jelen évben mint Kozma Vazul kiadó tulajdona jelen meg, Dienes László felelős szerkesztése mellett” (*Pesti hírek*). Lényegét tekintve ugyanez olvasható a *Magyarországban*²⁷ és a *Hölgyfutárban*²⁸ is. Szükszavú, csak a tényekről számot adó közlemények találhatók a többi lapokban is. Csak a kései kutató, KOMLÓS Aladár firtatja a szerkesztőváltás okát: „Miért? Magyarázatot sehol sem találunk. Vajda szabad kezét akart, s azt a *Csatár*ban nem kapta meg? Kiszorították a lapból?”²⁹

A *Csatár* 1862-es, DIENES-szerkesztette számait lapozva, irányváltásról nem beszélhetünk (legfeljebb az egyre mostohábbá váló sajtóviszonyok színtelenítik el mindinkább a lapot). DIENES az új *Csatár* programadó cikkében ki is jelenti: „e lap első évi programjának elveihez, szelleméhez híven ragaszkodva, iparkodni fogunk oly népies hangon írott beltartalommal tölteni meg annak hasábjait, melyet kevésbé tanult, de értelmes polgártársaink is könnyen megértse-nek, s az előkelőbb rendűek sem tarthatnak idővesztéségnak megolvasni.”³⁰

Az okot máshol kell keresnünk. Ha jobban szemügyre vesszük VAJDA lapjait, és a kortárs sajtó egyes, velük foglalkozó közleményeit, láthatjuk, hogy költőnk *Csatártól* való távozásának korábban mutatkoznak már jelei a *Nővilág*-ban bejelentettől. A *Csatár* 1861. okt.—dec. hónapokra szóló *Előfizetési felhívását* — amely egyszersmind a lap tömören fogalmazott programját is jelentette az előzőekben — ezúttal már csak KOZMA Vazul, a kiadó írja alá,³¹ és nem VAJDA,

26. 1861. dec. 29., 298. sz. Napi újdonságok.

27. 1862. jan. 1., 1. sz., Újdonságok.

28. 1862. jan. 2., 1. sz. Budapesti hírharang.

29. KOMLÓS i. m. 106. l.

30. *Lapunk t. olvasó-közönségéhez*. 1862. jan. 4., 2. sz.

31. *Pesti Napló*, 1861, szept. 17., 213—3479. sz. Hirdetések; *Magyarország*, 1861. szept. 18., 217. sz.

mint a korábbiakban.³² Ezenkívül: ha a régebben kelt felhívások szövegét a KOZMA Vazul neve alatt megjelenttel összevetjük; kétséget kizáróan győződhetünk meg arról, hogy az előbbieket VAJDÁTÓL, az utóbbi nem az ő tollából származnak.

Más bizonyítékaink is emellett szólnak. VAJDA, aki addig rendkívül aktívan szerkeszti és írja *Nővilág* című irodalmi divatlapját, a *Csatár* megindulásától kezdve egyre inkább csak névleges szerkesztőként szerepel, egészen 1861. szept. 15-ig, amikor ismét nagy lendülettel veti bele magát a lap irányításába. A fenti terminus egyébként egybevág a KOZMA Vazul által aláírt *Előfizetési felhívás* keltevel is.

A szakítás természetesen nem máról holnapra történt. Sőt: 1861. okt. 6., BALÁZS Sándor távozta után megint szinte teljesen VAJDA nyakába szakad a *Csatár* szerkesztésének és írásának gondja. De mennyivel fakóbb már ez a *Csatár*, mint a korábbi volt. Hiányzik belőle a szemlátomást nagy kedvvel szerkesztett *Kispuskátűz* rovat. (Megszűnt: 1861. aug. 8-án, 37. sz.). Vezéreikkeit, cikkeit hírösszefoglalók, *Félheti szemlék* váltják fel. (1861. nov. 14-től, 65. sz.). A *Vasárnapi Újság* egy rövidke, a *Nővilágról* szóló híre is sejtetni engedi Vajda szándéka másultát: „Szerkesztője, Vajda János, nem hogy vissza nem lép — mint híre volt —, de sőt főgondját e lap szerkesztésére fordítandja” (1861. dec. 15., 50. sz., 598. l. Irodalom és művészet).

Távozásának okát kutatva írja KOMLÓS Aladár: „arra gondolhatunk, hogy Vajda kiábrándult a magyar politika célszerűségéből”.³³ Igen, az ebben az időben hozzá közelálló ZILAHY Károly róla kelt híradásai is ezt impresszionálják: „Vajda aug. 1-én jó be Siklósról — tájékoztatja 1861. júl. 28-án Bajza Jenőt, aki ebben az időben a *Nővilág* szerkesztésében segédkezett — A 'Csatár' sikere iránt desperált s bizonyos megvetéssel szól a politikai hírlapirodalomról”.³⁴ „Desperáltságáról” tudósít egy másik ZILAHY-levél is, ugyancsak BAJZA Jenőhöz címezve, 1861. szept. 13-án: „Vajdát a 'Griffben' igenis ott találtam, s komoly fölszólítást nyertem tőle egy *amerikai* expedícióra. Ha jövő évben semmisem lesz, megyünk 50-n Amerikába, ott várost alapítunk, ahol nem lesz szabad se írni, se olvasni, stb., stb. na tudod már, miket beszél ő ilyenkor.”³⁵ Az elkeseredés oka kézenfekvő, ha a *Nővilág*ba 1861 őszén írt glosszáit, megjegyzéseit olvassgatjuk. Az *Önbírálat* és a *Polgárosodás* indulatai morajlanak már ezekben az apró írásokban, amikor az 1861-es országgyűlés politikájáról szól: „Legnevezetesebb és a főváros életében hosszú időre emlékezetes esemény a budai népszínház f. hó 14-én történt megnyitása. Oly vívmány ez, mely nagyobb örömmel tölt el, s több siker reményével kecsegtet minden hazafit, mint a legutóbbi 'tüntető' forradalom, vagy forradalmi tüntetés minden Török János-boldogító octroy-alkotmányos eredménye.”³⁶

„A politikai nevezetességek kora — írja más alkalommal — egyidőre lejárván, a művilági személyiségek foglalják el lassankint a tért, s ha így haladunk vissza, a 'l'ordre regne Varsowie' jelszavas korszak felé, akkor maholnap a szín-

32. *Pesti Napló*, 1861. márc. 31., Hirdetések; *Magyar Sajtó*. 1861. jún. 19., 140. sz. Hirdetések, stb.

33. KOMLÓS i. m. 106. l.

34. OSZK Levelestár.

35. OSZK Levelestár.

36. *Nővilág* 1861. okt. 1., 19. sz. Tárca.

padi tücskök s bogarak uralkodása újra beáll, s az „alkotmányosdi” helyére az irodalmasdi és a komédiásdi — legalábbis nem nyaktörő s szintén élvezetes kór-sága lépend. A frázisok a múzeumból [ti. a Nemzeti Múzeumban ülésezett az országgyűlés] a nemzeti színházba költözendnek, ahol azt a „bevallott” komédiá-sok fogják a karzat örömére eldörögtetni, azon jótékony különbséggel, hogy itt az illúzió, ha tán valóbb, de kevésbé fájóbb leend... Node csitt! ... Utaljuk a kegyes olvasónót a legújabb — *állapotot* hirdető rendeletekre [provizórium], és ezekből látni fogja, miszerint ismét olyan korszakba értünk, melyben a ... nempolitikai lapnak nem szabad politizálni! És mindennek dacára mégis a nem-politikai lapok lesznek érdekesebbek a politikaiaknál! Minek következtében ke-vesebb *nagyképet* fogunk látni... mert szegény írók mégiscsak szerényebbek a nagypolitikai ... csizmadiáknál! ... Diktum-faktum ... ennél fogva engedje meg a kegyes olvasónő, ha szorosan vett női divatlapunk lételetét nem kockáz-tatva, a politika tilosától ezentúl őrizkedni, de azután annál nagyobb figyelmet fordítani fogunk a szépművészetiekre.”³⁷

A *Csatár* — a fentiekből következően — befejezetlen mondat, torzó, mint ahogy bimbajukban hervadtak a nagy remények és csüggedések közt telt 1860—61-es esztendő politikai küzdelmei is. A Habsburgok monarchiája még elég erős-nek véli magát ahhoz, hogy nem-mel válaszoljon a magyar országgyűlés óvato-san fogalmazott alkotmányos követeléseire, politikai életünk Deák és köre által befolyásolt hangadói pedig úgy érzik, többet képesek kiharcolni annál, amit a szűkmarkú hatalom ígért. „Wir können warten” — adják ki mindkét oldalon a jelszót.

VAJDA távoztát a *Csatár* éléről mégsem az alkotmányos küzdelmek átmeneti vereségével magyarázhatjuk elsősorban. Erős ellenérzései a birtokos nemességgel szemben már az országgyűlést megelőzően ismertek voltak.³⁸ Az országgyűlés idején vállalt akciószövetsége csak ideiglenes és nem ellenvetésektől mentes.³⁹ 1861 őszén írt glosszái és 1862-es röpiratai az országgyűlés politikájával szemben megnyilvánuló plebejus elégedetlenség egyik változatának kifejezői. Plebejus szemléletű író, politikus a jövőben átmenetileg sem vállalhat többé szövetséget a birtokos nemességgel haladó jegyeiben mindinkább szűkülő két nagy csoportosul-ásával — ez a felismerés hagyatja oda vele a *Csatár* szerkesztői székét és az ott kezdett munkát. Ez teszi olyan ótestamentumi ihletésűv indulatait 1862-ben írt röpirataiban és 1863-ban szerkesztett lapjában, ahányszor a nemesi politika vagy életszemlélet kerül szóba. Az *Önbírálat* és a *Polgárosodás* szerzője a *Csatár* szer-kesztése idején gyűjti a röpiratokban ország-világ elé tárt érveit és tapasztalatait.

37. Uo. 1861. nov. 15., 22. sz.

38. *Széptani Levelek. Nővilág*. 1861. márc. 1., 73. l.

39. VKrK 6. k. 365—371. l.

„Nicht der Geiz, nicht die Überschätzung meiner Kraft...“

(Der „Csatár“, politisches und volkstümlich-wissenschaftliches Blatt
von János Vajda)

J. MIKLÓSSY

János VAJDA, der namhafte ungarische Dichter lässt am 4. April 1861 ein „politisches und volkstümlich-wissenschaftliches Volksblatt“ mit dem Titel *Csatár* (= Kämpfer) erscheinen. Der *Csatár* will den „ärmeren Mittelstand“, das Mittel- und Kleinbürgertum anreden. Er wählt zum ideellen Grund den Liberalismus, „denn dieser kann uns die Sympathie von Europa erwerben“. Der Redaktor steht auf Grund 1848, er bemüht sich an der Förderung des österreichisch-ungarischen Ausgleiches. Natürlich lehnt er die österreichischen Zentralisierungsbestrebungen ab. Seine staatsrechtlichen Argumente gehen zurück auf die darüber entfalteten Gedanken von SZÉCHÉNYI und Zsigmond KEMÉNY, und aus Taktik schliesst er sich für die Zeit des Landtages von 1861 den Vertretern der Mitteladeligen Politik der DEÁK-Partei an.

Die Politik der adeligen Opposition des Landtages von 1861 — die ihre Klasseninteressen in den Vordergrund vor die nationalen Ziele stellte, brachte für die plebeiischen Demokraten im Styl des VAJDA eine grosse Lehre: dieser landbesitzende Adel will immer weniger im Sinne der demokratischen Erbschaft von 1848—49 handeln. VAJDA's Glossen im Blatt im Herbst 1861 und seine im Jahre 1862 erschienenen Flugschriften „Önbírálat“ (= Selbstkritik), „Polgárosodás“ (= Verbürgerlichung, Zivilisation) bringen eine Variante der plebeiischen Unzufriedenheit mit der Politik des Landtages zum Ausdruck.

Nach nicht einem ganzen Jahr nimmt VAJDA, enttäuscht wegen der Politik des ungarischen Adels Abschied von der Redigierung des Blattes.

Der *Csatár* blieb zwar ein Torso, aber seine Tätigkeit war trotzdem nicht erfolglos. Mit seiner richtig gefundener Stimme und seinen geschickt ausgewählten Themen war er eine wichtige Station der Formentwicklung der ungarischen Volkspresse.

Apponyi Rudolf londoni követsége

(1856—1871)

FRANK TIBOR

Keveset tudunk az Országos Széchényi Könyvtár nagy adományozóiról, e hatalmas közgyűjtemény fő forrásainak szellemi háttéréről. Művelődéstörténet-írásunk adós azoknak a családoknak a biográfiájával, melyek áldozatkészsége, hozzáértése és gyűjtőszeszvedélye meghatározó módon járult hozzá a Könyvtár mai állományának kialakulásához.

Különösen jelentős szerep jutott a Könyvtár életében APPONYI Sándornak és családjának. A kiemelkedő Hungarica-gyűjtemény létrehozójának alakjával történetírásunk nemigen foglalkozott, pedig könyvgyűjteménye mellett családi irattárát is őrzi az Országos Széchényi Könyvtár. Az APPONYIak levéltára lehetőséget kínál arra, hogy megismerkedjünk Sándor gróf családjának világával, formáló esztendeinek fő szereplőivel, s mindenekelőtt apjával, az Osztrák—Magyar Monarchia egyik nevezetes diplomatájával. Úgy tűnik, APPONYI Rudolfnak döntő szerep jutott fia ifjú éveiben: ő szabta meg politikai és intellektuális érlelődésének kereteit, mellette kezdte diplomata pályáját és tőle örökölte a már akkor nagyhírű családi könyvtárat is.

Ezért tartjuk fontosnak, hogy APPONYI Rudolf halálának centenáriumán megemlékezzünk apa és fiú kapcsolatának egyik fő színteréről, mindkettejük életének alapvető élményéről: az Osztrák Birodalom, illetve az Osztrák—Magyar Monarchia londoni követségéről az 1850-es és 60-as években.

* * *

A Habsburg-birodalom először 1720-ban képviseltette magát állandó követel Angliában. A szigetország fővárosa a nyugodalmasabb diplomáciai posztok közé számított: a bécsi kongresszustól az I. világháborúig eltelt száz esztendőben mindössze tíz alkalommal cserélt gazdát a *Cavendish*, illetve később a *Belgrave Square*-i palota, melyben a Habsburg császárok és királyok megbízottai működtek. Egy-egy követ akár több évtizedig is betölthette funkcióját: ESTERHÁZY Pál herceg például 28 esztendeig képviselte uralkodóját a hannoveri dinasztianál, Franz DEYM gróf pedig 15 évet töltött londoni őrhelyén. A londoni osztrák követek között olyan nevezetes osztrák—magyar arisztokrata házak képviselőit találjuk, mint a DIETRICHSTEIN, a COLLOREDO-POUILLY-WALLSEE, a BUOL-SCHAUENSTEIN, a KÁROLYI, vagy a MENSdorFF-POUILLY-DIETRICHSTEIN grófi családok tagjai, és sorukban politikai szempontból kifejezetten jelentős szerepet játszó egyéniségek is akadtak, mint például az első magyar felelős kormány tagja, a már

említett ESTERHÁZY Pál, vagy később a Monarchia külügyminiszteri székéből kitessékelt Friedrich Ferdinand BEUST gróf. A londoni követek 1814 és 1814 között kivétel nélkül arisztokraták voltak; 40%-uk osztrák—morva, 30%-uk pedig magyar származású.¹

Apponyi

A magyar arisztokraták közül már a 18. század végén is többen léptek osztrák diplomáciai szolgálatba. Elsősorban a Nyugat-Magyarországon birtokos, katolikus mágnások, az APPONYIak, az ESTERHÁZYak, a PÁLFFYak és a ZICHyek kaptak követi megbízást, s e családok közül nem egyben a diplomáciai szolgálat apáról fiúra szállt.²

Ez a tradíció az APPONYI családban is élt: Gróf APPONYI Antal (1782—1852) a Habsburg-birodalom párizsi követe volt 1826-tól 1848-ig, és nem csupán fiát, Rudolf (II.) grófot (1812. VIII. 1.—1876. V. 31.), hanem az ugyancsak Rudolf (I.) névre hallgató ifjú unokaöccsét (1802. VII. 5.—1853. XII. 30.) is maga mellé vette a követségre.³ Kitűnő iskola volt ez: a viszonylag fiatalon elhunyt Rudolf (I.) gróf a korszak egyik legsikeresebb diplomatája mellett a párizsi politikai élet avatott szemű és tollú megfigyelője lett: naplóját az egykorú francia történelem értékes forrásaként tartja számon a szakirodalom.⁴ Távoli unokatestvére és névrokona, Rudolf (II.) gróf viszont maga is jelentős diplomatává nevelődött itt: Ernst PLENER, a szigorúan kritikus pénzügyminiszter (korábban beosztottja a londoni követségen) éppúgy a régi típusú osztrák diplomata mintaképeként emlegeti memoárjaiban, mint F. F. BEUST, a kemény ítéletű kancellár (később utóda a követi székben).⁵

1. ERICH SIEDER: *Österreichs Botschafter und Gesandte zwischen Wiener Kongress und erstem Weltkrieg. (Versuch einer sozialhistorischen Bestandsaufnahme)*. (Phil. Diss., Wien, 1969.) 96, 105, 110—111, 113—144. l.
2. SIEDER 65. Vö. Zsolt SZABÓ: *Der Anteil des ungarischen Adels an der österreichischen Diplomaten 1867—1895* (Phil. Diss., Innsbruck, 1962.); továbbá J. A. TREICHEL: *Magyars at the Ballplatz. A Study of the Hungarians in the Austro-Hungarian Diplomatic Service, 1906—1914*. (Diss. Washington, D. C., 1971.).
3. Az APPONYI-családra vonatkozó adatokat l. KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok, I.* (Bp. 1911.) 144—145. l.; NAGY Iván: *Magyarország családai. I.* (Pest, 1857.) 60. l.; *Magyar nemzetségi zsebkönyv. I. Főrangú családok. I.* (Bp. 1888.) 27. l.; továbbá APPONYI Sándor családtörténeti és egyéb feljegyzései, levelei („Miscellanea Genealogica” dosszié, leszármazási táblázatokkal), Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZK Kt): Quart. Hung. 2538/2; APPONYI Sándor: Családtörténeti jegyzetek, iratok (leszármazási táblázat) OSZK Kt: Fond II/430/11; illetőleg *Magyar Életrajzi Lexikon, I.* (Bp. 1967.) 47—48. l. Az azonos nevű APPONYI Rudolf (I.) és (II.) összetévesztése történeti irodalmunk gyakori hibája, amint erre DIÓSZEGI István már 1960-ban felhívta a figyelmet (*L'Autriche et le Piémont après le traité de Milan 1849—1850 = Annales Univ. Scient. Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica. II.* Bp. 1960. 132. l. 24. j.), 1967-ben kiadott *Életrajzi Lexikonunkban* e tévedés (az APPONYI Sándor életrajzban) ennek ellenére sajnálatos módon tovább él (I., 48. l.).
4. ECKHARDT Sándor: *Apponyi Rudolf igazi naplója* (Bevezetés) = *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve, 1955.* (Bp. 1956.) 191-201. l.
5. Az osztrák diplomácia ún. „régí iskolája” első mesterének KAUNITZ-ot, legnagyobb alakjának METTERNICH herceget szokták tekinteni. Vö. Pietro GERBORE: *Formen und Stile der Diplomatie*. (Reinbek/Hamburg, 1964.) 137—141. l. — APPONYI-ról mint e „régí iskola” képviselőjéről l. Ernst Freiherr von PLENER: *Erinnerungen. I.: Jugend, Paris und London bis 1873.* (Stuttgart—Leipzig, 1911.), 111., továbbá

Rendkívül konzervatív, puritán erkölcsű, nagy műveltségű,⁶ bigottan katolikus, családszerető, csiszolt modorú, roppant összeköttetésekkel szuverénül — és nem mindig veszélytelenül — rendelkező nagyúr volt. Hatalmas birtokai a Dunántúlon terültek el,⁷ de csaknem egész életét idegenben élte le. Apja párizsi házából — rövid lisszaboni tartózkodás után — a badeni nagyhercegségbe került, Karlsruhe-ba, követnek (1847—1849). Itt élte meg a forradalmak évét, majd a csendesedő viharban az ellenforradalmi Külügyminisztérium Turinba küldte (1850—1853). A bajor fővárosban töltött átmeneti szolgálat után (1853—1856) kapta meg élete nagy megbízatását: londoni követ lett.⁸

Friedrich Ferdinand Graf von BEUST: *Aus drei Viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen 1809—1885.* (Stuttgart, 1887.) II., 36. l.

6. APPONYI műveltségének forrása, szellemi arculatának formálójá elsősorban apja hatalmas könyvtára lehetett. A családi bibliotékát Rudolf (II.) gróf nagyapja alapította 1774 körül. Rudolf születésekor, az 1810-es évek elején az akkor Bécsben működő könyvtár már mintegy 20 000 kötetet számlált, s méreteit, színvonalát tekintve egyaránt Bécs legelső magánkönyvtárai közé tartozott. Első katalógusát 1805—1806-ban állították össze, hat vaskos főlíánszon. „A könyvtárba — írja SZEPESSY Ilona — tudósoknak és művészetkedvelőknek naponta szabad belépésük volt, téli időben délelőtt három, nyáron délelőtt és délután három-három órán keresztül...” Jacob GRIMM, aki mint hesseni követségi titkár 1814-ben a bécsi kongresszusra utazott, hivatali munkája mellett többek között a bécsi APPONYI-könyvtárban is folytatott kutatásokat. — APPONYI Antal 1811-ben a képzett és sokoldalú literátort, Karl Anton GRUBER VON GRUBENFELS-et, a 19. századi hazai német nyelvű irodalomnak ezt a szorgos és derék munkását alkalmazta könyvtárosként, aki Rudolf (II.) gróf egész gyermek- és ifjúkorában a könyvtár őre maradt, 1833-ban történt nyugdíjazásáig. GRUBER több cikket is közölt a könyvtárról = *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*. 1820. 80.; *Allgemeine Literatur-Zeitung*. (Jena und Leipzig), (1821, II. 63.). 1827-ben pedig kiadta az 1826-ban Pozsonyba áttelepített gyűjtemény történetét is (*Collectio Monumentorum quae in memoriam Bibliothecae Apponianae custodita sunt*. Posonii, MDCCCXXVII). — Bécsben, majd a pozsonyi megyeháza mögött álló APPONYI-könyvtárban Rudolf (II.) gróf sokat tanulhatott a hatalmas gyűjteményből, melyben „különösen gazdagon voltak a görög és latin klasszikusok képviselve”, és „igen értékes volt a természetrajzi és művészettörténeti ág is.” Valószínű, hogy GRUBER, „egy egész kultúrrétegnek ez a tipikus képviselője” is hozzájárult Rudolf (II.) gróf neveléséhez. — Mindehhez l. SZEPESSY Ilona: *Grubenfelsi Gruber Károly Antal* (Székesfehérvár, 1918.) 81—82, 92—93, 94, 110. l.
7. Az APPONYI-család birtokállományának történetéről mindeddig nem készült összefoglaló tanulmány. Ennek folytán — a kevés rendelkezésünkre álló adat alapján — csak becslésekre szorítkozhatunk Rudolf gróf birtokainak nagyságát illetően. FÉNYES Elek 1851. évi és BAROSS Károly 1893. évi adatainak összevetése nyomán úgy tűnik, hogy a londoni követ és családja legalább 12 Tolna megyei község határában rendelkezett komolyabb birtokkal: Apar, Hant, Kölesd, Lengyel (az uradalom központja), Mucsfa, Mucsi, Rác-Egres, (Sár-) Szent-Lőrincz, Varsád, Kis-és Nagy-Vejke, ill. Závod környékén összesen mintegy 10 000 hold földje volt. Vö. FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára. I-IV.* (Pest, 1851.) *passim*; BAROSS Károly: *Magyarország földbirtokosai.* (Bp. 1893.) 709—711. l.; *Magyar nemzeti zsebkönyv*, 27. l., illetve BALI János: *Sárszentlőrinc az 1859. és 1887. évi kataszteri felmérések tükrében.* = *Agrártörténeti Szemle* VIII, 1966. 1—2. 20. l.
8. APPONYI Rudolf (II.) életrajzához l. István DIÓSZEGI: *L'Autriche...* 132—133. l.; *Magyar Életrajzi Lexikon*. I., 48. l.; *Diplomáciai és Nemzetközi Jogi Lexikon* (Bp. 1967²). 76. l., illetve HORVÁTH Jenő: *Magyar diplomácia, magyar diplomaták. A magyar külpolitika századai.* (Bp. 1941.) 345. l. A hazai történeti kutatásban DIÓSZEGI István idézett tanulmánya értékesítette először az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött APPONYI-hagyatékot, s ő hívta fel a figyelmet a forrásanyag jelentősége is, vö. 133. l. 27. j.

1856: 15 May: nach England.⁹ Amikor beköltözött a Chandos House-ba, az osztrák követség akkori palotájába,¹⁰ talán nem is gondolta, hogy 16 esztendőre érkezett ide. Talán hűvös lényét szerették meg az angol politikusok, talán ő tudta leginkább ellátni a híd szerepét az osztrák ellenforradalom és az angol „liberális konzervativizmus” között, talán ő maga is megkedvelte az előkelően unalmas és derűs-ködös országot és lakóit, talán csak nyugalmat akart és zavartalan családi és társasági életet egy messzi világban — a források nem vallanak arról, hogy pontosan miért is maradt ilyen sokáig londoni rezidenciáján. Nem mintha nem utazott volna rendszeresen. Finom betűivel nem kis elégtétellel jegyeztette föl, valahányszor átkelt a csatornán. De mindig úgy érezte — s így is jelölte a papíron —, hogy Angliából indul. *Zurück nach London* — jegyzi fel újra meg újra, és 16 év utazásait összegezve némi büszkeséggel zárja a lajstromot: *Also im ganzen 50 mal den Canal passirt.*

Hatékony diplomata volt és kedvelt főnök. Az ő idején költözött át a követség „a legelegánsabb és legelőkelőbb városnegyedbe”. A fiatal PLENER megkönnyebbülten számolt be apjának, hogy kellemes előző gazdája, a párizsi követ Richard METTERNICH herceg után sem került rosszabb sorba: *Mit Ap. stehe ich sehr gut, ... er denn überhaupt der liebenswürdigste Chef ist den man sich denken kann* — írja röviddel Londonba érkezése után, s pár hét múlva újra rajong: *Er ist ein excellent guter mann u ich kann mir ausser fürst M[etternich] keinen besseren Chef denken.*¹¹

Furcsa leváltása a londoni követségből és hirtelen kinevezése Párizsba 1871—72 fordulóján általános sajnálkozást váltott ki a londoni „társaságból”. Egész levélzőnővel árasztották el az elszomorodott barátok. Ezeket a sorokat is gondosan megőrizte.¹² Talán vigasztalónak, amiért a *kancellár* politikai holttetemét az ő székébe ülteti az akarnok ANDRÁSSY. Olyanok is írtak APPONYinak, mint Georgiana FULLERTON, aki őbenne elsősorban egy katolikus nagyhatalom képviselőjét búcsúztatta. Biztosan nagyon örült a szókimondó Lady STRATFORD DE REDCLIFFE sorainak is, aki (nem egyedül) beleszúrt egy kicsit az utódjába is: *nor can I say*

9. APPONYI utazásaira itt és a következőkben mindvégig sajátkezü feljegyzései alapján utalunk: „Meine Überfahrten von England nach dem Continent” (belső címlapján: „Traversées”) OSZK Kt: Fond II/467/31. E soknyelvű világ megidézése végett a dokumentumok egyes részleteit eredetiben idézzük.

10. PLENER I., 111.

11. E. PLENER—I. PLENER: London, 1867. feb. 22., márc. 22., ápr. 17. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien) (a továbbiakban: HHStA): *Nachlass Plener*, Karton 16. — Ernst PLENER leveleiből mindenkor az eredeti ortográfia megtartásával idézünk. — Richard METTERNICH-re vonatkozóan l. Pauline Princess de METTERNICH-SÁNDOR: *Éclairs du passé (1859–1870)*. (Zürich—Leipzig—Vienne, 1922.); Henry SALOMON: *L'Ambassade du prince Richard de Metternich à Paris*. (Paris, 1931.); ill. Hannelore FORGÓ(-VESTNER): *Fürst Richard Metternich*. (Phil. Diss., Wien, 1967.).

12. Gróf APPONYI Rudolf londoni és párizsi nagykövetségére vonatkozó iratok. 1871. nov.—dec. („Sur mon rappel de Londres et ma nomination à Paris”) OSZK Kt: Fond II/465, ill. Fond II/5, 40/4, 30/17, 34/1—7, 111, 112, 121, 139, 258, 277. Leváltásának körülményeiről l. BEUST: *Aus drei Viertel-Jahrhundert...* II/513—540. l.; KÖNYI Manó: *Beust és Andrássy 1870- és 1871-ben* (Bp. 1890.) *passim*; WERTHEIMER Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora* (Bp. 1910—13.) II., 16—17. l.; DIÓSZEGI István: *Ausztria-Magyarország és a francia—porosz háború 1870—1871*. (Bp. 1965.) 254. l.

— írta — *that your Successor will be welcomed in your place*. A lassan már nem is egészen fiatal, de a trónra még sokáig hiába áhító walesi herceg is megüzente Francis KNOLLYS-szal, hogy mennyire fájlalja távozásukat. És persze a hűséges jóbarát, Walmer Castle ura: GRANVILLE lord is szépen írt — ő komolyan bánkodott. „Nem csupán régi barátságunk, és oly sok elmúlt pillanatban szövődött bensőséges kapcsolatunk emlékei tesznek szomorúvá. Bármilyenek is legyenek az Ön utódjának érdemei, lehetetlen, hogy ugyanúgy bízzék bennem, vagy hogy én épp annyit engedhessek meg vele szemben, ahogyan ez mi kettőnk között természetes volt.” De nemcsak személyes fájdalmát fejezte ki. Tolmácsolta a kormány sajnálkozását is, amit hangoztattak *both ... those who know you well, and those who know you chiefly by reputation*.¹³

Ám a legjölesebb búcsúszavak Hawarden Castle-ból érkeztek, attól az embertől, aki oly mesterien értett a politikai játszamához. „*My dear Count Apponyi* — így a levél, kelt Hawarden Castle-ban, Chester, 1871. november 30-án — először történik talán, hogy elégedetlenül nyúlok tollam után, hogy Önnek írjak; de Londonból történő elutazása alkalmával nekem is osztoznóm kell abban az általános sajnálkozásban, amit ez az esemény előidéz. Ismertünk diplomatákat, akik még tovább, sokkal tovább időztek nálunk; de emlékeim szerint egyikük sem aknáztta ki jobban a huzamos itt-tartózkodás minden lehetőségét; tiszteletet, bizalmat és meleg elismerést ébresztve. Nem mondhatok többet, mert nem lennék eléggé diplomatikus. ... Hálásnak kell lennünk az Ön Császáranak, hogy olyan kiváló utódot küld Ön helyett; de van neki egy jövátehetetlen fogyatéka, az, hogy nem Ön. *Believe me, I pray you, always sincerely yours — W. E. Gladstone*.”¹⁴

De hát mégiscsak el kellett menni. 1871: 5. Deceber: *Definitiv von London fort* — írta fel a cédulára, és elutazott Párizsba. Még négy jó éve volt, bár nem szerette ezt a „friss sütetű” rezsimet, a kedves orléánidák ellenségeit. *Es ist schwer Bothschafter sein unter den jetzigen Decadencen*¹⁵ — írta már elődje, Richard METTERNICH is. APPONYI sem találta a helyét, és 64. születésnapját sem érte meg.

A követ világa

Magyar főúr volt, osztrák diplomata, Párizsban kezdte és végezte pályáját, orosz grófnót vett feleségül, esztendőig élt német és olasz földön, legjobb éveit pedig — tizenhatot — Angliában töltötte. Ha németül vagy franciául beszélt, az anyanyelveit használta, de kitűnően megtanult angolul is. Nagyon szeretett Firenzébe utazni, meg Rómába, s végig a csizma szárán. De szívesen időzött Párizsban is, és persze Bécsben, a kedves Hietzingben, és Bad Ischlben. Meg

13. Georgiana FULLERTON—APPONYI Rudolf; [1871.] nov. 19. OSZK Kt: Fond II/166; Lady STRATFORD DE REDCLIFFE—APPONYI Rudolf; [1871.] dec. 1. Fond II/374/6; Francis KNOLLYS—APPONYI Rudolf; d. n. [1871.] Fond II/215/4; GRANVILLE—APPONYI Rudolf; WALMER, 1871. nov. 9. Fond II/181/50. GRANVILLE leveleit APPONYI leváltásával kapcsolatban l. még Fond II/181/55, ill. II/465/13.

14. GLADSTONE—APPONYI Rudolf; Hawarden, 1871. nov. 30. OSZK Kt: Fond II/174/3.

15. Richard METTERNICH—APPONYI Rudolf; Paris, 1867. ápr. 16. A német mondat a francia nyelvű levél végén szerepel. OSZK Kt: Fond II/280/19.

Svájcban: ha ráért, elment Luzern-ba is és egy kicsit a hegyek közé, St. Moritz-ba. A birtok nem nagyon foglalkoztatta, ám leánya, a szép Hélène esküvőjére csak hazament Apponyba is, meg — ha már nagyon fáradt volt Európától — lepihent egy pár hétre a lengyeli parkban.

De vajon magyar volt-e? Vagy osztrák? Vagy a francia, az angol, a német, az olasz táj láttán érezte úgy, hogy „otthon” van? Volt-e hazája és törődött-e ezzel egyáltalán?

Már ősei is inkább a Birodalomhoz kötődtek. Nagyapja is, apja is megkapta mindazt, amit hűséges alattvalóinak a Habsburg-Lotharingiai ház meg szokott adni: mindkettő valóságos belső titkos tanácsos lett és kamarás, apja ezen felül pedig az aranygyapjas rend lovagja. A 28 éves Rudolf gróf rövid szentpétervári tartózkodása elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy elnyerje a hírhedt *III. szekció* vezetőjének, MIKLÓS cár mindenható rendőrmíniszterének engedélyét leánya megkéréséhez. WENCKENDORFF Anna grófnőből így lett a lengyeli kastély úrnője, Rudolf pedig elég jó kapcsolatokat kapott hozományul: könnyű, sőt azonnali bejutási lehetőséget az orosz arisztokráciához.¹⁶

Gróf APPONYI (II.) Rudolfnak két testvére volt. Gyula nem csinált valami fényes karriert, igaz, fiatalon meghalt, 35 éves korára özvegyen hagyva SZTÁRAY Zsófia grófnőt, három gyermeke anyját. Nővére, Mária, első férje halála után (1852-ben) WENCKHEIM Viktornak nyújtotta kezét. Ez később igen hasznosnak bizonyult bátyja számára. Rudolf gróf ugyanis jó néven vette, hogy Viktor, Paulina nevű húga révén sógorává avatta a befolyásos DESSEWFFY Emilt, és később még inkább honorálta, hogy öccse volt egy (1852-ben talán jelentéktelennek látszó) volt Békés megyei főispánnak.¹⁷ Béla báró tudniillik rendkívül ambíciózus volt, és később, amikor már belügyminiszter, illetve a király személye körüli miniszter, utóbb miniszterelnök lett belőle, meglehetősen akadálytalanná tette az utat APPONYI számára az újjáalakuló államszerkezet legfelsőbb vezetéséhez.

A magyar arisztokráciához azonban a családiak mellett társasági kapcsolatok is kötötték. Bár PLENER egy levelében panaszkodott apjának az APPONYI-estélyek egyhangúságáról, a Cavendish Square-i palotának mégiscsak lehetett vonzereje: egyetlen év vendéglistáján 177 birodalombeli arisztokrata névvel találkozhatunk.¹⁸ Odalátogattak a ZICHYEK (Henrik is, aki magyar ügyekről olyan kitűnően informálta), a FESTETICSEK, a SZÉCHENYIEK (István fiai is, Béla gróf és Ödön), az ANDRÁSSYAK (köztük a későbbi magyar miniszterelnök és közös külügyminiszter, Gyula gróf), a KÁROLYIAK, a WENCKHEIMEK (köztük Béla báró) és sok-sok más magyar arisztokrata vendég: ESZTERHÁZY Geyza, PÁLFYFY 'Sepi', SZAPÁRY 'Toni', HUNYADY Marie, és a SIGRAY, FORGÁCS és NÁDASDY grófok, hogy csak a közismertebb családok képviselőire utaljunk.

16. PLENER J., 111.

17. A WENCKHEIM-rokonságra vonatkozóan I. NAGY Iván: Magyarország családai. 11. (Pest, 1865.), 138–140. l.; ill. WENCKHEIM Józsefné szül. ÖRCZY Therése bárónő halálakor kiadott gyászjelentést, OSZK Kt: Fond II/467/37. WENCKHEIM Viktor közvetítőszerepére APPONYI és WENCKHEIM Béla között I. OSZK Kt: Fond II/465.

18. E. PLENER: London, 1867. ápr. 17. HHStA: Nachlass Plener, Karton 16. — APPONYI londoni vendégeiről egy maga készítette lista nyomán van tudomásunk — innen a becenevek („Liste des Autrichiens — Londres 1862”) I. OSZK Kt: Fond II/467/43.

Érdemes és érdekes volt azonban a birodalom más tájairól érkezett látogatókkal is törődni. Kitűnő kapcsolatokat ápolt mindenekelőtt bécsi hivatali főnökeivel, BUOL-SCHAUENSTEIN és RECHBERG gróffokkal (igaz, a nagy fordulat utáni új emberekkel, BEUST-tal, ANDRÁSSY-val nehezebben tudott megbarátkozni).¹⁹ A legtöbb bizalmas információt Bécsből, RECHBERG közvetlen munkatársától, ALDENBURG bárótól kapta.²⁰ A birodalmi címerrel ékes meghívókból a követ bőven küldetett az osztrák főrangú családok azon tagjainak, akik vállalkozó kedvükben áthajóztak a csatornán. El is fogadták a szíves invitálást sokan. Hiszen BREGENHEIM és WINDISCHGRAETZ hercegnőnek is öröm volt APPONYI-val együtt lenni, és szívesen ültek a Chandos House-ban tálalt vacsorához Arthur és Louis ROHAN hercegek a hercegnékkal, KINSKY herceg a hercegnővel, LÉON SAPIEHA herceg, a LOBKOWITZ és LIECHTENSTEIN hercegek, WALDSTEIN gróf és a felesége, Eugénie AUERSPERG grófnő, HARNACH, KINSKY, HARDEGG és SAILERN grófok, THUN, SCHÖNBORN, HOYOS és STOCKAU grófok, COLLOredo-MANSFELD, REVERTERA, BOBROWSKY és WIMPFEN grófok, LARISCH, HOHENSTEIN, KHEVENHÜLLER és KAUNITZ grófok, TRAUTMANNSDORFF, TAAFE, MENSdorFF és NEIPPERG grófok. Néhány szerényebb címerrel rendelkező vendég is beléphetett: TEGETTHOFF admirális, CZOERNIG báró, de SCHWARZ, de PARMENTIER és de BURG lovagok, meg néhány tudós ember: STUBENRAUCH, EITELBERGER, HANSLICK és LIHATZEK professzorok. És végezetül JELLACHICH grófnő.

Íme a PLENER által csak összetételében színesnek talált társaság — a „kevesek” világa. Hiszen „a világ a keveseké”, ahogyan azt — a jelek szerint APPONYI-nak is tetszően — gróf Anton PROKESCH VON OSTEN, ez a kétségtelenül tehetséges ember meg is fogalmazta: ... *die Welt den Wenigen gehört, nicht den Vielen und am allerwenigsten den Allen*.²¹ BENCKENDORFF Anna is akkor örülhetett leginkább, ha egy HABSBURG-LOTHARINGIAI ivadéknak, például Károly Lajos, Lajos Viktor vagy Rainer főhercegnek ült a jobbján.

A Monarchia oly vegyes nevű-nyelvű arisztokratái nemcsak APPONYI miatt mentek szívesen a Chandos House-ba, illetve a Belgrave Square 18-ba. Sok mindekivel lehetett itt találkozni, olyanokkal is, akikkel másutt nem. Earl-ökkel, marquis-ekkel, valódi duke-okkal. Meg néhány éppúgy tanult, de valahogyan más katolikussal. Egyszóval angolokkal, még hozzá igen nagy számban.

A követ nagyon vigyázott, hogy mindekivel jóban legyen. Tudta, hogy feladatát jól (sőt egyáltalán) csak akkor láthatja el, ha a hivatalos viszonyt a barátság selymeivel béleli ki. Tudta ezt még az első párizsi évekből, apjától. De most már tapasztalatai is azt bizonyították, hogy eredményt csak a személyes kapcsolatokról, mégpedig a rendszeres kontaktustól várhat.

19. Vö. APPONYI Rudolf londoni nagykövet jelentései Bécsbe, gr. BUOL-SCHAUENSTEIN-hez és gr. RECHBERG-hez, 1856–1862 (fogalmazványok; közöttük RECHBERG APPONYI-hoz intézett utasításai is). OSZK Kt: Fond II/460; továbbá RECHBERG levelei APPONYI-hoz, 1866–71, Fond II/69.

20. Roger ALDENBURG néhány évig beosztottja volt Londonban, majd a Külügyminisztériumba került. Kapcsolatuk azonban nem szakadt meg: igen intenzív levelezést folytattak több mint egy évtizeden keresztül. ALDENBURG APPONYI-hoz intézett leveleit (OSZK Kt: Fond II/12) JÁSZAY Magda tette közzé: *Dix ans de politique viennoise après Villafranca à la lumière des lettres d'un diplomate autrichien*. = *Acta Historica* XII, 1966, 3–4. 395–427. l., 1. különösen 396–397. l.

21. Friedrich ENGEL-JÁNOSI: *Der Freiherr von Hübnér 1811–1892. Eine Gestalt aus dem Österreich Kaiser Franz Josephs* (Innsbruck, 1933.) 225. l.

Nem tartott sokáig, amíg sikerült megnyernie a sziget lakóit. *Er war ein Diplomat der alten Schule, Sohn eines Botschafters, in den besten Beziehungen mit der ganzen grossen europäischen Gesellschaft...* — így PLENER, aki azt is tudta, hogy milyen nehéz „bekerülni” az angol családokhoz.²² Ami azonban nem sikerül az attasénak (még akkor sem, ha ő a kereskedelmi miniszter fia), az könnyedén sikerül a főnökének. APPONYI-t szívesen látták Marlborough House-ban csakúgy, mint Cambridge Cottage-ben: sem ALBERT EDWARD herceg, VIKTÓRIA királynő trónjának várományosa, sem az agg, bár energikus Duchess of CAMBRIDGE nem tartotta rangján alulinak, hogy melegebb hangot használjon a magyar gróffal.²³ Az ifjú George CAMBRIDGE-i herceg egyenesen örülni látszott, hogy németül beszélgethet és levelezhet valakivel — jelentkezett is gyakran.²⁴

Az 1860-as évtized második felében meglehetősen sűrűn váltakozó kormányfők és külügyminiszterek — DISRAELI-t kivéve²⁵ — mind igen szívélyes hangot használtak APPONYIVAL. Amiben szerepet játszott az is, hogy BENCKENDORFF gróf cári rendőrminiszter lányát igen könnyen barátnőjükké fogadták a hölgyek: kedves volt, nyílt és jószívú. „Olyan szomorú dolog, hogy sose láthatjuk és mindannyian oly nagyon hiányoljuk, hogy nem állhatom meg, hogy ne írjak egy sort, amit ez ideig csak azért nem tettem, mert attól tartottam, hogy zavarom — ... — Remélem, hogy eljön és megnézi Pembroke Lodge-ot hamarosan — vagy megmondja, mikor menjek fel, hogy láthassam” — üzent a volt miniszterelnök neje BENCKENDORFF Annának, és búcsúzóul hozzátette: „*With my kindest remembrance to yr husband & son & love to Hélène, believe me, dear Mme Apponyi, always yrs affect^y Janny Russell*”.²⁶

Lord CLARENDON, a külügyminiszter, azonnal megküldött minden Bécsből, BLOOMFIELD követétől érkező diplomáciai jelentést, mikor a porosz—osztrák háború már javában dúlt és meg is ígérte mindjárt, hogy a jövőben is rendszeresen tájékoztatja.²⁷ *„Milles amitiés sincères”* — búcsúzott rövid, szűkszavú (de bizony

22. PLENER I., 111. — E. PLENER—I. PLENER; London 1867. márc. 11. HHStA: Nachlass Plener, Karton 16.

23. ALBERT EDWARD hg.—APPONYI Rudolf; Marlborough House, 1866. jún. 30. OSZK Kt: Fond II/461/27. J. Home Purves—APPONYI Rudolf; Cambridge Cottage, Kew, 1866. júl. 19. Fond II/461/53. Vö. PLENER I., 117—118, 207.

24. GEORGE (Duke of CAMBRIDGE)—APPONYI Rudolf; 1858—1871, OSZK Kt: Fond II/187/1—17, ill. II/461/78.

25. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának gazdag APPONYI-gyűjteményében nem található egyetlen, DISRAELI és APPONYI kapcsolatára vonatkozó dokumentum sem. Idevágó írásos emlékeket mind a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban, mind pedig forráskiadványokban is hiába kerestem, így — az angliai DISRAELI-hagyaték (*Disraeli Papers at Hughenden Manor, Buckinghamshire*) ismeretének hiányában — kettőjük viszonyának alakulását illetően feltevésekre vagyok utalva. E kérdésben sajnos az igen kiterjedt DISRAELI-irodalom sem nyújt segítséget, ha Robert BLAKE kitűnő biográfiája kínál is támpontokat DISRAELI és az — elsősorban angol — arisztokrácia viszonyának elemzéséhez (Robert BLAKE: *Disraeli*. New York, 1967. 278—284, 397, 411, 505, 763—764. l.)

26. Janny RUSSELL—APPONYI Rudolfné; Pembroke Lodge, 1866. júl. 23. OSZK Kt: Fond II/461/57. Lord John RUSSELL (később Lord RUSSELL) APPONYIHOZ írott, jelentős forrásértékű magánleveleit l. Fond II/351/1—48.

27. CLARENDON—APPONYI Rudolf; 1866. jún. 23. és 28. OSZK Kt: Fond II/461/26, ill. 77. CLARENDON és APPONYI igen érdekes magánlevelezését (1856—1870) l. Fond II/104/1—54.

elég lényeges információkat továbbító) levelei végén a *semleges* Anglia külügy-miniszttere.²⁸

A konzervatívok talán mégis jobban becsülték, mint a liberálisok. DERBY lord miniszterelnök mindig örült, ha APPONYI-t láthatta, akár a Belgrave Square 18-ban, akár magánál, a St. James' Square-en. És a fia, Lord STANLEY, a konzervatívok külügyminiszttere ugyanúgy írta: *Toujours charmé de vous voir comme vous le savez bien. Tout à vous — Stanley.* Sok meghívás jött és ment a St. James' Square és a Belgrave Square között. És sok információ.²⁹

Igazi barátság azonban nem ezekhez az emberekhez fűzte. *It is unkind of you to allude to the 'nearly 40 years' — I am afraid there are more — But the exact number of years does not much signify as regards a friendship which as far as I am concerned, is based upon attachment and the greatest respect.* Valóban, Lord GRANVILLE-hez negyven éves barátság, 40 év közös munka és szórakozás ezer emléke kötötte. Amit alaposan ki is használtak — mindketten. 1870–71-ből mintegy 45 bizalmas levelet őrzött meg a papírjai között (*secret, confidential*), és ez csak két esztendő abból a negyvenből. Hiszen már 1859-ben is így írt a külügyminiszter a követnek: *I write to you not as a Minister, but as an old and intimate friend. It is of importance to Austria and to this country to be on good terms — ...* És megküldte neki előzetes betekintésre, jóváhagyásra, az angol parlament informálására kiadandó (s az államberendezkedés demokratizmusát és nyíltságát hirdetni hivatott) 'kék könyvek', a *Blue Book*-ok anyagát. Ha megbeszélést kívánt tartani, nem küldött túlságosan formális meghívást. *Can you come to the F[oreign] Office this afternoon? Yrs G.* Vagy egy meghívás a követnek és övéinek: *Gladstone dines here today, en petit comité. Would the Belgravian trio be amicably inclined to meet him at 8.*³⁰

APPONYI joggal volt büszke minderre. El is küldte GRANVILLE magánlevelét a Ballhausplatz-ra, az új grófnak, BEUST-nak. „... ifjúkorunk óta ismerjük egymást — írta kísérőül — és én remélem, hogy ez a bensőséges viszony hasznosnak bizonyul majd hivatalos kapcsolatainkban.”³¹ A levél címzettje csak örülhetett: nem nagyon akad szorosabb kötelék két állam között, mint régi, szép párizsi bálók quadrille-jai.

28. Nem mintha Lord BLOOMFIELD bánta volna, hogy dépêche-ei „avatatlan” kezekbe jutnak, méghozzá rögtön érkezésük után. Hiszen ő maga is jóban volt pályatársával, olyannyira, hogy Lady BLOOMFIELD még hűséges és kipróbált *femme de chambre*-jét („... Laura Czernohorsky qui m'a accompagné de Vienne... et qui quitte mon service”) is BENCKENDORFF Anna révén igyekezett új úrnőhöz beajánlani. Georgiana BLOOMFIELD—APPONYI Rudolf; Penmaenmawr, North Wales, 1866. júl. 10. OSZK Kt: Fond II/461/40.

29. DERBY—APPONYI Rudolf; St. James' Square, 1867. nov. 2. OSZK Kt: Fond II/122; STANLEY—APPONYI Rudolf; F[oreign] Office], 1868. máj. 28. Fond II/123/5. L. még Fond II/123/1—4 és 6.

30. GRANVILLE—APPONYI Rudolf; 1870. jún. 6. HHStA: Min. des Aeussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 75, Varia. Melléklet APPONYI—BEUST, 1870. júl. 7-i magánleveléhez. APPONYI saját kezű másolata a levélről: OSZK Kt: Fond II/181/8. GRANVILLE—APPONYI Rudolf; 1859. júl. 24. OSZK Kt: Fond II/181/1; London, d. n. Fond II/181/12. — H. n., d. n. Fond II/181/38. — London, d. n. („Tuesday”) Fond II/181/58. — H. n., 1871. jan. 14. Fond II/181/34. Vö. Harold TEMPERLEY—Lillian M. PENSON: *A Century of Diplomatic Blue Books 1814—1914.* (New Impr., London, 1966.), 219. l.

31. APPONYI Rudolf—BEUST (magánlevél); 1870. jún. 7. HHStA: Min. des Aeussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 75, Varia.

De nemcsak a játék főszereplőivel igyekezett ápolni a kapcsolatot: szívesen pillantott a színpalak mögé is. Olykor hölgyek segítségével. Kiváltképp alkalmas volt erre a szerepre például a nagy konzervatív politikus, Lord SALISBURY apjának második felesége, Mary Catherine SALISBURY, aki férje halála után, 1870-ben hozzáment a liberálisnak számító Edward Henry STANLEY-hez. De akár konzervatív férje volt, akár liberális, APPONYI grófot egyképpen informálta a fontos belpolitikai fejleményekről, hiszen őbenne bízott valamennyi barátja közül a legjobban! „Fogalmam sincs — írta például 1868 novemberében —, hogy Disraeli mit fog csinálni — Néhány ember azt gyanítja, hogy ... lemond anélkül, hogy összehívna a parlamentet. Nem tudok eleget ahhoz, hogy véleményt formáljak. Azt hiszem, Gladstone az utolsó ülősszak óta nem beszélt még azokkal, akikre (egy esetleges kormányban) kollégaként számíthatna. Olyan rémhírt is hallottam, hogy a Királynő L Granville-ért küld egy felbomlás esetében. Jó kis *dodge* volna Dizzytól, ha rábírná erre, hiszen — ahogy mondják — ha Ld Granville vállalkozna a feladatra, a parlamenti többség azonnal felbomlana.” Néhány vegyes családi újság közlése után a levél így végződik: „Felteszem, rájött már, honnan eredt mindaz az igazolhatatlan sületlenség, amit Dizzy mondott, „nemes barátom &c&c’ — ha még nem, próbálja nagyon diszkréten és diplomatikusan szóra bírni Ld Clarendont. Örökké az Öné MCS”.³²

A színpalak mögötti világ küismerésére alkalmasnak bizonyult Lady STRATFORD DE REDCLIFFE is. Férje egykor — Sir STRATFORD CANNING néven — az angol kormány megbízásából meglehetősen határozottsággal viaskodott az orosz és osztrák kormányzattal egy maroknyi magyar menekült kiadatása ellen. Jelentős része volt abban, hogy a rögtöni bitó helyett majd félszázados számkivetést választó kormányzó-elnököt és kíséretét a Porta végül nem adta ki a Habsburgoknak.

De húsz év múltán, 1869-ben Lady STRATFORD DE REDCLIFFE arra kéri a londoni osztrák követet, hogy látogassa meg őket; Lord STRATFORD pedig 1870-ben felajánlja közreműködését a követség sajtóügyeiben.³³

A londoni osztrák követség vezetője nagyon vigyázott, hogy mindenkivel kapcsolatot tartson, aki az angol politikai életben számít, vagy számíthat. De FERENC JÓZSEF képviselője, különösen ha (és ez sem volt azért véletlen) Gróf APPONYI (II.) Rudolfnak hívták,³⁴ igazán bensőséges érdeklődéssel mégis azok felé fordult, akik lelkük üdvösségéért nem a Canterbury érsekkel, hanem a Westminster-i katedrális urával mondatnak könyörgést: MANNING érsekkel, e kemény vonású, ösztövért termetű főpappal, aki amikor fejére helyezték a püspöksüveget és kezébe adták a pásztorbotot — PLENER-t egy középkori szentre emlékeztette. Ő tette talán a legtöbbet a katolicizmus angliai elterjesztéséért és a katolikus hit megszilárdításáért. Ahogyan jelölni szerette magát ez a szíve me-

32. *Dictionary of National Biography* (a továbbiakban DNB): XVIII, 951. l. — PLENER I., 157. — Mary C. SALISBURY—APPONYI Rudolf; Lyon (?), 1868. nov. 20. OSZK Kt: Fond II/352/1. (Tévesen Robert SALISBURY-nek tulajdonítva).

33. Lady STRATFORD DE REDCLIFFE—APPONYI Rudolf; 1869. okt. 18. OSZK Kt: Fond II/374/3; Lord STRATFORD DE REDCLIFFE—APPONYI Rudolf; London, 1870. aug. 16. OSZK Kt: Fond II/374/4. Vö. Dénes A. JÁNOSSY: *Great Britain and Kossuth = Archivum Europae Centro-Orientalis*. III. 1937. Fasc. 1—3. 35—37. l.

34. Az APPONYIak katolicizmusára vonatkozóan l. SZEKŰ Gyula: *Magyar történet*. V. (Bp. 1936².) 485. l.

legével és esze minden hidegségével ultramontán, a csalatkozhatatlansági dogma kimondását oly hévvel — és hathatósan — támogató érsek (utóbb bíboros): + *Henry E. Archevq de Westminster*. Így írta alá azokat a leveleket is, amelyeket a Habsburg-monarchia követének címzett. *Votre dévoué Serviteur en J. C.*³⁵ MANNING kardinális, minden katolikus angol lelkének pásztorja — és voltak vagy kétmillióan a szigeten, Írországot nem is számítva. Sokan éltek közülük Londonban is: a Farm Street-i katolikus templom és a Brompton Oratory mindig zsúfolt volt nagymise idején, Kensington-ban pedig pro-katedrálist kellett megnyitni addig, amíg a szép, új Westminster-i székesegyház el nem készült.³⁶

A legfontosabb katolikus családokkal a mindenkori osztrák követ különösen jó kapcsolatot épített ki. APPONYI már készen kapta ezeket a szálakat, csak gondosan kellett ügyelni, hogy az anglikán Anglia meg ne haragudjon, amiért az az osztrák követ a katolikus Angliával is olyan nagyon jóban van. A katolikus arisztokraták közül szorosabb szálak fűzték APPONYI-t a TOWNELEY családhoz, Lord BUTE-hoz, Lord HOWARD OF GLOSSOP-hoz, Lord GAINSBOROUGH-hoz, a máltai lovag Lord St. ASAPH-hez, Lord HERRIES-hez, Lord PETRE-hez és a katolizált Lord RIPON-hoz, akik számára megnyugtató volt, hogy Dr. NEWMAN, a nagy teológus (a legnagyobb talán, akit a sziget nevelt) éppenúgy a gróf rendszeres vendége lett, mint WISEMAN, vagy később MANNING érsek.³⁷

A katolikus kapcsolatokat azután a politikai arénában is jól tudta hasznosítani. Ha nem is tartozott a House of Commons legbefolyásosabb képviselői közé, Sir George BOWYER azért kitűnően megfelelt egy sor célra. Az *honourable Member for Dundalk* legfőbb érdeme katolikus hite volt, meg az, hogy rendszeresen informálta APPONYI-t, hogy mi történik az Alsóházban, illetve hogy milyen benyomásai támadtak a kontinentális ügyekkel kapcsolatban kialakult ottani hangulatról. Sokat tudott, ha nem is tudott sokat tenni. Mégis, ha kellett, hatásosan és kifejezően beszélt, és megtette, amit APPONYI nem tehetett meg: képviselte Ausztriát a brit parlamentben. Nyíltan és egyértelműen. APPONYI úgy számolt be BOWYER felszólalásáról főnökének, MENSdorff grófnak, mintha maga is meglepetten látná, hogy „a katolikus képviselő milyen erővel és tehetséggel védelmezte Ausztria és a Pápaság ügyét.” APPONYI itt nem tette hozzá, amit kitűnő barátjáról még tudott, de egy évvel később megírta új főnökének, BEUST-nak: a Máltai Lovagrend kápolnáját, amelyben a követ a Mexikóban meggyilkolt MIKSA császár lelki üdvéért misét mondatott, *Sir George Bowyer, membre de Parlement et Chevalier de l'Ordre* építtette néhány évvel ezelőtt. (Plener megjegyzi: *Eine Trauermesse, die ausserordentlich stark besucht war.*)³⁸

35. PLENER I., 203–204. 1. DNB: XII, 947–953. 1. MANNING—APPONYI Rudolf; London, 1866. jún. 8., 1868. jún. 22. és 26. OSZK Kt: Fond II/191/1–3.

36. PLENER I., 200–202. A katolicizmus angliai helyzetéről igen értékes képet ad APPONYI Rudolf két hivatalos jelentésében. L. APPONYI Rudolf—MENSdorff; London, 1865. febr. 25., ill. jún. 14. HHStA: Min. des Aeussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 66. Berichte, No. 8. ill. 19 B.

37. PLENER I., 200–202, 204–207. — WISEMAN—APPONYI Rudolf; 1856. OSZK Kt: Fond II/415.

38. George BOWYER—APPONYI Rudolf; Temple, 1866. jún. 16. OSZK Kt: Fond II/461/15. BOWYER-ről 1. DNB: II, 989–990. — APPONYI Rudolf—RECHBERG; London, 1862. ápr. 12. ill. 30. HHStA: Min. des Aeussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 57, Berichte, No. 28, ill. 31 A—E. — APPONYI Rudolf—MENSdorff; London 1866. júl. 24. Fasc. 67, Berichte, No. 51 B. — APPONYI Rudolf—BEUST; London, 1867. júl. 19. Fasc. 69, Berichte, No. 57 A—B. — PLENER I., 148.

A Máltai Lovagrend nagy csillaga biztosíték volt a Habsburg-hatalom eredményes képviselőjére az angol Alsóházban. Megfelelőbb garancia, mint a katolikus hitközösség önmagában. Az Alsóház elé kerülő Blue Book-ok anyagát az osztrák követ előzetesen egyébként is átnézhetette. Erre lehetőséget nyújtottak rendszeres vacsoravendégei és barátai: a mindenkori miniszterelnök, a mindenkori külügyminiszter, a parlament mindkét házának befolyásos tagjai.

Am APPONYI hosszú éveken át kísérletezett a sajtó legbefolyásosabb képviselőinek megnyerésével is. Amikor a hivatalba lépő BEUST 1866–67 fordulóján körkérdest intézett külföldi követeihez, hogy vajon milyen kapcsolatot sikerült kialakítaniuk a helyi sajtóorgánumokkal, a legkiábrándítóbb (és legkiábrándultabb) választ Londonból kapta. „A császári követség az itteni sajtónál évek óta nem tud többet elérni, minthogy néhány lap (*Morning Herald, John Bull* stb.) „Jelentések Bécsből” címmel rovatot nyitott. Nem járt eredménnyel az a kísérlet, hogy a sajtóra nagyobb mérvű befolyást gyakoroljunk, és minthogy többrendbeli tapasztalat nyomán az a meggyőződésünk alakult ki, hogy az angol újságírás tényszerű függetlensége folytán csak igen nagy pénzösszegek bevetése révén számíthatunk sikerre, és a kisszerű befolyásolási törekvések teljes mértékben kudarcot vallottak, a kevés szálat elvágtuk és a sajtóval mindennemű kapcsolatunkat megszakítottuk.” A kétfejű sas képviselőjében könnyebb volt úgy látszik híveket szerezni a „felsőbb körökben”, mint az angol polgári sajtó vezető férfiai között.³⁹

Leginkább DELANE, a *Times* teljhatalmú szerkesztője állt ellen, éveken keresztül, meglehetősen makacsul. Tartotta ugyan a kapcsolatot a követtel, szívesen elolvasta az általa küldött információkat, de érdemben befolyásolni alig hagyta magát. Pedig APPONYI mindent megkísérelt, hiszen tudta, hogy tömegbefolyást nagyhatalmú barátai révén sem szerezhet, erre mégiscsak a sajtó, legkivált a *Times* alkalmas. A *Printing House Square-i* orákulum, ahogyan egy akkoriban ott élő német emigráns, KARL MARX nevezte. Ő persze a forradalmak ügyének pártfogását kérte számon a laptól, APPONYI pedig a maga érdekeit szerette volna képviselve látni azokban a szignálatlan, egy-másfél hasábos vezércikkekben, amelyek olyan eredményesen befolyásolták Anglia gondolkodását.⁴⁰

1859 izzalmas késő-tavaszi keresett először kapcsolatot a befolyásos szerkesztőhöz. Mindenekelőtt CAVOUR és D'AZEGLIO szárd követ befolyását igyekezett ellensúlyozni, akik olaszbarát cikkek elhelyezésével még fokozottabban a maguk pártjára próbálták állítani az amúgyis italoofil angol közvéleményt.⁴¹ A Habsburg-hatalom forradalom- és magyarellenos tudatalakító tevékenységének szép hagyo-

39. KREBS, Barbara: *Die westeuropäische Pressepolitik der Ära Beust (1865–1871)*. = *Göppinger Akademische Beiträge*. Nr. 5. (1970) 94–95. l. — KÁLNOKY–BEUST; London, 1866. dec. 19. HHStA: Min. des Aeussern, Polit. Archiv, VIII. England, Berichte, Fasc. 68, No. 76 F.

40. A *Times*-ra és szerkesztőjére vonatkozóan I. *The History of The Times*. II: *The Tradition Established. 1841–1884*. (London, 1939.); A. I. DASENT: *John Thadeus Delane, Editor of The Times: His Life and Correspondance*. I–II. (London, 1908); Sir Edward COOK: *Delane of The Times* (London, 1915.). — KARL MARX: *Kossuth és Mazzini — ... A „Times” és a menekültek*. = MARX és ENGELS *Művei*, 8. 534–536. l. — KREBS, 52–53. l.

41. *The History of The Times*. II., 330. l. L. ide vonatkozóan HANÁK Péter: *Garibaldi felszabadító hadjáratának hatása Magyarországon 1860-ban*. = Századok. 95. 1961, 4–5. 676, 679. l.

mányai voltak ekkor már Angliában. A hatalomra jutó ellenforradalom — a Richmondba menekülő METTERNICH herceg példáját és sürgető tanácsát követve⁴² — már 1849 őszén-telén komoly propagandát fejtett ki Londonban. SCHWARZENBERG herceg SZÉCSÉN Antal gróftól küldte a szigetországba, aki a követség mellett működő attaséként a legkülönbébb módszerekkel igyekezett a Kossuth-emigráció információs munkáját ellensúlyozni. Eszköztárában éppenúgy szerepelt angol álnevek alatt közreadott „felvilágosító” cikksorozat, mint befolyásos politikusok személyes „meggyőzése”, nagy lapok tudósítóinak megvesztegetése, vagy terjedelmes memorandumok és hivatalos „igazoló” cikkek előállításai.⁴³ SZÉCSÉNnek így volt már bizonyos gyakorlata, amikor az abszolutizmus válsága tárcánélküli miniszterré emelte 1860–61-ben. Sajtóirodája révén igyekezett a magyar nemzeti mozgalmat kompromittáló cikkeket elhelyezni az angol sajtóban, és akárcsak RECHBERG külügyminiszter, az angol kormány Habsburg-barát irányban történő befolyásolására szánt érvanyaggal és irányelvekkel látta le APPONYIT.⁴⁴

42. METTERNICH herceg (angliai) emigrációs tevékenységéről l. legújabban Erzsébet ANDICS: *Metternich und die Frage Ungarns.* (Bp. 1973.) 279–318. l. Az idevágó dokumentumokat l. 438–477. l. ill. ugyanő (szerk.): *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben.* II. (Bp. 1952.) 502–503. l. ill. III. (Bp. 1965.) 370–372, 399–400, 436–437. l. — A magyar forradalom és szabadságharc angoliai visszhangjáról bővebben l. HARASZTI Éva: *Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen* (Bp. 1951.).
43. Az 1849. évi SZÉCSÉN-misszió történetére vonatkozóan l. ANDICS Erzsébet (szerk.): *A nagybirtokos arisztokrácia ...*, III., 410–412, 419–420, 423–424, 430–432, 435–436, 442–446. l.
44. SZÉCSÉN–RECHBERG; Wien, 1860. dec. 26. (fogalmazvány), Országos Levéltár (a továbbiakban: OL): Tárcánélküli magyar miniszter iratai (a továbbiakban: TNMM): D 284, Fasc. I. B (Presse) 97–99. ff.; SZÉCSÉN–APPONYI Rudolf (ill. R. METTERNICH, KÜBECK, BLOME); Wien, 1861. júl. 24. (fogalmazvány); OL: TNMM: D 284, Fasc. I. B (Presse) 137–146. ff.; továbbá SZABAD György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61).* (Bp. 1967.) 218–219, 476–477. l. Az angol közvélemény befolyásolása nemcsak SZÉCSÉNT foglalkoztatta az ókonzervatív táborban: DESSEWFFY Emil a *Times*-ban közzétett cikkekkal és brossúrákkal kívánta elérni „die Rectifizierung der public opinion in England”, és VIDA Károlyt, KECSKEMÉTY Aurélt és Török Jánost tartotta alkalmasnak a szükséges cikkek megírására (DESSEWFFY–SZÉCSÉN; Pozsony, 1860. dec. 25. OL: Dessewffy családi levéltár (a továbbiakban DCsLt.): Acta Publica 5/d. SZÉCSÉN egyébként melegen támogatta a birodalomba látogató, s arról feltehetően kedvező hangon írni is kész politikusokat és publicistákat, mint BLAZE DE BURY bárónőt (Arthur DUDLEY álnéven publikált), vagy ROEBUCK képviselőt (SZÉCSÉN–DESSEWFFY Emil; Wien, 1860. dec. 24. OL: DCsLt: Acta Publica 5/e; illetve SZÉCSÉN–DESSEWFFY Emil (ill. SENNYEY, MAJLÁTH, APPONYI György, LIECHTENSTEIN, KÁROLYI György, ESTERHÁZY Pál); Wien, 1861. ápr. 4. (fogalmazvány), OL: TNMM: D 284, Fasc. I. B (Presse) 127–131. ff. Vö. SZABAD 477. 259. j.

A korszakban titkosügynökök is tevékenykedtek az angol sajtó és publicisztika befolyásolása terén, akik azonban nem a követséggel, hanem közvetlenül a Külügyminisztériummal tartották a kapcsolatot. RECHBERG például J. K. DEFEHER ügynököt bízta meg, hogy „biztosítsa az angol sajtó kedvező állásfoglalását az Osztrák Kormányzattal szemben” (J. K. DEFEHER–RECHBERG; 1860. febr. 28., mellékelve RECHBERG–APPONYI Rudolf; 1866. márc. 5. OSZK Kt: Fond II/348/19. A korszak legfontosabb angliai osztrák titkosügynökeként tarthatjuk számon ZERFFI Gusztávot, aki ugyancsak a követség megkerülésével fejtette ki sokirányú tevékenységét, amelyről APPONYIT csak egy ízben, s nem is teljesen hitelesen tájékoztatták Bécsből: a követ „nem ereszkedhetett le” a titkosügynökök világába. (L. ehhez KOLLER–MECSÉRY; Wien, 1861. máj. 10. No. 364/g;

A londoni követ WIMPFEN gróf követségi tanácsost bízta meg, hogy — mintegy 1849 Szécsenének utódaként — az Ausztriával kapcsolatos brit közvéleményt figyelemmel kísérje. WIMPFEN-t mindig is foglalkoztatta a tömegek sajtó általi befolyásolásának kérdése, s bécsi főnökének, a London iránt amúgy is élénken érdeklődő ALDENBURG bárónak írott magánleveleiben rendszeresen beszámolt e téren tett megfigyeléseiről, illetve az elért eredményekről. Felmérve a probléma jelentőségét, igyekezett a külügyi kormányzatot angliai sajtópolitikájában fokozott érőkifejtésre ösztönözni. Részben az ő munkájának volt köszönhető, hogy a 60-as évek fordulóján már születtek bizonyos eredmények e téren. 1862 tavaszán ALDENBURGnak írva WIMPFEN elégedetten állapította meg, hogy „Angliában nagyon pozitív előrehaladást értünk el, ami abban áll, hogy amíg 59-ben bukásunkat kész ténynek tekintették, s 60-ban még mindig csodálkoztak, hogy ez nem következett be, most újból hisznek erőnkben és jövőnkben. Az alázat ideje itt lejárt, és igénytelen nézetem szerint fejünket és hangunkat újra fel lehet és fel is kell emelnünk, hiszen senkinek sem lehet könnyebben imponálni, mint éppen az angolnak, aki ... a külpolitikában... egészen naiv.”⁴⁵

Éppen az angol közvélemény befolyásolhatóságának ez a — már-már a cinizmusig világos — felismerése készítette ALDENBURG-ot, APPONYI-t és WIMPFEN-t, hogy közvetlen érintkezésbe lépjenek John Thadeus DELANE-nel, a legbefolyásosabbnak ítélt sajtópotentáttal. APPONYI Sir Hamilton SEYMOUR nyugalmazott brit követet használta fel közvetítőként.⁴⁶ Személyesen 1861 elején találkoztak először. APPONYI olyan fontosságot tulajdonított DELANE szavainak, hogy azonnal sifírozott jelentést küldött Bécsbe. „Megismerkedtem végre Mr Delane-nel, a 'Times' szerkesztőjével. Úgy tűnik, helyzetünket rendkívül veszélyesnek ítéli, különösen Magyarországon, ahol a veszedelem — szerinte — leginkább fenyeget.” Majd egy DELANE-től származó aktuális információt továbbított és — hogy Bécsben is lássák-értsék, miért olyan fontos ennek az embernek a véleménye — hozzátette: *Les relations connues de Mr Delane avec l'émigration hongroise donnent à ce fait une véritable importance.*⁴⁷

MECSÉRY—RECHBERG; Wien, 1861. máj. 14. No. 3247/B.M. 1861; HHStA: Min. des Aeussern, Informations Büro, Karton 174, 413—415. ff.; továbbá KOLLER—APPONYI Rudolf; Wien, 1861. máj. 19. No. 391/g; HHStA: Min. des Aeussern, Gesandtschaftsarchiv, London, Weisungen: 1861—65, Fasc. 99, 40. F.) — ZERFFI angliai tevékenységét kandidátusi disszertációmban dolgoztam fel részletesen.

A kormányzat, illetve a magyar konzervatívok e sokirányú és módszeres befolyásolási kísérleteit az emigráció közvéleményalakító munkájának komoly eredményei tették indokolttá (vö. György SZABAD: *Kossuth and the British „Balance of Power” Policy (1859—1861).* = *Studia Historica.* 34. Bp. 1960).

Köszönettel tartozom SZABAD Györgynek, amiért felhívta figyelmemet az Országos Levéltár gyűjteményeiben őrzött, e jegyzetben megjelölt dokumentumokra.

45. Waltraud HIRSCH: *Felix Graf Wimpffen (1827—1882). Ein österreichischer Diplomat der Franzisko-Josephinischen Epoche* (Phil. Diss., Wien, 1969), 31—33. l. — ALDENBURG báróról l. JÁSZAY 396—397. l.

46. J. T. DELANE—Sir Hamilton SEYMOUR; London, [1859?] máj. 9. OSZK Kt: Fond II/461/6. G. H. SEYMOUR—APPONYI Rudolf; [London] [1859.] máj. 11. OSZK Kt: Fond II/461/5. Sir George Hamilton SEYMOUR (1797—1888) életrajzi adatait l. DNB: XVII, 1259—1260.

47. Copie d'un rapport de Mr le Comte Apponyi, No. 8. Chiffre, London, 1861. febr. 2. HHStA: Min. des Aeussern, Informations Büro, Actes de Haute Police, Karton 57, No. 64/g.

A követ WIMPFEN egyik legfontosabb feladatául azt szabta, hogy a szerkesztőt „diszkrét, de alapos megdolgozásnak vesse alá és különféle bizalmas információkat bocsásson rendelkezésére.” DELANE érzékenysége persze nehezítette a dolgát, de a fiatal diplomata hamarosan rájött a megközelítés lehető módoszataira. Kifejezetten sohasem kérte valamely kedvező cikk megjelentetését, csupán beszélgetéseik során érintette ezt a lehetőséget.⁴⁸ Kapcsolatuk hamarosan közvetlenebb, barátiabb jelleget öltött, s a gyakori eszmecsere során DELANE legalább annyira törekedett arra, hogy saját nézeteit WIMPFEN-nel (s rajta keresztül a császári kormányzattal) elfogadtassa, mint amennyire a fiatal gróf igyekezett a szerkesztőt (s evvel a *Times* vezércikkeit) befolyásolni. DELANE — nem egyedül a korszakban⁴⁹ — párhuzamot vont Írország és Anglia, illetőleg Magyarország és Ausztria kapcsolata között, s igyekezett az osztrák vezető köröket a magyarországi helyzet megoldására ösztönözni. „*I hope that you do not disapprove my article of today upon the expediency of a compromise between Austria and Hungary?*” — kérdezte APPONYITól, s ha érdekesnek találta pesti tudósítójának jelentését, azt is eljuttatta az osztrák követségre, ahonnan aztán APPONYI nyomban továbbküldte a külügyminiszterhez Bécsbe. Nagyon komoly befolyása nem volt szavának és cikkeinek Bécsben, de ott is hamarosan tisztába jöttek politikai jelentőségével és mérlegelték véleményét.

1861 szeptemberében a szerkesztő személyesen utazott az osztrák fővárosba, és WIMPFEN nagy súlyt helyezett arra, hogy ALDENBURG érintkezésbe lépjen vele. „Bár pénzzel nem lehet megvesztegetni” — írta WIMPFEN a bárónak — *he is a regular english [sic] snob*, s mint ilyen, igen szívesen veszi, ha „magasabb körökben előzékeny fogadtatásra talál.” „Nem kétlem”, így WIMPFEN ALDENBURG-hoz, „hogy ha [DELANE] pesti tartózkodása előtt vagy — ami még jobb — után kedvező benyomásokat szerez Ausztriában, akkor ennek szép gyümölcseit hamarosan leszüretelhetjük.” „Nagyon kérem”, tette hozzá a végén, „hogy írjon, amint lehet, vajon látta-e Delane-t, s ha igen, milyennek találta; szeretném ezt tudni, mielőtt viszontlátom őt.”⁵⁰

Egy ugyancsak 1861 szeptemberében keltezett, osztrák titkosügynöki jelentés viszont arra hívta fel Londonból a bécsi Külügyminisztérium figyelmét, hogy a *Times*-ot APPONYI éppen magyarbarát irányba igyekszik befolyásolni. A londoni ügynök (feltehetően a magyar származású ZERFFI Gusztáv) úgy értesült, hogy a követ a ROTHSCILDokon keresztül gyakorol befolyást a lapra, s úgy jellemezte a grófot, mint aki „a jelenlegi szabadelvű osztrák minisztérium német tendenciájának akadályozóan az útjába áll.” E jelentés két szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt kiegészíti APPONYinak az osztrák kormányzat magyarországi politikájára vonatkozó, nem éppen kedvező véleményéről eddig kialakított képünket, másrészt más oldalról újra tükrözi a *Times* megnyerésére tett

48. HIRSCH 31—32. l.

49. Vö. FRANK TIBOR: *Magyarország az angol publicisztikában (1865—1870)*. = *Századok*. 109. 1975. 3—4. 604—605. l.

50. WIMPFEN—ALDENBURG; London, 1861. aug. 26. HHStA: Nachlass Wimpffen, Fasc. 1. — DELANE—APPONYI Rudolf; London, é. n. máj. 13. OSZK Kt: Fond II/120/1. — DELANE—WIMPFEN; London, 1861. aug. 15., valamint „F” — DELANE; Pesth, [1861.] aug. 3. Mindkettő mellékelve APPONYI—RECHBERG (magánlevél); London, 1861. aug. 16. HHStA: Min. des Aeussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 56, Varia.

kísérleteinek Bécsben tulajdonított fontosságot. Az elfogult forrás azonban nem nyújthat hiteles választ arra a kérdésre, hogy vajon APPONYI ténylegesen a magyarok mellé igyekezett-e állítani a Times-ot és így az angol közvéleményt.⁵¹

Talán a porosz–osztrák háború hozta meg a fordulatot APPONYI és DELANE kapcsolatában. Az a háború, amely egyébként is siettetette a változást Ausztria megítélése tekintetében a szigetlakók között. DELANE egyik legjobb emberét küldte a harctérre. William Howard RUSSELL, aki korábban KOSSUTH angliai útjáról, majd — s ez tette nevét egy csapásra ismertté az újságolvasó britek között — a krími háborúról tudósította az angol közönséget, DELANE-től és Hugh Henry ROSE tábornoktól kapott ajánló sorokat APPONYIHOZ. A követ BENEDEK tábornok nagypártfogásába ajánlotta a tudósítót.⁵² APPONYI igen nagy figyelemmel kísérte a fontosabb orgánok háborús hírányagát: napról napra kívágatta és összegyűjtötte a konzervatív *Morning Post* harctéri tudósításait,⁵³ de a *Times*-ra is nagyon ügyelt. Ha rendellenességet tapasztalt, felháborodottan tiltakozott a szerkesztőnél. *C'est avec un profond étonnement que j'ai vu le leader du Times d'aujourd'hui* — méltatlankodott egy alkalommal, és elegáns franciasággal figyelmeztette DELANE-t: lapjának hitelét veszélyezteti, ha ellenőrizetlen források nyomán „kacsát” közöl. Világosan a szerkesztő értésére adta: tisztában van a *Times* autoritásának jelentőségével és számol a lapnak a kereskedelmi és pénzvilágra gyakorolt rendkívüli hatásával is. A szerkesztő — és ezt éppen ennek folytán nemcsak az etikett, hanem saját jól felfogott érdeke is így kívánta — azonnal utána nézett a közölt hír eredetének és egy otromba csalást felfedezve kétségbeesetten mentette magát APPONYI előtt. Harmadnap helyesbített lapjában, és az osztrák követ megbocsátóan jelenthette Bécsbe a korrekció tényét.⁵⁴

Amit APPONYI nem tudott elérni annyi esztendőn át, azt a *Feldzeugmeister* s vele a régi Ausztria látványos bukása és az európai térkép átrendeződése egy csapásra meghozta a Habsburg-birodalomnak: az angolok sajnálkozó rokonszenvét. És nemcsak az államközi kapcsolatok terén, hanem még APPONYI személyes relációiban is. Olyannyira, hogy még a néhány évvel korábban „hajlíthatatlan” DELANE is így írt 1869-ben: *I am, as your Excellency knows, an old friend of*

51. WIMPFEN—ALDENBURG; London, 1861. szept. 5. HHStA: Nachlass Wimpffen; Fasc. 1. Egykorú másolat szignálatlan ügynöki jelentésről, London, 1861. szept. 11. HHStA: Min. des Aeussern, Informations Büro, Annexe, Karton 26 (40), Originalkonfidentenberichte. (Vö. a 44. jegyzettel). — KOLTAY-KASTNER Jenő: *A Kossuth-emigráció Olaszországban*. (Bp. 1960.) 141. l.

52. DELANE—APPONYI Rudolf; London, [1866] jún. 18.; H. ROSE—APPONYI Rudolf; London, 1866. jún. 19.; W. H. RUSSELL—H. ROSE; London, 1866. jún. 18. OSZK Kt: Fond II/461/17—18. RUSSELL-ről l. még PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. (Bp. 1958.) II. 68., ill. *The History of the Times*, II. 170—192. l. — RUSSELL írt később tudósítást a koronázásról is a *Cornhill Magazine*-be (*The Pageant at Pesth*, 16, 1867. aug., 212—229. l.)

53. OSZK Kt: Fond II/472/1—100 (1866. márc. 1.—aug. 3.)

54. APPONYI Rudolf — ismeretlen (feltehetően a külügyminiszter) (magánlevél, fogalmazvány); London, 1866. ápr. 23. Mellékelve l. APPONYI Rudolf—DELANE; London, 1866. ápr. 21. (másolat), ill. DELANE—APPONYI Rudolf; London, 1866. ápr. 22. (másolat, eredetije: OSZK Kt: Fond II/120/2. E három okmány együtt OSZK Kt: Fond II/461/76. A helyesbítés szövegét l. *The Times*. 1866. ápr. 23. — Később is előfordult, hogy ha a követ nem volt megelégedve az általa küldött nyersanyag hasznosításának mikéntjével, nyomban tollat ragadott és felemelte tiltakozó szavát. (APPONYI Rudolf—DELANE; London, 1868. nov. 4. és 5. OSZK Kt: Fond II/120/1 (fogalmazvány).

*Austria and nothing gives me greater pleasure than to recognise the progress and her rapid and complete recovery from the disasters of 1866.*⁵⁵ APPONYI még jól emlékezett arra az időre, amikor DELANE még egyáltalán nem volt barátja Ausztriának, de így is örült a levélnek.

Mindenki mással könnyebb volt a dolga. Megismerkedett a másik sajtónagyhatalommal, Mr. BORTHWICK-kel is, aki a nagy tory napilap, a *Morning Post* szerkesztője volt. Különösen akkor kerültek közelebbi kapcsolatba, amikor BORTHWICK úr (később Lord GLENESK) megnősült. A felesége, Miss LISTER ugyanis Lord CLARENDON unokahúga volt és APPONYI elégedetten jelenthette BEUST-nak, hogy — kívánságának megfelelően — kiaknázza a személyes kapcsolatból adódó lehetőségeket.⁵⁶ Jó kapcsolatokat ápolta a tábornoki kar néhány tagjával is. Sir John F. BURGOYNE tábornokkal, a krími háború egyik hőseivel és Hugh Henry ROSE tábornaggal, India, majd utóbb Írország főparancsnokával.⁵⁷ Aztán, amennyire csak lehetett, a londoni ROTHSCILDokkal. Ezt megkönnyítette valamelyest az, hogy a londoni osztrák főkonzul — éppen nem véletlenül — Anton Freiherr von ROTHSCILD névre hallgatott.⁵⁸ Eredményeket azonban náluk sem mindig sikerült elérnie, ami eléggé kellemetlen volt például akkor, amikor sógora, DESSEWFFY Emil, közbenjárását kérte a londoni ROTHSCILD-háznál egy olyan bank támogatása érdekében, amely a magyar gazdasági és pénzügyi problémák megoldását lett volna hivatott segíteni. „Ellenszenvvel viseltetnek velünk szemben és nincs bizalmuk az osztrák pénzügyi operációk iránt” — volt kénytelen válaszolni a „nagyszerű tervek”re.⁵⁹ A francia években talán még közelebb került a családhoz: a párizsi asztal mellett szívesen látott vendég volt Nathaniel ROTHSCILD (1855-től *peer*, később a londoni Ház feje) és a bárónő, illetve Alphonse meg Adolphe ROTHSCILD bárók feleségei (előbbi a párizsi Ház gazdája), hogy csak egyetlen hónap vendéglistájában tallózzunk.⁶⁰

E hölgyeknek és uraknak valószínűleg APPONYI gróf remek francia összeköttetései láttán támadt nagyobb kedvük a párizsi osztrák követséget oly gyakran fölkeresni. Az osztrák követ ugyanis — és ezt londoni és bécsi híveinek egy

55. DELANE—APPONYI Rudolf; London, [1869.] máj. 21. OSZK Kt: Fond II/120/4.
56. APPONYI Rudolf—BEUST (magánlevél); London, 1870. ápr. 6. HHStA: Min. des Aeußern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 75. Varia. Vö. Reginald LUCAS: *Lord Glenesk and the „Morning Post”*. (London, 1910.), 219. és kk. l.
57. John F. BURGOYNE—APPONYI Rudolf; London, 1866. jún. 22. OSZK Kt: Fond II/461/19. Vö. DNB: III., 342—344. — Hugh H. ROSE—APPONYI Rudolf; London, 1866. jún. 19. OSZK Kt: Fond II/461/18. Vö. DNB: XVII., 233—240.
58. *Gothaischer Hofkalender (Almanach de Gotha)* Grossbritannien: Österreich. 1865: 464—565. l. 1866: 575. l. 1867: 546. l. 1868: 584. l. 1869: 567. l. 1870: 565. l. Átnézet az összes külállamokban létező cs. és kir. konzulsági hivatalok jelenlegi állásáról (1871) Nagybritannia és a gyarmatok: Főkonzulság: London (15—16.)
59. DESSEWFFY Emil—APPONYI Rudolf; Salzburg, 1865. aug. 22. (A levél befejezése hiányzik, ezért a szöveg aláíratlan. Így került az „Ismeretlenek — APPONYI Rudolfhoz” felíratú dossziéba az OSZK kéziratárában: Fond II/30/60. E levélre reagál APPONYI KÁLNOKY Gusztávhoz írott levelében (Ischl, 1865. szept. 14.) OSZK Kt: Fond II/27. — A ROTHSCILDOK szerepére vonatkozóan az 1865. évi osztrák kölesön-ügyben l. Lawrence D. STEEFEL: *The Rothschilds and the Austrian Loan of 1865 = The Journal of Modern History*, VIII. 1936. márc.—dec., 27—39.).
60. APPONYI maga állította össze párizsi vendégnévsorát: „Liste des Personnes qui ont diné chez nous à Paris depuis Mai 1872”. OSZK Kt: Fond II/467/42. — A ROTHSCILD családra vonatkozóan l. Georg FRANZ: *Liberalismus. Die deutsch-liberale Bewegung in der Habsburgischen Monarchie*. (München, 1955.) 198—199. l.

része nem is vette zokon tőle — legjobb barátai közé számította a londoni emigrációban élő Párizs grófját, Louis Philippe d'ORLÉANS-t és családját. 16 éven át, 1859-től 1875-ig levelezett a két férfi, és csak a követ halála vetett véget a barátságnak. APPONYI a család 'intimjei' közé tartozott: mindenkit jól ismert.⁶¹

Konzervativizmusa és forradalomellenessége kedvezett az osztrák—orosz kapcsolatoknak is. A Londonba akkreditált követek közül a legjobb viszonyban talán BRUNNOW báróval, a cár képviselőjével volt. A báró korábban érkezett a szigetországba, és meggyőződése lett, hogy Angliában a diplomáciai siker a követ vacsoráin feltálat *turbot* és *roast-beef* mennyiségétől függ. Bár BENCKENDORFF Anna nem felejtette el, hogy a báró eredetileg nagybátyjának, LIEVEN hercegnek volt a magántitkára, a két diplomata hamarosan jó barátságot kötött. *Mille et mille amitiés de votre très dévoué* — írta BRUNNOW a Chesham House-ból keltezett magánlevelei végére. Amelyekben többek között beszámolt kedves barátjának a „magyar forradalmárok” mozgolódásairól, GARIBALDI-val és „Bonni”-val szőtt terveiről, és Klapka tábornok Londonba érkezéséről. Így BRUNNOW báró, a hú barát. *Mille et mille amitiés*. . .⁶²

Hát ennyit jelentett körülbelül, ha Ernst von PLENER báró, volt osztrák—magyar pénzügyminiszter, korábban attasé a Monarchia londoni követségén, azt írta valakiről az emlékirataiban, hogy *ein Diplomat der alten Schule, Sohn eines Bothschafers, in den besten Beziehungen mit der ganzen grossen europäischen Gesellschaft*. . .

A műhely

A Habsburg-birodalom, illetőleg az Osztrák—Magyar Monarchia londoni követségén természetesen nemcsak, sőt nem is elsősorban társasélet folyt. A társasélet maga is tulajdonképpen a munka egyik elemeként, a diplomáciai tevékeny-

61. Louis Philippe d'ORLÉANS, le Comte de Paris—APPONYI Rudolf; 1859—1875, OSZK Kt: Fond II/224/1—23. APPONYI és az ORLÉANS-i ház kapcsolatára l. még OSZK Kt: Fond II/25; II/190/1—6; II/210/1—3; II/225/1—3; 211/1—2; II/226. Voltak azért, akik valóban nem örültek ennek a barátságnak. Bécsben tudni vélték, hogy APPONYI a republikánus Párizsban kísérleteket tesz a két királyi család, CHAMBORD grófja és az ORLÉANS-idák összebékítésére, azaz a monarchikus párt erősítésére, s így a fiatal köztársaság gyengítésére. (Vö. *Neues Wiener Tagblatt*. 1873. febr. 15., ill. *Neue Freie Presse*. 1873. febr. 17., 18., 19. Az újságkivágatokat l. „Apponyi Rudolf párizsi nagykövetségéből való iratok 1873—” OSZK Kt: Fond II/463. Bourbon kapcsolataira l. még Fond II/156/1—3.). — A bécsi *Fremden-Blatt* nem sokkal Párizsba történt akkreditálása után máris úgy értesült, hogy *Graf Apponyi in Folge seiner intimen Beziehungen zu der Familie Orléans sich neuerdings in der That hier (ti. Párizsban) nicht behaglich fühlt.* (*Fremden-Blatt*, 1872. júl. 20.) ANDRÁSSY persze tudta, hogy miért küldi 1872-től a volt londoni követet éppen a Francia Köztársaságba: német-ellenessége meglehetősen közismert volt, s ez még legitimista érzelmei ellenére is kedvezett az osztrák—francia kapcsolatoknak. (Mindehhez l. még APPONYI kézzel írott párizsi naplóját: *Souvenirs de mon Ambassade à Paris (1872—1876)*. I—III., OSZK Kt: Quart. Gall. 60/1—3.).
62. PLENER I., 113. l. Vö. *Gothaischer Hofkalender (Almanach de Gotha)*. Grossbritannien: Russland, 1866: 577. l. BRUNNOW—APPONYI Rudolf; London, d. n. („Mardi matin”) OSZK Kt: Fond II/81/7. BRUNNOW — ORLOV gr., London, 1851. július 3/15. Centralnűj Gosz. Arhiv Oktyabrszkoj Revolucii (Moszkva), f. III. otgyel., I. ekszp., no. 232/1851, l. 41.

ség szerves részeként nyerte el a maga értelmét. A korszak államférfiai már jól tudták, hogy „az eredményes külpolitika nem csupán az állam hatalmi adottságaitól, hanem sok tekintetben a külpolitikai vezetés és a külpolitikai apparátus munkájától is függ.”⁶³ Különös gondot fordítottak tehát a követség munkamódszereinek fejlesztésére, az információszerezés és -továbbítás technikájának, mechanizmusának tökéletesítésére.

A londoni osztrák követség nem tartozott a népes diplomáciai missziók közé. APPONYI Rudolf gróf v. b. t. t., cs. és kir. kamarás ezekben az esztendőekben általában egy követségi tanácsos, egy vagy két követségi titkár és egy-négy attasé főnöke volt, ha ehhez bizonyos értelemben hozzá is adhatjuk a londoni főkonzult és a konzulátus irodavezetőjét.⁶⁴ A párizsi méretekhez szokott PLENER 1867 elején csodálkozva állapította meg, hogy „a személyzet igen kis létszámú”. De kevesebb tennivaló is akadt Londonban, mint Párizsban. A követség személyi állománya feltehetően arányban állott egyfelől avval a jelentőséggel, amelyet az angol-osztrák diplomáciai kapcsolatoknak Bécsben tulajdonítottak, másfelől pedig az ennek folytán Londonban elvárt munkamennyiséggel. „Az irodában sokkal kevesebb tennivalónk volt, mint Párizsban; az ott oly sok munkát jelentő adminisztratív levelezések és beosztotti foglalatosságok itt sokkal kevesebb időt vettek el.”⁶⁵

Mint általában az osztrák (osztrák-magyar) külképviseltek, a londoni követség is hetente legalább kétszer jelentett és igen gyakran (sokszor másodnaponként) küldött táviratot. A jelentés anyagának összegyűjtése, a pontos informálódás rendkívül fontos részét képezte a beosztottak munkájának — innen az „intézményesített társasélet” kiemelt jelentősége. Az összegyűjtött információkat a jelentés (dépêche) tradicionális formájában továbbították Bécsbe, nemegyszer sifírozott táviratban előzetesen közölve a lényegét. Felváltva használták a francia és a német nyelvet, s a követ gyakran írt magánlevelet is bécsi főnökeinek, olykor éppen a legfontosabb hírányagot továbbítva ezen az úton.⁶⁶

Az irodai munkát e korszakban még — adminisztratív személyzet alkalmazása nélkül — maguk a beosztottak, elsősorban az attasék végezték. BEUST kinevezése után Leopold Friedrich Freiherr von HOFMANN, az új kancellár külügyminisztériumi osztályfőnöke, a későbbi közös pénzügyminiszter vezette be a tisztviselők alkalmazását.⁶⁷ Ez természetesen nem váltott ki osztatlan elisme-

63. GERBÖRE 207. I. DIÓSZEGI István: *Klasszikus diplomácia, modern hatalmi politika.* (Bp. 1967.) 252–253. I. Vö. RICHARD SALLET: *Der diplomatische Dienst. Seine Geschichte und Organisation in Frankreich, Grossbritannien und den Vereinigten Staaten.* (Stuttgart, 1953.).

64. *Gothaischer Hofkalender* (Vö. az 58. sz. jegyzettel.) A londoni főkonzulátust Anton von ROTHSCILD báró vezette, a munka tényleges irányítója azonban Ignaz von SCHAEFFER lovag volt (HOFMANN reformja után — l. a következőkben — egyúttal a követség kereskedelmi irodájának az igazgatója.) *Főkonzulátus* működött még Liverpoolban; *konzulátus* Cardiff-Newportban, Corkban és Queens-townban; *alkonzulátus* Portsmouth-ban, Bristolban, Gloucesterben, Plymouthban, Swansea-ben, Newportban, Hullban, Birminghamban, Dublinban, Manchesterben, Northshieldsben, Newcastle-ban, Glasgow-ban, Edinburgh-ban és Leithben; *konzulátusi ügynökség* Ramsgate-ban, Yarmouth-ban, Milfordban, Dartmouthban, Penzance-ban, és St. Mary-ben. (Vö. Átnézet az összes külállamokban ..., i. m. 15–16.)

65. PLENER I., 111–112. l.

66. DIÓSZEGI István: *Klasszikus diplomácia* ..., 254–255. l.

67. PLENER I., 193. l.

rést a londoni követségen sem: az arisztokrata származású követségi titkárok és attasék „idegen elemnek” érezték a fizetett hivatalnokokat a Belgrave Square-i palota kicsiny irodahelyiségeiben, s emellett a mentesülés az irodai munka terheitől nem volt egyértelmű jótétemény. Ebben az időszakban ugyanis nem folyt még szakszerű diplomataképzés⁶⁸ és a követségi beosztottaknak éppen a hivatali tevékenységben való részvétel jelentett egy fajta iskolát: szakmai stúdiumot s egyben szoktatást a munkához és a fegyelemhez.

Az iskola

APPONYI grófot kitűnő képességű fiatal diplomaták vették körül. Valamennyien arisztokraták, s csaknem mind komoly beosztások várományosai.

A követ után a legfontosabb szerepet a kiegyezés körüli években Gustav KÁLNOKY gróf, a későbbi osztrák—magyar külügyminiszter (1832—1898) játszotta. Csak nevében volt magyar: a család morvaországi ágából származott. KÁLNOKY, akinek kimagasló képességeit munkatársai és főnöke egyaránt elismerték, autodidakta volt. Katonatisztként indult pályáján, és galíciai állomáshelyén kezdett először komolyan könyvekkel foglalkozni. Diplomáciai pályafutását Münchenben, APPONYI oldalán kezdte, majd 11 évig újra a gróf mellett dolgozott a londoni követségen (1860—1870). Komoly, szorgalmas, megbízható, jól képzett és jól informált diplomata volt, típusa annak az osztrák katonatiszt-hivatalnoknak, aki — eloldva mindenfajta nemzeti köteléket — a Habsburg-birodalmat tekintette hazájának, s ennek folytán (népes rétegével együtt) e birodalom egyik legfontosabb összetartó erejévé vált. Rendkívül komolyan vette a szolgálatot. Amikor főnöke — 13 évi együttműködés után — elbúcsúztatta, tőle szokatlan elismeréssel szólt kiváló képességeiről, és BEUST gróf különleges jóindulatába ajánlotta. „Ritkán láttam több tapintatot és szerénységet több kultúrával, képességgel és ügyismerettel társulni; s alig ismertem egyenesebb jellemet, finomabb megfigyelőkészséget és biztosabb ítélőképességet” — írta. APPONYI gyakori külföldi utazásai idején ő helyettesítette a követet, s Bécsben meg voltak és meg is lehettek elégedve munkájával. APPONYI nemcsak jó diplomata, de tökéletes mester is volt.⁶⁹

1865-ig működött Londonban Felix Graf von WIMPFEN követségi tanácsos (1827—1882), a korszak egyik nagynevű (és tragikus sorsú) osztrák diplomatája. 1859-ben APPONYI oldalán kezdte pályáját, majd 1866-tól 1871-ig a porosz udvarnál, 1872-től 1876-ig a Szentszéknél, azután két éven át — egykori főnökét

68. A magyarországi jogászképzés tananyagából a nemzetközi ismeretek a század második felében kimaradtak, a bécsi cs. és kir. Konzuli Akadémia korszerű újjászervezésére pedig csak 1898-ban került sor. Vö. HORVÁTH Jenő, 390—391. l. ill. *Révai Nagy Lexikona*, XII. (Bp. Révai, 1915.) 10. l.

69. *Magyar Életrajzi Lexikon*. I., 847.; *Pallas Nagy Lexikona*, X. (Budapest, 1895.) 67. l. *Magyar Nemzeti Zsebkönyv*, 132—133. l. PLENER I., 111—112. l. — KÁLNOKY londoni éveiről l. Ernst R. RUTKOWSKI: *Gustav Graf Kálnoky von Köröspatak. Österreich—Ungarns Aussenpolitik von 1831 bis 1885*. (Phil. Diss., Wien, 1952.) I., 8—12. l. KÁLNOKY fiatalkoráról sajnos keveset tudunk, iratainak jelentős részét ő maga elégette (Ernst R. RUTKOWSKI [Bécs] szíves közlése nyomán). — FRANZ 135—138, 140—145.; ill. SIEDER 149—171. — APPONYI Rudolf—BEUST (magánlevél); London 1866. ápr. 6. HHStA: Min. des Aeussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 75., Varia. APPONYI véleményét KÁLNOKYRÓL l. még APPONYI Rudolf—MENSdorff (magánlevél); London 1866. jún. 19. HHStA: Min. des Aeussern. Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 68, Varia.

felváltva — a Francia Köztársaság fővárosában, s a halála előtti két évben (1880—1882) újra Rómában képviselte a Habsburg uralkodót.⁷⁰

A követségi titkárok WIMPFEN-hez hasonlóan az osztrák arisztokrácia sorából kerültek ki, s gondolkodásmódjuk, politikai elképzeléseik és célkitűzéseik egyaránt alkalmassá tették őket a Birodalom képviselőit. Előbb Rafael Freiherr von HÜBNER, a római osztrák követ fia, majd Joachim Freiherr von MÜNCH-BELLINGHAUSEN teljesített titkári minőségben szolgálatot a Belgrave Square-en, utóbbi Richard METTERNICH herceg párizsi követségéről kerülve át új állomáshelyére.⁷¹

KÁLNOKY már 1866-ban felhívta a császári kormányzat figyelmét a katonapolitikai kapcsolatok fontosságára is, s kérte, hogy a követségi állományt egészítsék ki katonai attaséval. Csak a háború és a kiegyezés után, 1868 áprilisában került sor a tengerészeti attasé státuszának létesítésére, aki egy személyben a katonai attasé funkcióját is betöltötte. A két pozíció szétválasztására 1887-ben került sor.⁷²

1868 júliusától több mint két esztendeig töltötte be a tengerészeti attasé posztját gróf Alexander KIELMANNSEGG. Az abesszín hadjárat után került az angol fővárosba, tekintélyét és befolyását növelte az a tény, hogy részt vett a győztes lissai csatában. Jó kapcsolatai voltak a követségi munkatársakkal, s ez megkönnyítette bekerülését az angol „társaságba” is.⁷³ Ő volt tehát az osztrák hadvezetés londoni képviselője, és a birodalom haderejéről, honvédelmi problémáiról, hadiiparáról rajta keresztül tájékozódhatott az angol közvélemény. Minthogy a tengerészeti attasé munkakörében tevékenykedett, Ausztriát első-sorban mint tengeri hatalmat képviselte Nagy-Britanniában.

KIELMANNSEGG munkássága során sokat foglalkozott az osztrák—angol haditengerészeti információcsere kiépítésével. Jó kapcsolatokat ápolt az angol haditengerészet vezetőivel, az admirálisokkal éppúgy, mint az egyes hadihajók parancsnokaival. John INGLES, a HMS Hercules parancsnoka például az Ausztriában folyó haditengerészeti kísérletező munkáról KIELMANNSEGG révén igyekezett információkat szerezni, minthogy egyéb úton ilyen jellegű értesülésekre nem is számíthatott.⁷⁴ Az attasé szoros üzleti kapcsolatokat épített ki egy sor

70. HIRSCH 28—43. WIMPFEN magán irathagyatékát a Haus-, Hof- und Staatsarchiv őrzi (Nachlass Wimpffen, Fasc. 1—6); leveleit APPONYI Rudolffhoz ill. feleségéhez l. OSZK Kt: Fond II/413, ill. II/414.

71. PLENER I., 112.

72. Johann Christoph ALLMAYER-BECK: *Die Archive der k.u.k. Militärbevollmächtigten und Militär-Adjoints im Kriegsarchiv Wien. Ein Beitrag zur Militärgeschichtlichen Quellenkunde. = Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag* (Graz—Wien—Köln, 1965.) 363—364. l. — Ausztria egyike volt az első államoknak, melyek meghonosították a katonai attaséi intézményt. Az 1870—71. évi francia—porosz háború idején a katonai attasék száma a világon mindössze 30 volt, az I. világháború kitörésekor már 300, a II. világháború kezdetekor pedig 500. Vö. USTOR Endre: *A diplomáciai kapcsolatok joga*. (Bp. 1965.) 140. l.

73. PLENER I., 170. l.

74. Henry J. VANSITTART (Admiralty)—KIELMANNSEGG; 1868. aug. 24. Mellékelve: KIELMANNSEGG—Hadügyminisztérium; 1868. aug. 25., No. 2.; Primrose (Admiralty)—KIELMANNSEGG; 1869. ápr. 9. Mellékelve: KIELMANNSEGG—Hadügyminisztérium; 1869. ápr. 11., No. 29. John INGLES—KIELMANNSEGG; Portsmouth, 1868. dec. 16. Mellékelve: KIELMANNSEGG—Hadügyminisztérium; 1868. dec. 15. No. 26. Kriegsarchiv: Marine-attaché, London, 1868—69. Fasc. 11.

angol hadiipari céggel, amelyek közül az Elswick Works (Newcastle) tulajdonosaival már-már baráti jellegű kapcsolatokat ápolt. Olyannyira, hogy Stuart RENDEL, a cég képviselője még bizalmas nemzetközi jellegű információkat is KIELMANNSEGG rendelkezésére bocsátott — cserébe feltehetően újabb megrendelésekre, pénzre, vagy éppen szintén bizalmas információkra számítva. Az Elswick Works mindenesetre számos hadiipari megrendelést kapott Ausztriától, többek között itt készítették az ágyúkat a dunai flottilla számára.⁷⁵ KIELMANNSEGG-en keresztül az osztrák hadügyminisztériumot jó kapcsolatok fűzték számos hadifelszereléseket előállító céghez, melyek a megrendelések révén érdekeltté váltak az osztrák gazdasági és politikai helyzet alakulásában, s így figyelemmel kísérték a birodalom sorsát.⁷⁶

KÁLNOKY mellett a legfényesebb pályát az attasék egyike, Ernst von PLENER (1841—1923) futotta be. Ő volt egyben a követségi beosztottak között a legérdekesebb személyiség is. 1867 februárjában érkezett először Londonba, MÜNCHHÖZ hasonlóan ugyancsak METTERNICH herceg mellől. Politikum és tudomány iránt egyaránt fogékony, sokoldalúan képzett fiatalember volt, a korszak egyik legbefolyásosabb osztrák politikai személyiségének, az alkotmányos-centralista Ignaz von PLENER pénzügy-, majd kereskedelmi miniszternek a fia. Hivatali munkája mellett elsősorban tanulni szándékozott Londonban: szociálpolitikai stúdiumokkal foglalkozott. Több nyelven is közzétette figyelemre méltó tanulmányait az angol ipari törvényhozásról és az építkezési társulásokról. Később — a diplomáciai pályát odahagyva — apja nyomdokaiba lépett: parlamenti képviselő, utóbb osztrák—magyar pénzügyminiszter lett (1893—1895). Életrajzának érdekes mozzanata, hogy — 1886-ban — Eötvös József leányát, Mária bárónőt vette nőül, s így szorosabb kapcsolatba került Magyarországgal.⁷⁷

Apjához a fiúi tisztelet mellett szoros barátság is fűzte, s politikai kérdések-

75. W. G. ARMSTRONG—TEGETTHOFF (másolat); 1869. jún. 13.; Stuart RENDEL—KIELMANNSEGG; 1869. júl. 14. és 24. W. G. ARMSTRONG—KIELMANNSEGG; 1869. aug. 13. Kriegsarchiv: Marineattaché, London, 1868—69, Fasc. 11, Varia. Az Elswick Works-szel fennálló későbbi üzleti kapcsolatra l. a „Sir W. Armstrong & Co” jelzésű dossziét.
76. KIELMANNSEGG—Hadügyminisztérium; 1869. máj. 3., No. 26. Mellékelve Smith, Beacock & Tannett, 1869. ápr. 3, 19, jún. 8. Hadügyminisztérium—KIELMANNSEGG; 1869. aug. 11. No. 5096. Mellékelve: KIELMANNSEGG—J. Stone & Co., 1869. szept. 6. Kriegsarchiv: Marineattaché; London, 1868—69, Fasc. 11. L. továbbá John WHITE—KIELMANNSEGG; 1869. ápr. 6. és máj. 22.; Harfield & Co.—KIELMANNSEGG; 1869. aug. 2., szept. 15., 29., 1870. ápr. 8.; Curtiss & Harvey—KIELMANNSEGG; 1869. jún. 14.; W. NUNN—KIELMANNSEGG; 1870. márc. 2., Bernard R. Hennessy & Son—KIELMANNSEGG; 1870. jan. 8., Brown, Lennox & Co.—KIELMANNSEGG; 1869. szept. 24., 1870. febr. 4.; McTear & Co.—KIELMANNSEGG; 1870. febr. 2. Kriegsarchiv: Marineattaché, London, 1870. Fasc. 13, Varia.
77. *Der Grosse Brockhaus*. 14. (Leipzig, 1933.) 644. l. PLENER I., 111—215. l. vö. E. PLENER—I. PLENER; London, 1867. febr.—dec. HHStA: Nachlass Plener, Karton 16. Ignaz PLENERről és köréről l. bővebben SOMOGYI Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig (Az osztrák—német liberálisok útja a kiegyezéshez)*. (Bp. 1976); továbbá FRANZ, *passim*. — Ernst PLENER munkái: *Die englische Fabrikgesetzgebung* (Wien, 1871), 113. l. [Ugyanez angolul: *The English Factory Legislation*. (London, 1873.), XXIV, 175. l.; olaszul: *Storia della Legislazione Inglese sulle fabbriche*. (Imola, 1876), CLXXIII, 114. l.] *Englische Baugenossenschaften* (Wien, 1873), 55. [ugyanez angolul *English Building Societies* (Manchester, 1875), 45.] Házasságáról: Eduard v. WERTHEIMER: *Aus den Erinnerungen eines österreichischen Staatsmannes*. = (*Pester Lloyd*, 1921. júl. 24).

ben mindig kikérte és meg is fontolta Ignaz PLENER tanácsait. Levezésük a korszak izgalmas dokumentuma, amelyből — ismerve azt a szoros baráti viszonyt, ami KÁLNOKYHOZ, MÜNCH-HÖZ, vagy éppen a rövid ideig ugyancsak attaséként apja mellett működő gróf APPONYI Sándorhoz fűzte — nemcsak a fiatal PLENER, hanem az egész követségi személyzet politikai állásfoglalásáról is tájékozódhatunk. „Egyáltalában nem örülök a jelenlegi helyzetnek — írta apjának 1867. február 19-én, röviddel Londonba érkezése után —, a dualizmus, jelenlegi formájában, a jogállással [Rechtsexistenz] kibékíthetetlen állapot.” A kiegyezés terve rendkívül foglalkoztatta, s aggodalmait újra meg újra papírra vetette. „Érzem, hogy az ún. magyar kiegyezés a birodalom felbomlását jelenti, csak éppen semmiféle eszközt nem látok a folyamat feltartóztatására...” S 1867 nyarán már az is felrémlett előtte, hogy „Ausztia valószínűleg létével fog fizetni azért a folyamatért, amelyet jelenleg végigcsinál...”⁷⁸

Ebbeli véleményét nyilvánvalóan nem rejtette véka alá akkor sem, amikor angolokkal jött össze. A birodalomföltő osztrák diplomaták éltek ezekkel az alkalmakkal: igyekeztek minél szélesebb kört befolyásolni.

A beosztottak köre

A követségi alkalmazottak „köre” magától értetődően kisebb sugarú volt, mint APPONYI grófé. Nevük sem csengett olyan jól európai fülekben, rangjuk sem ébresztett érdeklődést, s az angolok amúgysem szívesen engedtek be idegeneket meglehetősen zárt köreikbe. *In eine intimität kommt man hier bei engl. familien wenig, man wird auf die grossen feste eingeladen u. sieht sie ausserdem wenig*⁷⁹ — panaszkodott apjának PLENER, nem is egyszer. A máshonnan jött diplomatákkal természetesen könnyű volt kapcsolatot találni, hiszen ez kölcsönösen a munka része volt. Amíg tehát a „szezon” elkezdődött, elsősorban a diplomáciai kar tagjaival érintkeztek.

Érdekes személyiségek is akadtak akkor a nagyhatalmak képviselői között Londonban. Albert Gate-en LA TOUR D'Auvergne herceg, francia követ adott például szép dínert. A legjelentékenyebb egyéniségnek BRUNNOW báró, a cárhozó követ, illetve az amerikai elnöki dinasztia sarja, Charles Francis ADAMS számított. Itáliát d'AZEGLIO márk képviselte (korábban szárd követ), ez a hosszú londoni állomásozása során egészen elangolosodott, előkelő úr, Lord SHAFTESBURY közeli barátja.⁸⁰ A szultán követ MUSURUS pasa, egy keresztény-görög származású levantei volt (négy szép leánya révén hamarosan a legközkedveltebb házak egyikét vitte). A porosz követ, gróf BERNSTORFF lányai is élénk érdeklődést váltottak ki a fiatal diplomatákból, akik gyakran látogatták a szász származású grófnő jól rendezett báljait. LIPÓT belga királyt az 1830-as forradalom egyik vezéralakja, van de WEYER képviselte.⁸¹

A követségek egymást érő fogadásain, a félhivatalos együttlétek tucatjain tehát elsősorban ezekkel az urakkal és beosztottaikkal lehetett találkozni. Ami-

78. E. PLENER—I. PLENER; London, 1867. febr. 19., 21., 22., márc. 8., máj. 8., jún. 21. HHStA: Nachlass Plener, Karton 16.

79. E. PLENER—I. PLENER; London, 1867. márc. 11., ill. 7. HHStA: Nachlass Plener, Karton 16.

80. *The History of The Times*. II. 330.

81. PLENER I., 113—115. l.

kor pedig kezdetét vette a szervezett társasélet angol válfaja, a *season*, a fiatal diplomatak eljuthattak néhány „nagy házba” is. WIMPFEN is hamarosan ott-honosan mozgott az angol társaságban, de a legügyesebben PLENER forgolódott itt.⁸² Bejáratos volt például Lady WALDEGRAVE-hez, Chichester Fortescue (később Lord CARLINGFORD) államtitkár feleségéhez, akinek szalonja az egyik legfontosabb liberális találkozóhelynek számított. Lady WALDEGRAVE nagy estélyeket is rendezett a Carlton Gardens-ben levő palotában éppenúgy, mint vidéki kastélyában, Strawberry Hillen. A ház úrnője kitűnő kapcsolatokat ápolt a szomszédos Twickenham egyik legszebb villájának tulajdonosával, a Duc d'AUMALE-lal is. Lady WALDEGRAVE egyébiránt egyike volt azoknak a politikai érdeklődéssel megáldott hölgyeknek, akik ebben a korszakban pótolni igyekeztek a szó szigorú értelmében vett politikai szalonokat, maguk köré gyűjtve a közélet színpadának néhány kiemelkedő szereplőjét. Lady DARTREY, vagy APPONYI buzgó informátora, Lady SALISBURY ugyanezt a szerepkört töltötte be. Utóbbinál a Hatfield-i kastélyban például a holland királynővel is találkozni lehetett, mellette Lord CARNARVON, Lord Odo RUSSELL, a jelentős diplomata és felesége, Lord CLARENDON leánya számított még a fontosabb vendégek közé.⁸³

A szalonokon kívül a fiatal diplomatak előszeretettel látogatták a klubokat is. Így elsősorban a St. James' Clubot (előbb a St. James' Street-en, majd a Piccadilly-n), amely kifejezetten a diplomatavilág központja volt; illetve a Travelers Club-ot a Pall Mall-en, ahol a szép könyvtár mellett jó konyha is hívogattamarasztalta a társaságot. Ide inkább idős urak látogattak: Thomas BARING, az orosz PAHLEN és NESSELRODE grófok, Lord STANLEY és PARISH úr, az ismert hamburgi bankárcsalád tagja. Lord KIMBERLEY elvitte az ifjú PLENER-t a Cosmopolitan Club-ba is, politikusok, művészek és írók eme gyülekezetébe, amely a St. James' Street egyik mellékutájában, egy elhagyott műteremben talált otthonra. Olyanok találkoztak itt hétről hétre tea vagy whisky mellett, mint Lord LEIGHTON, az ismert nevű festő, Henry REEVE, az *Edinburgh Review* szerkesztője (később a hírneves Greville-émlékiratok kiadója), John ACTON, a nagy liberális történetíró, DÖLLINGER és GLADSTONE barátja, vagy Arthur RUSSELL, Lord Odo bátyja.⁸⁴

A társas összejöveteleknek kedvelt műfaja volt a vadászat is. PLENER-rel együtt így kerültek összeköttetésbe az angol arisztokráciával a szigetországba látogató osztrák és magyar mágánások, mint Rudolf LIECHTENSTEIN herceg, Max HOYOS, DESSEWFFY Aurél, KÁROLYI Gyula és SZAPÁRY Iván grófok.⁸⁵

* * *

Szalonok, estélyek, bálók, klubok, vadászatok — megannyi kitűnő alkalom vélemény- és információcserére. A londoni osztrák követség tisztikara tehát bőven talált helyet és lehetőséget saját politikai nézeteinek terjesztésére s így az angol

82. HIRSCH 131. l.

83. PLENER I., 207., 157. l.

84. Uo. 208–209. l. továbbá Comte Paul VASILI: *La Société de Londres*. (Paris, 1885), 260–265. l. ill. David MATHEW: *Lord Acton and his Times*. (London, 1968.) *passim*.

85. PLENER I., 165. DESSEWFFY Aurél gróf angliai tanulmányútjának iratanyagát l. OL: DCsLt: P 90, 3. csomó, 5/c. — A tanulmány egészéhez l. Sir David KELLY: *The Ruling Few: or, the human background to diplomacy*. (London, 1952).

politikai elit befolyásolására. APPONYI és munkatársai kétségkívül eredményesen tevékenykedtek Londonban. Sikerüket azonban nem pusztán személyes rátermettségüknek, kiváló kvalitásaiknak köszönhették. Az osztrák külpolitika taktikai eredményeit Nagy-Britanniában — módszereinek elavultsága ellenére — a nagyhatalmi érdekek egybeesése, sőt — ezen túlmenően — politikai érdek és közgondolkodás időleges összecsengése tette lehetővé. APPONYI Rudolf londoni követsége nem véletlenül éppen az 1860-as évtizedben tevékenykedett a legeredményesebben: a két nagyhatalom politikai érdekei ekkor több ponton is találkoztak, az angol közvélemény Ausztria- és Magyarország-kepe ugyanakkor viszonylag híven tükrözte a birodalomban ténylegesen lejátszódó folyamatokat. Mind ezt — paradox módon — APPONYI londoni pályafutásának vége is igazolja: ekkor vált irányt ugyanis az osztrák—magyar külpolitika ANDRÁSSY Gyula vezetésével, s ekkor kezdi egyre nyíltabban hirdetni az elszigetelődés politikáját a brit uralkodó réteg egy része. Ez pedig nemcsak APPONYI, de a konzervatív *Hochadel* egésze érdekeinek és elképzeléseinek sem felelt már meg.

Am APPONYI tevékenysége még az olyannyira sikeres 1860-as években is meglehetősen szűk körre: a politikai elitre korlátozódott. Evvel tulajdonképpen Bécs lemondott arról, hogy maga mellé állítsa a brit politikában ez idő tájt számára kevésbé jelentősnek tűnő, de valójában mind fontosabbá váló *nemzeti-polgári* közvéleményt. APPONYI követségének angliai közvéleményformáló tevékenysége — úgy tűnik — csupán az angol „felső tízezerre”, a „valódi” arisztokráciára korlátozódott. APPONYI és köre szűken értelmezte a „közvélemény” fogalmát, s alig vette figyelembe a közgondolkodás polgári-középosztálybeli irányítóit-formálóit, amit a polgári olvasókörrrel rendelkező nagy lapoknál elszenvedett kudarcaik is igazolni látszanak. A londoni osztrák követség tehát híven tükrözte Bécs külpolitikai koncepciójának gyengéit. A Külügyminisztérium tudomást vett ugyan a nyugat-európai társadalmi-belpolitikai változásokról, de nem vonta le a kellő következtetéseket: a külképviseltek személyi összetétele és szelleme alig változott METTERNICH kora óta. APPONYI Rudolf működése pedig éppen azt példázza, hogy a közvéleményt befolyásolni igyekvő csoportok társadalmi összetétele, illetve kötöttsége milyen jelentős szerepet játszik a közvélemény-formálás irányának kijelölésében és eredményességében.

The London Embassy of Rudolf Apponyi

(1856—1871)

T. FRANK

It was in the 1720s that the Habsburg Empire first sent a permanent representative to Britain. The British capital ranked among the more tranquil diplomatic posts: throughout the hundred years that elapsed between the Congress of Vienna and World War I, the residence in Cavendish, later Belgrave Square changed hands on ten occasions altogether. Several Hungarian aristocrats entered the diplomatic service as early as the end of the 18th century. They were Catholics in the first place, holding their immense estates mostly in Western Hungary, and in more than one of these families diplomatic service was handed down from father to son.

This tradition obtained, for instance, in the APPONYI family: Count Antal APPONYI (1782—1852) was the Paris Ambassador of the Habsburg Empire from 1826 to 1848 and he secured positions in the Embassy both for his son, Count Rudolf II (1812—1876) and his nephew Rudolf I (1802—1853). Count Rudolf II became a significant diplomat himself: he is instanced alike by Ernst von PLENER and Friedrich Ferdinand von BEUST as the paragon of the old-style Austrian diplomat. Father of Count Sándor APPONYI, one of the most notable contributors to the collections of the National Széchényi Library, Count Rudolf II's activities deserve here special attention.

The Austrian Ambassador in London was very careful to maintain good relations with everybody of potential or real importance in British political life. He was aware that a good execution of his duties was feasible only if he linked the official connections with ties of friendship. Perhaps only with the exception of DISRAELI, the premiers and foreign secretaries of the 1860s were all on excellent terms with APPONYI. He could also make good use of his Catholic connections in the political arena, and tried for years on end to bring round the most influential representatives of the press as well. He was especially concerned about seeking and maintaining connections with the Editor of the Times, and also with the ROTHSCHILDS of London and Paris.

Count APPONYI surrounded himself with capable young diplomats; all of them aristocrats and nearly all of them expectant of serious assignments. In the years immediately before and after the Austro-Hungarian Compromise of 1867 the mainstay of the Embassy was Count Gustav KÁLNOKY (1832—1898), later to become Austro-Hungarian Minister for Foreign Affairs. Apart from him, the most brilliant career was made by one of the attachés, Ernst von PLENER (1841—1923). He published noteworthy essays on the English factory legislation and the building societies in several languages. Later, having abandoned the diplomatic career, he followed in the wake of his father, becoming himself an MP and afterwards Austro-Hungarian Minister of Finance. The circle of the personnel of the Embassy was naturally of a smaller radius than that of Count APPONYI. The British were rather reluctant to admit aliens into their more or less self-contained circles. *In eine intimität kommt man hier bei engl. familien wenig, man wird auf die grossen feste eingeladen u sieht sie ausserdem wenig*, [sic] PLENER complained to his father. It was only at the commencement of London's organized social life, the *season*, that young diplomats could obtain access to some of the 'grand houses'. Apart from the salons, they haunted the London clubs as well and made hunting a regular form of social intercourse.

Salons, soirées, balls, clubs and hunts all provided excellent opportunities for exchanging views and information. Thus, the staff of the Austrian Embassy in London found an abundance of venues and possibilities for the diffusion of their own political ideas and thus for exercising influence on the British political élite. APPONYI and his colleagues undoubtedly did a successful job. Still, their success can be attributed not merely to their individual aptitude and outstanding qualities. The tactical achievements of Austrian foreign policy in Great Britain, in spite of the antiquated nature of its methods, were rendered possible by the coincidence of the interests of the great powers, and, over and above that, by the transitory consonance of political interests and public thinking. It was not by chance that the London Embassy under Rudolf APPONYI

achieved its best results in the 1860s: for at that time the political interests of the two great powers coincided on several points and, at the same time, the image of Austria and Hungary in British public opinion was a comparatively true reflection of the actual state of the Empire. All this was corroborated, in a rather paradoxical way, at the very end of APPONYI's stay in London: for then Austro-Hungarian foreign policy, under the instigation of Count Gyula ANDRÁSSY was taking a reverse turn and, in Britain, a policy of isolation started to be propagated more and more openly by important sections of the ruling classes. APPONYI and the whole of the conservative *Hochadel* found themselves more and more out of step with the times.

Yet, APPONYI's activity, even in the successful 1860s, was confined to a fairly restricted circle: the political élite. Thus Vienna renounced winning over the *national-bourgeois* public opinion, insignificant though it might seem in those days, but becoming more and more influential. The activity of APPONYI's Embassy in London in shaping public opinion seems to have been confined merely to the 'genuine' aristocracy. The notion of 'public opinion' was interpreted by APPONYI and his circle in a restricted way, and they hardly took into account the bourgeois shapers and fashioners of public thinking. This seems to have been demonstrated by the failure they met with when trying to approach and influence the British press. Thus the limitations of Vienna's conceptions in external affairs were truly reflected by the Austrian Embassy in London. Although the Ministry for Foreign Affairs did take cognizance of the internal-social changes taking place in Western Europe, it did not come to the logical conclusions: the composition of the Embassy staff and the spirit of the foreign representations had scarcely altered since the time of Clemens METTERNICH. And the example of Rudolf APPONYI illustrates perfectly the significant role played by the social composition and background of those people working to influence public opinion, in both the direction and results of their activities.

*A millenáris Magyarország az angol sajtóban**

JESZENSZKY GÉZA

Magyarországgal kapcsolatban komolyabb ismeretek Britanniában csak a XIX. század elején kezdenek elterjedni. Először a század fordulója táján jelennek meg olyan útleírások, amelyek az egzotikumok keresése és hangsúlyozása mellett sokszor már mélyebben is belepillantanak az ország belső viszonyaiba (R. TOWNSON, W. HUNTER, R. BRIGHT), majd a reformkor vált ki őszinte lelkesedést több látogatóból, akik azután terjedelmes munkákat írnak Magyarországról és főként a szemük előtt lezajló eseményekről, a meginduló nagy átalakulásról (Miss PARDOE, s különösen az erdélyi magyarrá váló John PAGET). Mégis, hatásuk eltörpül a szabadságharc és az emigráció első éveit páratlan visszhangjához képest. Angliában hasonló intenzitású érdeklődést addig csak a francia forradalom váltott ki, de azzal ellentétben a magyar küzdelem iránt néhány nem jelentéktelen kivételtől eltekintve általános volt a lelkesedés, amit az újságcikkek százainál és a könyvek tucatjainál is jobban jelzett talán KOSSUTH angliai körútjának tumultuózus fogadtatása. Igaz, hogy erről a lelkesedésről is elmondhatnánk, amit 1848-ban KOSSUTH mondott a lengyel ügy iránti francia szimpátiákról: a szimpátia megvolt, de Lengyelország nincs többé, s valóban a Barclay and Perkins' Brewery sörfőző munkásaitól Palmerstonig terjedő rokonszenv- megnyilvánulások egy pillanatra sem jelentettek valamiféle beavatkozási, kézzelfogható segítségnyújtási szándékot (ami a kortársakban nem mindig tudatosodott), mégis

* „Sajtó”-ról beszélek és nem „közvélemény”-ről, noha pár évtizede „közvélemény” alatt lényegében a sajtóban nyilvánosságot kapó véleményeket, nézeteket értették, figyelmen kívül hagyva nemcsak a különböző orgánumok elterjedtségét, a mögötük álló erőket, de azt az alapvető tényt is, hogy a sugalmazott vélemények nem tükröképei, legfeljebb irányítói a „köz”, azaz az újságolvasókra korlátozott publikum gondolkodásának. A társadalomtudománynak ma már szinte önállósult ága „a társadalmi nyilvánosság” vizsgálata, és e tudományszak az egykori „közvélemény” kategória értelmezését számos tekintetben módosította. Témánk szempontjából is fontos az az alapvető megállapítás, hogy meg kell különböztetni a konkrét eseményekhez, kérdésekhez kapcsolódó *véleményeket* és a tartósabban ható, az események megtételest erősen befolyásoló *közhangulatot* („attitűd”). Az alábbiakban a brit sajtó néhány reprezentánsa alapján a XIX. század végi Magyarországgal kapcsolatban mind a konkrét eseményekhez kapcsolódó véleményeket, mind az alapvető hangulatot vizsgálom, mindez azonban messze van attól, hogy a brit közvéleményt jelentse. Valószínű, hogy a nézetek sokfélesége, illetve az ismeretek hiányossága következtében régi értelemben nem is beszélhetünk akár Magyarországgal, akár az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatban brit közvéleményről.

1848 jó fél évszázadra meghatározta Magyarország és a magyarok angliai megítélését. KOSSUTH neve közkeletű fogalommá vált, s még a múlt század végén is nem egy vezető brit politikusnak volt emlékezetes gyermekkori élménye a magyar szabadságharc.¹

Természetesen az 1890-es évekre ezek az emlékek már elhalványultak, újabb népek kerültek a brit rokonszenv fókuszába,² de azért fontos kiindulópont, érzelmi tényező maradt a hagyományos rokonszenv. A kiegyezés után ez az inkább liberális indíttatású (és párti) magyarbarátság jórészt összeolvadt korábbi vetélytársával a tradicionális (és főként a konzervatívoknál erős) Ausztria-pártisággal. A hatalmi egyensúly régi alapelve volt az angol külpolitikának, s ebben már a 18. században is komoly szerep jutott a Habsburg-monarchiának, majd a Napóleon elleni közös háborúk mélyítették e barátnak is nevezhető tradíciót, ami (a hivatalos körökben) sikeresen átvészelte az 1848/49 jelentette megpróbáltatást is. GLADSTONE Ausztria-ellenes érzelmei komolyabban nem érintették ezt a külpolitikai hagyományt, s az 1882-ben létrejött Hármasszövetségben Anglia csak támogató erőt látott a két fő vetélytársát tömörítő, 1892-ben megszületett francia—orosz szövetséggel szemben, sőt 1887-től 1897-ig formálisan is együttműködött Olaszországgal és az Osztrák—Magyar Monarchiával a Földközi-tengeren a status quo biztosítására létrehozott mediterrán *entente*-ban. Ehhez a külpolitikához mindenekelőtt erős és szilárd Habsburg-monarchiára volt szükség, s az 1867-ben létrejött dualizmustól Anglia azt várta, hogy az 1848-ban, 1859-ben, majd 1866-ban látványosan megrendült birodalmat belülről stabilizálja, mégpedig az angol politikai gyakorlatban már meghonosodott alkotmányos és liberális elveknek megfelelő formában. Így a kiegyezés igenlésében és változtatlan fönntartásának támogatásában találkozott egymással a Habsburg-barát hagyományos külpolitika és a magyarbarát liberális tradíció.³ A millenáris Magyarországon jelentkező kérdésekben tehát adott volt az alapvető angol álláspont: az osztrák—magyar belső viszony terén elleneztek a lazító tendenciákat (tehát a magyar közjogi ellenzékiiséget általában, közelebbről pedig a gazdasági különválás programját), de az Ausztriánál jóval stabilabbnak látszó Magyarország súlyának növekedése ellen ritkán hangzott el kifogás. A magyar belpolitikában a 67-es kormánypártot és politikáját nézték rokonszenvvel. Volt helye természetesen az ezektől eltérő véleményeknek, érveknek is, de ezeknek is a fenti külpolitikai és liberális axiómákból kiindulva kellett alternatív álláspontjukat kifejteni.⁴

1. Példa erre BRYCE esete. — H. A. L. FISHER: *James Bryce (Viscount Bryce of Dechmont)*. London, 1929. I. köt. 51. l.
2. A hivatalos angol külpolitikával szembenálló radikális külpolitikai fölfogás történetében a magyar ügy fölkarolása csak egy állomás volt, a lelkesedés tárgya állandóan változott. A XIX. század eljén a görög szabadságküzdelem, 1831-ben a lengyelek, 1876-ban a bolgárok, a század végén az örmények és az oroszországi és romániai pogromok zsidó áldozatai, a XX. század elején Ausztria—Magyarország nemzeti-segei és általában a délszlávok kaptak Angliában jelentős erkölcsi, s helyenként gyakorlati támogatást. Az angol külpolitikai eme ellenzéki irányzatának történetét szellemes és provokatív előadássorozatban tárta föl A. J. P. TAYLOR: *The trouble makers. Dissent over foreign policy. 1792—1939*. London, 1957.
3. Az 1867-es kiegyezés rendkívül kedvező fogadtatására l. FRANK Tibor: *Magyarország az angol publicisztikában (1865—1870) = Századok*. 1975. 3—4. sz., különösen 609—613. l.
4. Noha Magyarország megítélése Britanniában természetesen nem volt pártkérdés, mégis beszélhetünk bizonyos, pártokhoz is kapcsolható tradíciókról. D. C. WATT

Európa legnagyobb újságolvasói már a 19. században is az angolok voltak, s bár sajtójuk színvonala meglehetősen egyenlőtlen volt, az 1890-es évektől az I. világháborúig terjedő időszak az angol sajtó fénykorának tekinthető, ez volt „a lapszerkesztők kora”.⁵ A részletes tényanyag mellett a vélemények irányítását szolgálták a színvonalas napilapok vezércikkei, s a vezető államférfiak napjukat ezek elolvasásával kezdték. Így ha e cikkek (közöttük is elsősorban a világszerte tekintélyes *Times*) nem is képviselték a „köz” véleményét, meglehetősen hű tükröi voltak a vezető rétegek ismereteinek és nézeteinek.⁶ Más, de nem kevésbé fontos közvéleményformáló eszközt jelentettek az igen széles körben olvasott havi vagy negyedévi *Review*-k: az *Edinburgh*, a *Quarterly*, a *Fortnightly*, a *Contemporary*, a *National*, a *Nineteenth Century* és az ezeket rendszeresen áttekintő *Review of Reviews*, amelyek a napilapokhoz közelebb álló két fontos hetilappal (a *Spectator* és a *Saturday Review*) együtt maradandóbb olvasmányélményt, összegezőbb ismeretanyagot nyújtottak — sok belpolitikai és kulturális téma mellett — a külpolitikai kérdésekről is. A külföldi tárgyú cikkek szerzői leginkább a lapok külföldi tudósítói közül kerültek ki, vagy ismert angliai publicisták voltak, de a távolabbi országok esetében — s kissé ilyennek, „Közel-Kelet”-nek számított már az Osztrák—Magyar Monarchia is — gyakran fogadtak el cikkeket ottani szerzőktől, vagy onnan származó angliai lakosoktól is. Mindenesetre a Habsburg-monarchia, vagy általában Európa keleti fele meglehetősen *terra incognita* volt,⁷ így sok írás az alapvető földrajzi és történelmi magyarázatokkal kezdődött, az események interpretálásában pedig sokszor többet számított a szóban forgó lap vagy a cikkíró politikai beállítottsága, mint maga a tárgyalat esemény.

A *Times* olvasói viszont nem panaszkodhattak, hogy rosszul lennének tájékoztatva a Monarchiáról. Az I. világháború előtt Bécs Európa egyik legfontosabb diplomáciai központjának számított: összekötő láncszeme volt a Hármas-szövetségnek, amellyel leginkább itt ütközött össze a francia—orosz Kettősszövetség, érintkezett a nemzetévtálas stádiumában forrongó Balkánnal, ahol egyúttal a nagyhatalmi érdekek is állandó surlódásban voltak, s igen jó viszonyt

konceptiózus esszégyűjteményében (*Personalities and policies: studies in the formation of British policy in the 20th century*. London, 1965) két irányzatot különböztet meg az angol külpolitikai gondolkodásban, egy realistát és egy idealistát. Az előbbi csak brit érdekeket lát, nem kíván belebonyolódni más országok ügyeibe, érzelmi motívumoktól mentesen politizál. Ez elsősorban a konzervatívoknál volt tapasztalható, erős volt a hadseregben és mintegy 1920-ig a külügyminisztériumban, legkonceptiózusabb képviselője a többszörös miniszterelnök Lord SALISBURY. A másik irányzat alapelve: „Anglo-Saxonia contra mundum”, s a világ minden pontján érvényesíteni kívánja a leghelyesebbnek, legigazságosabbnak és legeredményesebbnek tekintett brit politikai elveket és gyakorlatot, az Egyesült Államokkal és a „fehér” telepes-gyarmatokkal közösen. Ennek egyik válfaja a liberális elvek nevében a külföldi visszasságok iránt rendkívül érzékeny radikalizmus, másik pedig a hatékony adminisztratív imperializmus, amely a brit elit kezébe akarja helyezni minél több terület kormányzatát.

5. Keith ROBBINS ismertetése S. E. KOSS: *Fleet Street Radical* c. művéről, = *History*. 198. sz. 1975. febr. 148. l. Valóban nagy nevek fémjelzik e korszakot: W. T. STEAD, H. W. MASSINGHAM, a SPENDER-testvérek, C. P. SCOTT, St. Loe STRACHEY, GARVIN, GARDINER, CHIROL, STEED, BRAILSFORD stb.
6. WATT: Id. mű. 11–13. l.
7. Kelet-Európa ismeretlenségéről idézi L. NAMIER, a neves történész szavait életrajzírója, Julia NAMIER: *Sir Lewis Namier. A biography*. London, 1971. 83. l.

tartott fön az európai marakodást távolról (bár mind kevésbé fényes elszigeteltségben) szemlélő Nagy-Britanniával. Ennek megfelelően a *Times* elsőrangú tudósítókát igyekezett itt állomásoztatni, s 1892-ben magának ROSEBERY miniszterelnöknek az ajánlására vette át a *Daily Telegraph*-tól annak bécsi tudósítóját, William LAVINOT. A holland származású és a manchesteri liberalizmus elveit valló újságíró imponáló horizontú külpolitikai tájékozottsága széles ismeretségi körrel párosult. Ausztria politikai életének meghatározó tényezőit az arisztokrácia és az udvar nagy súlyában, a katolikus egyház reakciós politikai szereplésében, a kispolgárság antiszemitizmusában és az egyes nemzetiségek szűklátókörű gyűlölködésében látta. Ezekkel szembeállította Magyarország liberális kormányzatát, politikai stabilitását, s úgy vélte, hogy a Monarchia általa is hirdetett európai misszióját csak egy erős Magyarország s az arra való támaszkodás biztosíthatja. Minden rokonszenve ellenére sem szemlélte azonban Magyarországot kritikátlanul, s minden bizonnyal a századvég magyarországi fejleményeinek is szerepe volt abban, hogy mind kevésbé bízott a nemzetiségi kérdéssel sikertelenül birkózó Monarchia tartós fönmaradásában. Noha egyformán tartott a pángermanizmustól és a pánszlávizmustól, bécsi tartózkodása végére, 1902-re, arra a következtetésre jutott, hogy Angliának Németországgal szemben Oroszországra (s vele együtt Franciaországra) kell támaszkodnia.⁸ A londoni szerkesztőség, élén a külpolitikai szerkesztővel, M. WALLACE-szel, nagyra tartotta bécsi tudósítóját, aki nek újszerű külpolitikai konklúziója közel állt az ő véleményükhöz.⁹

A kiegyezés utáni Magyarország harminc éves impozáns fejlődését látványosan igazolni látszó 1896. évi millenium kapcsán ugyan nem született Angliában különösebben sok átfogó értékelés Magyarországról, de a század végén a Monarchia mindkét felében kritikus méreteket öltő belpolitikai válságok során szinte valamennyi fontos folyóirat foglalkozott a Monarchiával vagy közelebbről Magyarországgal, s ezeket a *Times*-ban megjelenő részletes, sokszor naponkénti tudósításokkal és kommentárokkal együtt vizsgálva¹⁰ elének áll az a kép, amely Magyarországról az újságolvasó, érdeklődő, s elsősorban az aktívan politizáló körökben az új század küszöbén élhetett, s amely kiinduló pontját képezte a 20. század első évtizedében a Monarchiával kapcsolatban is aktivizálódó angol külpolitikai érdeklődésnek.

8. *The history of The Times*. Vol. 3. *The twentieth century test. 1884—1912*. London, 1947. (Továbbiakban *Times History III*) 250—51., 375—76. l., valamint LAVINOT 1894 és 1902 közötti tudósításai. A *Times* hivatalos története nem emeli ki tudósítójának Magyarországgal szemben annyira kedvező véleményét.

9. Uo. 147. l.

10. A jelen tanulmány megírásánál csak a magyarországi közkönyvtárakban fellelhető folyóiratok anyagára támaszkodhattam, így a naplapiak közül egyedül a *Times*-ra, de a vezető *review*-k nagyobb részét figyelembe tudtam venni. Nem hiszem, hogy teljesebb bázis esetén lényegesen eltérő megállapításokra jutottam volna. Érdekes, hogy 1904-től megnőtt a Magyarországra, elsősorban az akkori Képviselőházi Könyvtárba járó angol folyóiratok száma, amit rövidesen tovább növelt SZABÓ Ervinnek a Fővárosi Könyvtárban követett beszerzési politikája.

Az ezredéves ünnepségekről s a városligeti nagy kiállításról valamennyi angol lap hírt adott. A *Times* vezércikkében Magyarország liberalizmusát és gazdasági fejlődését emelte ki, összekapcsolva az ausztriai klerikális törekvések elítélésével. „Magyarország egészében véve azoknak a liberális eszméknek a sikerét jelképezi, amelyekről ők [az osztrák reakciós pártok] leginkább iszonyodnak, s szemükben Magyarország még azzal is súlyosbítja vétkeit, hogy bizonyítja, miszerint ezeknek az eszméknek a segítségével a növekvő népesség és a növekvő jólét útján tud haladni.”¹¹ Az ország gazdasági fejlődése a *Times* szerint lényegében véve már fölszámolta a gazdasági függőséget is, míg a külföldi uralkodóknak az ezredéves évforduló kapcsán FERENC JÓZSEFHEZ intézett gratulációi „gyakorlatilag a magyar autonómia formális elismerését jelentik pontosan akkor, amikor ausztriai ellenfelei azt föl akarják számolni.”¹² Az angol liberális gazdasági körök lapja, az *Economist*, ugyancsak a 30 év alatt elért gazdasági haladást figyelembe véve ítélte jogosnak a magyarok büszkeségét és ön-ünnepelését.¹³ A vezető *review*-k közül egyedül a mérsékelt liberális *Nineteenth Century* emlékezett meg a milleniumról. A szerző, a Londonban élő magyar származású REICH Emil, egy mindinkább a sovinizmus felé hajló magyar történelem- és államszemlélet népszerűsítésére vállalkozott.¹⁴ Cikke ugyan nem tekinthető autentikus angol véleménynek, de érvei beillettek a kor gondolkodásmódjába, bármennyire furescsán is hatnak ma. Három alapotívuma: Magyarország különállása Ausztriától, egységes jellege, és az angliai fejlődéssel mutatott hasonlósága. Az utóbbit a két ország parlamentjének és helyi önkormányzati rendszerének párhuzamos fejlődésében látja. Külpolitikai szempontból ugyan hasznosnak ítéli meg az Ausztriához fűződő kapcsolatot, de Magyarországot tekintve „a dualista birodalomban a túlsúlyban levő tényezőnek”, mivel a belső ellentétektől legyengült Ausztriával szemben Magyarország földrajzilag és történelmileg egységes, s „18 millió lakossága idővel nemcsak nyelvében fog elmagyarosodni, ami jórészt már meg is történt, de meggyőződésében és a magyar államhoz való ragaszkodásában is.” Az óriási gazdasági fejlődés fölemlítésével az angol tőkét akarja Magyarországra csalogatni, ahol nem is álmódott lehetőségek várják. A magyar irodalom nagyjainak felsorolása után a cikk még a RÁKOSI Jenő-féle ábrándokon is túltérvő jóslattal fejeződik be: „Magyarország rendkívül fontos szerepet van hivatva vinni Európa egész keleti felében... Túl erőteljes ahhoz, hogy a szláv erő bekebelezze, túlságosan kulturált és gazdag ahhoz, hogy a kisebb dunai királyságok kultúr-

11. *The Times*, 1896. máj. 8., 9. l. (A továbbiakban a *Times*-ra való hivatkozásnál nem jelölöm a lapot külön, csak a dátumot és a lapszámot.) — Máskor így fogalmazott LAVINO: „A liberalizmus ellenfeleit nehéz megkülönböztetni Magyarországot ellenfeleiktől.”
12. Uo. 5. l. A *Times* gárdájánál nem állt egyedül az ilyen felfogás. Valamivel korábban a párizsi tudósító, BLOWITZ, így kiáltott föl a dunaparti Hotel Hungária erkélyén állva: „Buda-Pest! Maga a név is egy nagy jövő hírnöke. Egyet jelent a helyreállított szabadsággal, ami minden lépésnél szembeötlő, s egy növekvő nép föltárló jövőjét jelképezi...” = *The Nineteenth Century*. 1894. okt. 627. l.
13. *The Economist*, 1896. nov. 7. 1462. l.
14. Emil REICH: *Hungary at the close of her first Millenium = The Nineteenth Century*. 1896. máj. 837–49. l. — REICH Emil (1854–1910) a századforduló idején igen népszerű londoni fölolvadó (lecturer) és író volt. Néhány reá vonatkozó iratot őriz az Egyetemi Könyvtár Kézirattára, G 329 jelzeten.

sztintjére süllyedjen. Magyarország idővel meg fogja oldani Európa délkeleti részének problémáját, ahogy Anglia megoldotta azt északnyugaton. Első ezredévük végén a magyarok büszkén tekintenek nagy nemzeti államukra, amelyet óriási nehézségekkel megküzdve hoztak létre. Jóval második évezredének bevége előtt Magyarország Európa egyik nemzetközileg jelentős hatalma lesz.”

Az egyházpolitikai viták

A millenium tényénél jóval nagyobb figyelmet keltettek Angliában az Osztrák–Magyar Monarchia egyre súlyosabb belső válságairól érkező hírek: a magyarországi egyházpolitikai törvényhozás és az ehhez kapcsolódó 1894/95. évi kormányválságok, a klerikális antiszemitizmus terjedése Ausztriában, a Monarchia két fele között mind jobban növekvő ellentétek (elsősorban a gazdasági kiégyezés megújítása körüli nehézségek), a magyarországi nemzetiségi kérdés kiéleződése (az 1894-es pörök és az 1895. évi budapesti nemzetiségi kongresszus, a BÁNYFŐ-kormány sovínizta intézkedései 1897–98-ban), a BADENI osztrák miniszterelnök nyelvrendelete következtében Ausztriában rendkívül hevesse váló cseh–német ellentét és parlamenti krízis, az 1898-as agrárszocialista megmozdulások, végül a BÁNYFŐ-kormány megbuktatásával végződő magyarországi parlamenti obstrukció. Elsősorban a *Times*, de kisebb intenzitással a többi napilap is sokszor napról napra követte ezeket az eseményeket, gyakori kommentárokkal és tanácsokkal fűszerezve, míg a folyóiratok tanulmányzerű összefoglaló cikkek egész sorában foglalkoztak az egész Monarchiát látványosan megrendítő válságokkal és a Habsburg-birodalom perspektíváival.

A *Times*-nak Ausztria–Magyarország iránti érdeklődése elsősorban a Monarchia nagyhatalmi létével és azzal a szereppel magyarázható, amit azon belül az erős Magyarországnak az angol megfigyelők tulajdonítottak. Ezen túlmenően 1914 előtt nemcsak magyar, de angol részről is sokan elfogadták, hogy a két ország múltja hasonló vonásokat mutat, jelenleg hasonló politikai elveket vall, tehát barát. „Angliában nem szabad elfeledni, hogy Ausztria–Magyarországon a magyarok a mi legjobb barátaink”, elleneznének minden olyan politikát, ami ellenséges helyzetbe hozná őket Angliával. „Ennélfogva ügyeik épp annyira érdekese az angolok számára, mint bármelyik más kontinentális állam ügyei, s ezért elégedettséggel kell tekinteni Angliában mindenre, ami segít nekik megőrizni a Monarchiában elfoglalt helyzetüket.”¹⁵ A magyarországi egyházpolitikai törvényhozás és a magyar kormányzatnak a bel- és külföldi klerikális erőkkal szemben folytatott küzdelme különösen alkalmas volt arra, hogy megerősítse Angliában a magyarokkal kapcsolatos rokonszenvet, hogy új színréteget fessen a magyar liberalizmus 1848 óta erősen megfakult arculatára. Ebből a szempontból szerencsésnek mondható, hogy a törvények elfogadása nem ment simán, így a támogatók és ellenzők küzdelmében a *Times*-nak is módjában állott erőteljesen kiállani a magyar kormány mellett.¹⁶ Amikor 1894. május 10-én a Főrendiház elvetette a javaslatokat, a *Times* vezércikke hangsúlyozta, hogy a vita mögött az egyház

15. 1894. dec. 12. 5. l.

16. 1894. jan. 24. 13. l. A cikk részletesen ismertette a javaslatok előzményeit és a belpolitikai választóvonalakat.

és az állam küzdelme rejlik, a magyar kormány CAVOUR elvének, „szabad egyház a szabad államban”, megvalósítására törekszik.

A további kilátásokról szóva a cikk megjegyzi, hogy WEKERLE miniszterelnök egyelőre nem akarja megreformálni a felsőházat, tehát most a magyarok nem követik az angol precedenst, mint azt korábban annyiszor tették alkotmányos nehézségeik során.¹⁷ A tudósító jól látta, hogy a továbbiak FERENC JÓZSEF magatartásán múlnak. Május 18-án még cáfolta, hogy a király ellenezné a törvényjavaslatok megvalósulását, de 31-én már megírta, hogy az uralkodó vonakodik garanciát adni a javaslat megszavazásához szükséges új főrendek kinevezésére. Június 2-án a külföldi hírek között első helyen szerepel WEKERLE lemondása, de rögtön azzal a megjegyzéssel, hogy KHUEN-HÉDERVÁRY kísérlete nem fog sikerülni és a király ismét kénytelen lesz WEKERLE-hez fordulni.¹⁸ A vezércikk a helyzetet az 1832-es angliai választójogi reform körüli esatározáshoz hasonlítja, FERENC JÓZSEF végül engedni fog, ahogy annak idején IV. VILMOS is engedni kényszerült, mert a felsőház nem helyezkedhet szembe az alsóház többségének akaratával.¹⁹ Amikor a király vonakodva bár, de mégis a javaslatok elfogadása mellett fejtette ki befolyását és júniusban a főrendek megszavazták a kötelező polgári házasságot, a *Times* vezércikke utalt arra, hogy a küzdelem a politizáló katolikus egyház ellen folyik, a pápa világi hatalmának visszaállítására törekvő vatikáni befolyás ellen irányul, amely gyöngíteni akarja a Hármasszövetséget, hogy így mérjen csapást elsőszámú ellenfelére, az olasz államra.²⁰ Októberre már három törvényjavaslat elfogadását üdvözölhette a *Times*. „A magyar minisztérium az állam jogáért harcolt, hogy a római egyházzal szemben maga irányítsa ügyeit, a nép jogáért harcolt, hogy meggyőződését érvényre juttassa az erős és reakciós arisztokráciával szemben, s Magyarország jogáért harcolt, hogy visszatudasíthassa a bécsi központú klikkeknek belső ügyeibe történő beavatkozását. Az alsópapságnak a reform elleni dühödt kampányát a Magyarországon legfőljebb 55 százalékot kitevő katolikusoknak is csak egy része támogatta, s minthogy az ultramontanok központja Bécsben van, a harcnak nemzeti jellege is volt, nemcsak a polgári szabadság volt a kérdés, de az autonómia is.”²¹

A magyar törvényhozás döntése még nem tett pontot az egyházpolitikai küzdelemre, a neheztelő uralkodó késlekedett szentesíteni a törvényeket, illetve a szentesítésért cserébe személyi változásokat kívánt a kormányban, elsősorban a javaslatok egyik sugalmazójának tekintett SZILÁGYI Dezső távozását. A *Times* erőteljesen elítélte ezt a kísérletet. Figyelmeztetett, hogy SZILÁGYI „a jelenlegi kabinet gerince”, lemondása a reakció győzelme lenne, maga után vonná a Szabadelvű Párt kettészakadását és a kormány bukását.²² A vezércikk azt tanácsolta WEKERLE-nek, hogy „mindenáron ragaszkodjék kollégáihoz.”²³ Amikor decemberben végre megtörtént a szentesítés, LAVINO a hírrel együtt ismertette budapesti embere levelét, amely szerint a kormány le fog mondani, valószínűleg BÁNYFI lesz az új miniszterelnök, SZILÁGYI és HIERONYMI kiválik a pénzügyi tárcát bizo-

17. 1894. máj. 15. 7. l.

18. 1894. jún. 2. 9. l.

19. 1894. jún. 4. 9. l.

20. 1894. jún. 22. 9. l. — Hasonló beállítás található a máj. 15-i (3. l.) tudósításban is.

21. 1894. okt. 11. 9. l.

22. 1894. nov. 29. 5. l.

23. Uo. 9. l.

nyára nem vállaló WEKERLÉVEL együtt.²⁴ A tudósító másnap hozzátette a hírhez, hogy a kormány hasonló helyzetben minden más parlamentáris országban megerősödött volna, de nem így a kettős monarchiában.²⁵ Budapesti és bécsi informátora nyomán már azt is tudta ekkor a *Times*-tudósító, hogy WEKERLE menesztésével nem csupán személyi változást terveznek Bécsben, de a magyarországi politikai rendszer konzervatív irányú módosítását is.²⁶ Ezt a kísérletet december végén vezércikk ítélte el, amely már fölfigyelt arra, hogy Magyarországon az uralkodónak olyan beavatkozási joga van a belpolitikába, ami „teljességgel összeegyeztethetetlen az alkotmányos monarchiáról vallott modern angol fölfogásunkkal”, inkább III. GYÖRGYnek a 18. századi Angliában élvezett hatalmának felel meg. FERENC JÓZSEF maga választhatja meg minisztereit, mint a német császár vagy az Egyesült Államok elnöke, de ennek előfeltétele, „hogy ne csak formailag, de szívében és szellemében is mint Magyarország királya és ne mint Ausztria császára cselekedjék.” A mostani miniszterelnök menesztése viszont jogos aggodalmakat kelt, hogy engedett a bécsi klerikális körök befolyásának.²⁷ Külön jelentőséget ad a *Times* szerkesztőségi állásfoglalásának, hogy az uralkodók bírálatától a lap általában tartózkodott.

A WEKERLE melletti állásfoglalás nemcsak az egyházpolitikai törvénykezés keresztülhajtójának és a liberális államférfinak szólt, hanem a dualista berendezkedésnek is. December végén LAVINO idézte a *Neue Freie Presse* cikkét, amely szerint a kontemplált rendszerváltozás új korszakot hozhat a Monarchia történetében, de veszedelmes, mert a Monarchiát a dualizmus tartja össze. Az angol tudósító ehhez azt fűzte hozzá, hogy a WEKERLE elleni intrikák igazi célja Magyarország befolyásának a csökkentése volt.²⁸ Az ellenszert a magyar Szabadelvű Párt szilárdságában, összetartásában remélte megtalálni.²⁹ A december 29-i vezércikk — tudósítója korábbi megjegyzései nyomán — az ausztriai liberálisok sorsát hozta föl intő példának. „A szlávok és a politikai ultramontánok együttesen szétzúzták az ausztriai liberálisokat. Magyarországon is vannak szlávok és politikai ultramontánok.”³⁰ A KHUEN-HÉDERVÁRYVAL kapcsolatos kombinációt LAVINO úgy ítélte meg, hogy ez a két további egyházpolitikai törvényjavaslat elhatalasztását jelentené, s a klerikális Nemzeti Párttal (APPONYI) és a SZAPÁRY-féle disszidensekkel való fúzió egy nyíltan klerikális kormányt készítene elő,³¹ ezért BÁNFFY januári kinevezését örömmel fogadta: „Bánffy őszintén liberális elveket valló, világos gondolkodású, energikus és eltökélt politikus, élvezi pártja korlátlan bizalmát”, alatta a két ország reakciós köreinek nehéz lesz a rendszerváltozás előkészítése.³² A vezércikk megerősítette a BÁNFFY melletti kiállást, megállapítva, hogy kinevezése „kettős csapás azokra, akik az előző kormányzat bukását előidézték”, mivel az új miniszterelnök nemcsak elődjénél is energikusabb liberális,

24. 1894. dec. 11. 5. l.

25. 1894. dec. 12. 5. l.

26. 1895. jan. 10. 5. l. — LAVINO értesüléseinek helyességét a kutatások lényegében igazolták, vö. HANÁK Péter: *Iratok az 1894–95. évi magyar kormányválság történetéhez.* = *Történelmi Szemle.* 1959. 3–4. sz.

27. 1894. dec. 24. 7. l.

28. 1894. dec. 26. 5. l.

29. 1894. dec. 29. 5. l.

30. Uo. 9. l.

31. 1895. jan. 10. 5. l.

32. 1895. jan. 12. 5. l.

de ráadásul protestáns is. A személyével kapcsolatos szász és román aggodalmakat a lap ismerte, de nem tulajdonított nekik nagyobb fontosságot.”³³

Az egyházpolitikai viták során a *Times* ismételten hangoztatta, hogy a harc nem a katolikusok ellen folyik, hiszen a magyar főpapság, élén VASZARY hercegprimással, nem is ellenzi komolyabban a javaslatokat, inkább csak az arisztokrácia egy része és a befolyását féltő alsópapság teszi ezt. A törvények revízióját követelő Néppárt megalakulása kapcsán is arra az ellentmondásra mutatott rá, hogy noha a kisbirtokosok megnyerésére törekszik, vezetői feudális arisztokraták, a liberalizmus és a politikai emancipáció legszilárdabb ellenfelei.³⁴ Az egész egyházpolitikai vita mögött a Vatikán politikai céljait látó *Times*-értelmezés helyességét támasztotta alá az 1895. április—májusi AGLIARDI-ügy. LAVINO már április 24-én politikai jelentőséget tulajdonított a bécsi pápai nuncius magyarországi húsvéti körútjának, 30-án pedig hírt adott a nuncius politikai beavatkozásnak minősíthető lapinterjújáról.³⁵ BÁNFFY és a magyar kormány tiltakozását jogosnak tartotta, sőt úgy vélte, hogy ezzel az uralkodó is egyetérthet, hiszen nem nézheti tétlenül „a pápa elszánt erőfeszítéseit, hogy uralkodó befolyásra tegyen szert a Monarchia mindkét felében”, miután Ausztriában ez már sikerült is neki, de a magyar liberálisok nem tűrik az állam előjogainak a fenyegetését.³⁶ LAVINOT is meglepte, hogy a Monarchia külügyminisztere nyíltan szembefordult a magyar miniszterelnökkel, nem küldte el a Vatikánnak a kívánt tiltakozó jegyzéket, s elfogadta, hogy a nuncius több mint egy külhatalom nagykövete.³⁷ A vezércikk is a Curia „agresszív politikáját”, a világi hatalom helyreállítását célzó törekvéseit tette felelőssé a válságért, de utalt arra az alkotmányjogi visszasságra is, hogy a Monarchia külügyminisztere nem felelős egyetlen választott testületnek sem. Ebben az Ausztria—Magyarországon fönnálló Home Rule-rendszer hibáját látja („a központi hatalom egymástól független képviselőtestületek között oszlik meg”), s noha elfogadja, hogy a Monarchiában más megoldás nem képzelhető el, óv a szisztéma britanniai követésétől.³⁸ (Az analógia pontatlanságán nem kell megütköznünk: a vezércikk befejezése nem Ausztria—Magyarországnak szólt, hanem az ír Home Rule kérdésében állásfoglalás előtt álló brit választóknak.) LAVINO joggal mutatott rá, FERENC JÓZSEF nincs abban a helyzetben, hogy megvédje külügyminiszterét: a Magyarországon nemrég lezajlott kormányválság után, a delegációk júniusi ülése előtt, az Ausztriában fenyegető kormányválság küszöbén kénytelen lesz ragaszkodni BÁNFFY maradásához,³⁹ különösen ha azt a magyarországi liberális többség is támogatja,⁴⁰ így nem érte meglepetésként KÁLNOKY május 15-i lemondása. A hírrovat élén álló bejelentés a tudósító szerint „megsemmisítő csapás a magyarországi klerikális reakcióra.” LAVINO is helyeselte ugyan KÁLNOKY külpolitikáját, de rámutatott, hogy a közismerten ultra-konzervatív nézeteket valló és a magyar kérdésekben tájékozatlan államférfi az AGLIARDI ügyben nem

33. 1895. jan. 14. 9. l.

34. 1895. jan. 31. 5. l. — Véleménye megerősítését látta LAVINO XIII. LEÓ pápának ZICHY Nándorhoz, a Néppárt megalapítójához intézett levelében, amelyet részletesen ismertetett, 1895. márc. 19-én, 5. l.

35. 1895. ápr. 24. 5. l. és ápr. 30. 5. l.

36. 1895. máj. 4. 7. l.

37. 1895. máj. 6. 5. l. és máj. 7. 5. l.

38. 1895. máj. 7. 9. l.

39. 1895. máj. 4. 7. l.

40. 1895. máj. 9. 5. l.

tudta egyszerre kielégíteni a magyarokat és az ausztriai klerikálisokat.⁴¹ A vezércikk a tudósítónál nyomatékosabban dicsérte meg KÁLNOKY külpolitikáját, különösen a balkáni kérdésekben tanúsított tapintatát, de a nuncius ügyében elkövetett hibái folytán elfogadta, hogy távozása elkerülhetetlenné vált.⁴²

KÁLNOKY lemondásával LAVINO úgy vélte, hogy lényegében elmúltott a magyarországi rendszerváltozás veszélye. Korábbi állásfoglalását módosítva — nyilvánvalóan saját pozíciója érdekében is — fölmentette az uralkodót a vád alól, hogy bátorította volna a klerikális kísérletet, sőt annak kudarcát egyenesen a király bölcsessége javára írta, de a sikert elsősorban a magyar szabadelvűek liberalizmusának és szilárd 67-ességének tulajdonította.^{42a} Egy ilyen Magyarországának a *Times* hajlandó volt sok mindent elnézni, így az európai mércével nézve ekkor már szűknek számító választójogot, a nemzetiségek politikai kirekesztettségét, a szocialista mozgalmak elnyomását. Mindez persze abból is fakadt, hogy a *Times* a demokráciánál fontosabbnak tartotta a liberalizmust: „a liberális krédó egyik első alapelve bízni a népben, amivel együtt jár a tág választójog, és a szabad választás. De a tapasztalat azt mutatja, hogy a katolikus többségű országokban (Magyarország: 50% fölött, Ausztria: 79% fölött) ha a népben bízunk, a nép első dolga bízni a papokban — az eredmény pedig katasztrofális a kontinentális liberalizmus valamennyi többi elve számára.”⁴³

A *Times*-nak az angol sajtó többi orgánumát messze meghaladó tájékozottságát közvetve igazolják a más lapokban bőven található tárgyi tévedések. Például a radikális arculatú *Review of Reviews* WEKERLE 1894. júniusi lemondásában majd újbóli kinevezésében a király és a nép arisztokráciaellenes szövetségének sikerét látta. „A végeredmény az — ahogy demokratikus napjainkban ez már szokásos — hogy a monarchia ismét megerősítette a népre gyakorolt befolyását azáltal, hogy nélkülözhetetlen szövetségesnek, mondhatnánk csaköznek bizonyult a makacszkodó arisztokrácia engedelmességre szorításában.”⁴⁴

Jóval jobban informált volt a liberális *Fortnightly Review*, amely két cikkben vizsgálta meg a pápaság helyzetét. Az első általánosságban jellemezte a kérdést és megállapította, hogy az elmúlt években Európa-szerte nőtt a világi hatalma helyreállítására törekvő pápaság befolyása. A szerző szerint Ausztria—Magyarországon „az a heves vita, amely látszólag a pápai párt verségével fejeződött be, gyakorlatilag a Szentszék győzelmét eredményezte abban az értelemben, hogy világosan megmutatta, mennyire erős a kettős monarchiában a római befolyás.”⁴⁵ Az osztrák Berchtold MOLDEN franciából fordított (esetleg egy francia lapból átvett?) cikkében kitért a magyar belpolitika többi vonására is. Az Ausztriával szembeni nemzeti érzékeny-

41. 1895. máj. 17. 5. l. — LAVINO már korábban is „szűk látókörű és bigott” jelzőkkel illette a külügyminisztert, aki „ultrareakciós politikai elvei és veleszületett arisztokratikus előítéletei” miatt is ellenszenvvel viseltetik a magyarokkal szemben. LAVINO levele WALLACE-hoz, 1894. nov. 24. Archives of *The Times*, Lavino Papers. Ezúton is köszönetemet fejezem ki REES-MOGG úrnak, a *Times* főszerkesztőjének, amiért engedélyezte a *Times* levéltárában található levelek fölhasználatát.

42. 1895. máj. 17. 9. l.

42a Uo. 5. l.

43. 1895. jún. 3. 7. l.

44. *The Review of Reviews*. X. évf. (1894.) júl. 9—11. l.

45. J. W. GAMBIER: *The Papacy: its position and aims*. = *The Fortnightly Review*. 1895. júl. 19—32. l.

ség eredőit fölvázolva kölcsönös múltbeli hibákról beszél, s hozzáteszi, milyen könnyű Magyarországon ezekre hivatkozva sovinizmust szítani. Úgy látja, hogy az APPONYI által képviselt nemzeti színezetű követelések ellensúlyozására került sor az egyházpolitikai törvények napirendre tűzésére, de csak akkor okozott a kérdés nagyobb izgalmat, amikor kiderült, hogy az udvari párt rendkívül nehezményezi a javaslatokat, amelyekből így nemzeti ügy lett. Elmondja, hogy éppen az 1894—95. évi kormányválságok kapcsán volt kénytelen FERENC JÓZSEF tudomásul venni, hogy Magyarországon a 67-es rendszer fönntartásához nem tudja nélkülözni a Szabadelvű Pártot, amely viszont a kiegyezés és a hadsereg egységének megvédéséért cserében szabad kezet kap a belpolitikában, így mesterséges eszközökkel biztosítani tudja állandó parlamenti többségét, de ezáltal megrontja önmagát. A cikkíró azzal is tisztában van, hogy Magyarországon „a választójog korlátozott, a politikai jogok némileg egyenlőtlenül vannak elosztva, s ugyanakkor nagy arányú a gyógyíthatatlan szegénység”, de ellenszerűl az uralkodó jótékony beavatkozását, inkább a keresztényszocializmus mint a szociáldemokrácia terjedését és a Balkán felé irányuló gyarmatosító jellegű terjeszkedést kínálja. WEKERLÉNEK a három törvényjavaslat elfogadása utáni bukását magyarázva helyesen mutat rá a király neheztelésének vallási és személyi motívumaira (köztük a szabadelvűek és a függetlenségi párt liberális szárnyának flörtölésére), de KHUEN-HÉDERVÁRY kísérlete mögött nem lát messzebbtekintő szándékokat. BÁNNFY és KÁLNOKY összecsapásában a külügyminiszter, sőt AGLIARDI részéről is nagyobb jóhiszeműséget, magyar részről pedig több intrikát föltételez, mint ahogy a *Times* látta az ügyet.⁴⁶

A századvégi válságjelenségek

Bármennyire ideálisnak is tűnt a *Times* és az angol politikusok többsége számára az Osztrák—Magyar Monarchiának a magyar millenniumkor mutatott képe: a békés virágzás a szilárdan liberális Magyarország erősödő befolyása mellett, rövidesen nem várt válságok rendítették meg az egész Monarchiát. Magyarországon lezárult a kapitalizmus alapozó szakasza, s az új szakasz kiélezte az ipari és pénztőke ellentétét a mezőgazdasági tőkével, társadalmi síkon meggyorsította a dzsentrí lesüllyedését, s mindezzel együtt járt az új típusú, harcias konzervativizmus jelentkezése. A fölszínen az agrárius-merkantilista ellentét formájában jelentkező folyamat együtt járt a nemzetiségek elleni sovinizmus és a szocialista jellegű megmozdulásokkal szembeni elnyomás fokozódásával. Ugyanakkor a birodalom lajtántúli felében is elmélyültek a gazdasági, szociális és nemzeti ellentétek, a csődöt mondó osztrák liberálisok helyét pedig elfoglalta a Németország felé tekintgető Német Nemzeti Párt, a Német Néppárt és az erős szociális demagógiát folytató antiszemita Keresztényszociális Párt. E fejlemények mind a Monarchia két országán belül, mind a kettő között súlyos konfliktusokhoz vezettek.

A *Times*, illetve LAVINO nem vizsgálta az új, számára kedvezőtlen jelenségeket kiváltó okokat, esetleg túlságosan bonyolultnak találta ezeket egy napilapban való tálaláshoz, így megelégedett a fölszíni események regisztrálásával. A régi, liberálisnak mondható viszonyokkal szemben nem látott jobb alternatívát, így a jónak tartott rendszer zavarait kissé értetlenül, de rezignáltan szemlélte. LAVINO

46. B. MOLDEN: *The Papacy: Hungary and the Vatican* = Uo. 33—44. 1.

nem hitte, hogy a liberalizmus csődje esetén a nehézségekre megoldást tudna adni akár a nacionalista keresztényszocializmus, akár pedig a szociáldemokrácia.⁴⁷

Továbbra is csak a magyarországi szabadelvű kormányzatban bízott, s ezt védte minden külső és belső támadással szemben. Ellenezte Kossuth emigrációs álláspontját,⁴⁸ a közjogi ellenzékiiséget elavultnak tekintette,⁴⁹ s úgy vélte, hogy ezt a nézetét osztja a magyarok többsége.⁵⁰ Ezért nem tartotta valószínűnek, hogy az 1894-ben hazatérő Kossuth Ferenc jelentősebb szerepet fog játszani a magyar politikai életben.⁵¹ A másik oldalon viszont az osztrák keresztényszocialisták, különösen Bécs antiszemita polgármestere, LUEGER kirohanásait ítélte el élesen, amelyek ráadásul csak növelni fogják Magyarországon a függetlenségi érzelmeket.⁵²

A liberális BÁNYFI-kormány támogatása megmutatkozott a később tárgyalandó nemzetiségi kérdésben is, és az erőszakosságuk miatt oly sok vihart kiváltó 1896. évi őszi választásokkor. Az eredményt, a nagy kormánytöbbséget LAVINO úgy értékelte, hogy beigazolódott a *Times* bécsi levelezésében is érvényesülő álláspont helyessége: „A magyar nép többsége látható módon úgy véli, hogy a Szabadelvű Párt politikája felel meg a legjobban érdekeinek és javának.”⁵³ A választási visszaéléseket először azzal intézte el, hogy a magyarok forróvérűek és amúgy sem csak náluk fordulnak elő ilyen zavargások, majd a vádak súlyosbodásakor kijelentette, miszerint „a világnak ebben a részében senki sem várja azt, hogy a parlamenti választások teljesen mentesek legyenek a korrupciótól, de mivel e tekintetben egyik párt sem jobb a másiknál, az eredményt ez kevésbé befolyásolja.”⁵⁴ Arra is alkalmat adott a választás, hogy a *Times* ismét Magyarországra nézve kedvező összehasonlítást tegyen Ausztriával: a magyar parlament sokkal inkább képviseli az országot, mint a Reichsrat, mert Magyarországon a kormány a parlamentből kerül ki, míg Ausztriában nem, s annak tagjai többé-kevésbé csak a korona hivatalnokai.⁵⁵

47. 1895. jún. 8. 11. l. — Ugyanez a cikk az események követésének a fontosságát is hangsúlyozta: „Ausztria—Magyarország olyan fontos helyet foglal el az európai politika általános rendszerében, hogy azokat a nehézségeket, amelyek jelenleg nem csupán a két ország különálló kormányát, de magát a dualista közös kormányt is veszélyeztetik, a külföld fővárosai nem kisebb érdeklődéssel figyelik, mint maga Bécs vagy Budapest.”

48. Ezt a Kossuth halálára írt vezércikk és az ekkor közölt (tévedésekben bővelkedő) nekrológ is igazolja. 1894. márc. 21. 9. és 11. l. Kossuth angliai szerepét természetesen a *Times* is elismerte: „Kétségtől nem volt még egy külföldi, akinek a szavai ennyire fölkavarták volna az angol népet ...”

49. „A Magyarország által élvezett autonómia és a dualista rendszer keretében gyakorolt nagymértékű befolyás szinte azonos a függetlenséggel. Az osztrák—magyar kiegyezés legalább annyira előnyös a magyarok számára, mint az osztrákoknak.” 1894. dec. 10. 5. l.

50. 1895. máj. 17. 5. l.

51. 1894. nov. 10. 5. l., nov. 13. 5. l., nov. 24. 5. l., 1895. ápr. 11. és 12. — Külön elítélte, amikor Kossuth FERENC a Monarchia nagyhatalmi ambícióit veszedelmesnek nevezte. 1895. szept. 18. 3. l. LAVINO szerint a Monarchia két felének harmóniája lehetővé tenné azt az erőteljes hatalmi politikát, amit Anglia tőle elvár. 1896. febr. 22. 7. l.

52. 1895. máj. 25. 9. l. — Egy vezércikk már 1895. jún. 3-án (7. l.) kifejtette aggodalmait, hogy az ausztriai magyarellenos agitáció veszélyeztetheti az 1897-ben megújítandó gazdasági kiegyezés tárgyalásainak sikerét.

53. 1896. okt. 30. 5. l.

54. U.o. és 1896. nov. 9. 6. l.

55. 1896. okt. 31. 5. l.

Az ausztriai nemzetiségi konfliktusok kiéleződése, BADENI miniszterelnök nyelvrendelete és az ezt követő teljes parlamenti anarchia hatására megsokszorozódtak külföldön a Monarchia jövőjét pesszimisztikusan megítélő hangok. A *Times* egyik vezércikke szerint is a külső jelek alapján ítélve valóságos csoda, hogy nem hullik darabokra. A skót egyház szimbólumát lehetne rá alkalmazni: az égő csipkebokor a mottóval *nec tamen consumebatur*. A magyarázatot részben az uralkodó nagy tekintélyében, részben az osztrák parlamentarizmus abszolutista maradványaiban (az indulatok lecsillapodását lehetővé tevő 14. paragrafusban), főként azonban a Monarchia népeinek legbelső meggyőződésében látja, hogy különválva sorsuk csak rosszabb lehetne.⁵⁶ Az osztrák belpolitika látványos csődje még hangsúlyozottabbá tette a külföld előtt a szilárd és alkotmányos Magyarország fontosságát. Ennek egyik elismerése volt II. VILMOS császár 1897 szeptemberi budapesti látogatása, és a magyar kormány és sajtó gondoskodott is róla, hogy az elismerés látványos legyen. A *Times* vezércikke is így látta az első hivatalos látogatást, amit egy nagyhatalom szuverénje Magyarországon tett. A lap úgy vélte, hogy a lajtántúli viszonyok következtében a Monarchia politikai súlypontja áthelyeződően van Budapestre, Magyarország a jelentős számú nem-magyar nemzetiség ellenére homogén politikai egység, és e nagy tradíciókkal rendelkező királyságban gyakorlatilag vitathatatlan a bámulatos alkotmányos érzékkel rendelkező magyarok vezető szerepe.⁵⁷

Az 1897-ben lejáró gazdasági kiegyezés megújításánál mindkét fél a korábbinál kedvezőbb feltételek elérésére törekedett, saját ellenzékének erősödő nacionalizmusától is sarkallva, s nyelvrendeletével éppen az új kiegyezéshez keresett BADENI támogatást a cseh pártoknál. Próbálkozása azonban a német pártok obstrukciója következtében az osztrák parlament működésképtelenségéhez vezetett, s ezt a helyzetet próbálta a magyar ellenzék kihasználni a gazdasági különállás kimondatására, az önálló vámterület kivívására. Ezt azonban mind a magyar nagybirtok, mind a nagytőke többsége előnytelennek, de legalábbis korainak tekintette, így a parlament három ízben is ideiglenesen meghosszabbította a régi megállapodás érvényét, ezáltal mindig kiváltva a *Times* elismerését: „ismét bebizonyították politikai ösztönüket”, megmutatkozott, hogy „Magyarország lett a Monarchia fő támasza”, „a magyarok ismét bebizonyították, hogy az államvezetés terén magasan ausztriai szomszédaik fölött állnak.”⁵⁸ Lényegében véve a pillanatnyi helyzet diktálta LAVINONAK 1897 végén tett sokat mondó kijelentését: míg húsz év alatt Ausztria egyetlen jelentős államférfit sem tudott produkálni, addig „a mérsékelt liberális típusba tartozó, kivételesen tehetséges államférfiak által vezetve... Magyarország mintaszerű alkotmányos állammá fejlődött.”⁵⁹

56. 1897. aug. 31. 7. l. Hasonló szellemben ír az 1897. okt. 22-i (7. l.) vezércikk is.

57. 1897. szept. 23. 7. l. — A Magyarország iránt jóval kevesebb rokonszenvet érző régi vágású diplomata, Sir Horace RUMBOLD bécsi brit nagykövet emlékirataiban szintén az 1897-es ausztriai belviszonyokban eredezteti Magyarország nagy lehetőségét BISMARCK 1866-os jóslatának beváltására, a Monarchia súlypontjának Budapestre helyezésére. „Amikor 1900 őszén végleg eltávoztam Bécsből, Magyarország törvényes befolyása akkora volt, hogy nem csupán ő volt az erősebb partner az únióban, de amennyire ezt meg lehet ítélni, annak egyetlen horgonya volt.” Sir Horace RUMBOLD: *Final recollections of a diplomatist*. London, 1905. 318–19. l.

58. 1897. okt. 23. 7., dec. 11. 7., 1898. jan. 5. 3. és 7. l.

59. 1897. dec. 2. 5. l.

Ez a meg nem érdemelt bók és 1897. decemberi dátuma jelenti a századvégi Magyarország brit megítélésében a csúcspontot, s egyben lezárja e megítélés 1867 óta nagyjából felhőtlennek nevezhető korszakát. A *Nineteenth Century* még elfogadta REICH Emil újabb bizonygatását: Magyarország „a magyarok megnyerő politikai személyisége következtében ... némi engedménnyel egy teljesen egységes nemzeti államnak nevezhető” az etnikailag és történetileg egyaránt összetákolt képet mutató Ciszlajtániával szemben. Ha Ausztria 1898. május 1-ig nem ratifikálja az új kiegyezést, Magyarország önállóan dönthet gazdasági kapcsolatairól, így helyzete tovább erősödik. Azt azonban cáfolja REICH, hogy bármelyik fél vagy nép a különválást akarná, ez ellentétes lenne érdekeikkel. Szociáldarwinista ízü konklúziója meglehetősen egyedül áll az angol nézetek között: a mostani feszültségek, viták csak a Monarchia életképességének a jelei, mert „a történelem tanulsága világos: a béke stagnációt jelent, az élet és az erő csak kemény küzdelemmel érhető el.”⁶⁰

A brit liberalizmus klasszikus folyóirata, az *Edinburgh Review* ugyan a magyar múltat nem teljesen megalapozott kritikával illette, de a jelent illetőleg sok tekintetben LAVINOHoz hasonló következtetésekre jutott.⁶¹ A Monarchia belső válságának történelmi előzményeit vizsgálva megállapítja, hogy 1848 liberális és nemzeti mozgalmával szemben csak MIKLÓS cár mentette meg a Habsburg-birodalmat, de a lap szerint Világos után még megvolt a lehetőség egységes birodalmat teremteni, hiszen „a magyarok lázadása saját mérsékelt és konzervatív pártjaik kívánsága ellenére zajlott le, míg a Szent István koronájának területén élő többi nemzetiség részéről a legvadabb ellenkezést váltotta ki.” Eme elterjedt beállításhoz a cikk hozzáteszi saját elméleti liberalizmusából fakadó sajnálkozását, hogy a levert magyaroknak nem tettek józan engedményeket, helyett reakciós rendszert vezettek be, így azután a megváltozott viszonyok a magyarok fölülkerekedését és a nemzetiségektől ellenzett kiegyezést eredményezték. A 67-es berendezkedést ismertette a közös ügyekben Magyarország fölényét állapítja meg (az általa is jelentéktelen szerepűnek tekintett delegációk összetételére hivatkozva). A nemzeti-ségi kérdésben elismeri a horvátoknak tett jelentős engedményeket, de rámutat, hogy „a magyarok agresszív és lelkiismeretlen energiával próbálják saját nemzeti életüket Magyarország többi népére ráerőszakolni, ami erős ellenkezést vált ki”, noha az ellenállás gyöngültni látszik. Mindezek után némileg meglepő az a megjegyzés, hogy rokonszenvezni nemcsak a szabadságért küzdőkkel lehet, hanem „a

60. Emil REICH: *Austria—Hungary and the Ausgleich.* = *The Nineteenth Century*. 1898. márc. 466—80. 1.

61. *The internal crisis in Austria—Hungary.* = *The Edinburgh Review*. 188. évf. 385. sz. 1898. júl. 1—36. l. — A folyóirat — konzervatív társához, a *Quarterly Review*-hoz hasonlóan — csak anonim cikkeket közölt, egy-egy aktuális kérdést a tárgykörben újabban megjelent irodalom alapján vizsgálva. A jelen tanulmány az amerikai L. LOWELL politikai kézikönyve (*Governments and parties in Continental Europe*) mellett két magyar szemszögű munkát (ANDRÁSSY Gy.: *Ungarn's Ausgleich mit Österreich* és RADÓ—ROTHFELD: *Die ungarische Verfassung*), az osztrák kvóta-bizottság 1896-ban kiadott jelentését, valamint a Monarchia nemzeti-ségi mozgalmait francia támogatójának könyvét (B. AUERBACH: *Les Races et les Nationalités en Autriche—Hongrie*) vette alapul. Ezeket az egymásnak sok tekintetben ellentmondó forrásokat a cikk kritikai elemzés helyett jórészt csak egymás mellé helyezte. A cikk szerzője a később többszörös konzervatív párti miniszter, L. S. AMERY volt. AMERY: *My political life*. Vol. 1. London, 1952. 84. l.

jogos nemzeti fölényre törökkel is", s hogy a cikkíró végül mégis a magyar politika mellé áll: „A magyarok liberalizmusa nem egészen olyan, mint amilyennek azt Nyugat-Európával ők láttatni szeretnék, de rendelkeznek a valódi politikai tradíció és a jó politikai érzék fölbecsülhetetlen örökségével, ezért a nacionalista fanatikusokat leszámítva mindenki csak sikerüket kívánja.” A Monarchia két felének belpolitikai viszonyait összehasonlítva az *Edinburgh Review* egyértelműen Magyarország fölényét állapítja meg: Ausztriában semmi sem történt a problémák megoldása érdekében, a liberálisok látványosan csődöt mondtak, a feudalizmus és a klerikalizmus erői egész Európában itt a legerősebbek — viszont Magyarország TISZA Kálmán koncepciózus irányítása mellett egységes, modern orszaggá fejlődött. Fontosnak tartja ugyan a városok parlamenti képviselőinek a kiterjesztését, s megállapítja, hogy az agrárszocializmust csak terrorral tudják elfojtani, de elfogadja az erős kisnemesi-dzsentri befolyást, nem utolsó sorban a protestáns elem jelentős súlya miatt. Tárgyilagosan számol be az osztrák belpolitika vitás kérdéseiről és a két ország közti gazdasági kiegyezés körüli vitákról. A kvóta kérdésében alapos, a statisztikai adatokat összevető és értékelő elemzés alapján megállapítja, hogy „az osztrák követelés korántsem annyira magától értetődő, ahogyan azt ők maguk állítják.” A gazdasági különválás viszont mindkét fél számára káros lenne, de Ausztriát sújtaná jobban.⁶² Végül a folyóirat mérlegeli a Monarchia kilátásait. „Az általános bizonytalanság közepette Magyarország képezi a legstabilabb elemet. Valószínűnek látszik, hogy a magyar nemzeti állam valamilyen formában továbbra is fennmarad.” Magyarországon még hallani fogunk a nemzetiségi kérdésről, de „valószínűbb, hogy a jelenlegi magyarországi kormányt nem a nemzetiségi, hanem a társadalmi kérdések fogják veszélyeztetni, amennyiben nem szánja rá magát, hogy ezekkel az eddigénél komolyabban és figyelmesebben foglalkozzék”.⁶³ Ausztriával kapcsolatban Magyarországon két irányzat küzd egymással: BETHLEN GÁBOR, RÁKÓCZI és KOSSUTH Lajos tradíciója, amelynek a követői a két ország viszonyát a perszonális unióra kívánják redukálni, s a kormánypárt fölfogása, amit oly kitűnően fejt ki az ifjabb ANDRÁSSY Gyula könyve. E szerint a kisniny Magyarország számára a modern politikai és gazdasági viszonyok között csak az Ausztriával tartott kapcsolat biztosíthatja a tényleges függetlenséget, míg a formális függetlenség a szomszédok kénye-kedvének lenne kiszolgáltatva, hasonlóan a kis balkáni államok helyzetéhez. A lap ehhez hozzáfűzi, hogy Ausztria belső nehézségei lehetővé teszik Magyarország számára a Monarchián belüli politikai és gazdasági hegemonia megszerzését, MÁTYÁS király ambíciójának a megvalósítását. Ebben természetesen szembe fogja magát találni az autszriai németek valamennyi irányzatával, a klerikálisokkal liberalizmusa miatt, a szociáldemokratákkal kapitalizmusa és szocialistaellenessége miatt, míg az antiszemitákkal a zsidóknak biztosított kedvező pozíciók miatt. Ezért a magyaroknak nem érdeke többé a lajtántúli német hegemonia támogatása, ellenkezőleg *Ausztria föderalizálásával erősödne meg igazán Magyarország relatív súlya.*

1898 áprilisban létrejött Ausztria és Magyarország kormánya között a magyar részre nem is kedvezőtlen új gazdasági megállapodás, de az osztrák parlament működésképtelensége folytán nem volt remény ennek alkotmányos úton történő elfogadtatására, a 14. paragrafusnak ilyen célra való alkalmazását viszont a kiegye-

62. Uo. 29—30. l.

63. Uo. 31. l.

zési törvény nem tette lehetővé.⁶⁴ A magyarországi ellenzék most már BÀNFFY megbuktatásának igényével indított új rohamot a gazdasági különválás kínálkozó alkalmának megragadása érdekében. Ezúttal elmaradtak LAVINO dicsérő megjegyzései. Gazdasági szempontból is hátrányosnak tekintette a közös vámterület föladását, de még jobban aggasztották egy ilyen lépés politikai következményei. „Hihetetlennek tűnik, hogy a faji vagy politikai ellentétek a két ország népeit annyira vakká tudják tenni igaz érdekeik iránt, hogy hajlandóak kockáztatni azt az egyesülést, amely egyedüli védelmezőjük a nyilvánvaló veszélyekkel szemben.” Úgy látszik, hogy a nemzeti ellenszenv erősebb minden józan megfontolásnál.⁶⁵ LAVINO nem csupán a két ország közötti vámhatártól tartott (mint ami valószínűleg hamarosan vámháborút eredményezne közöttük), de még az önálló vámterület elvének kinyilvánításától is, mert az csak a perszonálunió híveinek kedvezne, előkészítené azt a különválást, amelyre egyik fél sincs fölkészülve, és amelyet mindkét kormány károsnak tart.⁶⁶ Az 1898. augusztusi tárgyalások során a két kormány megállapodott a provizórium 1903-ig történő meghosszabbításában, sőt a (tévesen) ischli klauzulának nevezett záradék szerint ellenkező érvényű megállapodás híján 1903 után is fennmarad a gazdasági közösség. LAVINO a megállapodást lényegében magyar győzelemnek tekintette, de tisztában volt azzal, hogy a magyar ellenzék ellenezni fogja, heves obstrukció várható, ami a költségvetés elfogadását is lehetetlenné teheti.⁶⁷ Mégis örült, hiszen „szinte bármilyen meg egyezés jobb, mint a jelenlegi bizonytalanság folytatódása.”⁶⁸

A nemzetiségi kérdés

Mint már az eddigiekből is látható volt, Magyarország soknemzetiségű voltával az angol sajtó tisztában volt, ami persze nem meglepő, hiszen a magyar kormányzat sem titkolta ezt, sőt egyrészt mint néprajzi érdekességet, másrészt mint a türelmes nemzetiségi politika bizonyítékát hangsúlyozta is.⁶⁹ A *Times*-nak a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontját egyrészt liberális színezetű, toleráns beállítottsága, másrészt külpolitikai fölfogása határozta meg. Ennek megfelelően híve volt a különféle nemzetiségek törvény előtti egyenlőségének, elítélte ennek bármilyen megsértését, a közszolgálatban és a nyelvgyakorlat terén pedig engedményeket várt a magyar kormánytól,⁷⁰ de szembehelyezkedett mindenféle szeparatista törekvéssel, akár a magyar függetlenségeiről, akár a magyarországi román vagy délszláv mozgalomról volt szó.⁷¹ LAVINO elsősorban a román mozgalom iránt mutatott érdeklődést, amit indokolt e nemzetiség számbeli ereje, mozgalmuk fejlettsége, különösen pedig a kérdés külpolitikai összefüggései. A magyaror-

64. LAVINO szerint a magyarok történelmi alkotmányuk következtében ragaszkodnak az alkotmányos úthoz. 1898. aug. 17. 3. l.

65. 1898. máj. 31. 7. l.

66. 1898. aug. 9. 3. l.

67. 1898. aug. 25. 3. l.

68. 1898. aug. 27. 3. l.

69. Példa erre a millenium kapcsán angolul is kiadott tanulmánykötet, Joseph de JÉKELFALUSSY (ed.): *The millenium of Hungary and its people*. Bp. 1897., továbbá *Hungary, Budapest*. Bp. 1896. (Singer – Wolfner's Handbook for travellers.)

70. 1894. febr. 22. 5. és szept. 9. 5. l.

71. A magyar és nem-magyar szeparatista tendenciák kölcsönösen erősítik egymást, írta LAVINO, 1895. ápr. 20. 7. l.

szági románok kérdése ugyanis erősen befolyásolta a Román Királysághoz fűződő államközi viszonyt, márpedig az Oroszország, a Monarchia és a Balkán között kulespozícióban fekvő ország 1883 óta a Hármasszövetség bizonytalan értékű szövetségese volt.⁷² A délszláv kérdés ekkoriban még nem látszott akutnak, KÁLLAY Béni boszniai adminisztrációja Nyugat-Európában széles körű elismerésben részesült,⁷³ LAVINO meg volt elégedve KHUEN-HÉDERVÁRY horvátországi „engesztelő” politikájával,⁷⁴ a szláv mozgalmakat pedig „iskolásfiús forradalmárkodó”-nak nevezte.⁷⁵ Tudatában volt a magyar részről minduntalan tapasztalható hangoskodó nemzeti büszkeségnek, „de igazságtalan lenne ezt sovinizmusnak tekinteni, mert ha minden körülményt figyelembe veszünk, nincs ebben semmi, ami ne lenne jogos és dicséretes” — írja JÓKAI jubileuma kapcsán.⁷⁶ BLOWITZ, a híres párizsi Times-tudósító szintén nem talált semmi kivetni valót a magyar nyelv széles körű erőltetésében.⁷⁷ LAVINO még a túlzó magyar sovinizmusnak a millenium után joggal várható jelentkezését sem tapasztalta.⁷⁸ Természetesen hírt adott az 1894. májusi Memorandum-pörről, de nem rokonszenvezett az egyházpolitikai törvényhozás elleni nemzetiségi tiltakozással, és a pópák lázító, valószínűleg külföldről is befolyásolt tevékenységéről beszélt.⁷⁹ A pörök nyomán erősödő romániai irredenta mozgalom ellenszerét KÁLNOKYVAL egyetértésben a jó államközi viszonyban látta.⁸⁰ Részletesen ismertette URECHIA szenátornak, a romániai *Liga Culturala* elnökének TÜRRE tábornokhoz intézett levelét, amelyben a szenátor az Erdély bekebelezésére törekvő dákoromanizmust egyedül a magyar sovinizmus számlájára írta, s kérte, „ne tekintsék a magyar államot kizárólag magyarokból állónak.”⁸¹ Több ízben is jogos román sérelmekről beszélt,⁸² s éppen a BÁNFFY-kormánytól várta, hogy igyekezni fog kiküszöbölni, „mindent, ami alapot szolgáltatna a császár-király román alattvalóinak jogos vádaskodására.”⁸³

A magyarországi szerbek, románok és szlovákok 1895. augusztus 10-én Budapesten tartott kongresszusáról LAVINO részletes tudósításokat küldött, beleértve annak sajtóviSSHangját is. Tartózkodott minden nyílt kommentártól, állásfoglalástól, mégis látható, hogy nem rokonszenvezett sem a kongresszus tényével,

72. A titkos szerződés részleteit még az egymást követő román kormányok sem ismerték, noha létezéséről tudott a korabeli európai diplomácia. F. R. BRIDGE: *From Sadowa to Sarajevo. The foreign policy of Austria-Hungary, 1866-1914.* 183-5. és 207. l.

73. 1894. szept. 20. 3. l.; Sir Montstuart E. Grant DUFF: *Notes from a diary, 1896 to 1901.* I. köt. 234. l. (1897. jún. 15-i bejegyzés); BLOWITZ: *A trip to Bosnia-Herzegovina = The Nineteenth Century*, 212 köt. 1894. okt. 621-644. l.; Sir Horace RUMBOLD: Id. mű, 345-46. l.

74. 1894. jún. 2. 9. l.

75. 1894. szept. 15. 5. l.

76. 1894. jan. 9. 3. l.

77. BLOWITZ: Id. cikk, 627. l.

78. 1896. okt. 30. 5. l.

79. 1894. máj. 8. és különösen máj. 26.

80. 1894. szept. 19., 20., 21., 22. és a „pánromán agitáció”-val szemben állást foglaló vezércikk, 1894. szept. 19. 7. l.

81. 1894. dec. 13. 5. l.

82. Pl. 1894. dec. 18. 5. l. Ugyanitt hangsúlyozta, hogy az engedmények nehézségeit emlegető magyar álláspontban is van igazság. 1895. jan. 8-án (5. l.) a *Times* szófiai tudósítója írt az új magyar anyakönyvezési törvényeknek a románokat sértő kihatásairól.

83. 1895. máj. 25. 9. l.

sem céljaival. Így megbízható budapesti forrásra hivatkozva előzetesen ismertette a kongresszus elé terjesztendő határozatot, amely valóban képtelennek tűnhetett a lap olvasói számára: a nemzetiségek csak akkor hagynak föl passzivitásukkal, ha az országgyűlést átalakítják föderális parlamentté, amelybe az egyes nemzetiségek számarányuknak megfelelően küldenének képviselőket.⁸⁴ A kongresszus lefolyásáról küldött beszámolójában megállapította, hogy a vártnál kisebb létszámban érkeztek küldöttek, s elmondta, hogy a szervezők irányvonalát nem támogató nemzetiségieket (így a szerb Független Radikális Párt képviselőit) nem engedték be a tanácskozásra, akik erre kétségbe vonták, hogy a kongresszus határozatokat hozhatna bármely nemzetiség nevében.⁸⁵ Ugyanakkor prominens helyet biztosított annak a fölszólalásnak, amely tagadta, hogy a nemzetiségek kifelé gravitálnának vagy hogy hazaáruló terveik lennének.⁸⁶ A *Pesti Napló* nyomán idézte KÁROLY román király állítólagos szavait, amelyek helytelenítették a kongresszust, mint ami csak növeli a feszültséget a románok és a magyarok, e két természetes szövetséges között. Az uralkodó szerint külön nemzetiségi jogok helyett az erdélyi magyaroknak és románoknak együtt kellene bizonyos provinciális külön jogokért küzdeniük.⁸⁷ Ugyancsak a nemzetiségi kongresszuson kifejtett álláspontokkal szembeni közvetett állásfoglalásnak tekinthető, hogy LAVINO az 1895. augusztusi brüsszeli Interparlamentális Konferencia kapcsán nem URECHIA vádjait, hanem APPONYI cáfolatát ismertette,⁸⁸ majd megjegyzés nélkül közölte BÁNFFYNAK a kongresszust bagatellizáló sajtónyilatkozatát.⁸⁹

Ha egyértelműen támogatta is LAVINO a magyarországi magyar hegemoniát, ezt csak liberális eszközökkel kívánta érvényesíttetni, ezért örömmel fogadta a Memorandum-pör elítélteinek a magyar kormány javaslatára adott királyi amnesztiát, „e bölcs és józan döntést”, ami megakadályozza, hogy „a mártíromság dicsfénye övezzen pár nem túlságosan jelentős politikai agitátort.”⁹⁰ A lépés egyik kedvező hatásaként a Monarchia és román szövetségese közti viszony megjavulását várta, de két év múlva, amikor a román király Budapesten látogatta meg FERENC JÓZSEFET, az út kedvezőtlen romániai fogadtatásából látnia kellett, hogy sem a szövetséggel, sem a magyarországi nemzetiségi politikával kapcsolatban — a magyar sajtó várakozásával ellentétben — nem csökkent a román ellenérzés.⁹¹ LAVINO a feszültségekért mindkét felet hibáztatta, s bár az aktivizálódó horvát, román, szerb és szlovák mozgalmat részben a nép elmaradottságának, részben pedig a külföldi agitátorok hatásának tudta be,⁹² a nemzetiségi lapok elleni sajtópereket habozás nélkül elítélte.⁹³

84. 1895. aug. 10. 5. l. — A kongresszusról írott tanulmány nem tud erről a határozat-tervezetről. Keith HITCHINS: *The Rumanians of Transylvania and the Congress of Nationalities*. = *The Slavonic and East European Review*. 48. évf. 112. sz. 1970. jún., 388—402. l.

85. 1895. aug. 12. 5—6. és aug. 15. 3. l.

86. Uo.

87. 1895. aug. 13. 3. l.

88. 1895. aug. 17. 5. l.

89. 1895. aug. 19. 3. l.

90. 1895. szept. 11. 3. l.

91. 1897. szept. 28. 3., szept. 29. 3., okt. 1. 3. l.

92. 1897. szept. 25. 5., dec. 8. 7., dec. 10. és 13. 5. l.

93. 1897. okt. 20. 5. l.

A nagy munkásmozgalmi hagyományokkal rendelkező Angliát nem érthette váratlanul a munkásosztály jelentkezése az ausztria—magyarországi politikában, mégis jóval kevesebbet foglalkozott vele a *Times*, mint a többi belpolitikai problémával. Különösen elmondható ez a magyarországi szociáldemokrata mozgalomról, amit persze részben az ausztriai mozgalomhoz képesti gyengeségével magyarázhatunk, de a bécsi tudósító polgári liberalizmusa számára eleve idegen volt az osztályharcos munkásmozgalom. Viszont a magyarországi mezőgazdasági munkásság panaszairól, az aratósztrájkokról, az „agrárszocializmus”-ról megértéssel írt, sőt ennek kapcsán nyomatékosan figyelmeztette a máskor annyira dicsért magyar kormányt mulasztásaira. Ez az élénkebb érdeklődés talán azzal is magyarázható, hogy a nevében szocialista, de valójában erősen kispolgári demokratikus mozgalom a tudósító polgári világnézetéhez sokkal közelebb állt, érthetőbb volt számára. Az 1894-es hódmezővásárhelyi megmozdulásról, majd az ítéletről még kommentár nélkül adott hírt,⁹⁴ de az 1897-ben kirobbant aratósztrájkok kapcsán bírálta a kormányt, amiért beavatkozott a munkáltatók és munkavállalók vitájába az előbbieik érdekében. Ezzel éppen tápot ad a szocialista agitáció vidéki terjedéséhez, amire Európában Magyarországon kívül csak Galiciában van példa. LAVINO szerint egy liberális kormánynak már régen foglalkoznia kellett volna az elégedetlenség okaival, „nem korlátozva magukat csupán annak elnyomására”, különösen mivel a klerikálisok maguknak akarják megnyerni a parasztságot.⁹⁵ Pár nappal később LAVINO pontokba szedve foglalta össze a sztrájkok és erőszakos letörésük végső soron eredménytelen kísérletének a tanulságait. „1. A józan és pártatlan közvetítés mind rövid, mind hosszú távon eredményesebbnek bizonyulhat, mind a rendőri erők nagyarányú fölvonultatása... 2. Az alkotmányos és liberális érzületükre büszke magyarok számára érdemes lehet más alkotmányos államok példáját tanulmányozni. E tekintetben még Ausztriától is tanulhatnak valamit.” 3. Magyarországon az ipar és a kereskedelem terén az állami beavatkozás valóban eredményes volt, de bizonyos határon túl ez a beavatkozás több kárral jár, mint haszonnal. 4. A kormány eljárása politikai szempontból káros volt: a választókerületekben komoly mértékben csökkentette a szabadelvűek presztízsét és kedvező lehetőségeket kínált klerikális, reakciós és szociáldemokrata ellenfeleiknek a liberális tömegbázis, „a magyar parasztság föltétlen lojalitása” aláaknázására. (Nem tudta volna a tudósító, hogy a magyar parasztság függetlenségi érzelmű és általában a közjogi ellenzékre adta szavazatát?) Végül LAVINO az osztrák liberálisok sorsát hozta föl intő például: „manapság a liberális és progresszív rendszer áldásait valló, elvont lelkesedéssel teli ékesszóló parlamenti beszédek nem jelentenek elegendő tőkét egy komoly politikai párt számára.” A reakcióval küzdő pártnak „érintkezésben kell maradnia a tömegekkel, időről-időre új erőt merítve támogatásukból”.⁹⁶ LAVINO véleményében a józan ész szempontjai találkoznak a liberalizmus dogmáival, de mindez elősegítette, hogy meglássa a magyar liberalizmus veszedelmes elsőkélyesedését és osztálytartalmát.

A magyar kormány azonban nem sokat törődött az angol intelmekkel és az agrármegmozdulásokkal szemben továbbra is az erőszakos elfojtásban kereste a

94. 1894. máj. 1. és máj. 4. 5. l., ill. 1895. márc. 18. 5. l.

95. 1897. jún. 26. 7. l.

96. 1897. júl. 1. 5. l.

gyógyszer. Az 1898-as hírhedt „rabszolgatörvény”-t LAVINO is „igazolhatatlan, szigorú és kemény” intézkedésnek nevezte éppen egy olyan tudósításában, amely egyébként bel- és külföldi ellenfeleivel szemben támogatta a kormányt. Liberalizmusa különösen azt ítélte el, hogy a törvény gátolja a munkásoknak saját helyzetük javítására irányuló öntevékenységet.⁹⁷ A vidéki adómegtagadások és a budapesti földmunkáskongresszus kapcsán tipikus csodálkozással jegyezte meg: „Amennyiben a nép viszonyai valóban olyan rosszak, ahogy azt a Budapesten most befejeződött kongresszus során állították, úgy könnyű megérteni annak az osztálynak az elkeseredését, amely más országokban nem hallgatja meg a szocialista agitátorokat.” Arról is meglepetéssel értesült, hogy a kongresszuson az egymást állítólag gyűlölő nemzetiségek képviselői teljes egyetértésben ültek egymás mellett.⁹⁸

Az 1898-ban Szabolcsban és a környező megyékben véres összeütközésekhez vezető megmozdulások újabb, a korábbinál jóval élesebb kommentárokat váltottak ki a *Times*-nál. A szinte már parasztfölkelés jellegét öltő mozgalomban a lap az új törvény eredménytelenségének a bizonyítékát látja, ezért felszólítja a kormányt, vegyen magának erkölcsi bátorságot méltányos pártatlansággal rendezni az agrárproblémát. Fatális lenne, ha abból indulna ki, hogy támogatóinak többsége földbirtokos. Végül idézi az osztrák lapok kritikáját a magyar „szabadság”-ról.⁹⁹ Pár nappal később ismét az osztrák liberálisok sorsa volt a példa: az utóbbi időben a magyar liberálisok „túl nagy gondot fordítanak osztályérdekeik védelmére, miközben elhanyagolják a képvisellel nem rendelkező tömegeknek és magának az államnak az érdekeit”.¹⁰⁰ A kritika élét növelte, hogy vezércikk is foglalkozott „a magyarországi rendzavarások”-kal. A mezőgazdasági munkások helyzetét megszabó törvény több rendelkezését egyenesen hihetetlennek nevezi, különösen egy magát liberálisnak nevező kormány részéről, „amely ellenfeleivel összehasonlítva sok tekintetben meg is érdemli ezt az elnevezést”. A cikk felszólítja a kormányt, hogy tegyen jelentős engedményeket a mezőgazdasági munkások és a kisbirtokosok részére, ez a nagybirtoknak is érdeke, „melynek léte egyik közvetlen oka az olyan ijesztő méreteket öltő agitációnak”.¹⁰¹ A földművelésügyi miniszter, DARÁNYI Ignác, ígért ugyan bizonyos intézkedéseket az érintettek javára, amit a *Times* azonnal nyugtázott, de óvott a kérdés tüneti kezelésétől: „Nagy különbség van a mostani, a szuronyok által biztosított nyugalom, és a földbirtokosok és munkásaik között az ellentéteket ténylegesen megoldó rendezés között. E tekintetben a kormány erőfeszítései sok kívánnivalót hagynak hátra”.¹⁰²

Az 1898 tavaszán Temesvár környékén újból jelentkező nyugtalanság és az összetűzések igazolták a *Times* aggodalmait. Mégis azt remélte a lap, hogy a magyar kormány képes lesz a kérdés őszintébben liberális és az osztálytörvénykezés vádját kevésbé kiváltó megközelítésre, annak ellenére, hogy „a magyar földbirtokosok olyan nagy számban vannak képviselve a budapesti képviselőházban... Ezt a várakozást igazolja, hogy az egész munkáskérdésben a parlamenti többség néhány igen befolyásos tagja fölvilágosodott nézeteket vall. Közülük elsősorban

97. 1897. dec. 16. 5. l.

98. 1897. dec. 29. 3. l.

99. 1898. febr. 16. 7. l.

100. 1898. febr. 22. 5. l.

101. 1898. febr. 17. 9. l.

102. 1898. febr. 28. 15. l.

gróf TISZA Istvánt lehet említeni, a veterán államférfi és miniszterelnök fiát, aki az alsóbb osztályok liberális kezelésének tehetséges és meggyőző erejű képviselője”.¹⁰³

A magyarországi politikai rendszer kezdődő bírálata

Noha a *Times* magyarbarátnak nevezhető irányvonala körülbelül 1906-ig fennmaradt, az első külpolitikai szerkesztő, WALLACE fokozatosan Oroszország és Franciaország felé hajló külpolitikai fölfogása (amit az 1899. január 1-én őt fölváltó utód, V. CHIROL kezdetben nem osztott),¹⁰⁴ a korábbinál kedvezőbb közegét biztosított az ausztria—magyarországi szláv mozgalmak megítélésének, amire egyébként a tények is rászorították a lapot. 1897 végén az egyik vezércikk kimondta, hogy a dualizmus alternatívája a föderalizmus, ahol a kisebbséget alkotó németek és magyarok befolyása nem fogja meghaladni az összlakosságon belüli számarányukat.¹⁰⁵ E megállapítás persze nem jelentette azt, hogy a *Times* a föderalizmus hívévé szegődött volna. Nem is gondolta, hogy egy ilyen átalakulás békés úton végbemehetne.¹⁰⁶ Fél évvel később egy másik vezércikk — nyilván nem függetlenül a magyarországi belpolitikai stabilitás fölborulásától — már az Ausztriával szemben Magyarország javára mutakozó különbség illúzióját is szétosztatta. „Magyarország [Ausztriával] összehasonlítva az egyneműség látszatát kelti. Valójában azonban Magyarországon a baj fejlődésének csupán alacsonyabb fokán áll. Itt hét és fél millió magyar áll szemben a náluk közel kétfélmillióval többet kitevő népességgel. Ezek a románok, németek, horvátok és szlovákok pedig nem valószínű, hogy örökre megelégednek a jelenlegi uralkodó népfaj nem túlságosan szelíden érvényesülő fölényével.”¹⁰⁷ Az utóbbi megjegyzés már a dualista korszak nemzetiségi politikájának talán legostobább intézkedésére utalt, a nemzetiségi területek helyneveinek 1898 elején történt megmagyarosítására. „Ez egyike azoknak az apró bosszantásoknak, amelyek hevesebb undort és ellenérzést kavarnak föl, mint számos jóval súlyosabb csapás.”¹⁰⁸ LAVINO annál is érthetlenebbnek találta az intézkedést, mivel erre pont akkor került sor, amikor a kormány az agrárszocialista mozgalmak során elidegenítette magától az alföldi magyar parasztságot, a parlamentben egyszerre támad a függetlenségi és a klerikális ellenzék, s a belső nehézségek láttán föléledtek a nemzetiségi mozgalmak.¹⁰⁹

A magyar kormány ballépéseit kritizálva a *Times* egyre újabb hibákat fedezett föl a magyarországi politikai rendszerben. A BÁNFFY bukásával végződő (alább tárgyalandó) kormányválság után a vezércikk a nemzetiségi kérdés kezelése kapcsán az egész választójogi rendszert bírálta: a parlament csak a magyarokat képviseli és a magas választási cenzussal kirekeszti a nemzetiségeket (itt figyelmen kívül hagyta a hasonló módon kirekesztett magyar paraszt- és munkástömegeket), miközben a klerikálisok mind nekik, mind a depresszió sújtotta parasztságnak szépeket ígérnek. A magyar liberálisok csak úgy őrizhetik meg befo-

103. 1898. ápr. 2. 7. l.

104. *Times History III*, 416. és 502—03. l.

105. 1897. nov. 26. 9. l.

106. 1897. nov. 29. 11. l.

107. 1898. máj. 31. 7. l.

108. 1898. febr. 17. 9. l.

109. 1898. jan. 17. 6. l.

lyásukat, ha az előbb-utóbb mindenképp kiterjesztésre kerülő választójog teremtette választókat meg tudják nyerni maguknak.¹¹⁰ LAVINO személy szerint sem volt kevésbé kritikus: „Vitán fölül áll, hogy a magyarok időnként durva, sőt kegyetlen eszközöket alkalmaznak a magyarországi idegen nemzetiségek magyarosítására.”¹¹¹ Mégis kapva-kapott minden jelen, amiből egy józanabb nemzetiségi politika beköszöntését olvasta ki, így üdvözölte TISZA Istvánnak 1899 augusztus elején Aradon a román–magyar közeledés érdekében mondott beszédét: „Az uralkodó magyar népfaj politikai ösztönének újabb bizonyítéka. A magyarok sovínizmusa — ha egyáltalán sovínizmusnak lehet ezt nevezni — a szomszédos idegen elemeket inkább beolvasztani akarja, mintsem kirekeszteni.”¹¹² LAVINO ezzel nem a federalizmus, hanem a lassú asszimilálás magyar programját fogadta el, noha tisztában volt azzal, hogy a magyarosodás inkább a statisztikában mutatkozik meg, mint a valóságban. „Jórészt csak a városokra korlátozódik, és minthogy nagyrészt a szisztematikus hivatalos nyomás eredménye, sok esetben csak névleges.”¹¹³

A magyar parlamenti ellenzék számára „az ischli klausula” csak kedvező ürügyet teremtett arra, amit az 1896-os választások után már elhatároztak, BÁNFFY minden áron történő megbuktatására. Az ehhez választott eszköz, az obstrukció, olyan fegyver volt, ami csak szigorú eltilést válthatott ki a *Times* részéről,¹¹⁴ és az ellenrendszabályok sürgetését eredményezte. „A kormány most fizeti a büntetést, amiért nem fogadta az ellenzék obstrukciós taktikáját már kezdetől fogva erőteljes rendszabályokkal, amelyek révén azt már csírájában el lehetett volna fojtani. A klotürt már régen javasolni kellett volna, és amint nyilvánvalóvá vált, hogy az ellenzék rendszeres fegyverévé válik az obstrukció, be kellett volna azt vezetni.”¹¹⁵ De az uralkodó osztály belső harcából LAVINO csak a fölszínt vette észre: a liberalizmus elleni klerikális intrikák újjáéledéséről,¹¹⁶ a parlamenti többség és kisebbség személyes ellenszenvektől bonyolított megmérkőzéséről beszélt,¹¹⁷ illetve azzal, magyarázta az ellenzék makacsságát, hogy „az erős és

110. 1899. febr. 21. 10. l.

111. 1899. ápr. 3. 4. l.

112. 1899. aug. 3. 5. l.

113. 1900. nov. 12. 6. l. — Ugyanitt jellemző történettel illusztrálja, mennyire nem a magyar nyelv tudása határozza meg a nemzeti érzületet. Egy ismerős szerint Magyarország egyik szlováklakta peremén régebben nemzetiségük fölől kérdezve az emberek szlovákul azt válaszolták, hogy ők magyarok, most viszont magyarul válaszolják, hogy szlávok.

114. Eltekintve attól, hogy Angliában az obstrukció a *Times* által annyira ellenzett ír Home Rule mozgalomhoz kapcsolódott, tehát már eleve rossz emlékeket idézett, az ausztriai obstrukció és a FALKENHAYN-féle házszabálmódosítási kísérlet kapcsán a lap már több ízben is erőteljesen állást foglalt a parlamenti eljárás ilyen elfajzásával szemben. 1897. nov. 2. 7. l., nov. 26. 9., 1898. ápr. 27. 11. l. Ez utóbbi kifejtette, mennyire lejáratják egy ország tekintélyét a parlamenti botrányok. „Ahol a parlamenti intézmények valóban élnek, ott a többségnek érvényesülnie kell, s ennek biztosítására a legjobb eszköz, ha a Házelnököt rendkívüli hatalommal ruházzák föl a szándékos és nem szűnő obstrukció letöréséhez.” — Az *Edinburg Review* már idézett tanulmánya szintén élesen elítélte az ausztriai német kisebbség obstrukcióját: „Magatartásuk... egyszer s mindenkorra elvette a németektől a jogcímet, hogy Ausztriában a parlamentáris és alkotmányos élet bajnokainak tekintsék magukat.” *Edinburg Review*. 1898. júl., 23–25. l.

115. 1898. dec. 8. 5–6. és dec. 12. 7. l.

116. 1898. nov. 21. 7., nov. 23. 5. és nov. 25. 3. l.

117. 1898. dec. 19. 5. l.

jó képességű minisztérium korlátozni tudja az ellenzék ultra-soviniszta szárnyát.”¹¹⁸ Az obstrukció tehát a korábban már komoly mértékben bírált kormány mellé állította a *Times*-ot. BÁNFFYt és pártját meglehetősen túlértékelve bíztak abban, hogy vereséget fog szenvedni az ellenzék, mivel — 1894-gyel ellentétben most a miniszterelnök mellett áll a király.¹¹⁹ A londoni szerkesztőség tudósítóját követve Ausztria nehézségeit a nemzeti ellentétekkel szemben tehetetlen alkotmányos rendszerben látta, míg Magyarországon, ahol erősebbek a parlamenti tradíciók, az alkotmányosságot a klerikálisok és a szeparatisták szövetkezése fenyegeti. A vezércikk a helyzetet az ír képviselők westminsteri magatartásához hasonlította, de éppen e példa alapján bízott a magyar kormány sikerében: PARNELL és társai csak addig tudták megbénítani a brit parlamentet, amíg az gyöngegséget mutatott erő helyett.¹²⁰ Pár nappal később egy másik vezércikk reményét fejezte ki, hogy Magyarország magyar és szláv lakossága „nem lesz hajlandó minden intézményét az olvasztókemencébe hajítani, amiért a klerikális intrikusok és a nacionalista fanatikuskok elszánták magukat, hogy a parlamenti kormányzást csak saját szájuk íze szerint teszik lehetővé.” Ennek megfelelően BÁNFFYt és TISZA Kálmánt református vallásuk miatt is támadják, másrészt készek lemondani a királyt, hogy a klerikalizmus iránt fogékonyabb utóda vegye át a helyét. Akik pedig az alkotmány tisztaságát féltik, mint SZILÁGYI, azoknak azt tanácsolja az angol lap, hogy tanuljanak az angol példából, ahol a SPEAKER pár éve szintén csak szabálytalan eljárás segítségével tudta letörni az ír obstrukciót.¹²¹ A magyar kormánynak kapóra jöttek e kedvező megjegyzések, a félhivatalos *Nemzet* több ízben részletesen ismertette a *Times* állásfoglalását.¹²² A magyar sajtó gyakorlatát követve azonban csak a kedvező véleményekre tért ki, míg a fenti cikkekkel egy időben megjelent kellemetlen bírálatról hallgatott. LAVINO ugyanis a baptista és nazarénus szekta délvidéki terjedésével kapcsolatban megjegyezte, hogy „Magyarországon a társadalmi reformok terén igen sok a tennivaló”, amit a politikai újjászületésen dolgozó reformerek eddig elhanyagoltak. A jórészt egyetlen osztályból származó képviselők ugyan a szűkebb politikai szférában igazolták rátermettségüket, „de a vidéki magyar úrnak még be kell bizonyítani, hogy képes megfelelni a társadalmi reformok terén a mai élet új fejleményei által a képviselői intézményekkel szemben támasztott követelményeknek.” Az agrárválság és a terjedő iparosodás következményei súlyosan érintik a tömegeket, amire a városi és az agrárszocializmus terjedése is figyelmeztet. A tudósító a törvényhozók új nemzedékénél, így TISZA Istvánnál látja is a kérdés fölismerésének a jeleit.¹²³

A magyar parlamenti válság némi komikus fölhangot kapott, amikor egy parlamentben elhangzó sértés, majd a lovagias elégtétel megtagadása következtében egyszerre kilenc párbajkihívásra került sor a sértők, sértettek és segédek között. Az egyéb hírek szűkében levő *Times* két vezércikket is szentelt az ügy és a párbaj mint intézmény abszurditásának,¹²⁴ sőt az év eseményeit összegező cikkbe is bekerült az affér: „Magyarország csalódást okozott barátainak a politikai

118. 1898. dec. 23. 3. l.

119. 1898. dec. 19. 5. és dec. 22. 3. l.

120. 1898. dec. 15. 9. l.

121. 1898. dec. 26. 7. l.

122. *Nemzet*, 1898. dec. 11. 15., 16., 18. és 23.

123. 1898. dec. 17. 7. l.

124. 1898. dec. 27. 7. és dec. 29. 7. l.

szenvedély olyan kitörésével, amit nem mérsékel a józan ész, amit eddig joggal vártunk el a magyar jellemtől. Nem is várható javulás mindaddig, amíg a miniszterelnök kötelességének érzi, hogy párbajt vívjon minden rosszul nevelt politikai ellenfelével, aki csúnya szavakkal illeti.”¹²⁵

A BÁNYFY-kormány végnapjait a *Times* aggódó érdeklődéssel követte. 1899. január elején LAVINO utolsó aduként a nemzetiségekre hivatkozott és az ellenzék hazafiasságára apellált. Az elmúlt ötven év tanulsága, hogy „Magyarország és még inkább az uralkodó magyarság az alkotmánnyal áll vagy bukik.” A klerikálisok számára nem fontosak a népképviselői kormányzás és az alkotmányos garanciák, mert az apostoli király abszolút uralmától nincs félnivalójuk, de a hazafiak hogyan veszélyeztethetik alkotmányukat, amely „az egyetlen megbízható bástya az önkényuralommal és a magyar nemzeti államnak a dualista monarchia szlávjai általi végzetes előzőnlésével szemben?” A Monarchia két felét elválasztó sorompó még újkeletű és könnyen összeroppanhat, ha belülről feszítik, akkor pedig igen hátrányos helyzetbe kerülnek a magyarok, „akik saját országukban is kisebbséget alkotnak, a Habsburg-birodalmon belül pedig — ahol kevés barátjuk van és sok elszánt ellenségük — igen csekély erőt képviselnek.”¹²⁶ LAVINO érvelése azt mutatja, hogy a tudósító is a nemzetiségi eszme hatása alá került, ebben az eszmekörben kezdte látni a válságokat, márpedig ezen az alapon mind nehezebb volt igazolni azt, aminek a bécsi levelező továbbra is híve volt, a magyar hegemoniát és az ezen keresztül szerinte az egész Monarchiában érvényesülő magyar túlsúlyt. Hét évvel később utóda, Wickham STEED, ugyanezt az utat járta be, de — sok egyéb tényező hatására is — eljutott a logikus végpontig, a magyar szupremáciával való szembefordulásig.

LAVINO ugyan nem vonta le ezt a végkövetkeztetést, de a magyarok iránt már a helynévmagyarosítás, majd az agrárszocializmus kezelése nyomán megrendült illúzióit a belpolitikai válság alaposan kikezdte, így revideálnia kellett alig egy éve tett elismerő kijelentését: „Magyarország többé nem tekinthető a kontinens mintaszerű alkotmányos államának.” A magyar parlamenti rendszer csak sokára gyógyulhat ki az obstrukció okozta károkból. Angliában GLADSTONE-t ellenzéke sokkal súlyosabb vádakkal illette, mint a BÁNYFY által fölhozottak, ott mégsem akadályozták meg a parlament működését. A tanulság az, hogy csírájában el kell fojtani az ausztriai és magyarországi obstrukcióhoz hasonló kísérleteket, módosítani kell az elavult házszabályokat, be kell vezetni a klotürt, mert az obstrukciós módszerek nemcsak gyengítik a parlament tekintélyét, de érveket is szolgáltatóknak a parlamenti rendszer ellenfeleinek.¹²⁷

A *Times*-nál az ilyen hosszabb, elvi tanulságokat is feszegető tudósításokat rendszerint a vezércikk ismételte meg. A január 18-i viszont azt mutatja, hogy a bécsi tudósító pillanatnyi kiábrándulását a szerkesztőség nem osztotta ilyen mértékben. A cikk megállapítja ugyan, hogy Magyarországon az eddigi pártkormányzat kudarcot vallott (Ausztriával szemben ráadásul itt nehezebb a helyzet, mert nincs 14. paragrafus), de mégis bízik, hogy politikai szupremáciájuk érdekében a magyarokban fölül fog kerekedni politikai bölcsességük. Annyiban viszont tovább ment LAVINO-nál a vezércikk, hogy rámutatott, a magyarországi

125. 1898. dec. 31. 10. l.

126. 1899. jan. 4. 3—4. l.

127. 1899. jan. 12. 3. l.

pays légale többsége ugyan ellenzi az obstrukciót, de nem tudni, hogy mi a véleménye a politikai jogokkal nem rendelkezőknek.¹²⁸

Január végén LAVINO már tiszttában volt azzal, hogy a miniszterelnök helyzete menthetetlen, ezért szavát annak érdekében emelte föl, hogy BÁNYFY fejéért cserében az ellenzék a jövőre nézve garantálja az alapvető parlamenti szükségletek (a költségvetés, a nemzetközi szerződések ratifikálása stb.) keresztülvételét.¹²⁹ BÁNYFY lemondását az ellenzék győzelmének tekintette, s erősen hibáztatta a szabadelvűeket, amiért hagyták, hogy WEKERLE után egy újabb miniszterelnököt is fölládozzanak az ellenzéknek.¹³⁰ BÁNYFY tán valóban nem volt népszerű ember, de a támadás a liberális elvek ellen irányult, amit az is jelez, hogy vele együtt a TISZA-csoportot is ki akarják rekeszteni a kormányzásból.¹³¹ A vezércikk elsősorban azt fűrésállotta, hogy Magyarországon az ellenzék képes kormányt buktatni anélkül, hogy utána viselnie kellene tettének következményeit, vagyis a kormányzás felelősségét.¹³² Ez a megjegyzés is jelzi, mennyire nem vették észre az angol megfigyelők a magyarországi parlamentarizmus gyenge pontjait: hogy nincs kormányképes ellenzék, hogy a parlament jogait mennyire korlátozzák az uralkodó előjogai, hogy a kormánypárt fő célja saját hatalmának megtartása.

A *Times* esetében beszélhetünk a Monarchia kérdéseivel kapcsolatban követett politikai irányvonalról, de hasonló következetességről a folyóiratoknál aligha lehet szó. (Ez részben a folyóiratok jellegéből, részben pedig az osztrák–magyar vonatkozású cikkek alacsony számából következik.) A régi típusú liberális *Nineteenth Century*-nél azért megállapítható az erősödő szkepticizmus a Monarchia jövőjével kapcsolatban. Először teret adott REICH Emil magyar sovinizmusának, aki szerint a nemzetiségek asszimilálása „kizárólag a magyarok megnyerő politikai személyiségének köszönhető,”¹³³ de a másik szélsőséges nézetet is közölte: „Magyarország virágzásának nagy akadályozója a különféle nemzetiségeknek az uralkodó magyar kisebbség általi könyörtelen elnyomása... A többi nemzetiség közül egyedül a horvátok rendelkeznek megszabott jogokkal, míg az összes többi fölött a magyarok uralkodnak és magyarosítani igyekeznek őket, ahogy csak tudják. Ez állandó belső feszültséget eredményez és az elnyomott fajok nagyarányú kivándorlását eredményezi, akik pedig az egész lakosság legtakarékosabb és legvagyonosabb csoportját alkotják.”¹³⁴ A liberális körök Ausztria–Magyarországgal kapcsolatos fölfogásának új irányzatát jelezték a francia *Temps* külpolitikai szerkesztőjének, F. de PRESSENSÉ-nak valamivel később ugyanitt megjelent szavai, hogy DEÁK és ANDRÁSSY 1867-es műve talán csak egy állomás a lazább szerkezet, a föderalizmus felé vezető úton.¹³⁵ Ezt látszott alátámasztani a mind erősebb cseh mozgalom, amivel a lap rövid időn belül kétszer is foglalkozott,

128. 1899. jan. 18. 9. l.

129. 1899. jan. 30. 5., jan. 31. 5., febr. 3. 3. l.

130. 1899. febr. 20. 6. l.

131. 1899. febr. 21. 5. l.

132. Uo. 9. l.

133. Emil REICH: *Austria—Hungary and the Ausgleich*. = *The Nineteenth Century*. 1898. márc. 473–5. l.

134. Heinrich GEFFCKEN: *The War-Chests of Europe*. = Uo. 1894. aug. 235. l.

135. F. de PRESSENSÉ: *The Dual and Triple Alliance and Great Britain*. = Uo. 1897. dec. 674. l.

mindkétszer a cseh arisztokrata, gróf Lützwow tollából.¹³⁶ E két írás azonban még a dinasztiaival szemben messzemenően lojális ó-cseh álláspontot tükrözött, s teljes mértékben a történelmi tartományokra alapozva képzelte el a föderatív átalakítást, így nem szólt hozzá a magyarországi nemzeti kérdéshez sem. Az új század küszöbén ugyanez a folyóirat már egészen pesszimistán látta a Monarchia jövőjét. Az ismert publicista és író, Sidney Low szerint csupán a korántsem vonzó egyéniségű, de rendkívül ügyes uralkodó tartja össze a gyűlölködő nemzetiségeket és a parlamentben verekedő politikusokat. Azonban Low is csak az ausztriai nemzeti kérdészt látta meg, a magyarokkal kapcsolatban csak elszakadási vágyaikat említette,¹³⁷ vagyis a *Nineteenth Century* egyelőre nem fordult szembe a magyarbarát tradícióval.

Egy másik, erősebben politikai érdeklődésű és erőteljesebben liberális színezetű havi folyóirat, a *Contemporary Review* a BADENI-nyelvrendelet teremtette ausztriai káoszról írva szintén a nemzeti kérdésben látja a Habsburg-birodalom kulcskérdését, és annak liberális kezelését tartja az egyedüli járható útnak. A soknemzetiségű Monarchiának „csak egy politikája lehet: mindenek előtt a határai között élő népek és nemzetiségek közötti béke előmozdítása, mindegyik nemzetiség számára a lehető legnagyobb mértékű önkormányzat vagy autonómia megadása, s ezek különféle érdekeit harmonikus egységbe olvasztani. Ha bármelyik nemzetiség a többinek fölébe próbál kerekedni és abszolutista módon diktálni akar a többinek — akár úgynevezett alkotmányos formában — ez szükségképpen csak a leghevesebb és legveszedelmesebb belső harcokhoz, s végső soron az Osztrák Birodalom pusztulásához vezethet.” Ez után joggal következhetne a magyar nemzeti politikai elítélése, de a magát meg nem nevező szerző csak az osztrák liberálisokat bírálja, míg a magyarokkal kapcsolatban „ősi alkotmányuk és az abban lefektetett szabadságjogok” 1867-es visszaállításáról és „figyelemreméltó politikai tapintatuk”-ról beszél,¹³⁸ ami szintén jelzi, milyen erős politikai hitele volt még Magyarországnak a század végén a liberális Angliában. Ugyanezeknek a liberálisoknak az új nemzedéke azonban már nem elnyomott magyarokat, hanem elnyomott szlávokat és románokat talált Európa középső és keleti felében, s mind általánosabb volt a vélemény, hogy a következő évszázad ezek fölszabadulását és nagy politikai szerepét fogja meghozni. A *Contemporary* egyik szerzője szerint a most még megosztott szláv népeket egyesíteni fogja konfliktusuk a németekkel és magyarokkal szemben, s így a megújódott Oroszország vezetése mellett „az egyetemes testvériség elve alapján létrehozzák Krisztus földi királyságát” ott, ahol a materialista latinok és teutonok kudarcot vallottak.¹³⁹ E „szlavofil” nézetek bevallottan jórészt a kortársi orosz irodalom, elsősorban TOLSTOJ hatása alatt születtek meg, de az anarchikus képet mutató századvégi Ausztria és az ottani nemzeti mozgalmak kedveztek kialakulásuknak. A Reichstag tragikomikus jelenetei és Ausztria nemzeti konfliktusai mellett egyelőre még a homályban maradt a magyarországi parlamenti obstrukció és a

136. Count Francis Lützwow: *The Bohemian Question*. = Uo. 1898. dec. 957–70. 1. és uő. *Austria at the end of the century*. = Uo. 1899. dec. 1008–1019. 1.

137. Sidney Low: *Monarchy in the 19th century*. = Uo., 1901. márc. 494–5. 1.

138. AUSTRIACUS: *The dead-lock in Austria-Hungary*. = *The Contemporary Review*. 72. évf. 1897. júl. 60–67. 1.

139. George WASHBURN: *The coming of the Slav*. = Uo. 1898. jan. 1–13. 1. — Vö. „1920” = Uo. 1895. nov. 763. 1.

nemzetiségi elégedetlenség, amihez persze a SZÉLL Kálmán által teremtett látszólagos nyugalom is hozzájárult. Ezért azután S. SCHIDROWITZ Ausztria jövőjét tárgyaló „álma” csak annyi említést tett Magyarországról, hogy az egymással marakodó ausztriai nemzetiségek közös ellensége, s ellene a gazdasági vitákban közösen kellene föllépniük.¹⁴⁰

Érdeemes fölidézni, hogy míg a szintén liberális *Edinburgh Review* már tárgyalta 1898-as cikke ¹⁴¹ ugyan agresszívnek nevezte a magyar kormányok politikáját, de úgy vélte, hogy a jövőben a társadalmi kérdések kerülnek előtérbe, s egészében véve több reményt látott a magyar liberalizmusban, mint a többi ausztriai és magyarországi politikai irányzatban. Ezzel szemben az *Edinburgh* konzervatív vetélytársa, a *Quarterly Review*, ugyanebben az időben megjelent cikkében a nemzetiségi ellentéteknek tudta be, hogy 1899-re a parlamentáris kormányzat a Monarchia mindkét felében csődöt mondott. Noha a szerző tisztában van Magyarország soknemzetiségű összetételével és nem helyesli a függetlenségi törekvéseket, csak az ausztriai nemzetiségi konfliktusok megoldására tesz javaslatot, mégpedig a központi hatalom és a német elem megerősítésére. Ennek érdekében perszonálunió formájában különválasztaná Ausztriától Galíciát, Dalmáciát pedig átadná Magyarországnak,¹⁴² vagyis az ausztriai nagynémetek programját népszerűsíti.

Miután VILMOS császár és BÜLOW kancellár, majd a búr háború véget vetett az angol konzervatív-unionista kormány által egy német szövetség irányába tett tapogatózásnak, két évvel az előbbi cikk után már a *Quarterly* sem volt ilyen nyíltan németpárti és egyformán elítélte az ausztriai parlamenti életet botrányba fullasztó német és cseh szélsőségeket.¹⁴³ Sajnálta, hogy PALACKYNak Ausztria fontosságáról tett böles megállapítását pont az érdekeltek nem fogadják el, mivel az 1848-ban született nacionalizmust lelkiismeretlen agitátorok vad szenvedéllyé fokozták. A lap Ausztriát azért bírálja, hogy engedményeket tett a különféle nacionalizmusoknak, Magyarországot viszont éppen türelmetlen nacionalizmusáért itéli el. Elmondja, hogy a piros-fehér-zöld sorompók mögött kemény harc folyik, de ennek zaja ritkán jut el a külföldi fülekbe. Konkrét vádpontjai azonban szinte kizárólag a németeket ért sérelmekre korlátozódnak: a német nyelvet ki akarják küszöbölni mind a köz-, mind a magánéletből, az ősi német városneveket (Pressburg, Oedenburg, Wieselburg, Fünfkirchen, Güns) kiejthetetlen magyar nevekké váltják föl, bátorítják a német családnevek magyarosítását, csökkentik a német színházi előadások számát, a vasútnál, a kiállításokon csak magyar föliratok szerepelnek. Ezek, valamint a nemzetiségek parlamenti képviselőinek hiánya alapján állapítja meg a folyóirat: „Nincs a világon még egy ország, ahol az uralkodó faj olyan zsarnoki és türelmetlen módon merészel viselkedni, mint Magyarországon, a liberalizmus és a szabadság országában.”¹⁴⁴ A magyar ural-

140. S. SCHIDROWITZ: *A dream*. = Uo. 1900. dec. 894–97. l. Az „álom” szerint 1901. jan. 1-én FERENC JÓZSEF föloszlatja a Reichstagot és abszolút kormányzást vezet be, a nép pedig örül, hogy véget ért az álparlamentarizmus, megindulhat a gazdasági fölvirágzás.

141. *The internal crisis in Austria—Hungary*. = *The Edinburgh Review*, 1898. júl. L. fönt, 20. l.

142. *The Austrian Empire*. = *Quarterly Review*. 189. évf. 1899. jan. 266–87. l.

143. *The national conflict in Austria—Hungary*. = *Quarterly Review*. 1901. okt. 372–395. l.

144. Uo. 389. l.

mat a nemzetiségek és határon túli rokonaik részéről fenyegető veszélyek fölidézése után az Ausztriához fűződő kapcsolat állandó lazítását, a közös költségekhez fizetett aránytalanul alacsony hozzájárulást, s különösen a közös hadsereg elleni magyar támadásokat bírálja a lap. Ezek végső célját a teljes különválásban látja, de hozzáteszi, hogy „ennek az útnak a végén pusztulás várja őket, Magyarország teljes megsemmisítése ama nemzetek által, akiket eddig ő nyomott el. Ezt nemzeti egoizmusuk vakságában a magyarok nem látják. Magyarország függetlenségének a napja az elnyomott nemzetek forradalmának lesz a napja, s Magyarország ettől a naptól fogja számítani bukását.” Annak ellenére, hogy a fölhozott vádak igazak voltak, s bizonyos szemszögből nézve az események részben igazolták a *Quarterly* jóslatát, mégsem tekinthető a cikk másnak, mint a reakciós, abszolutista fölfogás modern mezbe öltöztetett változatának. A német nemzetiség sérelmeinek előtérbe állítása azt valószínűsíti, hogy e kritika forrása a nagyosztrák ábrándokat jótékony Habsburg-abszolutizmussal édesítő klerikális-feudális körökben kereshető, akik FERENC FERDINÁND személyében már magas pártfogóval is rendelkeztek. Elképzelhető ugyan, hogy a cikket egy, az osztrák arisztokráciával kapcsolatban álló angol írta (abból a fajtából, amely 1848/49-ben is Ausztria mellett állt a lázadó magyarokkal szemben), de valószínűbb, hogy egy magyarországi (föltehetően délvidéki) német volt a szerző vagy a közvetlen forrás. A folyóirat korábbi cikke ugyan sok hasonló szemléleti vonást mutatott, de abból teljesen hiányzott a magyar politika elítélése, s ez a két cikk azonos szerzősége ellen szól.

Az intellektuális konzervativizmus hetilapja, a *Saturday Review* is több ízben foglalkozott a századvégi Ausztria—Magyarországgal. Az 1899. június 24-i cikk a Monarchia legnagyobb problémáját szintén az egymással össze nem férő nemzeti-ségekben látja, amin a legjobb képviseleti rendszer sem tud változtatni. A magyarokat civakodó és követelőző feleséghez, Ausztria németjeit egy elnéző és siránkozó férjhez hasonlítja, míg a szlávok nem annyira gyermekeik, inkább rabszolgáik, akiket a két házastárs a veszekedések szüneteiben kölcsönösen terrorizál. „Ami Magyarországot illeti, kétségtelen, hogy szépen hangzó múltja van, amit lelkes történészek a szokásosnál is jobban kicirkalmaztak. De a nemzeti fejlődés valamennyi lényeges területén már régóta csak egyhelyben vesztegel, önteltsége és kereskedelmi kapzsisága barátok nélküli elszigeteltségre kárhoztatta, s az egészség minden külső jele ellenére a belső korhadás jellegzetességeit mutatja. Természete a bikáéhoz hasonlít, s hangoskodásával már sok meg nem érdemelt győzelmet aratott, de állításainak üres volta már kezd lelepleződni. Mindent elnyomó büszkesége vakká teszi jövőjének sivársága iránt...” Ausztriától mind többet akar kicsikarni, holott már 1867-ben is jobb föltételeket kapott, mint amit joggal várhatott. Végül a cikk hangsúlyozza a Monarchia külpolitikai fontosságát, de nem bízik a fölbomlás elkerülhetőségében, ha nem mernek bátrabban nyúlni az alkotmányosságot megkerülő 14. paragrafushoz, ami még igazolhatja, hogy „a demokrácia korántsem jelent mindenre csodaszert.”¹⁴⁵ E konzervatív kritika szintén az 1867 előtti Ausztriát kívánja vissza, s számára Magyarország fő bűnét látszólagos liberalizmusa és parlamentarizmusa, függetlenségi igénye jelenti, belső korhadása alatt pedig a kapitalizmussal együttjáró negatívumokat érti. A cikknek ezt az értelmezését alátámasztják a három hónappal később

145. *Austria Infelix.* = *Saturday Review*. 1899. jún. 24. 773—74. l.

ugyanítt írottak. Ez a cikk egy centralizált, erős kézzel kormányzott összbirodalmat tart kívánatosnak, amely a Balkán felé terjeszkedik és átveszi Oroszország ottani védnök-szerepét. Ennek érdekében ám váljék a Monarchia szláv állammá, teljesítse a csehek nyelvi követeléseit, az ő lojalitásukhoz legalább nem fér kétség, nem úgy mint a magyarokéhoz. Magyarország olyan mint Írország, a befolyásosabb partner szerepét igényli magának, de ennek pénzügyi következményeit már nem hajlandó viselni. A javasolt új irányzatnak nem kell törődnie Magyarország ellenkezésével, ami már eddig is méltatlanul sok figyelmet keltett. „Eddig túl sok volt a bizonytalankodás, túlságosan tartottak a parlamentarizmus mumusától. Egy erőszkezű, császárhű hivatalnokkormány számíthatna az alattvalók legjobbjainak támogatására.¹⁴⁶ Azt nem mondja meg a cikk, hogy a javasolt intézkedéseket az egész Monarchiára kiterjedő érvénnyel képzele-e el, tehát Magyarország különállásának a fölszámolásával, vagy egyelőre csupán Ausztriára kívánja-e korlátozni.

* * *

Ha az eddigiekből megpróbálunk mérleget vonni, úgy megállapítható, hogy a millénári Magyarország mind jobban kiütköző negatív vonásai ellenére egyértelműen elítélő kritikát csak konzervatív oldalról, az ausztriai centralizmus vagy a föderalizmus angliai hívei részéről váltott ki. A liberális körökön belül még éltek a Magyarország iránti illúziók, noha bizonyos kétségek már jelentkeztek, kialakulóban voltak a nemzetiségekkel rokonszenvező tendenciák. A két angol pártirányzat között álló, de ez idő tájt a magyarbarát hagyomány fő exponensének tekinthető *Times*-ban a század végén ugyan megrendült a magyar uralkodó osztály politikai rátermettségébe vetett hit, de egyelőre a magyarok régi angliai politikai tőkéje és az alternatíva hiánya elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy az alapvető két kérdésben, a nemzetiségi hegemonia ügyében és a dualizmus támogatásában ne változzék a lap álláspontja, sőt a következő években átmenetileg helyreállott a magyar kormányzat angliai tekintélye is. A századvégi Magyarország problémáira való reakcióban talán az a legfigyelemreméltóbb, hogy LAVINO — és nyomában a *Times* — ugyan mind több kritikai észrevételre kényszerült, de nem látott bele sem az uralkodó osztály belső ellentéteinek forrásába, sem a válságokat kiváltó mélyebb társadalmi-gazdasági okokba, s csak a liberális és klerikalizmus harcát látta a dualista Magyarországot alapjaiban megrendítő válságok legelső állomásában. Ez azonban nem csupán az angolok ismereteinek hiányosságaiból, vagy világnézetükből adódott, nem is akartak mást látni múlt nehézségeknél. Egy organikus válság tényének az elfogadása túlságosan sötét perspektívát jelentett volna annak a lapnak, amelynek évtizedek óta nem változott Közép-Európa politikai helyzetéről vallott fölfogása, amely szerint az Osztrák—Magyar Monarchia fölbomlása súlyosabban érintené Európa egész államrendszerét, mint bármi, ami Napóleon bukása óta történt.¹⁴⁷

146. *Saturday Review*. 1899. szept. 30. 413—14. l.

147. 1898. dec. 15. 9. l.

Hungary in the British Press at the end of the 19th century

G. JESZENSZKY

In 1869 Hungary celebrated the thousandth anniversary of the Hungarian settlement in the Carpathian Basin. The country presented the appearance of a prosperous, progressing, liberal nation, but events soon proved that far from everything went well in Hungary. The article examines the opinions and attitudes expressed by *The Times* and the major British reviews and periodicals on the political problems of Hungary between 1894 and 1900.

In the early 1890s Britain and the Austro-Hungarian Monarchy cooperated in many foreign political fields, the European importance of the Habsburg Monarchy was a widely held dogma, and in Hungary many British observers saw a guarantee for its unity, stability and Constitutionalism, consequently Hungary could rely on both liberal and conservative British sympathies so long as she fulfilled this role. The „ecclesiastico-political legislation” of 1894–95 (centred around the Civil Marriage Bill) added to the liberal reputation of Hungary, and a large section of the British Press, led by *The Times* and especially by its Vienna correspondent, William LAVINO, gave strong support to the successive Hungarian cabinets against the schemes of the Clericals and the Court, so dangerous for the Hungarian Liberal Party. The ensuing millennial festivities gave occasion for several liberal-minded organs to recognize the great strides Hungary had made in her economic and political development, and they found the increasing national pride of Hungary fully justified.

The serious political crisis that evolved in Austria in 1897 greatly strengthened the relative position of Hungary, and *The Times* was not alone in welcoming that the political weight of the Monarchy was shifting to Hungary, which „has developed into a model constitutional State.” Though the growing intensity of the movement of the non-Hungarian nationalities of Hungary, manifested also in the Congress of Nationalities in 1895, did elicit some advice for making them concessions, the hegemony of the Hungarians was taken for granted. More criticism was directed at the negligence of the social questions, especially in connection with the spread of agrarian socialism, which led to large-scale strikes, disturbances and strong repressive measures in 1897–98. Both *The Times* and several periodicals condemned the chauvinistic Magyarization of place names in 1898, but when late in 1898 the Independentist and Clerical opposition paralysed the Hungarian Parliament by their obstructing tactics, *The Times* again went to the support of Bánffy, the Prime Minister. The paper did not seem to realize either the growing division between the „mercantile” bourgeois section and the landowning agricultural section of the Hungarian ruling classes, or the deeper social-economic causes of the crises of the Monarchy, and saw only a recurrence of the conflict of Liberalism and Clericalism, though Lavino was forced to revise his previous dictum: „Hungary can no longer be regarded as the model constitutional State of the Continent.”

Most British periodicals devoted some attention to the grave crises occurring in both halves of the Monarchy at the end of the century, and found the growth of the national conflicts the most serious of all problems. Both *The Nineteenth Century* and *The Contemporary Review* published sympathetic articles on the Slav movements of the Monarchy, but they did not turn against the Hungarians yet. *The Edinburgh Review* said that it had more hope in Hungarian Liberalism than in any of the political trends competing in the two countries. It was only the Conservative *Saturday Review* and *The Quarterly Review* which condemned the Hungarian government, mainly on account of its nationality policy, but they did so from a reactionary, *grossösterreicher*, pro-Habsburg standpoint. Basically, however, most politically-minded people probably agreed with *The Times* of 15 December 1898: „The dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy would be an event of graver import to the European State-system as a whole than anything which has happened since the downfall of Napoleon.”

Honi hontalanok és hontalan honiak — az új Magyarországért (1919—1945)

MARKOVITS GYÖRGYI

A harc az új Magyarországért már 1919 tragikus őszén megindult. A humanitás, a haladás eszméit cserbenhagyni nem hajlandó írástudók indították és vívták itthon ezt a harcot, s velük együtt a hazát elhagyni kényszerült hazafiak. Földrajzilag elszakítva egymástól, de eszmeileg elválaszthatatlanul harcoltak a jövőért itthon és az emigrációban egyaránt.

A felemelt kéz kora ez,
Hiába minden, benne élsz,
S ha nem ügyelsz, hát elragad,
Ha gyenge vagy, hát elmerülsz
Emeld kezed hát és vigyázz! —

írta RADNÓTI Miklós barátja, a fasiszták által 1944-ben meggyilkolt ifjú VAJDA János. Felemelték szavukat a kurzus, majd az ellenforradalmi konszolidáció idején mindazok, akik tisztán láttak és a közös ügyre tették fel életüket.

Sokan korán felismerték a később egész Európa tragédiáját okozó embertelen „ideológiák” valódi arculatát. NAGY Lajos már 1923 őszén satírárt írt *Mi a fasizmus*¹ címen az új fejleményekről.

Mások is látták a fenyegető veszélyt. Egy-egy elfeledett, elsüllyedt folyóirat lapjain fel-feltűnik — bár többnyire allegorikusan — a „barna mákony.” A Rubin László szerkesztette „Láthatár” c. folyóiratban így ír Bódog András: „...Mindenkinek elszónokolják, hogy csak a barnafülű párt mentheti meg a naprendszer veszélyeztetett harmóniáját...”²

A Fényes Samu szerkesztette bécsi Diogenesben már 1924-től kezdve megjelennek a fasizmus elleni cikkek: „A kampóskereszt horizontján”, „Megrendült a fasizmus”, „Gyűjtogató fasizmus”³

A franciaországi magyar kommunisták által kiadott Párizsi Munkás 1926. évi naptára „A fasizmusról” című írásban Mussoliniék három év előtti puccsára emlékeztet.

A Forradalmi Irodalom Nemzetközi Irodája Moszkvában az új helyzetnek megfelelő széles összefogást szorgalmazza. Nemcsak a forradalmi írókat szervezi,

1. NAGY Lajos: *Mi a fasizmus?* = *Esti Kurir*. 1923. nov. 6.

2. *A Láthatár*. 1927. 4—5. sz.

3. *Diogenes*. Bécs, 1924. május 24.; július 10.; 1927. április.

hanem a szimpatizáns baloldali érzelmű polgári szerzőket is, akik készek tiltakozni az új világháború előkészületei és a fasiszmus ellen. 1930. november 6-án a harkovi konferencián kibocsátott felhívás megállapította, hogy az elkerülhetetlen pusztulás előérzetében az imperializmus egyik tömegvérfürdőből a másikba zuhan, s a felbomlás felé haladó imperializmus szelleme megmérgezi az irodalmat és a művészetet. Az Iroda a jó ügy barrikádjára hívta az írástudókat.

Ott ahol könyveket égetnek,
elégetik végül az embert is — írta Heinrich HEINE.

HITLER már tíz esztendővel a berlini könyvégetés előtt kijelentette: „bajaink forrása az, hogy túlságosan sok a kultúra. Ma csak a tudást becsülik... Nekünk ösztönre és akaratra van szükségünk...”

1933 áprilisában a szélsőjobboldali német diákegyesületek sajtó- és propagandairódája felhívást intézett az értelmiséghez:

„...Követeljük, hogy a cenzura lépjen fel a legszigorúbban a német betű meggyalázói ellen! Ki kell irtani a németiségtől idegen szellemet a nyilvános könyvtárakból. Követeljük a német egyetemi hallgatóktól, küzdjék le az intellektualizmust és az ezzel együtt járó rothadási tüneteket. Követeljük, rostálják meg az egyetemi hallgatókat és professzorokat, vajon megbízhatók és német szellemben gondolkodnak-e? Minden hallgató tisztítsa meg könyvtárát a német szellem számára idegen könyvektől. Minden hallgató nézze át ismerősei könyvtárát, a diákegyesületek pedig tisztítsák meg a közkönyvtárakat. A bomlasztó irodalmi termékeket 1933. május 10-én valamennyi főiskolán és egyetemen vessék a lángok martalékául!”⁴

Az április 23-i első feketelistán — többek között — ott állott Henri BARBUSSE, August BEBEL, Bertolt BRECHT, Alfred DÖBLIN, Ilja ERENBURG, Albert EINSTEIN, Lion FEUCHTWANGER, Jaroslav HAŠEK, Heinrich HEINE, Franz KAFKA, Egon Erwin KISCH, Thomas MANN, Klaus MANN, Franz MEHRING, Ludwig RENN, Ernst TOLLER, Jakob WASSERMANN, Franz WERFEL, Arnold ZWEIG, Stefan ZWEIG neve.

A „munka” azonnal megindult a rendőrség, az SA és a Hitlerjugend hathatós segítségével. Május 10-én megkezdődött az „ünnepély”: az európai szellem java kincseinek látványos elégetése. A barnainges diákok fáklyákkal a kezükben vonultak SA kísérettel, zenészó mellett az Opera elé, s a könyveket a következő jelszavak kíséretében dobták a máglyára: „Dekadencia és árulás vádjával, a tisztesség és államunk jó erkölce nevében átadom a lángoknak Heinrich Mann, Ernst Glaeser és Erich Kästner műveit!” „A világháború katonái ellen elkövetett irodalmi árulásért, a népnek az igazság szellemében történő nevelése érdekében átadom a lángoknak Erich Maria Remarque műveit!”, „Arcátlanúság és kevélység miatt, a halhatatlan népszellem előtti tisztelet és hódolat nevében, lángok, nyeljétek el Tucholsky és Ossietzky műveit!”

Éjfél felé megjelent a propagandaminiszter is, Joseph GOEBBELS, s gépko-sijából biztatta a tömeget: „...helyesen teszitek, hogy ebben a késő éjszakai órában átadjátok a lángoknak a múlt gonosz szellemeit...”. Felhangzott a Horst-Wessel dal. Körülbelül huszonötezer könyv hamvadt el a lángok között.

4. PÁLVÖLGYI Endre: *Népünnepély az Opera előtt. — Könyvek a vádlottak padján.* Bp. 1970. Gondolat.

A magyar fehérterrorista különítményesek jó évtizeddel megelőzték Hitlert. 1919. szeptember 20-án tették közzé a közrendet és közbiztonságot veszélyeztető sajtótermékek beszügyeltatásáról szóló rendeletet, ezt követte a *Jegyzék az elkobzandó és megsemmisítendő kommunista, bolsevista és anarchista sajtótermékekről*. Ezen többek között MARX és ENGELS, LENIN, KUN Béla, LUKÁCS György, SZABÓ Ervin, Alekszandra Mihajlovna KOLLONTAJ, DÉNES Zsófia művei szerepeltek; több mint félezer cím: röplapok és plakátok ezrei, értékes tudományos és szép-irodalmi művek, pótolhatatlan kordokumentumok semmisültek meg a magyarországi fehérterror pusztításai következtében.

A náci könyvégetés második, huszadik századi előfutára az 1922-es olaszországi máglya. Mussolini Olaszországában nemcsak a fasisztaellenes kiadványokat pusztították el; üldöztek minden olyan írástudót, aki nem szimpatizált a Duceval. Ezért kellett például a *Bor és kenyér* c. világhírű munkásmozgalmi regény alkotójának, Ignazio SILONÉnak is emigrációba mennie.

Az 1933-ban létrehozott német birodalmi írókamara felállítása után egyre-másra készültek a különböző típusú indexek, melyeken a világirodalom legjobbjai sorakoztak. *A fajilag nem megfelelő írók* művein kívül jegyzékbe foglalták *a fajilag nem megfelelő tárgyú* munkák szerzőit is. BYRON, CHAPLIN, DEFOE, James JOYCE, Walter SCOTT, SHAKESPEARE nevét is megtalálja itt az olvasó.

A nemzetközi progresszió azonban a hitleri hatalomátvétel másnapján megindította a harcot. 1933 júniusában, Baselban megjelent a német nyelvű *Braunbuch*.⁵ Előszavát lord MARLEY írta, szerkesztője André SIMONE álnéven a Csehszlovákiából emigrált Otto KATZ, s munkatársai emigráns írók, a német Kommunista Párt tagjai voltak. A tragikusan híressé vált könyvnek több kiadása forgott közkezen, szinte a világ minden tájára eljutott. Pozsonyban *Braunbuch. Dimitroff contra Göring* címmel adta ki a Németellenes Propaganda Liga; Magyarországból 1934-ben és 1935-ben újra és újra kitiltották a *Posta- és Táviráda Rendeletek Tára* és a *Csendőrségi Nyomozókulcs* tanúsága szerint.

A *Barnakönyv* szövegét, mely a hitleri borzalmakat adatokkal tanúsította, KÁROLYI Mihályné ANDRÁSSY Katinka csempészte ki Németországból, nagy viszontagságok közepette.

Két magyar változatát ismerjük a könyvnek, mindkettő 1934-ben jelent meg.

Az egyik kiadás Bratislavában BALOGH Edgár szerkesztésében, FÁBRY Zoltán előszavával látott napvilágot.⁶ Az első öt fejezet anyagát az eredetiből vették át s fordították magyarra, de újabb fejezetekkel — Egon Erwin KISCH és William LONDON cikkei DIMITROVRÓL, a lipcsei per, a barnaterror akciói — is kiegészítették. FÁBRY Zoltán előszavában szenvedélyesen bizonyítja, hogy a hitlerizmus nem a németek magánügye, mint ahogy nem volt magánügy SACCO és VANZETTI, BACSÓ és SOMOGYI, SALLAI és FÜRST, Csan Ta LÁJ, Siang Csung FA és MATTEOTTI meggyilkolása sem. Mindez az egész világ, az egész emberiség ügye. A *Barna-*

5. *Braunbuch über Reichstagsbrand und Hitler-Terror*. Vorw. von Lord (Dudley Leigh Aman) MARLEY. Hrsg. Willi MÜNZENBERG. Basel. (1933). Universum-Bücherei. 382 p. Mitarb. Alexander ABUSCH, Rudolf FUERTH (FEISTMANN), Babette GROSS, Alfred KANTOROWICZ, Otto KATZ, André SIMONE), Arthur KOESTLER, Gustav REGLER, Max SCHRÖDER, Bodo UHSE.

6. *Barnakönyv Hitler-Németországról és a lipcsei perről*. FÁBRY Zoltán előszavával. Szerk. BALOGH Edgár. Bratislava, (1934), Schwarz. 143 l., 8 t.

BARNAKÖNYV

**Hitler-Németországról
és a lipcsei perről.**

Fábry Zoltán
előszavával.

1944. MÁJUS 12. SZ. 12. 12. 12.

Kiadja: Schwarz Pál könyvkereskedése, Bratislava.
Nyomta: „Pallas” könyvnyomda, Prešov, Horná okružná 4.

könyvet — írja — világkönyvvé kell tenni, az antifasizmus gyűjtő, toborzó eszközévé.

„Ha a magyar olvasót sikerül egyszersmindenkorra meggyőznünk a berlini gyűjtogatás és a lipcei per kétségbevonhatatlan tényanyaga alapján a munkásmozgalom igazáról a mindenkori rágalmakkal szemben, akkor úgy érezzük, hogy komoly hivatást töltöttünk be egy boldogabb emberi korszak kivívása érdekében” — olvassuk a kiadó bevezetőjében. Az „Irtóhadjárat a kultúra ellen” c. fejezet adatokkal tanúsítja, hogy a német munkásosztály elleni fő csapáson kívül a fasizmus gyűlölete elsősorban azok ellen az értelmiségiek ellen irányult, akik hitet tettek a munkásosztály mellett. Hitlerék „a sajtót és irodalmat a barna pestis kaszárnya-ideológiájának szellemnélküli egyöntetűségére gleichschaltolták...”.

A másik magyar nyelvű *Barnakönyv* Aradon jelent meg 1934 decemberében, félévvel a német nyelvű eredeti után.⁷ BENAMY Sándor megszerezte az Edition du Carrefour francia nyelvű példányát. Lefordította, s megpróbált nyomda, illetve pénz után nézni. A pénzt dr. TURNOVSZKY Sándor szociológus adta, a könyvet Nagyváradon nyomtatták ki. S a kiadó, híven a kötet tartalmához, az Antifa elnevezést kapta. Erdélyben és Magyarországon egyaránt terjesztették az aradi *Barnakönyvet*, a terjesztésben egy SZILÁGYI Ernő nevű baloldali gondolkodású nagyváradi nyomdásnak voltak jelentős érdemei.

„Kollektív könyv, melyet antifasiszták készítettek, közös munkája azoknak a harcosoknak, akik Németországban és másutt egybeforrtak abban az akaratban, hogy a Hitler-fasizmus megbuktatásáért és egy szocialista Németországért dolgozzanak... Nemzetközi Könyv! Angol, francia, holland és amerikai antifasiszták hívták életre, akiket a Hitler-fasizmus áldozataiért küzdő nemzetközi bizottság — élén Einstein professzorral és Lord Marley-vel — segített ebben... a kiadók dokumentumnak szánták, az élet, a történelem azonban magasabbra emelte. A Barnakönyv immár halhatatlan alkotás; maga is egy darab történelemmé vált... már annyit elért, hogy ennek a pernek a világ nyilvánossága előtt kellett lefolynia. Így lett a per a német fasizmus vádjá, így lett a Barnakönyv a per valódi vádirata, így lépett a világtörténelem országútjára...” — olvashatjuk az Előszóban.

A náci terror ellen tiltakozó írások egymást követik. Sherwood ANDERSON az amerikai írók nevében szól. Martin ANDERSEN Nexó megállapítja, hogy „a fasizmus nem egyéb, mint a kapitalizmus abban a pillanatban, amikor az, mint bestia, leleplezi magát. A mi most folyó küzdelmünk: harc az emberért, és a bestia ellen. Ehhez a harchoz ma már nem elegendő a pacifizmus és a humanizmus. Mélyebbre kell nyúlnunk. A talajt egészen fel kell ásni.” Az első világháborús *Tűz* c. híres mű szerzője, Henri BARBUSSE az emberi tisztességre apellál: a hidegen kiszámított, átfontolt stratégiával és kipróbált taktikával történő rombolásra és gyilkolásra csak egyetlen válasz lehet: a harc. André GIDE figyelmeztet a nacionalista ragályra, mely háborúhoz vezethet. Az angol Beverley NICHOLS — akinek regényeit BENEDEK Marcell fordította magyarra — a nyugati országok felelősségét hangsúlyozza: „A tragikus a dologban az, hogy ezt a pojját mi alkottuk... A saját szívünkben rejtőzködő méregből teremtettük meg a hitlerizmust, és nem fogjuk tudni addig szétrombolni, amíg mi magunkat ettől a méregtől meg nem tisztítottuk”. A *Barnakönyv* közli Romain ROLLAND nyílt levelét,

7. *Barna könyv. (Braunbuch über Reichstagsbrand und Hitler-Terror.)* Ford. BENAMY Sándor. Oradea, 1934, Antifa. Tip. Franklin. 84. l.

melyet 1933. május 15-én küldött a Kölnische Zeitungnak. ROLLAND a nagy világpolgárok Németországát szereti, azt, melyet lábbal tiport, vérrel mocskolt, a másik, a kampóskeresztes Németország.

A világ progresszív erői tiltakoztak. Nemzetközi fórumokon felemelték szavukat a hitleri terror ellen. Az üldözött írókat befogadták más országok, más világrészek. 1934-ben, alig egy esztendővel a berlini könyvégetés után Párizsban a Német Írók Szövetsége Alfred KANTOROWICZ vezetésével megalapította a Deutsche Freiheitsbibliothek-ot, a Német Szabadságkönyvtárt. A nácizmus által elűldözött 250 német emigráns író műveinek megmentését tűzték ki célul. Az akció védnökségét Romain ROLLAND, H. G. WELLS és Heinrich MANN vállalták. A gyűjteményt azonban nem sikerült megmenteni. 1940 nyarán, Franciaország megszállásakor a náci csapatok lefoglalták és megsemmisítették.

De nemcsak Párizsban történt kísérlet a kultúra e becses értékeinek megőrzésére. 1935-ben az Egyesült Államokba menekült Hubertus LÖWENSTEIN-WERTHEIM-FREUDENBERG herceg — szintén emigráns — a náci uralom elől menekült írók, képzőművészek, tudósok és muzsikuskok segítségével megalapította az „American Guild for German Cultural Freedom” nevű szervezetet. A szükséges anyagi alapot gyűjtéssel teremtette meg. A Guild által támogatottak köre igen széles volt. Bertolt BRECHT például Dániából kért támogatást Svendsborgi költeményeinek kinyomtatásához. A herceg szerény ösztöndíjakat, és sokszor úti-költséget is biztosított az íróknak, majd létrehozta a német Művészeti és Tudományos Akadémiát, melynek művészeti osztályát Thomas MANN, tudományos osztályát Sigmund FREUD vezette. A Guild célja is „a másik Németország” átmentése volt.⁸

A Komintern 1935-ös VII. Kongresszusa után egyre inkább hangot kapott művészetben és irodalomban egyaránt a faszizmus elleni harc. Megindult a munka a népfrontgondolat kibontakoztatásáért.

Harc tollal és fegyverrel — ez jellemezte a magyar emigráció élenjáró képviselőinek magatartását is.

„A magyar írók közül sokan úgy érezték, hogy otthon már nem segíthetnek, nem harcolhatnak, hiszen legfőbb fegyverüket, a tollat kiűtötték a kezükből, és bár író számára nincs ennél fájdalmasabb, odahagyták országukat, az egyetlen helyet, ahol nyelvüket megértették. Úgy gondolták, hogy a fenyegető és a kultúra létét eldöntő háborúban inkább vehetnek részt odakünn, a Rajnán túl, ahol védekezni fognak a barbárok ellen, ahol meg fogják menteni a kulturális örökséget, amelyet a Rajnán innen máglyán égettek el...”⁹ — írta HAVAS Endre.

8. A „másik Németország” irodalma. = *Der Tagesspiegel*, 1972. jan. 7. Ism.: *Valóság*. Bp. 1972. jún. — Az American Guild for German Cultural Freedom alapítvány teljes archívumát a Frankfurt am Main-i Deutsche Bibliothek vásárolta meg, mely a háború után kezdte az emigráns irodalom gyűjtését. „Exil-Literatur”-gyűjteményéből vezetője, Werner BERTHOLD professzor kiállítást rendezett, melyet az UNESCO Európa több városában bemutatott. Az új anyag rendezésében résztvett LÖWENSTEIN herceg és a Guild egykori főtákará, Volkmar von ZÜHLSDORF, az NSZK kanadai nagykövete.

9. HAVAS Endre: *A külföldi magyar írók sorsa*. = *Új Világ*. Buenos Aires. 1943. márc. 27.

I.

„Tőke és Fasizmus jegyesei”

Ezt a mottót írta JÓZSEF Attila a *Farsangi lakodalom* c. verse elé, mely a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című kötetben jelent meg. 1931 tavaszától 1933 áprilisáig folyt a per a *Szocialisták* című költeménye miatt, osztály elleni izgatás vádjával. S bár a nyolc napi fogházbüntetést a büntetőtörvényszék három évre felfüggesztette — elrendelték a kötet összes példányainak elkobzását és megsemmisítését.

A JÓZSEF Attila-i eszmévilágot hordozó társak: írók és publicisták, költők és munkásmozgalmi emberek a válság éveiben egyre inkább érezték, hogy bár az ő „ragályos” írásaitól óvja a hatalom a népet, nekik kell óvniuk a népet, a nemzetet az új ragály, az „új ordas eszmék” ellen.

Az illegális kommunista párt legális folyórata, a *Társadalmi Szemle* adta ki 1931-ben HARASZTI Sándor *Mi a fasizmus?* című, 16 oldalas brosrúráját. 1932-ben az Európa Könyvtárnál — mely mögött a filozófus SÁNDOR Pál és MÜLLER Lajos nyomdász állott — jelent meg GEREPLYÉS László németországi riportkönyve, A döntés felé, borítólapján DÉSI HUBER István rajzával.

A statárium idején a munkásmozgalom — szemben az egyre erősödő megtorló intézkedésekkel —, fellendül. S bár egymást követik a baloldali írókat sújtó perek, s nő az illegális munkások elleni hajsza, újabb és újabb akciókat szervez a párt. A kormány képtelen elnémitani az igazság hangját.

A VIII. kerületi Barátság Kórus tagjai KNOPP Imre költővel együtt Budapest utcáit járják: tiltakozó dalokat énekelnek. A költők versekben siratják a mártír kommunistákat, SALLAI Imrét és FÜRST Sándort. (BÁLINT György: *Emlékkönyvbe*; GEREPLYÉS László: *A párt marad (Sanyiek mártírhalálakor)*; ILLYÉS Gyula: *Micsoda alkony*; KASSÁK Lajos: *Szólók halottainkról*; KOMJÁT Aladár: *Halotti beszéd*; LÁNYI Sarolta: *1932, július*; NÁDASS JÓZSEF: *1932 nyara*).

1932 júliusában Vámbéry Rusztem vezetésével a magyar progresszió tíz kiváló reprezentánsa megfogalmazta a Társadalmi Egyesületek Halálbüntetés-ellenes szövetségének Statárium-elleni Bizottsága tiltakozó felhívását. A röpiratra július 22. és 26. között tízezer aláírás gyűlt össze. Ezután, a letartóztatott kommunisták védelmére fogalmazta meg JÓZSEF Attila ILLYÉS Gyula és SZIMONIDESZ Lajos közreműködésével a tiltakozó röplapot. A röplap terjesztése miatt JÓZSEF Attilát, ILLYÉS Gyulát, SZIMONIDESZ Lajost, ZSOLT Bélát és másokat perbefogtak. A bíróság előtt JÓZSEF Attila vállalta a röplap megfogalmazását.

A STATÁRIUM ELLEN

Dolgozó polgárok!

Munkások!

Gondolkodó emberek!

Minden idők legszörnyűbb gazdasági válsága tört a világra. Nyomorúság, munkanélküliség, anyagi gondok tizedelik testvéreinket. Férfiak szervezete elhanyaglik, gyermekek testi-lelki fejlődése megáll, családanyák kínzó munkája a kolduspanaszkodás. Szaporodnak az öngyilkosok, a prostituáltak, reménytelenség gubbaszt a lelkeken, nélkülözések kövezik a betegségek, a korai halál útját.

Az idő vasvesszeje végigvág az emberek jobbainak lelkiismeretén, hogy a hideg konyhákból elűzni segítse a kétségbeesést. Senki, akinek nem üzlet a népek nyomora,

nem vallhatja a henye gondolatot, hogy „majd megváltozik a helyzet”; mindenki, aki érezte dolgozó emberek komoly szeretetét, törekszik, vívódik, küzd a hatalmasokkal és önmagával, hogy kiutat találjon. Ez nem könnyű dolog. Rengeteg a terv, a javaslat, és annak, aki egész ember módjára cselekedni akar, valamelyik mellé oda kell állania. Hogy melyik mellé? Ezt a megföllebezhetetlen lelkiismeret parancsa diktálja, akár kommunizmus, akár másfajta eszme a válasz.

Nálunk még mindig akasztanak azért, mert emberek nem bírják az éhséget, mert a társadalmi berendezések javítását meg megváltoztatását kívánják. Ma kommunisták életét akarják kioltani, mikor a szociáldemokrácia, a fasizmus, a hitlerizmus, a nemzeti radikalizmus, a bethlenizmus, a liberalizmus hívei szabadon vallhatják és terjeszthetik meggyőződésüket. Holnap más politika válhatik halálos veszedelmessé a mai viszonyokra és akkor mások kerülhetnek akasztófa alá. A politikai ellentétek kötéllal való megoldása ellen, ma és bármikor, minden érzésünkkel és idegszálunkkal tiltakozunk. Ebben az érzésünkben magunk mögött tudjuk a művelt nyugatnak azt a részét, amely a halálbüntetést egyáltalán kiküszöbölte törvénykönyveiből, és amely a politikai vélemény feltétlen szabadságát mindenki számára állami alaptörvényeiben biztosítja.

Ma azt mondják, hogy a kommunisták közönséges gonosztevők. De más politika is mindig gonosznak tartható addig, amíg uralomra nem jut s amikor ő diktálja a törvényeket. Fennálló törvényeink még a közönséges bűnökre is találnak enyhítő körülményeket. Hiszen vannak, akik nem bűnözési hajlamból, hanem a nyomorúságtól sarkallva esnek bűnökbe, vagy a nyomorúság elől keresik a társadalom számára a menekülést.

Dolgozó polgárok! Munkások! Gondolkozó emberek!

Ma kommunistáknak ácsolják az akasztófát. Holnap mások kerülhetnek sorra, mert más érzéseik nem férnek el pillanatnyilag a mai erőviszonyok keretein belül.

Legyen vége a problémák kötéllal való elintézésének!

Tiltakozzunk mindannyian az igazságügyminiszternél a készülő akasztások, a halálbüntetések ellen!

1932. július

Társadalmi Egyesületek
Halálbüntetésellenes Szövetségének
Statáriumelleni Bizottsága

A két kommunista kivégzése, s az utána következő további megtorlások után is hallatják hangukat az írók. BÁLINT György egymás után írja figyelmeztető cikkeit. *Hüller* című írását a *Pesti Napló* közölte, három hónappal a berlini könyvvetés előtt.

A harmincas évek elején a költészetben is erősödik a fasizmus elleni tiltakozás. A versek egy része csak a háború befejezése után jelenhetett meg, de ismerünk nem is egyet, melyet születésekor szavaltak vagy bátor baloldali lapok szerkesztői tettek közzé. HOLLÓS KORVIN Lajos *Egységfront-kórusát*¹⁰ munkáselőadásokon szavalták:

Álljon a front mint a penge éle!
Hahó,
mindenki a helyére!
Hahó, mindenki a helyére!
Törjön a kéz, mely konkolyt hintett,
Egy sorba, hej, seregeinket!
Sorakoznak a barna ingek,
Fekete, fehér, barna ingek,
Hahó, vigyázz.
ma éjjel megölnének minket!

10. HOLLÓS KORVIN Lajos: *Egységfront-kórus*. = *Kórusművészet*. 1933.

A FASIZMUS DALOL

Mint cseppben a pocsolya, úgy tüköröződik a fasizmus a maga harci indulóiban és himnuszaiiban. A fasizmus «költészete» feltárja azt a feneketlen lelki sötétséget, amelyből megszületett. A sok közül itt két példát mutatunk be, amelyek jellemzőek a fasizmus kulturális útjára.

Az olasz fasizmusnak szüksége volt a fiatalság erejére. A nagytöke szekeré elé kellett fogni az elégedetlenkedő, rajongó és harcias kispolgári ifjúságot. Ehhez dekoratív frázisok kellett, nagy és szép szavak, hogy a megszádlott tömegek lenyeljék a legborzalmasabb hazugságokat is. Mussolini énekelteti hadait és a feketeingesek torkukszakadtából fujják:

Giovanezza, giovanezza
Primavera di belezza
Nel fascismo è la salvezza
Della nostra libertà

(ami magyarul azt jelenti, hogy fiatalság, fiatalság, szépség tavasza, a fasizmusban van a szabadságunk megmentése). Kápráztatón nagy szavak és frázishalmaz, de látszik rajta, hogy valami szépet akar hazudni, csillogó szóözlönnel akarja elleplezni a fasizmus mindennapi valóságát. El akarja hitetni a tömegekkel, hogy a fasizmus, a maga börtöneivel, bankáiraival, ágyuival és munkásgyilkosságaival a mennyország egyetlen kapuja. A fasizmus mint államrend be akar rendezkedni, tehát be kell lopnia a hazugságokból összetákoltt ideológiáját az agyakra és lelkekbe, mert csak így uralkodhat rajtuk.

Közben telnek az évek. A nyomor és kétségbeesés árja a polgári civilizáció és polgári morál utolsó foszlányait is elmossa. Németországban felbukkannak a fasizmus barnainges legényei. Prófétájuk, az Adolf, a harmadik birodalmat és a fejek gurulását hirdeti. Az ő dicsőítésére született meg a «Sturm 44» a berlini hitleristák hivatalos harci indulója:

Revolverschuss und Mähdenschuss
Erfüllen unser Leben
Im Wechsel liegt der Hochgenuss
Drum muss es beides geben

(Magyarul: Revolve-tővés és leánycsók töltik be életünket. — Változatosságban van a gyönyör. — Tehát mindekettő kell nekünk.)

Nincs az a pokoli fantázia, ami ennél undorítóbbat ki tudna találni. De ebből is látszik, hogy nem a harmadik birodalom gyönyőrei vonzzák a fasisztákat Hitler zászlaja köré, hanem az, hogy a legaljasabb és legbetegebb ösztöneiket szabadon — sőt társadalmi szankciókkal — kitombolhatják. Az ideáljuk a «revolver és a csók», az elvadult öldöklés és a perverz szexualitás, ez az egyetlen, ami az életüket betölti. Ezt ki is mondják, nyílt, cinikus vigyorral.

N. F.

LENGYEL LAJOS FOTÓJA

A Munka Kultúrstúdiója, 1932.

az Ut IL évfolyam 5-6

kulturpolitikai folyóirat • szerkeszti fáby zoltán

A csendőrgolyó ma — történelem. Még mindig történelem.

Történelem volt 1905-ben, amikor a korszak vad rohamra lépett a munkást és kényeskerő tömegébe és történelem volt, amikor 1929-ben a szociáldemokrata Zörgőleltemorjei fölöttük vére a berlini munkások napos eszéjét. A tél palotái, a weddingi barokkok: kirádszínházak történelem.

Ismerjük, éljük, Dux, Radotin, Hszar, Freiwaldau, Turja-Paszka, Mátrinch-Ostrau, Roux és legutóbb Holica, Telgárt, Pohorella: kirádszínházak demokratikus történelem.

Nevek, álmok, egy nyelven beszélők, kapitalizmus és kommunizmus ütközéspontjai. Áldozatokkal, halottakkal, munkásokkal.

Mégis: van egy név, és vannak halottak, ahol az emlékezés mélyebbre nyúlna a fejedet, egy név, egy hely, ahol a szájak némasága a proletárgyász itteni fogadalmi szavalt először pórtalgatta: Nemeskossúti.

Emlékezünk: csendőrgolyó, csendőrszörny most egy éve szünta történelmünk. Magyar idők 142 ház, 1239 lakos. Kis hely, kis post és Solovszkó, ez a feleletlenül kisbaldalt földterület, ez a cseh lőke és árvenditá aspirációk kázt lebegő függvény. Itt ezen a helyen társult a feli palotához, a weddingi barokkokhoz, itt lépett be vértanúszörny az osztályharc történelmébe. A szlovenszki munkások, a kőbőgősi magyar sor, ez a kétszeres kiszolgáltatottság, ez a vétkesen érezhető elnyomás itt ezen a vétkesen érezhető vád: látható vád, csendőrszörnynek tesszük számunkra. Itt ebben a földben látta meg a szlovenszki összproletáriság, a kisebbségi magyarság az igaz arcát, innen indultak a további átkok, mert itt következett az egység, itt lett valóság a dolgozó értelemség és diákság harcállása. A három halott — Zsófia Sanyi, Gyevát János és Thurzó István — azóta sose őt élettel, őt a munkásokban és a lipótvári legházban is csak a 2895. számú ráb-út, mert Major István nevére a földmunkások azóta élő zászlóként hordozzák soruk előtt.

Nemeskossúti. Major: nevek, amiket nem lehet kirádszítani. De a történelmet meg lehet hamisítani, de a halgatást meg lehet fizetni. Szlovenszki magyar utángai egy szavát sem emlékeztek meg az évtizedről. A cseh tolosztorok brutálisak, a magyar kőbőgősek kioldott sortezet patet magyarjaink elhagyják: a sebet, a halottakat a földszegénység, a köztársaság kizsákmányoltak kapták. A magyar nincstelemeg véres sebei nem tájultak az ezeréves múlt szajkózásnak, a groti lakásoknak, a munitas magyaroknak és kvarterkázoknak. Halgatnak és csak költők szavainak ajarcu magyarokról. A három sírcimra nem szabad emlékezni, őrni kell a pünkösdi bőrcet, mert a halottak, mert a történeten uto Major egykormán vádolt. Egykormán cseh és magyar írt profitérdekeket, nép bőrre kötött paktumokat. A »Cseke Slovo« és »Prágni Magyar Hirlepe, a »Hiradó« és a »Reggel« együtt és egy ottal halgatnak. Vagy Békeli módjára Csernovári regének. Felhaborodnak, sordják szerint csopogó humilisítások a régi magyar zsebtüskéit, a régi csendőrgolyók történetét megélt fel. A földszegénység, a kakastollas csendő premier plámban, hogy elfelejtessék a mostani járásióköket és a demokratikus csendőrgolyókat. Csernovát — ezt a templomháborút — nem lehet kiátszani Nemeskossúti ellen, ahol a munkanélküliség, a kenyértelenség, a kizsákmányolás vádó és számunkéró oriditást folytattak el a demokratikus állam csendőrei. Csernova 1932-ben! Hol van már a tavalyi hó? De a kormányzóitó iródkiját ez nem ott van: Nemeskossúti, a véres pántósd, de előtte a lebeszélő: a győzelem. Győzelem Nemeskossúti szellemében, győzelem Major

síremléket
a nemeskossúti
áldozatoknak!

PROLETÁROKÖL. Tanulmány,
Bukharin-Bornan Quesz és magyar
zabadosmórt: kizsákmányozók-
ször. A modell eredetileg a pozso-
ny magyar államkőnek és diákok
talajdonára került, akik a modell
alapján sztrájkáltak a nemeskossúti
áldozatoknak síremlék emelésé.

a nép atya és Major az aljas szándékából bü-
mült, Hodza a magyar orlamenben vala-
mikor a »Csernovát« vértanúszörnyét követelt megöröklést, most pedig ugyanezek az emberek az okai a nemeskossúti és egyéb »vértanúszörny« cadarságoknak. És amikor ezek az urak bőrtömbbe vetik a szlovenszki földmunkások vezérét, akkor iródkiják pír-
munkások és sztrákbőgősek nélkül merik leírni Hodza apósk kijelentését: »Ugy látszik, hogy az elnyomott magyar földműves nép részére is mi fogjuk kibarcolni azt a helyet, amely őt a nemzetközi paraszttársadalomban meg-
melle.

Nem. Az elnyomott magyar földműves nép már tudja az útát, tudja a harcot és tudja, hogy a harcban egységeit csak a kommunista párt támaszkodhat. A háta mögött ott van: Nemeskossúti, a véres pántósd, de előtte a lebeszélő: a győzelem. Győzelem Nemeskossúti szellemében, győzelem Major

létáztatás vezetésével, győzelem a kommunista párt zászlaja alatt. Az elnyomott magyar földműves nép épp a nemeskossúti évfordulóra blaioyította be, hogy Nemeskossúti: átmutatás, név, fogalom, melyhez nem lehet többé hűlen. Új tavasz jött, ugyanolyan mint a tavalyi — élberékel. És ez a földszegénység mégsem ment el Hodza apóskhoz és a Stunda apósk nem jött el segíteni, nagyobb bírt kizsákmányolást. Ezek a galántai magyar proletárok a tavalyi társaság és vértanúság erejében lecsapták a kaput és a harc állt. Sztrájk. Ugyanott, ahol egy évvel ezelőt vére folytatták. De most egységeinkben, összekovacsoltban és — győztek!

A nemeskossúti halottak sírhelyére nem kerülhetett szobor, mint 450 évvel ezelőnk győzelem megívott el harca. A lipótvári legház 2895. számú legezence is így fogja a legjobban tudni, hogy — és, erősödik és áll a harc a végső győzelemig!

Prága, 1932. június 15.
12. évfolyam, 12. szám, 12. oldal

Prága, 1932. június 15.
12. évfolyam, 12. szám, 12. oldal

Prága, 1932. június 15.
12. évfolyam, 12. szám, 12. oldal

Prága, 1932. június 15.
12. évfolyam, 12. szám, 12. oldal

Prága, 1932. június 15.
12. évfolyam, 12. szám, 12. oldal

Prága, 1932. június 15.
12. évfolyam, 12. szám, 12. oldal

Prága, 1932. június 15.
12. évfolyam, 12. szám, 12. oldal

Prága, 1932. június 15.
12. évfolyam, 12. szám, 12. oldal

Prága, 1932. június 15.
12. évfolyam, 12. szám, 12. oldal

munkássággal, az egész dolgozó lakossággal szemben.

Az erős kéz terrorpolitikája nemcsak országos szervezeteit igyekszik szétmálasztani, hanem szabályosan megismétlődik minden helyen, a munkásság minden helyi megnyilatkozása esetén is. Így feloszlatták a munkanélküliek bizottságait, miután kijelentették rólok, hogy »hatósági engedély nélkül működnek«. Mik is voltak ezek a munkanélküli-bizottságok? Egy-egy község, város munkanélküli munkásainak pártkülönbég nélküli, egyszerű szerve, amely a munkáért és kenyérért indított közös megmozdulásokat a többnyire ki is kényszerítette a hatóságoktól a egyetemes. A közösen vívott harc megadta a munkanélkülieknek a hivott eredmények felismereték a tömegüket, hogy annyit kapnak, amennyit kiharcolnak. A munkanélküliek megmozdulásai veszélyes méreteket öltöttek a kapitalista elnyomás rendszerével szemben, tehát útjuknak, öldörmöknek kellett őket nyilvánítani. Összeesküvéseket csináltak a munkanélküliek szabályosan választott, nyíltan működő szerveiből, hogy leüthessék, szétverhessék őket.

A legújabb események az egyetemes munkásszövetség ellen irányuló burzsoáronton: a kommunista fűmunkásszövetség (Komszomol) feloszlata és ugyancsak — a központi szakszervezeti tanács feloszlata is Roky-canyban Pilsen mellett. A burzsoázia hadat üzen nemcsak a kommunista pártnak, hanem az egész munkásságnak.

S az erős kéz nem áll meg a munkásság osztályszerveinek üldözésénél sem, hanem tovább megy: minden egyes munkára, tartozik az állam a kereszényszocializáláshoz vagy akár a kormányzat levő szociáldemokráciához, legyen az nemzeti vagy nemzetközi, valóságos vagy pöbötáróntudatos, egyaránt le-sőit. Kilögyne a tinta, kevés volna a papíros, ha azt a rengeteg anyagot közölök, ami mind az üldözött munkás sorait járja fel Szlovénia és Kárpátalján. Csak egy példát a sok ezer között a hajdúcskól csendőrség feljelentése alapján egyenként 30 korona pénzbüntetésre ítélték el a feloldó rendőrbiztonság Jakab József és Deák Teréz munkanélkülieket, mert a jegyző — hangosan munkanélküli-ségüket követik a előzőben Deák Teréz kezé-

vel az asztára csapott. Segély helyett pénz-bírság, mert az éhségtől hajtva a két munkanélküli nem becsülte meg, nem tisztelte elég-gé a demokrácia öreit, a hatósági köregeket!

Az erős volt a baboklali magyár egyetemi haligatók, orvosok, tanítók, építézek, írók és művészek mozgalmait tök-röz »A sáró jegyében« című könyv, a SAR-LÓ első országos kongresszusának 200 oldal-as beszámolója, A második egy érekeufvári szociáldemokráta újságúrs versköltete volt: S a harmadik könyvelőbírás, ez volt csak az igazi, a mesterfogás! AZ UT kis könyves-kéjél kobozták el, Fábrý Zoltán írodalmi érleű kárpátaljai riportját, »Az éhség legenda-jár-t. A cenzúra csak a címlapot, az első oldalon a címet s az utolsó oldalon azt a két sorát hagyta meg: »munkák, kenyérért! A szociáldemokráta költőcske a kormányra jo-segítéssel be tudta ugyan bizonyítani, hogy így, meg amúgy, ő nem is úgy érteite, mint ahogy azt róla a járásai főnökségen gondolták, s visszahagya az előbbzotti példányokat hiánytalanul, Mi azonban tudjuk, látjuk, hogy a hatóságok kis tévedése mögött mi rejtezik, érezzük, hogy ez az ellobzás is nekünk szol-tott.

Személyi szabadság? Major István ellen máris újabb terhes anyagot gyűjtetek, a nem-eskösséit perből kifolyólag raszabott másfél év után sem akarják kiengedni.

A vendégfogót is megérték. A szláv nacio-nalista diákoknak régóta szemet szűrt a len-gyel egyeteméről kizsírított lengyelorszá-díkok, többnyire éhséggel küzdő, szegény diákok hangszorgalma és haladó szellemé, hűmelleit tüntették ellenük, egyetemi tanáro-k segédletével szorították őket, öltöttek őket. Most már átvette ezt a munkát is az erős kéz politikája s a diákszövetékek helyett — poli-tikai vádakkal igyekeznek megakasztani e diákok tanulmányait, Pozsonyban házkutatá-sok, bizonyítékkeresések naprenden vannak a szerencsétlen, hontalan lengyelorszádi diákok-nál, persze, ok csinálják az elégedetlenséget, tölük indul ki a tömegnek radikalizálódása és mer a nyomorból, a kapitalista krízisből, a ki-zsákmányolásból.

AZ UT kultúrpolitikai hivatást teljesít, amikor harci frontot sziget a terror és a per-zekúció ellen! Ez a terror a kommunista párt elnyomásából most már átterjed minden megmozdulás önkényes elfojtásába, amely munkák és kenyérrel követeli a kapitalista krízis borzalmi helyébe emberiségesebb vi-la-got kíván. Ez a terror nem kímél már senkit és semmi a prótároládon, célja a teljes le-hengerlés, eszköze a szabad szervezkedés és a szabad szó megvonása. Ez a terror a nyílt fasizmus felé vezet. A harc ellene emberi kö-telesség!

Az UT az osztályharcos szlovenszkől és kárpátaljai magyar dolgozók kultúrlapja • Megjelenik havonta egyszer • Szerkeszti egy tiztagú szerkesztési munkacsoport élén Fábrý Zoltán író • Fekelő szerkesztő: Sekanina Iván dr. (Prága) • Kiadó: Mezo István (Komárom) • Kiadóhivatal: Weisz Salamon, Bratislava-Pozsony, Heyduk-ucca 11./II. • Egyes szám ára 1.50 Ké, előfizetés fizeték számára belföldön 16 Ké, külföldön számonként 2 Ké-nak megfelelő valuta • Hirdetvények használata engedélyezve: 88.925/VII-1931. szám alatt • Nyomja: Jaroslav Hofmann, Praha-Karlín, Královská 13 • Ha nincs befizetési lapod, vagy a postán üres befizetési lapot. Számlatutalajdonos Weisz Salamon, Bratislava, a száma száma 5322 • Minden közlemény Fábrý Zoltán, Stos via Kólice címre küldendő • Lapzártá: 1932 június 15.

Hát frontba, elvtárs, véd magad!
 Csituljon a testvérharag!
 Hallgasson most a sunyi száj,
 Némuljon a pártos viszály!
 Az idő vészharangja kong,
 szemközt velünk fasiszta front
 rohamzászlóját bontja ki.
 Kigyúlt a ház!
 Lángol a ház!
 Hát jöjjetek
 valamennyien oltani!
 Helyed üresen áll a sorban,
 hát állj be, elvtárs! Állj be, elvtárs!
 Gyáva, ki tétováz, ki torpan
 és áruló, ki bont, ki ront,
 hát állj be, elvtárs, hív a front!
 Fel, harcra, elvtárs, hív a front:
 Antifasiszta egységfront!

1933

A fiatal FELLEG György — akinek írásai a Népszavában és KASSÁK *Munká.* jában jelentek meg — csak a háború után adhatta ki *Horogkereszt* című versét-

Megint mázolja
 a bitangok!
 Már mászik elő a falak
 repedéseiből,
 cammog az odvas fák kérgéből,
 szivárogo
 a csatornák szennyéből...
 Kereszt! Kereszt! Kereszt!
 Kereszt!
 Guvadt, gyilkos szemet mereszt...
 Átokban fogant e jel!
 Gyűlöletet azért lehel
 s két ezredéven át
 azért
 kért egyre
 vért!
 S e vér hizlalta a keresztet,
 míg duzzadt pók-hasat
 eresztett
 s undok pók-lábakat
 növesztett.¹¹

VAS István verséhez, mely a *Levél a szabadságról* című kötetében 1935-ben jelent meg — feltehetően a BERZSENYI-mottó miatt volt engedékeny a cenzúra:

11. FELLEG György: *Lobogj te dal.* Tel Aviv. (1960?) Neografika ny.

Varsányi Pál: Horogkereszt 1933.

EGY ÁLLAMFÉRFI

Nem te magad győztél, hanem a kor
lelke, szabadság

Berzsenyi: Napóleonra

Kontár vagy, kit az aljas erő segített föl a polera:
Nem te magad győztél, győzött a bamba világ.
Benned a kor tisztult eszménye jutott uralomra:
Kit követelt a világ, most íme itt vagy, erő!
Műveltséget utál ez a kor, te lehetsz ideálja,
Művészettől ugyan szűz marad eszmekeződ.
Asszony a történet, hát hozzád szít ez a szajha,
S majd a bajuszkádat glória fonja körül.

1933

GEREBLYÉS László HORVÁTH Lajos álnéven tette közzé *A fasiszta internacionálé vezéreihez — a megalakulás napjaiban* című epigrammait. HÁRS László *Heil Hitler* című versében maró gúnnyal szólt a náci terrorról.

A SUPKA Géza szerkesztette *Literatura* 1933 augusztusában figyelemreméltó interjút közölt:

VAJDA János: *Négyszemközt Gelléri Andor Endrével*

Vajda: — Itt van a nagy németországi autodafé napja. A német írók tömegei száműzöttek. Mi a véleménye: befolyásolja-e munkájukat a jövőben az elveszett nyelvetérület? Szólhatnak-e még valaha a németországi tömegekhez s mi mondanivalójuk lehet a számukra ezután, hogy másfél évtized büszke tűzét így eltaposta az SA-bakancs?

Gelléri: Az író sohasem egy országe. Az írók mindig közös segélykiáltásban hívják fel a világot. Az író műve egy óriási SOS-jel, amelyet minden nemzet megért! Így hát nem is tudok más irodalmat elképzelni, mint *internacionális* irodalmat. Az író műve: mesegubó, amelyből kinőnek a tömegek. Már most azok a tömegek, akiket a német írók elvesztettek, csak *látszati* veszteséget jelentenek. Mert vagy olvasták őket eddig, vagy nem olvasták. Ha igen, akkor ezután is tovább olvassák őket... legfeljebb a föld alatt. Németországban kinyílnak az új *katakombák* rövidesen. Nincs az a terror, amely a szellemnek soká gátat vethet. Az autodafé? Istenem, Savonarola is...

Vajda: A hasonlat kissé blaszfém, kedves Gelléri. Savonarola a pápa ellen izgatott, aki tudvalevőleg, hogyismondjam...

Gelléri: Na látja, Savonarola is a *képeket* égette és nem a *pápát*, aki tovább... Hitler is a *könyveket* égeti és nem az *írókat* és végül ugye Savonarolát is elégették?!¹²

1934-ben jelent meg JÓZSEF Attila *A szigeten* c. antifasiszta költeménye, majd a hitleri hatalomátvétel második esztendejében Magyarországon több jelentős politikai írást adtak ki. Mindegyikük intés és jóslat egyben. FENYŐ Miksa HITLER könyve a Nyugat kiadásában került az olvasókhoz. „Ordasokkal élünk / Nádiban, gazban, sárban...” — idézi ADY sorait a szerző. Éles ironiával szól a „fajtisztaság” babonájáról, felemeli szavát az értékek elégetése ellen, óv a hitlerizmussal való szövetségtől. Előre látja, hogy végül is egész Európa fel fog sorakozni a hitlerizmus ellen.

„Fenyő Hitler-tanulmányát végeredményben úgy kell üdvözölnünk, mint a magyar külpolitika számára adott egyetlen helyes útmutatást. A hang előkelősége; a stúdium alapossága; a hazafias aggodalom lírája: ezek teszik Fenyő esszé-

12. VAJDA János: *Négyszemközt Gelléri Andor Endrével*. = *Literatura*. 1933. augusztus.

jét mindvégig a legvonzóbb olvasmánnyá s ezek emelik a publicisztikának arra a magas szintjére, ahonnan az írás már nemcsak gondolatra serkent, de tette is lendíthet. Nemzeti érdek, hogy tette is lendítsen.” — Így írt FENYŐ Miksa megsemmisítésre ítélt könyvéről GELLÉRT Oszkár a *Nyugat* 1934. február 1-i számában.

Ugyancsak 1934-es kiadású a kolozsvári *Korunk* könyvei között megjelent *Fasiszta munkakódexek* című brosúra. Szerzője, SÁNDOR Pál a náci „ideológiába” nyújt bepillantást, felfedve annak igazi tartalmát.

Egy jelentős antológiáról is számot adhatunk ebből az évből, „Danton” kiadásban. A szerkesztő azért választotta a nagy francia forradalmár nevét, mert hasonlóan hangzott az elfogadott, bestsellereket kiadó Dantéval. A kis kötet élén e sorok állnak: „Hazátlan írók írták e könyv nagy részét, hazátlan írók, akik az éj védelme alatt lopták el életüket, szembehúzott kalappal menekültek az országból, ahol mindenki ismerte nevüket, s ahol páratlanul virágzó kultúrát segítettek építeni. Ez a kultúra elhamvadt, máglyán égették el — mintha szellemet el lehetne égetni! — és építői szétszóródtak Európaszerte. A világ legcsodálatosabb emigrációjának írásai ezek; a szellem és a kultúra tiltakozása a vandál düh és szellemietlen nacionalizmus ellen.”

A könyv címe: *Gulliver felfedezi a Harmadik Birodalmat*. Szerkesztője, az illegális kommunista mozgalom áldozatkész, szerény harccsa, DEMJÉN József. Ő szerkesztette 1931-ben a *Fiatal Magyarország* c. folyóiratot, mely már akkor a népfront-gondolat jegyeit viselte magán; ő adta ki folyóirata nevében, vörös borítólappal Radnóti Miklós perbe fogott verseskötetét, az *Újmódi pásztorok énekét* 1931-ben, 1941-ben pedig JÓZSEF Attila *Költészet és nemzet* c. tanulmányát. 1942-ben, LENIN *Materializmus és empiriokriticizmus*ával hátizsákjában vonult be a büntetőszázadba, ahol hamarosan életét vesztette. A Gulliver-antológiában találjuk Arthur HOLITSCHER remek szatírját a korabeli Németországról; Ilja ERENBURG tollából a kitűnő Horst WESSEL-portrét; Alfred KERR a kultúra romhalmazzá tételét, Ernst TOLLER a náci barbárságot, Peter CONRAD a munkatáborokat mutatja be. *Egy kisdíák levele Párizsból* szívszorongatóan érzékelteti, mit jelent egy gyermek számára annak felfedezése, hogy zsidó. WITTE drámai erővel ábrázolja, hogyan üldözi az SA a kommunistákat. Két hazai szerző szerepel a kötetben, álnévvel. A rendőri felügyelet alatt álló GEREPLYÉS László szatírát írt *Botrány a politikai rendőrségen* címmel, a német forradalmár, Kurt EISNER nevét véve kölcsön. SÁNDOR Pál *Statárium* című írása, mely Nicolaus Wolfgang WAUBKE szerzői névvel került az antológiába, erőteljesen érzékelteti a fasiszmus szülte feszültséget, gyanakvással és rettegéssel telített, fojtó magyarországi légkört. A kis könyv borítólapján HINCZ Gyula festőművész linometszetével terjedt éveken át a munkásmozgalomban.

Tíz esztendőn át üldözték 1934-ben kiadott *Így élnek a nők a Harmadik Birodalomban* című brosúrájáért ORAVETZ Istvánt, több illegális könyv kiadóját és terjesztőjét. A magyar politikai rendőrség 1934. évi VÖRÖS KÖNYVE a forradalmi irodalomról szóló szigorúan bizalmas beszámolójában így jellemzi a Phönix kiadót: „Phönix — poraiból megelevenedő tűzmadár — azaz a bolsevizmus”. A könyvecske borítólapja HITLERT ábrázolja; előrenyújtott kézzel, a fanatizmus által eltorzított arccal szónokol. Vele szemben síró asszonyok, középen két szenvedő női arc, alul drótkerítés, mely felé pribékek egy asszonyt vonszolnak. *A harcoló nők* címet viselő utolsó fejezet azokról az asszonyokról szól, akik életü-

ket a fasizmus ellen, az igazi Németországért indított harcra áldozzák. Magyarország megszállásakor a Gestapo végeláthatatlan névsorában, mely a letartóztatandókat foglalta magában, az elsők között állt ORAVETZ István neve.

Kéziratban maradt fenn HOLLÓS KORVIN Lajos *Lángoló betűk* c. versantológiája, 1934-ből: műfordítások üldözött német költők verseiből. Kurt TUCHOLSKY, Johannes R. BECHER, Georg HERWEGH, Erich KÄSTNER, Christian MORGENSTERN, Frank WEDEKING verseit fordította magyarra. A kötet már nyomdakész állapotban volt, de nem jelenhetett meg, mert a költő éppen bíróság előtt állott „osztályellenes izgatás” miatt.

1935-ben jelent meg Budapesten a *Diktátor* című regény, annak a CSÖMÖRI Józsefnek a tollából, kinek számára az irodalom a „guerre pour la liberté”-t — háborút a szabadságért — jelentette. Ez a könyv világviszonylatban is az első olyan szépirodalmi munkák közé tartozik, melyek témája a diktátor születése.

A *Gondolat* 1935-ös 3. számában BÍRÓ Zoltán a két év előtti máglyákra utalva szenvedélyesen támadja azokat az értelmiségieket, akik nem foglalnak állást a vandalizmus ellen. A nagy intellektus lényegében semmiben sem különbözik a nagy tettől — írja. „A Rolland-i morális élményt vérré-ténnyé kell emelni”; a fasizmus állásfoglalásra kényszerít. Idézi Alfred KANTOROWICZnak a *Gegen-Angriff*-ban őrzött felhívását: „Mindazok, akik velünk akarnak jönni, kell, hogy előre lemondjanak a biztonságról és a kényelemről. Mi nem magáért a harc kedvéért vagyunk harcosok, de kivédhetetlen adottságból, amikor egy olyan inferioris ellenfél ellen kell küzdenünk, mint a német fasizmus” (*A semlegesség dicsegete.*).

1936-ban CSERÉPFALVI Imre adta ki KATONA Jenő *Magyar hitleristák* című portrégyűjteményét. A szerző szatirikus ábrázolásmóddal sorakoztatja fel a magyarországi kis főhrereket és unterfőhrereket, a „fiók-Főhrereket”, a fasiszta grófot, mindazokat, akik a szakadékba taszították az országot és népét.

1937 januárjában a korszak legnagyobb magyar költője, JÓZSEF Attila nem mondhatta el versét, melyet Thomas MANN budapesti előadásának bevezetőjéül szánt. Ebben a költeményben szól a „szörny-államokról”, „az új ordas eszmékről”, az „új méregről”. JÓZSEF Attila tudathasadása a korszak tudathasadásának jelképe; halála ítélet az embertelen kor felett; intés. Talán MELLÉKY Kornél fogalmazta meg ezt a legtömörebben: „József Attila oly korban írt, amelynek belső meghasonlottsága veszedelmesen emlékeztet a szkizofrén beteg lelki világára... önmaga ellen követett el merényletet a kor, amely költőjét a büntetőtörvények könyörtelen lokomotívja elé vetette.”¹³

Az intellektuális helytállást tanúsította e meghasonlott korban, haláláig JÓZSEF Attila barátja és harcostársa, BÁLINT György: „... Most már tudom, mi az intellektuel feladata: konokul hirdetni az igazságot, a tömeg igazságát, akár van tömeg a közelben, akár nincs. A jövőhöz beszélni, bármilyen gúnyosan szól is közbe a jelen. Vállalni — szükség esetén — a legnehezebbet, az egyoldalú szolidaritást.” — írta 1937-ben.¹⁴

A *Pesti Napló*-ban egymást követik írásai, melyek egyidejűleg hívnak harcba a háború, a fasizmus, a náci terror és a magyar szélsőjobboldali megmozdulások

13. MELLÉKY Kornél *József Attiláról*. = *Szép Szó* 1938. 6. sz.

14. BÁLINT György: *Válasz (U. G.-nek)* = *Pesti Napló*. 1937. február 28.

ellen. 1937. február 24-én *Egy vezér margójára* címmel ír gróf FESTETICHről és társairól.

NAGY Lajos — akinek annak idején JÓZSEF Attila így dedikálta perbe fogott kötetét: „igaz barátsággal és szeretettel, mint *Leckéjének* jó tanulója; Döntsd! — minden írása tiltakozás. 1937-ben, évi tiszseri megjelenésre szánva indították *Az Író beleszól* című folyóiratot. Szinte minden cikke a háború és a fasiszmus ellen szól, így például GERGÓ Endre *Nyílt levele Európához*, vagy Sós Endre *A fiók-Hüllerek bukása* című írása.

KASSÁK Lajos *Anyám* címére kötete miatt — melyet CSERÉPFALVI Imre adott ki, borítólapján a már halott DERKOVITS Gyula rajzával — ismét bíróság elé kerül 1938-ban, „sajtó útján elkövetett, a fegyveres erő ellen gyűlöletre izgatás vétsége” miatt. „... Azok közül az emberek közül való vagyok — mondotta a bíróság előtt —, akik az írói hivatást igen komolyan veszik, az író hivatásaként az élet elmélyítését tekintik, s féltő gonddal órködnek embertársaik sorsa felett a tekintetben, hogy áldozatul ne essenek annak a vad örületnek, mely ma körülvesz bennünket...”

A „vad örület” elleni tiltakozás hívta életre a Márciusi Frontot is, melynek legradikálisabb szárnyát a debreceni fiatalok csoportja alkotta. *Tovább* című lapjuk fő célja az antifasiszta nemzeti egységfront hirdetése volt. Mindössze két száma jelent meg; a harmadikat a nyomdában kobozta el a rendőrség.

II.

„*Magyar vagyok, de európai*”.

József Attila

A hontalan honiak szívükben magukkal vitték a hazát; a nép ügyét tollal és fegyverrel szolgálták egészen a háború befejezéséig.

Az emigráció első szakaszában minden erejüket a hazai „ordas-világ” leleplezésére szánták. Nem kis részük volt abban, hogy a világ felfigyelt, s a nemzetközi tiltakozás ereje a kormányt a nyílt, brutális terror megszüntetésére kényszerítette. A válság éveiben és a munkásmozgalom fellendülése idején, a hazai státárium elrendelésekor felemelték szavukat SALLAI és FÜRST meggyilkolása ellen. HITLER uralomrajutása, majd a Komintern VII. kongresszusa után egyre erősödött művészetben és irodalomban egyaránt a fasiszmus elleni harc. A spanyol polgárháború több mint ezer magyar önkéntese közül hatszázan haltak hősi halált, köztük a tehetséges forradalmár író ZALKA Máté, aki a harcokban LUKÁCS tábornok néven vált ismertté.

Az Ausztriába menekült magyar politikusok, írók és művészek szinte az első percben munkához láttak. Itt alakult meg a párt külföldi bizottsága, mely gyorsan megteremtette a kapcsolatot az itthonmaradt mozgalmi emberekkel. 1919 késő őszén Bécsből hozták haza selyempapírra, kézzel írva az első rölapot, s ezt követte hamarosan a második *Itt vagyunk újra* címmel. „Magyarországon ma nem jut szóhoz szabad európai lélek... A népgyilkos magyar kormányrendszer leoperálja Magyarország testéről a szellemi központot...” — írta 1921 nyarán KÓHALMI Béla, a Bécsi Magyar Kiadó könyveit ismertető bibliográfia előszavában. Ez a gondolat ölt testet JÁSZI Oszkár szavaiban is: „... kiamputálták az

Tovább

A MÁRCIUSI FRONT LAPJA

Ha majd a bőség kosarából
Mindenki egyaránt vehet,
Ha majd a jognak asztalánál
Mind egyaránt foglal helyet,
Ha majd a szellem napvilága
Ragyon minden ház ablakán:
Akkor mondhatjuk, hogy megálljunk...
(Petőfi)

1938. szeptember 3.

3

1938. szeptember.

CSIZ. SZILVÉNYI, Árt. 20. mell.
1938. szeptember 3.

Válasz a magyar parasztság levelére

Levelet kaptunk. Mi, magyar fiatalok. A levél írói munkások és parasz-
tok, akik felszólítanak minket, hogy állunk ki égető sorskérdések mellé.
ügyüket tegyük legzenélyesebb ügyünké, a reformok megvalósítására irányuló harcban menetelünk velük egyazon úton. A levél keserű panasszal kez-
dik: „A magyar egyetemi illúzió tünczel nem jötték a parasztsághoz és te-
vékenységükben, állásfoglalásukban hiába keressük a parasztsággal kötött
sorsközösség jeleit. Nagyon fáj ez nekünk s nemcsak a magyarság legősibb ér-
telmesebb erőinek letűnését látjuk benne, hanem a magyar középosztály
válságát is. Ha Ti nem lörtök idekén felénk és közénk, nem álltok a mi
élünkbe, ha nem gyógyultok ki apáitoktól, a régtől magyar középosztályunk
betegségeiből, ennek árát nemcsak a magyar nép, hanem a magyar sors, a
nemzeti jövő fogja megadni... Mi azt várjuk tőletek, hogy végre hajlítotok a
magyar értelmiség nélkülözhetetlen belső reformját: szakítsatok apáitok hibái-
val és nőjétek a tömegek valódi vezetőivé s a néppel karöltve és belső egyet-
értésben vezessétek majd az országot.”

Ez a felhívás, ez a felszólítás jól esik nekünk, de egyben el is szo-
morít. Az a klünetű szerep, amelyet a magyar parasztság a társadalmi átalá-
kodásban nekünk szán s amelyvel e folyamat vezetőivé akar magasztosítani ben-
nünket, azt mutatja, hogy a magyar parasztság még ma sem tudja lebecsülni ere-
jét s nem tudja megállapítani, hogy az egyes osztályok milyen erővel folynak
be az elkövetkező változásokba. Mi azt hisszük, a középosztályunk jóval ki-
sebb szerepe lesz ebben, mint ahogy azt a magyar parasztság a jelen pillanat-
ban képzei.

Igen, mi középosztálybeli fiatalok, erősen kétségbeesünk a nekünk tu-
ladományított tömegesítő és hatalmat, Mi inkább a saját erőnkbe vetett elvakult hit
rangsorát helyett kijelentjük, hogy mindaddig, amíg a magyar dolgozó osz-
tályok rá nem ébrednek a saját erejükhöz, míg erejüknek megfelelő szervezete-
ket nem alkotnak s míg a kérdéseket amelyek elsoortan az ő kérdéseik,
nem pedig a középosztályé nem veszik a kezükbe, a problémákat megoldatlan-
nak maradnak. A történelem régi parancsa, hogy a problémákat azoknak kell
megoldani, akik a megoldásban elsősorban érdekeltek. Mi ezt nem azért han-
gortatjuk, mintha ezáltal föl árároánk szabadditani magunkat a feladatuk súlyá-
s a felelősség terhe alól. Hanem tesszük az igazság és a váltott feladat ér-
dekében.

Mi, akik itt élünk a középosztályban belül, tisztán látjuk ennek az osz-
tályunk a gyengeségét. Ha valaha kötötte, úgy ma kétszerezett köti ezt az
osztályt a hatalmi sző, a felső akarat. Keményenverő képessége bennünk, mint
bármikor. Az osztályunk belül mutatkozó bizonytalanság, az értelmiségi illúzió
állásnékültsége s az a körülmény, hogy a hatalmi kövér állások garasos kény-
szermegoldásokkal alakultak, az értelmiségi rész megfeszítésén nem az ellenállás
daca, hanem a szolgátság megalapozott érzetét fejlesztette ki. Ha a fizikai munka
nálunk is olyan anyagi és erkölcsi megbecsülésben részesülne, mint a nyugat-

A Tovább elkobzott, 3. száma

európai államokban, a középosztály gyermekei szívesen alakulnak át kétkezi munkásokká. A mi alacsonyabb életfölvon mozgó munkásokkalunk azonban nem tudja magához vonzani a kallódó értelmiségieket, mert a munkássárr örökös megpróbáltatást, bizonytalanságot és társadalmi alacsonyabbrendűséget jelent. Inkább vár, kopál és lakálkodik az értelmiségi ifjú, csak hogy eljusson az íróasztalhoz és a nyugodalmas íróhoz.

Hogyan remélhetnénk hát, hogy a középosztály, vagy annak csak a leg-fatalabb kerécszája: az egyetemi hallgatók egész tömegében a népi követelések mellett áll. Mi nem lehetünk csodavárók, már pedig ez a csodák világába tartozna. Ezzel szemben igaz, hogy az értelmiségi fiatalok elítélkednek, önállón és szabadon gondolkodó része már régen agítál és követel „a nép nevében”. Nem gyarló hasznosításból, hanem a hennük nyugtalanító erkölcsi és ideológiai kényszer folytán. És ez a réteg agítációját olyan időben kezdte meg, amikor a parasztság még politikai mélyálmát aludta, amikor a paraszti tömegek még nem inspiráltak, nem adtak lökést, bátorítást a munkához, a amikor szervezettiségiük folytán nem tudták megvédeni azokat, akik felfedték maguk ellen a hatalmasok barátságát.

Téves tehát az az állítás, hogy az értelmiségi fiatalok alszik a parasztság hívó szavára nem felel. Bizsken mondhatjuk: mi voltunk az első, akik kiállottunk és kiállottunk. A fiatal értelmiségiek voltak azok, akik bejárták az országot, megírták a Tardi helyzetet, a Viharsarkot, a Néma forradalmat és akik a reformok szükségességét belevittek a közudatba. S hogy mindent keresztül-vihették, annak előfeltétele volt egy hatalmas szellemi erődes. Az osztály legkiválóbb gondolkodói s legértékesebb jellemű lelkészműveltségű fiatalok-hovatartozásuk kérdését s a népi nyomorúság partján költöttek ki.

Sokan azt mondják ránk, hogy kevesen vagyunk. Lehet. De az életellen szektáknál mindig többek voltunk. Ezértünk mindig tömegek vázalt és törekvéseik lelelték ki s ha követeléseink ennek ellenére is szűk körben vertek visszahatott, annak főleg a ráknövekedő hatalmi nyomás és a magunk szegénysége volt az oka. A szekta élet falat a kettős nehézségi nyomatok ellenére is számos helyen keresztülfűrűlt.

Bizsken mondhatjuk: nem vagyunk egyedül! A magyar föld népe, ahol csak tudomást szerezett létezésünkről, hatalmas tömegekben állt mellénk. S ha ti, parasztestvéreim, azt akarjátok, hogy a mi értelmiségi frontunk még erősebb legyen, hogy számbelleg is gyarapodjunk, hogy kiszabaduljunk a szektá-élet látszólagos világából, feleltek komolyan kérdéseinkre. Azt a kérdésmagyazest, amelyet mi elindítottunk, végzetek és fejlesztek tovább. Álljatok ki hátán és szilárdan mellénk, mert az értelmiségi ifjúság nagy részét öpönd, akárcsak titeket, a tettek evölk meg a legkiválóbb. Ha felelték a mi szavainkra, ha kiálltak és felforakoztak mellénk, ha közöttünk lévő szövetséget elmélyíttek, ha törekvéseinket teljesedésbe viszték, akkor a közöttünk lévő óvatosság, kétértelműség és aggályoskodók is azt fogják mondani: — igen, ezekkel érdemes monietelni!

Mindzeztel porge nem azt akarjuk incdani, hogy mi most már letesszük a fegyvert. Nem. Sőt ill fegyverek kovácslásával foglalkozunk. Lapjainkon keresztül továbbra is elküldjük hozzátok baráti üzeneteinket, bátorításunkat és hívó szavainkat. Kimegyünk köztetek, hogy megismerjük és feltárjuk viszonylatokat s hogy a személyes barátság melegségével pecsétellük meg szövetségünket. Nemcsak tanítani, de tanulni is akarunk e találkozásokon: el akaruk incdani a mi tisztultabb világunk hitét és meg akaruk hallgatni a magyar mélység üzenetét.

Néplapot akarunk incdani, melyben a magyar parasztság bajai és problémái kerüljenek felszínre. Azok az apró események, melyek végeredményben kialakítják a paraszti s azon keresztül az egyetemes magyar sorsot. Kezdetekbe akarjuk adni, parasztestvéreim, a toll erejét és a betű hatalmát, a kérdések tisztázásának e fontos eszközeit. Szóhoz akarunk incdani denmeteket, hogy aztán ti döntsetek el: merre akartok menni. Mit akartok és hogyan akartátok?

Írre a döntésre szeretnénk benneteket alkalmasá tenni. S ezért kérlek: bizsken egy kicsit magatokban, hogy mi is bizsassunk bennetek! S ha leveletek ebben a tekintetben csalódást okoztat ki, másfelől felemelő vigasz, hogy már elindultunk felénk. Keresetek és kintatok bennünket s ha nem is látunk meg tisztán egyetemes arcát, de már elindultunk az erdőben és megyünk a hant irányában, s ha ilyen kiharítan tisztogatók az ösvényt s váltunk a hívó jeleket, lehetetlen, hogy eltévedünk, lehetetlen, hogy egymásra ne találunk.

KALI ÁGYULA.

Visszhang...

A Márciusi Front szellemi mozgalmát, mert elvi alapon akar állni, politikai és társadalmi célkitűzései egységes, demokratikus világnézetből erednek, mert törekvései nem politikai klíkkek és érdekcsoportok részleges és pillanatnyi érdekeit, hanem a dolgozó magyar nép egységes állapots és marados érdekeit akarják szolgálni. Mert nem apró-csepegt, hanem nagyok a céljai.

Politikai cselekvés nélkül azonban a szellem elhal, megfakul, politikai cselekvés pedig csak a néptömegek napi életével, tehát a „népi politikával” kapcsolatban lehetséges.

Mindeneknek tudatában avatkozott bele a Márciusi Front abba a napi politikai harcba, melyet az ország demokratikus meggyőződésű pártjai és politikussal indítottak meg a mindent elölről fenygető szélsőjobboldali mozgalmak ellen. Beavatkozásának jelentőségét egy pillanatra sem becsültú tdi. Állásfoglalására érkezett visszhangok azonban azt igazolják, hogy a napi politikai harcba való beavatkozás nem volt eredménytelen. A szélsőjobboldali tájékozódás, az alantas vádak egész serege: bizonyossággal annak, hogy a demokrácia ellenfeleit igen érzékeny részkönn sebezte meg a Márciusi Front.

De máshonnan is érkezett visszhang, amikor legnagyobb volt a kavargás. Levelek, nyilatkozatok, üzenetek jöttek az ország minden részéből. A Dunától városaiból épp úgy, mint a „Viharsark” falvából. Küldöttek, írók, értelmiségiek, parasztok, munkások. Dolgozó magyarok. Arok is azoknak képviselői, akik napról-napra folyton megdőlő kormányt vívtak a kenyérvért. Akik azonban mégsem fáultak el és nem estek áldozatul a szélsőjobboldali és a nyilaspártok minden jóval fűszerezett ségértésének. Nem fáultak el és nem lettek áldozatai sem a „forradalmi”, sem az „alkotmányos” hűroket pengető nyilas agítációnak, mert egyre világosabban áll előttünk az, hogy a kenyér és szabadságjogok, az emberibb élet és a népi demokrácia egymástól elválaszthatatlanok.

Hármat kösülünk a hozzánk érkezett levelek, nyilatkozatok körül.

A „TOVABB” szerkesztőségének

Debrecen.

Szólunk azok ellen, akik a Márciusi Frontra állogetik a nyelvüket! Alulírottak, akik a magyar parasztság nehéz sorsát visztjük, úgy a magunk, mint Csorba-Bihar undatos parasztömegei nevében a nagy nyilvánosság előtt volna néhány szavunk azokhoz, akik a Márciusi Frontot támasztják.

Előre bocsátjuk, hogy a mi felfogásunk szerint a mai rettenetes helyzetből csak a magyar föld eleveit népének fel-támasztása révén lehet kiutat találni és teljesen tisztában vagyunk azzal, hogy a Márciusi Frontba tömörült tanult fiatal-ság az, amelyik a mi céljainkat szivből és onszetlenül tartja szem előtt és az: új

A röpcédula

Nem tudom, hogy Szabó Ervin könyvtárával mi történt. Megvan-e, eladták-e; szélszórták-e a fehérek vagy valamely könyvtárba olvasztották. De ha nem szórták-lopkodták szét, vagy égették el a fehérek és megvannak valahol, úgy abban találhatnak egy kis német nyelvű röpcédulát az orosz forradalomról, tanulságairól és az európai munkásság földadatairól. Ez az illegális röpcédula Bécsben nyomódott az 1917-es orosz proletárforradalom után. Én az olasz fronton kaptam. 1918 tavaszán hoztam haza Pestre és adtam át Szabó Ervinnek.

Emlékszem, hogy milyen hatása volt nálunk ennek a pársoros írásnak. Noha sokan nem olvashatták, mert ha valakit rajtakaptak volna, úgy az bizalmas "dienstcédula" kíséretében nyomban egy más üleghez került volna és a bizalmas írásban foglalt instrukciók alapján, egy-két héten belül, mint "hősi halott" öregbitette volna az osztrák-magyar ármádia dicsőségét. Vigyázni kellett tehát, kinek adja oda az ember olvasásra. Nem is történt baj. Azaz, — majdnem történt.

A szertehulló monarchiának az orosz forradalom adta meg a végső lökéseket. A fronton, a Hinterlandban, mindenütt Kelet felé néztek a tömegek és kezdték a maguk nyelvére lefordítani az orosz forradalmat. Egymást érték a sztrájkok, a kisebb-nagyobb katonai lázadások, a katonaszökevények óriási tömegéről, nem is szólva. A hadvezetőség tehát mégjobban kiépítette a spicliszolgálatot: kikémlelni, kihallgatni, nőről és hogyan beszélnek a katonák. Ha valami gyanúsot tapasztaltak, úgy rajtaütésszerűen bagázsivizitet csináltak, keresve az izgató írásokat, könyveket, leveleket, stb.-it. Egy ilyennél történt majdnem baj.

Alig volt néhány napja nálam a bécsi röpcédula, amikor nálunk is rendeztek ilyen rajtaütésszerű bagázsivizitet és személymotozást. A tisztek maguk végezték. S az álliszteket éppúgy elővették, mint a közkatonaikat. Én akkor a parancsnokság közvetlen "állományá"-hoz tartoztam s így a mi vacakjainkat keresztül-kasul turkálni

és a személymotozást végezni a parancsnok dolga volt. Összecsődítettek bennünket a parancsnoki irodának kinevezett fabódéba. Ott álltam a többiekkel együtt, előttünk a parancsnok, zsebemben a röpcédula. Valahova eldugni: nem volt mód. Ellépni: még kevésbé. A parancsnok már megkérdezte a vizitet, amikor megszólalt a telefon és a telefonordonanc a kapitány urat kérte a telefonhoz. Erre a kapitány nekünk hátat fordítva a telefonhoz ment. Erre, egy pillanatra, megkönnyebültem néztem körül és pillantásom a mi "postamesterünk"-ével találkozott. Osztrák elvtárs volt, aki tudta, hogy nálam a röpcédula. Ő szokta a postát naponta a fölösleges parancsnoksághoz vinni. Most is már utrakészen állt közöttünk, csak várta, hogy túlessék a viziten. Ebben a szempillantásban eszémbre jutott, hogy én a röpcédulát borítékba tettem, nehogy elrongyolódjék. Készen voltam a tervvel. Kivettem a blúzomból a röpcédulát tartalmazó borítékot és úgy tettem, mintha közönséges levélről volna szó, amelyet "majd elfelejtettem" földadni — és átadtam az én postás elvtársamnak. Az nyomban a postaszakjába gyúrta, az elvitelre váró rengeteg levél közé.

Közben a kapitány végzett a telefonozással és folytatódott a bagázsivizit és motozás. Persze: eredmény nélkül, mert a postaszakot nem vizsgálta meg, ami szerinte fölösleges is volt, hisz' annak tartalma amúgy is a cenzúrán megy keresztül.

Estére visszakaptam a röpcédulát. S amikor 1918 tavaszán, kétheti szabadságomat Pesten töltöttem, elvittem Szabó Ervinnek, aki azidőtájt megint betegeskedett, de örömtől csillogó szemekkel olvasta végig és zárta íróasztalába.

És, ha szellepték a fehérek Pesten, ha nem: az én életemben majdnem döntő szerepet játszott ez a röpcédula. Mert ha megtalálják nálam, úgy könnyen "hősi halott" lehettem volna. Az ilyenkor szokásos bizalmas kísérő-levél gondoskodott volna erről.

HIROSSIK JÁNOS.

Párisi Munkás 1927. november 5. „Magyarok az orosz forradalomban”

ország agyát..." BÖLÖNI Györgyné, HALMI József, HAJNAL Jenő, KÓHALMI Béla könyvei a fehérterrorról a személyes élmény erejével hatottak. GÁBOR Andor versekben, cikkekben, drámai jelenetekben leplezte le a darutollas uralmat. KASSÁK Lajos *Máglyák énekelnek* c. ódájában tett hitet a leverett Kommün mellett. Bécsben írta DÉRY Tibor jelentős műveit (*A kéthangú kiáltás; Ló, búza, ember*, borítólapján BERNÁTH Aurél rajzával); itt jelentek meg BALÁZS Béla versei és elméleti írásai, MÁCZA János tanulmányai, BARTA Sándor drámái és elbeszélései, BENAMY Sándor útleírásai Henri BARBUSSE előszavával, HATVANY Lajos *Ady világa* című műve; az 1924 c. antológia (DÉRY, KASSÁK, NÁDASS, REITER Róbert és TAMÁS Aladár verseivel), FARKAS Antal, FORBÁTH Imre, HERNÁDI György, LESZNAI Anna és UJVÁRI Erzsi versei.

Bécsben születtek KASSÁK és MOHOLY-NAGY László művészeti albumai, URTZ Béla rézkarcai a forradalmi Oroszországról.

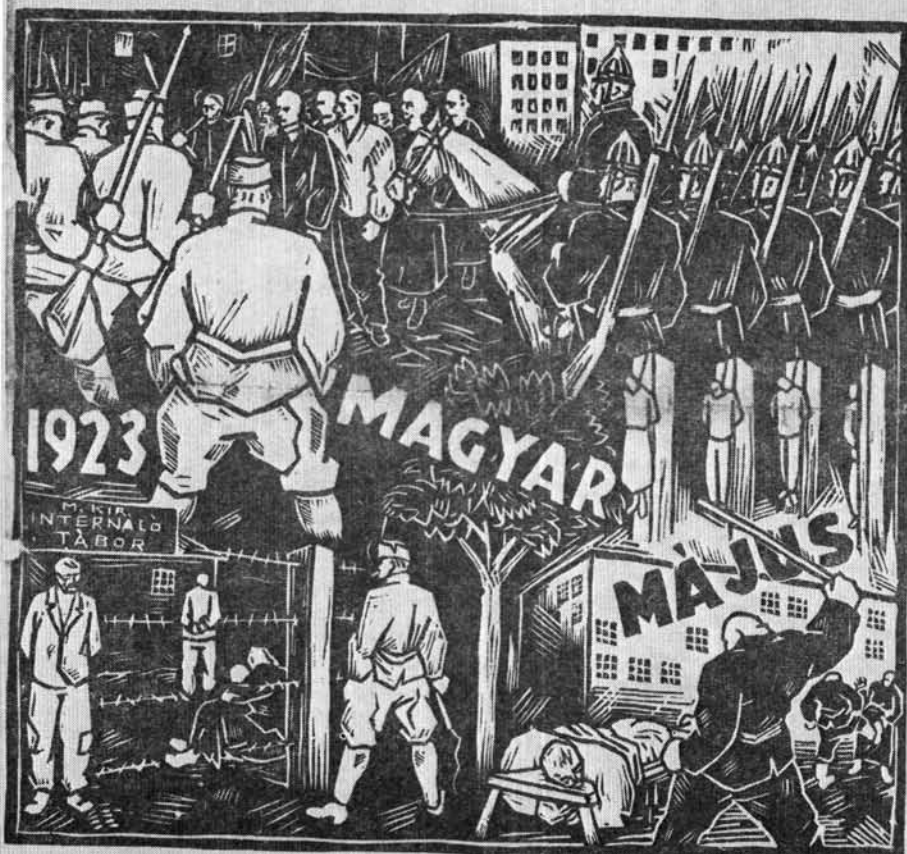
A politikai irodalomból is értékes dokumentumokat őriz a bécsi emigráció. Itt jelent meg 1920-ban KUN Béla *Forradalomról forradalomra* című tanulmánya (KOLOZSVÁRI Balázs álnéven), SZABADOS Sándor fordításában a *Kommunista Kiáltvány*, majd 1921-ben a *Tőke* Julius FISCHER (GÖMÖRI Gyula) kiadásában és SZABÓ Ervin *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban* című tanulmánya. LUKÁCS György 1924-ben írt *Lenin*-je GÁBOR Andor fordításában két álcázó borítólappal érkezett Magyarországra; az egyiken GOETHE: *Faust*, a másikon MASARYK: *Allam és politika* cím állott. Egy másik LUKÁCS mű, az *Alte und Neue Kultur* német nyelven került kiadásra 1921-ben a Jungarbeiter Verlag-nál. 1926-ban a Magyar nyelvű Forradalmi Írók és Művészek Szövetsége Bécsben *Sarló és Kalapács Évkönyve* címmel antológiát adott ki, melynek szerkesztő bizottsága a következőkből állott: BARTA Sándor, GÁBOR Andor, DALLOS (GRIFFEL) László, HIDAS Antal, ILLÉS Béla, KOMJÁT Aladár, LIPPAY Zoltán, MÁCZA János, MATHEIKA János, RÉZ Andor és URTZ Béla. ILLÉS Béla *Ég a Tisza* című regénye német nyelven látott először napvilágot (*Die Generalprobe. Der Roman der ungarischen Revolution*. Bécs—Berlin—Zürich, Internationaler Arbeiterverlag).

Nagy volumenű volt a bécsi magyar sajtó is. A *Bécsi Magyar Újság* jelentős részt vállalt a magyarországi ellenforradalmi rendszer igazi képének bemutatásából. Ez volt a programja az első bécsi magyar emigráns újságnak, GÖNDÖR Ferenc 1919. november 1-én indított *Az Ember* című hetilapjának, is valamint az illusztrált *Panorámának*, mely 1921-től Bécsben, majd 1923-tól Berlinben került kiadásra. A bécsi irodalmi folyóiratok máig ható nagy értékei: a *MA*, KASSÁK Lajos folyóirata; az *Egység* az első magyar kommunista költőként számon tartott KOMJÁT Aladár szerkesztésében (1923-tól Berlinben jelent meg); BARTA Sándor két folyóirata: az *Ék* és *Az Akasztott Ember*. A bécsi, majd csehszlovákiai *Tűz*-et GÖMÖRI Jenő Tamás indította, s ma is a korabeli emigráció egyik legmagasabb színvonalú orgánusaként tartjuk számon. Az *Új Március*, a KMP hivatalos lapja 1925 júliusában indult Bécsben és jelentős mozgalmi dokumentumokat őriz, többek között KUN Béla, LANDLER Jenő, RÉVAI József írásait.

Ausztriában — mint általában a befogadó országokban —, a magyarok részt vettek az ottani sajtó munkájában is. DUCZYNSKA Ilona például a Republikaner Schutzbund illegális lapjának szerkesztője volt.

A húszas évek másik jelentős emigrációs központja Németország. A magyar politikai menekültek és forradalmár írók itt találták meg a tevékenységükhöz

EGYSÉG

LESZ MÉG VÖRÖS MÁJUS!

Bényi [Bortnyik] Sándor metszete. — Egység. Berlin 1923. 6. sz.

leginkább szükséges feltételeket. A weimari Németországban, különösen a második évtized vége felé, jelentősen megerősödött a munkásmozgalom. Az akcióképesnek ígérkező baloldali front — bár végül a politikában nem volt képes megakadályozni az események végzetes kifejlését — a kultúra területén sajátos, új légkört teremtett. Magyar nyelvű könyv kevés jelent meg, mert ezekben az években a hangsúly a mozgalmi munkán volt, de kiadták németül a magyar írók műveit, s az emigránsok az ottani baloldali sajtóban tevékenykedtek, illetve publicisztikai tevékenységük mellett más irodalmi-művészeti munkát is végeztek. BALÁZS Bélának több film-forgatókönyve született Németországban (pl. BRECHT: *Háromgarasos opera*).

Egy országos vihart kiváltó könyv is megjelent Münchenben 1923-ban. KÁROLYI Mihály *Egy egész világ ellen* című emlékiratai, „Allgemeine Kulturgeschichte” álcázó borítólappal. A könyvet 1924 elején, bírói eljárás nélkül koboztatta el a magyar belügyminisztérium. Körlevélben hívta fel a hatóságokat, hogy „e sajtótermék bárhol található példányai elkobzandók és terjesztői ellen eljárás indítandó”.

Értékes magyar sorozatok indultak Berlinben: a Munka és Tudás Könyvtára és a Németországi Egyesült Kommunista Párt magyar csoportjának Kommunista Kiskönyvtára. Memoárokat írtak: BÖHM Vilmos (*Két forradalom tüzeiben*), GARAMI Ernő (*Forrongó Magyarország*), JÁSZI Oszkár (*Magyar kálvária — magyar feltámadás*). 1933-ban Berlinben jelent meg RADÓ Sándor *Atlas für Politik, Wirtschaft, Arbeiterbewegung, I. Der Imperialismus*. Az itthoniak a könyvek megjelenéséről a hatóságok jóvoltából gyorsan értesülhettek, ugyanis a kitiltást azonnal közzétették a hivatalos lapokban és a budapesti királyi büntető-törvényszék elrendelte elkobzásukat.

Szerzői név nélkül, 1933-ban Wien—Leipzigben, PRAGER kiadásában jelent meg az első emigrációs, magyar nyelvű könyv, melynek fő mondanivalója HITLER uralomrajutásának szinte első pillanatában a felismerés és az álarc lerántása. BÖHM Vilmos, volt hadügyi népbiztos írta *A nagy tragédiát*, melyben a német munkásosztály bukásának okait, a náciizmus létrejöttének körülményeit ismerteti. Részletesen foglalkozik a fasizmus elleni harc különböző módozataival. Célja: idejekorán kinyitni az emberek szemét, megmutatni a veszélyt, megakadályozni, hogy a fasizmus Magyarországot is a mélybe lökje.

Amint a bevezetőben már utaltunk rá, a két világháború közötti korszak és az európai munkásmozgalom történetében jelentős fordulópontot hozott a Komintern VII. Kongresszusa. DIMITROV beszédéről, a kongresszus határozatairól Magyarországon könyvet legálisan kiadni nem lehetett, de a külföldön magyar nyelven megjelent dokumentumok különböző kerülő utakon bejutottak az országba.

Az első híradás a Szovjetunióban Élő Külföldi Munkások Kiadvállalatánál, Moszkva—Leningrádban 1935-ben közzétett dokumentum: DIMITROV: *A munkásosztály a fasizmus ellen. Beszámoló a kommunista Internacionálé VII. Kongresszusán*.

Ezt követte 1936-ban *A Kommunista Internacionálé VII. világkongresszusa. A kongresszus határozatai* című pozsonyi kiadású könyv, mely ismerteti a Végrehajtó Bizottság tevékenységére vonatkozó, 1935. augusztus 1-én elfogadott határozatot. A határozat legjelentősebb pontja a népfrontpolitika megvalósítására vonatkozik; „A fasizmus offenzívája és a Kommunista Internacionálé feladatai a munkásosztály egységéért” — DIMITROV beszámolója alapján.

DIMITROV

**A HÁBORU
ÉS A KAPITALISTA
ORSZÁGOK
MUNKÁSOSZTÁLYA**

IDEGENNYELVŰ IRODALMI KIADÓ
MOSZKVA 1939

A pozsonyi kiadást hamarosan követték a hazaiak, álcázott köntösben. A SELLŐ János: *A gyümölcs és az emberi szervezet* (Budapest, Forum kiadás) borítólapal terjesztett könyv első oldala a gyümölcs fontosságáról szól, az utolsó a szőlőkultúráról. A közbeeső oldalakon pedig a Kongresszus határozatait találja az olvasó.

Egy másik kiadás: DIMITROV beszéde, *A fasizmus offenzívája és a Kommunista Internacionálé feladatai a munkásosztály egységéért folytatott harcban. Beszámoló a napirend 2. pontjához a Kommunista Internacionálé VII. világkongresszusának 1935. augusztus 2-i ülésén* — szintén eljutott budapesti kiadásban az olvasókhoz. Az álcázó borítólap a következő: dr. FALUDI Ferenc gyermekorvos: *Gyermekek étkeztetése*, Budapest, A Népegészségügyi Társulat kiadása. (Egészségügyi könyvsorozat 91. sz.) Valóban a nép egészségéről volt szó, testi és lelki egészségéről, életéről.

Ennek a gondolatnak a jegyében született Prágában is egy 36 oldalas magyar nyelvű brosúra 1936-ban, Klement GOTTWALD *Népfrontot a béke megvédelmezésére — HITLER elleni védelemhez — kenyérért és szabadságért* című beszéde.

1937-ben egy másik jelentős DIMITROV-beszéd is megjelent Budapesten. HORVÁTH Béla: *A tudat és a vallás kezdetei*. Népszerű Ismeretterjesztő Társulat kiadása szerepelt a borítólapon, s a Természettudományi könyvek sorozat 4. darabjaként tüntették fel. E külső mögött *A spanyol nép hősies küzdelmének egy éve* című beszédet találja az olvasó. A nagy bolgár forradalmár rávilágít az olasz és a német fasiszták szerepére a spanyolországi ellenforradalomban, s ébreszti a nemzetközi lelkiismeretet a szabadságharcosok igaz ügyének támogatására.

Amikor Nyugat-Európában egyre inkább előretör a fasizmus, a vándorlás újabb nagy hulláma Ausztriából, Németországból, Franciaországból, Csehszlovákiából, más országok elűzött íróival együtt a magyarokat is a Szovjetunióba viszi.

A *Sarló és Kalapács* 1929 és 1937 között közvetlenül kívánta szolgálni a soron levő politikai feladatokat. A VII. Kongresszust követő időkben a lap válságba került. A Szovjetunióba érkező POLL Sándor 1937-ben közölte a Központi Bizottság határozatát a folyóirat megszüntetéséről s arról, hogy helyette egy irodalmi-művészeti, népfront-jellegű folyóiratot kell létrehozni.

1938 januárjában indult a moszkvai *Új Hang*, mely 1941 júniusáig élt. A munkatársi gárda magva az ott élő emigránsokból került ki, de a folyóirat hamarosan az európai szellemi elit gyűjtőmedencéjévé vált. Szerkesztője előbb BARTA Sándor, majd GÁBOR Andor; munkatársai BALÁZS Béla, BÖLÖNI György, FÁBRY Zoltán, FORBÁTH Imre, LUKÁCS György, MADZSAR József.

A Szovjetunióban több mint másfélszáz önálló magyar kiadvány jelent meg a harmincas évektől a háború befejezéséig; LENGYEL József *Visegrádi uccá-já*, ILLÉS Béla, KIS Lajos regényei; HÁY Gyula, HIDAS Antal, KAHÁNA Mózes, KARIKÁS FRIGYES, MADARÁSZ Emil, ZALKA Máté szépirodalmi munkái; MÁCZA János nemzetközi jelentőségű esztétikai írásai.

1939 szeptember első napjaiban jelent meg DIMITROV kiáltványa a világ dolgozóihoz. A moszkvai rádióban elhangzott beszédet KOMJÁT Irén és fia magyarra fordították. Párizsból FARKAS Aladár szobrász hozta haza azt a kis tükröt, melynek hátába beépítették a beszédet tartalmazó filmet a terjesztésre vonatkozó utasítással.

A *Sarló és Kalapács*, a Mezsduarodnaja Kniga (Nemzetközi Könyv) és a

Szovjetunióban Élő Külföldi Munkások Kiadóvállalata, nagy számban adott ki magyar nyelvű könyveket is. A negyvenes években előtérbe kerültek a honvédő háború által felvetett új kérdések, a hitleri hadsereg ellen harcoló szovjet emberek élete: a szabadságért, függetlenségért, a jövőért folytatott harc. Versesköteteket, antológiákat és úgynevezett „front-füzeteket” adtak ki, melyek közvetlen agitációs célokat szolgáltak.

A háború utolsó esztendejében két jelentős elméleti munka jelent meg Moszkvában: RÉVAI József *Kossuth* és LUKÁCS György *Írástudók felelőssége* című tanulmánya.

A Párizsba menekült magyar értelmiségiek már a húszas évektől beírták nevüket a munkásmozgalom történetébe.

A franciaországi magyar pártlap (tizenöt változatát ismerjük), a *Szabad Szó*, szoros kapcsolatban állott a francia, a nemzetközi és a hazai munkásmozgalommal is. A párizsi magyar munkássajtó frissen reagált a legfontosabb aktuális eseményekre, a népfront gondolat szélesen bontakozott ki hasábjain. Méltó helyet biztosított a szépirodalomnak is, a magyar mellett a világ más tájain élő írók műveinek. Az 1937-es évfolyamban megtaláljuk BALOGH Edgár, MADZSAR József, RÉVAI József cikkeit; részletet ILLYÉS *Petőfijéből*; verseket BARTA Sándor, FORBÁTH Imre, KOMJÁT Aladár, MADARÁSZ Emil, PERNEKI Mihály, SINKÓ Ervin tollából. Folytatásokban közölték BAJOMI LÁZÁR Endre *Szabad levegőt* című, DÁVID Ferenc álneven írt regényét. Közölték CSERESNYÉS Sándor megrázó riportjait a spanyol polgárháborúról. 1938-ban egyre inkább élesedik a faji törvények a hitlerizmus s hazai bérencei, a nyilasok elleni harc. ALPÁRI Gyula, BÖLÖNI György írásai mellett itt találjuk RADNÓTI Miklós *Háborús naplóját* is.

1939 tavaszán született az egyik legmagasabb színvonalú emigráns lap, az *Üzenet*, a Párizsi Magyar Írók Körének folyóirata, TAMÁS Aladár szerkesztésében. 1939 augusztusáig hat száma jelent meg. A lapot egész Franciaországban terjesztették, olvasták az Egyesült Államokban, Kanadában, Dél-Amerikában, sőt Magyarországon is. „Azért, hogy a szabad és demokratikus magyar kultúrát terjesszük és harcoljunk szellemi téren a fasizmus támadásai ellen, alapítottuk harcosszellempolitikai folyóiratunkat. . . De világosan látjuk azt, hogy a mai korrall a történelem döntő fordulójához érkezett, tehát világosan látjuk azt is, hogy nem elégséges nemzeti vonalon harcolni a kultúra védelméért. Ma előtérbe kell helyeznünk a nemzetközi vonalon folytatott harcot! . . .” mondotta FÖLDES Ferenc az 1939 májusi konferencián, amelyet a béke, a demokrácia és a kultúra védelmére Paul LANGEVIN világhírű fizikus és Sir Norman ANGELL békedíjas író hívott össze Párizsban. 28 ország 600 küldötte között ott volt Leonhard FRANK, Lion FEUCHTWANGER, Heinrich MANN, Upton SINCLAIR, Egon Erwin KISCH — tájékoztat a folyóirat utolsó száma, s közli KÁROLYI Mihálynak a konferencián elhangzott beszédét. Franciaország német megszállása után, 1940 nyarán MÓD Péter és WEISS János (Petit Jean) vezetésével elkezdték a földalatti szervezet kiépítését. 1943 telén létrehozták az illegális értelmiségi csoportot, s 1944 tavaszára beolvadtak a francia függetlenségi mozgalomba. A háború idején körülbelül tizenöt ellenállási lapot adtak ki (*Szabadság*, *Riadó*, *Petőfi*), melyek közül a legjelentősebb, a *Magyar Szemle* 1943 augusztusától 1949-ig élt. Előbb havonként, majd hetenként adták ki a magyar és francia nyelven PAPP Lajos és GEREBLYÉS László szerkesztésében.

A franciaországi magyar könyvkiadás is jelentős. Az 1919-et követő időszak

fő műfaja a politikai irodalom. 1922-ben „Horthy királyságát” leplezi le Tarczali Róbert (*Quand Horthy est roi*) Vértess Marcell illusztrációival. Az Emberi Jogok Ligájának kiadásában jelent meg Kunfi Zsigmond írása Somogyi Béla és Bacsó Béla meggyilkolásáról. 1931-ben csempészték haza Párizsból Károlyi Mihály *Tiéték a föld. Izenet a magyar földműves-szegénységnek* című röpiratát. Sorsa: kitiltás, elkobzás s per a hatóság részéről; a „másik Magyarország” részéről pedig szenvedélyes érdeklődés, a veszély vállalása, kínzatás és börtön. 1932-ben a párizsi magyarok *Két akasztófa* című kis könyvükben emelik fel szavukat Sallai Imre és Fürst Sándor meggyilkolása ellen.

Az emigrációs könyvkiadás maradandó értékű vállalkozása a Monde-sorozat. Károlyi Mihály, Aranyossi Pál és Bölöni György kezdeményezték és Henri Barbousse *Monde* c. lapja harangozta be 1930. április 12-én. Mindössze négy darabja jelent meg — a hivatalos Magyarország mindegyiket elkobzásra ítélte. Hašek *Svejk* és Taraszov—Rodionov *Csokoládé* című regényét Karikás Frigyes fordította magyarra, Katona Fedor álnéven. A harmadik, Ernst Glaeser *A 902-esek* című háborúellenes regénye volt, melyről Thomas Mann is nagy elismeréssel nyilatkozott. A sorozat negyedik darabját, az *Új pásztort* magyar szerző írta. Szilágyi András, orvos, illegális kommunista.

1937-ben a *Szabad Szó* kiadásában jelent meg Gergely Sándor *Vitézek és hősök* című elbeszélése és Komját Aladár posztumusz verseskötete, a *Megindul a Föld*.

1937-ben halt meg Párizsban Diner-Dénes József művészettörténész. Esztétikai cikkei a halála előtti időszakban egyszerre csak eltűntek a *Populaire* hasábjairól, mert azt vallotta, hogy „a spanyol polgárháború most sokkal fontosabb, mint a művészet”. Ugyanebben az évben adták ki a *Szabad Szó* spanyol albumát, mely többek között Komját Aladár verseit tartalmazta Arma Pál zenéjével és Ilja Erenburg riportját a Nemzetközi Brigádról.

Ilyen előzmények után érthető, hogy az 1944-es párizsi barikádok harcosai között majd háromezer magyar található. A magyar írók és művészek, amikor kellett, az ecsetet s a tollat a fegyverrel cserélték fel. Bölöni György a Magyar Függetlenségi Mozgalom élére állott, Gereblyés László és Palotás Imre a Petőfi-században harcoltak, Politzer Györgyöt, „a materializmus Pascal”-ját (akinek tanulmányai már a húszas évek közepén francia tudományos folyóiratokban jelentek meg) a Gestapo lőtte agyon a Mont Valérien-en.

Ha megtagadnak, mindig csak idejönnék
ha bánt a magyar s az örült Európa,
ha proletár űz intellektuelként,
s ha eszmék, hitek fulladnak piszokba...
Ha megtagadnak, mindig csak idejönnék —

így őrizte Párizst, a forradalom városát költészetében s emberi magatartásában haláláig Havas Endre.

A kortársak emlékezete szerint a háborús években körülbelül négyezer főt tett ki az angliai magyar emigráció. A különböző politikai irányzatú csoportok természetesen nem minden kérdésben gondolkoztak egyöntetűen, de bizonyos, hogy az alapkérdésben egyetértettek és közös akciókat vállaltak. Három jelentős szervezetet alapítottak.

K O N R A D H E I D E N

HITLER

EUGEN PRAGER
 BRATISLAVA

KÖNYVKIADÓ
 POZSONY

Egyedül jogosított magyar kiadás
 Fordította: Kérő Pál
 A címlapot tervezte: Andrő Dru

Minden jog fenntartva
 Copyright 1937
 by Eugen Prager könyvkiadó vállalata
 Bratislava—Pozsony

Printed in Czechoslovakia
 Slov. Grafia könyvnyomda, Bratislava—Pozsony

Igazán félelmesen akkor mutatkozik meg a démoni, ha valamely embernek uralkodó tulajdonsága gyanánt jelentkezik. Életem folyamán több ilyen embert figyelhettem meg, olykat közelből, másokat távolból. Nem éppen valami nagyon kitűnő emberek; sem szellemileg nem azok, sem a tehetségük nem olyan, ritkaság, ha szívjóság teszi őket vonzókká; de hallatlan erő áramlik belőlük, hihetetlen a hatalmuk minden természetén, sőt még az elemeken is, és ki tudja, mennyire terjed még ez a hatásuk? Minden erkölcsi erő együtt sem bír velük; hisz az, hogy az emberek világosabban látó része megtévesztettnek vagy megtévesztőnek tartja, gyanúba vesszi őket; ők vonzzák a tömeget.

Goethe: „Dichtung und Wahrheit”,
XX. könyv.

Előszó

Ez a könyv annak köszönheti keletkezését, hogy szükséges kimondani azt, ami van.

Németországban ez ma lehetetlen, mert az állam ottani érdekei ellenkeznek a valóság tárgyilagosságot követő kutatásával. Németországon kívül megnehezítik ezt azok az érthető tévedések, amelyeket az idegenség, a távol okoz. Viszont a hazugság, mint a háború is, olyan rontás, amelyet ugyan egy oldalról rá lehet szabadítani az emberekre, de amely aztán mindegyiket egyként pusztít. Hosszú időre az igazság a leghatalmasabb fegyver, az érce pedig, amelyből azt kovácsolják: azt úgy hívják, hogy tények.

Ez a könyv, tárgyával való tizenötosztendős foglalkozásnak az eredménye, közelből való megfigyelés az alapja már a legelső időtől fogva, alapul minden elérhető, nyílt és bizalmas forráson, végül pedig nem egy beavatottnak közlésén, akik közül némelyek még ma is fontos állásban működnek Hitler környezetében. Mindenki tudja, miért nem lehet, sajnos, ezekre az emberekre névszerint hivatkozni; remélnem kell, hogy a könyv tanúbizonyságokkal alátámasztott részlet elég bizalmat keltenek a kényszerűképpen alá nem támasztható részek iránt is.

„Hitler Adolf: az Németország”, — hirdetik ma-napság illetékes helyen. En tehát megkísértem Hitler Adolfban a mai Németországot megfesteni.

... Ismerjük a történelemből az értéktelen nagyság fogalmát, amely néha mély nyomokat szánt az emberiségbe. Ezek azonban barázdák, amelyekből nem terem kalászs.

A Londoni Magyar Klubot a kommunisták hozták létre. Tagjai közt találjuk BARTA Lajost és feleségét, SZUCSICH Máriát, FORBÁTH Imrét, FERENCZ Lászlót, HAVAS Endrét, KÁLDOR Gyulát, SEIBER Mátyás zeneszerzőt. A klub sokszorosított havi értesítőt adott ki.

Az Új Demokratikus Mozgalom alapítója KÁROLYI Mihály volt, a vezetésben részt vett KÁROLYINÉ ANDRÁSSY Katinka, KELLERMANN Zoltán és KÁROLYI titkára, HAVAS Endre. Támogatta a csoport munkáját IGNOTUS, DUCZYNSKA Ilona, POLÁNYI Mihály, HATVANY Lajos és PRÁGER Jenő — aki 1919 őszén Ausztrián át Csehszlovákiába menekült s ott alapította világhírű kiadványát. Az Új Európa Könyvesháza sorozat keretében többek között KONRAD HEIDEN, AVGYEJENKO, EHRENBURG, E. E. KISCH, SOLOHOV műveit juttatta el Magyarországra. PRÁGER München után Angliába menekült és KÁROLYIék csoportjában folytatta kiadói tevékenységét. Hozzájuk tartozott ROSNER Károly tipográfus is, aki Sylvan Press néven alapított kiadványt.

Farkas Aladár: Fasizmus 1943.

A harmadik irányzatot az Angliai (Nagy-Britanniai) Szabad Magyarok Egyesülete képviselte, melynek tagjai — bár inkább az angol—amerikai orientációval szimpatizáltak — támogatták a fentebb említett szovjetbarát csoportok akcióit. Vezetői: BUDAY György, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának alapító tagja, IVÁNYI-GRÜNWALD Béla történész, RÉVAI András, a *Pester Lloyd* volt tudósítója, TARJÁN György, a Nemzeti Színház volt tagja és KABOS Ilona zongoraművész. Az egyesület alapítója ZSILINSZKY Antal diplomata, Londonban leköszönt a hivatalos Magyarország képviselői tisztségéről és csatlakozott az antifasiszta mozgalomhoz. Lapjuk, a sokszorosított *Szabad Magyar Szemle* 1942-ben indult.

A háború utolsó évében e három szervezet együttesen hozta létre az Angliai Magyar Tanácsot, élén KÁROLYIVAL. *Hungarian Bulletin* címmel lapot adtak ki.

A fasizmus elleni küzdelem több síkon folyt. Amikor 1941-ben a PEN-t Magyarországon betiltották, Londonban, HATVANY Lajos vezetésével létrejött a Szabad Magyar PEN-csoport. Működött Londonban Ady Endre Társaság is. A szovjet nagykövetség védnökségében működő Women's Anglo-Soviet Committee magyar választmányi tagja FÖLDES Jolán író volt.

A Londoni Magyar Klub az egész baloldali magyar emigrációt maga köré gyűjtötte. Előadói esteket rendeztek — BARTA Lajos és SZUCSICH Mária jelene-
teket írt, FORBÁTH Imre SZÉCHENYI Istvánt, BUDAY György a magyar ifjúsági mozgalmakat ismertette. 1941 decemberében BUDAY György és társai kezdeményezésére alapították meg a „Pro Libertate” szervezetet.

„Rákóczi jelmondatát választottuk nevünknek, mert ezzel is ki akartuk fejezni, hogy a szabadságszerető elemek Magyarországon sem pusztultak ki; meg azt is, hogy angol barátainkat éppen ennek a hagyományos és mégis új szellemet kereső magyar léleknek támogatására akarjuk megkérni. Amikor a patrónusok listáját összeállítottuk, igen kiváló és patinás nevek kerültek rá. Olyan nevek, mint Lancelles Abercrombie professzoré, aki Anglia egyik legkiválóbb építésze és várostervezője; John Brophyé, aki nemcsak híres író, hanem szerelmese hazánkknak; John Christie-é, aki milliomos operabarát, a híres glyndenourne-i opera tulajdonosa; Harriet Cohen-e, aki a legkitűnőbb angol zongoraművésznek egyike. De a patrónusok közé lépett Ammanuel Shinwell is, aki ma Anglia fűtőanyagellátási minisztere; Sir Thomas Moore, a legbátrabb ír katonának egyike, aki most, civilben a legelőkelőbb londoni könyvkereskedő, amellet, hogy konzervatív képviselő; T. L. Horabin, a liberális párt vezető politikusa, és sok más vezető angol államférfi. Írók, mint Frank Swinnerton, Rose Macaulay, Storm Jameson, Hermon Ould; muzsikuskok mint John Ireland, Vaughan Williams; egyetemi tanárok, mint a kitűnő Professzor Boas — a listát még soká folytathatnám... Nem csak elméleti érdeklődést mutattak a magyar ügy iránt: amikor szükségünk volt rájuk, minden lehető segítséggel mellénk állottak, eljöttek előadást tartani vagy elnökölni; s rokonszenvük nagyon is pozitív értéke az újjászületett Magyarországnak. Persze, a Pro Libertate-nak nemcsak nagyvezérkara, hanem igen komoly hadserege is volt¹⁵...”

Az angliai írók értékes kiadványokkal járultak hozzá a magyar irodalom haladó vonulatához. Regény és dráma, verseskötet és politikai brosúra, filmforgatókönyv és filozófiai munka tanúsítja széles körű tevékenységüket. Egyike az első angliai, magyar szerző tollából származó antifasiszta kiadványoknak KOLNAI Aurél 1938-ban megjelent *War against the West* c., a náci „filozófiát” leleplező tanulmánya.

15. TÁBORI Pál levele a dolgozat szerzőjéhez, London 1971. szeptember 25.

A Londoni Magyar Klub sorozatában főként brosrák jelentek meg. Az első JÓZSEF Attila *Hazám* című költeményének emlékeztető sorait viseli fedőlapján: „... hogy mi ne legyünk német gyarmat! Külföldi magyarok otthoni magyar-rokhoz”. Ez a könyvritkaság két alapvető dokumentumot tartalmaz: *A magyar hadifoglyok üzenete* (Szovjetunió, 1942) és *A szovjetországi magyarok felhívása* (1942 április; Írók, tudósok, munkásmozgalmi vezetők a háború és a fasiszmus ellen), melynek majd félszáz aláírója között ott találjuk BERZEVICZY Gizella, BOLGÁR Elek, CSORBA Mária, DIENES László, HUNYA István, LUKÁCS György, SZABÓ

PRO LIBERTATE — FRIENDS OF FREE HUNGARY

INVITATION

to a Memorial Concert in honour of

BELA BARTOK

ON TUESDAY, 27TH NOVEMBER AT 6.30 P.M.

IN THE FREE HUNGARIAN HOUSE
22 Manchester Square, W.1

ZORIAN QUARTET
(*Bartók Quartet No. 1*)

ILONA KABOS
(*Pianoforte Recital*)

Speakers :

GEORGE BUDAY: “Béla Bartók and the Hungarian People”

MATYAS SEIBER: “Béla Bartók’s Music”

Az 1941 decemberében alapított londoni „Pro Libertate” szervezet Bartók Béla tiszteletére rendezett koncertjének meghívója

Ferenc, UITS Béla nevét. 1942-ben Londonban adták ki FORBÁTH Inre *Panasz és remény* című verseskötetét. KÖRMENDI Ferenc 1941-ben megjelent drámája (*Adversary of men*) gyilkos iróniával leplezi le HITLERT és vezérkarát. A drámát 1942-ben a Sylvan Press kiadásában a *Júniusi hétköznapi* című regény követi, TÁBORI Pál *The Nazy Myth* címmel írt pamfletet. They came to London című regénye különböző országok emigránsairól szól, akik kalandos utakon érkeznek Londonba, hogy együtt harcoljanak a fasiszmus ellen. BÍRÓ Lajosnak aki Bécs, Róma, Párizs, Berlin után szintén Angliába került, két drámáját adták ki. Londonban jelent meg 1943-ban HAVAS Endrétől *A menekülés könyve* ANDRÁSSY Katinka bevezetésével és BÍRÓ Bálint négy eredeti fametszetével.

A háború utolsó évéből két jelentős kiadványról adhatunk számot. Az egyik egy LUKÁCS-tanulmány, mely sokszorosított formában terjedt: *Der deutsche*

Faschismus und Nietzsche. (Freier Deutscher Kulturbund in Gross-Britannien.) A másik *Az Angliai Magyar Tanács Programja*. Ezt az Angliai Magyar Tanács 1944 március hó 28-án Londonban tartott alakuló gyűlésén fogadták el.

BUDAY György így emlékszik vissza a háború elleni küzdelemre: „A Britannia 1941 metszet a Times Literary Supplement 1941 évi tavaszi kettős számának címlapjára készült. A szám fő célja az volt, hogy az Anglia elleni úgynevezett „Blitzkrieg” alatt, és ellenére, megjelent könyvtermelést ösmertesse, főleg külföldre gondolva. A metszetnek némi sajtótörténeti jelentősége az, hogy a Times évszázados történetében az volt az első eset, amikor a Literary Supplement címlapjára e célra rendelt és készült kép került. A metszet és az újítás komoly siker volt, az előbbi valahogy kifejezte a szigetország lakóinak abban a szorongatott helyzetben, és annak ellenére érzett, kissé pátoszos, de kollektív magatartását...”¹⁶

DUCZYNSKA Iлона a londoni éveket felidézve azt mondta, hogy valahol az emigrációs élet közepe felé letek rá újra a hazára. Londonban az elmulasztott magyar évtizedek szellemi kincseit szívták fel magunkba; a háború alatt olvastak először JÓZSEF Attilát, ILYÉS Gyulát, a falukutató irodalmat, a népi írókat. „Ez igen, ez volt a haza. Éltetett az ereje.”¹⁷

A magyar emigrációs sajtótörténet egyik jelentős reprezentánsa a Genfben 1943-ban született *Magyar Nemzeti Függetlenségi Front Közleményei*. Létrehívói elvhű, következetes kommunisták voltak. A mozgalom első embere, a legtapasztaltabb svájci magyar forradalmár, SZÖNYI Tibor orvos, PÉTER fedőnéven kapott üzeneteket a moszkvai Kossuth rádióból. A pártvezetőség két másik tagja: VÁGI Ferenc, a zürichi egyetem baloldali diákmozgalmának egyik vezetője, a nyugateurópai magyar ellenállási mozgalmak akcióegységének szervezője és KÁLMÁN András orvos, volt spanyol szabadságharcos. Ők hárman sok más áldozatkész embert tömörítettek a MNFF köré. Szoros kapcsolatban álltak a nemzetközi munkásmozgalom kiváló harcosával, az amerikai NOËL H. FIELD-del, „a kommunista szent”-tel. A folyóirat célja „a Horthy-diktatúra sötét napjaiban a terror alatt nyögő, félrevezetett ország igazi arcát megvilágítani...” A lap éveken át szervezett és mozgósított a harcra. Akciót indított a jugoszláviai Petőfi-zászlóalj támogatására. Szépirodalmi anyaga is értékes volt. DOBÓ János fordította POGÁNY álnéven Gottfried KELLER *Reggel* c. versét és egy részletet ARAGON *Le Musée Grévin* c. nagy ellenállási költeményéből. A lap munkatársai között találjuk BALABÁN Pétert, NAGY Pétert, TARR Lászlót; a csoportot támogatók között KERÉNYI Károly és SZILASI Vilmos tudósokat, Solti György világhírű karmestert.

*

A tengerentúli emigráció központja az Egyesült Államokban jött létre. Két nagyobb hullámban érkeztek magyarok az „új világ” földjére. Az első csoport a század elején kivándoroltak népes táborából alakult; a második pedig a tízes és húszas években, illetve a második világháborút közvetlenül megelőző időszakban. Az Egyesült Államokban kiadott magyar nyelvű könyvek közül elsőként

16. BUDAY György levele a dolgozat szerzőjéhez, London 1973. máj. Buday Györgynek itt mondok köszönetet felvilágosításaiért és szíves segítségéért.

17. DUCZYNSKA Iлона nyilatkozata az Anyanyelvi Konferencián. = *Magyar Hírek*. 1973.

MAGYAR Lajos *Mária-Nosztra* c. munkáját említjük, melyben a harcos publicista, a Kommunista Internacionálé munkatársa a fehérterror börtönvilágáról nyújt hiteles képet. Több magyar nyelvű politikai brosrát adtak ki az Amerikában élő magyarok, így például a húszas évek vége felé jelent meg BÁLINT Imre *Fasizmus* c. tanulmánya a „Liga a horthyzmus ellen” kiadásában. A Liga elnöke a világhírű grafikusművész, GELLÉRT Hugó volt, titkára pedig BÁLINT Imre író. HOLLÓS József 1926 és 1936 között elhangzott beszédei BÖLÖNI György előszavával a Kultúrszövetség kiadásában jelentek meg New York-ban. Az Előre Könyvkereskedés adta ki 1920-ban a „Munkáskönyvtár” sorozatban *A magyarországi fehérterror. Miért gyilkolják a magyar munkásokat Horthy banditái és mit akarnak a hóhérok ügynökei Amerikában?* című brosrát. Az *Új Előre* 1937. évi jubileumi naptárát a hősiiesen harcoló spanyol dolgozóknak ajánlotta; az 1389. évi naptár jel-szava: „A békéért, szabadságért, a dolgozók egységéért.” VINCE Sándor *A spanyol forradalom* című könyvét Chicagóban adták ki. A háború idején angol nyelven jelent meg The Nation-kiadásban VÁMBÉRY Rusztem *The Hungarian problem* című tanulmánya JÁSZI Oszkár bevezetésével.

Néhány szépirodalmi kiadványról is említést kell tennünk: *Proletárok verseskönyve; Amerikai magyar munkásköltők* (1935); *Proletárirások*. Antológia SOMOGYI Pál előszavával. Megjelentek BÁLINT Imre és ROMÁN János regényei, s kiadták a Szovjetunióban élő magyarok néhány írását (BARTA Sándor: *Richárd*, HIDAS Antal: *Dalok a Szovjetunióból*, KAHÁNA Mózes: *Őszi hadgyakorlat*). A fiatalon elhunyt LÉKAI János sokoldalú tehetsége amerikai emigrációjában bontakozott ki. Az irodalomtörténet LÉKAI legjelentősebb munkájának a *Vörös és fehér, 1921. Elbeszélés a magyar ellenforradalomról* című írását tartja. Amerikában *Új Krisztus* címmel játszották *Magyarország 1914—1919. Dráma a magyar proletáriátus háború alatti és utáni harcaiból* c. művét.

A JÓZSEF Attila-i eszme jegyében született a *Szép Szó* évkönyve. (*A Szép Szó ezerkilencszáznegyvenes évkönyve*. Szerk. REMENYIK Zsigmond. New York 1940, The Pr. House of Ch. Brown Inc.), melyben a különböző országokban élő magyar írók emelték fel szavukat a háború és a fasizmus ellen.

A két világháború között több haladó szellemű lapot adtak ki magyar nyelven az Egyesült Államokban. Néhány közülük ma is él. A *Magyar Szó* elődje — *Előre, Új Előre, Magyar Jövő, Magyar Világ* — az amerikai kommunisták más és más címen kiadott sajtóorgánuma. Az *Új Előre* fő érdeme a kommunista emigráció irodalmi műveinek közvetítése volt a lapban, a naptárakban, a kiadó-szervező tevékenységben. Kapcsolatban állt más országok — elsősorban a Szovjetunió — emigráns csoportjaival és kiadóival. Közölte többek között BEBRITS Lajos, GYETVAI János, HIDAS Antal, ILLÉS Béla, KARIKÁS Frigyes, KISS Lajos, KOMJÁT Aladár, ZALKA Máté írásait. De nemcsak a világ különböző tájain szétszóródott magyar baloldali írók kaptak helyet a lapban, hanem a hazai irodalom legjobbjai is: JÓZSEF Attila, ILLYÉS Gyula, MÓRICZ Zsigmond.

A *Magyar Jövő* 1939. október 31-i számában kiáltványt intézett Amerika magyarságához. „Sorsdöntő napokat élünk! Válaszút előtt áll Amerika népe. Vagy haladunk tovább a demokrácia, a boldogulás felé vezető úton, vagy letérünk a háború véres útjára...”

1941 karácsonyán, a fasizmus elleni harc jegyében indította VÁMBÉRY Rusztem a *Harc* c. sokszorosított lapot, melyről a háború után, 1946. február 2-i számában így emlékezett meg *Az Ember*:

Harc!

A DEMOKRATIKUS-MAGYAROK AMERIKAI SZÖVETSEGENEK RÖPIRATA

1941. December 25.

Here a nevünk, harc a célunk. Harc a demokráciáért, az emberségért, tehát a magyarságért. Amikor a föld egyik fele harcban áll a másikkal, ennek a világegyetennek pusztító tüze nélkül senki se süsse a maga politikai peccenyéjét. Kötelesség küld bennünket a harcba, kötelesség, amely a magyar kultúra minden becsületese munkájának szíve vágyából fakad. Mert számunkra a magyarság nem a "nagy pipájú kevés dohány" hazafiaskodók kongó szölamait jelenti, nem paprikásban, cigánymuzsikában és tokaji borban, nem a paradéssá cifrázott múlt felidőzésében és nem abban merül ki, hogy Rákóczi, Kossuth meg az aradi vértanúk neveit cségerül használjuk mind annak a megtagadására, emiért ők éltek és meghaltak.

Az a magyarság, emiért mi verekezünk az egész magyar nép és mindazok az értékek, amelyekkel ez a nép az emberiséget megajándékozta. A mi magyarságunkat Csokonay Vitéz Mihály és Kazinczy Ferenc, Szalay László és Eötvös József, Petőfi Sándor és Ady Endre, Kemény Zsigmond és Deák Ferenc és a magyar nyelvnek, a magyar tudásnak, a kultúrának teremtenek, az emberi igazságnak temérdek többi csillaga jelenti, amelyeknek fénye ma is reménysugárt vetít a sötét magyar éjszakába.

De miként a magyarságnak múlt századbéli apostolai nem éltek a boldogok önméltó paradíszában, nem kergettek mesebeli álmokat, hanem a valóság talaján vetették meg lábukat, mi, ha szerényebb tehetséggel is, aggodva látjuk a veszélyt, amelyhez képest még Mohács, Világos és Trianon is történelmi epizódokká törpülnek. Rokontalanul áll a magyar százmilliók nemzeteknek egymásra törő ocsánjai között. Életünk egyetlen reménye, hogy szomszédaival becsületese, imperializmus mentes egyetértésben biztosíthatja saját kultúráját és a dunai népekkel közös jövőjét. Már pedig ezt sem hátsó gondolatokkal, sem a szomszéd kultúrák lebecsülésével el nem érheti.

Harunk az érvek, gondolatok küzdelme, amelyben nem vagyunk hajlandók a zsidózik és hazaárulók példáját követni, akik kurta kocsmaiból kölcsönzött kiromkodással potolják a demokrácia lényegét: a vitatkozás szabadságát és az ellenfél tisztelgetését. Nem követelhetjük a szeretet vallását sajátos módon szolgáló lelkeseket sem, akik önzetlen hívőket kergetnek ki a templomból, hogy helyet szorítsanak a hazafiság kufárlainak. Nem követelhetjük azt a sajtót sem, amely - tisztelet a kivételnek - irgalmatlan, osztrákvaló magyarsággal viselkedik a magyar kultúra ügyét Amerikában és a helyi helyi notabilitások hiúságának legyezgetésével külsőben ivó-erő, dárdozó, bálozó peremberkének jelentőséget. Érteke meg végre, hogy bennünket egyének nem érdekelnek, mert nekünk nincsenek egyéni ambícióink. Ami bennünket egységgedül érdekel, az a szövetségeseink győzelme, mert ebben látjuk a magyarság életének egyetlen biztosítékát. Ezért a magyarságért pedig, a magunk módja szerint akarunk és fogunk harcolni, akár tetszik, akár nem tetszik azoknak, akik Tarjagos Illés kiszólásával igyekeznek a hivatalos Magyarország ügyét velünk szemben megvédeni.

Mi nem harcolunk sem egyénekért, sem egyének ellen. Harcolunk a tudatlanság és a képmutatás ellen, harcolunk a magyarságért azokkal a fegyverekkel, amelyeket meggyőzőségünk ereje kovácsolt, mert más fegyverekkel harcot még soha győzedelmesen megvívni nem sikerült.

Ezért karácsonykor én is elküldtem Adyval "a régi Jézus Máriát, a harcos Jézus Máriát".

Dr. VÁMBÉRY KUSZTEM

* * * * *

„Néhány éven át, a háború folyamán, egy lelkes, harcos és pompás szellemben szerkesztett lap jelent meg New Yorkban „Harc” név alatt, mely kivette a maga részét a német náci és magyar nyilas barbarizmus ellen vívott küzdelemből. A magyar demokráciát akarta megteremteni, segíteni abban, ami meg is teremthető a felszabadulás után. A „Harc” befejezte a munkáját és elérte a célját, tehát beszüntette a megjelenését és előfizetői most „Az Ember-t” kapják helyette. Ennek a nagyszerű, harcos újságnak Vámbéry Rusztem volt a szerkesztője és Schultz Ignác, csehszlovákiai magyar képviselő volt a lelke és szervezője önkéntes kiválása idejéig. Az ő érdemeit hálásan emlegetik magyar liberális körökben...”

Sajnálattal regisztráljuk a „Harc” megszűnését és hálásan emlékszünk kitűnő szolgálataira. Ennek szerény elismeréseként minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül küldjük „Az Ember”-t a „Harc” előfizetőinek.”¹⁸

1942-ben új folyóiratot indított New Yorkban VÁMBÉRY Rusztem *Magyar Fórum* címmel, mely 1943 nyaráig élt.

Az első számhoz csatolta a szerkesztőség a tájékoztatót a lap programjáról. Közölte a szerkesztők és a főmunkatársak névsorát: BARTA Lajos, CZAKÓ Ambró, FALUDY György, FÉNYES László, HALASI Béla, HALÁSZ Miklós, HOLLÓS József, IGNOTUS Hugó, IGNOTUS Pál, JÁSZI Oszkár, KACZÉR Illés, KÁROLYI Mihály, KÉRI Pál, LESZNAI Anna, LORSY Ernő, MOHOLY-NAGY László, POGÁNY Béla, RONY R. Hugó, SCHULTZ Ignác, SZENES Piroska, TAMÁS Aladár, VARRÓ István, VÉR Andor, VINCE Sándor. A nevek mellett szereplő városok tanúsítják, hogy VÁMBÉRY széles horizontú lapot tervezett, hiszen a munkatársak a világ különböző tájain éltek: az Egyesült Államokban, Argentínában, Kanadában, Angliában. A kiadóhivatali ügyeket SZENES Piroska vezette, a két világháború közötti korszak egyik kiváló

magyar írónöje, aki 1938-ban, Párizson keresztül emigrált Amerikába.

A folyóirat első számának vezető cikkét a szerkesztő írta, céljuk: a magyar és az emberi gondolat egységét szolgálni.

KÁROLYI programját az egész emigráció támogatta; Kiálltak mellette az Egyesült Államok-beli és a kanadai magyar kommunisták, régi és új emigránsok egyaránt. Támogatta a mexikói és az argentinai magyar csoport is. Az észak-amerikai kommunistákat GYETVAI János képviselte a KÁROLYI-féle Demokratikus Tanácsban, melynek VÁMBÉRY Rusztem is tagja volt. A *Magyar Fórum* utolsó száma közli KÁROLYI *Új március felé* című beszédét, mely a Londoni Magyar Klub ünnepségén hangzott el. Visszapillant az 1848-as szabadságharcra, a Habsburgok politikájára, majd a JELLASICH szerepét betöltő HORTHYra. Megállapítja, hogy

„a dunai konföderáció el sem képzelhető a Szovjetunió segítsége nélkül... Nekünk, szabad földön élő magyaroknak teljes erőnkkel támogatnunk kell az otthoni függetlenségi frontot..., amit odahaza nem mondhatnak ki, nekünk kell szavakba foglalni... Harcot kell indítanunk a feudális osztály, a bankokrácia és az iparbárók ellen, harcolnunk kell a szabadságjogokért, a szomszédnépekkel való megegyezésért, a zsidótörvények maradéktalan eltörléséért. Földhöz kell juttatnunk a magyar parasztot, biztosítanunk kell a dolgozók jogait, nacionalizálnunk kell a bankokat, és ki

18. Az *Ember*. 1946. február 2. A cikkben közlik a *Harc* munkatársainak névsorát: VÁMBÉRY Rusztem főszerkesztő, JÁSZI Oszkár, FALUDY György, KÉRI Pál, HALASI Béla, BÍRÓ János, IGNOTUS Hugó, SCHULTZ Ignác, IGNOTUS Pál, London, HATVANY Lajos, London, GOLDOZIEHER Max, HALÁSZ Miklós, SZENES Piroska, LESZNAY Anna, HAVAS Endre, London, SZÉLPÁL Árpád, Párizs, BÖHM Vilmos, Stockholm, MIKES György, London, KÁROLYI Mihály London, KÁROLYI Mihályné ANDRÁSSY Katinka, London.

kell irtanunk a fasizmus minden gyökerét. . . Itt az ideje, hogy addig is, amíg a magyarság otthon meg tud szólni, mi egy Nemzeti Tanácsot alakítsunk. . . 1848 tanulság a jövő harcaihoz. Petőfi szelleme szab irányt feladatainknak. A magyar népben él ez a szellem, és nekünk kötelességünk felszítani azt. . .”

A *Magyar Fórum* közölte JÓZSEF Attila, BALÁZS Béla, ERDŐHÁZI Hugó, FALUDY György, GYŐRI Dezső, LESZNAI Anna, REMÉNYI József verseit. Elbeszéléseket találunk SZENES Piroska, FÉNYES László, HOLLÓS József, POGÁNY Béla tollából. KÁROLYINÉ ANDRÁSSY Katinka memoárjaiból és LESZNAI Anna regényéből részleteket közöltek. Két magas színvonalú tanulmányt is őriz a *Magyar Fórum*: MOHOLY-NAGY László *Nemzedékünk hivatása*, és POGÁNY Béla *A magyar író hivatása* c. írását.

*

Dél-Amerika több országában új magyar lapok születtek a második világháború idején. Az argentinaiak *Új Világ* c. hetilapja 1941. október 19-től 1943. október 2-ig élt KOLLÁR Béla, majd SZÁSZ Béla szerkesztésében. A lapot a „Törékvész” nevű szervezet támogatta, argentin nyomdában dolgozó magyar szedők nyomtatták. A munkatársak honoráriumot nem kaptak, örültek, hogy fenn tudják tartani a lapot és az Argentínában élő több ezer magyarhoz eljut szavuk. Az *Új Világ* „A bestiális náciizmus elleni gyűlölet összefogója,” az új független, szabad Magyarorszáért, indított mozgalom” egyik irányítója kívánt lenni. Az 1941. november 15-i szám őrzi a *Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetségének Kiáltványát*. Az 1942. október 31-i számban találjuk *A világ munkásságának nyolc pontját*. Az 1943. április 10-i szám első oldalán KÁROLYI Mihály cikke áll: *Mindenkinek választania kell, hogy hova csatlakozik!* Az 1943 október 2-i szám *Üzenet Magyarországnak népehez* című felhívásában Argentína, Bolívia, Chile, és Uruguay magyarjai biztosítják szolidaritásukról a hazaiakat, s szólítják fel őket a fegyverek megfordítására.

A publicisztikai cikkek szerzői: BEBRITS Lajos, GÁBOR Andor, HAVAS Endre, KÁROLYI Mihály, KÉRI Pál, KÖRMENDI Ferenc, LIPPAY Zoltán, VARGA Jenő, VÉR Andor. FRISS István tollából cikksorozatot találunk az 1942-es évfolyamban, VÉGI János álnéven, „ős patkány terjeszt kórt” mottóval. A lap szépirodalmi anyaga is gazdag. A külföldi szerzők közül ILJA EHRENBURG, Makszim GORKIJ, Egon Erwin KISCH, Alekszej TOLSZTOJ és TYIHONOV írásait találjuk benne. A magyar szerzők írásai is szép számmal jelentek meg. Közölték GELLÉRI Andor Endre, ILLÉS Béla, KARIKÁS Frigyes, KOMJÁT Aladár, NAGY Lajos írásait; jelentős részük átvétel a hazai, illetve az emigráns irodalomból.

1943 októberében megszűnt az *Új Világ*, s ugyanez év decemberében 1-én indult utóda, a *Magyar Lapok* EHRENFELD Béla szerkesztésében. A lap több mint egy esztendőn át — 1945. január 3-ig — közölte a háborús híreket, az ellenállás kibontakozását, a demokratikus magyar mozgalom s a nemzetközi összefogás sikeres megnyilvánulásait. Az első szám fontos közleménye:

A Délamerikai Szabad Magyar Tanács jelentősége és feladatai. Ezt követik a hasonló tárgyú írások, például: *Károlyi Mihály üzeni: Alkossanak az oroszországi magyar hadifoglyok felszabadító sereget!* (1944. február 1.). Az 1944. február 15-i számban találjuk az Országos Magyar—Amerikai Szakszervezeti Tanács 1943. december 5-én New Yorkban született határozatát, mely a hitlerizmussal való szakításra szólítja fel a magyar dolgozókat.

A *Magyar Lapok* — mint elődje is — közli a magyar irodalom értékes darabjait, PETŐFI és ADY verseit, GELLÉRI Andor Endre, HÁRS László, HELTAI Jenő, ILLÉS Béla, ILLYÉS Gyula, KARINTHY Frigyes, KOSZTOLÁNYI Dezső, KOVAI Lőrinc, LÁSZLÓ Gyula, MOLNÁR Ferenc, MÓRA Ferenc, MÓRICZ Zsigmond, NÁDASS József, NAGY Lajos, RÉVÉSZ Ferenc, SÁNDOR Kálmán, SZÉP Ernő, TAMÁS Aladár és mások elbeszéléseit. A *Martin Fierro* című argentin eposz egyes részleteit első ízben közölte a lap magyar nyelven SZABÓ László és VÉR Andor fordításában.

Egymást követik a leleplező írások: *Magyar náciházaspárt követtem az utcán, Hain Péter, a magyar Himler*. Itt találjuk VÉRTES Marcell *Vajon melyik orvos sajnálná a gyilkos bacilust és nem a vergődő beteget?* című levelét, melyben MAJOR Henriket biztatja arra, hogy művészetét állítsa a fasizmus elleni harc szolgálatába.

A Mexikóba emigrált magyarok 1942 júliusában *Szabad Magyarország* címmel havi folyóiratot indítottak, mely 1946 márciusáig élt s 48 száma jelent meg TAMÁS Aladár szerkesztésében.

1942 júniusában közzétették KÁROLYI Mihály felhívását, mely a „New Democratic Hungary” mozgalomhoz való csatlakozásra hívta fel a demokratikus erőket.

A *Szabad Magyarság* oldalain felsorakozik a korszak szellemi elitje. A magyar szerzők közül néhány: ADÁM György, BALÁZS Béla, CZAKÓ Ambró, HAVAS Endre, HOLLÓS József, KÁROLYI Mihály, LUKÁCS György, RÉVAI József, a külföldiek — többek között — ILJA ERENBURG, PAUL ELUARD, PEDRO GARFIAS, EGON ERVIN KISCH, JOHN REED, ANNA SEGHERS, IRVIN SHAW, JEVGENYIJ TARLÉ, ALEXEJ TOLSZTOJ. Mottóként CHARLIE CHAPLIN szavait idézhetnénk az első évfolyam októberi számából: „...az orosz csatamezőkön dől el, hogy a demokrácia tovább is fennmarad, avagy megsemmisül...”

A politikai cikkek, a dokumentumok és felhívások, az elbeszélések és versek, az irodalmi tanulmányok — BARTA Lajos JÓZSEF Attiláról, HOLLÓS József ADY Endréről — mind a „sorsforduló”-val foglalkoznak. Ezért fordította le TAMÁS Aladár LUKÁCS György cikkét, a *Sorsforduló*-t, melynek mottója a következő:

„Sorsod, talán éppen mostan,
Kezedben van.
És tetszésed szerint változtathatod!
Mert mindenki számára eljő a pillanat,
Amikor csillagának irányítója
Kezébe adja a gyeplőt...”

(Hebbel: Judit)

1941 márciusában indult Chilében az *Üzenet HARTSTEIN (HIDAS) Miklós* szerkesztésében. A magyar nyelvű folyóirat kiadásával szellemi központot kívántak teremteni, megszólaltatni a Dél-Amerikában élő magyar emigráció hangját. A folyóirat megindítóit közt egyetlen hivatásos író sem volt.

Az első számban közölték PETŐFI *Egy gondolat bánt engemet* című költeményét VICTOR DOMIGNO SILVA, a chilei kommunista párt *Siglo* című lapja munkatársa tolmácsolásában, hogy chilei barátai előtt felidézzék a nagy magyar szabadságünnep szellemét. Beszámolt a lap a santiagoói mozikban bemutatott CHAPLIN-filmről, *A nagy diktátor*-ról, hozzáfűzve, hogy ha CHAPLIN háborúellenes beszéde propaganda, akkor „propaganda az emberiség jobb és kultúráltabb élet után való vágyakozása” is.

Az 1941 márciusi, első számot még öt követte ugyanaz évben; 1942-ből pedig kettőt őriz az Országos Széchényi Könyvtár. A július—augusztusi összevont szám közli a *Kanadai Magyar Munkás* szerkesztője, SZÓKE István üdvözlő írását.

Az *Üzenet* 1941. évi második számából értesültek az olvasók a lap és a mozgalom iránti érdeklődésről: Buenos Airesből, La Pazból, Uruguayból, Kolumbiából és Chicagóból további munkára bízatták a szerkesztőséget. Spanyol nyelven közli a lap a Concordia nevű chilei—magyar baráti szervezet klubdelutánján elhangzott felszólalásokat. Az októberi szám tájékoztat arról, hogy világszerte tiltakozó mozgalmak indultak a magyar kormány politikája ellen. A chilei magyar antifasiszták beléptek az Union Democrática Antinazi-facista de Chile szervezetbe és az Asociación de Amigos de la U.R.S.S.-be (A Szovjetunió Barátainak Szövetsége). A hazai fasizmus elleni tiltakozásul sürgönyt küldtek Budapestre.

Az *Üzenet* elsősorban politikai töltésű; szépirodalmi rovata is ebbe a profilba illeszkedik. A július—augusztusi számban Pablo NERUDA *Llegada a Madrid de la Brigada Internacional* c. költeménye spanyol nyelven jelent meg.

Itt találjuk Egon Erwin KISCH *A bika és ellenfelei* c. allegorikus riportját is. A lap 1942 márciusi számában jelent meg KRÁMER György *Kodály nem lett halhatatlan* című írása: nem választották be a Magyar Tudományos Akadémiába.

„Kodály Zoltán emberi léte és művészi oeuvre-je égő kiállítás a mai magyar kultúrpolitika ellen. Neve ott szerepel a magyar írók kiáltványa alatt, melyet a képviselőház egy viharos napján olvastak fel. A nagy zenész társszerzőséget vállalt az ő számára oly idegen műfajban. Nyilván úgy érezte: nem hivatkozhat az író és zenész közti különbségre, mikor üldözött magyar írók mellé kell állni... Természetes, hogy a szellemi emberek, akik a lélek felszabadulásáért indulnak harcba, félúton találkoznak a néppel, amely a társadalom felszabadításáért küzd. Vannak sokan, akik megrettennek e számukra talán váratlan találkozástól és visszafordulnak. Kodály Zoltán nem ismeri az ilyen félelmet. Minden művében a szabadságvágy végtelen forrásához, a népi zenéhez és költészethez fordul és az örök emberi szabadságot e magyar népi formanyelven követeli...”

Az *Üzenet* munkatársai nemcsak a „magyar ügyre” figyeltek. Beszámoltak arról is, hogy „Chilében a progresszív polgári és munkáspártok szövetsége, a Frente Popular van kormányon, kifejezetten antifasiszta hitvallással”. HAVAS Sándor *Dieciocho* című cikkében felvázolja Chile történetét; a spanyol gyarmati igtól 1810 szeptember 18-ig, amikor a nép kivívta függetlenségét. Ez a nap, a Dieciocho, Chile legnagyobb nemzeti ünnepe. E cikk után következik Eusebio LILLO költeménye, a chilei himnusz, melynek első szakaszát idézzük:

Dulce Patria, recibe los votos
Con que Chile en tus aras juro:
Que o la tumba sera de los libres
O el asilo contra la opresion.

Édes hazám, íme fogadalmam,
Szent oltárodra esküszöm, Chile:
Vagy szabadságharcosok sírjává leszel
vagy a rabság elleni harcok menedéke.

Az *Üzenet* 1942 nyarán megszűnt. Szerkesztői átadták a stafétabotot a júniusban indult mexikói *Szabad Magyarságnak*. 1943 októberében azonban (ekkor

került hatalomra PERON) — válaszul az argentinai *Új Világ* betiltására — megindították lapjukat, *Chilei Szabad Magyar Szemle* címmel.

Az új lap kéthetenként jelent meg. A helyi magyar kommunista sejt szerkesztette SIMON Ágoston¹⁹ vezetésével. Fő célkitűzésük az volt, hogy a népek rokonszenvét a Szovjetunió felé fordítsák. Több írást moszkvai, kanadai, amerikai, magyar lapokból vettek át. A lap leleplezte a magyar követség által Argentínában fenntartott jobboldali magyar újság hazugságait. A harcos publicisztikai írások között — melyeket nem hivatásos írók, hanem munkásmozgalmi emberek írtak — itt találjuk GÁBOR Andor versét, HÁY Gyula írását, ERENBURG cikkét. 1944 nyarán hírt adtak a hazai Béképárt munkájáról és a moszkvai Kossuth-rádió szerepéről.

1943-ban egy másik latinamerikai országban, Kubában is indítottak sokszorosított magyar nyelvű lapot. A kubai *Asociacion pro Hungaria Libre Értesítője* a Habanai Magyar Szövetség titkára, TAMÁS Ferenc szerkesztésében jelent meg havonként. A lap egyetlen és fő célja: mozgósítás a fasizmus ellen. 1945. december 20-án a szerkesztő *Kuruc diplomácia* című vezércikkében szól a Kuba szigetén indított magyar Pro Libertate mozgalomról, s így tekint vissza a lap szerepére: „Mi — cubai kuruc magyarok — tartottuk fenn a háború egész ideje alatt az egyedüli közép-amerikai hírszolgálatot, rövid és hosszú hullámú rádióállomásokon, védtük a magyar nép elárvult ügyét, kuruc hévvel, magyar daccal, és munkások fillérjeiből adtuk ki havonta a Szabad Magyar Szemlét...”

A tengerentúli lapok közül 1935-től kezdve fontos szerepet töltött be a *Kanadai Magyar Munkás*. Több városban, — Montreal, Hamilton, Toronto, Ontario — nagy példányszámban terjesztették. A lapot következetes marxista szellemben szerkesztették. Több magyar kommunista írásait közölték, így például LENGVEL József regénye, *A tizenhatodik*, folytatásokban jelent meg a lapban. SZŐKE István negyedszázadon át szerkesztette az újságot, s szerkesztői munkájának utolsó éveiben — hazatérése előtt — a Kanadai Kommunista Párt Központi Bizottságának tagjaként is dolgozott. Hogy a horthysta apparátus is tisztában volt e távoli magyar lap célkitűzéseivel, erről számtalan kitiltási és elkobzási dokumentum tanúskodik. A lapnak jelentős szerepe volt a kanadai fasizmus megbuktatásában.

1941 nyarán *Szabad Szó* címmel Ázsiában új magyar lap indult. 1941. november 11-én a külügyminisztérium vezetésével megbízott magyar királyi miniszterelnök rendeletéből MOÓR miniszteri tanácsos jelentést tett a belügyminiszternek a teheráni angol követség által kibocsátott magyar nyelvű propaganda anyagáról.

Az MSZMP Párttörténeti Intézetének Archívuma²⁰ őrzi a második világháború idején Iránban született, bizalmasan terjesztett, magyar nyelvű sokszorosított hetilap négy számát. A felterjesztéshez csatolt mellékletek bepillantást nyújtanak egy távoli ország kis számú magyar menekültjének gondolatvilágába. A dosszié őrzi a teheráni magyarok szerény külsejű, de tartalmában igényes heti tájékoztatóját, az „1. számú heti hírlap”-ot, melynek beköszöntőjéből idézünk:

„Magyarok! Honfitársak!

...Csupán azon cél vezet bennünket, hogy ha már a náci-propaganda minden emberi ízlést és méltóságot meghazudtoló hírszolgálatára napról-napra nagyobb töme-

19. A *Chilei Szabad Magyar Szemlét* dr. SIMON Ágoston bocsátotta rendelkezésünkre.

20. MSZMP Párttört. Int. Arch. B. M. VII. res. 1943. — 3 — 10403.

geket hódít meg magának, mi mint önérzetes és jóval becsületesebb nemzet fiai megőrizhessük higgadtságunkat, emberibb méltóságunkat és könnyedén lássunk át azon a függönyön, melyet a náciizmus világszerte felállított lebbentői állandó szemünk elé ejtenek. Evvel a hittel és reményben kezdjük meg munkánkat...”

A lap beszámol az „új rend” létrejöttéről, Európa országainak náci lerohanásáról, közli a legfontosabb világeseményeket külföldi hírforrások alapján. Hírt ad a Magyarok Nemzetközi Világszövetsége keretében létrehozott Iráni Magyar Egyesületről.

A következő számok *Szabad Szó* címmel jelentek meg. Programja: „az Ember ismét Emberré legyen...”

A *Harc a V betű körül* című cikk közli, hogy a V-t a náci propaganda ki akarja sajátítani, de V betű, „fau” a német nyelvben is nagy jelentőséggel bír. Éspedig „Verfallen”-t jelent, ami viszont a mi anyanyelvünkön „szétesés”-t, „összeomlás”-t jelent...”

A magyar királyi rendőrség budapesti főkapitányságának szóló 708/942. pol. res. jelentés 1942. február 12-én megállapítja, hogy a *Szabad Szó* című röplap Magyarországon terjesztésre nem került. BODÁNSZKY Ferenc mérnök, a lap szerkesztője tevékenységét a politikai nyilvántartóba feljegyezték.

A háború utolsó évének nyarán, 1944 júniusában akadtak magyar kommunisták, akik még Afrikában is megkísérelték anyanyelvükön hallatni hangjukat.

Algírban egy kis számú, de nagyon tevékeny magyar csoport működött. A legális részt a Franciaországi Magyarok Egyesülete képviselte. A spanyol szabadságharc bukása után franciaországi internálótáborokból a nemzetközi brigádharcosok közül néhányan — MÁTYÁS László, RÁTH Károly, SZALVAI Mihály, SZIKLAI Sándor — Észak-Afrikába kerültek. Sikerült kapcsolatot teremteniök más országok emigránsaival. A svájci csoport kiadványai adták az indítékot, hogy ők is csináljanak valami hasonlót. Az ottani magyarság — körülbelül négyszázötven fő — szívesen fogadta a 300—350 példányban megjelent magyar nyelvű lapot, a *Franciabarát Magyarok Egyesülete* közleményeit.²¹

Algírban sem újságíró, sem nyomdász nem volt a magyarok között. Politikai menekültek kezdeményezték és a helyi Kommunista Párt segítségével, az *Alger Républicain* c. lapnál dolgozó áldozatkész elvtársak vállalták, hogy munkájuk mellett időt szakítanak a magyar nyelvű lap kinyomtatására. Rendkívül nehéz feladat volt ez számukra, mert sem a szöveget nem értették, sem magyar ékezeitek nem voltak. A folyóirat mégis megszületett, s ha csak két alkalommal is, de az ott élő magyarok anyanyelvükön kaptak hírt a háború állásáról, láthatták MUNKÁCSY Siralomházának részletét a lap első számában, olvashattak ADY és PETŐFI-sorokat, s híreket az ellenállási mozgalom növekedéséről, a partizánharcok sikereiről.

Az első szám *Felkiáltás* c. vezércikke hírt ad a Magyar Tanács megalakulásáról, és egységbe hívja az emigránsokat a fasiszmus ellen. KÁRÁSZ Győző *Labancok Magyarországon* című írásában az ország német megszállásának történelmi előzményeit elemzi, s utal azoknak a magyar katonáknak a példájára, akik a szovjet hadsereghez és a jugoszláviai Petőfi zászlóaljhoz csatlakoztak.

A folyóirat második, utolsó száma két hónappal később, 1944 augusztusában jelent meg. A huszonnegyedik órában című vezető cikk szerzője regisztrálja a kö-

21. A Franciabarát Magyarok Egyesülete Közleményeit KÁRÁSZ Győző bocsátotta rendelkezésünkre.

No nos contentamos sin embargo con nuestra propaganda netamente húngara; tratamos de dar a conocer a la opinión pública chilena unas verdades

Hungria Libre Democratica. Chile 1943. március 15.

zelmúlt eseményeit, melyek azt a reményt ébresztik, hogy a magyar nép a huszonnegyedik órában meg fogja találni az egyetlen helyes utat, élethalálharcot fog folytatni a német és a hazai fasiszta gyilkosok ellen.

ERDŐS Klára *Magyar ifjak, harcoljuk ki a jövőnket* címmel ébreszti a lelkiismeretet. MAJOR Frigyes, a spanyol köztársaság volt magyar harcosa *Évforduló* c. cikkében vázolja az utat, mely HORTHY bevonulásától HITLER barnainges gyilkosaiig vezetett. KÁRÁSZ Győző *Örök barátság* címmel írt a Jugoszláviával kötött szerződés megszegéséről, az újvidéki vérengzésről. „...Nagyon sokat kell tennünk, hogy az emberiség előtt tisztára mossuk magunkat...Vannak és mind többen vannak, akik vérükkel írják alá a jugoszláv és az összes népekkel való örök barátságot. Az igazit”.

A magyar írástudók közül néhányan Izraelbe menekültek, ott folytatták tovább a fasizmus elleni harcot. HALMI József, a kiváló magyar publicisták egyike, 1941-ben búcsúzott Európától, s társaival együtt, Palesztinában ápolta tovább a magyar irodalmat. KOVA Albert Avigdor Haméiri néven fordította héberre PETŐFI, CSOKONAI, ADY, és JÓZSEF Attila költeményeit, MADÁCHTÓL *Az ember tra-*

Por el triunfo de las Democracias

Por el porvenir de Chile

La Unión para la Victoria

ayuda a las Naciones Unidas

La Unión para la Victoria

espera su aporte.

Imp. "La Ilustración"—Sto. Domingo 363

Hungría Libre Democrática de Chile. 2. Aniversario, 15 de marzo de 1944.

gédiáját. Közel-Keleten másutt nem is élt magyar író, így történt, hogy a második világháború idején egy-egy vers hozzájuk érkezett Perzsiából, Libanonból, néhány kézirat Alexandriából. Az izraeli magyar írók több nyelvet megtanultak — így emlékezik vissza emigrációs éveire HALMI *A toll mártírjai* c. antológiában²² — de egyetlen egy sem felejtette el a magyar nyelvet.

*

III.

Ellenállási mozgalom Magyarországon

„... Írók, mit is tehetnék.
S egy vers milyen veszélyes,
ha tudnád, egy sor is mily
kényes és szeszélyes, mert
bátorság ez is...”

(Radnóti Miklós: *Második ecloga*)

„A fölbomló korok ízelítőül s bevezetésül tudatukat tépik szét, irodalmukat... Hovatovább szinte ismérve lett a magyar írónak, hogy élete egy-egy pontján feltámadjon ellene az irodalom alá került betűrovó had s megpróbálja a bekerítését és leterítését, természetesen mindig a maga sajátos indokával, azaz mindig irodalmon kívüli ürüggyel...” — írta 1942 őszén ILLYÉS Gyula.²³

Az 1939/2. a honvédelemről szóló törvénycikk 3. paragrafusa biztosítja az államfő kinevezési jogát az Országos Irodalmi és Művészeti Tanácsban; Berlinben megszövegezik 1941-ben az „irodalmi és művészeti művek kölcsönös védelméről” szóló törvénycikket az 1940. november 6-i magyar—német egyezmény alapján: 1943-ban belügyminiszteri, illetve vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendeletet bocsátanak ki a kulturális egyesületek ellenőrzéséről; ugyanez évben felállítják a Külföldi Sajtótermékeket Ellenőrző Hivatalt (KSH), 1944-ben pedig — többek között — a magyar PEN Klubot is betiltják.

Nem hiába számol be, a maga részéről jogos elégedettséggel a *Koszorú*-ban, a Petőfi Társaság közlönyében GÁSPÁR Jenő felelős szerkesztő 1944 áprilisában *A magyar szellemi front átszervezéséről*, mely szerint vitéz KOLOSVÁRY-BORCSA Mihályt, az Országos Magyar Sajtókamara elnökét a magyar királyi kormány kormánybiztossá nevezte ki, így hatásköre az egész magyar kulturális életre kiterjed: kézbe veszi a sajtót, a rádiót, a Magyar Távíratit Irodát, a könyvkiadást, a nyomdaügylet.

Megtörtént tehát kulturális vonalon is a teljes őrsegváltás. Már nem lehet egyszerűen ellenforradalmi vagy félfasiszta Magyarországról beszélni. A régi típusú magyar jogászok, bírák, ügyészek, az úgynevezett liberális szemléletű, a szélsőségektől idegenkedő „diplomás úriemberek” kora lejárt. A legszélsőségesebb elemek váltják fel őket, a „kipróbált” fasiszta karrieristák és az idióta tábornokok, mellettük pedig ott ülnek az országházi cenzúrahivatalban, a miniszterelnökségi

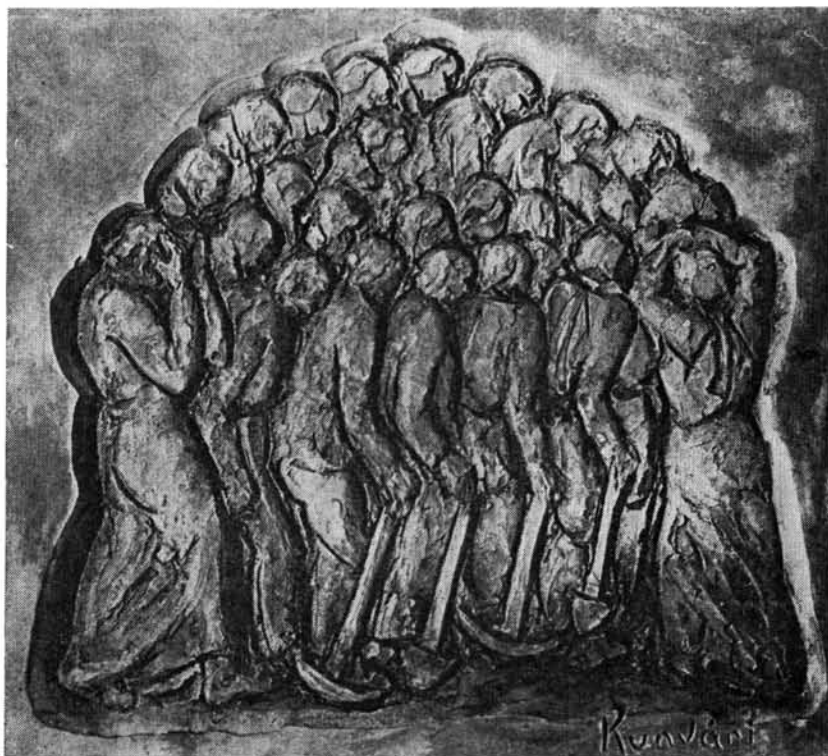
22. HALMI József: *Ázsiában élek. — A toll mártírjai*. Összeáll. MESTER Sándor. Bp. (1947), Magyar Újságírók Emigrált, Deportált, Internált Csoportja. 116—124. p.

23. ILLYÉS Gyula: *Első állomás.* = *Magyar Csillag*. 1942. november.

sajtóosztályon a nyilas lapok főkorifeusai, az *Új Magyarország* és az *Egyedül Vagyunk* szerkesztői: ott ülnek és diktálnak az országveszejtő imrédyk és szalasik hívei és bizalmasai.

Száz taggal működik a Parlamentben a Sajtóellenőrző Bizottság — vezetője KARKISS Kornél hadbíró. A királyi ügyészség néhány ügyészt delegált, akik véleményezték, hogy a „kiadvány megvalósít-e bűncselekményt”, a bizottság véleménye alapján az ügyész pecséttel engedélyezett vagy tiltott. Az anyag visszament a nyomdába, utána a köteles példányt a Markó utcába vitték, a földszint 2-be (ott most óvoda van), hajnali öt órakor, addig nem lehetett megkezdeni a terjesztést — ez a lapokra vonatkozott. Az önálló kiadványoknál a szerző, a nyomda vagy a kiadó benyújtotta a kéziratot, ezeket tizenhét ügyész olvasságta, majd véleményt nyilvánítottak, érinti-e az állam érdekeit. Utána az illetékes referensnek küldték, belügyi vonatkozású kérdésnél a Belügyminisztériumba, a külügyi problémát érintő írásokat a Külügyminisztériumba vagy a Miniszterelnökségi Sajtóosztályhoz.

S miközben az értelmiség színe-java elhurcolva vagy bűjdosásban él, s a kevés, még posztján maradt írástudó pedig védi az írás és az emberi magatartás becsületének utolsó sáncait — a gépezet folytatja a nemzet tudatának szét tépését.

Kunvári Lilla: Kényszermunka 1942.

1938-ban az értelmiség legjobbjai kiáltványban tiltakoztak a faji törvények ellen; a negyvenes évek elején a mozgalom íróinak és művészeinek találkozóhelyén — miközben a totális cenzúra már minden igaz hangot tiltott — szervezték a munkásírók csoportját, vitték a moszkvai rádió híreit a baloldali szerkesztőségeken át a szakszervezetekig, a munkásotthonokon át a külvárosok lakóihoz. Különböző indulású és törekvésű csoportok képviselői nyújtottak itt egymásnak kezét: JÓZSEF Attila eszmevilágának folytatói, BÁLINT György, NAGY Lajos, RADNÓTI Miklós szellemi fegyvertársai; volt aki a Szociáldemokrata Pártból jött, KASSÁK Lajos Munka-Köréből, a Márciusi Frontból. Jöttek mindazok, akik komolyan értelmezték a VII. Kongresszuson meghirdetett népfrontgondolatot, s a moszkvai Kossuth rádió egységbe hívását. A munkásírók antológiái — *Mai könyv, Március, Mérleg, Mérték, Magatartás* — az emberi és művészi helytállás máig ható értékes dokumentumai. Az ellenzéki lapok — elsősorban a *Népszava* és a *Magyar Nemzet* — bátor publicistái rejtett nyelven, szedési trükkökkel, tipográfiai játékokkal, a sorok között igyekeztek tájékoztatni az értő olvasót. Lengyelország lerohanásának másnapján ADY Endre *Ének a Visztulán* c. költeményét közölte a *Magyar Nemzet*. A *Népszava* 1941-es karácsonyi száma tanúsította, hogy országos demonstrációról, a nemzet ügyéről van szó; ebben a számban a magyar értelmiség elitje adott találkozót — a fasizmus ellen. Az 1942-es karácsonyi számban pedig — melynek egyik fő rovata *A holnap Magyarországá* címet viselte — ott találjuk SZENTGYÖRGYI Albert nyilatkozatát:

„...A mai rettenetes pusztító eszközök is a mi munkánkából nőttek ki. Mi erről nem tehetünk. A tudomány csak csodás, fantasztikusan hatásos eszközöket termel, amelyekkel egyaránt lehet építeni, életet és boldogságot árasztani, vagy rombolni, halált és nyomorúságot szórni. Ha az emberiség egyszer oda emelkedne, hogy megtanulná, hogy a tudomány eredményeit csak az előbbire használja, és hogy a gépeknek ura és ne szolgája legyen, a gazdagságnak, boldogságnak és kultúrának oly kora következhetne, melynek megálmódására a legerősebb fantázia is elégtelen.”

Az emigránsok tudtak olvasni a sorok között. Az egyik dél-amerikai lap úgy nyugtázta a Nobel-díjas tudós nyilatkozatát, mint nem is burkolt kiállást a náci pusztítás ellen.

Közben a haladó erők üldözése napról napra fokozódik. Működik a fasiszta Magyarország jellegzetes „tudományos” intézete, a Zsidókérdéskutató Intézet. 1943 októberében kezdeti „sikereiről” az *Egyedül Vagyunk* lapjain BOSNYÁK Zoltán beszámolója közli, hogy az első héten már ötszáz könyvet szolgáltattak be; novemberben ez a szám kétezerre ugrik, köztük BÍRÓ Lajos, BRÓDY Sándor, GÁBOR Andor, MOLNÁR Ferenc könyveinek összeszedését könyvelői el nagy eredményként s kiemeli a gyomai KNER kiadásában megjelent *Magyar Kabarét*, NAGY Endre, tollából — „ezzel fertőzték, züllesztették évtizedeken át... a gyanútlan és jámbor magyar közvéleményt...” 1944. április 20-án MILOTAY István ír vezércikket az *Új Magyarországba A betiltottak és a szabadság* címmel — nagy elégtétellel kommentálja az elnémított periodikumok „véget nem érő névsorát”, s megmagyarázza, hogy azok mily károkat okoztak a nemzet életében. A hónap végén megjelenik „A Magyar királyi minisztérium 10.800/1944. M. E. számú rendelete a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása” tárgyában, SZTÓJAY Döme miniszterelnök aláírásával, s a közforgalomból kivonandó írók névsorával. A magyar írók hosszú névsorát követi a külföldi íróké, köztük ERENBURG, FEUCHTWANGER, FREUD.

84092

84092

KIR. LEVELET
SZOLGÁLTATTA:

BENJAMIN LÁSZLO
ERDŐDY JÁNOS
KESZTHELYI ZOLTÁN
PÁSZTOR BELA
RAJCSÁNYI KÁROLY
VÁAD FERENC
VÉSZI ENDRE

Kiadja: a Horizont Könyvtárállomás Budapest, VIII., Nap-utca 15

A moszkvai Kossuth rádió a rendeletre már május 1-i adásában reagál:

„...uralomra került Magyarországon a társadalom szennye, salakja. Fizetett kémek, hazaárulók, orgyilkosok, terrorfiúk, német pénzen kitartott senkik — ezek kormányoznak ma hazánkban. Kormányoznak a német szuronyok hathatós támogatásával... A könyvpusztítás örülete méltón illeszkedik be ezeknek a barbároknak egész rendszerébe. Jellemző nemcsak gázságukra, hanem rövidlátásukra, ostobaságukra is. A haladó zsidó könyveket kiirtani nem fogják. A hazafias könyvkereskedők, könyvkiadók, könyvtárosok meg fogják menteni, el fogják rejtteni, amit csak tudnak. Minden igaz hazafi támogatni fogja őket. És még kevésbé tudják kiirtani a haladó gondolatot...”²⁴

Június 2-án MARSCHALKÓ Lajos cikket ír az *Egyedül Vagyunk*-ba: „Mi kerül bele a nagy papírzúzó malomba? Átnéztük vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály kormánybiztosságán a beszolgáltatott könyvek jegyzékét. Egyelőre félmillió zsidó könyvet semmisítenek meg.” A hónap végén véghezviszik az akciót, s a lap *Porrá őrödnek a zsidó könyvek az állam papírmalmában* címmel cikkben és fotókkal számol be az „eredményekről”. Az egyik, több ízben elkobzott könyv szerzője, FENYŐ Miksa *Az elsodort országban* így ír erről (*Naplójegyzetek*. 1946.) 1944. június 25-i feljegyzésében: „Megjelent a máglyára ítélt könyvek jegyzéke. Proustot is tűzhalálra ítélték. Az én Hitler-könyvem is. Kolosváry-Borcsa. Kolosváry-Borcsa Proustot. Miért ne, ha Bárdossy hadat üzen az Amerikai Egyesült Államoknak?” Míg az előző években sok, jelentős prózai művet és jó néhány kiemelkedő verseskötetet koboztak el, a totális cenzúra, a fasiszta háború utolsó korszakában szépirodalmi munka itthon, hazai szerző tollából kevés születik — így az elkobzás is kis számú. Mégis, az a néhány önálló munka, melyek peréről számot adhatunk: jelentős és jellemző.

A fő politikai problémák — a háború és a fasizmus, a magyar nép helyzete s Magyarország helye a világban, a faji kérdés, s végül a jövő perspektívája — hangot kapnak az irodalomban.

A francia sárgakönyv, *Diplomáciai okmányok 1938–1939.*, CSERÉPFALVI Imre kiadásában jelent meg. A könyv lényege a hitlerizmus leleplezése — s mint maga a kiadó visszaemlékezik rá, a könyvre a megjelenés után azonnal lecsaptak a hatóságok.

BAJCSY-ZSILINSZKY *Helyünk és sorsunk Európában* című munkáját, Jugoszlávia megtámadásának másnapján kobozták el. MÓD Aladár *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért* c. könyve 1941 őszén készült el, a cenzúra hónapokon át hevertette. „1942-ben azért nem láthatott napvilágot, mert a függetlenségi mozgalom ellen indított támadás engem is érintett, s így csak jóval később, 1943 februárjában jelent meg. Megjelenésének másnapján a függetlenségi mozgalomban való részvétellel és hűtlességgel vádolva letartóztattak” — írja a szerző az 1947. évi második kiadás előszavában.

Egy, a korszakra rendkívül jellemző, speciális cenzúrális esettel találkozunk még 1944-ben is. RÁTZ Kálmán *Oroszország története ősidőktől — 1917. november 6-ig* címmel jelent meg 630 oldalon 1943-ban. A könyv összeállítói — AGÁRDI Ferenc és LÁZÁR Vilmos — tanúsítják, hogy ők írták a könyvet és RÁZT, aki GÖMBÖS barátja, a MOVE egyik alapítója, majd nyilas képviselő volt, rávették a szerzőség vállalására. RÁTZ, jobboldalisága mellett ugyanis erősen náciellenes beállítottságú volt. RÁZT a könyv miatt Mauthausenbe deportálták.

24. A *Társadalom szennye — tisztogat.* Kossuth-rádió, Moszkva, 1944. május 1.

Péri Péter: Légítámadás 1942.

„Méltó módon” zárta a sort SZERB Antal *Magyar irodalomtörténetének* betiltása, a könyv azonnali hatállyal történő kivonása az összes iskolai könyvtárakból és megsemmisítése 1944 nyarán.

Ami a magyarra fordított külföldi irodalmat illeti — három kiemelkedő jelentőségű eset íródik a hazai cenzúratörténet amúgy is szégyenletes lapjaira. Amikor a náci csapatok Moszkvát fenyegették, jelent meg TOLSTOJ *Háború és béke* c. művének egy része magyarul, olcsó kiadásban. Az olvasók, akik néhány nap alatt szétkapkodták az *1812-t*, jól tudták, hogy 1942-ről van szó, s mire a politikai rendőrség észrevette, már alig volt lefoglalni való példány. A könyvet SÁNDOR Pál fordította SAFÁRY Ferenc álnéven.

Az analógiák, az esetleges eszmetársítások lehetősége veszélyes volt. Ezért tiltották be Jevgenyij TARLÉ *1812. NAPÓLEON OROSZORSZÁGBAN* c. kitűnő művét is, mely 1944-ben jelent meg TURÓCZI-TROSTLER József fordításában.

Hosszú hónapokon át foglalkoztatta hazai felső fórumainkat, s velük szemben a haladó köröket SOLOHOV *Csendes Don* c. regényének magyar kiadása. Újvári László szociológus (később Ceylon szigetén halt meg) 1934 elején hívta fel BENAMY Sándor figyelmét a regényre. BENAMY az itthon már megtalálható német kiadással nem érthette be, Bécsbe ment, hogy eredeti nyelven szerezzé meg a *Csendes Dont*. Sikertelenül is megvennie, s nem minden veszély nélkül hátizsákban hazacsempésznie Magyarországra. 1935–36-ban SZURÁN Renée, illetve BENAMY fordításában meg is jelent az első három kötet, 1940–42-ben pedig KOVÁI Lőrinc fordításában az utolsó — az ellenforradalmi lázadás széthullását ábrázoló befejező rész nélkül. A cenzúra ezt (több más résszel együtt) törölte.

1942-ben — miután a cenzúra, bár erős csonkításokkal, de engedélyezte a kiadást — a honvéd vezérkar főnöke az igazságügyminiszterhez intézett átiratában a *Csendes Don* azonnali betiltását követelte a „burkolt bolsevista propaganda” miatt.

CSERÉPFALVI Imre, aki nemcsak a negyedik rész kiadója volt, hanem újból kiadta mind a négy kötetet, visszaemlékezésében (Magyar Televízió, 1965. május 22., Mihail Solohov 60. születésnapja alkalmából) elmondta, hogy a négykötetes mű 1940 nyarán került a cenzúra elé, ahonnan négyhónapos várakozás után kapta vissza. Az első három kötetből meglepően keveset töröltek, de a befejező részt annyira meghúzta a cenzor, hogy tartalma eltorzult, kicsengése az eredeti ellenkezőjévé vált. Erre CSERÉPFALVI — akinek nem kis gyakorlata volt a hatósági játékszabályok kivédésében — nem négy, hanem öt kötetre kért engedélyt, a nyomdát viszont arra kérte, hogy az utolsó rész szedésével várjon. Az eltorzított részt nem volt hajlandó publikálni. Mégis megjelent az ötödik kötet, 1945 után, de már nem a cenzori elképzelések szerint, hanem „Solohov igaz szavaival, s ilyen módon tökéletessé vált a mű...”²⁵

A baloldali sajtó nagy szenzációként fogadta a művet, a jobboldali sajtó pedig a hozzáillő kirohanásokkal. A képviselőházban interpelláció hangzott el: hogyan lehetséges, hogy háború idején ellenséges mű fertőzze a közvéleményt? A kiadót 1942-ben letartóztatták, kilenc hónapig ült, nem utolsósorban a *Csendes Don* miatt.

Mégis, hogyan jelenhetett meg és terjedhetett, éppen a háború idején az egyik

25. CSERÉPFALVI Imre visszaemlékezése Mihail SOLOHOV 60. születésnapja alkalmából Magyar Televízió, 1965. május 22.

legnagyobb szovjet forradalmi regény? A válasz többrétű. Közrejátszott a hivatalnoki kar ostobasága, többen elhítték, hogy csupán szenvedélyes szerelmi regényről van szó. Másrészt, az olasz „példa” is előttük lebegett, ugyanis a milánói Garzanti könyvkiadóvállalatnál 1941. július 22-én jelent meg a regény. A legfőbb ok pedig az akkor még megbecsült és viszonylag liberális (később az „órséargváltás” őt is elsodorta) BARÓTHY Pál főügyész önvédelmi kényszere volt: ha előbb engedélyezte a kiadást, akkor emellett ki kellett tartania, saját pozíciója érdekében. Meg is találta ehhez az érveket. Ha vannak is a könyvben gyanús részek

„ámde az egységes mű egészét tekintve nem bírnak olyan erővel, aminek folytán az olvasóban a kommunizmus, illetve a szovjet uralom létesítése iránt fogékonyságot, vágyat keltenének, vagy a kommunista érületben megerősítenének. Különösen áll ez akkor, ha figyelembe vesszük a mű terjedelmét (2006 oldal) és árát, hogy a 4 kötet bolti ára fűzve 36, kötve 44 pengő. Így nemigen kerülhet olyan alacsony műveltségű emberek kezébe, akik a megjelölt helyeknek tulajdonított célszót felismernék és bírálat nélkül elfogadnák. . . Mindezek alapján úgy vélem, hogy az esetleg megindítandó bűnvádi eljárás, előzetes lefoglalás vagy sajtójogi felelősségrevonás a Csendes Don című mű tekintetében eredményre nem vezetne.”²⁶

Ami a költészet és cenzúra viszonyát illeti: a háborús korszakban ez a viszony egyrészt leegyszerűsödik, másrészt pedig még bonyolultabbá lesz. Nyílt versper, tárgyalás már ritka eset, s ezek is főként a „háborús érdekek”, „külpolitikai érdekek” veszélyeztetése, vagy a „fegyveres erők elleni izgatás” címen. Önálló verseskötet a háború idején alig-alig jelenik meg, ezekre is csendben, titokban sújt le a hatalom, az elkobzásokat már per nélkül, diszkrétan intézik. Az állam tehát burkolt, ám gyors és határozott intézkedéseket fogantatott a költészet ellen, s ennek következtében a költő az erőszakszervezet bilincseit saját bilincsekkel kénytelen még súlyosabbakká tenni. Az öncenzúra egyre kényszerítőbbé válik. A munkásmozgalmi, forradalmi, politikai költészet számára az illegális előállítás és terjesztés nehéz mestersége marad.

A háború első éveiben három magyar költő vét „az ország érdekei ellen”:

A *Magyar Katona Újság* 1938. december 4-i száma közli, „Elítéltek egy költőt, mert izgatott a fegyveres erő ellen. Az elmúlt esztendőben Hercz (Hernádi) György kiadott egy verseskötetet, melyben A derék kannibálok című versében kifakadt a fegyveres erő ellen. Emiatt az ügyészség fegyveres erő elleni izgatás címen vádat emelt ellene. . . Hercz azzal védekezett, hogy ő csak a gázbombák és a harcokcsik ellen emelt szót. Ezzel szemben a törvényszék megállapította bűnösségét és egyhavi fogházra ítélte.”

Dr. MISKOLCZY Ágost, koronaügyész-helyettes, a *Sajtó* című folyóirat 1939. 10. számában *A sajtó szabadsága és a sajtó ellenőrzése* címmel élesen megtámadta FODOR Józsefet. A költő *Jelenések évei* c. verse indította MISKOLCZYT arra, hogy hazaárulást, pacifizmust emlegetsen, s felvesse „az úgynevezett szabadságjogok” helyrehozhatatlan következményeit.

1940-ben tiltották be BERDA József *Béke* c. kötetét. Minden versébe nem köthettek bele, a választás az *Édes pihenés és Szemérem* című verseire esett. Az eljárás indításának oka: szeméremértés. A költő bizonyára azzal vétett a szeméremérzet ellen, hogy a sorozáson vetkőző férfiakról írt. Első fokon a MÉHES-tanács felmentette BERDÁT. Másodfokon GADÓ táblabíró 2 hétre ítélte, a Kúria

26. A *Csendes Don* periratai. FL 1942. 196. cs. VII. 3–20.

jóváhagyta az ítéletet, illetve 200 pengővel megválthatóvá tette. Többen, köztük HATVANY Lajos, BENEDEK Jenő, SIMONOVITS István adták össze a pénzt, hogy segítsenek BERDA Józsefen.

Ekkor jelent meg KASSÁK Lajos *Gúnydala*:

Ha meghalok, vessetek a tűzbe s hamvaim
engedjétek el a széllel Kelet felé.
Költő vagyok. Ó irgalmas ég, gyarló szívem
legalább pihenni szeretne illő helyen
ahol virágok nyílnak és madarak énekelnek.²⁷

A további években bővül az üldözött költők névsora. JUHÁSZ Gyula *Imádság a gyűlölködőkért* című verse már ki volt szedve a szegedi *Dél-Magyarország* 1943. március 3-i számában. A cenzor keresztben az egész verset piros ceruzával húzta át. Amint azt a megőrzött korrektúrapéldány tanúsítja kézírásos széljegyzetében: „A cenzúra nem engedte közölni e verset, Katona Jenő a Jelenkorban közölte.”

1944-ben perbe fogták DARVAS Szilárdot két, a *Magyar Csillagban* megjelent verse miatt. Az egyik a *Deszna strandján*, a másik, a forradalmi tartalmú *Katakomba (Két keresztény beszélget)*. Ez utóbbi 1943 augusztusában jelent meg. A verset OLÁH György denunciálta fasiszta lapjában. A bűnvádi eljárás megszüntetését GELLÉRT Oszkárnak sikerült elintéznie: egy baloldali beállítottságú híró ismerőiséhez fordult segítségért, aki aztán elsüllyesztette DARVAS Szilárd aktáját.

Értékes töredéke az elsüllyedt irodalomnak a *Népszavából* 1942–1944 között kicenzúrázott versek gyűjteménye. Mintegy 30 költő 45 versét találjuk a tiltott anyagban.²⁸

A cenzúra „jóvótából” ily módon összefogott versanyag kerek képet ad. A mártír költőtől a régi utat híven folytató írástudókig; az illegalitás harcosaitól a pártonkívüliekig — közös eszmeiség megszólaltatói. A közös vonás: a háború gyűlölete, a könyörtelen, emberellenes, hazug világ egyértelmű elvetése. S mind-egyik versben az új, az igazságos, az emberibb világ várása, akarása csendül. Allegorikus formában tárul fel a nyomasztó jelen. A kifejező képek, hasonlatok, metaforák mind ezt visszhangozzák; „rettegő ősz”, „tépett mezők”, „kérges tél”, „fehér pokol”, „jeges lehelet”, „a várás néma éje”, „morog, harap a fagy”, „A zord kivertség”, „bolond kozmosz”.

A jövő pedig „újszülött dalok”, „hajnal”, március”, „tavasz” képét ölti, „egy békülő tenyér”. „Lánggal lobogva állott a hegyen, és kiáltott: hogy: szabadság legyen! A fák hallották, Vörösük nevetett, águk dalolt...”. „Kelj fel alvó világ! Föld! A párnáid csücskét rángatom.”

A jövő képe a társkeresésben; az emberek közötti falak „elporladásában” jelentkezik.

„...Lesz egy kor, amely már időben távol a mától, ítéletet mond majd a ma — számára a tegnap — fölött... Lesz egy kor, amelynek magyarsága minden bizonnyal megkérdi majd azt is, hogy mi mondanivalójuk volt ezerkilencszáznegyvenben a magyar költőknek? S hogy mondtak-e egyáltalában valamit? e szavak — melyeket az ő kötött mondataik őriznek — szervezik meg a jövőt egy

27. KASSÁK Lajos: *Gúnydal. Tavasz*. (Költészeti antológia.) Bp. 1940, Officina.

28. A *Népszava* kicenzúrázott anyaga. MSZMP Párttört. Int. Arch.

olyan kor magyar költői számára, amikor több tere lesz az őszinte szónak...²⁹
— írta CSÖMÖRI József, egyike a magyar mártír íróknak.

A törölt versek tanúsítják, hogy a háború éveiben minden fenyegetés, üldözés, terror ellenére volt mondanivalójuk a magyar költőknek s részt vállaltak a jövő megszervezésében.

Barátos Endre a Népszavából 1944-ben kicenzúrázott versében így fogalmazta meg a „szabadság-szerelem” motívumot:

... de én most a szerelemre néma,
a szívverésre meg siket vagyok.
Akkor lennék csak igazán béna

és álmodó, ha rájuk hallgatok.
A szabadsággal hállok én, konok
nászunkat áldják újszülött dalok.
(Szabadság)

Törölték BERÉNYI István, ÉDES István, GÁL György András, NAGY András, PÁSZTOR Béla, VETŐ Miklós verseit.

Huszonegy évesen, munkatáborban lelte halálát a munkásmozgalomhoz gyerekfővel csatlakozó SALAMON Ferenc. A *Március kiált!* vers az emlékezetes március 15-i antifasiszta tüntetésre mozgósított; törléséről az 1942. márc. 13-i dátumbélyegző tanúskodik.

A „kicenzúrázott” költők közül néhányan megérték azt a kort, melyben tiltott verseik napvilágra kerülhettek.

Mint fiatalon nem túl termékeny költőnek — emlékezik BENJÁMIN László — aránylag kevés dolgom akadt a cenzúrával”. 1939-ben két versét húzta ki a cenzor. Az egyik, az *Előszó*, kötetben már előzőleg megjelent, de az 1940-es *Népszava Naptárból* törölték; a másik a *Három testvér* a *Népszavában* jelent volna meg, de ezt sem engedélyezték.

„Az egyetlen kézirat ottragadt valahol a szerkesztőségben, emlékezetemben csak egy-egy foszlány maradt belőle. «Om mani padme hum című» versem, mely később a munkásírók Mérleg című antológiájában eredeti címén megjelent, három héten keresztül három különböző címmel ment a Népszavától a cenzorhoz, sikertelenül. Hasonlóan járt «Egy nemzedék» című versem is. Két vagy három esetre emlékszem, amikor — gyakorlatilag közölhetetlenné téve — «A törölt részek kivételével engedélyezem» pecséttel érkezett vissza verskéziratom. Szerencsésebbek voltunk a munkásírók kiadványaival az ügyességen, ott ugyanis dolgozott egy dr. Szabó Zoltán nevű, jóindulatú cenzor (nem azonos a falukutató Sz. Z.-nal), s általában úgy ügyeskedtünk, hogy a cenzúrázandó anyag hozzá kerüljön; így jelent meg ezekben a kiadványokban a mások s magam több írása, amely a Népszavában nem jelenhetett meg. Voltak verseim, melyeket a Népszava el sem küldött cenzúrára, annyira reménytelennek vélte. Ilyen volt «A nyári naplóból» című, amely még egyik kiadványunkban megjelent; valamivel a német megszállás előtt írtam a «Túlélem» című verset — ezt reménytelennek találva, fel sem küldték, csak a felszabadulás után jelent meg... Mellékeltén küldöm egyetlen megmaradt cenzúra-emlékemet; talán azért tettem el éppen ezt, mivel ilyenfajta cenzúrázás — «engedélyezés» — dühítőbb volt a teljes törlésnél is.»³⁰

29. „12 költő”. Összeáll. VÉRTES Jenő. Az előszót írta Csömöri József. Bp. 1940. Mentor.

30. BENJÁMIN László 1968. ápr. 10. és ápr. 23-i levele a dolgozat szerzőjéhez. A *Nyújtózik már* c. vers a költő egyetlen megmaradt cenzúra-emléke.

„...a tiétek minden szó — minden sóhaj
kiáltás — hang és elfuló remegés
testvéreim...”

— ez volt BRICHTA Cézár (*Egyszerű énekek* 1927.) ars poeticá-ja, akiről első ízben JÓZSEF Attila írt a *Nyugat* 1928. június 16-i számában. 1944-ben a cenzúra törölte BRICHTA Szomorú ember c. versét, bár az csak áttételesen érzékeltette a kor rettenetét.

1919 szeptemberében a *Pesti Élet* BRÓDY László *Hazátlanul* című költeményét közölte, az első tiltakozó verset a fehérterror, a gyilkosságok, az ellenforradalom ellen. A háború idején született költeményei értékes részét képezik a magyar antifasiszta költészetnek. Tematikája: a fasizmus embertelensége, s sárga csillag gyalázata, a diktátorok elleni gyűlölet — a humánus áhitása, a lelkiismeret ébresztése. *Tintacsöppek* című versciklusát a cenzor oly erősen áthúzta, hogy már a költő maga sem tudja rekonstruálni.

1940-ben a Népszava Könyvkereskedés kiadásában jelent meg Villon a költő huszonegy verse, amelyeket halála után négy és félszáz évvel írt Erdődy János. De a címben jelzett 24 vers helyett itt csak 21-et találunk. FÖLDES Mihály így ír a kötet bevezetőjében: „Villon kosztümében a ma szocialistája jár-kél. Erdődy Villon-versei is nélkülözhetetlen forrásmunkái, kútfői lesznek azoknak, akik koruk munkásmozgalmának gondolat- és érzelmvilágát akarják a valóságnak megfelelő színben megírni”. A három vers kihagyásával nem elégedett meg a cenzor, az engedélyezetteket is megcsönkította. Itt is találkozunk azonban a cenzúra kijátszásának ötletes megoldásával: a versek egyenként átesúsztak a cenzúrán, a költő jónak látta mindenütt aláírni a pontos dátumot, így az olvasó a *Népszavában* könnyen megtalálja a kihagyott részeket. A *Kérelem a magas Bíróshoz a költővel való elbánás tárgyában* című versben a második szakasz helyett „Miért harcolunk? Szebb, jobb életért a munkásság fölemelkedéséért.” hirdetés látható.

FÖLDEÁK János így ír a cenzúrával való találkozásairól:

„...küldök öt kicenzúrázott verset. Ezek egyáltalán nem jelenhettek meg. Tehát nemcsak a Népszavából vagy más mozgalmi kiadványokból parancsolták ki őket, hanem az Európa közepén című verseskötetemből és a Tolla és szerszámmal című antológiákból, valamint a munkásírók maguk-szerkesztette és terjesztette könyveiből is. Megítélésem szerint a mellékelt öt vers közül egyik sem olyan élesen politikus tartalmú mint az *«Egy kalandorhoz»*, sőt költőileg erősen kritizálható. Nem mentségül, csak magyarázatul mondom, több mint húsz évvel ezelőtt íródtak, s mint autodidak-tának akkor még hiányos volt az esztétikai fegyvertáram. ...határozottan emlékszem, hogy a Népszava szerkesztősége 1943-ban kétszer is kísérletet tett a hitlerellenes vers közlésére, azonban a cenzúra nem engedélyezte. Az akkori rendelkezések szerint hasáblevonatokban kellett benyújtania cenzúrára a sajtóközleményeket, tehát az én versem is kiszedve került a sajtóügyészségre. A tiltó pecséttel *«díszített»* szedéslevonatot a szerkesztőség berámáztatta, mint mások hasonló sorsra jutott írásait is. A szerkesztőség folyosójának falain valóságos kiállítás volt a közléstől eltiltott versekből.”³¹

Thomas MANN első magyar fordítója, a „Modern Könyvtár” és az emigrációs „Új Modern Könyvtár” szelíd, humanista költője sem kerülhette el a „kicenzúrá-lás” sorsát. A *Népszava* tiltott anyagában GÖMÖRI Jenő Tamás tollából két allegorikus verset (*Kanári dala*, *Dal a rab fenyőről*) találunk.

HÁRS László c. versciklusa is lázítónak ítéltetett a háború idején. Érthető, hiszen *Születtem Budapesten* c. verseskötetért már 1933-ban izgatás cí-

31. FÖLDEÁK János szóbeli felvilágosítása és levelei 1962-ből.

mén három hónapi fogházra ítélték. TÖREKY Géza kérdésére, hogy milyen indítékok alapján írta az inkriminált verset, azt válaszolta: „Olvastam Gömbös őkegyelmessége beszédét, melyben azt mondta, hogy őrált és gazember, aki háborút akar”.³²

1943. szeptember 18-i keltezéssel szerepel az áthúzott versek között KESZTHELYI Zoltán *Jövendő méhe* c. költeménye, mely azóta sem jelent meg nyomtatásban, a költő is végleg elveszettnek hitte.

...Ő, farkastorkú gyűlölet, rikácsolj,
A pusztulás házának ablakából
Hajtsd a kétség romboló csíráit;
A forradalmi lélek még világít
S ha meghalok, az ég, a föld betöltve
Harmóniával hull volt börtönömre...

LUKÁCS Imre így emlékezik vissza ezekre az időkre:

„...én ekkor már Ukrajnában, a front mögött 200–300 kilométerrel reménykedtem büntetőszázadomban sorstársaim körében, köztük Kasso és a néhány évvel ezelőtt elhunyt Roxi kommunista grafikusokkal együtt. Hogy a cenzúra mennyire függött nemcsak az emberektől, hanem a háború mindenkori állásától, ezt nem csak a «Számadás»-om sorsa, hanem sok más is mutatja. A Népszavában 1941, vagy 1942-ben megjelent «Hétköznapi» című elbeszélésem – két héttel ezután, hogy a cenzúra előzőleg más címmel, és az első hat-nyolc sor más változatában, nem engedélyezte. 1941 őszén, Szalmás Piroška halála után a «Koszorú helyett Sz. P. sírjára» című versem (melyet a Népszava úgy hozott, hogy a «Koszorú helyett» címrészt a Szalmás Piroskát elsírató három vers fölé tette közös címnek) második szakaszát kivágta. A cenzúrával vívott harcom egyik eredménytelen részére még mindig fájó szívvel emlékezem, mert a «Mese az óriásról» mindörökre elveszett. A moszkvai csata utáni napokban írtam s azonnal fölvittem a Népszavához... A versben szereplő óriás a hitleri Németország, 77 gyermeke az ugyanannyi millió lakosát jelenti. Ha a Népszava leközi az óriás csúfos halálát megéneklő verset, betiltják a lapot... 1942 elején Földeák Jancsinak adtam a verset. Az anyagot két részletben adták be a cenzúrához, az én versem a második részzel jött vissza «nem engedélyezem» bélyegzővel... Akkoriban legjobb versemnek tartottam, minden bizonnyal a mondanivalója miatt...»³³

A Népszava tiltott költői között találjuk az akkor huszonegy éves RAJCSÁNYI Károlyt is.

A cenzúra megtevesztése céljából a költő a komoly mondanivalót könnyed, tréfás formába öltöztette:

„...Felültetni, akik leülnek
leültetni, akik felültek,
becsapni őket, kik becsaptak,
kinyitni ajtót, mit becsaptak,
köveket dobni a köveknek,
s őket követni, kik követnek.

Ma keddre kelve kedvre lettem
s bolond dalokkal telt a lelkem,
mert tudtam, hogy megint a
tisztá

Május jön tréfás áprilisra,
s szabad tavaszt hoz. Ó, ha benne
meghalnék, az is tréfa lenne...”
(Április)

32. HÁRS László személyes közlése 1965-ben.

33. LUKÁCS Imre levele a dolgozat szerzőjéhez 1968. márc. 27.

Az olvasók megértették, kiket kellene „leültetni” (börtönbe csukni), azokat, akik „felültek” a hatalom polcaira. Akik „leülnek” — a mozgalom harcosai. „Kinyitni ajtót, mit becsaptak” — őket kiszabadítani.

„Rendszeresen drága jó barátom, Szakasits Árpád közölte, hogy ezt vagy azt a versem az ügyészség kicenzúrázta”, — emlékszik vissza SALAMON László. „1943 utolsó heteiben a Cserépfalvi kiadásában megjelent «Ember, hol vagy?» című kötetemnek sorsa (melyhez képest a cenzúra barbársága és a terrorista bíróságok gyakorlata is „enyhének” mondható): a német megszállás után a nyilas csőcselék feldúlta Cserépfalvi elvtárs könyvkereskedését és verskötetem összes példányát Kassák, József Attila és több más baloldali író-költő kötetével együtt megsemmisítette, máglyára rakta.”³⁴

VÉSZI Endre *Szerelemért haltak éneke* c. költeményét a cenzor 1942-ben tilosnak ítélte. A sors furcsa játéka következtében a vers mégis megjelent *Fekete rév* című 1944 eleji kötetében, mert a kis füzetek elbírálásában a cenzúra általában enyhébb volt. Itt találjuk a költő másik tiltott versét is:

...Tán majd ép marad a sor,
rím s a gondolat:
folytassátok versemet,
ahol nem szabad.
(Folytassátok!)

KASSÁK Lajos üldözött verseit nem leltük a *Népszava* anyagban. A dokumentumok azonban többnyire nem tűnnek el, hanem lappanganak, hogy aztán egyszer felszínre kerüljenek. Így maradt fenn a *Parázs hamu alatt*, a *Magyar Nemzet* 1945. május 6-i számában, ahol a cím alatt olvasható, hogy „1943 novemberében a cenzúra nem engedélyezte”, és a *Halott katonák*, a *Népszava* 1945. május 20-i, vasárnapi számában, ez 1944-ben nem ment át a cenzúrán.

A háború éveiben egyre-másra születtek a náciellenes gúnyversek. Ide tartozik KUNSZERY Gyula egyik verse is: a háború kitörésekor Magyarország német-párti hadbalépése ellen írt *Krimhilda bosszúja* című allegorikus vers közlését a cenzúra annak idején nem engedélyezte.³⁵

Az ország német megszállása után a versnyomtatás helyét az illegális sokszorosítás és terjesztés foglalja el.

VÁRNAI Zseni *Kopogtatok* c. verse terjesztésére nem kért engedélyt királyi ügyészségtől: 1944-ben az ellenállási mozgalom harcosai sokszorosították és terjesztették:

„...tovább, tovább, hogy
mindenkit elérjen,
Futótűzként fusson a föld körül:
jönnek, jönnek a szabadító népek
és minden rabkéz fegyvert
köszörül...
Vörös csillag ragyog az
éjszakában,
recseg a rács, a börtönablakon,...
rabtársaim, fölsebzett ujjaimmal
a szabadság hírét kopogtatom!”

34. SALAMON László levele a dolgozat szerzőjéhez Kolozsvár 1968. máj. 16.

35. KUNSZERY Gyula: *Krimhilda bosszúja*. = *Magyar Nemzet*. 1945. szept. 2.

A munkásírók csoportjának munkája 1943 őszétől egyre nehezebbé vált. De ők még ekkor is új terveket szöttek. Az ötödik „M”-betűs kötet, az 1943 végén 1944-es dátummal megjelent *Munkások* után is próbáltak még egy antológiát kiadni. A kiadói és nyomdai feltételek megteremtésére NÁDASS József vállalkozott.

„A terv az volt, hogy az 1942. március 15-i szabadságharcos tüntetés második évfordulójára jelenjék meg az antológia, első számaként egy újabb folyóiratszerű sorozatnak, s az egyes kötetek címe egy-egy József Attila idézet legyen. „Ez a mi munkánk...” címmel készült a március 15-i első szám. Az előkészítő tanácskozások, a kéziratok összegyűjtési, lektorálási munkálatai meglehetősen elhúzódtak, így a kötet megjelenésére új terminusként a munka felszabadításának nemzetközi ünnepét, május elsejét tűztük ki. Március 18-án este a Margit-sörözőben Mód Aladárral folytattunk megbeszélést Berényi István társaságában... És másnapra, 1944. március 19-re virradóra bekövetkezett a német megszállás...” — írja RAJCSÁNYI Károly.³⁶

Sem az *Ez a mi munkánk...*, sem a *Népszava* nem jelenhetett meg többé, de versek mégis, a leggyilkosabb napok idején is születtek és terjedtek.

Az Országos Széchényi Könyvtár 1944-es röplapjainak gyűjteményében találtunk egy ismeretlen gépirásos verset, mely a legpregnansabban fejezi ki annak a kornak a betűhöz való viszonyát. Címe: *1944. március. 19.* Írta ZRUFKÓ Zoltán 1944. március 20-án. Az egyleveles papírra kézzel ráírták, hogy a vers szerzőjét „egy félfvre internálták e vers és egy Hitler gúnykép miatt”.

„...Szomorú tavaszra virradt ma
a magyar:
Nem teheti azt, mit szíve, lelke
akar!
Szent honunkat ismét idegen úr
járja!
Újra rab lett ma a magyarok
hazája...”

A vers szerzője erről így ír:

„...A csepeli WM-ben dolgoztam, mint irattári gyakornok 1943–44-ben. A verset ott írtam, más hasonlókkal együtt, melyeket bizalmasabb, hasonló politikai állásfoglalású barátaim sokszorosítottak írógépen és a sokszorosítógép kezelője, Kontra József, aki egyik Hitler-gúnyrajzos röpiratomat is sokszorosította. Ezeket magam terjesztettem, oly módon, hogy irodákban, raktárakban, műhelyekben „otthagytam”, vagy kerítésekre kirajszögeztem és a HÉV-vonatokról leszórtam. A megszálláskor írt versem és a röpirat egy példánya is a Gestapo kezébe került. Könnyű volt megállapítani, hogy azok a WM Ormíg rendszerű sokszorosító gépen készültek. 1944. júniusában Gestapósok rángattak ki az ágyból... A Pestvidéki törvényszék fogházába vittek. Aztán a szokásos vallatás a svábhegyi Melindában. Kínzás, verés hetekig. Később megtudtam, hogy Kontrát is elfogták, néhány órával előbb, mint engem. Mindkettőnket azért vallattak, sikertelenül, hogy áruljuk el egymást és feltételezett kapcsolatainkat. Két hónap után átadtak bennünket Hain Péterék politikai rendőrségének...”³⁷

Az újságírók, írók, és költők közül — aki teheti — megkeresi a szellemi ellenállás gócait, a még ideig-óráig meghagyott lapokat. Egészen 1944. március 19-ig tiltakoznak a náci ideológia és politika ellen, s a legnehezebb időkben is megtalálják a módot az olvasók tájékoztatására.

36. RAJCSÁNYI Károly: *A munkásírók csoportja*. Gépiratban, R. K. birtokában.

37. ZRUFKÓ Zoltán közlése 1968-ban.

A két nagy napilap — a *Magyar Nemzet*, *Népszava* — mellett részt vesz a szellemi ellenállásban a polgári lapok közül az *Esti Kurír* is, *Az Újság*, a *8 órai Újság* és a *Pesti Napló*, melyben BÁLINT György ragyogó cikkei egymás után jelentek meg. A katolikus *Korunk Szava* és a *Jelenkor* is tiltakozik. MIHÁLYFI Ernő *Független Magyarországa* bátran harcol, vállalva a sűrű betiltást.

A jelentősebb politikai hetilapok egyike volt 1932 és 1944 között a *Szabadság*, a Nemzeti Radikális Párt, BAJCSY-ZSILINSZKYÉK lapja. Jelentősége különösen megnőtt a második világháború éveiben: betiltásáig bátran emelte fel szavát a fasizmus ellen. Oldalain a legkülönbözőbb irányzatoknak adott helyet. A *Szabadság* közölte NAGY Lajos szovjetunióbeli útinaplóját, ILLYÉS Gyula, FÜSI József, KATONA Jenő, MÓRICZ Zsigmond, TAMÁSI Áron, TERSÁNSZKY J. Jenő, URR Ida és mások verseit, elbeszéléseit, cikkeit. A cenzúra minduntalan beleavatkozott a szerkesztőség munkájába, még az is előfordult, hogy verseskötetről szóló kritikát töröltek.

Egyik érdekes dokumentum éppen egy ilyen esettel kapcsolatban maradt fenn. A lap felelős szerkesztője, SERÉNYI Gusztáv, 1940. december 13-án hivatalos levelet ír az orvos és költő URR Idának, s fotómásolatban megküldi a szerző megcenzúrázott cikkét. Az áthúzott sorok között olvasható e néhány soros verstörredék: „Most a táncok táncát járja magyarságunk...! és a halál vigyorog, hogy — szembeszállunk!”

Ugyancsak áthúzták a szerkesztőség megjegyzéseit: „kiadtuk a fenti sorokat, mert ma, mikor az idegen szellem ólalkodik körülöttünk, kétszeresen vigyázni, óvni, szerető gyöngédséggel ápolni kell a magyar lélek költői hajtásait... A megcsonkított cikket már nem lehetett lehozni. Sajnálom, hogy a megígért szolgálatot nem tehettem meg, de amint láthatja, ez nem rajtam állt” — így fejezi be levelét a szerkesztő.³⁸

A *Magyar Nemzet* — a *Népszava* mellett — a háború alatti szellemi ellenállás egyik fontos orgánuma. PETHŐ Sándor alapította 1938-ban, akkor, amikor a nyilasok kezükbe vették a *Magyarságot*, melynek PETHŐ főmunkatársa volt. A *Magyar Nemzet* magas színvonalú, a hitlerista befolyással élesen szemben álló sajtóorgánummá, a haladó értelmiség szócsövénvé, a Népfront-mozgalom egyik fontos fórumává fejlődött, mely a kommunista párt hangjának is helyt adott. Sok cikkét inkriminálták, cikkíróit perbe fogták. 1944-ben, az ország német megszállása után azonnal elnémították. Egyik „humoros” (ha lehet egyáltalán ezzel a korszakkal kapcsolatban humorról beszélni) eset dr. WENINGER Antal 1942-ben megjelent, a paranoiáról szóló írásával kapcsolatos, mely félreérthetetlenül HITLERRE célzott. A kortársak emlékezete szerint országos feltűnést keltett, a német követség pedig tiltakozott — elárulva, hogy felismerte a Fűhrert.

A *Magyar Nemzet* 1942. március 1-i száma közölte a „Történelmi Emlékbizottság” felhívását. ILLYÉS Gyula, KÁLLAI Gyula, BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, SZAKASITS Árpád és a többi aláíró neve között szerepel a lap egyik neves munkatársa, a SPECTATOR néven publikáló KRENNER Miklós is, akinek annak idején a cenzúrabizottság elnöke azt üzenté, ne írjon többé a lapba.

A szerkesztők bátorságára jellemző, hogy két héttel az ország megszállása előtt közölni merték KOSSUTH Lajos *Arany ABC*-jét, melyben szó esik mindenről, ami az ország létfelmérőjét érinti: állami függetlenség, szabadság, jogegyenlőség.

38. URR Ida levele a dolgozat szerzőjéhez 1969-ben.

1944 márciusában, a később mártírhalt halt PÁPAI Béla kezdeményezésére, baloldali egyetemi hallgatók egy kis csoportja azzal a javaslattal fordult az ellenzéki reggeli lapokhoz, hogy 1944. március 15-én minden lapban ünnepi, németellenes cikket közöljenek, a cím alatt feltűnően kiemelve, hogy írója egyetemi hallgató, hogy ezáltal is kifejezésre jusszon a magyar egyetemi hallgatók antifasiszta meggyőződése. A cikkek írói: KEMÉNY István, PÁPAI Béla, SIPOS Gyula és SZÜCS Ferenc egyetemi hallgatók voltak. SZÜCS Ferenc cikke — *1848. március. 15. — 1944. március 15.* — a *Kis Újság*ban jelent meg, KEMÉNY Istváné pedig *Új Március felé* címmel *Az Újság*ban, úgy látszik, ezekkel a lapokkal szemben a cenzúra kevésbé volt szigorú (a *Népszavából* törölték az ünnepi cikket).

A szellemi ellenállás utolsó „legális” góca a *Népszava* volt. A negyvenes évek elejétől, illetve SZAKASITS előtérbe kerülése révén, a szociáldemokrata párt lapjánál a baloldal mind nagyobb befolyásra tett szert. Több kommunista publicista dolgozott belső munkatársként a szerkesztőségben. KÁLLAI Gyula, GERGŐ Zoltán, LOSONCZY Géza, valamint a mártírhalt halt KÁSZTEL András, GOSZTONYI Lajos. A baloldali újságírók bekapcsolódása szemmel láthatóan éreztette hatását a lap profilján. A híressé vált 1941-es karácsonyi szám nem elszigetelt jelenség, az utána következő évek során több bátor, harcos, világosan látó cikket nyújtottak be a cenzúrához, de a cenzúra ekkor már szinte mindent veszélyesnek talált. Nemcsak az elvi-politikai cikkeket tiltották; félték a versektől, az elbeszélésektől, még a kis hírektől is. Törölték mindazokat a cikkeket, melyek az ország és társadalom legégetőbb problémáival foglalkoztak. Nem volt szabad írni a háborúról, a bányászok kongresszusáról, az orvosellátásról, a munkásosztály helyzetéről, a bérkérdésről. Még ERIC KNIGHT *Légy hű önmagadhoz* c. regényének ismertetése is tilos volt.

Minden szociográfiai tárgyú írást kitiltottak a *Népszavából*. Törölték KOVAI Lőrinc (*Szabolcs u. 15., Hódmezővásárhely, 1942. Budafoki városproblémák, Örök a malom, Földmunkások*), NÁDASS József, ÉDES István, RAJCSÁNYI Károly írásait. 1942. március 27-i dátummal szerepel — egészében áthúzva — BALOGH Edgár *Falusi fiatalság városi cselédsorban* c. írása, 1943. október 12-i keltezéssel JORDÁKY Lajos *Egy fiatal szocialista a demokráciáról* c. levele. Az 1944-es anyagban egy-egy elméleti cikket találunk, de már ezek címéből is érthető, hogy a cenzúra miért nem engedte át (*Angol szocialista a háborúról és a békéről, Nemzetközi eladósodottság*).

Ilyen körülmények között érthetővé válik, hogy a negyedszázad óta lappangó anyag miért, hogyan került az „elsüllyedt” sajtó fogalomkörébe, s választ kapunk arra is, hogy milyen módszerekkel súlyesztették el annak idején az apparátus tagjai a számukra nem kívánatos írásokat. A megőrzött kefelenyomatok mind a nagy, mind pedig a kisebb kérdésekre világos választ adnak. Az 1939-es dossziében megtaláljuk azokat a bizalmas utasításokat, melyeket a *Népszava* szerkesztősége azonnali végrehajtási céllal kapott — többnyire telefonon. Augusztus 2-i dátummal szerepel a következő:

„A külügyminisztérium sajtóosztálya kéri, hogy a külügyminiszter mai beszédét minden megjegyzés nélkül közölje a *Népszava*.” „Pro domo! A honvédelmi minisztérium felhívja a t. Szerkesztőségek figyelmét, hogy a szegedi ellenforradalmi emlékünnepegy katonai vonatkozásairól szóló tudósításoknál az MTI hivatalos tudósítása veendő alapul. Az esetleges egyéni tudósítások közlés előtt beolvasandók a Vezérkari Főnökség V. ügyosztályának.” A legtöbb utasítás közvetlenül a miniszterelnökségi sajtóosztályról érkezett, így például az 1939. augusztus 12-i: „Tudomásul! A miniszterelnökségi sajtóiroda főnökség, kéri, hogy a kormányzó hollétééről akár privát úton is kapott értesülést a *Népszava* ne közölje.” Érdekes az augusztus 23-i

2.
~~Hűség önmagunkhoz.~~

Minden nagy esemény nagy élellyel tömeges életében, éppúgy, mint az egyén életében. Az első világháborúnak is voltak nagy írói, akik annak a háborúnak megérzése határait rögzítették le. Az irodalom tükrözi az életet. Az irodalom azonban nagyon lassan, lassan csomogva jár, követi az életet és sokszor csak évtizedek múltán tudja el nem muló hatással visszaadni a történetet úgy, ahogyan az emberek lelkeiben és külső körülményeiben lefolytak.

A második világháborút már negyedik évtizede éljük át, bizonyára megszülettek majd annak a nyomán is a nagy éposz, a szenvedések, a gyötrelmek, az erőfeszítések és vágyak éposza, bizonyára megíródik Husa Dagh nagy regénye vagy Barbusse írásainak lesz használatuk. Lehet, hogy a háború és béke el nem muló magyarázathoz mért regény is megszületik, hiszen valóban nagyobb esemény nem ráta meg földünket, mint a most folyó háború. De hogy a háború alatt, a háború folyamán is hasonló mélyesszántó és maradandó művet kapjunk, aligha várható. ~~De~~ nagyon is az események hatása alatt élünk és mindent közelről látunk, nincs még meg a megfelelő távlatunk, hogy az eseményeket újra átélhessük és értékelhessük. Mégis érdeklődéssel fordulunk az olyan irodalmi alkotások felé, amelyek megkísérlik ~~megvilágítani~~ a történeteknek egy-egy részletét ~~megrögzíteni~~.

Van könyv a spanyol polgárháborúról, a polgárháborúban kifejezésre jutott ~~szűke~~ ^{szűke} egyszerűségről, egyszerű, szűke emberek életéről és felfogásáról: "akinek az órája út, az nem térhet ki az elől" ^é mine menekülés, helyt kell állni." Talán ezt a gondolatot fűti tovább Eric Knight, fiatal angol író, amikor Shakespeare Hamletjének egyik sorát adja háborús regényének címeül: "Mindenekfelett" - a folytatódik a sor: "legyünk hűségesek önmagunkhoz." ~~Önmagunkhoz.~~ A hűség önmagunkhoz, válságos órákban, a hűség meggyőződésünkhöz, hűség embertársainkhoz, valóban mindenekfelett áll, különösen olyan irtózatoss viharban, amikor az ~~az~~ ^{ez} elemek rombolása a

A Népszavából kicenzúrázott könyvismertetés. (Eric Knight: Légy hű önmagadhoz)

utasítás: „Taktika kérdése, hogy mely lapok hozhatnak bizonyos dolgokat és melyek nem. Háborúban sem támadnak egységesen a csapatok mikor támadnak. Így áll ez a sajtóra is. Ezekben a napokban, amikor a taktikai szempontot a sajtófőnökség állapítja meg, azt, hogy mely lapokat mely utasítással lát el, arra kéri, hogy a továbbiakban is szigorúan tartsuk magunkat ehhez”. Augusztus 28-án: „A szegedi nyilastűntetésen 2 nyilas képviselő tisztí egyenruhában vett részt. Tiszti járőr előállította. Kéri, hogy minderről egy szót se írjunk” — adta le telefonon a miniszterelnökségi sajtóosztályról Eszterhás István.

„A német és a lengyel háborús híreket mindig teljesen azonos betűkkel kell szedni. Különbség nem tehető a betűtípusokban, és mindig elsősorban a németeket kell hozni és csak másodsorban a lengyel híreket.” (1939. szept. 23.)

„A miniszterelnökségnek az az álláspontja, hogy a lapokban az ablakok nem kívánatosak és éppen ezért kéri, hogy azokat kerüljük el. (1939. szept. 4.)

Kitűnően jellemzi a kormány kötélrancát a következő körtelefon augusztus 21-én este 1/9 órakor:

„Figyelmeztetés a lapokhoz. A sajtófőnök kérelme és intelme. Külpolitikai vonatkozású dolog. Kéri, hogy a szerkesztő urak írásban rögzítsék le. Ismételt figyelmeztetés dacára megtörtént, hogy külföldi nagyhatalmakat, azok államfőit, államférfiit (vezető államférfiit) kifigurázták. A legnyomatékosabban felkérjük a szerkesztőségeket, hogy minden ilyen rajz, vagy karikírozás közlésétől tartózkodjanak, mert ellen esetben elkerülhetetlen lesz a legszigorúbb rendszabály. Felkérjük a szerkesztőségeket arra is, hogy külföldi hatalmakat, akár a tengely-, akár a demokrata hatalmakat sértő, kipellengérező vagy bántó közleményektől is tartózkodjanak, mert ez a hatalmak érzékenységet sérti.”

A Népszava szerkesztősége részéről az utasítást az éjszakai szerkesztő szignálta, így: „örömmel vette tudomásul: Erdődy János.”

NÁDASS József önéletrajzi kötetében írja, hogy egy SOLT nevű hivatalsegéd járt fel a cenzúrára. KOVAI Lőrinc és NÁDASS vitték el a pálmát a cenzúrán, vagyis a legtöbb írást tőlük tiltották be. A háború idején kis példányszámban jöttek be Magyarországra külföldi lapok, de ezeket alig olvasta valaki Pesten. Sztálingrád után NÁDASS a svéd lapokból lefordította ERENBURG tudósításait, ezek azonban kivétel nélkül megbuktak a cenzúrán.

A Népszava háborús számaiban rendszeresen találunk tudósításokat nyugati országok fővárosaiból. Ezt olyan „játékkal” oldották meg, hogy a város nevének első két betűje után következő két betűt tették oda szignóként (London — L után M, O után P — M. P., Párizs — P után R, Á után B — R. B.), de mögötte mindig egyetlen újságíró állt, a fasiszták által 1944-ben megölt KÁSZTEL András — emlékezik vissza ERDŐDY János.

A magyar értelmiség elitje adott a lap hasábjain találkozót egymásnak, írók, publicisták, költők, művészek — többen közülük a fasiszmus áldozataivá lettek, a túlélők közül pedig néhányan a felszabadult Magyarország vezetőivé. Az üldözés erősödött, a kicenzúrázott cikkeket tartalmazó dosszié mind vastagabb lett — s egyre fogyott a munkatársak száma. Az egyébként tizennégy-tizenhat főnyi szerkesztőség egy része ült, a többiek katonai szolgálatot teljesítettek vagy büntetőtáborban voltak — alig néhányan maradtak életben közülük. SZAKASITS Árpád sorsa ismeretes. MÓNUS Illést a nyilasok végezték ki a Dunaparton, GERGELY Győző, a külpolitikai rovat vezetője, szintén a nyilasok áldozata lett 1944 őszén, a katonai rész felelőse, KÁSZTEL András, büntetőszázadban vesztette életét, a legkegyetlenebb módon, a szó szoros értelmében agyonverték. GOSZTONYI Lajost

ugyancsak megölték a háború utolsó esztendejében. Az ország német megszállása pedig végleg megszüntette a korabeli *Népszavát*.

1942-ben határozta el a párt, hogy megindítja illegális lapját. A *Szabad Nép* első száma ugyanaz év február 1-én jelent meg, akkor, amikor az országban ezernél több periodika állt a kormány politikájának szolgálatában. Ezek hangorkánja ellen kellett, hogy az egyszerű papíron, sokszorosított formában, rendkívül veszélyes körülmények és óriási áldozatvállalások árán születő lap felvegye a harcot. Miközben a hivatalos sajtó a közelgő tavaszi offenzívát hirdette, az illegális kommunista újság konkrét adatokat közölt a fasiszta hadsereg vereségeiről, s „békére izgatott”. Az első szám vezércikkét SCHÖNHERZ Zoltán írta RÓZSA Ferenc és VADÁSZ Ferenc segítségével. A lap nyomdása a huszonegy éves RUZSA Imre³⁹ nevű munkás volt, kis szabóműhelyében volt a nyomdagép, ahol az első szám nyolcvan, a többi már valamivel nagyobb példányszámban készült. A *Szabad Nép* negyedik, utolsó száma május elsején jelent meg. Február és május között a lap szerkesztői és terjesztői, előállítói ellen az egész magyar politikai rendőrséget és a csendőrséget mozgósította a kormány — ez a tény sokat elárul a lap jelentőségéről. Az elfogott RÓZSA fivérek nem vallottak, további sorsuk ismeretes.

1944 szeptemberében újra indult az illegális *Szabad Nép*. A vezető cikk bejelenti: *A kommunista párt újra az élen*, a többi cikkek: beszámoló a Vörös Hadsereg közeledéséről, a politikai foglyok szabadon bocsátásának követelése, a felszabadító harc hírei. Az októberben megjelent második szám a békéért vívott harcra mozgósít. Jelentős az ugyancsak októberi, harmadik szám, melynek egyetlen témája *A Szociáldemokrata Párt és Kommunista Párt vezetőségének határozata* — nyolc világosan megfogalmazott pontban. Decemberben még két szám jelent meg, a negyedik fegyveres harcra mozgósít, az ötödik pedig (tudomásunk szerint az utolsó) az új vértanúkról, az ellenállási mozgalom kegyetlenül kivégzett harcosairól — KISS János, NAGY Jenő, TARCSAY Vilmos — számol be.

A Békepárt adta ki 1944 márciustól a *Béke és Szabadság*-ot, amelynek szerkesztésében SÁGVÁRI Endre is részt vett. A királyi ügyészség már a lap első számaira lecsapott „hűtlenség büntette és honvédelem elleni izgatás” címén. RÁKOSI Endre és felesége nyomták a lapot a Hungária körút 108-ban, míg a november 4-én a nyilasok rajtuk nem ütöttek. RÁKOSI Endrét és RICHTMANN Sándort — aki már nyár óta készítette a *Magyar Front* rölapjait — tűzharcban megölték.

A Békepárt égisze alatt más illegális lapok is születtek, így például a *Harcoló Bányász*, melyet a Kommunista Párt Bányász Bizottsága adott ki az utolsó háborús év őszén. A lap egyes példányait (leleményes módon), az ugyancsak ekkor indult szélsőjobboldali *Magyar Ünnepe* egyes számaiba csempészeve terjesztették.

1944 szeptembere és novembere között a Kommunista Ifjúsági Szövetség és sok más, eszméivel rokonszenvező fiatal fordult a magyar ifjúsághoz sokszorosított illegális lapok útján.

Lapjaikat e rövid időszakban öt címváltozatban adták ki és terjesztették, dacolva minden veszéllyel. *Szabad Diáklfront*, *Szabad Élet*, *Szabad Munkásifjú*, majd *Szabad Ifjúság* címmel jelent meg a KISZ lapja. Az egyik korabeli rendőrségi jelentés így ír a *Szabad Diáklfront*-ról: „... ezt az illegális sajtóterméket a Győrffy

39. RUZSA Imre jelenleg egyetemi adjunktus, az MTA Filozófiai Intézetének munkatársa.

Szabad nép.

Kiadja a Kommunista Párt.

1. szám.

1944. szeptember

A KOMMUNISTA PÁRT UJRA AZ ÉLEN!

Majdnem két és fél év telt el a SZABAD NÉP utolsó számának megjelenése óta. A háború közepén voltu t. A németek akkor indították győzelemittas rohamukat a Kaukázusba, Sztalingrádba, a halálba. Vélünk is ujjongtak a fasiszták. Zugott a nóta: "Édes Erdély itt vagyunk..." és alig volt, aki észrevette, hogy magyar honvédek százai pusztulnak el a Don mellett a németekért.

Csak a mi pártunk küzdött, csak a mi lapunk emelt szót ez ellen. Csak a mi akcióinkban, jelzéseinkben "egy magyar katonát sem Hitlernek, ki a háromhatárni szövetségéből", csak ezekben pisálgott a nemsokára akará a legstótebb is. Jutalmunk börtön és halál volt. SCHÖNHEP ZOLTÁN a bitófa alatt utolsó szavaival is a független Magyarországot álltette. Lapunk első szerkesztője, RÓZSA FERENC is az Andrássy-laktanya szennyes szalmáján pusztult el, halálra kínozva. Haldoklva, utolsó szavaival is meggyőztért biztatta: "vörös zászlókkal, fel a győzelemre!"

A győzelem itt van. A győzelem, amiért RÓZSA és még annyian a. tüket adták, legfeljebb hetek kérdése.

Ezek a hetek azonban hosszabbak lehetnek és több szenvedést, pusztulást hozhatnak, mint az ellenforradalmi reakció huszonöt éve.

Az egész fegyverben álló világ harca a németeken kívül, Horthyék jóvoltából, már csak a tízmilliónyi nagyság ellen irányul. Az ország legnagyobb munkáscentruma, Budapest, szemünk láttára világ romhalmazzá. Az üldözött német most országunkat változtatja "felperzselt föld"-dó.

E döntő pillanatban a Kommunista Párt osztályunk és nemzetünk élén ismét mutatja az utat előre.

Csak a munkásság fokozódó harca, sztrájk, szabotázs, tüntetés kényszerítheti az ingadozó Horthyékat fegyverszünet kérdésre. Csak a munkásaktivitás szervezheti a nemzet németellenes erőit döntő rohamra, ha kell, a németet védő Horthyék ellen is. Csak a nemzet és a demokratikus átalakulás élére álló munkásosztály háríthatja el a közeli hetek pusztulást és teremthet békét, barátságot a szomszédos népekkel.

A munkásság háborút befejező és új világot építő rohamát ismét a Kommunista Párt vezeti a Szovjetunió és a szabadsáért küzdő népek oldalán. Itt a végső pillanat: hogy minden munkás, minden magyar, csatlakozzék harcunkhoz.

KÜZDTEK AZ AZONSALI FEGYVERSZÜNETET!

kollégiumba tartozott volt hallgató készítette... eddig körülbelül 16 000 példányát állították elő... megvolt a kapcsolatuk a Békepárttal.”

A párt kiadványai mellett az ellenállási mozgalom különböző szervezetei a legnehezebb, legveszélyesebb hónapokban egymás után hívják életre a sokszorosított illegális lapokat.

A *Magyar Front*, a Demokratikus Pártok Szövetségének Lapja, 1944 augusztusi első számában megállapítja, hogy elérkezett a kedvező időpont a németek kiűzésére, megvannak a szabadságharc megindításához szükséges belső feltételek. A fegyverek megfordítására szólít.

Hasonló szellemben fogant a *Márciusi Magyarország*, melynek szerkesztői DÁVID Tamás vegyészmérnök és KELÉNYI B. Ottó könyvtáros voltak. A lap munkatársai sokszorosították és terjesztették többek között VÁRNAI Zseni illegális verseit, melyeket a lappéldányokkal együtt KISS József gépkocsivezető vitt a főváros különböző pontjaira.

A Magyar Szabadság Mozgalom *Szabadság* címmel adott ki németellenes „független politikai közlönyt”, nyomtatott lapfővel, írógépsokszorosítással, 1944 októberétől.

A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága az 1944-es évben három lapot indított *Szabadságharc*, *Eb Ura Fakó* és *Ellenállás* címmel.

A Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége — mely megpróbálta, bár sikertelenül, felvenni a szorosabb kapcsolatot a Magyar Fronttal — 1944 nyarán *Szabadságharc*⁴⁰ címmel indított lapot. A júniusi, első, csonka számot kétezer példányban nyomták. Ebben a szövetség felhívást közölt a veszített háborúból való kiválásra, a második számban, augusztusban, a munkásság felfegyverzését követelte. Az első és a második számot KÓRÓDY Béla és dr. SZABOLCS Ferenc szerkesztették, de KÓRÓDY-t a németek elfogták és azonnal kivégezték. A lapszerkesztést októberben BODNÁR István író — akit már 1932-ben elítéltek kommunista szervezkedés miatt — vette át. A lapot KÁNTIZ Jenő szedte társaival együtt éjjelnappal, hiszen a későbbi számok már húsz,- majd ötvenezer példányban készültek. Több terjesztője volt a lapnak, így például a tizenöt éves kis GELLÉRT Judit, akit az utcán elfogtak és december 29-én megölték az SS-ek. A terjesztők közé tartozott SZÉNÁSI István és BÓDI Béla. A *Szabadságharc* utolsó — tudomásunk szerint hetedik — száma decemberben, közvetlenül karácsony előtt jelent meg. A szövetség munkájában a társadalomnak szinte minden rétege képviselve volt, műszerész és író, nyomdatulajdonos és könyvkiadó — FAUST Imre —, mozgalmi emberek, mint a szerkesztő BODNÁR István, vagy a MÉMOSZ-elnök SOMOGYI Miklós.

Egy-egy szám bukkan elő más korabeli, aligha ismert antifasiszta lapokból. Ilyen a *Magyar Nép* c. hetilap, és a *Munka és Társadalom*, a *Magyar Szocialista Tudományos Társaság folyóirata*. Első száma 1944. október 15-én jelent meg.

Az illegális kommunista párt kiadványai mellett kiemelkedik az antifasiszta lapok közül az *Ellenállás*.⁴¹ 1944 október 1-én, a SZÁLASI-puccsot két héttel megelőzve indult. Utolsó száma 1944 karácsonyán jelent meg. BOLDIZSÁR Iván és CZIMER József alapították, szerkesztették, írták — álnéven. Amint HEVESI Endre írja, a csoport közvetlenül az ország megszállása után alakult. Első szervezője

40. A *Szabadságharc* c. lapot SZÉNÁSI István (jelenleg a Rádió énekkarának tagja) és BÓDI Béla (a Lapkiadó munkatársa) bocsátotta rendelkezésünkre.

41. Az *Ellenállás* c. lapot CZIMER József bocsátotta rendelkezésünkre.

SERESS Géza volt. A cél: „minél több embert igyekszünk felvilágosítani a valódi politikai helyzetről és megnyerni a németellenes harcra. Egyrészt hetente kétszer megjelenő lapot, másrészt egyes fontosabb kérdésekről külön röpiratot adnak ki.” Az anyagot az egész csoport gyűjtötte, részint az orosz és az angol rádió hallgatása révén, részint pedig közvetlenül a magyar minisztériumoktól nyert tájékoztatás alapján. A példányszám 2000 és 6000 között mozgott, a csoport minden tagja kapott a megjelenő számokból egy-egy nagy csomót és azokat különböző címekre küldték el. Bizonyos megadott mennyiséget mindig átadtak az illegális pártszervezetnek, a lap többi részét pedig postán küldték el politikusoknak és a telefonkönyvből kiírt különböző címekre. Így jutottak el példányok többek között az egyik hírhedt nyilas laphoz, HUBAY Kálmán *Magyarságához*, mely válaszként 1944. november 29-én uszító cikkben támadta az *Ellenállást*, felháborodottan tiltakozva, hogy „postán küldik szét, zárt borítékban »Ellenállás« című, kétoldalas sokszorosított lapjukat... a bolsevista zsidó alvilág a Magyarság szerkesztőjét is megtisztelte egy ilyen röplappal...”

A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága az *Ellenállás* c. lapon keresztül terjesztette kiáltványát, melyben kimondta, hogy nem ismeri el SZÁLASIT „nemzetvezetőnek”; a nemzet vezető erejének a Magyar Frontot tartja.

A fennmaradt példányok — melyeket CZIMER József bocsátott rendelkezésünkre — jól szerkesztett, az eseményekre gyorsan reagáló, hatékony kiadványról tanúskodnak. Minden megjelent szám cím alatti részén két mottó olvasható. A bal oldalon mindig egy és ugyanaz: „Halál a német megszállókra!” A címoldal felső jobb sarkában pedig változik a mottó. „A németnek, ebhitűnek fogadására/ Annyit adj csak, mint az ebnek ugatására.”

(Tyukodi pajtás)

„...Ne higgy magyar a németnek, /Akárhogy is hitegetnek!/ Mert míg ez hazában csak egy német lészen, /Békesség itt ha soha nem lészen egészen./ Pusztítani jött nem segítségre, /Hogy elfoglalja országunk végre./ Az az istentelen német annyi kárt tett már, /Hozzá képest hogy mit sem tett török sem/ tatár...”

Az utolsó szám mottója:

„...Adj magyarságot a magyarnak, / Hogy mi ne legyünk német gyarmat!...”

(JÓZSEF Attila: *Hazám*)

Az első szám vezető cikkét CZIMER József írta *Mire várunk?* címmel, s nyíltan feltárva a nehézségeket, a közeledő tél okozta előrelátható kinszenvedéseket, és meggyőző érvekkel bizonyítva a németek gyengeségét, arra hívja fel a népet, hogy végre vegye saját kezébe sorsát. Az ellenállási mozgalmak híreiben közlik, hogy szeptember 12-én újra megalakult a kommunista párt. A „nem kívánatos hírek” rovat pedig olyan híreket közöl, melyeket a cenzúra törölt az egyébként engedélyezett lapokból.

A második szám vezető cikkét a másik szerkesztő, „Tyukodi Péter” — azaz BOLDIZSÁR Iván írta *Miért nem tudunk kiugrani?* címmel október 4-én, s két okát jelöli meg annak, hogy a magyar székelyszemre egyetlen csatlósként még mindig kitart Németország oldalán: a középosztály gyávasága, és az elszalasztott alkalom, amikor mód lett volna fegyverszünetet kötni.

A lap „gyakorlati tanácsa” a hivatalos plakátokkal kapcsolatban: a „Magyar! Élni akarsz? Akkor harcolj” szavak alá vastag ceruzával írják oda a kiegészítést: „A németek ellen!”

November 11-én felhívja a népet, hogy álljon ellen a kiürítési parancsnak, 20-án hírt ad a felszabadító bizottság megalakulásáról, majd a baloldali diákmozgalomról, a letartóztatásokról, végül az utolsó számban az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásáról.

A negyedszázados ellenforradalmi rendszer utolsó szakaszában, a második világháború egész ideje alatt, de különösen 1944 végén, amikor a könyveket már a papírzúzó malmok emésztették fel, a lapokat elsöpörték, s az írástudókat elnémították — a hangsúly áttevődik a kisnyomtatványokra. Nincs idő, nincs mód már a nyomtatásra sem: sokszorosított, s nem egy esetben kézzel írt, rajzolt, a legegyszerűbb technikával előállított röplapokról és plakátokról van szó.

A cél: nap mint nap, minél több emberhez eljuttatni az igazságot.

S ha az egész korszakban ezernél többféle az elkobzott kisnyomtatványok száma (természetesen ez nem példányszámot jelent), akkor ezek jelentős hányada az utolsó időszakra esik, ezen belül a legtöbb az ország német megszállása utáni időkből származik. A hivatalos lapok hasábjain tekintélyes részt foglal el a kisnyomtatványok betiltásáról és elkobzásáról szóló rovat, melyben közlik a röplapok kezdő, illetve befejező sorait, többnyire a dátumot is, és elvéve egy-egy impresszumadatot. A detektívek és besúgók százainak adhatott kemény munkát az illegális röplapok figyelése és összeszedése, s míg eleinte szabályos perben foglalkoztak némely röplappal, később a rövid úton történő intézkedés bizonyult számukra eredményesebbnek.

1942-ben kezdenek el foglalkozni a bíróságon a *Német Miatyánk, 1942* című Hitler-ellenes verssel. A per több mint egy esztendeig tart, s az egykori nyomdászra, akinek kisleányát a röplapot megtalálták, 100 pengő büntetést, illetve 10 napi fogházat rónak, RÖSZLER Irén — (EGRY Irén) — tanítónőt pedig — akinél szintén találtak egy példányt — állásából felfüggesztik és egyévi börtönrre ítélik. „A röplap a közrendet és a köznyugalmat zavarja és az ország külpolitikai érdekeit veszélyezteti” — hangzott az ügyészség megállapítása.⁴²

Az 1942-től fennmaradt illegális röplapok közül jelentős a KMP aláírású felhívás „Magyarok! Munkások, parasztok, Polgárok! Délvidéken több ezer polgári lakost kivégeztek...” Több gúnykép terjedt, rajzos röplap HITLERRŐL és számtalan rövid terjedelmű felhívás: „Egy magyar katonát se Hitlernek!” „Elég volt a Hitler kosztból!”. Ez utóbbit, az OSZK-ban őrzött eredeti példány tanúsága szerint „1943 nyarán osztogatták titkos kezek a csepeli gyárak környékén”.

Az 1943-ban elkobzott röplapok közül az egyik legjelentősebb a Békepárt 1943. október havában kibocsátott Nyílt levele. A *Posta- és Táviráda Rendeletek Tára* az évi 52. számában közölte az elkobzást. Az egyleveles nyomtatott röplapon a Békepárt a parlamenthez fordul, nyílt levélben tiltakozik a KÁLLAY-kormány katasztrófapolitikája ellen.

Számtalan, a valóságot tömör, élénk fogalmazásban feltáró, mozgósító röplap maradt fenn az utolsó háborús évből. Néhányat említünk közülük. 1944. március 19-én bocsátotta ki a Békepárt a következőt: „Magyar Testvérek, puszt-

42. FL. Főügy. ir. 1942. 196. cs. VII. 3—20.

Testi Postali

KÉPES ÉLCLAP

A karikatúra nem szégyen, csak — kellemetlen.

A SZFINX ELŐTT

A SZFINX
ELŐTT

IMPREDY

Pesti by

Ti azt hiszitek, mert
nem beszélek, nincs egy
szavam sem...?

— Ti azt hiszitek, mer
nem beszélek, nincs egy
szavam sem...?

Próbáljon nekünk zsidó hirdetést feladni...

tuljanak a német megszállók. ...Kossuth halálának évfordulóján gyászba borult az ország. A német megszállta hazánkat.”

Már áprilisban, ugyancsak „Pusztuljanak a német megszállók” kezdetű szöveggel az egész nemzethez intéz felhívást a Békepárt a Magyar Frontban való tömörülésre; júniusban pedig számtalan példányban kerül a főváros dolgozóinak kezébe a demokratikus pártok kiáltványa a magyar nemzethez — mely az egész dolgozó népet harcra hívja a náci ellen, a függetlenség kivívására. Aláírva a Békepárt, Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Agrárpárt, Szociáldemokrata Párt. Ugyancsak a Békepárt bocsátja ki a tűzharcban megölt SÁGVÁRI Endre emlékére készített rölapot. „Példát mutat halálával. ... Harcoljatok Ságvári Endre szellemében, akit élete és halála a magyar nép szabadsághőisévé avatott.”

1944. szeptember 12-én a Magyar Front adja ki az újjászervezett illegális párt megalakulását közlő rölapot; „a kommunista párt megalakult”. Az elkobzást a hivatalos lap október 13-án közli — egy hónap alatt volt idő a rölap terjesztésére.

Ámos Imre: A háború 1942.

MUNKÁSOK! PÁRASZTOK! FOLGÁROK!

Újított a cselekvés órája! Elég volt a tétienségből!

A szabadságért küzdő népek milliói harcban állnak a fasiszta elnyomókkal.
Kossuth—Petőfi népe sem maradhat ki a harcolók közül!

A K. M. P. harcba hívja Magyarországnak népét. Láncainkat magunknak kell szét törnünk. Vegyük példát a szovjet, szerb, francia és más népek bátor, hősiesszágharcából.

Fogjunk össze osztályra, pártra való tekintet nélkül, függetlenségi nemzeti frontba országunk védelmére. Akadályozzuk meg minden eszközzel Hitler zsarolásainak teljesítését.

Azonnal különbékével mentjük meg az országot a háborús vereség katasztrófájától!

Elég volt az esztelen véráldozatból! Egy katonát sem Hitlernek!

Elég volt a Hitler kosztból! Követeljétek:

A szervezkedési, gyűlekezési, sajtó és szólásszabadságot!

Az üzemi katonai parancsnokok eltávolítását!

Az ipari és mezőgazdasági munkás szabad munkavállalási és felmondási jogát! A nemzetiségi elnyomás megszüntetését!

A szabadságért harcoló politikai foglyok szabadonbocsájtását!

Pusztuljon az országunkat háborúba döntő Horthy—Kállay klikk!

Éljen a független, szabad, demokratikus Magyarország!

A Kommunisták Magyarországi Pártja.

(K. I. szekciója.)

Másold le tíz példányban és juttasd el másoknak is.

Nyomatott a K. M. P. nyomdájában Budapesten.

Részlet egy elkobzott röplapból

A továbbiakban egyre-másra látnak napvilágot a Békepárt, illetve a Magyar Front közös felhívásai. Mindegyikükön olvasható az „Olvasd és add tovább!” szöveg. „Most kell megmutatni, hogy emberek és magyarok vagyunk” — szól egy júliusi röplap. Ősz felé már feltűnnek a sarló-kalapácsos kisnyomtatványok is „Ne nézzétek tétlenül, hogy magyar búzán hízzon a német!” „Magyar anyák és háziasszonyok! Miért nincs tejünk, lisztünk, húsunk, tojásunk, főzelékünk, zsírunk és gyümölcsünk? Hitler veszi el a gyermekedtől a tejet, Hitler veszi el naponként családodtól a legszükségesebb élelmiszereket...” — ez utóbbi a szélsőjobboldali Magyar Nemzeti Szövetség cégjeles borítékjában maradt fenn. A társadalom minden rétegéhez szólnak ezek a röplapok. „Hivatalnokok! Tisztviselők! Magánalkalmazottak! Álljatok ellen a németnek és a németbarátnak”, a másik oldalán pedig: „Munkások és bányászok! Közlekedési alkalmazottak, vasutasok — álljatok ellen!” Ezt a korabeli feljegyzés szerint 1944 szeptemberében szórták az Országház téren. „Honvédtiszt” kezdetű felhívást olvashatunk a nemzeti ellenállás támogatására, a partraszállás után; a „Magyar rendőr, magyar csendőr!” kezdetű részletes útmutatást ad arra vonatkozólag hogyan kell dolgozniuk a nép szabadságharca érdekében, „segítsd a népet azzal, hogy nem ismered fel azokat, akiket a Gestapo köröz... támogatod azokat, akik a partizánokhoz akarnak csatlakozni... Egy másik ugyancsak a rendőrökhöz és a csendőrökhöz intézett felhívásban olvashatjuk, „segítsd a népet azzal, hogy feketelistára teszed a németbarátokat”.

„Tiszta a lelkiismereted?” — így kezdődik az a röplap, melyben az illegális párt felhívása szerepel: a nép tegyen meg mindent a nácizmus üldözötteinek megmentésére; 1944 júliusi dátum olvasható egy másik hasonló nyomtatványon, mely „Magyar testvérek!” kezdetű szövegében a zsidók elhurcolása ellen emeli fel szavát; szintén júliusban jelent meg: „A lengyel kormány hivatalosan jelentette, hogy 400 000 magyar zsidót öltek meg a lengyelországi oswiecimi hálálkamrákban... Te is mosod kezeidet?...” A diákokhoz szól a következő: „A nácik deportálták a norvég diákokat! Az egész világ diáksága tiltakozott! A 48-as szabadságharc magyar utódai sem maradhatnak tétlenül. Cselekedjetek Petőfi szellemében!”

A „Békét a Szovjettel, Követeljük a különbékét!” szövegű plakátok már 1942-től megjelentek az utcákon, a gyárak környékén, sőt vidéken is. 1944-ből egy igen érdekes röplap maradt fenn, minden valószínűség szerint illegális kommunisták készítették: „Bizalmasan add tovább! Elvtársak! Elvtársak! Közeleg a Vörös Hadsereg, mindannyiunk érdeke, hogy megváltóinkként fogadjuk őket...”

Utolsóként említjük a „Kellett ez nektek?” kezdetű röplapot. „A szegedi eszméknek köszönhetitek a jelen kormányt, mely Berlinnek szolgálja, hogy német ágyútöltelékként szolgál Magyarország ifjúsága... Itt az idő, hogy a nép Magyarországot becsületét a világ szemében helyreállítsa, most vagy soha.”

*

Fekete könyv. El Libro Negro del terror nazi en Europa. Mexico 1943, El Libro Libre

MEGHÍVÓ

A Nagybritanniai Magyarok Egyesületének

„Korszerű Kérdések”

című szabadegyetemi előadássorozatára

III. Előadás: 1942 június 27-én, szombaton d.u.6kor:
Dr. BUDAY GYÖRGY: Fasizmus–Demokrácia–Szocializmus
Politikai fogalomtisztázás. Belpolitikai módszerek

IV. Előadás: 1942 július 11-én, szombaton d.u.6kor:

IGNÓTUS PÁL: Föld és Reform.

A magyar élet kérdéseinek tisztázásához.

TARJÁN GYÖRGY Petőfi Sándor, Ady Endre, József
Attila és mások műveiből ad elő.

Az előadások helye:

„The Art Workers' Guild,”

6 Queen Square, Bloomsbury, London, W.C.1

Legközelebbi földalatti állomás: Holborn Stn.

Belépődíj nincs

Érdeklődőket szívesen látunk

A NAGYBRITÁNNIAI MAGYAROK EGYESÜLETE

március 14-én, vasárnap délután 4.30-kor, az

Art Workers' Guild előadótermében

6 Queen Square, Bloomsbury, London, W.C.1

PETŐFI EMLÉKÜNNEPÉLYT

rendez, melyre ezennel tisztelettel meghívjuk.

Előadók: RICHARD CHURCH

Dr. IVÁNYI BÉLA

GORDON ZITA és TARJÁN GYÖRGY

Petőfi verseket ad elő.

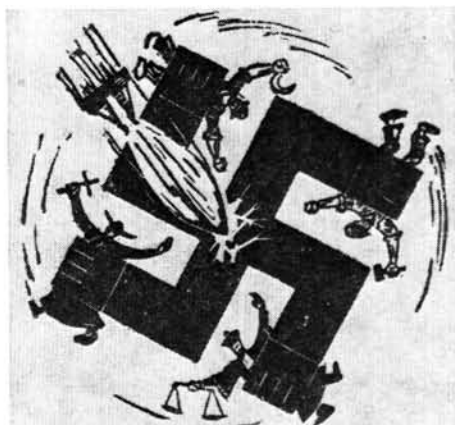
Az előadások és Petőfi versek részben magyarul,
részben angolul hangzanak el.

Belépődíj nincs. Minden érdeklődőt szívesen látunk.

Félnégytől félőtig teát szolgálunk fel.

1848 március 15-én a „Talpra Magyar” indította el a magyar szabadságharcot. Az idén, januárban a budapesti kormány betiltotta Petőfi emlékének megünneplését Magyarországon. Anglia szabad magyarok! Ünnepeljük Petőfiben az eltiporhatatlan magyar szabadság génuszát.

Buday György „Victory”-fametszete.

Szórócédula — Szórács, 1944. június.

Falragasz (linoleummetszet) — Beöthy, 1944. június

Falragasz (famestzet) — Val Zoltán, 1944.

Röpcédula — Preiss Erwin, 1944.

Magyar Újesztendő. (Antológia.) Párizs 1946, Magyar Függetlenségi Mozgalom kiad.

Az utolsó mementók

A háború utolsó szakaszában, majd a győzelem után mind nagyobb erővel bontakozik ki a tiltakozás. 1943-ban, Mexikóban született a *Fekete könyv*⁴³ az európai náciterorról — a tíz esztendő előtti *Barna könyv* párja. Spanyol nyelven jelent meg az *El Libro Libre* (Szabad Könyv) — nevű, az emigrációban életre hívott kiadónál. A *Barna könyv* különböző kiadásai a terror fellángolásának kezdetén óvták a világot a hitleri borzalmaktól — a *Fekete könyv* már a tragikus krónika; tizenhat nemzet íróinak és művészeinek tanúvallomásait tartalmazza a hitlerizmusról 164 fotómásolattal és 50 rajzzal dokumentálva az írottakat.

A szerkesztő bizottság névsora a következő: Antonio Castro LEAL, André SIMONE (Otto KATZ, a kötet összeállítója), Bodo UHSE, Juan REJANO, Anna SEGHERS, Ludwig RENN és Egon Erwin KISCH. Az illusztrációkat Hannes MEYER válogatta. A könyv Don Manuel Avila CAMACHO, Mexikó miniszterelnökének támogatásávalj elent meg, s a patrónusok között szerepelt Manuel PRADO, a Perui Köztársaság elnöke, valamint Eduard BENES csehszlovák miniszterelnök.

A könyv mottója:

„A todos los que murieron
A todos que estan luchando”

A bevezető szól a szerzőkről — a nácizmus elől a világ minden részéből emigrált világhíró írók, politikusok, egyetemi tanárok, papok, diplomaták, publicisták — s a kiadvány céljáról: az egész világot mozgósítani akarják a fasiszmus elleni harcra.

Az első írás, *El nazismo envilece a Europa* (A nácizmus előzőnli Európát); Thomas MANN tollából származik, ezt követi André SIMONE HITLER-cikke. Fel-táru-l a fasiszmus minden rémtette, minden oldala — Németországban és a meg-szállt országokban (*Az üldözött protestantizmus; Hitler és a zsidók; A Gestapó; A nácizmus Spanyolországban; Jugoszlávia hősei; Hitler az Akropoliszban; Németek Litvániában; Mussolini Hitler követője; Garibaldi öröksége; Az osztrák tragédia; A magyarországi rémuralom*).

Itt találjuk Lion FEUCHTWANGER, Bruno FREI, Heinrich MANN, Egon Erwin KISCH, Josef WITTLIN, Simone TÉRY, Francisco FROLA, Maria MONTAGNANA, Mihail SOLOHOV, Leonid LEONOV, Alexej TOLSZTOJ írásait. A Magyarországról szóló cikket TAMÁS Aladár írta.

Az illusztrációkat különböző nemzetek művészei — festők és grafikusok, szobrászok és karikaturisták készítették, így például Frans MASEREEL, Edward DUFF (amerikai grafikusművész), Gonzalo Paz PEREZ (mexikói grafikusművész), Pablo O'HIGGINS (Mexikóban élő észak-amerikai festőművész), I. I. BRODSZKIJ (szovjet festőművész). A „Kukriniksi” (közös álnév) szignójú illusztrációk szerzője három szovjet művész: M. KUPRIANOV, P. KRILOV és N. SIKOLOV.

43. *El Libro Negro del terror nazi en Europa. Testimonios de escritores y artistas de 16 naciones.* 164 fotográfias 50 dibujos. Mexico, 1943. *El Libro Libre.* 286 p. A Baselben megjelent *Barna könyv*et is Otto KATZ, a mexikói *Fekete könyv* szerkesztője állította össze. A személyi kultusz idején a SLANSKY-per során Csehszlovákiában kivégezték.

A *Barna könyv*, és az azt követő antifasiszta könyvek, brosrák, rölapok és cikkek szakadatlan sora, s az utolsó mementó, a *Fekete könyv* több évtized múltán is figyelmeztet: ha felismertük az emberiséget fenyegető gonoszságot, kötelességünk cselekedni.

Huszonöt esztendőn át mindig akadtak magyarok itthon és a világ minden részén, akik vállalták a harcot. Fegyverrel, ecsettel, tollal harcoltak. Könyvek, újságok, brosrák és rölapok; szobrok, festmények és plakátok születtek Európa több országában, a tengerentúlon sőt még a haláltáborokban is. A nagy nemzetközi forradalmi folyóiratokban ott találjuk BALÁZS Béla, GÁBOR Andor, KÉRI Pál, LUKÁCS György és mások harcba hívó írásait.

LUKÁCS Györgynek *A tökéletesített fajelmélet* c. cikke az *Argentinisches Tageblatt*-ban jelent meg 1944-ben; *Magyarországnak választani kell a nemzeti és idegen érdekek között* című felhívását a New-York-i Intercontinental News sajtóiroda közölte; magyar nyelven pedig a Buenos-Aires-i *Új Világ* tette közzé 1942. március 28-án.

Az egyik legjelentősebb, magyar nyelvű LUKÁCS-tanulmány a német fasizmusról 1945 nyarán jelent meg a mexikói *Szabad Magyarországnak*. A *Sorsforduló*, ez az aktuális igényből, kétségtelenül agitatív szándékból született tanulmány egyike a német problémával foglalkozó olyan LUKÁCS-írásoknak, mely téziseiben már tartalmazza a későbbi tanulmányok elvi-elméleti felismeréseit. Vajon epizódnak, vagy a német történelemből szervesen fejlődő törvényszerűségnek kell-e tekinteni a hitlerizmust? — veti fel a kérdést. A válasz mindkét szélsőség elvetése.

Fasizmus és antifasizmus⁴⁴ c. tanulmányában így ír LUKÁCS:

„A hitleri fasizmus pusztító viharoként zúdult a német kultúrára. Hogy mi pusztult el, hogy mennyire vetette vissza Hitler Németországot szellemi fejlődésében, csak akkor lesz áttekinthető, ha a náciizmus összeomlása után tényleg megkezdődik Németország szellemi és lelki, erkölcsi és kulturális újjáépítése. Találóan mondta Herzen az 1825-ös dekabrista felkelés leverésének következményeiről, hogy a dekabristák forgalomból való kivonásával a cári Oroszország szellemi színvonalának lényegesen süllyednie kellett. Hitler pedig a világtörténelemben soha nem látott eréllyel és rendszerességgel vonta ki a forgalomból a szellemi Németország haladó erőt. A német kultúra e szétrombolásának aránylag még legártatlanabb része, hogy szellemi vezetőinek irányadó többsége, Thomas Mannal és Albert Einsteinnel élén, kénytelen volt hazáját elhagyni. Ezek az idegenben továbbfejlődtek s ezáltal a fasizmus előtti Németország progresszív hagyományait is magasabb színvonalra emelték, de — és ez nem keveset jelent — a Németországban élők számára ki voltak vonva a forgalomból.

A jobb Németorszáért küzdők otthon maradt részét sokkal radikálisabban hallgattatták el. Ezek mindjárt a legelején eltűntek a koncentrációs táborokban, a Gestapo pincéiben, és sokat közülük vadállatiasan legyilkoltak. A hitleri szellemi sötétség ellen küzdő bátor föld alatti harcosok nagy része a vérpádon vagy akasztófán végezte be életét. Hogy a megsemmisítő táborokban, mint Maidanekben és Auschwitzban, hányan maradtak ott, ma még áttekinthetetlen... a Gleichschaltung gépezete csak megközelítőleg működött olyan jól, mint Hitler közvetlen gyilkoló intézményei. A Gleichschaltung nem teremtette meg azokat a gyümölcsöket, melyeket Hitler és Goebbels vártak tőle. Mert valamely irodalmat lehet az elnémulásig és a belső szét-

44. LUKÁCS György: *Az újabb német irodalom rövid története*. Bp. 1946. Athenaeum. 141—152. l.

hullásig terrorizálni és korrumpálni, de diktátori parancsszóra még hatásos propagandairodalmat sem lehet előbűvészkedni... A fasisztaellenes irodalom első válasza Hitler hatalomrajutására érthető módon a győzelmes fasizmus rémtetteinek leleplezése volt az egész civilizált világ előtt...”

A hontalan honiak — JÓZSEF Attila, AGÁRDI Ferenc, BÁLINT György, KASÁK Lajos, NAGY Lajos, RADNÓTI Miklós; a munkásírók, a művészek — DERKOVITS Gyula, DÉSI-HUBER István, FARKAS Aladár, GOLDMANN György — s mellettük még sokan mások mindent megtettek — ha kellett, életük árán — az embertelenség ellen. Ugyanezt a helytállást tanúsították, más körülmények között az emigráns értelmiségiek: az igaz internacionalista eszmétől áthatva vettek részt második hazájuk ellenállási mozgalmában.

A felszabadulás után LUKÁCS György így írt a magyarországi ellenforradalmi korszak fojtó hatásáról: „A cenzúra nyomása célzásokra, sorok közötti sejtetésekre készítette az írókat; ebből idővel valóságos virtuozitás fejlődött ki...”

ZSOLT Béla ezt így fogalmazta meg a *Fehér könyv*ben⁴⁵: „... lehet, hogy valamikor csakugyan jól tudtam magyarul, amíg a huszonhatéves soha-magyarabb Magyarországon megfutott írói és újságírói pályámon kénytelen voltam megtanulni és részben megteremteni egy körmönfontan ravaszkodó, tudatosan locsogó, önvédelemből eltorzított magyar nyelvet, amelyen azért nagy ritkán s ha csak célzásokkal is, — magyarul lehetett írni: magyarul, tehát őszintén és igazat. Antal István egyszer felparancsolt sajtófőnöki hivatalába, s követelte, mondjam ki minden vádamban magyarul. Egyik legfőbb vádpontom volt a gyalázatos sajtórendészet ellen, hogy elrontotta a magyar stílust, életveszélyessé tette az állító és tagadó egyszerű tömondatok használatát, belekergette az írókat a körmondatok hamis lírájába és hazug pátozába, hogy oldalakon keresztül fecseghen azért az egyetlen bíráló, ellenkező szóért, amelyet időnként valahol-valakinek mégis csak le kellett írnia. Ma is ezt tartom az ellenforradalom egyik legsúlyosabb bűnének: ezért nem lehetett közérthetően tájékoztatni a magyar valóságról, igazi érdekeiről és közeledő végzetéről a magyar társadalmat. Ez a kényszer milliószor nagyobb veszedelme volt a magyar nyelv tisztaságának, mint az idegen szavak használata, mint maga a germanizmus. A törleszkedő puristák, akik tudálékoskodó és időszerűtlen nyelvújításukkal kiszolgálták a nacionalista szellemi terrort, a fasizmus intellektuális demagógiáját, sohasem követelték, hogy a magyar nyelvet szabadítsák fel a színlelés, az alattomoság s a céltudatos zavarosság és pongyolaság kényszere alól, mely hovatovább a tisztességes emberek tolvajnyelvévé torzította nyelvünket és kifejezőbbé avatta a sorok közét a betűsoroknál.

Most talán majd megint lehet magyarul s magyarul írni, ahogyan Auschwitzban elhamvasztott anyánktól, és a kortól kissé célzatosan elfelejtett mestereinktől tanultuk.”

A progresszió magyar harcosainak hitét, érzéseit híven fejezik ki RADNÓTI Miklós utolsó versei. 1939. január 1-én született, *Nyugtalan órán* című költeményében már a jövőhöz szól:

szétszór a szél és — mégis a sziklaszál
ha nem ma, — holnap visszadalolja majd,
mit néki mondok és megértik
nagyanövő fiak és leányok.

45. *Fehér könyv*. Szerk. és kiad. ZSOLT Béla Bp. 1945. Globus ny. 181. l.

Borítólap. Magyar Újesztendő. Vasarely (Vásárhelyi Viktor) rajza

Az *Első eclogában* a Pásztor így szól a költőhöz — GARCIA LORCA és JÓZSEF Attila emlékét idézve:

Nem menekült. Meghalt. Igaz is, hova futhat a költő?
Nem menekült el a drága Attila se, csak *nemet* intett
folyton e rendre, de mondd, kis siratja, hogy így belepusztult?
Hát te hogy élsz? visszhang jöhet-e szavaidra e korban?

S a DÉSI HUBER István emlékére írt költeményében 1944. februárjában az utódokhoz szól:

„Ember vigyázz, figyeld meg jól világot
ez volt a múlt, emez a vad jelen, —
hordozd szívedben. Éld e rossz világot
és mindig tudd, hogy mit kell tenned érte,
hogy más legyen.”

FÜGGELÉK

Nagy Lajos

Mi a fasizmus

*Egy szemtanú elbeszélése — A színigazság ebben a kérdésben —
Nagyjaink a fasizmusról*

Konstruktív Balambér dr. a kiváló magyar nemzeti elme, a Loyolai Szent Ignác és Torguade Akadémia tagja, a napokban tért vissza Olaszhonból, ahol is egy római kávéházban személyesen látta a fasizmust. Munkatársunk fölkereste a kiváló magyar nemzeti konstruktórt, hogy hitelesen mondja el, mi is hát az a fasizmus.

— A fasizmus az igazi konszolidáció. A szocializmus ellentéte, antimarxizmus, szóval igazi szocializmus és nem hitvány rendszer, amely sohasem valósulhat meg, hanem szocializmus úgy, ahogyan az már az ember szívében benne van: aki bírja, marja, — miként azt ősapáink oly szépen ki tudták fejezni...

— A fasizmus kérem maga az olasz ég kék derűje, a líra aránylag kedvező árfolyama Zürichben, Seen Benelli drámái, Duse tisztos kora, Caruso hangja a grammofonban, narancs és citrom és füge, rizottó és makaróni friss gumival és carcinomával, a Santa Lucia dallama a lagunákon, vérbosszú Korzikában, a Vezúv méla füstölgése, az Etna morózus háborgása, szakállas papok reverendája, a Szent Péter templom nagyharangja, Puccini zenéje, staggionék éneke, D'Annunzio buja stílusa és Mussolini Napóleon-pózái az illusztratione-ban.

— A fasizmus tehát egy pontosan meghatározott fogalom, egy világos és átlátszó társadalmi rendszer, sőt magasröptű filozófiai gondolat, maga az édes anyatermészet, a nép, a honhaza, a vallás, továbbá áldozatkészség és bánat. Mindez logikus és érthető...

Tiszta képet nyervén a fasizmusról, munkatársunk elrohant nemzetünk nagyjaihoz, hogy megtudja, vajon nincs-e ferde fogalmuk a fasizmusról is.

L e n d v a i István: A fasizmus a magyar nemzeti és keresztény gondolat diadala Olaszthonban. Az igazi demokrácia, teljes szabadság, mely már az ölésre is kiterjed, lerázván magáról a törvények átkos diktatúráját, amely még az ölést is a terror szigorával tiltja.

Friedrich István: A fasizmus az én álomom beteljesülése: selyemturbán és bársonyszék. A fasizmus az egyesült keresztény—török és mohamedán—olasz gondolat bevonulása Budapestre a Lánchídon keresztül; az én miniszterelnökségem, azután a rend, a Lánchídnak az alagútba való végleges betolásával, a nyílások lezárásával és lepecsételésével; új időszámítás bevezetésével, mely szerint a nap huszonnégy egyenlő tiktakra osztatik s a világ vége az én esetleges bukásomtól számítatik, tak-tik.

P r o h á s z k a Ottokár: A fasizmus a krisztusi szeretet, nem terjedvén ki a szocialistákra, akiket már Krisztus is korbáccsal vert ki a jeruzsálemi templomból. Krisztus megmondta, hogy ne gondoskodjatok a holnapról, mert aki az égnek madarait táplálja s a mezők liliomait felruhazza, az gondoskodik rólatok is. Ez természetesen csakis úgy értelmezhető, hogy senkinek nincs joga azt követelni, hogy munkája béréből megélhessen, mert hiszen teljes ellátásáról úgyszólván gondoskodik valaki...

„Mit szól Hitlerhez?” — kérdezik mostanában az emberek... Történelmi idöket élünk, az emberek érdeklödnek a Hitlerrel való magánkapcsolataim iránt és én kénytelen vagyok felelni...

Hitlerben Hitler a legkevésbé lényeges. Hitlerben a hitlerizmus a fontos. A hitlerizmus, amit hiszékeny és könnyen lelkesedő munkanélküli kispolgárok kedvéért nemzeti szocializmusnak is neveznek és amelynek igazi neve fasizmus és még igazibb neve: forradalminak maszkírozott reakciós tömegmozgalom... A parasztság és munkásság megmentéséről beszélt csupán Thyssenék munkatársa, a Führer. A mammutkapitalizmus megmentéséről egy szót sem szólt. Igaz, hogy arról nem is kell beszélni, az olyan természetes. Hogy menthetnék meg Thyssenék a parasztokat és munkásokat, ha előbb nem mentik meg saját magukat?

Tehát a parasztok és munkások megmentése. Ezenkívül: Hauptmann bizonyos darabjai nem kerülhetnek színre. Melyek ezek a darabok? Nyilván a «Takácsok»; a «Flórián Geyert» nem szabad előadni Hitler-Németország színpadjain. Mert ezekben a darabokban is a parasztok és a munkások megmentéséről van szó. Csak az a baj, hogy a sziléziai Takácsok és Flórián Geyer parasztjai nem éppen az 1840-es, illetve a reformációbeli Thyssenék útján igyekezzenek «megmentést nyerni». Ez végeredményben nem az ő hibájuk és nem is Hauptmanné, mert hiszen akkoriban még nem költöttek a Thyssenek nehéz milliókat munkás- és parasztmentő rohamcsapatokra, de azért mégis — veszedelmesek ezek a történelmi darabok. Veszedelmesek, mert könnyen azt a látszatot keltik, mintha... Szóval határozottan destruálják a tekintély elvét és egy olyan radikális forradalmi mozgalom, mint amilyen a nemzeti szocialista, igazán nem tűrheti a tekintélyrombolást.”

„Professor Unrat barna ingben

A német események gyors ütemben szoktatnak le a csodálkozásra, de azért mégis némi meglepetéssel olvastuk azt a Berlinből érkező táviratot, amely arról értesít, hogy Németországban már nevetni sem szabad. A német rendörség betiltotta Európa egyik leghíresebb vicclapját, a «Simplicissimus»-t. Túlságosan rosszhiszeműek volnánk, ha azzal gyanúsítanók a nemzeti szocialista pártot, hogy azért végezte ki a híres vicclapot, hogy az ne konkurálhasson többé Hitler hivatalos lapjával, a «Völkischer Beobachter»-rel. A betiltásra, mint a jelentések közlik, a «Simplicissimus» karikatúrái indították az illetékeseket. Nem annyira a lap szövege, mint inkább rajzanyaga fájtnék, amit az is bizonyít, hogy a betiltással egyidejűleg letartóztatták a lap néhány rajzolóját. Bizonyára a koncentrációs táborba szállítják majd a humoros lap rajzolóit, pedig, Isten látja lelkünket, nem ök tehetnek róla, hogy Hitlernek olyan pompás karikatúra arca van...

Hitlerék, akik — úgy látszik — tudják, hogy miért nem szeretik Heinrich Mannt, a «Professor Unrat» alkotóját, éppúgy nem tudják megbocsátani azt a humort, melyhez ök adták az ihletet, mint Unrat tanár úr azt a karikatúrát, melyet diákjai róla rajzoltak a táblára... Mindig a karikatúra volt az a művészeti megnyilatkozás, melyet aránylag a legkevésbé üldöztek a hatalom birtokosai... Korunk legnagyobb élő karikatúristáját, George Grosz-t néhány évvel ezelőtt jogerősen felmentette a lipcsei legfelsőbb törvényszék híres «Ecce homo» rajza ügyében. George Grosz még jókor vándorolt ki Amerikába, ma dízhelye volna valamelyik kies fekvésű internálótáborban. A Harmadik Birodalom az első olyan hatalmi rendszer az újabkori Európában, mely a betű mellett a rajzot is máglyára veti... A karikatúrák miatt még legnagyobb diadalmárukban is megsértődnek, ami körülbelül olyan, amiért az akasztott ember a halál pillanatában kiölti rá a nyelvét...

A Harmadik Birodalomban tehát tilos a nevetés. Ne értsük félre: jókedvű, fölényes nevetésről most úgysem igen lehet szó, legfeljebb elkeseredett akasztófahumorról. Beaumarchais Figarója sírás helyett nevetett, a Harmadik Birodalomban azonban sem sírni, sem nevetni nem szabad. «Csak köhögni szabad?» — kérdezhetik a németek azzal az öregúrral, akit köhögése miatt minden örömtől eltított az orvos.

Csak köhögni szabad — természetesen azoknak, akik nem éljenek. Köhögni és talán hörögni is. De ezt sem hangosan és feltűnően, hanem finoman, diszkréten, ildomosan, hogy ne zavarja az általános ünnepi hangulatot.”

*

1932. márc. 6. Ruzsinkó Mihály földmunkás Erzsébet királyné út. 34. sz. alatti lakásán házkutatás alkalmával találták a detektívek a következő két verset:

Az utolsó óra ez a kiáltásom
hallja messzire Tiszántúl Dunántúl
és a távol Kelet
üres gyomrú rongyos proletárok
akik évek óta éheztek és fáztok
szaggatott rongyokban és putrikban éltek
jövők hozzátok és hogy megmondjam néktek
hogy itt van az idő hogy cselekedjete
kaszára kapára és ki az utcára
ha proletár vagy légy proletár
gyáván ne add meg magad
szorítsd öködbe kezdet
most bosszuld meg évezredek szenvedéseidet
nyissátok fel minden börtön ajtóit
most már nincs mit várni itt az idő
proletárok föl a harcra ásót kapát a kezekbe
és most verjétek agyon ezt a rabló bandát
aki tinéktek még kenyeret sem adott
akik miatt sírnak gyermekeitek
akik miatt moslékot kell ennetek
hőrcsög fejű patkány hasú tókések
most mint adós fogunk fizetni néktek
Svájnicher úr maguknak is tartozunk
hitelünket nemsokára kamatostul megadjuk

*

Az utolsó óra ez a kiáltásom halja messzire tiszántúl dunántúl
és a távol kelet ne (?) üres gyomrú rongyos Proletárok akik
évek óta éhez
tek és fáztok szagatott rongyokban és Putrikban éltek jövők
hozzátok és hogy meg mondjam néktek hogy itt van az idő hogy
cselekedjete kaszára kapára és ki az utcára ha Proletár vagy
légy proletár gyáván ne ad meg magadat szorítsd öködbe kezdet
most bosszuld meg év ezredek szenvedéseidet nyissátok fel
minden börtön ajtóit most már nincs mit várni itt az idő
Proletárok föl a harcra ásót, kapát a kezekben és most
verjétek agyon azt a rabló bandát aki tinéktek még
kenyeret sem adott akik
miatt sírnak gyermekeitek akik miatt moslékot kell enetek
hőrcsög fejű Patkányhasú
tókések most mint adós fogunk fizetni néktek svájnicer úr
maguknak is tartozunk hitelünket nem sokára kamatos
tól megadjuk.

Mindkettőt a tatabányai KISFALUDI Sándor írta.

Knopp Imre

Nyilas-opera

Bemutatásra került 1936 szilveszterén, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt VIII. kerületi szervezete ifjúsági csoportjának szilveszteri műsorában, a Nyomdász Szakszervezet Kölcsey utcai kultúrtermében.

Szín: egy nyilas párthelyiség, a falon Hitler-kép, nyilaskeresztek, baloldalt egy íróasztal és néhány szék. Egy magasabb és egy alacsonyabb férfi nyilas egyenruhában.

Kettő együtt a „Kicsi fehér meszelt szoba” dallamára énekel.

Frissen meszelt pincehelyiség, falon függő Hitler-kép

Ez a mi kis párthelyiségünk, egy gróf fizeti a bérét,

Jobbra-balra nyilaskereszt, büszkélkedve hordjuk mi ezt,

Alul-felül-elöl-hátul

(megfordulnak, meghajolnak, a fenekükön egy-egy nyilaskereszt)

(A magasabb nyilas felemel az asztalról egy nyilaskeresztes napilapot.)

Ez egy nyilas köpőcsésze, vezérünk aranyköpése,

Nem vész kárba, ebbe hull

A magasabb nyilas a kisebbhez fordul: „A ’sorrentói emlék’ dallamára)

De fogjunk már a rendezéshez, máma itten nagygyűlés lesz,

Rakjunk sorba öt-hat széket, ide ül majd a tömeg.

S mivel te még újonc vagy itt, elárulok néked annyit,

Ha a vezérek szónokolnak, nekünk lelkesedni kell.

Kisebb: Én nem tudom, ki ma a vezér, nem tudom (:Nem tudom, mi ez az érzés...”:

S kinek kell tapsolnom, és kinek nem.

Nagyobb: Aki semmit nem csinál, csak mindig a szája jár,

Ki sosem ad, csupán ígér, nálunk mindig az a vezér.

(„Ejh, uhnyem”) Jön a tömeg, jön a tömeg,

Hallom súlyos lépteiket, hömpölyögve jönnek, mint az áradat,

Kisebb: Hárman vannak

Nagyobb: fogjad be a szájadat! Lefogadni merem, kicsi lesz a terem, Ha mind eljő, akit várunk!

Három ember bejön és leül.

Kisebb: (Valamilyen operából) Helyet foglal a tömeg, már a gróf is közeleg,

Nagyobb: Várj, hadd jöjjön közelebb, akkor éljenezzük meg,

Édes komám, két pofával, ahogy tudod, úgy ordíj!

Mert ha nem lesz cifra balhé, elmarad a napidíj. . .

Ketten: (Magas és mély hangon) Heil, heil, heil, heil!!!

Gróf: (Megáll az asztalnál) „A faluban a legárvább én vagyok” dall.) Az országban

a legárjább én vagyok, a családfám makulátlanul ragyog, Sem az apám, sem az anyám

nem okos, én pedig a fiúk vagyok, Gróf Festetics, a homokos.

Gróf: („Ritka búza . . . dall.”) Jó a búza, jó az árpa, jó a rozs, Zavarosban halászni sem rossz,

Együtt úszom én az árral, kezet fogok proletárral, paraszttal, hogyha az jó pénzt hoz

Büdös paraszt, piszkos proli, nyújtss ide a mancsodat

Mert hogyha én azt megteszem, hogy hozzád leereszkedem,

Ajánlom, ne tétovázz sokat.

Két nyilas: („Kék tó, tiszta tó” dall.) Szép szó, cifra szó, csak az boldog ki ezt hallja,

A palkók megszédülnek, és ettől másznak fel a falra,

Nagyobb: Itt jön a Kémeri, Kémeri Nagy („Én vagyok, én vagyok. . .”)

Gróf: Nagy ember, nagy ember, nagy ember vagy,

Kémeri: Az, amit én akarok, nem titok,

Hogy ha engem megtámadnak, elfutok.

(„A Csap utcán. . .” dall.) A körúton végestelen végig,

Reszketnek, ha lépteimet érzik,

Fáj a szívem, ha arra kell mennem, én istenem, de utálnak engem.

Hej zsidópénz, zsidópénz, hozzád jutni de nehéz,

Utállak és megvetlek, de titokban, ha nem látják, szeretlek.

Hej magyar nép, áldott magyar nép, áldott magyar nép, áldott magyar nép,

A zsidókat meddig tűröd még, meddig tűröd még, meddig tűröd még?

Nagyobb: Nem tűrjük, dehogyis tűrjük („Hallod-e te kőrösi lány...” dall.)

A kisebbhez: Lelkesedjünk, míg a gubát zsebre nem gyűrjük!

Ketten együtt: Nem tűrjük, dehogyis tűrjük,

egymáshoz: Lelkesedjünk, míg a gubát zsebre nem gyűrjük!

Némajátékkal noszogatják a hallgatóságot a hozzászólásra

1. hozzászóló: („Én már megettem a kenyerem javát” dall.)

Én már megettem a kenyerem javát, de soha még ilyen süket dumát. Nem hallottam,

pedig már bejártam, szép Angyalföldet és Lipótmező, Az ember élete az csupa gond,

nem tudja, mikor tesz jót, s mikor ront,

Én visszavágyom, s visszatérek oda, hol több orvos van, és kevesebb bolond

kimegy

2. hozzászóló: Akinek pénze van, elmegy a cirkuszba,

Akinek nincs pénze, itt röhög titokba,

Nekem mindegy, nekem mindegy — rajtam semmi nem segít.

Akinek elve van, az beáll a sorba,

Aki zűrzavaros, annak jó a csorda,

Nekem mindegy stb.

Akinek esze van, elmegy a szocikhoz,

Aki pedig marha, eljön a bocikhoz,

Nekem mindegy stb.

A két nyilas kidobja

3. hozzászóló: (Megugatja a grófot és Kémerit, és kirohan)

A gróf zokogva az asztalra borul.

Kémeri: („Szép gyermekem...” dall.) Ne sírj pajtás, arra van Berlin,

Ott kél a mi napunk fel,

Ott hol a vezér szavára, náci-tömeg menetel.

Letérdelnek a Hitler-kép elé

Hitler apánk, tekints le ránk, itt nincs tömeg,

Egyetlen hívünk volt csupán, s az megveszett.

Nagyobb a kisebbhez: Induljunk mi is jó komám,

nincs várnunk miért

9 lesz mindjárt, s eddig jár az órabér,

Ámen.

Vér Andor

Náci falanszter

Madách után szabadon

(Új Világ, Buenos Aires, 1942. II. évf. 30. sz. 7. p.)

(E falanszter nincs, nem is lesz. Csak Ádám álmodja meg. A szín: a falanszter kapuja, melynek széles homlokzatán két horogkereszt között ez a felirat olvasható: „A Vezér szava, Isten szava”. Alatta: „Náci-falanszter, kutyaéknak, semitáknak és kevert vértűeknek tilos a bemenet”. A falanszter udvarán két részre osztott roppant üvegcsarnok látható, egyikben modern gépek körül munkások dolgoznak, a másik laboratórium és ritkaságok múzeuma. Ádám és Lucifer a kapu előtt állnak és a feliratokat nézegetik.)

LUCIFER: E zöltség ott fent nem sok jóval biztat,
jobb lesz komám, ha tovább ballagunk.

ÁDÁM: Gyerünk be mégis, engem érdekel
az erőszakra épült új világ,
ahol megölték minden régi eszmét
s előjogot csupán az árjaság ad.

LUCIFER: Majd megbánod. (Indulnak befelé.)

TUDÓS: (Eléjük toppan.)
Megálljatok ti gyanús vándorok!
Véretek vizsgálat alá vetendem,
mert nem tartózkodhat csak tiszta vérű
eme főrangú árja-falanszterben.

ÁDÁM: Mely örütség!

LUCIFER: Ne heveskedj, mert baj lesz.
(A tudóshoz): Im, itt az írás, Lucifer vagyok,
S nem Lux, ahogy a hecclapok megírták
évezredes ördögcsaládnak tisztas
leszármazottja, ez meg itten Ádám,
nem anyától lett, Isten alkotá,
a vére tehát garantáltan tiszta.

TUDÓS: Bocsássátok meg bizalmatlanságom,
De Rosenberg prófétánk elve ez,
főárják közt csak az lehet, kinek
ereiben tiszta vér csergedez.
Lépjetek be!
(Elindulnak az egyik üvegcsarnok felé.)

ÁDÁM: És miért ez a móka

TUDÓS: a vér körül óh mondd meg nagy tudós?
Nem móka ez, de komoly tudomány,
mert döntő a vér: akiben kering
kétszázbillió vörös vérsejtecske,
abban Istenünk, a Vezér szerint
nincs tudásszomj, nincs botor vélemény,
lágyságra hajlam, gátlás, félelem,
de él a három fő nácierény:
harckészség, hűség, vak engedelem.

ÁDÁM: És százkilencvenbillió vérsejttel?

TUDÓS: Szánalmas féreg lehet csak az ember,
Van még ilyen: alacsonyrendű fajta,
a múltakon rágódik s gyökeret
nem tud verni a szent eszmetalajba.
De sűrűn kísérletezünk velük
s ha egyszer kiszedjük nyúlt agyukat
a közveszélyes gondolkodás fészket,
— lelkes nácioknak érzik magukat.

ÁDÁM: S kik ezek?

TUDÓS: Démobolsik, semíták.

LUCIFER: Zsidók is vannak még a falanszterben?

TUDÓS: Néhány példányt meghagytunk mutatóba,
pár asszonyuknak születhet fia,
pusztán azért, hogy a Vezérnek olykor
legyen kik ellen háborognia.
(Furcsa mozdulatokat tesz kezével a mellén.)

ÁDÁM: Vajh mit jelentsen ez a mozdulat?

TUDÓS: Nem más ez mint hitünknek jele,
ha a Vezér szót kiejti a szánk,
azonnal horogkeresztet vetünk.

LUCIFER: (Gúnyosan): Csökevény ama korból, mely letűnt.

ÁDÁM: (Belépnek az üvegcsarnokba)
Minő csodák tárháza e terem?

TUDÓS: Laboratórium és múzeum,
Itt dolgozik tudósaink kara,
hogy a jövő tökéletesebb legyen
és felhalmozva itt van még a múlt
sok limloma és dőre bálványképe
azért, hogy okulásul borzadozva
szemlélhesse falanszterünk népe.

LUCIFER: (Úvegsszekrényre mutat.)
Lám, itt a legfőbb bálvány, az arany.
Ledöntöttük. Ma hitvány érc csupán,

TUDÓS: De a nácioknak van bálványuk, másik...

TUDÓS: Igen, a munka.

ÁDÁM: A rabszolga munka,
az irgalmatlan vad robot rogyásig.

TUDÓS: Nem, mert elértük végre-valahára
hogy a népek vidáman robotolnak
a felsőbbrendű germánság javára.
De nézzétek meg e múzeumot
a kihalt állat és növényvilág
kitömött s préselt maradványait.
Ez itt a tigris, az emberhez képest
csak bárány volna. A jámbor számár.
S itt a kutya, hűségben, alázatban
az ember régen felülmúlta már.
Nincs szükség rájuk. Ez meg itt a rózsza,
mely hullámmászba hozta a kedélyt,
lágyságra csábított és szép szavakra,
a lélek eme ósdi, elvetélt
játékára, mit költészetnek hívtak.

ÁDÁM: S irodalom?

TUDÓS: Nincs. A Nagy Máglya óta
megszűnt a könyv, a kép, szobor s a kóta.
Nincs méreg már, mely szít a lázadásra
és új rendünk alapját aláássa.

ÁDÁM: S írni-olvasni, alkotni, gondolkodni?

TUDÓS: Fővesztéssel jár, iszonyú halállal.

ÁDÁM: És mese sincs, a dajka ajkán dal?

TUDÓS: A gyermeknek harcról mesél a dajka,
meg arról, hogy minden nép pária
s csak a germán a felsőbbrendű fajta.

ÁDÁM: Irtóztató: Mondd meg hát, mi az eszme,

TUDÓS: Mely összetartja e sivár világot?
Az eszme nálunk: gépies robot
s szünet nélkül harc az élettérért!

LUCIFER: De hisz az egész világ falanszter már?!

TUDÓS: Tévedsz, a föld csupán, a kicsiny bolygó,
De a Mars, Vénus, a gyűrűs Saturnus
s az Univerzum sok csillagzata
bőséggel kínál még életteret,
mind eszme hijján állnak, vagy keringnek.
És itt a hold és itt van a nap is,
az űrben, ám a villámháborút
lassan előkészítjük ellenük
s hamarosan nácifikálni fogjuk
a világegyetem minden zugát.

LUCIFER: S pacifikálni?

TUDÓS: Soha! Mert a béke
sémi-marxisták agyréme csupán,
az ember harcra született, ölésre
— doronggal, karddal, lángszórával s mással —

s mi ezt a legigazibb ösztönét
ragadtuk meg és vezetjük le roppant
háborúban, melyekre ürügyet
vezetőink könnyedén kohlolnak ...
(Csengetnek.)

TUDÓS:

Im, jönnek már a gyárakból, mezőkről,
s most dicséretben részesül a jó,
s fenytést kap, akit boldoggá nem tesz
a napi tizennégyórás „meló”.

(Egyenruhás munkások jönnek csoportosan. Néhány asszony és gyerek. Félkörben sorakoznak a falanszter udvarán. Egy munkavezető SA-legény áll a félkör előtt.)

SA-LEGÉNY: Százhuszonötös!

DANTE: Íme, itt vagyok.

SA.: Te kazánfűtés közben szabotáltál!

DANTE: Nem! Bár igaz, tercinákon merengék:
hogy a Pokol-t új körrel bővítem ki,
versbe szedem falanszterünk új rendjét.

SA.: Mivelhogy verset már nem írhat senki,
két napi böjttel lakolsz bűnödért.

ÁDÁM: Hát a zsenije még Dantét se menti?!

LUCIFER: Ne murizz!

SA.: Kétszázazas!

ÁDÁM: (felkiált) Napoleon!

SA.: Te mint altiszt a kiképzés helyett
stratégiáról dumálsz a bakáknak.

NAPOLEON: Nem érzed ember, mily gyalázat az, hogy
fegyverfogást tanítsak én, kinek
lábai előtt hevert Európa?

SA.: Elég a nagyzolásból! Leírod
tízezerszer, hogy Első, Nagy Adolf volt
minden idők legnagyobb hadvezére.

NAPOLEON: Jaj! Szent Itonát inkább tízezerszer,
mint egyszer ezt a hazug mondatot!

SA.: Négysszázazas!

MICHELANGELO: Jelen!

SA.: Munkád vontatott.

A szájkosár, mit csinálsz, tökéletlen
s legfőbb hibája, hogy beszélni enged.

MICHELANGELO: Én segítek elfojtani a szót
Én legyek a zsarnokok cinkosa?!
Faragtasz inkább széklábat velem,
úgy, mint Madách, — méltatlan, vacak munka
s unalmas is, ám mégse becsstelen.

SA.: Hogy ne bírálod a szabad szó tilalmát,
tíz napig szájkosárral dolgozol.

ÁDÁM: Jer, Lucifer, utazzunk, nem bírom,
hogy a szellemet ily durván tiporják.
(Két gyereket vezetve előlép Éva.)

LUCIFER: Na, mért nem megyünk, tán a nőre buksz?

ÁDÁM: Eltaláltad. Tényleg remek a nő.

ÉVA: Két gyermekemet elhoztam a köznek,
szólj nagy tudós, vajh mi legyen belőlük.

TUDÓS: Pár adatot mondj...

ÉVA: A Hermanka rám üt
erős, kegyetlen, édes kis fiú,
a kutyaínkat rendszerint kivégzi
és lyukat fúr a társai fején ...

TUDÓS: Nem lehet más, csak Gestapo-legény!
 ÉVA: Adolfska pedig hasonlít apjára,
 géppuskát kért a születésnapjára,
 a pusztításnak vágya tombol benne,
 mindenkit, aki nem árja, megenne
 s folyton szónokol, ha magára hagyjuk...
 TUDÓS: Őt a vezéri iskolába adjuk.
 ÉVA: A Walhallában üdv neked, Wotan!
 Hála neked, hogy méhem magzati
 ily magasztos szerepre hivatottak!
 LUCIFER: Na öregem, még most is „pali” vagy
 erre az amazonra?
 ÁDÁM: Nem, gyerünk!
 Utazzunk innen, nem bírom tovább
 e sivár vad világnak tébolyát,
 rémült a szívem, összevissza ver,
 vezess, vezess, jobb létre Lucifer!

(Ádám felébred s rémítő álma hatása alatt repülőszolgálatra jelentkezik a szövetségeseiknél.)

A karácsonyi szám tartalomjegyzéke

Népszava 1941. december 25.

Szakasits Árpád: A mi földünk: a mi életünk
 Ács Tamás [Mónus Illés]: Társadalmi problémák
 Fodor József: Ódon ritmusok
 Andreánszky István: Korszerű bűnözők, új bűncselekmények
 Kéthly Anna: Ki az oka?
 Erdődy János: Az esztendő hátsó kapujában
 Vészi Endre: Barangolás bábországban
 Garai János: Egy gárdista naplójából.
 Ismeretlen francia költő a szerelemről. Ford.: Szakácsi Áron [Szakasits Árpád]
 Nagy István: A szichológus
 Gergely Imre: Egy pesti munkanélküli viszontagságai és kalandjai a nagyvilágban
 Székfü Gyula: A szabadság fogalma
 Várnai Dániel: Paulusok
 Szabó István: Mi vezetett a munkássághoz?
 Bajcsy-Zsilinszky Endre: Kossuth és a magyar külpolitika
 Pásztor Béla: Vadászkürt
 Révész Mihály: Magyarság, szocializmus
 Timár Magda: Ünnepi este
 Szerdahelyi Sándor: A szükségyszerűségből a szabadságba!
 Az „Anti-Dühring”-ből. Szemelvények
 Kásztel András: Az európai háborútól a második világháborúig
 Gosztonyi Lajos: A haladás és ellenfelei a mai magyar közéletben
 Földes Mihály: A legragygóbb eszme álaré nélkül. A szabadság gazdasági alapjai
 Szüdi György: Szeress!
 MórícZ Zsigmond: Petőfi a politikai jel
 Horváth Béla: Az elveszített barátoknak
 Benedek Marcell: Szabadság és irodalom
 Dési Huber István: Tanulmány a negyedik rend művészetéről
 Kállai Gyula: Az önálló államalapítás
 Darvas József: Az oligarcháktól a nemzeti államig
 Jordáky Lajos: Erdélyi történelem
 Balogh Edgár: Bem erdélyi politikája
 Földes Ferenc: Rákóczi
 Szabó Zoltán: A kurucok Magyarországon

Markos György: Gyarmati sorban. A Rákóczi-fölkelés leveretésétől az új függetlenségi mozgalmak megindulásáig
Mód Aladár: A kiegyezés és az új Magyarország születése
Millok Sándor: A város
Takács József: Elindulás

Melléklet

1941. Karácsony. A borítólapon Jándi Dávid rajza. Munkásanya
(— oszto —) [Gosztonyi Lajos]: Társadalmi szenvedélyek
Kállai Gyula: Jó hír
Deschamps, Eustace: Ballada, Ford. Pál Endre
Szélpál Árpád: Lábtyűművészek egykori céhe a Gascogne-ban
Hárs László: Ne nézd a csillagot
(-gy): Svájci képeslevezőlap 1941-ben
Avercsenko, Arkadij: Az ő súlyos keresztje
Erdődy János: Udvari szoba
Radó Ferenc: Farsang
L[osonczi] G[éza]: Két kor: két költő (Petőfi Sándor és József Attila)
Lányi Margit: Marsala, 1860
Berényi István: Óda a munkásanyához
Janovics Sándor: Baudelaire Brüsszelben
Bíró György: Az elektromos szem

Отечественные еезотечесмвенники и безотечестэенны отечественники за новую Веннгрию (1919—1945)

Д. МАРКОВИЧ

После разрушения Венгерской Республики Советов в Венгрии началась эпоха бесчеловечия. Многим, левого направления людям нужно было убеждать, а те которые остались дома, принуждены были скрываться. Но за новый, человеческий режим уже непосредственно осенью после 1919 года, началась борьба. Патриоты убежавшие за границу поставили себе двойную цель: у тех, которые остались в стране возбуждать желание на более подлинную жизнь, а заграничным странам показать истинное лицо венгерского режима. Они свою цель достигли: на нажим зарубежных стран венгерское правительство было принуждено на то, чтобы прекратило открытый террор и — хоть бы на показ — ввело конституционный строй.

До начала тридцатых годов венгерская эмиграция частью работала изолировано. Но одновременно с продвижением фашизма, сформировался широкий антифашистический фронт, который объединил всех, кто поднял свое слово за новую Европу, за бесчеловечие. Венгерские эмигранты, осознав общие цели, уже вместе боролись со сынами других наций. Их газеты, журналы публиковались на всех сторонах мира; они были настоящими форумами солидарности антифашистического движения, ведь они публиковали не только работы венгерских авторов, но перевели также и работы опубликованные на иностранных языках. Перед второй мировой войной в Испании, во время войны во Франции, Югославии и в Советском Союзе эмигранты доказали, что они владеют не только пером, а если нужно за человечество, в интересах защиты свободы, они брались и за оружие.

Более трудно было выстаивать в Венгрии. Власть приняла все меры, чтобы сковала умственное сопротивление; тем которые протестировали, находились в опасности не только за то, что едва могли запесбечит свой ежедневный хлеб, но была в опасности их свобода и их жизнь. На повестке дня стояли запрещение газет, конфискация книг, а цензура старалась еще в зародышевой форме задушить все т., что сопротивлялось или просто не одоб-

ряло официальную идеологию „христианской“, „национальной“ Венгрии. При таком обстоятельстве большую роль приобрели газеты и листовки партий, принужденных работать в иллегальности.

Но не прекратилась связь и между живущими дома и в эмиграции прогрессивными силами. Опубликованные зарубежом книги, журналу тайными путями, до самого последнего времени перед освобождением, попали в страну. Писатели, поэты заезжающие за границу, устанавливали и личные связи со своими, живущими в эмиграции товарищами.

Документы из-за малой экзemplярности, из-за преследований и их характера, долгое время остались неизвестными. Даже сейчас, после тридцать лет, вновь и вновь появляется одно-одно потонутое издание, а о некоторых знаем только из воспоминаний современников. Между тем эти документы сохраняют значительные искусственные ценности, касающиеся рабочего движения и истории.

Естественно статья не может претендовать на полноту, так как полное вскрытие эмиграционной литературы была бы очень трудной задачей. Но посредством общения самых важных венгерских и опубликованных зарубежом на венгерском языке самостоятельных и периодических изданий, старается показать ту тяжелую борьбу, которую „без отечества отечественники“ и „отечественные безотечественники“ проводили против безчеловеческих идей.

Введение статьи содержит исторический обзор. Первая часть — на основании анализа иллегальных газет, самостоятельных изданий и цензуры — обобщает венгерское умственное движение начиная с продвижением фашизма до 1937 года. Вторая часть статьи занимается с борьбой живущих в эмиграции от 1919 до 1945 года.

Третья часть статьи излагает антифашистическое сопротивление от 1937 по 1945 гг. В этом времени о свободе печати мы уже совсем не можем говорить, поэтому та часть статьи построена на изложение skonфисцированных книг, запрещенных журналов, мелких произведений и строго процензуrowанных сочинений.

Богато иллюстрированной материал верно напоминает атмосферу тех времен.

Újabb pótlások a Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiájához

Amikor 1960-ban lezártuk a magyarországi színházi zsebkönyvek több mint két esztendeig tartó gyűjtőmunkáját, tisztában voltunk vállalkozásunk alapvető voltával, de azzal is, hogy sem lezártunk, sem teljesnek nem mondhatjuk a gyűjtést. Hozzávetőleges becslésünk szerint az akkor közreadott anyag kb. kétharmada lehetett annak a mennyiségnek, ami a 18. és 19. században valójában megjelenhetett (ld.: *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII—XIX. század.* Összeáll.: HANKISS Elemér—BERCZELI A. Károlyné. Bp. 1961. OSZK.). A hiányzó egyharmadba soroltuk a felmérés közben bibliográfiákból, egyéb forrásokból megismert, azideig fellelhetetlen példányokat, a technikai akadályok miatt ideiglenesen hozzáférhetetlen zsebkönyveket és a remélhetőleg még lappangó, levéltárakban, könyvtári kolligátumokban megbúvó nyomtatványokat.

Az első kiegészítés is ebből a kategóriából került ki, melyet néhai munkatársunk, JORDÁKY Lajos gyűjtött össze és tett közzé az Országos Széchényi Könyvtár 1961—1962-es évkönyvében *Pótlások a „Színházi Zsebkönyvek bibliográfiájá”*-hoz címen (384—386. l.).

A most közlésre kerülő újabb pótlások forrása többféle. A lelőhely megjelölése szerint az Országos Széchényi Könyvtárban található öt zsebkönyv (a 67a, 482a, 489a, 877a, 963a sorszámú) és négy egyleveles emlény az időközben lezajlott raktárrendezési munkák során került napvilágra. Hét zsebkönyvecskével annak következtében gyarapodtunk, hogy a Színháztörténeti Tár 1974-ben és 1975-ben tervszerű hungarika felderítő és állománykiegészítő akciót kezdett a szomszédos államok közgyűjteményeiben, elsőként Pozsonyban az Egyetemi Könyvtárban, a Városi Levéltárban és az ennek keretébe tartozó Regionális Könyvtárban. Az említett hét kiadványról addig nem tudtunk, de létezésüket a zsebkönyvek szerkesztési és megjelenési törvényszerűségének ismeretében fel kellett tételeznünk — mint ahogyan a még hiányzó almanachok léteben is e szabályok értelmében reménykedhetünk. Valamennyi fent jelzett zsebkönyv pozsonyi nyomtatvány és a város élénk színházi életének hiteles forrása (827a, 828a, 828b, 831a, 831b, 862a).

Ugyancsak hungarika kereső tevékenységünk eredménye a 18. századi magyarországi főúri színjátszás most felfedezett dokumentuma, a *Hochgröflich-Erdödy'scher Theaterallmanach auf das Jahr 1788*, mely valószínűleg 1787 végén jelent meg Pozsonyban. Erről mind ez ideig sem a hazai, sem a külföldi szakiro-

dalom nem tudott. Közvetlen előzménye az egy évvel korábban Leipzig—Berlinben megjelent azonos című almanach. E mostani Graf Carl von PÜCKLER gyűjteményéből való s 1936-ban került a Stadtbibliothek tulajdonába. Mi 1975-ben szereztünk róla tudomást. Örömiünkbe — hogy t. i. egy eddig ismeretlen hungarikát sikerült felfedeznünk — öröm is vegyült. Tartalmi analíziséből ugyanis kiderült, hogy alig bővíti új adattal az Erdődyek pozsonyi színházi műsorát, legfeljebb a másor már ismert adatait pontos dátum szerint ismétli meg.

Az öt zágrábi almanachot (1123—1126a sorszámon) az ottani Egyetemi Könyvtártól időközben befutott mikrofilmek alapján tudtuk analizálni.

Két zsebkönyvről most is csak mint újabban előkerült adalékról, nem pedig mint valóságos szaporulatról számolhatunk be. Mégis szükségesnek tartjuk, hogy besoroljuk őket, ha csak szögletes zárójelben is, város és idő szerinti helyükre, lehető bőséges analízissel, nehogy tovább is ismeretlenként lappangjanak (506a, 656a).

A mérleg tehát húsz zsebkönyv és négy egyleveles nyomtatvány. Kiegészítő közrebocsátásukkal ezt a máris igen hasznosnak bizonyult forrásanyagot kívántuk bővíteni.

- 67a Souvenir zum neuen Jahre 1860 allen Freunden der Kunst hochachtungsvoll gewidmet von Emma Richter, Soufleur. Neusohl [1859?], Druck. Ph. Machold. 2 sztl. lev. — 20 cm
Boríték nélkül.

A TÁRSULAT NÉVSORA: Anton Schweizer, Direktor. — Színészek. R. D.
MŰSOR: 1859. nov. 20—dec. 31.
EGYÉB: Richter, Emma: Mein Wunsch. — Tréfás színlap.
LELŐHELY: OSZK

- 482a Búcsúszó. Kiad.: Babarczy András, színlaposztó. Hódmezővásárhely 1900, Lévai ny. 2. sztl. lev. — 24 cm
Boríték nélkül.

A TÁRSULAT NÉVSORA: Krecsányi Ignác, igazgató. — Színészek.
MŰSOR: —
EGYÉB: Babarczy András: Búcsúszó.
LELŐHELY: OSZK

- 489a Theatralnachrichten der Franz Bullaischen deutschen Schauspielergesellschaft in Kaschau [Kassa], — vom 6-ten Dezember 1788 bis ersten April 1789. Zusammengetragen von Johann Gerger, Soufleur. [Kaschau 1789], Druck. Joh. Jos. Ellinger. ? l. — 17 cm.
Boríték nélkül.
Csonka. Csak belső címlapja és utolsó lapja van.

A TÁRSULAT NÉVSORA: Franz Bulla, Director.
MŰSOR: [1788. dec. 6—] 1789. márc. 27.—ápr. 1. [Kassáról a társulat Lőcsére megy, de a jövő telet ismét Kassán kívánja tölteni.]
EGYÉB: —
LELŐHELY: OSZK

- 506a [Magyar játékszíni zsebkönyv. Kiad.: Szoboszlai András, a kassai dalszínész-társaság sűgője. Kassa 1839, Werfer Károly ny. 16 l. — 16 cm.
A TÁRSULAT NÉVSORA: Joób Gusztáv és Kovács András, igazgatók. — Színészek.

MŰSOR: —

EGYÉB: Anekdóták.

LELŐHELY: ismeretlen.]

FORRÁS: Kleinszinsky László ismertetése: Honművész 1839. 14. sz.

- 656a [Magyar játékszíni búcsú zsebkönyv. Kiad.: Saas Rudolf sűgő. Marosvásárhely 1843.

A TÁRSULAT NÉVSORA: Kilényi Dávid, igazgató. — Színészek: Bartha Elek, Döme Lajos, Gócs Engelberg karmester, Lesák Sándor, Magoss József, Marossy Lajos, Mezei Vilmos, Nagy Mihály, Nyíri György, Réthy Pál, Saas Rudolf sűgő, Szilágy (!) József, Tóth István. — Bertényiné, Déryné, Döméné, Gócsné, Kilényiné, Prielle Cornélia, Szilágyiné, Váry Nina. — Gyermekek: Döme Mari, Prielle Lilla. — K. D.

MŰSOR: —

EGYÉB: —

LELŐHELY: ismeretlen]

FORRÁS: Fodor István: Déryné Marosvásárhelyen. Marosvásárhely 1935. 8—9. l.

- 827a Theater Journal derjenigen Trauer- Schau- Lust- und Singspiele, welche im Jahre 1831 auf dem Theater der königl[ichen] freyen Krönungsstadt Pressburg [Pozsony] und in dem ... Theater in Baden unter der Direction des Herrn Leopold Hoch aufgeführt wurden. Einem hohen Adel... zum Jahreswechsel gewidmet von Gustav Sachs, Souffleur. Pressburg [1831?], Druck. S. Ludwig Weber. 10 l. — 16 cm.

Boríték nélkül.

A TÁRSULAT NÉVSORA: Leopold Hoch, Director. — Színészek, énekesek, zenekar. K. D.

MŰSOR: 1831. nov. 3.—dec. 31.

EGYÉB: Költemények.

LELŐHELY: Pozsony, Regionálna Knížnica Archiv Mesta Bratislavy

JELZET: DT I. 18a

- 828a Theater-Journal. Allen Freunden und Gönnern der Kunst zum Neuen Jahr gewidmet von Heinrich Höllzemann, Souffleur. Pressburg 1836, Druck. Ludwig von Landerer. 16 l. — 16 cm.

Boríték nélkül.

A TÁRSULAT NÉVSORA: Franz Pokorny, Director. — Színészek, énekkar, zenekar. R. K. D.

MŰSOR: 1836. ápr. 20.—dec. 9.

EGYÉB: Költemény. — Just W.: Aus dem Leben des Schauspielers und Sängers Carl Frey (1807—1835).

LELŐHELY: Pozsony, Regionálna Knížnica Archiv Mesta Bratislavy

JELZET: DT I. 18b

- 828b Theater-Journal, allen Freunden und Gönnern der Kunst zum Neuen Jahr gewidmet von Heinrich Höllzemann, Souffleur. Pressburg 1837, Druck. Anton Edlen von Schmid. 10 l. — 16 cm.

Boríték nélkül.

A TÁRSULAT NÉVSORA: Franz Pokorny, Director. — Színészek, énekkar, zenekar, R. K. D.

MŰSOR: 1837. ápr. 23.—okt. 16.

EGYÉB: Költemény.

LELŐHELY: Pozsony, Regionálna Knížnica Archiv Mesta Bratislavy

JELZET: DT I. 18c

- 831a Theater-Souvenir der königl[ichen] Freistadt Pressburg [Pozsony]. Allen hohen Theatergönnern und verehrungswürdigen Freunden dramatischer Kunst zum neuen Jahre 1840 ehrfurchtsvoll gewidmet von Joseph Johann Colas, Souffleur. Pressburg [1840], Druck. C. F. Wigand. 24 l. — 16 cm.
Boríték nélkül.

A TÁRSULAT NÉVSORA: Franz Pokorny, Director. — Színészek, énekesek, zenekar. R. K. D.

MŰSOR: 1839. jan. 1. — dec. 31.

EGYÉB: Költemények. — Anekdóták. — Tréfás színházi karcolatok.

LELŐHELY: Pozsony, Regionálna Knížnica Archiv Mesta Bratislavy

JELZET: DT I. 18i

- 831b Theater-Journal der königl[ichen] Freistadt Pressburg [Pozsony]. Einem hohen ... Adel und den ... Schauspielgönnern zum Abschiede ... gewidmet von Joseph Johann Colas. Souffleur. Pressburg 1840, Druck. Anton Edlen von Schmid. 13 l. — 16 cm.

Boríték nélkül.

Csonka: 3—4. lap hiányzik.

A TÁRSULAT NÉVSORA: [Az igazgató neve a hiányzó lapon van]. — Színészek, énekesek, zenekar. [R. K. a hiányzó lapon.] D.

MŰSOR: 1840 jan. 1. — ápr. 12.

EGYÉB: Költemények. — Anekdóták.

LELŐHELY: Pozsony, Regionálna Knížnica Archiv Mesta Bratislavy

JELZET: DT I. 18d

- 861a Almanach des königl[ichen] städt[ischen] Theaters in Pressburg [Pozsony]. Allen verehrten Freunden und Gönnern ... gewidmet von Andr[eas] Stern, Souffleur. Pressburg [1877], Druck. A. Koch. 12 l. — 16 cm.
Boríték nélkül.

A TÁRSULAT NÉVSORA: Heinrich Bohrmann und Max Kmentt, Eigenthümer der Arena in Pressburg. — Színészek, énekesek, énekkar. R. K. D.

MŰSOR: 1877. jún. 28. — dec. 15.

EGYÉB: Költemények. — Anekdota.

LELŐHELY: Pozsony, Archiv Mesta Bratislavy

JELZET: — (színlapok között)

- 862a Almanach des städt[ischen] Theaters der kön[iglichen] Freistadt Pressburg [Pozsony]. Allen verehrten Freunden und Gönnern der Kunst ... gewidmet von A[ndreas] Stern, Souffleur. Pressburg [1878], Druck. Westungarischer Grenzbote. 12 l. — 16 cm.
Boríték nélkül.

A TÁRSULAT NÉVSORA: Heinrich Bohrmann und Max Kmentt, Eigenthümer der Arena in Pressburg. — Színészek, énekesek, énekkar. R. K. D.

MŰSOR: 1878. jún. 4. — dec. 11.

EGYÉB: Anekdóták.

LELŐHELY: Pozsony, Regionálna Knížnica Archiv Mesta Bratislavy

JELZET: DT I. 17

- 877a Színi emlék. Lelekes honfiak- és honleányoknak tisztelettel ajánlja [Garay Ferenc] a társulat sűgőja. Sárospatak [1880?], Ny. n. 6 l. — 18 cm.
Boríték nélkül.

A TÁRSULAT NÉVSORA: Szegedy Mihály, igazgató. — Színészek.

MŰSOR: —

EGYÉB: Jelenet Dóczy Lajos: Csók c. vígjátékából. — Petőfi Sándor: Szín-bírálat. — Petőfi Sándor: Első szerepem. — Vörösmarty Mihály: A vándor színész. — Garay Ferenc: Lajos barátomnak.
LELŐHELY: OSZK

- 963a Játékszíni füzer melyet nagyméltóságú ... nemes és minden rangon levő nagylelkű honfiaknak mély tisztelete' hála örök jeléül ajánl Breznay Mihály (súgó) 1838 évre. Szeged [1838], Grün János ny. 16 l. — 11 cm. Haránt.

Boríték nélkül.

A TÁRSULAT NÉVSORA: Farkas József, igazgató. — Színészek. R. D.

MŰSOR: 1838. ápr. 29. — júl. 12.

EGYÉB: Előszó. — Társaság állapota. — Költemények. — Breznay (Mihály): Végszó.

LELŐHELY: OSZK

A címlapot kivéve teljesen azonos a 963 sz.

- 1123 Kazališni almanak za godinu 1895. Ured. i izd. uprava Hrvatskog Zemaljskog Kazališta. Zagreb 1895, Tisak Dioničke tiskare. 127, 1 l. — 20 cm.

A TÁRSULAT NÉVSORA: Miletić Stjepan, intendáns. — Mandrović, Adam, műv. igazgató. — Színészek, énekesek, táncosok, énekkar, zenekar. R. K. D. T.

MŰSOR: 1874—1894 (egyetemes színházi krónika)

1894 szept. 1. — dec. 31.

EGYÉB: Od izdavateljice. — Harambašić, August: Hrvatskoj Thaliji. — Šandor-Gjalski, Ksaver: Pensées. — Miletić, Stjepan: Excelsior. — Milan-Simonović, Nikola: Lovor-Vijenac. — Kuhač Fr. Š.: Prvi hrvatski operni tenor. — Šrepeš, Miliog: O hrvatskom narodnom kolu. — Souvan, Ivan: O narodnim glumama u Hercegovini. — Andrić, Nikola: Glumčeva umjetnost. — Iskaz aboniranih ... god 1894/9. — Ulazne cijene. — Novine. — Mirovinski zavod. ... — Bolnička zadruga ... — Gdje je što?

KÉPMELLÉKLET: Novo hrvatsko narodno glumište u Zagrebu. Rasjeh.

LELŐHELY: Zágráb, Sveučilišna Biblioteka

JELZET: —

- 1124 Kazališni godišnjak za godinu 1898. Ured. i izd. Hrvatskog Zemaljskog Kazališta. Zagreb 1897, Kr. Zemaljska Tiskara. 66, 1 l. — 20 cm.

A TÁRSULAT NÉVSORA: Miletić, Stjepan, intendás. — Színészek, énekesek, táncosok, énekkar, táncok, zenekar. R. K. D. T.

MŰSOR: 1897. jan. 1. — dec. 31.

EGYÉB: Preglad repertoira godine 1897. — Iskaz aboniranih ... god 1897/8. — Ulazne cijene. — Novine. — Hrvatska dramska škola. — Gdje je što?

LELŐHELY: Zágráb, Sveučilišna Biblioteka

JELZET: —

- 1125 Kazališni godišnjak za godinu 1899. Ured. i izd. Uprava Hrvatskog Zemaljskog Kazališta. Zagreb 1899, Knjigotiskara H. Lusteru u Senju. 46, 1 l. — 20 cm.

A TÁRSULAT NÉVSORA: Hreljanović, Ivo, intendás. — Színészek, énekesek, táncosok, énekkar, táncok, zenekar. R. K. D. T.

MŰSOR: 1898. jan. 1. — dec. 31.

EGYÉB: Promjena u upravi. — Pregled repertoira god 1898. — Iskaz aboniranih loža 1898/9. — Ulazne cijene. — Novine. — Gdje je što?

LELŐHELY: Zágráb, Sveučilišna Biblioteka.

JELZET: 1830

- 1126 Kazališni godišnjak za godinu 1900. Ured i izd. Uprava Hrvatskog Zemaljskog Kazališta. [Zagreb 1900], Knjigotiskara H. Lusteru u Senju. 53, 1 l. — 20 cm.

A TÁRSULAT NÉVSORA: Hreljanović, Ivo, intendáns. — Színészek, énekesek, táncosok, énekkar, tánckar, zenekar. R. K. D. T.

MŰSOR: 1899. jan. 1.—dec. 31.

EGYÉB: Promjena u upravi. — Prijegled repertoira godina 1899. — Iskaz abonenta za sezonu 1899/1900. — Ulazne cijene. — Novine. — Gdje je što?

LELŐHELY: Zágráb, Sveučilišna Biblioteka

JELZET: 4531

- 1126a Kazališni godišnjak za godinu 1901. Ured i izd. Uprava Hrvatskog Zemaljskog Kazališta. [Zagreb 1900], Knjigotiskara H. Lusteru u Senju. 46, 1 l. — 20 cm.

A TÁRSULAT NÉVSORA: Hreljanović, Ivo, intendáns. — Színészek, énekesek, táncosok, énekkar, tánckar, zenekar. R. K. D. T.

MŰSOR: 1900. jan. 1.—dec. 31.

EGYÉB: Promjene. — Prijegled repertoira godina 1900. — Iskaz abonenta za sezonu 1900—1901. — Ulazne cijene. — Novine. — Gdje je što?

LELŐHELY: Zágráb, Sveučilišna Biblioteka

JELZET: 4531

I.

Egyleveles emlények

- 43a Búcsú szó. (Nyárban poros, télben sáros ...) A színlaposztó. Debreczen 1856, Városi ny. — 21 cm.
LELŐHELY: OSZK

- 65a De hohen, gnädigen, verehrten Schauspiel-Gönnern in der königl[ichen] Freystadt Kaschau [Kassa] am Neujahrs-Feste 1814 gewiht, von Barbara Bonkovsky. Kaschau [1813?], Druck Ellinger. 2 l. — 20 cm.
LELŐHELY: OSZK

- 110a Petit Souvenir. Im Jahre 1827. Denen edlen grossmüthigen Bewohnern Stuhlweissenburgs [Székesfehérvár] ... gewidmet von F. B. Zettelträger und Souffleur. Stuhlweissenburg 1827. Ny. n. 2. sztl. lev. — 17 cm.
LELŐHELY: OSZK

- 116a Neujahrswunsch des Theater-Zettelträgers in Walpo [Valpó], für das Schaltjahr 1824 ... gewidmet von Anton Pichler, Theaterzettler-Merkur zu Fusse. H. ny. n. — 28 cm..
Selyemre nyomva.
LELŐHELY: OSZK

III.

Erdődy János pozsonyi színházának újabb kiadványa

- 213a Hochgräfllich-Erdődyscher Theaterallmanach auf das Jahr 1788. Hrsg. von Johann Nep[omuk] Schüller, Mitglied der ... Operngessellschaft zu Pressburg [Pozsony] in Ungarn. Pressburg [1787?], Druck Weber. 167 l., 2 mell. — 16 cm.
- A TÁRSULAT NÉVSORA: Hubert Kumpf, Direktor. — Énekesek, zenekar K. D.
- MŰSOR: 1785. máj. 16. — 1787. dec. 31. + 1788-ból dátum nélkül, cím szerint négy bemutatandó opera.
- EGYÉB: Ajánlás. — Naptár. — An die Freunde der Musen. — Biographisches Verzeichnis der Hochgräfl[ichen] Theaterpersonals: Hubert Kumpf, Direktor. Franz Xaver Girzik, Johann Baptist Hübsch, Ferdinand Rotter, Johann Nepomuk Schüller, Joseph Wiser, Joseph Lekiu Souffleur, Margarete Kaiser, Antonie Hofmann, Marianne Habl, Josepha Wiser geb Abeck, Juliane Ulich von Meissen, Joseph Rotter, Johann Georg Mayr, Katharina Schröfl, Franz Anton Hofmann Theaterdekorateur, Johann Mayer Theaternaler, Michael Raab Guarderobier, Franz Lindner Peruquier. — Költemények: Ungeheuchelte Gedanken eines ungenannten Theaterfreundes, als Herr Kumpf den Julius Sabinus spielte. — An Demoiselle Kaiser, als sie in der Oper Laura Rosetti die Donna Sensali spielte. — F. X. Girzik: Reise der Musen. — F. X. Girzik: Erster Brief aus Ovids Heldenbriefen. Penelope an den Ulisses.
- KOTTAMELLÉKLET: Arietta J. Haydn Orlando Palatino és La vera constanza (!) c. operáiból.
- LELŐHELY: Bécs, Stadtbibliothek

(Közli: Berczeli Károlyné)

Kiadja az Országos Széchényi Könyvtár
Felelős kiadó: dr. Jóború Magda

Egyetemi Nyomda — 78.2103 Budapest, 1978
Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

Készült: 600 példányban, 56 A/5 ív terjedelemben

Ára: 123,— Ft